757

ΠΑΝΤΕΙΟΣ ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΗΛΙΑΣ Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ (1770-1820)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

●

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1987

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

«Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνωμών του συγγραφέως».

(Νόμος 5343/1932, άρθρον 202, § 2)

Κοινωνικοοικονομικές δομές
και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία
Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)

ΠΑΝΤΕΙΟΣ ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ (1770-1820)

ΗΛΙΑΣ Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1987

Συμβουλευτική επιτροπή:

ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ (επιβλέπων)
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (μέλος)
ΚΩΝ/ΝΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (μέλος)

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών δομών και των πολιτικών θεσμών του ελλαδικού χώρου στην τουρκοκρατία και, ειδικότερα, της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των Αμπελακιών κατά την περιόοδο 1770-1820.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο Πρώτο Μέρος προσεγγίζονται ζητήματα που συνδέονται με τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού καθώς και με τις ιδιαιτερότητες του ελλαδικού χώρου. Στο Δεύτερο Μέρος, με βάση κυρίως τις πηγές, εξετάζεται το αμπελακιώτικο φαινόμενο και πιο ειδικά η οικονομία και οι θεσμοί του. Στο Τρίτο Μέρος, μετά την ανάλυση των αλλαγών που σημειώθηκαν, στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας ιδιαίτερα στη διάρκεια του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα, προσδιορίζονται οι αιτίες παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας όπως και η φύση των αμπελακιώτικων Συντροφιών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	**ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΡΘΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ**	15
Κεφάλαιο I	Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	17
	1. Μεθοδολογική τοποθέτηση	17
	2. Μορφές ιδιοκτησίας και τρόποι απόσπασης πλεονάσματος	18
	2.1. Μορφές ιδιοκτησίας	18
	2.2. Τρόποι απόσπασης πλεονάσματος	26
	3. Το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης	34
	4. Η κοινωνική δομή	57
	5. Ο χαρακτήρας του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού	78
Κεφάλαιο II	Ο ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	89
Κεφάλαιο III	Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ (1774-1814)	98
Κεφάλαιο IV	Ο ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΙΗ' ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ .	114
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	**ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ**	133
Κεφάλαιο I	Η ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ	135
Κεφάλαιο II	Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΒΑΜΜΕΝΩΝ ΒΑΜΒΑΚΕΡΩΝ ΝΗΜΑΤΩΝ	147
	1. Η χειροτεχνική και βιοτεχνική δραστηριότητα στη Θεσσαλία	147

2. Οι απαρχές της παραγωγής βαμμένων νημάτων στα Αμπελάκια 150
3. Η προέλευση των πρώτων κεφαλαίων 155
4. Οι πρώτες ύλες 161
4.1. Το βαμβάκι 161
4.2. Το ριζάρι 165
5. Ο τρόπος βαφής των βαμβακερών νημάτων 166
6. Η παραγωγή 174
6.1. Ο καταμερισμός της εργασίας και η τεχνική 174
6.2. Οι προσπάθειες εκμηχάνισης ... 176
6.3. Τα νηματοβαφεία και οι παραγόμενες ποσότητες 180
6.4. Η κατανομή της απασχόλησης .. 182
7. Η διάθεση των αμπελακιώτικων νημάτων και οι προσπάθειες των ξένων να αντιγράψουν τον τρόπο βαφής τους . 184

Κεφάλαιο III ΟΙ ΣΥΝΤΡΟΦΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥΣ .. 188
1. Οι απαρχές 188
2. Η πρώτη Κοινή Συντροφιά (1777-1794) 190
3. Η δεύτερη Κοινή Συντροφιά (1795-1799) 207
4. Η τρίτη Κοινή Συντροφιά (1804-1812). 225
5. Τα τελευταία χρόνια (1813-1821) 238

Κεφάλαιο IV Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΡΟΦΙΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΝΗΜΑΤΩΝ 262
1. Η οργάνωση της εμπορικής δράσης .. 262
2. Η μεταφορά των νημάτων 265

Κεφάλαιο V Η ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ 269

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ **ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ** 279

Κεφάλαιο I Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΤΕΤΑΜΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ 281
1. Οι αλλαγές στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και οι επιπτώσεις τους

στην οργάνωση της οθωμανικής κοινωνίας 281
2. Η επιδείνωση των όρων ζωής του εκμεταλλευόμενου πληθυσμού 295
3. Οι αιτίες της παρατεταμένης κρίσης και αποσύνθεσης της οθωμανικής κοινωνίας 300

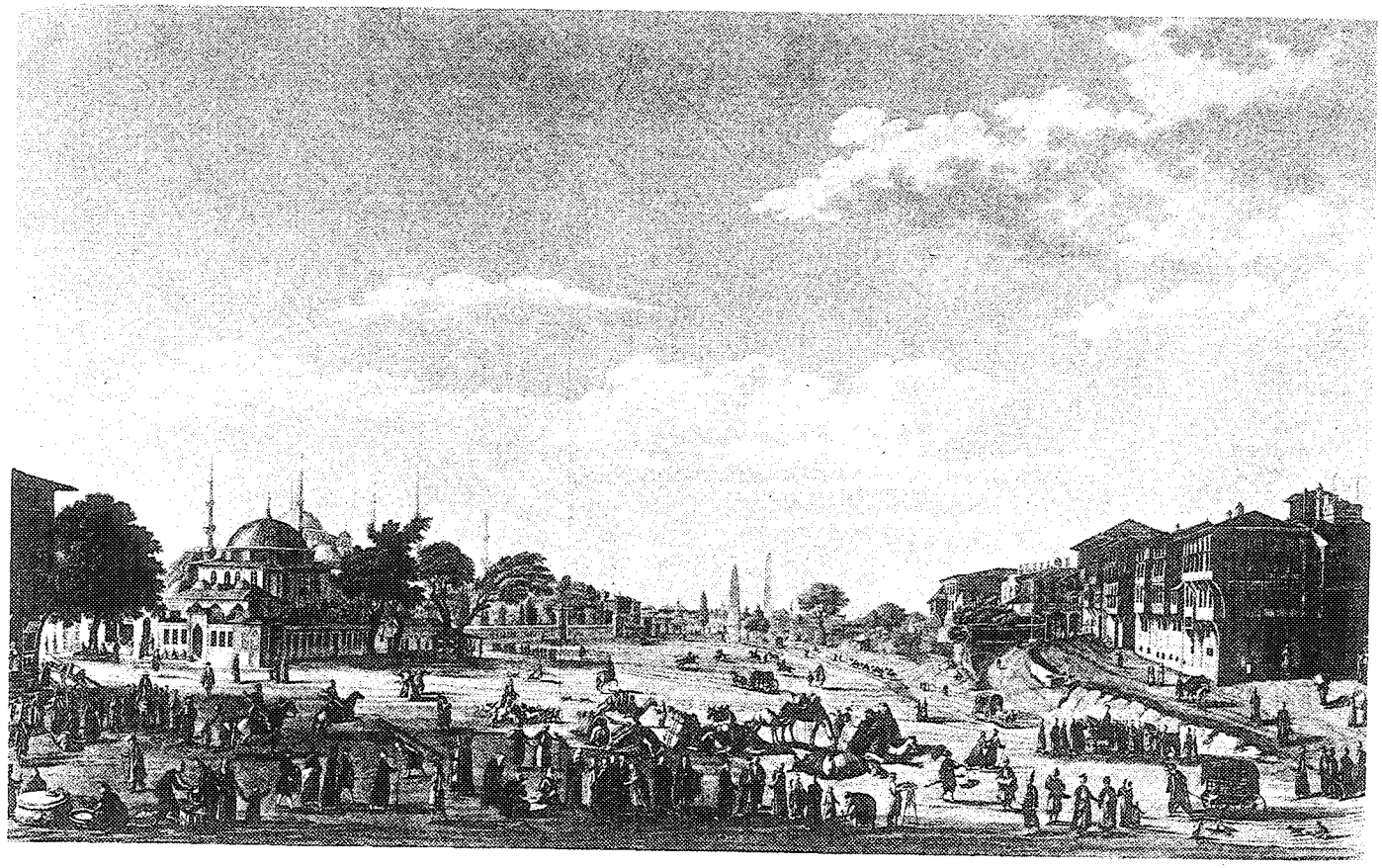
Κεφάλαιο II ΟΙ ΑΙΤΙΕΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΗΣ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 318

Κεφάλαιο III Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΝΤΡΟΦΙΩΝ 361
1. Οι διάφορες απόψεις 361
1.1. Η άποψη της εταιρείας 361
1.2. Η άποψη του συνεταιρισμού 363
1.3. Η άποψη της συντεχνίας 375
1.4. Η άποψη του ιδιότυπου οικονομικού μορφώματος 376
2. Ανακεφαλαιώσεις — διαπιστώσεις — συμπεράσματα 379

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 399

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΡΘΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

I

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Μεθοδολογική τοποθέτηση

Για να προσδιορίσουμε τα κυρίαρχα δομικά χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου στο μεταίχμιο του 18ου προς το 19ο αιώνα χρειάζεται να αναφερθούμε στη φύση του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, όπως επίσης και στις βασικές πλευρές της εξέλιξής του. Η οργανική ένταξη του ελλαδικού χώρου την εποχή εκείνη στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας καθιστά αναγκαία μια τέτοια προσέγγιση.

Στις γραμμές που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε τη φυσιογνωμία της οθωμανικής κοινωνίας. Η προσπάθεια αυτή συνδέεται πρωταρχικά με τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής που είχαν διαμορφωθεί στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η επιδίωξη αυτή μας οδηγεί στον έλεγχο των ορίων στη χρησιμοποίηση της έννοιας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού ως εννοιολογικού εργαλείου για την προσέγγιση της ιδιοτυπίας της οθωμανικής κοινωνίας. Με αφετηρία την, κριτικά εισαγόμενη, έννοια του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού θα εντοπίσουμε συγκεκριμένα το πλέγμα των παραγωγικών και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων που υπήρχαν στην κοινωνία αυτή και θα διερευνήσουμε τον ειδικό τύπο της άρθρωσης που είχε διαμορφωθεί με πυρήνα τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Θα υποστηρίξουμε δε ότι μια προσεκτική ανάλυση οδηγεί στην προτίμηση μιας «μεικτού τύπου» εννοιακής ανακατασκευής του σύνθετου φαινόμενου «οθωμανική κοινωνία». Με βάση τέτοιες τυπολογίες νομίζουμε ότι μπορεί να αποσαφηνιστεί και το ζήτημα ποιές παραγωγικές σχέσεις και σε ποιό βαθμό ήταν κυρίαρχες στη διαδικασία εξέλιξης της οθωμανικής κοινωνίας. Θα επιχειρήσουμε έτσι να προσδιορίσουμε, με όσο γίνεται μεγαλύτερη σαφήνεια και ακρίβεια, το χαρακτήρα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ως συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας.

2. Μορφές ιδιοκτησίας και τρόποι απόσπασης πλεονάσματος

Ο προσδιορισμός των μορφών ιδιοκτησίας και απόσπασης πλεονάσματος που επικρατούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες κυρίως λόγω της ποικιλομορφίας και της διαφοροποίησής τους στο χώρο και το χρόνο. Στις γραμμές που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μια όσο γίνεται πιο σαφή και ταυτόχρονα απλή εικόνα σε ό,τι αφορά τις μορφές ιδιοκτησίας και τους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος.

2.1. Μορφές ιδιοκτησίας

Για να αποσαφηνίσουμε το ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε στα βασικά χαρακτηριστικά του οικονομικού συστήματος της οθωμανικής κοινωνίας, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί στο διάστημα που μεσολαβεί από την ίδρυση της αυτοκρατορίας στο 14ο αιώνα μέχρι και τα μέσα του 16ου αιώνα οπότε άρχισε η αλλοίωση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής της κοινωνίας αυτής. Και αυτό γιατί το ιδιοκτησιακό καθεστώς της οθωμανικής κοινωνίας στην περίοδο αυτή παρουσιάζει μια αρκετά μεγάλη σταθερότητα[1], σε αντίθεση με την κατοπινή εποχή όπου οι σχέσεις ιδιοκτησίας αρχίζουν να διαφοροποιούνται, με αποτέλεσμα να μην εκφράζουν τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής με αρκετά καθαρή και συνεκτική μορφή.

Με βάση τις προηγούμενες επισημάνσεις θεωρούμε ότι η κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας πάνω στη γη, που αποτελούσε τότε το βασικό μέσο παραγωγής, ήταν η κρατική ιδιοκτησία. Η γη ανήκε στο κράτος και συγκεκριμένα στο σουλτάνο, που σαν εκπρόσωπος του θεού στη γη αποτελούσε την ανώτατη έκφραση της οθωμανικής κρατικής εξουσίας. Ο σουλτάνος όντας ο μοναδικός κύριος της γης ήταν ταυτόχρονα ο αποδέκτης και ο διανεμητής του συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος[2]. Το πλεόνασμα αυτό σαν κύρια πηγή

1. Βλ. Sencer Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας: ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», μτφρ. Σπύρος Ασδραχάς, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979, σελ. 115.

2. Ως πλεόνασμα θεωρούμε το τμήμα του καθαρού κοινωνικού προϊόντος που σ' ένα κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό ιδιοποιούνται οι κυρίαρχες τάξεις, στρώματα και ομάδες, ανεξάρτητα από τον τρόπο ανάλωσής του (επενδυτικό ή καταναλωτικό). Σχετικά, βλ. Charles Bettelheim, «Planification et croissance accelerée», Εκδόσεις F. Maspero, Paris 1970, σελ. 57-67, όπως και την ανάλυση της ίδιας έννοιας

του είχε τη γαιοπρόσοδο και την πολεμική λεία ιδιαίτερα στην πρώτη περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας που διατηρούσε την επιθετική της ορμή. Βασικός τρόπος απόσπασης του αγροτικού πλεονάσματος από την κεντρική εξουσία ήταν οι φόροι. Στο «οθωμανικό σύστημα η γαιοπρόσοδος καταβάλλεται με τη μορφή φόρων και για την καταβολή είναι αλληλέγγυοι όλοι οι κάτοικοι της κοινότητας»[3].

Για να μπορεί να λειτουργεί ο μηχανισμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας ο σουλτάνος παραχωρούσε σε κρατικούς αξιωματούχους, και πρώταρχικά σε στρατιωτικούς που διακρίνονταν στις πολεμικές επιχειρήσεις, το σύνολο σχεδόν των γαιών που είχαν κατακτηθεί βίαια με την υποχρέωση να παρέχουν στην Πύλη στρατιωτικές, διοικητικές και ιδεολογικές υπηρεσίες. Σχηματοποιώντας κάπως θα λέγαμε ότι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό οι βασικοί αποδέκτες του πλεονάσματος «διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: τους τιμαριώτες (timarli sipahi) και τον κλήρο (ülema), που καθένας τους αντιστοιχεί σε δύο διαφορετικές λειτουργίες της κρατικής οργάνωσης — τη στρατιωτική και στη θρησκευτικοδιοικητική λειτουργία (...). Οι τιμαριώτες, οι κάτοχοι των φέουδων, εισπράττουν το φόρο και στρατολογούν στο όνομα του Σουλτάνου. Δεν ήταν παρά υπάλληλοι του οθωμανικού κράτους, μην έχοντας κανένα δικαίωμα στην ιδιοκτησία των γαιών. Καμιά γη δεν τους ήταν μεταβιβαστή κληρονομικά. Η κοινωνική εξουσία που ασκούσαν στα στρατιωτικά τους φέουδα, ήταν αυστηρά ρυθμισμένη από τους νόμους. Δεν είχαν καμιά οικονομική και νομική αυτονομία απέναντι στους αγρότες. Καθώς το οικονομικό-νομικό τους καθεστώς εξαρτιόταν από ένα απλό ferman (διάταγμα) του Σουλτάνου, του ήταν υπόλογοι την κάθε στιγμή. Όσο για τον κλήρο, θα μνημονεύσουμε ότι το καθεστώς τους δεν ήταν διαφορετικό από εκείνο των τιμωριωτών»[4]. Στη βάση αυτή αρθρωνόταν η δομή της οθωμανικής κρατικής μηχανής που σαν πρω-

στις συνθήκες κυρίως του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από τον Paul Baran, «Economie politique de la croissance», Εκδόσεις F. Maspero, Paris 1970, σελ. 71-92. Επίσης βλ. Βασίλης Φίλιας, «Το πρόβλημα του σχηματισμού παραγωγικού κεφαλαίου εις τας υποαναπτύκτους οικονομίας», Αθήνα 1967, σελ. 24-43 και Θεοφ. Πάκου, Παναγ. Ρέππα, «Το γεωργικό πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη», στον τιμητικό τόμο της Π.Α.Σ.Π.Ε. που είναι αφιερωμένος στη μνήμη του καθηγητή Ιερών. Πίντου, Αθήνα 1984.

3. Βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι· Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», Εκδόσεις Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα 1974, σελ. 14.

4. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 116.

ταρχική επιδίωξη είχε τη στρατιωτική επέκταση και τη διατήρηση των εδαφών που είχαν κατακτηθεί. Τα εδάφη αυτά, με την εξαίρεση ορισμένων που αφορούσαν τη γαιοκτησία κυρίαρχων κοινωνικών στοιχείων, τα οποία είχαν δεχθεί να υποταχθούν στους Οθωμανούς δίχως να προβάλουν αντίσταση, αποτελούσαν κρατική ιδιοκτησία.

Πιο αναλυτικά στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό η γαιοκτησία παρουσίαζε τις παρακάτω μορφές: Κρατική γη (mirî). Βακουφική γη (wakf). Ιδιωτική γη (mülk).

2.1.1. *Κρατική γη (mirî)*

Η μορφή αυτή ιδιοκτησίας ήταν κυρίαρχη[5]. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο[6] η γη ανήκε στο σουλτάνο που ήταν: «Σκιά και αντιπρόσωπος του Θεού επί της γης»[7]. Επρόκειτο για γαίες που είχαν γενικά κατακτηθεί με βίαιο τρόπο.

Με βάση το ισλαμικό δίκαιο το ένα πέμπτο, «πεμπτημόριο», από την πολεμική λεία είτε αυτή αφορούσε κινητά είτε ακίνητα περιουσιακά στοιχεία, πήγαινε στο κεντρικό θησαυροφυλάκιο[8]. Τα εδάφη αυτά είτε νοικιάζονταν προς όφελος του σουλτάνου ή απονέμονταν από αυτόν σε ανθρώπους του αμέσου περιβάλλοντός του ή σε κρατικούς λειτουργούς που είχαν προσφέρει στην Πύλη σημαντικές υπηρεσίες.

Η υπόλοιπη γη μοιραζόταν[9] από το σουλτάνο πρωταρχικά στους πολεμιστές του και κατά δεύτερο λόγο σε διάφορους αξιωματούχους της αυτοκρατορίας. Αυτοί με τη σειρά τους ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στην κεντρική εξουσία στρατιωτικές και διοικητικές υπηρεσίες. Η γη αυτή ανάλογα με τα εισοδήματα που

5. Βλ. Γ. Κατσούλης, Μ. Νικολινάκος, Β. Φίλιας, «Οικονομική ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας (1453-1830)», Τόμ. Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1985, σελ. 34.

6. Βλ. Maxime Rodinson, «Ισλάμ και καπιταλισμός», μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1980, σελ. 36-54. Επίσης Δημήτρης Τσοποτός, «Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σελ. 60-63.

7. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 63, σημ. 4. Βλ. επίσης Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», Επιστ. Επετ. Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τόμ. ΙΔ'-γ', Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 30.

8. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 63, σημ. 4.

9. Βλ. Bistra Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 90.

έδινε υποδιαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες: Τα τιμάρια (timar) που αποφέρανε χρονιάτικο εισόδημα μέχρι 19.999 άσπρα (akçe). Τα ζιαμέτια (zi'amet) που αποδίδανε εισόδημα από 20.000 μέχρι 100.000 άσπρα το χρόνο. Και τα χάσια (has) που προσφέρανε χρονιάτικο εισόδημα πάνω από 100.000 άσπρα.

Από τις υποδιαρέσεις αυτές της κρατικής ιδιοκτησίας η πιο διαδομένη μορφή ήταν τα τιμάρια[10] που δίνονταν σε στρατιωτικούς. Ουσιαστικά το σύστημα των τιμαρίων ήταν αυτό που αποτελούσε τη βάση της κοινωνικοοικονομικής δομής της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, σύμφωνα με ορισμένες έρευνες[11], τα εισοδήματα των τιμαρίων συνήθως ήταν αρκετά κατώτερα από το όριο των 19.999 άσπρων. Οι τιμαριώτες (sipahi) συμπλήρωναν τα σχετικά χαμηλά τους εισοδήματα με την πολεμική λεία ή από επιχορηγήσεις της κεντρικής εξουσίας σαν αντιμοιβή για σημαντικές τους πράξεις[12]. Σοβαρά προβλήματα όμως άρχισαν να παρουσιάζονται σχετικά με τη λειτουργία του συστήματος, όταν εκδηλώθηκε η αδυναμία της αυτοκρατορίας για διαρκή στρατιωτική επέκταση. Γεγονός που αποτέλεσε την αφετηρία σοβαρών εξελίξεων σ' όλο το φάσμα της οθωμανικής κοινωνίας.

Αντίθετα η διαφορά στην πράξη ανάμεσα στα εισοδήματα των τιμαρίων και ζιαμετίων ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Το εισόδημα των zi'amet έτεινε να διαμορφώνεται[13] σε υψηλά επίπεδα μέσα στα όρια που αναφέρθηκαν προηγούμενα. Επίσης τα εισοδήματα των has που καρπωνόταν η ανώτατη κρατική ιεραρχία διαμορφώνονταν σε πάρα πολύ ψηλά επίπεδα. Έτσι με βάση ορισμένα στοιχεία[14] που αναφέρονται στην περίοδο της ακμής (15ος-16ος αιώνας), συνήθως τα εισοδήματα των τιμαρίων κυμαίνονταν ανάμεσα σε 2.000 και 8.000 akçe, των zi'amet πάνω από 50.000 akçe, ενώ των has συχνά ξεπέρναγαν τις 200.000 akçe. Πρέ-

10. Βλ.: Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 89. — Γιάννης Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. IX, Εκδόσεις 20ος αιώνας, Αθήνα 1957, σελ. 142. —Νίκος Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 18. — Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 14-18.

11. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 90.

12. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 90.

13. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 90.

14. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 90.

πει να σημειωθεί ότι, σε κάθε μια από τις τρεις αυτές εισοδηματικές κατηγοριοποιήσεις, οι αποκλίσεις ήταν σημαντικές, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα εισοδήματα των zi'amet και των has. Δεν είναι συνεπώς καθόλου τυχαίο ότι η κατάσταση αυτή προκαλούσε ισχυρούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στα διάφορα κυρίαρχα κοινωνικά στοιχεία για την απόκτηση της καλύτερης δυνατής από φοροδοτική άποψη εισοδηματικής πηγής. Ανταγωνισμοί που οξύνονταν όλο και πιο πολύ, στο βαθμό που μειωνόταν η επεκτατική ικανότητα του οθωμανικού κράτους και περιοριζόταν το προϊόν που προερχόταν από την πολεμική λεία, με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η κοινωνική θέση των τιμαριούχων και κατά προέκταση η ίδια η βάση της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Θα πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι οι υποδιαιρέσεις αυτές της κρατικής γαιοκτησίας και οι εισοδηματικές διαφορές που προκαλούσαν δεν ήταν αποτέλεσμα του διαφορετικού τρόπου οργάνωσης της γεωργικής παραγωγής, αλλά ότι αποτελούσαν το μηχανισμό απόσπασης της γαιοπροσόδου, όπως και άλλων μορφών οικονομικού πλεονάσματος, από τις περιοχές που είχαν κατακτηθεί και ενσωματωθεί στην οθωμανική αυτοκρατορία[15]. Ταυτόχρονα ως μηχανισμός αποτελούσε τη βάση αναπαραγωγής της ικανότητας του οθωμανικού κράτους για στρατιωτική επέκταση. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι οι σπαχήδες κ.λπ. ήταν υποχρεωμένοι να προσέρχονται στις εκστρατείες με ορισμένο αριθμό έφιππων και πεζών πολεμιστών με πλήρη εξοπλισμό[16].

Οι διαπιστώσεις αυτές μας οδηγούν στη θέση ότι η οθωμανική κρατική ιεραρχία έκφραζε διάφορα εξουσιαστικά επίπεδα μιας, ενιαίας όμως, *κρατικής οντότητας*. Αποτέλεσμα των ιεραρχικά προσδιορισμένων εξουσιαστικών επιπέδων δεν ήταν μόνο οι διαφορές στα εισοδήματα, αλλά και ο μεγαλύτερος ή μικρότερος βαθμός διοικητικής εξάρτησης από την Πύλη. Συγκεκριμένα τα has, από διοικητική άποψη, ήταν λιγότερο εξαρτημένα από την Πύλη απ' ό,τι τα τιμάρια και τα ζιαμέτια. Πάντως η διάταξη των κυρίαρχων στοιχείων στα πλαίσια του κρατικού μηχανισμού εξαρτιόταν από τον σουλτάνο και ήταν δυνατό να μεταβληθεί ανάλογα με τη θέλησή του. Και αυτό γιατί η ανάθεση της νομής των

15. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 128, όπου αναφέρει ότι: «Τιμάρια ήσαν *φορολογικαί περιφέρειαι* μεγαλύτεραι (ζιαμέτ), ή μικρότεραι (τιμάρ), απονεμόμεναι υπό των Σουλτάνων αναλόγως των εν πολέμω υπηρεσιών και του αξιώματος του Τιμαριούχου».

16. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π. σελ. 92 και Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 14.

timar, zi'amet και has μπορούσε σε κάθε στιγμή να ανακληθεί. Μάλιστα με την άνοδο στο θρόνο κάθε νέου σουλτάνου χρειαζόταν ανανέωση[17] του δικαιώματος νομής της γαιοπροσόδου που αναλογούσε σε κάθε κατηγορία νομέων.

Διαπιστώνεται έτσι ότι υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα στοιχεία που επάνδρωναν τις βασικές θέσεις του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εκδηλώνονταν στο επίπεδο της δύναμης, του τρόπου ζωής, όπως και του βαθμού υλικής ευημερίας. Πάντως παρά τις διαφορές αυτές δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι επρόκειτο για μια ενιαία κυρίαρχη κοινωνική ομάδα που είχε σαφώς κρατικό χαρακτήρα.

2.1.2. *Βακουφική γή (wakf)*

Η γη αυτή ανήκε σε θρησκευτικά όπως και σε ευαγή ιδρύματα. Συνήθως επρόκειτο για γαίες που είτε είχαν παραχωρηθεί από τους σουλτάνους[18] είτε είχαν αφιερωθεί σε θρησκευτικά και σε κοινωφελή ιδρύματα[19]. Η γη που επιτρεπόταν να αφιερωθεί στα ιδρύματα αυτά ήταν μόνο γη mülk (ιδιωτική). Δημόσια γη απαγορευόταν αυστηρά να αφιερωθεί. Δυνατότητα αφιέρωσης δημόσιας γης υπήρχε μόνο εφ' όσον αυτή είχε μετατραπεί σε γη mülk με σουλτανικό κτηματόγραφο[20].

Σκοπός του wakf (ισλαμική δωρεά) ήταν να δημιουργηθεί ένα ίδρυμα θρησκευτικού ή κοινωφελούς χαρακτήρα. Το wakf ιδρυόταν[21] με βάση ένα συμφωνητικό όπου καθοριζόταν ο σκοπός, οι πηγές χρηματοδότησης και ο τρόπος χρησιμοποίησης των εσόδων του. Το συμφωνητικό αυτό καταγραφόταν από τον kadi και επικυρωνόταν από την κεντρική εξουσία. Έτσι κανείς δεν μπορούσε να τροποποιήσει τους όρους του συμφωνητικού. Στην πράξη, όμως, πίσω από αυτές τις αφιερώσεις συχνά υποκρυβόταν η προσπάθεια του δωρητή να διαφυλάξει την περιουσία του και τα εισοδήματά του από μια ενδεχόμενη κρατική δήμευση, επειδή αυτή

17. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, «Ιστορία του νέου ελληνισμού», Τόμ. Β', Έκδοση Β', Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 18.

18. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 116.

19. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 70.

20. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 75. Επίσης βλ. Ν. Παντζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 18-20.

21. Βλ. Halil Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 520.

απαγορευόταν για τις βακουφικές περιουσίες. Επειδή όμως γίνονταν αρκετές καταχρήσεις και απόπειρες για την μετατροπή κρατικής γης σε βακουφική, η κεντρική εξουσία με ειδικούς κανουναμέδες (νομοκανόνες) απαγόρευε αυστηρά την αφιέρωση κρατικής γης οποιασδήποτε μορφής[22]. Επειδή όμως ένα σημαντικό τμήμα των wakf ξέφευγε από τα στενά θρησκευτικά πλαίσια και είχε οικονομικό χαρακτήρα, με σημαντική επενδυτική δραστηριότητα και λειτουργία[23], θα επανέλθουμε αργότερα στη μορφή αυτή ιδιοκτησίας.

Σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική και μοναστηριακή κτηματική περιουσία της ορθόδοξης εκκλησίας[24], οι Οθωμανοί από την πρώτη στιγμή της κατάκτησης αναγνώρισαν με ειδικό βεράτι σαν δική της τη σημαντική έγγεια ιδιοκτησία που κατείχε. Στον παράγοντα αυτό άλλωστε πρέπει να αναζητηθεί, εκτός από τον ιδεολογικό και θεσμικό, η δύναμη της εκκλησίας και των μονών την περίοδο της τουρκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο. Σχετικά με την κατοχύρωση και την έκταση της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής κτηματικής περιουσίας, ο Maurer γράφει ότι «ούτε ο Μωάμεθ Β', ούτε οι διάδοχοι αυτού αφήρεσαν την γεωκτησίαν από της ελληνικής και δυτικής εκκλησίας απεναντίας ηύξησεν αύτη σημαντικώς δια ελευθεριότητος μεταγενεστέρων Χριστιανών. Τουλάχιστον το εν τέταρτον του εδάφους του Ελληνικού Βασιλείου, ανήκει σήμερον εις τας Εκκλησίας και Μονάς»[25].

2.1.3. *Ιδιωτική γη (mülk)*

Η γη αυτή ανήκε σε ιδιώτες κατ' απόλυτη κυριότητα και διακρινόταν σε:

α. *Φορολογούμενες γαίες*[26]. Η μορφή αυτή γαιοκτησίας αφορούσε γαίες που ανήκαν σε μη μουσουλμάνους που είχαν υποταχθεί δίχως αντίσταση. Ο σουλτάνος αναγνώριζε τις γαίες αυτές ως ιδι-

22. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 75.

23. Βλ. Δ. Τσοποτός, ό.π., σελ. 70, σημ. 17 και κυρίως Η. Inalcik «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 520-521.

24. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», σελ. 75-83 και Νίκος Σβορώνος, «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Έκδοση Β', Αθήνα 1976, σελ. 41.

25. Βλ. G. L. v. Maurer, «Der griechische Volk...», Heidelberg 1835, Α' παρ. 15, το απόσπασμα παρατίθεται από το Δ. Τσοποτό, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 83.

26. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 83-86. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 18.

ωτικές, με την προϋπόθεση ότι οι ιδιοχτησίες αυτές θα πλήρωναν εκτός από τον κεφαλικό φόρο και διπλό έγγειο φόρο:

— Φόρο ιδιοκτησίας σε χρήμα ανάλογα με την έκταση του κτήματος και
— Φόρο επί της προσόδου σε είδος που ονομαζόταν δεκάτη, επειδή συνήθως αναλογούσε στο ένα δέκατο της χρονιάτικης παραγωγής. Όμως το ποσοστό αυτό μπορούσε να μεταβληθεί προς τα πάνω, ανάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους ή τη φύση του κελλιεργούμενου προϊόντος και να φθάσει από το ένα όγδοο μέχρι το ένα δεύτερο της χρονιάτικης παραγωγής.

β. *Δεκατιζόμενες γαίες.* Η μορφή αυτή γαιοκτησίας πλήρους κυριότητας αφορούσε τις γαίες εκείνες που οι σουλτάνοι τις απονέμανε σε μωαμεθανούς αξιωματούχους ή σε πρόσωπα που δέχτηκαν να εξισλαμισθούν. Υποχρέωση των ιδιοχτησιών αυτών ήταν η απόδοση του ενός δεκάτου της χρονιάτικης παραγωγής τους[27].

γ. *Φυτείες και οικοδομές*[28]. Στην περίπτωση αυτή η ατομική ιδιοκτησία περιοριζόταν στις δενδροφυτείες, στα αμπέλια και στα κτίσματα. Μετά την εξαφάνιση των υπερκείμενων καλλιεργειών ή περιουσιακών στοιχείων η γη επανερχόταν στο οθωμανικό κράτος.

Οι κύριοι ιδιόκτητων γαιών ήταν ελεύθεροι να τις διαθέτουν όπως αυτοί ήθελαν. Σε περίπτωση πώλησής τους ο πωλητής ήταν υποχρεωμένος να επικυρώσει τη δικαιοπραξία στον Τούρκο ιεροδίκη που χορηγούσε στην περίπτωση αυτή ειδικό τίτλο, το «χοτζέτι», το οποίο συνιστούσε τίτλο κυριότητας του ακινήτου[29].

Τέλος, παραλαγμένη μορφή ατομικής ιδιοκτησίας αποτελούσαν τα gâzi mülk[30], που θα μπορούσαν να αποκληθούν ψευδομούλκια. Τα gâzi mülk τα χορηγούσαν οι σουλτάνοι σε στρατιωτικούς αξιωματούχους και ανώτερους κρατικούς λειτουργούς, ως ανταμοιβή εξαιρετικών υπηρεσιών που είχαν προσφέρει στην Πύλη. Τα gâzi mülk αποδίδανε ιδιαίτερα ψηλά εισοδήματα.

---

27. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 86-87 και Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 18, όπου επίσης αναφέρει, σημ. 39, ότι: «Οι φόροι τούτων, καθώς και των πάσης προελεύσεως δημοσίων γαιών ή του στέμματος, πλήν των τιμαριωτικών (εραζί-μιριέ) κατεβάλλοντο εις το δημόσιον ταμείον».

28. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ 87-88.

29. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», Δ' έκδοσις, Εκδοτικός οίκος Αφοί Π. Σάκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι 1968, σελ. 8.

30. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 90.

Όσον αφορά τη δυνατότητα συσσώρευσης, σε ατομική βάση, ακίνητης και κινητής περιουσίας πρέπει να επισημανθεί, ότι σε όλη τη διαδρομή της οθωμανικής κοινωνίας η κεντρική εξουσία, όταν εκτιμούσε ότι η ιδιωτική περιουσία εξελισσόταν σε ανταγωνιστικό εξουσιαστικό πόλο, προχωρούσε αμέσως στη δήμευσή της. Ανεξάρτητα, πάντως, από την ύπαρξη της ασφαλιστικής αυτής δικλείδας η κρατική γη ήταν σταθερά κυρίαρχη ως μορφή ιδιοκτησίας. Οι λοιπές μορφές ιδιοκτησίας που υπήρχαν δεν μπορούσαν να μεταβάλλουν ουσιαστικά, παρά την κατοπινή τους ανάπτυξη και εξέλιξη, τον κρατικό χαρακτήρα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της οθωμανικής κοινωνίας. Με το να είναι το κράτος ο βασικός ιδιοκτήτης της γης και ταυτόχρονα ο αποδέκτης και ο διανεμητής του συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος, αποκτούσε το ρόλο της κυρίαρχης κοινωνικής δύναμης[31]. Έτσι στα πλαίσια του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ο κύριος κορμός της κυρίαρχης τάξης δεν είχε ιδιωτικό αλλά κρατικό χαρακτήρα.

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνουμε ότι στην οθωμανική κοινωνία οι μορφές γαιοκτησίας που υπήρχαν ήταν: Η κρατική ή γη mirî (σουλτανικά κτήματα, timar, zi'amet, has), η βακουφική (wakf) και η ατομική (mülk). Η ύπαρξη των μορφών αυτών πιστοποιεί την ιδιαιτερότητα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της οθωμανικής κοινωνίας σαν μιας άρθρωσης διαφορετικών τύπων ιδιοκτησίας όπου η κρατική, με τη μορφή κυρίως των τιμαρίων, ήταν η βασική.

2.2. Τρόποι απόσπασης πλεονάσματος

Στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό κύρια πηγή προέλευσης του πλεονάσματος ήταν η γαιοπρόσοδος και βασικός τρόπος ιδιοποίησής του οι φόροι που, ανάλογα με τη φύση τους, καταβάλονταν είτε σε είδος είτε σε χρήμα.

Οι φορολογικές υποχρεώσεις των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας προσδιορίζονταν με λεπτομερειακό τρόπο από τα κατάστιχα του δημόσιου ταμείου[32]. Τα κατάστιχα αυτά στηρίζονταν σε συστηματικές κτηματικές απογραφές που πραγματοποιούνταν, ιδιαίτερα την πρώτη περίοδο της αυτοκρατορίας, κάθε τρία χρόνια. Οι γενικές αυτές απογραφές συμπληρώνονταν και από με-

31. Βλ. επίσης S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 117.

32. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120.

ρικότερες που διεξάγονταν σε επί μέρους επαρχίες. Τα τυπικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού φορολογικού συστήματος διαμορφώθηκαν την περίοδο που σουλτάνος ήταν ο Σουλεϊμάν ο Μεγάλος ή Νομοθέτης (1520-1566)[33].

Έτσι, στην οθωμανική κοινωνία υπήρχαν αναλυτικά φορολογικά κατάστιχα όπως και πλήρες κτηματολόγιο, στα οποία απεικονίζονταν τόσο οι φορολογικές υποχρεώσεις των υπηκόων όσο και οι ιδιοκτησιακές σχέσεις που επικρατούσαν. Υπεύθυνη για την τήρηση των φορολογικών καταλόγων και του κτηματολόγιου ήταν η κεντρική εξουσία που με αποσπάσματα εφοδίαζε τους τιμαριώτες για να εισπράττουν τους φόρους στην περιοχή της ευθύνης τους. Σε περίπτωση διαφοράς οι φορολογούμενοι μπορούσαν να προσφύγουν στα δικαστήρια, που έκριναν αποκλειστικά με βάση τα στοιχεία των φορολογικών καταλόγων και του κτηματολόγιου[34].

Οι βασικοί φόροι του οθωμανικού φορολογικού συστήματος[35] ήταν ο *κεφαλικός*, η *δεκάτη* και τα *τελωνειακά τέλη*.

Ο *κεφαλικός* φόρος, το γνωστό χαράτσι, επιβαλόταν στους μη μωαμεθανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας και διακρινόταν σε τρεις κατηγορίες, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του φορολογούμενου. Από αυτόν απαλάσσονταν οι ανίκανοι για εργασία[36].

Στην οθωμανική κοινωνία, όμως, η μορφή απόσπασης πλεονάσματος που είχε καθοριστική σημασία για τη λειτουργία του συστήματος, ήταν ο *έγγειος* φόρος. Υπόχρεοι για την καταβολή έγγειου φόρου ήταν όλοι όσοι καλλιεργούσαν τη γη ανεξάρτητα από θρησκεία[37]. Η βαρύτητα του έγγειου φόρου πήγαζε από τον αγροτικό χαρακτήρα της τουρκικής οικονομίας. Σε μια τέτοια οι-

---

33. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 113-114 και «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Έκδοση Β', Εκδοτικός Οργανισμός ο Φοίνιξ Ε.Π.Ε., Τόμ. ΚΓ', σελ. 199-200. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 12.

34. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 114.

35. Για το οθωμανικό φορολογικό σύστημα όπως και για τις επιδράσεις των βυζαντινών φόρων σε αυτό, βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 113-127 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 25-36. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 30-31.

36. Βλ. Νικόλαος Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας», Εν Αθήναις 1882, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήναι MCMLXXIII, σελ. 18-19 και Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 115-116.

37. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120.

κονομία η εργασία του αγρότη, που δεν ήταν ούτε δούλος ούτε δουλοπάροικος αλλά ένα είδος αγρότη του κράτους, αποτελούσε το βασικό παραγωγικό συντελεστή και ως τέτοιος την κύρια πηγή δημιουργίας πλεονάσματος. Έτσι το πλεόνασμα που παραγόταν είχε πρωταρχικά αγροτικό χαρακτήρα.

Στις συνθήκες αυτές η κυρίαρχη μορφή έγγειου φόρου ήταν η *δεκάτη*[38], που στη διαδρομή της οθωμανικής αυτοκρατορίας πήρε πολλές μορφές[39]. Αυτή ανερχόταν συνήθως στο ένα δέκατο της χρονιάτικης αγροτικής παραγωγής. Συχνά όμως κυμαινόταν ανάμεσα στο ένα όγδοο με ένα δεύτερο του παραγόμενου προϊόντος, ανάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους ή το είδος του καλλιεργούμενου προϊόντος. Για κάθε τόπο η δεκάτη ήταν σταθερά καθορισμένη και καταχωριζόταν στον οικείο φορολογικό κατάλογο. Ως φόρος η δεκάτη δεν επιβάρυνε το πρόσωπο αλλά τη γη, ανεξάρτητα από το ποιός ήταν ο κάτοχος ή ο νομέας της.

Η δεκάτη που προερχόταν από την καλλιέργεια ιδιωτικής ή σουλτανικής γης, παραδινόταν στους εκπροσώπους του κρατικού ταμείου. Αντίθετα, εκείνη που προερχόταν από γαίες που ανήκαν σε τιμάρια, καταβαλόταν στον τιμαριούχο, που μάλιστα σε σχέση με τους αγρότες διέθετε δίμηνη προθεσμία για να πουλάει μονοπωλιακά τα προϊόντα της δεκάτης[40]. Επίσης οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν τη δεκάτη στην αποθήκη του τιμαριώτη. Θα πρέπει να επισημανθεί, ότι η παράδοση αυτή δεν είχε χαρακτήρα προσωπικής δέσμευσης αλλά αποτελούσε υποχρέωση απέναντι στο κράτος, που παραχωρούσε τη δεκάτη στον τιμαριούχο σαν αμοιβή για τις διοικητικές και στρατιωτικές υπηρεσίες που παρείχε ο τελευταίος στην κεντρική εξουσία. Συνεπώς η μορφή αυτή αγγαρείας αποτελούσε υποχρέωση του αγρότη απέναντι στο κράτος[41].

Εκτός από τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη, βασική κατηγορία φόρου στα πλαίσια του οθωμανικού φορολογικού συστήματος αποτελούσαν και τα *τελωνειακά* τέλη. Αυτά διακρίνονταν: Στα τέλη που ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν οι μουσουλμάνοι και τα οποία ανέρχονταν σε 4%. Σ' εκείνα που πλήρωναν οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της αυτοκρατορίας και έφθαναν το 5%. Και,

---

38. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 116-118, και Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 19 και 24.

39. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 42.

40. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 31.

41. Βλ. επίσης Κώστας Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 32.

τέλος, στους δασμούς που αφορούσαν τους αλλοδαπούς, οι οποίοι πλήρωναν 3%, με την προϋπόθεση ότι ήταν υπήκοοι χωρών που είχαν συνάψει διομολογήσεις με τους Τούρκους[42].

Οι τρεις αυτές βασικές κατηγορίες φόρων πλαισιώνονταν από μια πληθώρα από δευτερεύοντες φόρους που προβλέπονταν ή είχαν ενσωματωθεί στο φορολογικό σύστημα της οθωμανικής κοινωνίας που σκοπό του είχε τη μεταφορά του υπερπροϊόντος από τον άμεσο παραγωγό —τον αγρότη— στο κράτος. Οι φόροι αυτοί ήταν[43]:

— Το *ταπού* (εδαφονόμιο). Ο φόρος αυτός καταβαλόταν εφάπαξ, όταν ένα κτήμα μεταβιβαζόταν λόγω πώλησης, δωρεάς ή κληρονομιάς. Ο φόρος μεταβίβασης πληρωνόταν στο σπαχή. Επρόκειτο για ένα φόρο αρκετά βαρύ που αντιστοιχούσε στο ένα δέκατο της τιμής της μεταβιβαζόμενης γης ή στη χρονιάτικη πρόσοδό της. Τις σχετικές εκτιμήσεις πραγματοποιούσαν ειδικοί εκτιμητές.
— Το *ρεμσί τσίφτ* (ζευγαριάτικο, ζευγολόγιο ή εδαφικό τέλεσμα των Βυζαντινών). Ο φόρος αυτός πληρωνόταν στους σπαχήδες το μήνα Μάρτη. Το καταβαλλόμενο ποσό ποίκιλε, ανάλογα με την περιοχή και τη γονιμότητα της γης. Συνήθως κυμαινόταν από 30 μέχρι 42 άσπρα το ζευγάρι (τσίφτ) που ισοδυναμούσε με 100-150 ντενίμ[44].
— Το *νεμπάκ*. Φόρος που κυμαινόταν από 6 μέχρι 12 άσπρα και πληρωνόταν στο σπαχή το Μάρτη, από τους αγρότες που καλλιεργούσαν κτήματα που είχαν έκταση πιο μικρή από το μισό του ζευγαριού. Υπόχρεοι στην καταβολή του νεμπάκ ήταν και ο ακτήμονες χωρικοί που απασχολούνταν σε άλλα επαγγέλματα.
— Το *ντενίμ* ή *ντενίμ ακτσεσί* (στρεμματικός φόρος). Ο φόρος αυτός έφθανε το ένα άσπρο για κάθε 2-4 ντενίμ ανάλογα με τη γονιμότητα του εδάφους και καταβαλόταν το Μάρτη στο σπαχή. Καταβαλόταν για αγρούς που βρίσκονταν είτε στην περιοχή ευθύνης άλλου τιμάριου είτε ήταν διασκορπισμένοι και δεν αποτελούσαν «ζευγάριον».

---

42. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 146 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 35.

43. Βλ. πιο αναλυτικά Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 119-126. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 32-36, όπου και στοιχεία για το βαθμό φορολογικής επιβάρυνσης των υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε διάφορες περιοχές.

44. Ένα ντενίμ ισοδυναμούσε με 900 περίπου τετραγωνικά μέτρα.

— Το *σαλαριγέ* (ιπποφορβή). Φόρος που καταβαλόταν στο σπαχή και αφορούσε εκείνα τα αγροτικά προϊόντα που χρησιμοποιούνταν σαν ιπποφορβή, όπως το κριθάρι, η βρώμη κ.ά. Έτσι ο τιμαριούχος, πέρα από τη δεκάτη από τα προϊόντα αυτής της κατηγορίας, μπορούσε να αποσπάσει μέχρι και το ένα τρίτο της υπόλοιπης ετήσιας παραγωγής τους ή την αξία τους σε χρήμα για τις ανάγκες του σε ιπποφορβή. Ανάλογο φόρο πλήρωναν και οι χωρικοί στο Βυζάντιο.
— Το *ρεσμί οτλάκ*. Ο φόρος αυτός, που στους Βυζαντινούς ονομαζόταν εννόμιο, καταβαλόταν στο σπαχή στην αρχή του θερισμού από τους κτηνοτρόφους του χωριού. Ο φορολογούμενος ήταν υποχρεωμένος να δίνει στο σπαχή για κάθε 300 πρόβατα ένα κριάρι, πρόβατο ή αμνό.
— Το *ρεσμί γιασλάκ*. Εδώ ο σπαχής αποσπούσε το δέκατο του ξηρού χορταριού ή δύο άσπρα για κάθε φορτωμένο αμάξι.
— Το *ρεσμί κισλάκ* (το εννόμιον φθινοπωρινών χωροσταυλίων των Βυζαντινών). Φόρος για το ξεχειμαδιό. Η υποχρέωση συνίστατο σε ένα πρόβατο για κάθε καλό κοπάδι από 300 πρόβατα και σε 50 άσπρα για κάθε κοπάδι κατώτερης ποιότητας. Ο φόρος αυτός καταβαλόταν στον τιμαριούχο κάθε Απρίλη, από τους νομάδες κτηνοτρόφους που ξεχείμαζαν τα κοπάδια τους στο τιμάριό του. Ανάλογα δικαιώματα εισπράττονταν από το σπαχή και από τους κτηνοτρόφους που παρέμεναν στο τιμάριό του και την καλοκαιρινή περίοδο. Ο φόρος αυτός ονομαζόταν *ρεσμί γιαϊλάκ*. Εκτός από την παραπάνω επιβάρυνση κάθε ομάδα βοσκών ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει επίσης τρία άσπρα, το *αγγίλ ακτσεσί*. Διαφορετική ρύθμιση γινόταν στην περίπτωση που οι νομάδες βοσκοί δέχονταν να καλλιεργούν αγρούς ή κήπους του τιμάριου. Τότε ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν τέλη ξεχειμαδιού 10-20 άσπρα, δεκάτη και ιπποφορβή.
— Το *ρεσμί αγγνάμ* και *ρεσμί αγγίλ* (προβατονόμιο και μανδράτικο). Το προβατονόμιο ανερχόταν σε ένα άσπρο για κάθε δύο πρόβατα ή αμνούς. Ο φόρος αυτός καταβαλόταν στο σπαχή κάθε Απρίλη, τόσο από τους νομάδες όσο και από τους μόνιμα εγκατεστημένους στο τιμάριο βοσκούς. Το μανδριάτικο αρχικά έφθανε τα 6-13 άσπρα, αργότερα περιορίστηκε στα 5 άσπρα
— Το *ρεσμί κουβάν*. Φόρος στα μελίσσια, το μελισσονόμιον των Βυζαντινών. Καταβαλόταν τον Ιούλη είτε σε είδος, οπότε παρακρατούνταν το δέκατο της παραγωγής είτε σε χρήμα, οπότε

ο παραγωγός έδινε από μισό μέχρι δύο άσπρα για κάθε μελισσοκόφινο.

— Το *μπινταάτι χινζίρ*. Ο φόρος αυτός ήταν ίδιος με τη χοιροδεκατία των Βυζαντινών.

— Το *ρεσμί ντεγγιρμέν*. Φόρος που επιβαλόταν στους ιδιοκτήτες των μύλων που πλήρωναν 60 άσπρα το χρόνο.

— Το *ρεσμί ντουσάν* (το καπνικόν των Βυζαντινών). Φόρος που πληρωνόταν το Μάρτη, από κάθε πρόσωπο που διαχείμαζε σε τιμάριο που δεν ανήκε σ' αυτό. Προϋπόθεση καταβολής του ρεσμί ντουσάν ήταν το επιβαρυνόμενο πρόσωπο να μην ασχολείται με την καλλιέργεια της γης.

— Το *ρεσμί αρουσάν* (ο φόρος παρθενοφθορίας των Βυζαντινών). Φόρος που καταβαλόταν από τον πατέρα όταν πάντρευε την κόρη του. Το ποσό ανερχόταν στα 60 άσπρα για όσες παντρεύονταν για πρώτη φορά και στα 40 για τις χήρες. Οι άποροι όπως και οι κόρες των μη μουσουλμάνων πλήρωναν τα μισά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο φόρος αυτός καταβαλόταν από όλους τους υπήκοους της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από κοινωνική θέση[45].

— Το *μπαντού χαβά*. Φόρος που αντιστοιχούσε στο αερικό των Βυζαντινών.

Εκτός από τους φόρους που περιγράψαμε προηγούμενα στο οθωμανικό φορολογικό σύστημα περιλαμβάνονταν και άλλοι φόροι όπως των αγάμων, των αρραβώνων, του καπνού, των δούλων κ.ά.[46]

Επίσης έναν ακόμη τρόπο απόσπασης πλεονάσματος αποτελούσαν οι έκτακτοι φόροι[47] και οι αγγαρείες, που από τη στιγμή που θα επιβάλλονταν σπάνια υπήρχε περίπτωση να ανακληθούν. Έτσι αν και έκτακτοι οι φόροι αυτοί αργά ή γρήγορα ενσωματώνονταν στο φορολογικό σύστημα της αυτοκρατορίας.

Σχετικά με τις αγγαρείες θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτές δεν αποτελούσαν θεμελιακό θεσμό της οθωμανικής κοινωνίας.

---

45. Βλ. επίσης τα όσα αναφέρει ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 33, σημ. 87 για το jus primae noctis στην τουρκοκρατία.

46. Βλ.: Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, σελ. 146, σημ. 5. —«Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Τόμ. ΚΓ, ό.π., σελ. 199. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 32-33.

47. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 30 και Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43.

Ουσιαστικά οι λίγες αγγαρείες που είχαν επιβληθεί[48] εντάσσονταν στο σύστημα των έκτακτων φόρων[49].

Συνεπώς στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό η απόσπαση του υπερπροϊόντος πραγματοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά μέσα από τους τακτικούς και έκτακτους φόρους που είχαν θεσμοθετηθεί από το κράτος.

Οι χριστιανοί υπήκοοι της αυτοκρατορίας πλήρωναν ακόμη φόρο και στην εκκλησία, όπως συνέβαινε άλλωστε και στην περίοδο του Βυζάντιου[50]. Ο φόρος αυτός ονομαζόταν *ζητεία* ή *ρόγα*. Σύμφωνα με στοιχεία του Μάμουκα[51], οι αρχιερείς εισπράττανε από κάθε οικογένεια που είχε προστάτη, 20 παράδες το χρόνο και 10 παράδες από όσες δεν είχαν. Η εισφορά σε χρήμα μπορούσε να αντικατασταθεί από εισφορά σε είδος. Σε περίπτωση που ο χριστιανός αγρότης αρνιόταν να καταβάλλει το σχετικό φόρο οι εκκλησιαστικές αρχές ασκούσαν πιέσεις που, στις συνθήκες της τουρκοκρατίας και με δεδομένη την ισχυρή ιδεολογική και διοικητική θέση της εκκλησίας, είχαν μεγάλη αποτελεσματικότητα. Όταν οι πιέσεις δεν έφερναν αποτέλεσμα, η εκκλησία δεν δίσταζε να κατάσχει ακόμη και τα εργαλεία όσων αρνούνταν να πληρώσουν τον εκκλησιαστικό φόρο[52].

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά το ιδιοποιούμενο πλεόνασμα, που περιερχόταν στο κράτος από την εκμετάλλευση της κρατικής γης με τη στενή έννοια (σουλτανικής), αυτό ανερχόταν στο 28% της παραγωγής και αναλυόταν σε:

— Δεκάτη	14% της παραγωγής.
— Κτηματικός φόρος	5% της παραγωγής.
— Κεφαλικός φόρος	3% της παραγωγής.
— Έκτακτοι φόροι	6% της παραγωγής.

Σε ό,τι αφορά το ιδιοποιούμενο πλεόνασμα, που προερχόταν από την εκμετάλλευση της τιμαριώτικης γης και περιερχόταν στο κράτος και τον τιμαριούχο, αυτό κατανεμόταν σε:

---

48. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 143, σημ. 3.

49. Επίσης βλ.: Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 28. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σε. 11. — Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης», ό.π., σελ. 18.

50. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 126.

51. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 147, σημ. 1.

52. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 147.

α. Πλεόνασμα που πήγαινε άμεσα στην κεντρική εξουσία.

— Κεφαλικός φόρος	10-20% της παραγωγής
— Έκτακτοι φόροι	10-20% της παραγωγής
Σύνολο	20-40% της παραγωγής

β. Πλεόνασμα που παρέμενε στον τιμαριούχο.

— Δεκάτη	10-15% της παραγωγής
— Κτηματικός φόρος	5% της παραγωγής
— Έκτακτοι φόροι	5% της παραγωγής
Σύνολο	20-25% της παραγωγής

Από τα στοιχεία[53] που παραθέσαμε προκύπτει ότι στην οθωμανική κοινωνία κύριος φορέας ιδιοποίησης του πλεονάσματος ήταν το κράτος. Ειδικά δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι και το πλεόνασμα που παρέμενε στον τιμαριούχο, έμμεσα σε ό,τι αφορά ένα σημαντικό του μέρος, περιερχόταν στο κράτος με τη μορφή διοικητικών, οργανωτικών και στρατιωτικών υπηρεσιών που του παρείχε ο τιμαριώτης. Άλλωστε για το λόγο αυτό το πλεόνασμα αυτής της κατηγορίας είχε το χαρακτήρα ανταμοιβής του τιμαριούχου από την κεντρική εξουσία για τις παρεχόμενες σ' αυτήν υπηρεσίες. Με βάση τα δεδομένα αυτά θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα εισοδήματα των τιμωριωτών που αποτελούσαν τον κορμό της κυρίαρχης ομάδας ήταν σχετικά χαμηλά. Γι' αυτό εξ άλλου για τη λειτουργία και αναπαραγωγή της οθωμανικής κοινωνίας είχε καθοριστική σημασία ο εξωτερικός χώρος ως πηγή απόσπασης πλεονάσματος με τη μορφή της πολεμικής λείας, επειδή, ανάμεσα σε άλλα, αποτελούσε βασικό τρόπο ενίσχυσης των εισοδημάτων των κυρίαρχων ομάδων και ιδιαίτερα των τιμαριούχων. Δεν είναι τυχαίο ότι η διαδικασία διαφοροποίησης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού σχετίζεται άμεσα με την ανακοπή της ικανότητας για επέκταση του οθωμανικού κράτους. Ανακοπή που παρουσιάστηκε στα μέσα του 16ου αιώνα. Στενά συνυφασμένη με τη διαδικασία μεταβολής της οθωμανικής κοινωνίας είναι και η αλλαγή στον τρόπο είσπραξης των φόρων και ανάθεσης των κρατικών υπηρεσιών, όπου από τα μέσα του 16ου αιώνα έχουμε επέκταση του συστήματος ενοικίασης των φόρων και δημοπράτισης των αξιωμάτων[54]. Στην πρακτική αυτή δεν κα-

53. Βλ. Κωστής Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου», Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 71.

54. Επίσης βλ.: B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθε-

τέφευγε μόνο η κεντρική εξουσία, αλλά συχνά άρχισαν να καταφεύγουν και οι τιμαριούχοι[55]. Στα κεφαλαιώδη όμως αυτά ζητήματα για την κατανόηση των κατοπινών εξελίξεων του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, όπως και σε συμπληρωματικά στοιχεία για τους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και τις μορφές ιδιοποίησής του, θα επανέλθουμε σε επόμενα σημεία.

Τέλος θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι για την πληρωμή των φόρων ήταν αλληλέγγυοι όλοι οι κάτοικοι της κοινότητας. Το γεγονός αυτό έχει ξεχωριστή σημασία για την κατανόηση της φύσης της οθωμανικής κοινωνίας, γιατί δεν αναδείχνει μόνο την κοινότητα σε καθοριστικής σημασίας στοιχείο του θεσμικού της πλαίσιου αλλά και σε βασικό στοιχείο της κοινωνικοοικονομικής της δομής.

3. Το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης

Με βάση την προηγούμενη ανάλυση διαπιστώθηκε ότι η κοινότητα αποτελούσε ουσιαστικό στοιχείο της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σχετικά με την προέλευση, τη φύση και το ρόλο του κοινοτικού θεσμού την περίοδο της τουρκοκρατίας έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις[56]. Οι πιο σημαντικές από τις απόψεις αυτές θα μπορούσαν να συνοψιστούν:

α. Σ' εκείνες που θεωρούν ότι οι κοινότητες της τουρκοκρατίας αποτελούν συνέχεια των αρχαίων αυτοτελών πολιτειών που στην πορεία του χρόνου προσαρμόστηκαν στα νέα δεδομένα. Τυπικός εκπρόσωπος της άποψης αυτής είναι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος που υποστηρίζει ότι οι κοινότητες «υπήρξαν προϊόν γνήσιον των εθνικών παραδόσεων και της εθνικής ευφυΐας και δραστηριότητος (...). Όλως δε ανυπόστατον είναι ή ότι παρήχθησαν εκ της ανάγκης εις την ευρέθη η οσμανική κυβέρνησις να επιτρέψη εις τους Χριστιανούς την κατωτάτην αυτών διοίκησιν ή ότι επεβλήθησαν υπό της ξενικής κυριαρχίας ως αραβική δήθεν

στώτος...», ό.π., σελ. 93 και 101. — Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 126-127. — Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43.

55. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 147 και Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 118.

56. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 326-328 και Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατίαν», Αθήναι 1958, σελ. 14-16, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

θεσμοθεσία (...). Αι κοινότητες λοιπόν υπήρχον επί των μεσαιωνικών χρόνων· και ουδέν άλλο ήσαν τότε ειμή τροπολογία τις, μεθαρμοσθείσα προς τας νέας περιστάσεις, των έτι αρχαιοτέρων αυτονόμων αστικών πολιτευμάτων (...). Η οσμανική κυριαρχία εύρεν αυτάς προϋπαρχούσας και ενεργούσας και αφήκεν αυτάς να λειτουργώσιν ως επικούρους περί την κατωτέραν διοίκησιν της χώρας»[57].

β. Σ' εκείνες που συνδέουν το θεσμό της κοινότητας με τη βυζαντινή περίοδο υποστηρίζοντας ότι οι κοινότητες της τουρκοκρατίας αντλούν την καταγωγή τους στις αντίστοιχες του Βυζάντιου. Σχετικά ο Νικόλαος Μοσχοβάκης, από τους βασικούς εκπροσώπους της άποψης αυτής, γράφει ότι οι κοινότητες της τουρκοκρατίας «ούτε προς τας αρχαίας πολιτείας ή τας επί της ρωμαϊκής κυριαρχίας ημιανεξαρτήτους συνδέονται, ούτε υπό τον τουρκικόν ζυγόν το πρώτον εφύησαν, αλλ' ότι εισί καθαρώς βυζαντινής καταγωγής». Προσθέτει, όμως, ότι οι αιτίες της παραπέρα ύπαρξης και ανάπτυξης της κοινότητας στις συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας πρέπει να αναζητηθούν στο «επαχθές της τουρκικής διοικήσεως» και ιδιαίτερα στο «εν ισχύϊ φορολογικό σύστημα ή μάλλον το της εισπράξεως σύστημα»[58].

γ. Σ' εκείνες τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι κοινότητες στην τουρκοκρατία αποτελούσαν οργανικό θεσμό της οθωμανικής κοινωνίας και ότι ανταποκρίνονταν πλήρως στις κοινωνικές, δημοσιονομικές και πολιτικές ανάγκες της αυτοκρατορίας[59].

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε, όμως, ικανοποιητικά στο θέμα της καταγωγής, του χαρακτήρα και του ρόλου της κοινότητας την περίοδο της τουρκοκρατίας, ζητήματα που παρουσιάζουν σοβαρές δυσκολίες στην προσέγγισή τους, απαιτείται πρωταρχικά να αναρωτηθούμε τόσο για τους ιστορικούς όρους που έκαναν δυνατή την ύπαρξη του κοινοτικού θεσμού στις συνθήκες

57. Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, «Ιστορία του ελληνικού έθνους», Βιβλίον ΙΔ', Εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1971, σελ. 129-130. Ανάλογες απόψεις διατυπώνουν οι: Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 230. — Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», Εκδόσεις Μπάϋρον, Αθήνα 1973, σελ. 9. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 328 κ.ά.

58. Βλ. Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 76.

59. Βλ. κυρίως τις απόψεις που διατυπώνονται από τον Β. Φίλια, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 13-16. Επίσης βλ. Γιώργος Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982, σελ. 68-70.

της τουρκοκρατίας όσο και για τις κοινωνικές σχέσεις που ο θεσμός αυτός έκφραζε[60].

Με βάση τα προηγούμενα θεωρούμε ότι η κοινότητα αποτελούσε θεμελιακό διαρθρωτικό μόρφωμα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Συγκεκριμένα η ύπαρξη της κοινότητας στην κοινωνία αυτή σχετιζόταν τόσο με το ιδιοκτησιακό καθεστώς που επικρατούσε όσο και με τις μορφές και τους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος που είχαν διαμορφωθεί στα πλαίσιά της. Ταυτόχρονα η διοικητική πλευρά του κοινοτικού συστήματος ήταν αυστηρά ενταγμένη μέσα στη λογική του οθωμανικού συστήματος διακυβέρνησης, που αποσκοπούσε στη στρατιωτική επέκταση όπως και στη διατήρηση των περιοχών που είχαν κατακτηθεί. Συνεπώς «η τοπική αυτοδιοίκηση στα χρόνια της τουρκοκρατίας ανταποκρίνεται, στη διοικητική αντίληψη του κατακτητή, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να αναζητήσει ένα σύστημα ισορροπίας ικανό να εξασφαλίζει τη διατήρηση της κυριαρχίας ενός λαού, που αριθμητικά μειοψηφεί πάνω σ' ένα μωσαϊκό υποταγμένων λαών, οι οποίοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία των υπηκόων της αυτοκρατορίας»[61].

Για τους λόγους που μόλις εκτέθηκαν, δεν νομίζουμε ότι ευσταθεί η άποψη που υποστηρίζεται από το Ν. Πανταζόπουλο ότι οι κοινότητες «υπήρξαν η μορφή εκείνη της συνενώσεως, ήτις υπέστη καίριον εξ αιτίας της κατακτήσεως των Τούρκων πλήγμα». Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι, αν και υποστηρίζει ότι «αι αυτόνομοι λειτουργίαι των κοινοτήτων, ως επί το πολύ κατηργήθησαν», δέχεται ότι με την πάροδο του χρόνου «ένεκα του υπό των Τούρκων εφαρμοζομένου διανεμητικού φορολογικού συστήματος, αι κοινότητες κατώρθωσαν, έναντι προσθέτων οικονομικών ανταλλαγμάτων, να επεκτείνουν τας φορολογικάς των δικαιοδοσίας και επί του πολιτικού και δικαστικού πεδίου, επιτυχούσαι δια της απονομής "προνομίων", βαθμιαίως, την αναγνώρισιν του θεσμού της τοπικής αυτοδιοικήσεως»[62]. Επίσης δεν μας βρίσκει σύμφω-

60. Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση ως πολιτικός θεσμός», στην «Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής δήμων και κοινοτήτων», Τεύχος 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 15.

61. Βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 15.

62. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 14. Επίσης ο ίδιος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 142, υποστηρίζει ότι τις φορολογικές και αστυνομικές δικαιοδοσίες τις ασκούσαν αρχικά όργανα της τουρκικής εξουσίας (βοεβόδας, ζαπίτης) και ότι αργότερα μέσα από την παροχή προνομίων δόθηκαν στους κοινοτικούς άρχοντες ειδικές φορολογικές αρμοδιότητες που βαθμιαία

νους η θέση του Απ. Βακαλόπουλου, ότι οι σουλτάνοι ανέχθηκαν τον κοινοτικό θεσμό σε όλες τις βαλκανικές χώρες, επειδή αυτός τους εξυπηρετούσε στην είσπραξη των φόρων και στην πιο εύκολη διοίκηση των ραγιάδων με αποτέλεσμα οι βυζαντινοί κοινοτικοί θεσμοί να προσαρμοστούν στις ανάγκες των υπόδουλων πληθυσμών και των κατακτητών[63].

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι απόψεις αυτές τονίζουν περισσότερο τη διοικητική πλευρά του κοινοτικού συστήματος αυτοδιοίκησης, όπως συνήθως γίνεται στη χώρα μας όταν διερευνάται ο θεσμός, και δεν συσχετίζεται αυτός με τον τύπο της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης που χαρακτήριζε την οθωμανική κοινωνία.

Έτσι η φύση του κοινοτικού συστήματος στην τουρκοκρατία δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί, αν δεν συνδεθεί με την προβληματική του χαρακτήρα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Στο ζήτημα, όμως, αυτό θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε σε επόμενη ενότητα[64]. Προς το παρόν θα θέλαμε να τονίσουμε ότι το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης στην οθωμανική αυτοκρατορία αποτελεί ένα κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα που είναι οργανικά ενταγμένο τόσο στη δομή των παραγωγικών της σχέσεων όσο και στην πολιτικοδιοικητική της οργάνωση. Από τη σκοπιά αυτή δεν μας βρίσκει σύμφωνους η άποψη που δέχεται ότι η κοινότητα της τουρκοκρατίας λειτουργεί σαν θεσμός που υποκαθιστά την κρατική εξουσία[65]. Ενδεχόμενα αυτό που θα μπορούσε να υποστηριχτεί σε ό,τι αφορά την ελληνική κοινότητα την περίοδο της τουρκοκρατίας, είναι ότι αυτή αποτελεί ένα είδος υποεξουσίας, οργανικά όμως ενταγμένη στην γενικότερη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής[66]. Έτσι στην περίπτωση του κοινοτικού συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης δεν έχουμε απλά μετάθεση αρμοδιοτήτων, αλλά άσκηση εξουσιαστικών λειτουργιών που γίνεται στα πλαίσια του συνολικότερου καταμερισμού πολιτικοδιοικητικών αρμοδιοτήτων και ευθυνών ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στα τοπικά εξουσιαστικά μορφώματα. Δίχως όμως να ξεχνάμε ότι ο τελικός ρυθμιστής της κατάστασης ήταν η

επεκτάθηκαν και σε άλλους τομείς με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί το καθεστώς της κοινοτικής αυτοδιοίκησης.

63. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 356.

64. Κυρίως βλ.: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, Ενότητα 5.

65. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 10.

66. Σχετικά με τη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής βλ. κυρίως Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, Ενότητα 4.

κεντρική εξουσία[67]. Άλλωστε όπως θα δούμε και σε άλλα σημεία κάτι ανάλογο συνέβαινε και με ένα άλλο εξουσιαστικό μόρφωμα, την ορθόδοξη εκκλησία. Μάλιστα αυτή σε σχέση με το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης που αποτελούσε ένα από τα επίπεδα της εξουσιαστικής δομής της οθωμανικής αυτοκρατορίας και μάλιστα εκείνο που βρισκόταν στη βάση της πολιτικοδιοικητικής διάρθρωσής της, η εκκλησία αντίθετα διέθετε τη δική της αυτόνομη ιεραρχική εξουσιαστική διάρθρωση, με το δικό της κέντρο, που ήταν όμως και αυτό κάτω από την άμεση εποπτεία και εξουσία της Πύλης. Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνεται ότι η κοινότητα στην τουρκοκρατία αποτελούσε θεμελιώδη βαθμίδα της κοινωνικοπολιτικής οθωμανικής οργάνωσης[68].

Σε ό,τι αφορά, τώρα, τις συγκεκριμένες αρμοδιότητες και λειτουργίες της κοινότητας, αυτές προσδιορίζονταν από το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ενσωμάτωσης του παραγωγού στην κοινότητα, είτε με άμεσο τρόπο όπως συνέβαινε στην περίπτωση του αγρότη, είτε διαμέσου της συμμετοχής του στις συντεχνίες όπως γινόταν με τους χειροτέχνες. Η ένταξη αυτή του πληθυσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο κοινοτικό σύστημα ήταν αποτέλεσμα της απουσίας της ατομικής ιδιοχτησίας[69] πάνω στο έδαφος, όπως και της αλληλέγγυας ευθύνης[70] που είχε καθιερωθεί από την κεντρική εξουσία σχετικά με την καταβολή των φόρων. Ειδικότερα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινοτικού συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης και των λειτουργιών του έπαιζε η μορφή της αγροτικής παραγωγής που επικρατούσε όπως και το σύστημα απόσπασης πλεονάσματος[71] που είχε καθιερωθεί. Η έλλειψη, ό-

67. Ο Ν. Σβορώνος στην ανέκδοτη μελέτη του, «Le Macédoine à l'époque othomane», σχετικά με το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης γράφει ότι «πρόκειται για ένα θεσμό που συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά μιας κοινοτικής και περιφερειακής αυτοδιοίκησης, ο οποίος όμως υφίσταται τον ισχυρό έλεγχο της κεντρικής διοίκησης»· αναφέρεται στο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 33.

68. Βλ. επίσης «Προβλήματα της Αυτοδιοίκησης (Β' Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της τοπικής αυτοδιοίκησης)», Εφημερίδα Πρωτοπορία, 10 Δεκεμβρίου 1966.

69. Υπεθνυμίζεται ότι στην οθωμανική κοινωνία ιδιοκτήτης της γης δεν είναι η κοινότητα αλλά ο σουλτάνος που προσωποποιεί την κεντρική εξουσία.

70. Βλ. επίσης Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 14 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 69.

71. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ζητήματα ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, 1983, σελ. 239, όπου γράφει ότι «η συνολική οικονομία είναι αγροτική, συνεπώς και η αγροτική απόληψη θίγει, κατά κύριο λόγο, τα αγροτικά εισοδήματα άμεσα, ως φόρος επάνω στην παραγωγή ή τη γη, και έμμεσα, ως προσωπικός φόρος ή δασμός στην κυκλοφορία των διακινουμένων αγροτικών αγαθών».

μως, επαρκών τεκμηρίων θέτει σοβαρούς περιορισμούς στην ανάλυση της μορφής[72] της αγροτικής παραγωγής που επικρατούσε στον κοινοτικό χώρο.

Ο S. Divitçioglu, διερευνώντας τη μορφή της αγροτικής παραγωγής στις κοινότητες της οθωμανικής κοινωνίας κατά το ΙΔ' και το ΙΕ' αιώνα, γράφει: «Η διαίρεση της εργασίας έπρεπε να είναι αρκετά αναπτυγμένη στο πλαίσιο της αγροτικής κοινότητας. Κατ' αρχή, η αγροτική παραγωγή έχει μόνο χρηστική αξία. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ιστορικών της εποχής, στις αγορές των πόλεων και της υπαίθρου γινόταν ανταλλαγή φυσικών προϊόντων και εφαρμοζόταν το τροκ. Φυσικά, αυτή η μορφή παραγωγής δεν αποκλείει καθόλου τη δυνατότητα κυκλοφορίας συνηθισμένων εμπορευμάτων στο πλαίσιο μιας οικονομίας σχεδόν χρηματικής, δυνατότητα της οποίας τα αποτελέσματα δεν τροποποιούν παρά μερικά αυτή τη μορφή παραγωγής. Σε πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι η μορφή παραγωγής στην αγροτική κοινότητα ήταν χρηστικής αξίας και εξαιρώντας τη χρησιμοποίηση του νομίσματος για το διακανονισμό του έγγειου φόρου σε χρήμα η αυτοσυντήρηση αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό»[73]. Πιο συγκεκριμένα ο Σπύρος Ασδραχάς, σε μελέτη του σχετικά με τις επιπτώσεις του οθωμανικού φορολογικού συστήματος στον εκχρηματισμό της οικονομίας του χωριού στα Βαλκάνια κατά το ΙΕ' και το ΙΣΤ' αιώνα, δείχνει ότι η υποχρεωτική εμπορευματοποίηση της παραγωγής του αγρότη για να ανταποκριθεί στις χρηματικές φορολογικές του υποχρεώσεις, έφτανε στο 36% περίπου της παραγωγής του· ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνει ότι παρά τον έντονο εκχρηματισμό της οικονομίας των χωριών, που προκαλούσε η φορολογία διαμέσου της υποχρεωτικής εμπορευματοποίησης, αυτός δεν οδηγούσε στη δημιουργία σχέσεων αγοράς, με αποτέλεσμα η οικονομία του χωριού να βασίζεται στην αυτοκατανάλωση[74].

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι το φορολογικό σύστημα, που είχε καθιερωθεί και που σαν κυρίαρχο χαρακτηριστικό του είχε την ιδιοποίηση του παραγόμενου πλεονάσματος

72. Στην επόμενη ενότητα που είναι αφιερωμένη στην κοινωνική δομή της οθωμανικής κοινωνίας ασχολούμαστε διεξοδικά με τις μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας όπως και τις σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας που αυτές εκφράζανε.

73. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 119.

74. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 44 και 48.

από το κράτος και την αναδιανομή του στα στοιχεία που το συγκροτούσαν, δεν επηρέαζε μόνο τη μορφή της παραγωγής στο χώρο της κοινότητας, αλλά ταυτόχρονα προσδιόριζε το αυξημένο ειδικό βάρος της κοινότητας στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό που πήγαζε από το ρόλο που διαδραμάτιζε στη διαδικασία κατανομής, είσπραξης και απόδοσης των φόρων[75].

Όπως είναι γνωστό η οθωμανική αυτοκρατορία[76] χωριζόταν σε εικοσιπέντε μεγάλες διοικητικές ενότητες που ονομάζονταν εγιαλέτια. Οι ευρωπαϊκές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας σχημάτιζαν τρία εγιαλέτια: Της Ρούμελης, της Βόσνας και των νησιών. Οι ελλαδικές βαλκανικές ηπειρωτικές περιοχές ανήκαν στο εγιαλέτι της Ρούμελης που βρισκόταν κάτω από τη διοίκηση ενός μπεηλέρμπεη. Το εγιαλέτι των νησιών βρισκόταν κάτω από την ευθύνη ενός ναυάρχου, του καπετάν πασά.

Τα εγιαλέτια διαιρούνταν σε σαντζάκια. Το εγιαλέτι της Ρούμελης περιλάμβανε εικοσιτέσσερα σαντζάκια. Αργότερα πολλά από τα σαντζάκια αυτά ομαδοποιήθηκαν σε πασαλίκια ή βιλαέτια που ο αριθμός τους ποίκιλε ανάλογα με τις περιστάσεις και τις εποχές. Τα σαντζάκια υποδιαιρούνταν σε επαρχίες στις οποίες υπάγονταν οι κοινότητες. Κάθε κοινότητα είχε δική της περιφέρεια. Μικρότερη χωρική μονάδα δεν αναγνωριζόταν διοικητικά, εκτός από τις πόλεις όπου υπήρχε και η διαίρεση κατά συνοικίες[77].

Όργανα άσκησης της εξουσίας στις διοικητικές αυτές ενότητες ήταν αντίστοιχα οι βαλήδες, οι πασάδες, οι σουμπασήδες και τα ντιβάνια (συμβούλια) που απαρτίζονταν από το μουλλά, τους καδήδες κι άλλους Τούρκους αξιωματούχους και υπάλληλους. Ορισμένες περιοχές που είχαν παραχωρηθεί σε διάφορα πρόσωπα ή σε θρησκευτικά ιδρύματα διοικούνταν από βοεβόδες που όριζαν οι δικαιούχοι. Οι κοινότητες διοικούνταν από τον κοινοτικό άρχοντα που πλαισιωνόταν συνήθως από συμβούλιο ή επιτροπή[78]. Στις

---

75. Βλ. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 244 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 73.

76. Σχετικά βλ.: Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 40-41. — Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 150-152. — Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 40.

77. Για την κοινοτική οργάνωση στο επίπεδο της συνοικίας, βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ.: 212-214, 224, 247, 397, 421 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β' ό.π., σελ. 333.

78. Ο αριθμός των κοινοτικών αρχόντων δεν ήταν σταθερός, αλλά ποίκιλε από περιοχή σε περιοχή· για συγκεκριμένες περιπτώσεις βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 332.

πόλεις οι κοινοτικοί άρχοντες λέγονταν πρόκριτοι ή προεστοί[79] και στα χωριά δημογέροντες. Στα νησιά τα κοινοτικά πράγματα τα διαχειρίζονταν συνήθως δύο, τρεις ή τέσσερις εκπρόσωποι, οι επίτροποι ή σύνδικοι, από τους πιο εύπορους της περιοχής[80]. Στα τούρκικα ο κοινοτικός άρχοντας ονομαζόταν κοτζάμπασης[81]. Ο κοτζάμπασης, τέλος, ήταν αυτός που αντιπροσώπευε την κοινότητα και λογοδοτούσε, αν χρειαζόταν, απέναντι στην κεντρική εξουσία.

Ειδικότερα όμως σε ό,τι αφορούσε τον τρόπο κατανομής και είσπραξης των φόρων η κεντρική εξουσία σ' ένα πρώτο επίπεδο όριζε το ποσό που αναλογούσε σε κάθε εγιαλέτ. Κατόπιν η διοίκηση κάθε εγιαλέτ με τη σειρά της μοίραζε στα σαντζάκ που υπάγονταν στην περιφέρειά του το ποσό που αντιστοιχούσε σε κάθε ένα από αυτά. Στη συνέχεια κάθε σαντζάκ προσδιόριζε τους φόρους που έπρεπε να συγκεντρωθούν από κάθε επαρχία που ανήκε στην περιοχή ευθύνης του. Οι αρχές τώρα κάθε επαρχίας, σε συνεργασία με τους εκπροσώπους των κοινοτήτων, επιμέριζαν τα ποσά που αναλογούσαν σε κάθε κοινότητα. Τέλος, κάθε κοινότητα αναλάμβανε με τη σειρά της να κατανείμει, να εισπράξει και να αποδώσει τους φόρους που της αναλογούσαν[82]. Σχετικά ο Σπ. Ασδραχάς αναφέρει: «Η κύρια λειτουργία του κοινοτικού θεσμού είναι φορολογική: μολονότι η φορολογία εξειδικεύεται στο προσωπικό επίπεδο, ωστόσο επιβάλλεται βάσει του συνολικού δημογρα-

---

79. Στα κοινοτικά συμβούλια της πόλης σημαντική θέση κατείχαν οι αντιπρόσωποι των συντεχνιών, βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 206. Επίσης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 354, γράφει ότι «στις πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και Μ. Ασίας τα κοινά τα διαχειρίζονται οι εκπρόσωποι των συντεχνιών». Και ότι, σελ. 362, με την πάροδο του χρόνου η θέση των αντιπροσώπων των ρουφετιών και ειδικότερα των βιοτεχνιών στα αστικά κέντρα δυνάμωνε.

80. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 349. Επίσης ο Δημ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την Άνδρο όπου ανάμεσα σε άλλα αναφέρει, σελ. 9, ότι σε όλο το νησί εκλεγόταν ένας κοινοτικός άρχοντας «άνευ ψηφοφορίας αλλά δι' επιφωνήσεως και κοινής βοής». Και, σελ. 23, ότι: «Ο κοτζάμπασης ενήργει περιστοιχιζόμενος υπό συμβουλίου προκρίτων. Το συμβούλιον τούτο εκαλείτο εν Άνδρω Γεροντοκρισία. Οσάκις δ' επρόκειτο περί ζητημάτων σπουδαιοτέρων συνεκάλει και γενικάς των κατοίκων συνελεύσεις (μάζωμα)». Επίσης, σελ. 21, ο κοτζάμπασης διόριζε και 4 επίτροπους για κάθε ένα από τα τέσσερα διαμερίσματα του νησιού σε συνενόηση με τους κατοίκους. Τέλος διορίζονταν από τον κοτζάμπαση και 4 γραμματικοί.

81. Ειδικότερα για τους μουσουλμάνους κοινοτικούς άρχοντες, τους ayan, βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 32-36.

82. Επίσης βλ. Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 79 και Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 14.

φικού και εισοδηματικού δυναμικού της ανθρώπινης συνάθροισης που συνιστά την κοινότητα, γεγονός που καθορίζει τις συλλογικές ευθύνες και τις αλληλεγγυότητες της συνάθροισης αυτής»[83]. Έτσι η κοινότητα, στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, αποτελούσε το κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα, στα πλαίσια του οποίου πραγματοποιόταν η διαδικασία απόσπασης του πλεονάσματος.

Εκτός όμως από τη δημοσιονομική αρμοδιότητα και λειτουργία (κατανομή, είσπραξη και απόδοση φόρων) της κοινότητας όπως και την εκτέλεση των διαταγών της κεντρικής εξουσίας, στις αρμοδιότητές[84] της περιλαμβανόταν συχνά: Η αυτοάμυνα της περιοχής, η εκπαίδευση, τα κοινωφελή έργα, η απονομή της δικαιοσύνης[85], η δήμευση των περιουσιακών στοιχείων του φοροφειλέτη, η διενέργεια συμβολαιογραφικών πράξεων, η άσκηση κοινωνικής πολιτικής, η διαχείριση της κοινοτικής περιουσίας, οι παρεμβάσεις και ρυθμίσεις της αγοράς, οι παραγωγικές δραστηριότητες κ.ά. Σχετικά με τις κοινοτικές αρμοδιότητες και λειτουργίες ο Απ. Βακαλόπουλος γράφει ότι «συχνά ο ερευνητής μένει έκπληκτος εμπρός στην ποικιλία των αποφάσεων και του έργου των αρχόντων»[86]. Θα πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι ο κοινοτικός θεσμός στην οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίαζε σε ό,τι αφορά τις λειτουργίες και τη μορφή του μια ποικιλία[87], που σχετιζόταν τόσο

---

83. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ζητήματα...», ό.π., σελ. 244.

84. Βλ. Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 85 και Γ. Κοντογιώργης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα», στην «Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής δήμων και κοινοτήτων», Τεύχος 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 23.

85. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 144 και 149, όπου αναφερόμενος στο λαϊκό Δίκαιο γράφει ότι όργανα εφαρμογής του λαϊκού Δίκαιου ήταν τα κοινοτικά δικαστήρια ή συνηθέστερα οι λαϊκοί δικαστές (αιρετοκριτές) και ότι τα λαϊκά δικαστήρια συγκροτούνταν «εξ αιρετών μελών συνήθως των διοικούντων τας κοινότητας και τας συντεχνίας». Επίσης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 335, αναφέρει ότι «οι άρχοντες της κοινότητας αποτελούν επίσης μέλη του συμβουλίου που εκδικάζει τις υποθέσεις των συντοπιτών τους» και στη συνέχεια επισημαίνει πως «οι άρχοντες της κοινότητας δεν απονέμουν βέβαια πάντοτε την δικαιοσύνη κατά τον καλύτερο τρόπο, ούτε είναι αδέκαστοι και άψογοι, αλλά γενικά είναι εντιμότεροι και επιεικέστεροι από τους καδήδες».

86. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 335. Ειδικότερα για τις κοινοτικές αρμοδιότητες στα νησιά αναφέρει, σελ. 349, ότι αυτές αφορούσαν την κατανομή και συλλογή των φόρων, τη συγκρότηση των κοινοτικών κριτηρίων και την απονομή της δικαιοσύνης. Τέλος, οι κοινοτικές αρχές ήταν αρμόδιες και για την επιβολή των ποινών.

87. Για την ποικιλομορφία των κοινοτικών θεσμών γενικά, βλ. Ν. Μοσχοβά-

με τις συνθήκες ενσωμάτωσης μιας περιοχής σ' αυτήν, όσο και με τους τοπικούς συσχετισμούς δύναμης και τις ανάγκες που διαμορφώθηκαν στην πορεία εξέλιξης της οθωμανικής κοινωνίας.

Με βάση τα προηγούμενα γίνεται κατανοητό ότι οι μορφές κοινοτικής οργάνωσης και διοίκησης που διαμορφώθηκαν στον οθωμανικό χώρο δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν και να αναπτυχθούν, παρά μόνο στην περίπτωση που οι άμεσοι παραγωγοί δεν θα βρισκόντουσαν κάτω από ένα καθεστώς άμεσης οικονομικής εκμετάλλευσης και κοινωνικού καταναγκασμού. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στις συνθήκες του τσιφλικιού το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί[88]. Έτσι το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό «εδράζεται και επομένως αναγνωρίζει άμεσα την κοινωνική αυτονομία όλων ή πάντως ενός σημαντικού μέρους του κοινοτικού πληθυσμού»[89].

Στις συνθήκες αυτές ο ρόλος και η στάση των άμεσων παραγωγών ή του «κοινού λαού» στις κοινοτικές διαδικασίες είχε καθοριστική σημασία. Και αυτό γιατί ο κοινοτικός πληθυσμός ήταν κάτοχος του εκλογικού και εξελεγκτικού δικαιώματος, που, ανεξάρτητα από τη χειραγώγησή του από τους μηχανισμούς των κοτζαμπάσηδων, δεν έπαυε να αποτελεί βασικό ρυθμιστικό παράγοντα των κοινοτικών πραγμάτων. Έτσι στο πλαίσιο της κοινοτικής δυναμικής το ζήτημα της εξουσίας αναδεικνυόταν σε κεντρικό. Στη βάση αυτή ξεκινούσαν πρωτοβουλίες και διαδικασίες, που η κατεύθυνσή τους προσδιοριζόταν από τους συσχετισμούς δύναμης που διαμορφωνόντουσαν στον κοινοτικό χώρο ανάμεσα στις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις και στοιχεία που τον συγκροτούσαν και που πάλευαν για την κοινοτική εξουσία. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να υπογραμμιστεί ιδιαίτερα, ότι στις συνθήκες της οθωμανικής κοινωνίας το κοινοτικό αξίωμα έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης στη διαδικασία και τους μηχανισμούς απόσπασης πλεονάσματος, μέσα από τις φορολογικές αρμοδιότητες της κοινότητας που αποτελούσαν όπως είδαμε και την κύρια λειτουργία της. Δεν είναι

κης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 85-86 και για συγκεκριμένες περιπτώσεις Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 334 επόμ.

88. Βλ. επίσης: Denys Zakythinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», στο «L'hellénisme contemporain», Ιούλιος-Αύγουστος 1948, σελ. 299-300. — Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 49 και 181-185. — Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 238.

89. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 409.

άλλωστε τυχαίο ότι στον κοινοτικό χώρο οι κάτοικοι ήταν χωρισμένοι σε ομάδες, τα ταράφια, που αντιμάχονταν μεταξύ τους για το πια από αυτές θα ελέγξει τα κοινοτικά αξιώματα. Συγκεκριμένα ο Δημ. Πασχάλης γράφει «ότι εις όλας τας κοινότητας οι κάτοικοι ήσαν διηρημένοι εις πολιτικά κόμματα, τα λεγόμενα *ταράφια*, άτινα λυσσωδώς αντεμάχοντο προς άλληλα. Αι σφοδραί αύται κομματικαί διαμάχαι είχον ως ορατήν μεν αφορμήν την φιλαρχίαν των προεστώτων (...) τα βαθύτερα όμως αίτια ήσαν αιτιάσεις και έριδες, τας οποίας εγέννα η άνισος διανομή των φόρων μεταξύ των μελών της κοινότητας, η οποία πολλάκις δεν εγίνετο, ως ώφειλε, δικαία και αναλόγως της εκτάσεως των κτημάτων και λοιπής οικονομικής δυνάμεως εκάστου των φορολογουμένων»[90]. Έτσι, ανάλογα με τους συσχετισμούς που διαμορφώνονταν στον κοινοτικό χώρο, το κέντρο βάρους της εξουσιαστικής δύναμης μετατοπιζόταν είτε προς την πλευρά της κοινοτικής συνέλευσης είτε προς την πλευρά των δυνάμεων που υποκαθιστούσαν τις διαδικασίες αντιπροσώπευσης από ελεγχόμενες τυπικές λειτουργίες[91]. Στην κατεύθυνση αφαίρεσης και υποκατάστασης κάθε ουσιαστικού αντιπροσωπευτικού στοιχείου, που αποτελούσε και την κυρίαρχη τάση στις κοινοτικές εξελίξεις, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν σε μια πρώτη φάση η ιδεολογία και οι μηχανισμοί της εκκλησίας και σε μια δεύτερη οι μηχανισμοί και τα συστήματα πολιτικής χειραγώγησης που διαμόρφωσαν οι κοτζαμπάσηδες με άμεσες επιπτώσεις στην κοινωνικοπολιτική αυτονομία του κοινοτικού πληθυσμού. Φυσικά οι κυρίαρχες αυτές εξελίξεις δεν εμπόδισαν τη διαμόρφωση σε ορισμένες κοινότητες, κυρίως εμποροβιοτεχνικές και ναυτικές, συσχετισμών τέτοιων που έδιναν τη δυνατότητα στη λαϊκή συνέλευση να παρεμβαίνει αποφασιστικά στην αντιμετώπιση των κοινοτικών υποθέσεων[92]. Ανάμεσα στις δύο αυτές τυπικές καταστάσεις υπήρχε ένα πλήθος από ενδιάμεσους εξουσιαστικούς συσχετισμούς που η ποικιλομορφία τους προσδιοριζόταν κυρίως από το χαρακτήρα της κοινωνικής δομής όπως και από τους συσχετισμούς των δυνάμεων που διαμορφώνονταν στον κοινοτικό χώρο.

Στα ποικιλόμορφα κοινοτικά μορφώματα που παρουσιάστηκαν χωροχρονικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας όπως λ.χ. τα

---

90. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 10, όπου επίσης στις σελ. 10-12 παραθέτει χαρακτηριστικά παραδείγματα.

91. Βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 421.

92. Για παράδειγμα βλ. τα πρακτικά γενικών συνελεύσεων του λαού της Κιμώλου στο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 519-521 και τα όσα αναφέρονται στις σελ. 411-416.

στρατιωτικά καθεστώτα στη Μάνη και το Σούλι, τα δημοκρατικά συστήματα στα Ψαρά, τα συμμετοχικά στα Μαντεμοχώρια, τα αυταρχικά στην Πελοπόννησο ή τα υποτυπώδη στα πεδινά και τα τσιφλίκια[93] εκτός από τους ιστορικούς παράγοντες, τους συσχετισμούς δύναμης και τις ισορροπίες που διαμορφώνονταν ανάμεσα στις κοινότητες και την κεντρική εξουσία στα πλαίσια της εξέλιξης των γεωκτητικών σχέσεων και του δημοσιονομικού συστήματος της αυτοκρατορίας, βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του κοινοτικού συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης διαδραμάτισε ο θεσμός των προνομίων που παραχωρούσε η κεντρική εξουσία σε πληθυσμούς που υποτάσσονταν συνήθως εκούσια[94]. Η παραχώρηση προνομίων αποτελούσε συστατικό στοιχείο της πολιτικής της άρχουσας οθωμανικής τάξης. Και ανεξάρτητα από τα οφέλη που αποκόμιζαν οι υπόδουλοι πληθυσμοί[95], τα προνόμια πρωταρχικά απόσκοπούσαν στην ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία της οθωμανικής κοινωνίας. Άλλωστε δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι το οθωμανικό κράτος και η στρατιωτικοδιοικητική κοινωνική ομάδα που το έλεγχε ως κύρια επιδίωξή τους είχαν την κατάκτηση και τη διατήρηση των κατακτημένων εδαφών. Έτσι η παραχώρηση προνομίων αποτελούσε, στο επίπεδο της κρατικής οθωμανικής συμπεριφοράς, επιλογή που διευκόλυνε τους οθωμανούς στη διεύρυνση και διατήρηση των περιοχών που καταλάμβαναν. Ακόμη η ενασχόληση των οθωμανών κυρίως με τον πόλεμο και τη διοίκηση άφηνε συχνά στους κατακτημένους πληθυσμούς την απασχόληση με το εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη ναυτιλία. Στο γεγονός αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί επίσης η κοινωνική βάση[96] της παραχώρησης προνομίων σε διάφορες περιοχές. Τέλος, μέσα από την πολιτική παραχώρησης προνομίων εξασφαλίζονταν επιπλέον πρόσοδοι σε ορισμένες κατηγορίες ή

93. Για τις διάφορες αυτές μορφές κοινοτικής αυτοδιοίκησης βλ. επίσης Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)», Εκδόσεις Θεμέλιο, Έκδοση γ', Αθήνα 1982, σελ. 217 και πιο αναλυτικά Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 175 επομ. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 22, όπου αναφέρει ότι: «Παρά την εξωτερικήν εμφάνισην των κοινοτήτων της Θετταλομαγνησίας ως ενιαίας και αυτοτελούς περιοχής, αύται, εξαιτίας της διακρίσεώς των εις *χάσια* και εις *βακούφια*, είχον να αντιμετωπίσουν όσον αφορά τας σχέσεις των προς τον κατακτητήν, ιδιαίτερα διοικητικά και φορολογικά προβλήματα».

94. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 124.

95. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Έκδοση 6η, Αθήνα 1973, σελ. 65, σημ. 1.

96. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 44.

στοιχεία της άρχουσας τάξης, όπως σε ισχυρούς αξιωματούχους, σε γυναίκες του χαρεμιού, ιερά τεμένη κ.ά.

Πάντως ο θεσμός των προνομίων, και αυτό μας ενδιαφέρει ξεχωριστά εδώ, έδινε τη δυνατότητα στην κοινότητα να αποφεύγει ή τουλάχιστον να περιορίζει τις σε βάρος της καταχρήσεις και αυθαιρεσίες των τοπικών και περιφερειακών οργάνων της οθωμανικής εξουσίας. Και αυτό, γιατί με την παραχώρηση του προνόμιου γινόταν ρητή καταγραφή των υποχρεώσεων και δικαιωμάτων της κοινότητας και ταυτόχρονα εξασφαλιζόταν η σύνδεση της κοινότητας με την κεντρική εξουσία. Χάρη στους περιορισμούς αυτούς, δεν ήταν εύκολο στις τοπικές οθωμανικές αρχές να παρεμβαίνουν στις υποθέσεις της κοινότητας, γιατί οι κοινοτικές αρχές είχαν τη δυνατότητα να προσφύγουν στην Πύλη, να καταγγείλουν τις παραβιάσεις και να ζητήσουν την τήρηση των διαιωμάτων που τους είχαν παραχωρηθεί[97]. Έτσι το καθεστώς των προνομίων στις κατακτημένες περιοχές συνέβαλλε σημαντικά στην ανάπτυξη του κοινοτικού συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης.

Με βάση τα προηγούμενα διαπιστώνουμε, ότι η ανάληψη κοινοτικών αξιωμάτων έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης στο δημοσιονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα ιδιοποίησης, με διάφορους τρόπους, τμήματος του συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος[98]. Θεωρητικά δυνατότητα εκλογής στο κοινοτικό αξίωμα είχε κάθε άτομο που έφερε την ιδιότητα του μέλους της κοινότητας[99]. Πρόσβαση όμως στο αξίωμα του κοινοτικού άρχοντα στην πράξη είχαν σχεδόν αποκλειστικά μόνο τα άτομα που είχαν κατορθώσει να διαφοροποιηθούν περιουσιακά και κοινωνικά από τη μάζα του πληθυσμού[100]. Ο Τ. Σταματόπουλος γράφει χαρακτηριστικά ότι: «Ο Λαός δεν λαμβάνονταν υπ' όψει, δεν είχε το δικαίωμα να εκλέγεται. Αυτό το δικαίωμα το είχε μόνο η επαρχιακή αριστοκρατία, "ένεκα πλούτου και σχέσεων προς την εξουσίαν"»[101]. Μάλιστα θα πρέπει να επισημανθεί ότι στη διαφορο-

97. Βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 53 και 55.

98. Ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, Φωτάκος, στα απομνημονεύματά του γράφει χαρακτηριστικά ότι οι κοτζαμπάσηδες «εισέπραττον εκατόν και έδιδον μόνον είκοσι πέντε, εξαπατώντες τους Τούρκους»· παρατίθεται στο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 155.

99. Βλ. σχετικά Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιο...», ό.π., σελ. 81-82.

100. Βλ. επίσης Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 83.

101. Βλ. Τάκης Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας πριν και κατά την

ποίησή τους αυτή καθοριστικό ρόλο στις συνθήκες του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού έπαιζε η δυνατότητα πρόσβασης στα κοινοτικά αξιώματα[102]. Ο γραμματέας του Κολοκοτρώνη Μιχ. Οικονόμου περιγράφοντας τη διαδικασία πλουτισμού των κοτζαμπάσηδων γράφει: «Η δε τούτων των προεστώτων τάξις, *ως μετέχουσα της εξουσίας ή αρχής*, άρχισε να διακρίνηται και ως τις ανωτέρα ή αριστοκρατική, ευπορούσα, ευημερούσα και τους Τούρκους προσπελάζουσα»[103]. Ο Γ. Κοντογιώργης επισημαίνει ότι η άσκηση της κοινοτικής εξουσίας έδινε τη δυνατότητα στους κοινοτικούς άρχοντες «να παρεμβαίνουν και να διευρύνουν τον οικονομικό και κοινωνικό τους έλεγχο πάνω στην ιδιοκτησία, στη διαδικασία της παραγωγής, στη διαμόρφωση της αγοράς καθώς και στην οικονομικοκοινωνική ζωή των μελών του κοινωνικού σχηματισμού»[104]. Με βάση τα δεδομένα αυτά δεν είναι τυχαίο ότι οι κοτζαμπάσηδες, παρά τους κινδύνους που διέτρεχαν λόγω της επαφής τους με την εξουσία, επειδή τα οφέλη που αποκόμιζαν ήταν μεγάλα, όπως τονίζει ο Δ. Πασχάλης, «σφοδρά διεξήγετο πάλη μεταξύ των ικανωτέρων και ευπορωτέρων μελών των κοινοτήτων προς κατάληψιν του αξιώματος τούτου»[105]. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην όψιμη τουρκοκρατία, με την ανάπτυξη του ενδιαφέροντος της άρχουσας κοινωνικής δύναμης και των στοιχείων που τη συγκροτούσαν για τη μεγαλύτερη δυνατή κάρπωση της γαιοπροσόδου και τη γενίκευση της αρχής της ενοικίασης των φόρων[106], η κοινότητα γίνεται όλο και περισσότερο το προνομιακό πεδίο έκφρασης των κοινωνικών αντιθέσεων γενικά

επανάσταση του 1821», Τόμ. Α', Εκδόσεις Κάλβος, Έκδοση δεύτερη, Αθήνα 1978, σελ. 97, σημ. 9.

102. Σχετικά με τους τρόπους πλουτισμού των κοινοτικών αρχόντων βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 10 επομ. και Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 99 επόμ. Εκτός όμως από τις κλασικές περιπτώσεις άνισης και άδικης κατανομής των φόρων, της ιδιοποίησης φορολογικών προσόδων κλπ. οι κοτζαμπάσηδες χρησιμοποιούσαν και άλλους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος όπως λ.χ. μέσα από αναγκαστικές αγοραπωλησίες που επιβάλανε στους αγρότες. Χαρακτηριστικά ο Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 12, μας πληροφορεί ότι ο κοτζαμπάσης της Άνδρου Καμπάνης υποχρέωνε τους κατοίκους «να πωλούν εις αυτόν τα προϊόντα των εις μικράν τιμήν καθοριζομένην από τον ίδιον» και ότι «τούτο έπραττον οι κοτζαμπάσηδες και άλλων μερών».

103. Βλ. Μιχ. Οικονόμου, «Ιστορικά της Ελληνικής Επαναστάσεως», Αθήναι 1873, σελ. 28-29, οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

104. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 17.

105. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 13.

106. Επίσης βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 23.

και ειδικότερα των εξουσιαστικών και ταξικών διαφοροποιήσεων. Έτσι η λίγο-πολύ μόνιμη κατοχή και άσκηση των κοινοτικών αξιωμάτων και λειτουργιών, από ορισμένα στοιχεία ως φορέων έκφρασης συγκεκριμένων συμφερόντων, αποτέλεσε τη βάση συγκρότησης ενός προνομιούχου, κοινωνικά και πολιτικά, στρώματος των προυχόντων. Σχετικά υπενθυμίζουμε το αυξημένο κοινωνικοπολιτικό βάρος που είχαν οι αρμοδιότητες και λειτουργίες των κοινοτικών αρχόντων. Συγκεκριμένα: «Οι κοτζαμπάσηδες εκτός από τα φορολογικά τους καθήκοντα, είχανε και διοικητικές αρμοδιότητες και δικαστική και αστυνομική δικαιοδοσία. Έκριναν ως διαιτητές τις αστικές διαφορές των χριστιανών. Εδίκαζαν τις χρηματικές διαφορές τους, τα μικρά αδικήματα και επέβαλαν αυστηρές τιμωρίες και φυλακίσεις»[107]. Γίνεται, συνεπώς, άμεσα φανερή η κυριαρχία που μπορούσαν να ασκούν και ασκούσαν οι κοτζαμπάσηδες στον κοινοτικό χώρο.

Οι κοτζαμπάσηδες, έτσι, με τη βαθμιαία μονοπώληση των κοινοτικών αξιωμάτων πέτυχαν, κυρίως στην περίοδο αποσύνθεσης της οθωμανική αυτοκρατορίας, να διευρύνουν τη συμμετοχή τους στην εκμετάλλευση των προσόδων, ιδιαίτερα με τη γενίκευση της αρχής της ενοικίασης των φόρων και την αξιοποίηση των τοκογλυφικών δυνατοτήτων που το ίδιο το σύστημα της ενοικίασης διευκόλυνε. Η μεροληπτική και άδικη κατανομή των φόρων, τα παράνομα και πρόσθετα δοσίματα, η τοκογλυφία και οι εκβιασμοί που χρησιμοποιούνταν για την είσπραξη των φόρων αποτελούσαν συνηθισμένους τρόπους πλουτισμού των κοτζαμπάσηδων[108]. Ο Δημήτρης Μπαλής, λαϊκός ηγέτης της Άνδρου, στις αρχές της επανάστασης του 1821 σε προκήρυξή του αναφέρει για τους κοτζαμπάσηδες ότι: «Αυτοί είχαν πάντα το ένα τους και νιτερέσα με τους οθωμανούς. Μαζί με τους μπέηδες και πασάδες μας καταπίεζαν, μας έπαιρναν το βιός μας, μας καταφρονούσαν, μας

---

107. Βλ. Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 108. Επίσης βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 231. Σχετικά με τις ποινές που επιβάλανε οι κοινοτικοί άρχοντες, ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 349, γράφει ότι οι πιο συνηθισμένες από αυτές ήταν οι χρηματικές και για σοβαρότερα αδικήματα οι ραβδισμοί στις πατούσες, οι ισόβιες ή πρόσκαιρες εκτοπίσεις όπως και οι δημεύσεις περιουσιών. Για την επιβολή της θανατικής ποινής από τα κοινοτικά όργανα χρειαζόταν η προηγούμενη συγκατάθεση της Πύλης.

108. Βλ. Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 104. Επίσης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 336, αναφέρει ότι πολλοί κοτζαμπάσηδες καταπίεζαν τους φτωχούς και αδύνατους συμπατριώτες τους και τους αδικούσαν ως προς την κατανομή των φόρων.

έγδυναν, μας ρουφούσαν το αίμα μας, τσερεμέτιζαν και επλούτιζαν από τον ιδρώτα μας»[109]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το όνομα κοτζαμπάσης βαθμιαία έγινε συνώνυμο του καταπιεστή και εκμεταλλευτή[110]. Έτσι παρατηρούμε ότι η συγκρότηση της προυχοντικής τάξης πραγματοποιήθηκε σε άμεση σχέση με τη λειτουργία και εξέλιξη του διοικητικού και δημοσιονομικού οθωμανικού συστήματος[111]. Η εξουσιαστική και οικονομική διαφοροποίηση των κοινοτικών αρχόντων διευκόλυνε, όπως θα δούμε αργότερα, τους περισσότερους από αυτούς να μετεξελιχθούν είτε σε «οιονεί» είτε ακόμη και σε πραγματικούς γαιοκτήμονες. Ο γραμματέας του Κολοκοτρώνη Μιχ. Οικονόμου μας πληροφορεί σχετικά με τη διαδικασία αυτή, ότι οι κοτζαμπάσηδες «εκτός των όσων αυτοί εκ προτέρου διετήρησαν, αγοράζοντες και κατοχάς (γαίας) από τους ευάριθμους γεωργούς των ολιγανθρώπων χωρίων, ή και από Τούρκους πτωχεύοντας, απέκτησαν και τινες αυτών τσιφλίκια»[112]. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν να ταυτιστεί εννοιολογικά στον ελλαδικό χώρο η έννοια του κοτζαμπάση με την έννοια του τσιφλικούχου. Και όπως παρατηρεί ο Βασ. Φίλιας «η εννοιολογική αυτή ταύτιση δεν μπορεί παρά να έχει το νόημα αφ' ενός ότι ο πρόκριτος εξελίσσεται —κατά κανόνα— σε γαιοκτήμονα, αφ' ετέρου ότι ο χριστιανός γαιοκτήμονας είναι —συνήθως— και πρόκριτος»[113]. Αποκορύφωμα της εξουσιαστικής και περιουσιακής αυτής διαφοροποίησης ήταν η διαμόρφωση μιας προυχοντικής τάξης[114] που κατόρθωσε να επεκτείνει τον εξουσιαστικό της ρόλο από το σχετικά ασταθές πεδίο της πολιτικής στο περισσότερο σταθερό πεδίο της κοινωνικής κυριαρχίας. Φυσικά θα πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας, όπως τονίζει σχετικά με το ζήτημα αυτό ο Κ. Τσουκαλάς, ότι: «Είναι, βέβαια, γενικός κανόνας, ότι οι ντό-

---

109. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 5.

110. Βλ. σχετικά Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 30-32, όπου παραθέτει κρίσεις διαφόρων ξένων και Ελλήνων για τους κοτζαμπάσηδες και Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 153-156. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 336.

111. Βλ. Γ. Κοντογιώργης «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 19.

112. Βλ. Μ. Οικονόμου, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 28-29.

113. Βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 21. Ακόμη βλ. τα στοιχεία που παραθέτει ο Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 96-97.

114. Ο υπασπιστής του Κολοκοτρώνη Φωτάκος στα απομνημονεύματά του γράφει χαρακτηριστικά ότι «οι κοτζαμπάσηδες ή προύχοντες (...) ήσαν ένα σώμα ενωμένον δια του μεταξύ των συμφέροντος» αναφέρεται στο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 97. Επίσης βλ. Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον», ό.π., σελ. 83.

πιοι πρόκριτοι έγιναν βαθμιαία οι μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες της κάθε περιοχής. Παρ' όλ' αυτά όμως, η ταξική τους κυριαρχία δε βασιζόταν παρά μόνο μερικά στην ιδιότητά τους σα μεγαλοκτηματιών. Η δύναμή τους διαιωνιζόταν βασικά μέσα από τις κατεστημένες πολιτικές τους λειτουργίες, και σπό το κύρος που απόκτησαν με τη θεσμοποίησή τους σαν εκπροσώπων στις οθωμανικές αρχές. Αυτή ακριβώς η λειτουργία τους επέτρεπε να οργανώνουν τη συλλογή των φόρων, πράγμα που τους εξασφάλιζε σημαντικά οφέλη. Ο κατά κάποιον τρόπο κληρονομικός χαρακτήρας των δημοσίων λειτουργημάτων που κατείχαν οι οικογένειες των προκρίτων, οδήγησε στη δόμηση μιας διοικητικής αριστοκρατίας, που συνολικά αντλούσε τη δύναμή της διατηρώντας καλές σχέσεις με τους Οθωμανούς»[115].

Ο σχηματισμός της προυχοντικής τάξης και η μονοπώληση από πλευράς της των κοινοτικών αξιωμάτων είχε ως αποτέλεσμα τη σχετική αποδυνάμωση του ρόλου της εκκλησίας στη διεύθυνση των κοινοτικών υποθέσεων. Έτσι, ενώ στην πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας ο κλήρος διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στα κοινοτικά πράγματα[116], στην όψιμη τουρκοκρατία και όσο πλησιάζουμε προς την επανάσταση του 1821 έχουμε σοβαρή υποχώρηση του εκκλησιαστικού εξουσιαστικού πόλου και ανάδειξη του προυχοντικού σε ό,τι αφορά τον έλεγχο των κοινοτικών αξιωμάτων, λόγω των κονωνικοπολιτικών διαφοροποιήσεων και ανακατατάξεων που σημειώθηκαν την περίοδο αυτή. Οι διαφοροποιήσεις αυτές προκάλεσαν σοβαρές αλλαγές στους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις, που απεικονίζονται αρκετά χαρακτηριστικά στη διαπάλη που υπήρχε ανάμεσα στο επίσημο βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο που εφάρμοζε η εκκλησία και στο αναπτυσσόμενο λαϊκό Δίκαιο που ακολουθούσαν τα διάφορα λαϊκά δικαστήρια, που συγκροτήθηκαν βαθμιαία ως αποτέλεσμα των νέων οικονομικοκοινωνικών συνθηκών που

115. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 218.

116. Ο Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 14, υποστηρίζει ότι στην πρώτη φάση της τουρκοκρατίας οι αυτόνομες λειτουργίες των κοινοτήτων σε μεγάλο βαθμό είχαν απορροφηθεί από την εκκλησία. Επίσης βλ. Κωνσταντίνου Κούμα, «Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων», Τόμ. ΙΒ', Εν Βιέννη 1832, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήναι MCMLXVI, σελ. 538 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 246 και 277, όπου αναφέρει ότι «η πρώτη περίοδος της τουρκοκρατίας χαρακτηρίζεται από την ισχυρή παρουσία του κλήρου στις μικρές ιδιαίτερα κοινότητες, οι οποίες του επιφυλάσσουν σεβασμό και το προυχοντικό αξίωμα».

άρχισαν να διαμορφώνονται στην όψιμη τουρκοκρατία και ιδιαίτερα κατά τα τέλη του ΙΗ' αιώνα. Σχετικά ο Ν. Πανταζόπουλος γράφει: «Ο μεταξύ επισήμου και δημώδους Δικαίου αγών, ασαφής (...) κατά τους δύο πρώτους μετά την Άλωσιν αιώνας (...) αρχίζει από του 17ου αιώνος να προσλαμβάνει πλέον συγκεκριμένη μορφήν (...). Η κατά τον 17ον αιώνα αρξαμένη βελτίωσις της οικονομικής θέσεως των ραγιάδων, οφειλομένη εις την πρόοδον της βιοτεχνίας, του εμπορίου, της ναυτιλίας, *έχουν ως επακόλουθον την βελτίωσιν και τόνωσιν της θέσεως των λαϊκών προκρίτων από πολιτικής και κοινωνικής απόψεως* (...). Εις τινας περιοχάς της Ελλάδος πραγματοποιείται η κωδικοποίησις του ισχύοντος εν αυταίς λαϊκού Δικαίου. Πρόκειται περί περιοχών εν αις, κατ' αρχήν κατέστη δυνατόν, ένεκα κοινωνικών και οικονομικών, κυρίως, λόγων, να αναπτυχθή αυτοτελής *κοινοτική* ζωή (...). Τούτο σημαίνει ότι κατά τα τέλη του 18ου αιώνος και τας αρχάς του 19ου, ότε δηλαδή εκωδικοποιούντο τ' ανωτέρω μνημονευθέντα εθιμικά Δίκαια, ο Κλήρος έπαυσε πλέον να έχη σημαίνουσαν εις τα κοινοτικά ζητήματα θέσιν και ότι η εξουσία είχε περιέλθει εις χείρας των κοσμικών»[117].

Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν ανάμεσα στις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις είχαν ορισμένες συνέπειες που δύο από αυτές αξίζει να επισημανθούν. Η πρώτη αφορά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, τη μετατόπιση κοινωνικοπολιτικής δύναμης από τον εκκλησιαστικό πόλο στον κοινοτικό-προυχοντικό. Η αποεμπλοκή σε μεγάλο βαθμό της κοινότητας και των οργάνων της από την ασφυκτική επιρροή και έλεγχο της εκκλησίας, ενίσχυσε την κοινότητα και τα όργανά της από εξουσιαστική άποψη. Είναι γνωστό ότι με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο πατριάρχης, με βάση τα προνόμια που δόθηκαν στην ορθόδοξη εκκλησία ως συνέπεια της ανεκτικής στάσης που κράτησε απέναντι στην οθωμανική εξουσία, δεν αναγνωρίστηκε μόνο ως θρησκευτικός ηγέτης, αλλά ταυτόχρονα και ως πολιτικός αρχηγός των χριστιανών. Έτσι η εκκλησία αναδείχτηκε σε κυρίαρχο εξουσιαστικό πόλο στα πλαίσια των χριστιανικών πληθυσμών που λειτουργούσε οργανικά, σαν ένα είδος υποεξουσίας, μέσα στις οθωμανικές εξουσιαστικές δομές.

Σημαντικό ρόλο για την εδραίωση και διατήρηση της εκ-

117. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ιστορία ελληνικού Δικαίου», Τεύχος Β', Εκδοτικός οίκος Αφοί Π. Σάκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι, χ.χ., σελ. 105 και 108. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

κλησιαστικής εξουσίας, πέρα από τη θρησκεία και τη γλώσσα, έπαιζαν και οι δικαιοδοσίες που είχε όσον αφορά την απονομή της δικαιοσύνης με βάση, όπως είδαμε, το ρωμαϊκό Δίκαιο, όπως αυτό περιεχόταν κυρίως στην εξάβιβλο του Αρμενόπουλου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι το Δίκαιο αυτό χαρακτηριζόταν και σαν πατριαρχικό και οικουμενικό. Όργανα εφαρμογής του επίσημου Δικαίου ήταν τα επισκοπικά δικαστήρια που είτε απαρτίζονταν αποκλειστικά από κληρικούς είτε στη σύνθεσή τους ήταν μικτά, απαρτιζόμενα από τον μητροπολίτη και από ένα ή περισσότερους δημογέροντες[118]. Ο Απ. Βακαλόπουλος γράφει ότι «η ενεργή συμμετοχή των κληρικών μέσα στους κόλπους της κοινότητας εκδηλώνεται όχι μόνον με το να προβάλλωνται ως πνευματικοί και συχνά ως πολιτικοί καθοδηγητές του ποιμνίου μέσα σε μια σαφώς περιορισμένη ολότητα, αλλά κυρίως με το να ασκούν και δικαστική εξουσία και σε θέματα ακόμη αστικού δικαίου, μια κατάσταση που κληρονομήθηκε από το Βυζάντιο»[119]. Πάντως ανεξάρτητα από τις ανακατατάξεις στους συσχετισμούς δύναμης, ανάμεσα στον κοινοτικό-προυχοντικό εξουσιαστικό πόλο και στον εκκλησιαστικό, οι κληρικοί παραμένουν αναπόσπαστα μέλη της κοινότητας με μεγάλη επιρροή στις κοινοτικές υποθέσεις, όπως και στην εκλογή των κοινοτικών οργάνων[120]. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί, ότι, παρά τις αλλαγές στους συσχετισμούς δύναμης, ανάμεσα στον προυχοντικό και τον εκκλησιαστικό εξουσιαστικό πόλο η ολοκληρωτική επικράτηση του ενός σε βάρος του άλλου δεν ήταν εφικτή, γιατί, εκτός από τα κοινά συμφέροντα που είχαν στο κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, δεν πρέπει να διαφεύγει τις προσοχής μας ότι οι δύο αυτοί πόλοι παρά την αντιπαλότητά τους ήταν ενταγμένοι και εξαρτημένοι από το κυρίαρχο σύστημα εξουσίας[121].

---

118. Βλ. επίσης Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 125, 127, 128 και 130· μάλιστα στη σελ. 127 αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η εκκλησία «κατέστη θεματοφύλαξ της επισήμου δικαιϊκής παραδόσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας».

119. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 336.

120. Βλ. ενδεικτικά τα συγκεκριμένα στοιχεία που παραθέτει για την περίπτωση της Άνδρου ο Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 14-16, όπου αναφέρει, σελ. 16, ότι «εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι ο πατριάρχης, οσάκις έκρινε τούτο αναγκαίον ελάμβανεν ενεργόν μέρος εις τα της εκλογής του εκάστοτε κοτζάμπαση δια παραινέσεων και οδηγιών και άλλων ενεργειών προς τας υπό τας διαταγάς του επιχωρίους εκκλησιαστικάς αρχάς». Επίσης για τις σχέσεις εκκλησίας και κοινότητας στην ύστερη τουρκοκρατία, βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 278 επόμ. και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 336.

121. Ενδεικτικά βλ. Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., όπου, σελ. 124, αναφέρει ότι το «Φλεβάρη του 1806, προύχοντες και δεσποτά-

Έτσι, όταν το απαιτούσαν οι συνθήκες, δρούσαν από κοινού για να αντιμετωπίσουν τη δυσαρέσκεια ή την αντίσταση των λαϊκών στρωμάτων και δυνάμεων. Ο Γ. Κοντογιώργης αναφέρει ότι «πολλές είναι οι πηγές της ύστερης τουρκοκρατίας που αναφέρονται σε συντονισμένες ενέργειες της προυχοντικής τάξης, του κλήρου και του κατακτητή, για τον έλεγχο και την προστασία της κοινοτικής τάξης από κάποια μορφοποιημένη δυσαρέσκεια»[122]. Έτσι λόγω της σημασίας που είχε ο έλεγχος του κοινοτικού χώρου και των δυνάμεων που λειτουργούσαν σ' αυτόν, τόσο η εκκλησία όσο και η κεντρική εξουσία ενδιαφέρονταν και συχνά αναμειγνύονταν στην εκλογή των κοινοτικών αρχόντων[123].

Η δεύτερη επίπτωση, που συνδέεται με τα αμέσως προηγούμενα, σχετίζεται με τη βαθύτερη κοινωνικοπολιτική συνειδητοποίηση και συσπείρωση του «κοινού λαού», ως ξεχωριστής οντότητας, που σημειώθηκε στην τελευταία ιδιαίτερα περίοδο της τουρκοκρατίας και που προοπτικά δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ανατροπής του κυρίαρχου πλέγματος εξουσίας. Έτσι ο κοινοτικός χώρος αντανακλούσε όλο και περισσότερο τους νέους κοινωνικοπολιτικούς συσχετισμούς και ταυτόχρονα γινόταν το προνομιακό πεδίο έκφρασης των κοινωνικών αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων.

Ασφαλιστική δικλείδα για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής αποτελούσε η οικειοποίηση της κοινοτικής εξουσίας από την προυχοντική τάξη, με αποτέλεσμα η αρχή της αντιπροσωπευτικότητας των κοινοτικών οργάνων να αποκτήσει, στις περισσότερες περιοχές, τυπικό ουσιαστικά χαρακτήρα[124]. Όπως είναι γνωστό[125] κάθε ενήλικο μέλος της κοινότητας είχε δικαίωμα να

δες συγκεντρώθηκαν στην Τρίπολη και στην σύσκεψή τους αποφασίστηκε να διατρανωθεί η πίστη τους, στο Σουλτάνο».

122. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 322. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 15, καθώς και τα στοιχεία που παραθέτει ο Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σε διάφορα σημεία όπως λ.χ., στη σελ. 39 επόμ., σχετικά με τη συνεργασία κοτζαμπάσηδων, εκκλησίας και οθωμανικής εξουσίας για την εξόντωση των κλεφτών στο Μοριά.

123. Βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 16 και Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 97, σημ. 9, όπου ανάμεσα σε άλλα γράφει ότι στην εκλογή των κοτζαμπάσηδων «αναμιγνύονταν το Πατριαρχείο, ο μεγάλος διερμηνέας του στόλου και οι Τούρκοι ακόμα».

124. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 16 και Γ. Κοντογιώργης, «Η τοπική αυτοδιοίκηση...», ό.π., σελ. 21.

125. Βλ. κυρίως Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 82-83. Επίσης βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 41, όπου

ψηφίζει και να εκλέγεται. Περιουσιακοί περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων αυτών δεν υπήρχαν. Οι εκλογές διεξάγονταν συνήθως κάθε χρόνο στις 23 του Απρίλη που συνέπιπτε με τη γιορτή του Αη Γιώργη. Αν οι εκλογές διεξάγονταν κάθε εξάμηνο, τότε η δεύτερη ημερομηνία συνέπιπτε με τη γιορτή του Αη Δημήτρη στις 26 του Οκτώβρη. Αν και οι εκλογές των κοινοτικών αρχών έπρεπε να διεξάγονται μια φορά το χρόνο, συχνά αναβάλλονταν, ώστε στα κοινοτικά αξιώματα παραμένανε τα ίδια προυχοντικά στοιχεία που όχι μόνο ιδιοποιούνταν το κοινοτικό αξίωμα ισόβια, αλλά συχνά το εξασφάλιζαν και στους κληρονόμους τους. Ο Δ. Τσοποτός γράφει ότι στα κοινοτικά αξιώματα «συνήθως εξελέγοντο επανειλημμένως μέλη εκ των αρχαιοτέρων και πλουσιωτέρων οικογενειών του χωρίου, λόγω της υπερόχου θέσεως και επιρροής των, ή έμενον ισοβίως εν τη θέσει αναβαλλομένων, συναινέσει των κατοίκων, ή καταχρηστικώς των νέων εκλογών»[126]. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε λίγο-πολύ και στις μουσουλμανικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας[127]. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εκλογή των κοινοτικών αρχόντων δεν διεξαγόταν με μυστική ψηφοφορία αλλά δια βοής[128]. Προϋπόθεση ανάδειξης και διατήρησης των προυχόντων στα κοινοτικά αξιώματα αποτελούσε

αναφέρει ότι «την πρώτην Κυριακήν του μηνός Μαρτίου εκάστου έτους, δια καθολικής φανεράς ψηφοφορίας εξελέγοντο υπό των ενηλίκων αρρένων μελών της κοινότητος, δύο ή και περισσότεροι κοινοτικοί άρχοντες, καλούμενοι *προεστοί*, ή *βεκίληδες*, ή *γέροντες*, ή *επίτροποι*, ή *ταυλαμάνοι*. Έργον τούτων ήτο η διοίκησις των κοινών, ιδία δε η διαχείρισις των οικονομικών της κοινότητος και η εκπροσώπησις ταύτης παρά τη τουρκική εξουσία. Εις τα καθήκοντά των εβοηθούντο υπό εμμίσθων κοινοτικών υπαλλήλων, των *γραμματικών*».

126. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 232. Ο Κ. Κούμας, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΒ', ό.π., σελ. 538, γράφει ότι «εις πολλάς χώρας (...) παρελάμβανε παις παρά πατρός την δημογεροντίαν» και ο Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 97, σημ. 9, αναφέρει ότι «η υπηρεσία του κοτζάμπασή ήταν για ένα χρόνο, αλλά με αυθαιρεσίες και δωροδοκίες έμεναν ισόβιοι και κληροδοτούσαν τ' αξίωμα στα παιδιά τους». Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 334, τονίζει ότι οι κοινοτικοί άρχοντες «εκλέγονται κατά κανόνα ανάμεσα στους πιο πλούσιους». Επίσης βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 13 και Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 150.

127. Βλ. σχετικά Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 33, όπου βασιζόμενος σε στοιχεία από ανέκδοτη μελέτη του Ν. Σβορώνου, γράφει ότι πολύ σύντομα το κοινοτικό αξίωμα στις μουσουλμανικές περιοχές της αυτοκρατορίας «μεταβλήθηκε σε ισόβιο και υπό μια έννοια, κληρονομικό» και ότι οι μουσουλμάνοι κοινοτικοί άρχοντες (ayan) «αποτέλεσαν μια κλειστή αριστοκρατία πλουσίων και με επιρροή ατόμων με τα οποία οι αξιωματούχοι της κεντρικής διοίκησης όφειλαν να μοιραστούν την άσκηση της εξουσίας».

128. Βλ. Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 83, όπου αναφέρει ότι ο τρόπος εκλογής «ήτο ο δι' επιφωνήσεως και ουχί δια ψηφο-

η δημιουργία από πλευράς τους ομάδων στήριξης. Οι ομάδες αυτές σχηματίζονταν γύρω από ισχυρά πρόσωπα ή οικογένειες, που ασκούσαν τον εξουσιαστικό και εκμεταλλευτικό τους ρόλο μέσα από ένα πλέγμα διαπροσωπικών σχέσεων με σαφείς κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ο Σουηδός περιηγητής Bjôrnstäehl που επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1779 γράφει χαρακτηριστικά ότι «ο πονηρός Έλλην γνωρίζει πάντοτε την τέχνην να σχηματίζει πολιτικά κόμματα (parteien) και να αποκτά οπαδούς, προ πάντων όταν έχει χρήματα»[129]. Την αιτία συγκρότησης αυτών πρωταρχικά πρέπει να την αναζητήσουμε στη δυνατότητα που είχαν οι προύχοντες να εξυπηρετούν ορισμένα άτομα της κοινότητας όπως λ.χ. να κατανέμουν άνισα τους φόρους, τα διάφορα δοσίματα, τις αγγαρείες, τα δάνεια, να επιβάλλουν ή μη ποινές κ.ά. Στη βάση αυτή διαμορφώθηκε βαθμιαία ένα σύστημα από πελατειακές σχέσεις, που μέσα από μια πληθώρα από μεγάλες ή μικρές εξυπηρετήσεις, έδινε τη δυνατότητα στους κοτζαμπάσηδες να διαιωνίζονται στα κοινοτικά αξιώματα και να εδραιώνουν την προυχοντική τους κυριαρχία. Οι ομαδοποιήσεις αυτές συχνά συνδέονταν και με αντίστοιχες μουσουλμανικές ομάδες. Οι φατριαστικές αυτές συναρθρώσεις δεν περιορίζονταν μόνο στις ανώτερες διοικητικές και προυχοντικές βαθμίδες, αλλά διακλαδίζονταν μέχρι τις κωμοπόλεις και τα χωριά[130]. Μέσα στη λογική των ομαδοποιήσεων αυτών

φορίας». Ο Κ. Κούμας, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΒ', ό.π., σελ. 537, αναφέρει σχετικά ότι οι κοινοτικοί άρχοντες αλλού οριζόντουσαν από τους κρατούντες και αλλού εκλεγόντουσαν «υπό του κοινού των Χριστιανών». Επίσης, ο Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 15, υποστηρίζει ότι η εκλογή των κοινοτικών αρχόντων γινόταν «άλλοτε αριστοκρατικώς και άλλοτε δημοκρατικώς» και ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 349, ότι στα νησιά οι κοινοτικοί άρχοντες «εκλέγονται δια βοής σε γενική συνέλευση κληρικών και προκρίτων ή σπάνια του λαού, αφού συνήθως προηγηθή συνεννόηση των δύο πρώτων τάξεων για την ανάδειξη των κατάλληλων προσώπων». Ο Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 232, γράφει ότι η εκλογή δεν γινόταν «δια ψηφοφορίας, αλλά δι' επιφωνήσεως υπό των μάλλον φορολογουμένων μελών της κοινότητος». Ακόμη βλ. Δ. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», ό.π., σελ. 9, 13 και 18, όπως και Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 97, σημ. 9. Σε ότι αφορά τον τρόπο εκλογής των κοινοτικών αρχόντων είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η επισήμανση του Λ. Κουτσονίκα, «Γενική Ιστορία της Επαναστάσεως», Τόμ. 2, Αθήναι 1864, σελ. 4 β', ότι στη Θεσσαλομαγνησία «οι προεστώτες εξελέγοντο μεν παρά του λαού, αλλ' ήρχον οι δια ξυλοκοπημάτων νικηταί» αναφέρεται στο Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 22, σημ. 5.

129. Αναφέρεται στο Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 231. Επίσης ο Urquhart αναφέρει ότι «κάθε μεγάλη κοινότητα χωριζόταν σ' ένα πλήθος από φατρίες που εχθρεύονταν η μία την άλλη», βλ. F. Boulanger, «Ampélakia, ou les associations et les municipalités helléniques», Paris 1875, σελ. 169.

130. Βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 345.

ήταν και η παρεμπόδιση των αντιπάλων προυχοντικών φατριών από τη νομή των κοινοτικών αξιωμάτων. Για τις συγκρούσεις ανάμεσα στις διάφορες προυχοντικές ομάδες (ταραφτλίκια) ο Κ. Κούμας γράφει ότι σε «πολλά μέρη αι φατρίαι αυταί εκορυφόνοντο τόσον, ώστε εγίνοντο συχναί καταδρομαί, φυλακώσεις, εξορίαι, και όχι ολιγάκις δολοφονίαι των αντιφατριαστών και δωροδοκίαι προς τους τοπάρχας»[131]. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί προύχοντες είχαν αποκαταστήσει στενές σχέσεις με διάφορες ληστρικές ομάδες, που τις χρησιμοποιούσαν στις ενδοπρουχοντικές τους αντιθέσεις[132]. Φυσικά οι μορφές αυτές συνεργασίας ανάμεσα στα ταράφια των προυχόντων και τις ληστρικές ομάδες δεν υποκαθιστούσαν με κανένα τρόπο τη μόνιμη αντίθεση κλεφτών και προυχόντων ως συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων[133]. Επίσης οι προυχοντικές ομάδες, ιδιαίτερα κατά τον ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα οπότε στον ελλαδικό χώρο σημειώνονται σημαντικές εξελίξεις, προσπάθησαν να εμποδίσουν με τη μέθοδο της κοινωνικής απομόνωσης και συκοφάντισης ή ακόμη και με τη βία τα διάφορα ανταγωνιστικά από κοινωνικοπολιτική άποψη στοιχεία και δυνάμεις που προσπαθούσαν να προσδώσουν δημοκρατικό χαρακτήρα στις λειτουργίες της κοινότητας. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι η αφομοιωτική ικανότητα της προυχοντικής τάξης ήταν ισχυρότατη. Έτσι δεν ήταν λίγες οι φορές που κατόρθωνε να ενσωματώνει ή και να υποτάσσει μέσα από τους θεσμούς και τις διαδικασίες του κοινοτικού συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης ακόμη και «άλλας μορφάς σωματειακής οργανώσεως ως π.χ. τας συντεχνίας και τας στρατιωτικάς, αι οποίαι χάνουν κατ' αυτόν τον τρόπον την αυτοτέλειά των, εξαρτώμεναι και καθοδηγούμεναι από τους τοπικούς κοινοτικούς άρχοντας»[134].

Με κάπως πιο διαφορετικούς όρους διαμορφώθηκαν τα κοινοτικά πράγματα στις εμπορικές, βιοτεχνικές και ναυτικές κοινότητες, που αναπτύχθηκαν κυρίως στον ορεινό και το νησιωτικό

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την κοινωνικοπολιτική άρθρωση της προυχοντικής τάξης με το διοικητικο-δημοσιονομικό μηχανιομό και την οθωμανική ηγετική τάξη, βλ. στο ίδιο σελ. 332, 324, και 327.

131. Βλ. Κ. Κούμας, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΒ', ό.π., σελ. 538.

132. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 351 και 357, όπως και Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 235.

133. Βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 363 και Τ. Σταματόπουλος, «Ο Εσωτερικός Αγώνας...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 37 επόμ., όπου παραθέτει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την αντίθεση κλεφτών και κοτζαμπάσηδων.

134. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 15.

χώρο. Στις κοινότητες αυτές «ανάμεσα στις ηγετικές κομματικές μερίδες παρεμβάλλονται συνήθως περισσότερα στοιχεία ιδεολογικού και συχνά κοινωνικού διαφορισμού, τα οποία διευκολύνουν μια παρεμβολή του "κοινού λαού" στις πολιτικές διεργασίες και αντιθέσεις»[135]. Η αιτία του φαινόμενου αυτού πρέπει να αναζητηθεί, όπως θα δούμε και σε άλλα σημεία, κατά κύριο λόγο στο ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση στις εμπορικές, βιοτεχνικές και ναυτικές κοινότητες ήταν πιο σύνθετη και ταυτόχρονα παρουσιάζε μεγαλύτερη κινητικότητα.

4. Η κοινωνική δομή

Η ανάλυσή μας θα στραφεί στο πρόβλημα των βασικών τάξεων που στοιχειοθετούσαν την ταξική δομή του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Προεισαγωγικά παρατηρούμε, ότι η ανάλυση αυτή θα πρέπει να βασιστεί στην ιδιοτυπία του κράτους ως κράτους κατάκτησης, γεγονός που επηρεάζει την ταξική διαφοροποίηση και υπαγορεύει τη διάκριση σε τάξεις «κυρίαρχες» (συνδεδεμένες με την κρατική δομή) και σε κυριαρχούμενες που ο χαρακτήρας τους ήταν βασικά αγροτικός. Η διάκριση αυτή επηρεάζει και τη θέση που κατείχαν οι τάξεις αυτές στη διαδικασία της παραγωγής, όπως επίσης και τη θέση τους στις στρατιωτικές, διοικητικές και ιδεολογικές λειτουργίες και μηχανισμούς που επέβαλαν ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής και οι ανάγκες διατήρησης της ενότητας του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, η γη που αποτελούσε το βασικό μέσο παραγωγής ανήκε στο κράτος και ειδικότερα στο σουλτάνο. Πιο συγκεκριμένα, ο Ö. L. Barkan αναφέρει ότι κατά το ΙΕ′ και ΙΣΤ′ αιώνα το «μεγαλύτερο μέρος της γης ανήκε στο κράτος» και ότι χάρη στην αγροτική πολιτική που εφαρμοζόταν από αυτό και τις «οικονομικές και διοικητικές συνθήκες της εποχής οι μεγάλες γεωκτησίες έτειναν να εξαφανιστούν»[136]. Οι άμεσοι παραγωγοί, γεωργοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ήταν απλά κάτοχοι της γης. Το κράτος, ως ιδιοκτήτης του μέσου παραγωγής, συγκέντρωνε, με το φορολογικό σύστημα που είχε καθιερωθεί, το πλεό-

135. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 380.

136. Βλ. Ömer Lûtfi Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην οθωμανική αυτοκρατορία το ΙΕ′ και το ΙΣΤ′ αιώνα», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 74.

νασμα που προερχόταν από την εκμετάλλευση των αγροτών και είχε κατά συνέπεια τη μορφή της γαιοπροσόδου. Ένα μέρος από το πλεόνασμα που συγκεντρωνόταν προοριζόταν για δημόσιες επενδύσεις και κοινωνικές παροχές[137]. Το άλλο διανεμόταν μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων που συνδέονταν με τις κρατικές δομές. Πιο ειδικά, το οθωμανικό κράτος αποτελούνταν από επιλεγμένους κρατικούς λειτουργούς που ασκούσαν διοικητικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές λειτουργίες και οι οποίοι ήταν ενταγμένοι οργανικά στους κρατικούς μηχανισμούς που είχαν στην κορυφή τους το σουλτάνο και το περιβάλλον του. Έτσι το οθωμανικό κράτος απαρτιζόταν από τέσσερις κατηγορίες ατόμων: Το σουλτάνο, τους στρατιωτικούς, τους διοικητικούς και τους κληρικούς[138]. Συνεπώς τα άτομα που συγκροτούσαν τις κατηγορίες αυτές αποτελούσαν και τους καρπωτές του πλεονάσματος, που συγκεντρωνόταν από το κράτος και διανεμόταν από το σουλτάνο ανάλογα με τη θέση που κατείχαν και το ρόλο που διαδραμάτιζαν στις κρατικές λειτουργίες και μηχανισμούς[139]. Πιο συγκεκριμένα ο σουλτάνος, που μέσα από τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους αναδεικνυόταν σε ηγεμονική δύναμη[140], παραχωρούσε στους στρατιωτικούς αξιωματούχους, στους διοικητικούς λειτουργούς και στους κληρικούς φορολογικά προνόμια πάνω στα αγροτικά και μη εισοδήματα, με αντάλλαγμα την παροχή υπηρεσιών.

Τυπικά επρόκειτο για παραχώρηση από το κράτος, και πιο συγκεκριμένα το σουλτάνο, ενός τμήματος από το πλεόνασμα που αποσπούσε και συγκέντρωνε[141]. Στα πλαίσια ενός τέτοιου συστή-

137. Σχετικά με τις κρατικές δαπάνες για κοινωνικές υπηρεσίες στο μουσουλμανικό κόσμο, βλ. και την αναφορά του Άραβα ιστορικού και κοινωνιολόγου Ibn Khaldun, «Προλεγόμενα», μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1980, σελ. 112-113, που έζησε από το 1332 μέχρι το 1406.

138. Σχετικά βλ. επίσης S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120 και σελ. 117, όπου αναφέρει ότι το οθωμανικό κράτος το εκπροσωπούσαν τρεις κατηγορίες ατόμων: Ο σουλτάνος, οι στρατιωτικοί και ο κλήρος, αν και σε άλλο σημείο, σελ. 118, υποστηρίζει σωστά ότι η κυρίαρχη τάξη αποτελούνταν από διοικητικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά στοιχεία.

139. Ο Ibn Khaldun, «Προλεγόμενα», ό.π., σελ. 98, με τη διεισδυτικότητα που τον διακρίνει μας πληροφορεί ότι στις σύγχρονές του μουσουλμανικές κοινωνίες «το εισόδημα των στρατιωτικών προέρχεται από την επιβολή στον αγροτικό πληθυσμό φόρων, η είσπραξη των οποίων τους έχει παραχωρηθεί από τον βασιλιά».

140. Η νομιμότητα της άσκησης απεριόριστης εξουσίας από ένα πρόσωπο στηριζόταν στα ισλαμικά κράτη στην εκδοχή ότι η διακυβέρνηση αυτή αποτελούσε το μόνο τρόπο εξασφάλισης του ιερού νόμου του Ισλάμ, βλ. σχετικά H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 525, σημ. 1.

141. Βλ. επίσης Nicolai Todorov, «Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό

ματος απόσπασης και διανομής του πλεονάσματος, η απόκτηση αξιωμάτων και η κατάληψη ανώτερων θέσεων, είχε καθοριστική σημασία για την οικονομική και κοινωνική προαγωγή των στοιχείων που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη. Γι' αυτό και οι ανταγωνισμοί που εκδηλώνονταν στις γραμμές της, συνήθως αποσκοπούσαν στην απόκτηση θέσεων-κλειδιών στις κρατικές λειτουργίες και μηχανισμούς. Έτσι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, φορέας ιδιοποίησης του πλεονάσματος ήταν βασικά το κράτος και πιο ειδικά ο σουλτάνος[142]. Με βάση την τοποθέτηση αυτή, θα θέλαμε να εξειδικεύσουμε και ίσως να σχετικοποιήσουμε κάπως την άποψη, που υποστηρίζει ότι στην οθωμανική κοινωνία η καταπίεση και η εκμετάλλευση που ασκούσε το κράτος είχε εξωοικονομικό χαρακτήρα[143], για το λόγο ότι ο οικονομικός ρόλος του κράτους στις συνθήκες του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ήταν σύμφυτα δεμένος με τις σχέσεις παραγωγής που κυριαρχούσαν. Πιο συγκεκριμένα το πλεόνασμα που συγκεντρωνόταν από το κράτος, μοιραζόταν σε δυο διαφορετικά μεγέθη: Στο τμήμα που προσανατολιζόταν στις δημόσιες επενδύσεις και τις κοινωνικές παροχές και στο τμήμα που προοριζόταν για την ιδιωτική κατανάλωση της κυρίαρχης τάξης[144]. Ταυτόχρονα, μέσα κυρίως από το φορολογικό σύστημα, τους μηχανισμούς των συντεχνιών, τις κρατικές προμήθειες για τις στρατιωτικές ανάγκες και τον επισιτισμό των μεγάλων αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας, «ρυθμιζόταν» η παραγωγή και γενικότερα η κοινωνική οργάνωση της αυτοκρατορίας. Μέσα δηλαδή στο κράτος συμφύονταν οι κρατικές λειτουργίες, που ήταν αναγκαίες για την κοινωνική αναπαραγωγή, και οι μηχανισμοί αφαίρεσης πλεονάσματος χάρη στην εξουσιαστική-κατακτητική σχέση. Από την άλλη μεριά ουδέποτε η κατάκτηση, ως μηχανισμός, συγχωνεύτηκε πλήρως με το οικονομικοκοινωνικό σύστημα της κατακτημένης κοινωνίας, ώστε να δημιουργηθεί ενιαίος και ολοκληρωμένος σχηματισμός. Διατήρησε μ' άλλα λόγια, και λόγω θρησκείας, το στοιχείο της αυθαιρεσίας μέχρι το τέλος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πα-

στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 265.

142. Επίσης βλ. Γ. Κατσούλης, Μ. Νικολινάκος, Β. Φίλιας, «Οικονομική ιστορία...», Τομ. Α', ό.π., σελ. 34.

143. Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1976, σελ. 44-47.

144. Βλ. επίσης S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 124.

ράλληλα το μη-ολοκληρωμένο προκύπτει και από τη δρώσα δυναμική πρωτο-καπιταλιστικών και εμπορευματικών δραστηριοτήτων όπως θα δούμε σε άλλα σημεία. Σε ό,τι τώρα αφορά τις συντεχνίες ο G. Baer αναφέρει, ότι η μελέτη των διαφόρων λειτουργιών που εκπλήρωναν αυτές στην οθωμανική κοινωνία «δείχνει καθαρά πως το συντεχνικό σύστημα ήταν στενά συνδεμένο με την κυβέρνηση» και πως ένας από τους κυριότερους λόγους ύπαρξής του ήταν να λειτουργεί ως διοικητικός σύνδεσμος, ανάμεσα στο κυβερνητικό θεσμικό πλαίσιο και τον αστικό πληθυσμό· και ότι ο καθολικός χαρακτήρας του συντεχνιακού συστήματος, που περιλάμβανε εξαιρετικά διαφορετικά στοιχεία του αστικού πληθυσμού, δείχνει «πως το κίνητρο για τη λειτουργία του δεν προερχόταν από τη βάση αλλά μάλλον επιβαλλόταν από την κορυφή»[145]. Επίσης ο N. Todorov γράφει ότι «μια προσεχτική εξέταση του υλικού που αφορά την κατάσταση των επαγγελμάτων στο ΙΕ′ και ΙΣΤ′ αιώνα, μας δείχνει ότι οι τεχνίτες απευθύνονταν στα όργανα του κράτους για να λύσουν μια σειρά από προβλήματα που κανονικά θεωρούνταν ως εξαρτώμενα απ' την αρμοδιότητα των συντεχνιών. Το κράτος δεν ήταν μόνο διαιτητής αλλά κι αποφασιστικός παράγοντας που καθόριζε τους ρυθμιστικούς κανόνες της βιοτεχνικής παραγωγής και της πώλησης των εμπορευμάτων τα οποία παρήγαν οι βιοτέχνες (...). Έτσι λοιπόν οι συντεχνίες έφθαναν να εξαρτιώνται απ' τα κρατικά όργανα, που περιόριζαν την αυτονομία τους»[146]. Φαίνεται, συνεπώς, αρκετά καθαρά, ότι το οθωμανικό κράτος διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης και αναπαραγωγής της οικονομικής και κοινωνικής βάσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε ό,τι αφορά τώρα τη θέση των στοιχείων που τους είχε αναγνωριστεί το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη[147], στις συνθήκες της οθωμανικής κοινωνίας έπρεπε να ενταχθούν στην κρατικο-εξουσιαστική δομή, πράγμα που εμπόδιζε τον εξορθολογισμό τους, τον αποκλεισμό αυθαίρετων ρυθμίσεων κ.λπ. Στην περίοδο της ακμής της αυτοκρατορίας, οι σχέσεις αυτές συνδέονταν περισσότερο με επιβιώσεις μορφών ιδιοκτησίας που διατηρήθηκαν βασικά μέσα από την

145. Βλ. Gabriel Baer, «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 590.

146. Βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 269.

147. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 41, όπου αναφέρει ότι στην αρχή της κατάκτησης η γη που άφησαν οι Τούρκοι στους χριστιανούς, περιοριζόταν στις ορεινές περιοχές ενώ αργότερα αφήνονταν σ' αυτούς και πεδινές εκτάσεις.

πολιτική των προνομίων[148], ενώ στην περίοδο της παρακμής της αυτοκρατορίας, όπως θα δούμε αλλού, αυτές συνδέονταν με τη διαδικασία διαφοροποίησης της οθωμανικής κοινωνίας στην κατεύθυνση της αλλοίωσης και αποσύνθεσης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Μια πορεία που εκφράστηκε κυρίως με τη βαθμιαία υπονόμευση της κρατικής ιδιοκτησίας. Για το ζήτημα αυτό ο Ö. L. Barkan αναφέρει ότι κατά την περίοδο της παρακμής «οι περιφερειακοί bey και οι κάτοχοι τιμαρίων πήραν σιγά σιγά τη μορφή των φεουδαλικών αρχόντων και σφετεριστών και έτειναν να καθυποτάξουν τους χωρικούς περιορίζοντας όλο και περισσότερο τις ελευθερίες τους»[149]. Πάντως σε ό,τι αφορά την ταξική τοποθέτηση των γαιοκτημόνων, και ειδικότερα των μη μωαμεθανών, αυτοί αποτελούσαν συστατικά στοιχεία της εκμεταλλεύτριας τάξης, όχι όμως και του τμήματός της που ασκούσε την ηγεμονία και απαρτιζόταν από το σουλτάνο, τους αξιωματούχους του στρατού, της διοίκησης και τον ανώτερο κλήρο. Πιο σωστά ο ηγεμονικός χαρακτήρας των χριστιανικών[150] και άλλων, μη μωαμεθανικών κυρίαρχων στοιχείων, ήταν μερικός, με την έννοια ότι περιοριζόταν στα διοικητικά καθήκοντα και τις ιδεολογικοπολιτικές λειτουργίες, που αναλάμβαναν στα πλαίσια της υποτελούς εθνότητας και, συνήθως, στους κόλπους της κοινότητας. Επρόκειτο, δηλαδή, για στοιχεία που μετείχαν ατελώς στο κρατικο-εξουσιαστικό σύστημα.

Ποιά ήταν όμως η θέση των άμεσων παραγωγών και ειδικότερα των αγροτών, που αποτελούσαν και τη μεγάλη μάζα από την οποία η κυρίαρχη τάξη αποσπούσε το συντριπτικό μέρος του πλεονάσματος που συγκέντρωνε; Χαρακτηριστικά ο S. Divitçioğlu με βάση στοιχεία του N. Todorov μας πληροφορεί, ότι στο ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα το 98% από το φόρο που εισπράττονταν προερχόταν από φορολογούμενους του αγροτικού τομέα και 2% από το μη α-

148. Είναι λ.χ. χαρακτηριστική η περίπτωση της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας. Ειδικότερα, για τη μοναστηριακή ιδιοκτησία ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 41, γράφει ότι «οι Τούρκοι άφησαν απ' την αρχή της κατάκτησης στα μεγάλα ορθόδοξα μοναστήρια το μεγαλύτερο μέρος των απέραντων γαιών που κατείχαν».

149. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 80. Ο όρος «φεουδαλικοί άρχοντες» είναι προβληματικός επειδή δεν αποδίδει πλήρως την ιδιαιτερότητα και τη συνθετότητα της οθωμανικής κοινωνίας, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στα χρόνια της παρακμής της. Για το λόγο αυτό εκεί όπου είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε χρήση των σχετικών όρων χρησιμοποιούμε εισαγωγικά.

150. Ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 41, αναφέρει ότι και έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες είχαν εισέλθει στην τουρκική ιεραρχία.

γροτικο τομέα[151]. Ποιες ήταν όμως οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας που προσδιόριζαν αντίστοιχα τις κατηγορίες ύπαρξης των αγροτών στην οθωμανική κοινωνία;

Στην οθωμανική κοινωνία τη γη την καλιεργούσαν ελεύθεροι αγρότες (reaya), δουλοπάροικοι μισακάρηδες καλλιεργητές (ortakçï kull) και δούλοι[152]. Στη συντριπτική της πλειοψηφία η αγροτιά στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό αποτελούνταν από ελεύθερους αγρότες. Αντίθετα, ο αριθμός των δουλοπάροικων μισακάρηδων αγροληπτών, όπως και των δούλων, ήταν περιορισμένος. Ο Ö. L. Barkan αναφέρει σχετικά: «Βλέπει, κανείς ότι στην εποχή, για την οποία έχουμε τεκμήρια, τα χωριά των μισακάρηδων αγροληπτών, τα ονομαζόμενα kulluk, κατέχουν μια ελάχιστα σημαντική θέση και τείνουν να εξαφανισθούν σιγά σιγά. Πραγματικά, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις με μισακάρικη αγροληψία ιδρύθηκαν οι περισσότερες το αργότερο στα χρόνια του Μωάμεθ του Κατακτητή (...) όποιος κι αν ήταν, επίσης, ο αριθμός των δούλων που εισήχθησαν στην Τουρκία με τις κατακτήσεις ή με το εμπόριο, φαίνεται ότι οι δούλοι δεν ήταν ποτέ τόσο πολυάριθμοι και φθηνοί ώστε να παίξουν μεγάλο ρόλο στην αγροτική ζωή της αυτοκρατορίας». Και τονίζει πως «η οθωμανική αυτοκρατορία αποτελείται από ελεύθερους χωρικούς που για πολύν καιρό ήταν μειοψηφία στη Δύση»[153]. Πάντως τόσο οι μουσουλμάνοι όσο και οι χριστιανοί δουλοπάροικοι μπορούσαν να απελευθερωθούν. Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, οι απελεύθεροι αυξάνονταν και μεταβάλλονταν σε ελεύθερους[154]. Άλλωστε οι περιορισμένες δουλοπαροικιακές σχέσεις που υπήρχαν από τις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα έτειναν να εξαφανιστούν. Ας έρθουμε, όμως, συγκεκριμένα στις μορφές αγροτικής οργάνωσης στις οποίες στηριζόντουσαν οι κατηγοριοποιήσεις αυτές των αγροτών. Όπως μας πληροφορεί ο Ö. L. Barkan, «στην οθωμανική αυτοκρατορία οι αγροτικές εκμεταλ-

151. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120.

152. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 20 επόμ., και κυρίως Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 47 επόμ.

153. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 76 και 80. Όπως αναφέρει ο ίδιος, σελ. 73, οι δουλοπάροικοι μισακάρηδες αγρολήπτες προέρχονταν από αιχμαλώτους πολέμου. Την άποψη αυτή δέχεται και ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 22, και προσθέτει ότι «οι δουλοπάροικοι προέρχονταν συνήθως από βίαια εκτοπισμένους χριστιανικούς πληθυσμούς που κατοικούσαν άλλοτε σε χώρες που κυριεύθηκαν με πόλεμο».

154. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 23.

λεύσεις παρουσιάζονται γενικά ως μικρές εκμεταλλεύσεις χωρικών διευθυνόμενες από τις οικογένειες των καλλιεργητών (...). Από το άλλο μέρος, το γεγονός ότι τα δουλοπαροικιακά κτήματα βρίσκονται γενικά μέσα στα μεγάλα αυτοκρατορικά κτήματα ή στις γαίες των ευαγών ιδρυμάτων μερικών μεγάλων βεζίρηδων, μας δείχνει ότι αυτού του είδους οι εκμεταλλεύσεις, με δουλοπαροικιακή μισακάρικη αγροληψία, ιδρύθηκαν στην Τουρκία σε περιορισμένο αριθμό, κυρίως μετά τον ΙΕ' αι., από το κράτος μάλλον παρά από ιδιώτες και με εποικιστικό σκοπό»[155]. Αυτό, πάντως, που πρέπει να αποσαφηνιστεί είναι ότι τα τιμάρια που αποτελούσαν την κυριότερη μορφή παραγωγικής σχέσης στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό ήταν χωρισμένα σε ανεξάρτητες μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, που είχαν παραχωρηθεί από το κράτος σε ελεύθερους χωρικούς για καλλιέργεια. Μάλιστα το οθωμανικό κράτος όπως υποστηρίζει ο Ö. L. Barkan χάρη στο σύστημα αυτό κατόρθωσε «να μετατρέψει τις δουλοπαροικιακές τάξεις των χωρικών των κατακτημένων χωρών σε μια ελεύθερη τάξη», προσθέτωντας ότι «οι νόμοι του Βυζαντίου και των σερβικών χωρών μας δείχνουν ότι οι χωρικοί υπόκειντων σε όλες τις υποχρεώσεις της δουλοπαροικίας, αγγαρεία, main morte (δικαίωμα στα αγαθά του νεκρού δουλοπάροικου) κ.τ.λ.», και καταλήγει με την επισήμανση ότι το οθωμανικό κράτος με τις παραγωγικές σχέσεις που καθιέρωσε «μετέτρεψε την προσωπική εξάρτηση σε εξάρτηση αποκλειστικά οικονομική»[156]. Ο Ν. Σβορώνος, αναφερόμενος στις μορφές ύπαρξης των αγροτών στην οθωμανική κοινωνία, τοποθετεί διαφορετικά το θέμα[157] υποστηρίζοντας ότι χριστιανοί αγρότες γίνονταν κολλήγοι και δουλοπάροικοι των τιμαρίων, κάτω από οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δεν έχουν ακόμη καθοριστεί αρκετά καλά[158]. Σχετικά με το σημείο αυτό, θα θέλαμε να

155. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 48.

156. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 83-84. Επίσης και ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 41, δέχεται ότι στην αρχή της κατάκτησης οι Τούρκοι καταργούσαν τα δικαιώματα των βυζαντινών και φράγκων αρχόντων και ελευθέρωναν τους αγρότες δουλοπάροικους.

157. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 42, όπου αναφέρει ότι «εκτός απ' τους κολλήγους ή δουλοπάροικους των Τούρκων αγάδων και τιμαριωτών (μπέηδων, σπαχήδων, ζαΐμηδων) και τους επίμορτους γεωργούς των Ελλήνων γαιοκτημόνων, συναντούμε στη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας ανεξάρτητους μικροϊδιοκτήτες γεωργούς εγκατεστημένους σε ελεύθερα χωριά (κεφαλοχώρια) και προστατευόμενους από τον ισλαμικό νόμο, γιατί ο νόμος αυτός, που ενδιαφερόταν κυρίως για τη γη, απαγόρευε τη μετατροπή των ελεύθερων γαιών σε τσιφλίκια — και αντίστροφα».

158. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 41.

παρατηρήσουμε ότι κάτι τέτοιο τουλάχιστον στην ακμή της αυτοκρατορίας και σε ό,τι αφορά την κυρίαρχη μορφή παραγωγικών σχέσεων που εκφραζόταν με την ύπαρξη του τιμαρίου και στην οποία σταθήκαμε προηγούμενα, δεν ήταν εύκολο να πραγματοποιηθεί. Συμπληρωματικά, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ο τιμαριούχος που αποτελούσε τον κορμό της κυρίαρχης τάξης δεν είναι «ούτε φεουδαλικός άρχοντας ούτε εκπρόσωπος μια γεωκτητικής αριστοκρατίας πλουτισμένης από τη γη, είναι όμως ίσως υποψήφιος για να γίνει» και, όπως συμπληρώνει στη συνέχεια ο Ö. L. Barkan, το οθωμανικό κράτος βρισκόταν σε κατάσταση διαρκούς αγώνα για να αποτρέψει μια τέτοια εξέλιξη[159] που οδηγούσε σε υπονόμευση των ίδιων του των συμφερόντων. Μάλιστα, για να παρεμποδίσουν μια τέτοια εξέλιξη, οι κανονισμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν επέτρεπαν στους τιμαριούχους να απαιτούν αγγαρεία από τους αγρότες που καλλιεργούσαν τις μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, στις οποίες χωριζόταν το τιμάριο και τους είχαν παραχωρηθεί από το κράτος. Επίσης, απαγορευόταν στους τιμαριούχους να χρησιμοποιούν τους αγρότες σαν εργατικά χέρια στις δικές τους γαίες (hassa çiftlik) και οι οποίες ήταν περιορισμένες σε έκταση. Άλλωστε ο τιμαριούχος, που ήταν ταυτόχρονα στρατιωτικός και υπάλληλος, επωφελούνταν από τα εισοδήματά του όσο έφερε την ιδιότητα του κρατικού υπαλλήλου[160]. Χάρη στα μέτρα αυτά όσο κι αν χειροτέρευσαν αργότερα οι συνθήκες ζωής των αγροτών, αυτοί δεν έχασαν ποτέ επίσημα την ιδιότητα του ελεύθερου αγρότη[161]. Έτσι, στην οθωμανική κοινωνία οι αγρότες δεν ήταν ιδιοκτήτες της γης που καλιεργούσαν, αλλά νομείς της. Κάθε χωρικός είχε υποχρέωση να την καλλιεργεί κανονικά και να πληρώνει τους καθορισμένους φόρους[162]. Το δικαίωμα όμως νομής του χωρικού δεν ήταν απεριόριστο. Κάθε συναλλαγή που είχε ως αντικείμενό της το παραχωρημένο κομμάτι γης, θεωρούταν παράνομη. Η παραχώρησή του με δωρεά ήταν απαγορευμένη, ενώ το δικαίωμα κληρονομιάς του είχε αναγνωριστεί[163]. Οι μετακινήσεις των χωρικών από περιοχή σε περιοχή, γενικά δεν επιτρέπονταν. Οι αγρότες όμως δεν ήταν «πάντοτε στενά εξαρτημένοι από τη

159. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 83.
160. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 83.
161. Βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 80.
162. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 24 και Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 16.
163. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 117 και Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ 16 και 17.

γη»[164]. Σύμφωνα με το νόμο και την τρέχουσα πρακτική ο αγρότης μπορούσε να εγκαταλείψει τη γη, αρκεί να μεταβίβαζε σε κάποιον, αγοραστή ή όχι, τη γη που του είχε παραχωρηθεί μαζί με όλες τις υποχρεώσεις που τη βάρυναν ή να κατέβαλλε το φόρο (çift bozan) που προβλεπόταν στην περίπτωση που εγκατέλειπε κανείς τη γη[165]. Επίσης, σε περίπτωση που ένας χειροτέχνης ή βιοτέχνης εγκατέλειπε τη γη του, από φτώχεια ή γηρατειά, ο τιμαριούχος δεν μπορούσε να τον καταδιώξει ή να του ζητήσει αποζημίωση. Στις περιπτώσεις αυτές ο τιμαριούχος είχε μόνο δικαίωμα να παραχωρήσει σε άλλον τη γη που είχε εγκαταλειφθεί. Γενικά, οι βιοτέχνες είχαν το δικαίωμα να εγκατασταθούν και σε άλλο τόπο αρκεί να πλήρωναν κανονικά το προβλεπόμενο δόσιμο που ανερχόταν σε 50 akçe. Το ποσό αυτό ήταν αρκετά σημαντικό για τα δεδομένα της εποχής· στο ΙΣΤ' αιώνα ήταν αρκετό για τη συντήρηση ενός ατόμου για δυο μήνες περίπου, ενώ στο ΙΖ' αιώνα με την υποτίμηση του νομίσματος που είχε μεσολαβήσει ισοδυναμούσε με τη συντήρηση ενός ατόμου για ένα μήνα. Σε περίπτωση που ο άμεσος παραγωγός παραβίαζε τις διατάξεις αυτές, ο νόμος ήταν αυστηρός και υποχρέωνε το φυγάδα να επιστρέψει στον τόπο που είχε εγκαταλείψει[166].

Με βάση τα δεδομένα αυτά δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, τουλάχιστον στην περίοδο της ακμής, οι αγρότες αποτελούσαν ένα είδος αγρότη του κράτους. Και αυτό γιατί το κράτος ήταν εκείνο που ρύθμιζε τόσο τη νομική τους υπόσταση όσο και τις υποχρεώσεις τους, ανεξάρτητα από το ποιός ήταν ο τελικός αποδέκτης του πλεονάσματος που, σε τελευταία ανάλυση, καθοριζόταν και αυτό από τις σουλτανικές ρυθμίσεις. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι στην οθωμανική κοινωνία η κατάσταση των αγροτών ήταν περί-

164. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 24, όπου παραθέτει στοιχεία για το βαθμό πρόσδεσης του αγρότη στη γη προσθέτοντας επίσης ότι «όπως βλέπουμε τουλάχιστο κατά τον 16ο και 17ο αι., οπότε χωρικοί μη ανεχόμενοι την επιβολή βαριών φόρων μετακινούνται προς άλλους τόπους με αποτέλεσμα να ερημώνωνται τα χωριά τους και να χάνουν οι σπαχήδες τους φόρους των. Κάποτε ξαναγύριζαν με τον όρο να γίνουν δεκτά τα αιτήματά τους».

165. Βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 271.

166. Περισσότερα στοιχεία, βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 272, όπου επίσης υποστηρίζει, σελ. 273, ότι «τα προβλεπόμενα μέτρα για τη βίαιη επανεγκατάσταση των χωρικών που είχαν εγκαταλείψει τη γη τους δε μπορούσαν να εφαρμοστούν με αποτελεσματικό τρόπο», και ότι «η κυκλοφορία της εργατικής δύναμης δεν εμποδιζόταν σοβαρά από τις υφιστάμενες αγροτικές σχέσεις».

που η ίδια, ανεξάρτητα από το ιδιοκτησιακό καθεστώς στο οποίο υπάγονταν[167]. Η μόνη ουσιαστική διαφορά εντοπιζόταν, στ' ότι τα βάρη στα πλαίσια των άμεσων παραγωγών ήταν μεγαλύτερα για τους μη μωαμεθανούς. Έτσι, παίρνοντας ως βάση τις σχέσεις που περιγράψαμε προηγούμενα, διαπιστώνουμε ότι στην οθωμανική κοινωνία οι άμεσοι παραγωγοί, αν και δεν διέθεταν την ιδιοκτησία του βασικού μέσου παραγωγής, ήταν συνδεδεμένοι με τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας τους, επειδή είχαν στην κατοχή τους τόσο τη γη που καλλιεργούσαν όσο και το παραγόμενο προϊόν[168]. Από το προϊόν αυτό το κράτος, με τη μορφή κυρίως φόρων, συγκέντρωνε το πλεόνασμα, αγροτικό κατά βάση, που καθοριζόταν και κατανεμόταν από την κεντρική εξουσία. Ένα μέρος από το πλεόνασμα αυτό περιερχόταν στο δημόσιο ταμείο, ενώ το υπόλοιπο παραχορούνταν από το κράτος, και ειδικότερα το σουλτάνο, «στους κατόχους των τιμαριών, ζιαμετιών, χασιών — απ' τους σπάχηδες ως τους μπεηλερμπέηδες και τους άλλους υψηλούς αξιωματούχους της κυρίαρχης οθωμανικής τάξης»[169]. Ένα τμήμα από το πλεόνασμα που περιερχόταν στο δημόσιο ταμείο το κράτος ήταν υποχρεωμένο να το επιστρέφει στο κοινωνικό σύνολο, με τη μορφή δημόσιων έργων και κοινωνικών παροχών. Όπως αναφέρει ο M. Rodinson, σύμφωνα με τις αρχές του κορανικού δόγματος, οι υπήκοοι κάθε ισλαμικού κράτους ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ένα μέρος από τα αγαθά τους στο κράτος και αυτό είχε χρέος, μετά την αφαίρεση των δαπανών λειτουργίας του, να αναδιανέμει τους πόρους που περίσσευαν με την άσκηση κοινωνικής πολιτικής και τη χρηματοδότηση κοινωφελών έργων. Στην πράξη, όμως, οι δαπάνες αυτές αποτελούσαν μόνο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού που προσανατολιζόταν στα δημόσια έργα και τις κοινωνικές παροχές, ενώ άλλο μέρος του πλεονάσματος προοριζόταν για την πολυτελή διαβίωση των αξιωματούχων της κυρίαρχης τάξης, για στρατιωτικούς σκοπούς κ.λπ.[170]. Στις κοινωνικοοικονομικές και ιδεολογικοπολιτικές αυτές σχέσεις και συνθήκες που παραθέσαμε, δεν ήταν τυχαίο ότι η νομιμότητα του κράτους δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά από την κυριαρχούμενη τάξη στην περίοδο που μεσολαβεί από το ΙΔ' μέχρι το ΙΣΤ' περίπου

167. Για τα θέματα αυτά, βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 265.

168. Βλ. επίσης S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 119.

169. Βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 271.

170. Βλ. M. Rodinson, «Ισλάμ και καπιταλισμός», ό.π., σελ. 107-108.

αιώνα. Και στη διάρκεια της οποίας η οθωμανική αυτοκρατορία είχε εξασφαλίσει μια αρκετά ικανοποιητική ισορροπία στο επίπεδο των ταξικών και πολιτικών συσχετισμών. Μάλιστα αυτή την περίοδο, σύμφωνα με τη διατύπωση του H. Inalcik, «όλοι οι πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί και όλοι οι τύποι της οικονομικής δραστηριότητας ήταν ρυθμισμένοι από το κράτος», έτσι ώστε να προστατεύουν και να αυξάνουν τη δύναμη του σουλτάνου, που η νομιμότητα της άσκησης απεριόριστης εξουσίας από πλευράς του στηριζόταν στον ιερό νόμο του ισλάμ. Έτσι από την κοινωνική συνείδηση της εποχής θεωρούταν φυσικό, ότι «ο λαός αποτελούσε δύο κύριες ομάδες — αυτούς που αντιπροσώπευαν την εξουσία του κυβερνήτη (οι διοικητές, τα στρατεύματα, ο κλήρος) και τους συνηθισμένους υπηκόους (reaya)· οι πρώτοι δεν ασχολούνταν με την παραγωγή και δεν πλήρωναν φόρους, ενώ οι τελευταίοι ήταν οι παραγωγοί και αυτοί που πλήρωναν τους φόρους. Η τελευταία ομάδα περιλάμβανε, σε μια αυστηρά ρυθμισμένη ιεραρχία τάξεων, τους γεωργούς, τους εμπόρους και τους τεχνίτες»[171].

Στο βαθμό, όμως, που η διαδικασία διαφοροποίησης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού προχωρούσε και οι κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής αλλοιώνονταν, από τη μια με την επέκταση των τσιφλικιών[172] και με την εμφάνιση των πρώτων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων από την άλλη, η ταξική δομή της οθωμανικής κοινωνίας τόσο στο επίπεδο της κυρίαρχης τάξης[173] όσο και της κυριαρχούμενης γινόταν πιο σύνθετη. Ταυτόχρονα οι «διάδρομοι» κατεύθυνσης του αποσπούμενου πλεονάσματος από τη μια τάξη στην άλλη ή από τη μια ομάδα ή κατηγορία στην άλλη στα πλαίσια των δύο ταξικών συνασπισμών, γίνονταν και αυτοί πιο πολύπλοκοι.

Με την εκδήλωση ιδιαίτερα της αδυναμίας του οθωμανικού κράτους για διαρκή στρατιωτική επέκταση, το ενδιαφέρον της κυρίαρχης τάξης αρχίζει να στρέφεται, όλο και περισσότερο, στην εκμετάλλευση της γαιοπροσόδου[174] σαν αποκλειστικής σχεδόν

171. Βλ. H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 501.

172. Βλ. σχετικά B. Cvetkova, «Η εξέλικη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95 επόμ.

173. Ο H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 522, γράφει σχετικά ότι «απ' το δεύτερο μισό του δέκατου έκτου αιώνα και μετά, τα μέλη της "στρατιωτικής" τάξης εξελίσσονταν όλο και περισσότερο σε πραγματικούς επιχειρηματίες-εμπόρους, γαιοκτήμονες που διαχειρίζονταν μεγάλα κτήματα και τοκιστές τραπεζίτες».

174. Η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95, μας πληροφορεί ότι «κατά τη διάρκεια του ΙΣΤ' και ΙΖ' αι. (...) δια-

πηγής απόσπασης πλεονάσματος. Η δυνατότητα της δημιουργίας πρόσθετων εισοδημάτων, δια μέσου της πολεμικής λείας και της εδαφικής επέκτασης, περιορίζεται ή εκλείπει. Με αφετηρία την κατάσταση αυτή αρχίζουν να σημειώνονται σοβαρές εξελίξεις στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης. Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι το κράτος που απαρτιζόταν από στρατιωτικά, διοικητικά και θρησκευτικά στοιχεία διάλεγε τους αξιωματούχους της διοίκησης που ήταν άγνωστης και ανώνυμης καταγωγής, κυρίως ανάμεσα στα στρατολογημένα συνήθως χριστιανόπαιδα που, μετά από ειδική εκπαίδευση σε εξειδικευμένες ισλαμικές σχολές, τα διαμόρφωνε και τα ανέδειχνε σε κρατικά στελέχη[175]. Έτσι, οι στρατιωτικοί και διοικητικοί αξιωματούχοι που συγκροτούσαν το δυναμικό πυρήνα της κυρίαρχης τάξης, ήταν συνήθως άτομα αποκομμένα από το κοινωνικό περιβάλλον της προέλευσής τους και αφιερωμένα στα συμφέροντα του οθωμανικού κράτους που ήταν ταυτόχρονα και δικά τους. Τα στοιχεία αυτά αποκαλούνταν kul, όρος που σημαίνει τον υπηρέτη του κράτους[176]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η καθιέρωση του συστήματος των kul συμπίπτει με τις απαρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ήταν σε πλήρη ακμή σ' όλη τη διάρκεια του ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα[177]. Η χρησιμότητα των στοιχείων αυτών για τη διατήρηση της συνοχής του κράτους, εκδηλωνόταν με ιδιαίτερη έμφαση σε περιόδους ταραχών, όπως και στις περιπτώσεις όπου παρουσιάζονταν τάσεις αυτονόμησης των αξιωματούχων. Στις περιπτώσεις αυτές η κεντρική διοίκηση προχωρούσε αμέσως στην αντικατάστασή τους με στοιχεία που προερχόντουσαν από την κατηγορία των kul. Ο K. Wittfogel αναφερόμενος στις κοινωνικοπολιτικές συνέπειες του συστήματος των υπαλλήλων-δούλων, όπως αποκαλεί τους kul, υποστηρίζει, ότι στο απόγειο της οθωμανικής εξουσίας οι διοικητικοί και στρατιωτικοί υπάλληλοι δεν αποτελούσαν μια κληρονομική υπαλληλία και η χρησιμοποίησή τους από το σουλτάνο ήταν τέτοια, ώστε να εμποδίζονται οι παραδοσιακοί αξιωματούχοι που ζούσαν από τις διοι-

---

κρίνει κανείς σαφέστατα από τις ιστορικές πηγές αυτής της εποχής την αυξανόμενη τάση της αριστοκρατίας της αυλής να διεισδύσει στη σφαίρα της στρατιωτικής γαιοκτησίας».

175. Βλ. επίσης Karl Wittfogel, «Le despotisme oriental», Les éditions de minuit, Paris 1977, σελ. 435 και ιδιαίτερα 436.

176. Ο K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 435, σημ. (V), αναφέρει ότι η τουρκική λέξη kul όπως και η αραβική mamluk σημαίνουν: «δούλο».

177. Σχετικά με το σύστημα των kul, βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 118, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επίσης βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 435-437.

κητικές γαίες (χάσια, ζιαμέτια και τιμάρια) που τους είχαν παραχωρηθεί να καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό[178]. Έτσι, βαθμιαία, η κατηγορία αυτή κατόρθωνε να μονοπωλεί τα πιο ισχυρά κρατικά αξιώματα και να ενισχύει την οικονομική της θέση εξασφαλίζοντας, μέσα από το σύστημα διανομής του πλεονάσματος, υψηλά εισοδήματα. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης ένα είδος προνομιούχας ομάδας[179] που δεν διέθετε όσο κρατούσε τα χαρακτηριστικά του kul κοινωνικές ρίζες[180].

Από το ΙΣΤ' αιώνα που εκδηλώθηκε η στρατιωτική κάμψη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το ενδιαφέρον της κυρίαρχης τάξης άρχισε να στρέφεται στην αξιοποίηση των εσωτερικών πηγών απόσπασης πλεονάσματος και κυρίως της γαιοπροσόδου, άρχισε ουσιαστικά και η αποσύνθεση του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, με τα ρήγματα που σημειώθηκαν στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και τη συνοχή του κράτους. Καταλυτικό ρόλο στη διαδικασία αυτή έπαιζε η κατηγορία των kul που, συσσωρεύοντας αξιώματα και πλούτη μέσα από τους μετασχηματισμούς του οθωμανικού συστήματος, μετεξελίχθηκε σε μια νέα τάξη, την προυχοντική, που όπως είδαμε στην ενότητα για το κοινοτικό σύστημα, συνέβαλε αποφασιστικά στην εδραίωση και επέκταση της μεγάλης γαιοκτησίας[181], αλλοιώνοντας έτσι τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής. Σχετικά με τα ζητήματα αυτά όπως και την ταξική διαφοροποίηση της οθωμανικής κοινωνίας ο S. Divitçioğlou γράφει ότι στην πραγματικότητα ο οθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός «άρχισε να αποσυντίθεται στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα με την έλλευση των kul, άλλοτε πιστών υπηρετών του κράτους, στην οθωμανική ύπαιθρο. Ήρθαν με μια σημαντική περιουσία, που τη συσσώρευσαν υπηρετώντας το κράτος και χάρη στα τοκογλυφικά κέρδη του εμπορίου που ασκούσαν. Η οικονομική τους δύναμη θα ανατρέψει τις βάσεις του παλαιού δημοσιονομικού καθεστώτος της οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα γίνουν φορολήπτες (mülte-

178. Βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 436.

179. Ο S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 118, υποστηρίζει ότι οι kul είχαν μετεξελιχθεί σε εκμεταλλεύτρια κάστα.

180. Επίσης βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 437. Για το συμπληρωματικό ρόλο που έπαιζαν οι ευνούχοι στην ενίσχυση της εξουσίας του σουλτάνου, βλ. στο ίδιο, σελ. 436.

181. Η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95, αναφέρει ότι «στη διάρκεια του δεύτερου μισού και ιδιαίτερα προς τα τέλη του ΙΣΤ' αι., πολλά στρατιωτικά φέουδα πέρασαν στα χέρια των λειτουργών του παλατιού».

zim) και κάτοχοι μιας δημοσιονομικής διοικητικής εξουσίας, δοσμένης από το Σουλτάνο επάνω σε μια ορισμένη ζώνη (mukataa), η οποία στους επόμενους αιώνες θα αποτελέσει στην ύπαιθρο τις βάσεις μιας νέας κοινωνικής τάξης, γνωστής με το όνομα esraf (προύχοντες). Με αυτή την τάξη ανοίγεται ένας νέος δρόμος προς την ατομική γαιοκτησία μέσα στο οθωμανικό αγροτικό καθεστώς»[182].

Στο σημείο αυτό, και σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, είναι χρήσιμο να τονιστεί ότι δύο όψεις[183] της οθωμανικής κοινωνίας έχουν άμεση και ουσιαστική σημασία για τη διασαφήνιση τόσο της κοινωνικής διάρθρωσης όσο και της κατεύθυνσης που έπαιρνε το πλεόνασμα που αποσπούνταν. Οι όψεις αυτές ήταν:

— Η ύπαρξη ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους, που διαθέτοντας ένα σύνθετο στρατιωτικό, διοικητικό και φορολογικό μηχανισμό, διακλαδιζόταν σ' όλο το σώμα της οθωμανικής κοινωνίας.
— Η αξιοσημείωτη ανάπτυξη της αστικής ζωής.

Πράγματι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το κράτος συγκέντρωνε, σύμφωνα με την έκφραση του N. Todorov, την «ανώτατη ιδιοκτησία της γης». Πιο συγκεκριμένα ο σουλτάνος πλήρωνε τις παρεχόμενες στρατιωτικές, διοικητικές και θρησκευτικές υπηρεσίες με την παραχώρηση φορολογικών προσόδων, που συνήθως είχαν στην αφετηρία τους ένα καθορισμένο τμήμα γης ή συχνά άλλα δικαιώματα όπως τη φορολόγηση όσων συναλλάσσονταν στις τοπικές αγορές, διαχειρίζονταν ένα μύλο, μια αλυκή ή ένα τελωνείο. Ο Κ. Μοσκώφ τους καρπωτές αυτών των προσόδων τους χαρακτηρίζει ως «διοικητική φεουδαλική τάξη» και, χρησιμοποιώντας στοιχεία από σχετικές έρευνες του Ö. L. Barkan, αναφέρει ότι η τάξη αυτή, γύρω στα 1650 στο σύνολο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, κατείχει τα 37% των εισπράξεων έναντι 51% της Πύλης και 12% των βακουφιών, ενώ για το βαλκανικό χώρο τα ποσοστά αυτά ανερχόντουσαν σε 46%, 48% και 6% αντίστοιχα[184].

---

182. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 125.

183. Βλ. επίσης, N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 265, και του ίδιου, «Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας», Τόμ. Β', μτφρ. Έφη Αβδελά και Γεωργία Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σελ. 275-278.

184. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 58 επόμ.

Σε ό,τι αφορά την ύπαρξη αναπτυγμένης σχετικά αστικής ζωής θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε, ότι, για να προσδιοριστεί ο χαρακτήρας που είχε η πόλη στην οθωμανική κοινωνία, πρέπει να μελετήσουμε συγκεκριμένα το οικονομικό της περιεχόμενο[185]. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Β. Φίλιας γράφει: «Από οικονομική άποψη οι πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας λειτουργούν πρωταρχικά από τη μια σαν κέντρα εμπορίου και μεσολάβησης από την άλλη σα μεγάλες αγορές καταναλωτικού χαρακτήρα (...). Η πόλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι πόλη-παζάρι»[186]. Ενώ ο Β. Κρεμμυδάς υποστηρίζει ότι «η πόλη στον ελλαδικό χώρο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα λειτούργησε πλήρως ως μια αστικού χαρακτήρα αγορά ενταγμένη στις διεθνείς εμπορευματικές συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώνονταν στην οθωμανική πραγματικότητα με την απόλυτη και με αποικιακό χαρακτήρα επιβολή των εμπορικών συμφερόντων των χωρών του οικονομικού κέντρου» και ότι «η διαμόρφωση, η ανάπτυξη και η λειτουργία της δεν οφειλόταν σε αυτοδύναμη ανάπτυξη της οθωμανικής κοινωνίας αλλά επιβλήθηκαν από έξω»[187]. Σχετικά θα θέλαμε να παρατηρήσουμε, ότι το φαινόμενο της ύπαρξης αναπτυγμένης αστικής ζωής στην οθωμανική κοινωνία δεν αποτελεί αναγκαστικά και στοιχείο που υποδηλώνει ταυτόχρονα και ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, γιατί η ύπαρξη αναπτυγμένης αστικής ζωής αποτελούσε χαρακτηριστικό και κοινωνιών που είχαν ως βάση τους και άλλους τρόπους παραγωγής όπως λ.χ. τον «ασιατικό», το δουλοχτητικό κ.ά. Επίσης, κατά την άποψή μας, η διαμόρφωση, ανάπτυξη και λειτουργία της πόλης στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό πρέπει να αναζητηθεί πρωταρχικά σε παράγοντες που πήγαζαν από την ίδια τη φύση της οθωμανικής κοινωνίας και όχι τόσο σε εξωγενείς αιτίες. Πιο συγκεκριμένα, δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό οι εκπρόσωποι της κυρίαρχης τάξης κατοικούσαν κυρίως στις πόλεις, επειδή σ' αυτές εδραζόταν ο κρατικός μηχανισμός. Έτσι, το πλεόνασμα που αποσπούνταν από τον αγροτικό χώρο και διανεμόταν στα διοικητικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά στοιχεία της κυρίαρχης τάξης, κατευθυνόταν προς την πρωτεύουσα και τα άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας που τα περισσότερα από αυτά πρωταρχικά είχαν διοικητικό και στρατιω-

185. Βλ. επίσης N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 267.
186. Βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 24.
187. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π. σελ. 74.

τικό χαρακτήρα[188]. Στα κέντρα αυτά το πλεόνασμα, που αναλωνόταν από τα στοιχεία που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη, μεταμορφωνόταν σε εμπορεύματα. Η μετατροπή αυτή του εισοδήματος που συσσώρευε η κυρίαρχη τάξη σε ζήτηση εμπορευμάτων, συνήθως πολυτελείας, συνεπικουρούμενη και από τη ζήτηση ειδών πρώτης ανάγκης που προκαλούσε η συγκέντρωση μεγάλων μαζών στα κέντρα αυτά, προκαλούσε με τη σειρά της τη βιοτεχνική και κυρίως την εμπορική δραστηριότητα των αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας. Σχετικά ο S. Divitçioğlou υποστηρίζει ότι στην οθωμανική κοινωνία «οι πόλεις αξιοποιήθηκαν με την αυξημένη συγκέντρωση της κατανάλωσης και, κατά συνέπεια, με την ανάπτυξη της "βιομηχανίας" τους και του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου τους», και ότι «η γενικευμένη ισχύς της παραγωγής αυτοσυντηρησιακού χαρακτήρα ελαττώνεται καθώς πλησιάζουμε γεωγραφικά στις μεγάλες αρτηρίες μερικών πόλεων»[189]. Φυσικά, εδώ αναφερόμαστε στον κυρίαρχο τύπο πόλης, που αναπτύχθηκε την εποχή εκείνη. Σε άλλους τύπους πόλεων, που υπήρχαν στην οθωμανική κοινωνία και κυρίως στον ελλαδικό χώρο όπως: Αστικά κέντρα που είχαν εμπορομοτεχνικό χαρακτήρα, λιμάνια που αποτελούσαν κέντρα οικονομικής δραστηριότητας μιας ευρύτερης περιοχής ή ακόμη μικρότερες αστικές συγκεντρώσεις, κωμοπόλεις συνήθως, που αποτελούσαν στην ουσία τοπικές αγορές, θα αναφερθούμε σε άλλα σημεία[190]. Πάντως αυτό που πρέπει να απο-

188. Βλ. επίσης K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 110.

189. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120. Ο Ibn Khaldun, «Προλεγόμενα...», ό.π., σελ. 114 και 169, αναφερόμενος στα ισλαμικά κράτη της εποχής του επισημαίνει με διεισδυτικό τρόπο ότι ο βαθμός ανάπτυξης των πόλεων ήταν τόσο πιο μεγάλος όσο πιο κοντά βρισκόντουσαν στην έδρα της κεντρικής εξουσίας επειδή οι δαπάνες της «κυλούν σαν το νερό, γονιμοποιώντας κάθε τι που αγγίζουν» και ότι «οι τέχνες στις μικρότερες πόλεις είναι υποτυπώδεις και συναντάει κανείς μόνο τα απλούστερα είδη. Όταν όμως οι πόλεις αυτές εκπολιτισθούν περισσότερο και οι πολυτελείς συνήθειες δημιουργήσουν ζήτηση για καινούργιες βιομηχανίες, βλέπουμε να αναδύονται νέες τέχνες, περνώντας από το δυνητικό στο πραγματωμένο». Επίσης ο M. Godelier, «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», Εισαγωγή-μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Εκδόσεις Αύριο, Αθήνα χ.χ., σελ. 19, γράφει ότι: «Η συγκέντρωση και συσσώρευση του πλεονάσματος στα χέρια του κράτους επιτρέπουν την ανάπτυξη των πόλεων και του εξωτερικού εμπορίου. Το εμπόριο εδώ δεν είναι η έκφραση μιας ενδοκοινοτικής εμπορευματοπαραγωγής, αλλ' η μετατροπή του πλεονάσματος σε εμπορεύματα (σπάνια πράγματα, όπλα)». Τέλος βλ. N. Todorov, «Η βαλκανική πόλη...», Τόμ. Α', ό.π., κυρίως σελ. 13-14, 34-37, 63-65, 139-140.

190. Για τους τύπους πόλεων στην τουρκοκρατία, βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις», Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σελ. 55, και για

σαφηνιστεί είναι ότι, ενώ η ίδρυση των πόλεων στις κοινωνίες που κυριαρχούσε ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής είχε από την αρχή κίνητρα οικονομικά[191], η αφετηρία δημιουργίας του κυρίαρχου τύπου πόλης στην οθωμανική κοινωνία οφείλεται σε διοικητικούς και στρατιωτικούς παράγοντες, που με τη σειρά τους οδηγούσαν σε περισσότερο ή λιγότερο σοβαρές αστικές συγκεντρώσεις όπου εκδηλωνόταν αυξημένη ζήτηση, με επίκεντρο την κατανάλωση του συγκεντρωνόμενου πλεονάσματος, γεγονός πού προκαλούσε την εμπορική και ενδεχόμενα τη βιοτεχνική τους ανάπτυξη. Σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις της πραγματικότητας αυτής στην οικονομική συμπεριφορά και την κοινωνική διαστρωμάτωση της κυρίαρχης τάξης ο S. Divitçioğlou αναφέρει ότι: «Στην οθωμανική κοινωνία η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στη συγκέντρωση του ιδιωτικού εισοδήματος και στην ανάπτυξη του εμπορίου, που εξυπηρετούσε τη συνολική ζήτηση της εκμεταλλεύτριας τάξης, είναι τόσο στενά συγκροτημένη ώστε είναι αληθινά δύσκολο να ξεχωρίσουμε τους τοκογλύφους και τους εμπόρους ανάμεσα σε όσους ανήκουν στην εκμεταλλεύτρια τάξη. Πραγματικά οι vezir ήταν μεγαλέμποροι και δάνειζαν χρήμα στο κράτος· μερικοί αξιωματούχοι του θρησκευτικού κοινωνικού στρώματος ασχολούνταν με την κατασκευή καταναλωτικών αγαθών»[192].

Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνεται ότι, ενώ στην πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας ο σουλτάνος, ως η ανώτερη εξουσιαστική ενότητα της οθωμανικής κοινωνίας, ήταν ο αποδέκτης και ο καθοριστικός φορέας διανομής του πλεονάσματος, από το ΙΖ΄ αιώνα και μετά, δίχως να ανατραπεί η πρωτοκαθεδρία της Πύλης, ο εξουσιαστικός της ρόλος στη διαδικασία αυτή αδυνατίζει σημαντικά[193]. Πιο συγκεκριμένα στην πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας, που συμπίπτει με την ακμή της αυτοκρατορίας, την ηγε-

---

συγκεκριμένες περιπτώσεις αστικών κέντρων στον ελλαδικό χώρο, Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β΄, ό.π., σελ. 395-407, όπου παραθέτει ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία για την οικονομική τους δραστηριότητα.

191. Σχετικά βλ. Β. Φίλιας, «Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία», Έκδοση Β΄, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976, σελ. 161, και του ίδιου, «Κοινωνικά συστήματα (Α)», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978, σελ. 95 και 98.

192. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 125.

193. Επίσης βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 31, όπου γράφει: «Αρχικά ισχυρή και κατακτητική, κι αργότερα φθίνουσα και ανίσχυρη, η Υψηλή Πύλη συγκροτούσε τη μόνη οργανωμένη κρατική εξουσία στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου».

μονία και την εξουσία στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης την είχε η ιεραρχία της κεντρικής διοίκησης με επικεφαλής το σουλτάνο. Στην πορεία όμως εξέλιξης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, με τις διαφοροποιήσεις που σημειώθηκαν στις σχέσεις παραγωγής και την ταξική διάρθρωση[194] της οθωμανικής κοινωνίας, όπως θα δούμε σε άλλα σημεία, με τη διεύρυνση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας και την ενίσχυση της προυχοντικής τάξης, όπως και με την εμφάνιση των πρώτων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων και στοιχείων, η δύναμη της Πύλης βαθμιαία αποδυναμώθηκε. Πάντως πρέπει να επισημανθεί, ότι η αντίσταση της κεντρικής εξουσίας στις εξελίξεις αυτές ήταν ιδιαίτερα σοβαρή. Έχει ξεχωριστή σημασία το γεγονός, ότι στην περίοδο παρακμής της αυτοκρατορίας η Πύλη παρά τις πιέσεις που ασκήθηκαν από τους κατόχους τιμαρίων, χασιών, ζιαμετιών και τους γαιοκτήμονες γενικότερα, δεν δέχτηκε ποτέ, τουλάχιστον από νομική άποψη, την υποταγή του χωρικού στα στοιχεία αυτά, παρά την επιδείνωση των όρων ζωής του γιατί άλλωστε κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με εγκατάλειψη των ίδιων της των δικαιωμάτων. Έτσι η κεντρική εξουσία αντιδρούσε στη συγκέντρωση τιμαρίων στα χέρια μεγάλων γαιοκτητών και βρισκόταν σε διαρκή αγώνα μαζί τους[195]. Συνεπώς στο στάδιο αυτό η σύνθεση και οι σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες και στοιχεία του κυρίαρχου ταξικού συνασπισμού, όπως της Πύλης, των αξιωματούχων του κράτους, των γαιοκτημόνων και των αναπτυσσόμενων αστικών στοιχείων, γίνηκαν πιο σύνθετες και ταυτόχρονα πιο ασταθείς. Σε ό,τι αφορά δε τον κυριαρχούμενο ταξικό συνασπισμό, παρά τη σοβαρή επιδεί-

194. Σε ό,τι αφορά τις τάξεις ο Eric Hobsbawm στην εισαγωγή του στο «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», μτφρ. Θ. Καλοπίσης, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983, σελ. 19, υποστηρίζει, ορθά κατά τη γνώμη μας, ότι «οι τάξεις είναι κυρίως ειδικές περιπτώσεις κοινωνικών σχέσεων παραγωγής μέσα σε ιδιαίτερες —αν και αναγνωρισμένα πολύ μακροχρόνιες— περιόδους της ιστορίας», όπως και όταν επισημαίνει ότι «η απόρροια των ταξικών απαρχών από τις αντιφάσεις της κοινωνικής δομής (και όχι μονάχα από έναν πρωτόγονο οικονομικό ντετερμινισμό) είναι σημαντική».

195. Για τις αντιδράσεις της κεντρικής εξουσίας στις προσπάθειες αποδυνάμωσης της θέσης της, βλ. Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 80, 83 και B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 97. Με την αντίδραση στις εξελίξεις αυτές συνδέεται και η πολιτική της δήμευσης περιουσιών που ασκούσε η Πύλη κατά διαστήματα απέναντι στους αξιωματούχους που πλούτιζαν. Αντίθετα η σύνδεση του φαινομένου της δήμευσης των περιουσιών και της εκτέλεσης των αξιωματούχων που είχαν πλουτίσει μόνο με την τάση της κεντρικής εξουσίας να βρίσκει έκτακτους πόρους, που υποστηρίζεται λ.χ. από την B. Cvetkova, στο ίδιο, σελ. 92, κατά την άποψή μας δεν ευσταθεί.

νωση που σημειώθηκε στις συνθήκες ύπαρξης των χωρικών σαν συνέπεια κυρίως της αποδιάρθρωσης της κεντρικής εξουσίας και της ενίσχυσης της θέσης των αξιωματούχων που ήταν κάτοχοι γης και των γαιοκτητών που ταυτόχρονα ελέγχανε και τα κοινοτικά αξιώματα, παρά τις εξελίξεις αυτές, από νομική άποψη οι χωρικοί δεν έχασαν ποτέ επίσημα την ιδιότητα του ελεύθερου. Ταυτόχρονα όμως σημειώθηκαν σημαντικές ανακατατάξεις με την ενίσχυση και στους κόλπους του των εμπορευματικών ομάδων και στοιχείων. Επίσης, στη φάση αυτή, ένα όλο και πιο αυξανόμενο τμήμα του πλεονάσματος μεταφερόταν[196] στις κυρίαρχες δυνάμεις της διεθνούς αγοράς, κυρίως δια μέσου των διομολογήσεων· κατάσταση που είχε τις επιπτώσεις της στην εμφάνιση και διαφοροποίηση όχι μόνο ομάδων και στοιχείων που ανήκαν στον κυρίαρχο ταξικό συνασπισμό[197] αλλά και στον κυριαρχούμενο όπως θα δούμε αργότερα.

Σχετικά με την εμφάνιση εμπορευματικών ομάδων και στοιχείων στον κοινωνικό ιστό της οθωμανικής αυτοκρατορίας ο Κ. Τσουκαλάς αναφέρει, ότι «από το τέλος του 17ου αιώνα μια σειρά από ευρύτερους παράγοντες συντελέσανε στην εμφάνιση ενός καινούργιου εμπορευματικού στρώματος στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας» και, όπως επισημαίνει, «πρόκειται για την *πρώτη εμφάνιση μιας ασχημάτιστης ακόμα* ντόπιας εμπορευματικής αστικής τάξης, που τείνει δυναμικά στην κατάκτηση μιας ευρείας αγοράς»[198]. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία για την αύξηση του αριθμού των χειροτεχνών και την κοινωνική διαφοροποίηση στους κόλπους τους προς το τέλος του ΙΗ΄ αιώνα μας δίνει η Ν.

196. Σχετικά με την κατεύθυνση στην εξαγωγή του πλεονάσματος, βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 72, 73 και Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 62, 63.

197. Για τις κοινωνικοπολιτικές επιπτώσεις της διείσδυσης των κυρίαρχων οικονομιών στον οθωμανικό χώρο ο Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 351, γράφει ότι η «εξάρτηση των ντόπιων διευθυντικών τάξεων από τους διεθνείς τους προστάτες γινόταν ολοένα στενότερη» και ότι «τόσο η παραδοσιακή στρατοκρατική κάστα όσο και μια τάξη μεγαλογαιοκτημόνων, που επωφελούμενη από την έκλειψη της σουλτανικής δύναμης είχε παγιώσει την ταξική της ισχύ, αναγκάστηκαν να αποδεχτούν και αργότερα να εκλιπαρήσουν την "προστασία" της Ευρώπης· παρ' όλο που η "προστασία" αυτή σήμανε το τέλος της οικονομικής και πολιτικής τους ανεξαρτησίας, τους εξασφάλιζε τουλάχιστον την επιβίωσή τους σαν διευθυντικών στρωμάτων».

198. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 39. Επίσης ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54, υποστηρίζει πως «η αμεσότερη συνέπεια της οικονομικής ανόδου των Ελλήνων στο ιη΄ αι. υπήρξε ο σχηματισμός κάποιας αστικής τάξης».

Danova[199]. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι, με βάση τα αναλυτικά στοιχεία που περιέχονται στο κατάστιχο-μητρώο σχετικά με την επαγγελματική σύνθεση των κατοίκων του Tarnovo, «μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στο τελευταίο τέταρτο του XVIII αιώνα (...) ο αριθμός των κατοίκων που ήταν χειροτέχνες αυξάνει συνεχώς», όπως επίσης και «μια βελτίωση της υλικής τους κατάστασης». Ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνει ότι η ανάλυση του κατάστιχου μας οδηγεί στη διαπίστωση πως παράλληλα με τη συγκέντρωση χρηματικών πόρων ορισμένες ομάδες κατοίκων υποβαθμίζονταν οικονομικά. Έτσι γράφει: «Αυτά τα δεδομένα αποδείχνουν ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και η αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών οδηγούν στη διάρκεια του τελευταίου τέταρτου του XVIII αιώνα στη διαμόρφωση διαφόρων στρωμάτων στον πληθυσμό της πόλης ανάμεσα στα οποία υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση στο υλικό επίπεδο (...). Γίνεται φανερό ότι στο Tarnovo σχηματίστηκε μια ομάδα από εύπορους κατοίκους που άρχισαν να παίζουν ένα ρόλο καλά προσδιορισμένο στην κοινωνική ζωή της πόλης». Επίσης, με βάση την πηγή αυτή, αποσαφηνίζονται δύο ακόμη διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους. Η πρώτη αφορά τη διαφοροποίηση που πραγματοποιούνταν στους κόλπους των τεχνιτών, με την αύξηση του αριθμού των μαθητευόμενων και των μισθωτών· εξέλιξη που επιταχύνθηκε στις αρχές του XIX αιώνα. Και η δεύτερη με την προσέλευση, στο Tarnovo από τα περίχωρα, χωρικών που πτωχεύανε και που όπως επισημαίνει η N. Danova «αυτό το ρεύμα του πληθυσμού που απεικονίζεται πολύ αδρά στην πηγή που μας απασχολεί εδώ τροφοδοτεί την πόλη με εργατικά χέρια και συμβάλλει στη διαμόρφωση εκείνου του κοινωνικού περιβάλλοντος που είναι ευνοϊκό στην ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων»[200].

Με βάση τώρα την ανάλυση που προηγήθηκε για τη δομή των τάξεων στην οθωμανική κοινωνία και την εξακρίβωση ότι η επιλογή των στοιχείων που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη γινόταν με διοικητικό συνήθως τρόπο, ιδιαίτερα στα χρόνια της ακμής της αυτοκρατορίας, οδηγούμαστε στην παραδοχή ότι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό υπήρχε κάποια σχετική ρευστότητα και κινητικότητα ανάμεσα στις τάξεις και ομάδες που συνθέ-

199. Βλ. Nadja Danova, «Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVII siècle et du début du XIX siècle, Études balkaniques, No 1, Sofia 1979.

200. Βλ. Nadja Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 93-95.

τανε τον κοινωνικό ιστό της οθωμανικής πραγματικότητας. Μάλιστα ο S. Divitçioğlu διερωτάται κατά πόσο με δεδομένη «την ανυπαρξία ευγενών και τη σχετική ελευθερία του προσωπικού καθεστώτος των χωρικών, γιατί να μην είχε υπάρξει δυνατότητα μετάβασης του ατόμου μιας τάξης σε μιαν άλλη;», ιδιαίτερα όταν γνωρίζουμε, όπως γράφει, ότι «σε όλη τη διάρκεια του ΙΔ' και του ΙΕ' αιώνα η κατάργηση και η ανάδειξη μελών μιας δοσμένης τάξης, με διάταγμα του σουλτάνου, ήταν φαινόμενα συχνά»[201].

Τέλος σε ό,τι αφορά την ταξική διαστρωμάτωση των Ελλήνων την περίοδο της τουρκοκρατίας, αυτή σε γενικές γραμμές περιλάμβανε: Τον πατριάρχη και τον ανώτερο κλήρο, τους φαναριώτες, τους κοτζαμπάσηδες και τους άρχοντες των νησιών, τους αρματωλούς, τους εμπόρους, τους καραβοκυραίους, τους βιοτέχνες, τους επαγγελματίες, την αγροτιά, τους ναυτικούς, τους χειροτέχνες, τον κατώτερο κλήρο και την κλεφτουριά. Στις βασικές και δευτερεύουσες όμως τάξεις και ομάδες, που είχαν διαμορφωθεί στους κόλπους του ελληνικού στοιχείου στην οθωμανική αυτοκρατορία, θα επανέλθουμε στο τέλος του πρώτου μέρους της μελέτης μας και αφού προηγούμενα αναπτύξουμε ορισμένα ζητήματα όπως: Ο εποικισμός του ορεινού χώρου, η οικονομική δραστηριοποίηση των Ελλήνων, και η ανάπτυξη του παροικιακού φαινόμενου, ιδιαίτερα στην Κεντρική Ευρώπη, στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς τον ΙΘ' αιώνα. Θέματα που έχουν καθοριστική σημασία τόσο για την κατανόηση της διαδικασίας συγκρότησης της οικονομικοκοινωνικής δομής και των πολιτικών θεσμών του ελλαδικού χώρου όσο και για μια πληρέστερη ερμηνεία του αμπελακιώτικου φαινομένου και των επιπτώσεων που ενδεχόμενα είχε στη διαμόρφωση της νεοελληνικής πραγματικότητας. Πριν όμως ασχοληθούμε με τα θέματα αυτά με βάση τα όσα προηγήθηκαν θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, έτσι ώστε με την προσέγγιση αυτή να κλείσουμε την αναφορά μας στα γενικά του χαρακτηριστικά.

201. Βλ. S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 119. Αντίθετα ο Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 270, στηριζόμενος στην άποψη του τούρκου ιστορικού Halil Inalcik, που ήδη έχουμε παραθέσει, δέχεται ότι κύρια φροντίδα του κράτους ήταν η εξασφάλιση ότι κανένα άτομο δε θα μεταπηδούσε σε άλλη κοινωνική τάξη ώστε να εξασφαλίζεται η κοινωνικοπολιτική σταθερότητα και ισορροπία της οθωμανικής κοινωνίας.

5. Ο χαρακτήρας του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού

Σε ό,τι αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί τουλάχιστον κατά την περίοδο της ακμής της αυτοκρατορίας, με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

α. Η ιδιοκτησία της γης ανήκε στο κράτος και ειδικότερα στο σουλτάνο που το εκπροσωπούσε[202]. Κυρίαρχη μορφή, στα πλαίσια της κρατικής ιδιοκτησίας της γης, ήταν το τιμάριο που αποτελούσε ταυτόχρονα διοικητική και φορολογική ενότητα. Η γη που υπαγόταν στο τιμάριο χωριζόταν σε οικογενειακούς κλήρους που παραχωρούνταν από το σουλτάνο στους χωρικούς, με την υποχρέωση να την καλλιεργούν και να καταβάλουν τους επιβαλόμενους φόρους.

β. Η κυρίαρχη τάξη ήταν ενσωματωμένη στις κρατικές δομές και λειτουργίες[203]. Οι χωρικοί δεν ανήκαν στα στοιχεία που συγκρο-

---

202. Ο K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 147-148, αναφέρει σχετικά ότι οι σουλτάνοι «εγκαθίδρυσαν την ηγεμονία της κρατικής γης καταργώντας επίσημα την ιδιωτική ιδιοκτησία για το σύνολο της γης», διευκρινίζοντας όμως ότι αυτό ίσχυε ουσιαστικά για την καλλιεργήσιμη γη και τα βοσκοτόπια, ενώ τα τσιφλίκια και η προσκείμενη σ' αυτά γη αποτελούσαν γη mülk (ιδιωτική). Το καθεστώς αυτό ίσχυε γενικά και για τους αμπελώνες και οπωρόνες. Επίσης βλ. Δανιήλ Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1985 (ανατύπωση της έκδοσης του 1934), σελ. 204-205, όπου γράφει: «Η πίεση οικονομικών και κρατικών αναγκών οδηγούσε στη δημιουργία της κρατικής γαιοχτησίας. Οι Οθωμανοί είναι εκείνοι που την αναπτύξανε με συνέπεια και σύστημα». Επίσης ο Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος...», ό.π., σελ. 30, αναφέρει σχετικά ότι όταν «η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφθασε, τον 16ον μ.Χ. αι. επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς εις το απόγειον της δυνάμεώς της, παρέστη ανάγκη να ρυθμισθούν, από θέσεως ισχύος πλέον και όχι θεωρίας, ειδικώτερον αι σχέσεις των καλλιεργητών προς την αρόσιμον κυρίως γην. Αυτή, δια του *κανουνναμέ* Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, εξ επόψεως ψιλής κυριότητος μεν εχαρακτηρίσθη ως βασιλική γη *(βεϊτουλμέλι μουσλιμίν)*, εκμεταλλεύσεως δε ως *ιδιοκτησία ορισθείσα δια τον οίκον της κοινής των Μουσουλμάνων περιουσίας*. Η αρόσιμος γη *διατελεί εν είδη παρακαταθήκης υπό την κατοχήν και την κάρπωσιν των ραγιάδων, υπό τον ρητόν όρον ούτοι, ν' αποδίδωσι το υπό το όνομα δέκατον, ωρισμένον διανεμητικόν χαράτσιον καθώς και τα λοιπά δικαιώματα»*.

203. Σχετικά με την προσεκτική διαδικασία που ακολουθούσε η κεντρική εξουσία στην οθωμανική κοινωνία σε ό,τι αφορούσε την εκπαίδευση και την κατάρτιση των ατόμων που επιλέγονταν γιά τη στελέχωση της κρατικής μηχανής, βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 386 και 435. Επίσης το ίδιο ίσχυε και σε ό,τι αφορά τον έλεγχο που ασκούσε η κεντρική εξουσία, πάνω στους θρησκευτικούς λειτουργούς, που ζούσαν γενικά από προικοδοτήσεις, και οι οποίοι παραμέ-

τούσαν την κυρίαρχη τάξη, και ιδιαίτερα στους τιμαριούχους που συνιστούσαν τον κορμό της, αλλά αποτελούσαν απευθείας υπηκόους του σουλτάνου.

γ. Οι χωρικοί ήταν οργανωμένοι σε κοινότητες, που η ύπαρξή τους εξυπηρετούσε πρωταρχικά τις φορολογικές και διοικητικές ανάγκες του οθωμανικού κράτους. Έτσι η κοινότητα στην οθωμανική κοινωνία, ανεξάρτητα από τις άλλες σημαντικές αρμοδιότητές της, διαμεσολαβούσε κυρίως ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τον άμεσο παραγωγό σχετικά με την κατανομή, τη συγκέντρωση και την απόδοση των φόρων, που για την καταβολή τους άλλωστε ήταν αμοιβαία αλληλέγγυοι όλοι οι κάτοικοι της κοινότητας[204].

δ. Το κράτος, για να ανταποκρίνεται στις ανάγκες επέκτασης και διατήρησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είχε αναπτύξει ένα ισχυρό στρατιωτικό και διοικητικό μηχανισμό, που έδινε τη δυνατότητα στο σουλτάνο[205] και την κεντρική ιεραρχία να διατη-

---

νανε κάτω από τον μεγαλύτερο ή μικρότερο έλεγχό της, βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 386.

204. Βλ. επίσης Δημοσθένης Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 129 και Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...*», ό.π., σελ. 215.

205. Είναι γνωστό ότι ο δεσπότης στις κοινωνίες με ανάλογα χαρακτηριστικά διέθετε διοικητική, στρατιωτική, νομοθετική και φορολογική εξουσία. Μπορούσε να χρησιμοποιεί τη δύναμή του για την επιβολή κάθε νόμου που ο ίδιος και το περιβάλλον του θα κρίνανε ως αναγκαίο. Έτσι λ.χ. στο Βυζάντιο ο αυτοκράτορας δεν είχε να δώσει λόγο σε κανένα για τις πράξεις του. Επίσης στις ισλαμικές κοινωνίες το χαλιφάτο αποτελούσε μια μορφή δεσποτισμού που συγκέντρωνε απεριόριστη εξουσία στα χέρια του ατόμου που προσωποποιούσε το κράτος και ταυτόχρονα τη θέληση του θεού πάνω στη γη. Οι διαπιστώσεις όμως αυτές δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι στις κοινωνίες αυτού του τύπου απουσίαζε ένα λίγο-πολύ σταθερό θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούσε ο δεσπότης. Αντίθετα στις κοινωνίες αυτές υπήρχε συγκεκριμένη δομή και λειτουργία που εκφραζόταν με την ύπαρξη συγκεκριμένων θεσμών, νόμων και διαταγμάτων. Με τη διαφορά φυσικά ότι το θεσμικό αυτό πλαίσιο δεν διαμορφωνόταν στη βάση μιας συναινετικής διαδικασίας ή απλά μιας συμφωνίας αλλά δινόταν από τα πάνω ως το αποτέλεσμα της θέλησης του αυτοκράτορα, του σουλτάνου κ.λπ. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι όσοι συνέβαινε να αμφισβητήσουν την εξουσία του δεσπότη αντιμετωπίζονταν με ιδιαίτερα σκληρό και βάρβαρο τρόπο εκτός και αν πετύχαιναν να ανατρέψουν το συγκεκριμένο δεσπότη κατά του οποίου είχαν στραφεί. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. ιδιαίτερα K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 128-137. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τους τούρκους σουλτάνους και το περιβάλλον τους, συνήθως διακρίνονταν για τις πολεμικές-οργανωτικές τους αρετές όπως και για τη διοικητική ικανότητα που έδειχναν σχετικά με τη διατήρηση και εξουσίαση των περιοχών που είχαν κατακτηθεί. Για την εκτίμηση της ικανότητας αυτής είναι αυτονόητο ότι

ρούν την ενότητά της και ταυτόχρονα να εξουσιάζουν τις κυριαρχούμενες τάξεις, ομάδες και εθνότητες[206].

ε. Το κράτος στην οθωμανική κοινωνία αποτελούσε το βασικό φορέα συγκέντρωσης του πλεονάσματος, που το αποσπούσε από τις περιοχές που καταλάμβανε όπως και από τους άμεσους παραγωγούς που στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν αγρότες. Ένα τμήμα από το πλεόνασμα αυτό προοριζόταν για την κάλυψη των γενικών δαπανών λειτουργίας του κράτους και τη χρηματοδότηση των δημοσίων επενδύσεων και έργων όπως και την άσκηση κοινωνικής πολιτικής[207]. Το υπόλοιπο περιερχόταν στο σουλτάνο, που ένα σημαντικό του μέρος το αναδιένεμε στις διάφορες κατηγορίες και στοιχεία που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη[208]. Το κράτος, εκτός από τη νομιμοποίηση που εξασφάλιζε στο κοινωνι-

---

δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη μόνο η σημαντική έκταση που καταλάμβανε η οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και η συνθετότητα των κοινωνιών που περιλαμβάνονταν σ' αυτήν. Σχετικά βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 209.

206. Σε ό,τι αφορά τη φύση του οθωμανικού κράτους ο H. H. Stahl, «Ρουμανία: ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών», ό.π., σελ. 160, δέχεται την άποψη του ρουμάνου ιστορικού N. Jorga που το προσδιορίζει σαν «λεηλατικό κράτος» (état prédateur), όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί τα κράτη των νομάδων, και που, όπως γράφει, «η βάση του αναμφίβολα είναι η κατάκτηση». Περισσότερα για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και τη λειτουργία των «λεηλατικών κρατών», βλ. στις ενδιαφέρουσες αναφορές του H. Stahl, στο ίδιο, σελ. 159-160. Επίσης στις κοινωνίες αυτές για να μπορεί η κεντρική διοίκηση να παίζει το ρόλο της και να ασκεί την εξουσία της έδινε ξεχωριστό βάρος στη διαμόρφωση ενός ικανοποιητικού συστήματος επικοινωνιών που στηριζόταν σ' ένα αναπτυγμένο οδικό δίκτυο όπως και σε καλά οργανωμένες ταχυδρομικές υπηρεσίες. Βλ. σχετικά K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 74-79, όπου επίσης, σελ. 77, παραθέτει διάφορα στοιχεία για τη βυζαντινή και την οθωμανική αυτοκρατορία.

207. Βλ. επίσης S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 121, όπου παραθέτει τις υπηρεσίες που παρείχε το κράτος όπως και τα έργα που πραγματοποιούσε σε διάφορους τομείς. Οι τομείς αυτοί ήταν: Ο θρησκευτικός (τζαμιά και άλλα θρησκευτικά ιδρύματα)· ο εκπαιδευτικός (σχολές, πανεπιστήμια)· οι μεταφορές (δρόμοι, γέφυρες, καραβάν σεράι)· η δημόσια υγιεινή (νοσοκομεία, δημόσια λουτρά)· η κοινωνική πρόνοια (εστιατόρια για δωρεάν σίτιση)· η ύδρευση (υδραγωγεία, κανάλια)· το εμπόριο (παζάρια)· η βιοτεχνία-εξόρυξη (μεταλλεία, ναυπηγεία)· η εκχέρσωση νέων γαιών· η ασφάλεια των απομακρυσμένων ιδιαίτερα περιοχών (κάστρα)· η κατασκευή μερικές φορές ολόκληρων πόλεων. Τα μεγάλα έργα δημόσιας λειτουργίας, όπως αναφέρει ο S. Divitçioğlu, πραγματοποιούνταν με βάση «το θεσμό των vakif, ιδρυμένων από ιδιώτες με την προστασία όμως του κράτους».

208. Βλ. επίσης Δ. Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 205, όπου επισημαίνει ότι «οι οθωμανοί φεουδάρχες δεν ήσαν παρά επίσημοι εισοδηματίες, τύποι που ουσιαστικά συγγενεύουν με τον υπάλληλο και ζουν όπως και κείνος σε πλήρη εξάρτηση από την ανώτατη εξουσία, τον απόλυτο κύριο των πάντων, και των γαιών και των κατόχων τους».

κό καθεστώς με τον έλεγχο που ασκούσε πάνω στις κυριαρχούμενες τάξεις και εθνότητες με ένα ισχυρό πλαίσιο θεσμών και σύστημα αξιών σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς καταστολής[209], συμμετείχε συνάμα άμεσα στη συγκρότηση των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Έτσι στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό ο ρόλος του κράτους δεν περιοριζόταν σε λειτουργίες του εποικοδομήματος, αλλά ήταν και άμεσα οικονομικός.

στ. Ο κυρίαρχος τύπος πόλης στην οθωμανική κοινωνία αποτελούσε πρωταρχικά διοικητική ή στρατιωτική έδρα των κρατικών αρχών. Δευτερευόντως, οι πόλεις αυτές συνιστούσαν και κέντρα εμπορίου και βιοτεχνίας που συχνά ήταν σημαντικά[210].

Σε ό,τι αφορά τον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό, με βάση τις επισημάνσεις που προηγήθηκαν διαπιστώνεται ότι στην ιστορική του διαδρομή η δομή του αποτελούσε μια σύνθετη κοινωνικοοικονομική ενότητα. Στη διάρθρωση αυτή, εκτός από τις σχέσεις δοσιματικού ή φοροδοτικού τύπου που κυριαρχούσαν[211], ενυπήρχαν, ή πιο σωστά συμφυόντουσαν, σχέσεις φεουδαρχικού χαρακτήρα, ορισμένες περιθωριακές δουλοχτητικές σχέσεις, όπως και εμπορευματικές σχέσεις που, όπως, θα δούμε σε άλλα σημεία, στην περίοδο παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας έτειναν ν' αποκτήσουν κεφαλαιοκρατικό περιεχόμενο. Όμως η ισορροπία που είχε διαμορφωθεί στα πλαίσια της διάρθρωσης αυτής, με βάση την κυριαρχία του κρατικού-κατακτητικού στοιχείου, από το ΙΖ' αιώνα αρχίζει να μεταβάλλεται ως αποτέλεσμα της διαφοροποίησης και αποσύνθεσης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, που

209. Γενικά για το ρόλο του κράτους στη διατήρηση ενός κοινωνικού σχηματισμού, βλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Er. Hobsbawm, «Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας», Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1981, σελ. 26-27.

210. Ο Δ. Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 220, επισημαίνει σχετικά ότι «είναι τυπικό για τις οθωμανικές πόλεις της περιόδου από την Άλωση ίσαμε την αναγέννηση του εμπορίου της Ανατολής, πως όλες σχεδόν αποκτήσανε τη σημασία τους όχι τόσον ως κέντρα εμπορίου ή βιομηχανίας όσο ως έδρες των διοικητικών ή στρατιωτικών αρχών».

211. Ο Δ. Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 197, γράφει, με διεισδυτικό για την εποχή του τρόπο, ότι ο οθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός «από άποψη ουσίας και μορφής συνεχίζει αραβοπερσικές, βυζαντινές και γενικότερα ανατολίτικες παραδόσεις και διαφέρει από τον ευρωπαϊκό ή δυτικό φεουδαλισμό τόσο πολύ, ώστε να μην είναι εύκολο να τον συγκρίνει κανείς μ' αυτόν κι ακόμη λιγότερο να τον ονομάζει με το ίδιο όνομα» και πως, σελ. 210, «δεν μπορεί να γίνεται σοβαρά ούτε λόγος περί φεουδαλισμού σε μια χώρα ανατολίτικη, όπως η αυτοκρατορία των Σουλτάνων».

με τη βαθμιαία ενίσχυση των «φεουδαλικών» σχέσεων προκάλεσε την παρατεταμένη κρίση της οθωμανικής κοινωνίας και αργότερα οδήγησε στη διάλυση της αυτοκρατορίας. Στις κοινωνικοπολιτικές όμως αυτές εξελίξεις θα σταθούμε πιο διεξοδικά στο τελευταίο μέρος της έρευνάς μας.

Ιδιαίτερα τώρα σε ό,τι αφορά τη μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, παρατηρείται πως με την επικράτηση των Οθωμανών έχουμε μια ανακοπή στην επέκταση των «φεουδαλικών» σχέσεων, επέκταση που χαρακτήριζε τη βυζαντινή κοινωνία στους τρεις τελευταίους κυρίως αιώνες πριν από την άλωση. Όπως είναι γνωστό στο Βυζάντιο η μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία είχε αρχίσει να εξαπλώνεται πριν ακόμη από την καταστροφική ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ (1071), ύστερα από την οποία άρχισε να επεκτείνεται με σχετικά γρήγορους ρυθμούς[212]. Οι εξελίξεις αυτές άρχισαν να αλλοιώνουν σοβαρά την κοινωνικοπολιτική φυσιογνωμία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, που χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία των σχέσεων δοσιματικού ή φοροδοτικού τύπου[213]. Πιο συγκεκριμένα, το βυζαντινό κράτος μέχρι τον ΙΑ' αιώνα παρείχε την προστασία του στο σύστημα των στρατιωτικών κλήρων[214] που είχε καθιερωθεί τον Ζ' αιώνα. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό το κράτος παραχωρούσε σε κάθε στρατιώτη έναν κλήρο[215]. Ο κλήρος αυτός ήταν αδιαίρετος και ο κάτοχός του μπορούσε να τον παραχωρήσει σε κληρονόμο του. Οι

---

212. Βλ. σχετικά Κ. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 213-215 και, για τις συνέπειες της μάχης του Μαντζικέρτ, Paul Lemerle, «Histoire de Byzance», P.U.F., Collection «Que sais-je?», Έκδοση 6η, Paris 1969, σελ. 98.

213. Ο Αριστοτέλης Σίδερης, «Ιστορία του οικονομικού βίου», Τόμ. Α', Έκδοσις Τρίτη, Εκδότης Αργύρης Παπαζήσης, Αθήναι 1950, σελ. 285, αναφέρει ότι «το κύριον έσοδον (...) εις το Βυζάντιον ήτο η φορολογία» και ότι «η δημόσια περιουσία του Βυζαντίου ήτο μεγάλη, αποτελούμενη εκ γαιών, δασών, λειβαδίων, αλυκών, μεταλλείων και ορυχείων».

214. Βλ. Georges Ostrogorsky, «Pour l'histoire de la féodalité Byzantine», στο «Recherches internationales...», No 79-2/1974, Paris, σελ. 126, και Κ. Wittfogel, «Le despotisme... », ό.π., σελ. 214.

215. Στο Βυζάντιο το κράτος, ιδιαίτερα κατά την περίοδο από τον Ζ' μέχρι τον ΙΑ' αιώνα, έλεγχε το μεγαλύτερο τμήμα της γης είτε φορολογικά είτε διοικητικά. Ο Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», σελ. 201, γράφει ότι «η παροχή γαιών σε ακρίτες στρατιώτες, ανώτερους στρατιωτικούς και αγρότες κ.τ.λ. είχαν κύριο σκοπό την εξασφάλιση στρατιωτικών υπηρεσιών και λειτουργιών· ήσαν προνόμια και συνάμα μέτρα για να καλύπτονται ορισμένες ανάγκες του κράτους». Για τα ζητήματα αυτά, βλ. επίσης Κ. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 215 και Hélène Antoniadis-Bibicou, «Byzance et le mode de production asiatique», στο «Sur le mode de production asiatique», ό.π., σελ. 211-212.

στρατιώτες, που αποτελούσαν ένα είδος ένοπλων αγροτών, ζούσαν από τα εισοδήματα του κλήρου που τους είχε παραχωρηθεί και που τον καλλιεργούσαν με τη βοήθεια των μελών της οικογένειάς τους. Εκτός από τα εισοδήματα αυτά οι στρατιώτες έπαιρναν και ένα μικρό μισθό. Επίσης καταβάλανε λιγότερους φόρους απ' όσους οι άλλοι χωρικοί. Οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι να παρουσιαστούν στο στρατό με το άλογο και τον οπλισμό τους όταν το ζητούσε το κράτος. Έτσι η ζωή των στρατιωτών δεν διέφερε ουσιαστικά από τη ζωή των χωρικών[216] και συχνά, όπως αναφέρει ο G. Ostrogorsky, στρατιώτες και χωρικοί ανήκαν στην ίδια κοινότητα[217]. Από το Ι' όμως αιώνα, στρατιώτες και χωρικοί αρχίζουν να υφίστανται την πίεση των μεγάλων ιδιοκτητών, που προσπαθούν να ιδιοποιηθούν τους κλήρους και τα αγαθά τους και, ταυτόχρονα, να μετατρέψουν τους κατόχους τους από ελεύθερους αγρότες σε δουλοπάροικους. Το βυζαντινό κράτος με διάφορα μέτρα, ανάμεσα στα οποία και οι περιοδικές κατασχέσεις των μεγάλων ιδιωτικών κτημάτων, προσπάθησε να αποτρέψει τη διαδικασία «φεουδαρχοποίησης» δίχως όμως και να εμποδίσει την τελική υπερίσχυση στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο των μεγάλων ιδιοκτητών, των δυνατών[218].

---

216. Ο G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 127, επισημαίνει σχετικά ότι «από κοινωνική και οικονομική άποψη, ανάμεσα στους χωρικούς και τους στρατιώτες δεν υπάρχει καμιά ουσιαστική διαφορά» και ότι «ακριβώς είχαν την ίδια τύχη».

217. Σε ό,τι αφορά το κοινοτικό σύστημα και την εξέλιξή του στο Βυζάντιο, βλ. τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες που παραθέτει η Z. V. Oudaltsova, «A propos de la genèse du féodalisme à Byzance», στο «Recherches internationales...», ό.π., σελ. 38-40, όπως και η Hél. Antoniadis-Bibicou, «Byzance...», ό.π., σελ. 206-211. Ειδικότερα για το ρόλο που έπαιξε ο κοινοτικός θεσμός στο Βυζάντιο στην παρεμπόδιση της επέκτασης της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας, βλ. Z. V. Oudaltsova, «A propos...» ό.π., σελ. 39 και Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présantation», στο «Recherches internationales...», ό.π., σελ. 8. Τέλος σχετικά με το χαρακτήρα και τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην κοινότητα του κυρίως ελλαδικού χώρου κατά τη βυζαντινή και οθωμανική εποχή, η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 197, αναφερόμενη στη σημασία της κοινότητας του χωριού στο Βυζάντιο επισημαίνει ότι «τα μέλη της ήταν αμοιβαία συνδεμένα μέσω της συλλογικής ευθύνης αναφορικά με την καταβολή του φόρου. Αυτή η κοινότητα υπήρξε —είναι γνωστό— η κυρίαρχη μορφή του οικισμένου αγροτικού χώρου και, σε πλατιά κλίμακα, του φορολογικού και νομικού καθεστώτος κατά τη μέση βυζαντινή εποχή (Ζ'-ΙΑ' αι.)· διατηρήθηκε παρά την προοδευτική απώλεια της σημασίας της, ως τα τέλη της Αυτοκρατορίας, τουλάχιστο ως οικιστική ενότητα, για να ξαναβρεί κατά την τουρκική κυριαρχία ένα μέρος του αρχικού της χαρακτήρα, εμπλουτισμένο με νέες λειτουργίες».

218. Ο G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 127, γράφει χαρακτηριστικά ότι «στο μακρύ και λυσαλέο αγώνα ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τη

Η αφετηρία της υπονόμευσης των σχέσεων, που είχαν επικρατήσει στη βυζαντινή αυτοκρατορία από τον Ζ' μέχρι τον ΙΑ' αιώνα και που χαρακτηρίζονταν από τη δεσπόζουσα θέση που κατείχε το κράτος σε όλο το κοινωνικοπολιτικό φάσμα[219] όπως και από την ισχυρή παρουσία του κοινοτικού συστήματος[220] των ελεύθερων χωρικών και στρατιωτών, βρίσκεται στη διάδοση και εξέλιξη του θεσμού της πρόνοιας όπως και στην καθιέρωση του συστήματος της ενοικίασης των φόρων.

Είναι γνωστό ότι, με βάση το σύστημα της πρόνοιας, το κράτος παρείχε στον κάτοχό της μια σχετικά μεγάλη έκταση με την υποχρέωση να συντηρεί και να προμηθεύει εξοπλισμένους στρατιώτες, όπως και να συγκεντρώνει τους φόρους από τους αγρότες της πρόνοιας και να τους παραδίδει σ' αυτό[221]. Επίσης με την καθιέρωση του συστήματος ενοικίασης των φόρων, οι ενοικιαστές

φεουδαρχική αριστοκρατία των μεγάλων ιδιοκτητών θριάμβευσε τελικά η τελευταία». Ακόμη επισημαίνει ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας που πάλεψε με δύναμη και ενεργητικότητα ενάντια στα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων ήταν ο Βασίλειος ο Β' (976-1025), που μετά το θάνατό του η πορεία «φεουδαρχοποίησης» της βυζαντινής κοινωνίας προχώρησε με γρήγορους ρυθμούς έτσι ώστε η κοινωνιοοικονομική διάρθρωση της να αλλάξει εντελώς. Επίσης ο K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 218 και 336, αναφέρει ότι στο Βυζάντιο κατά την περίοδο που κυριαρχούσαν οι δοσιματικές ή φοροδοτικές σχέσεις για μια περίοδο απαγορευόταν στους κρατικούς υπάλληλους να αγοράζουν γη για όσο διάστημα διατηρούσαν την υπαλληλική ιδιότητα δίχως ειδική εξουσιοδότηση του αυτοκράτορα. Επίσης η Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 6, παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία από τη βυζαντινή νομοθεσία του Ι' αιώνα, που αποτελεί και τον κρισιμότερο όσον αφορά την εξέλιξη των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων, όπου είναι καταφανής η προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να παρεμποδίσει την επέκταση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας και κατά προέκταση την ενίσχυση της πολιτικής θέσης των δυνατών. Για το ίδιο θέμα και ιδιαίτερα για τα μέτρα που πάρθηκαν από το κράτος και συγκεκριμένα από το Ρωμανό Λεκαπινό το 922, το Νικηφόρο Φωκά το 964 και το Βασίλειο Β' το 996, κατά της συγκέντρωσης της γης από τους δυνατούς και τα μοναστήρια, βλ. ακόμη P. Lemerle, «Histoire de Byzance», ό.π., σελ. 92-94, όπου γράφει, σελ. 94, ότι «ο αγώνας ανάμεσα στη μεγάλη και τη μικρή ιδιοκτησία που αποτελεί το δράμα της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου θα τερματιστεί με το θρίαμβο των δυνατών».

219. Βλ. επίσης Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 198.

220. Βλ. σχετικά Z. V. Oudaltsova, «A propos...», ό.π., σελ. 40.

221. Για το θεσμό της πρόνοιας και την εξέλιξή του, βλ. G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 125, 127, 128, 130, 132 και Z. V. Oudaltsova, «A propos...», ό.π., σελ. 43. Ο K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 214 και 215-216, αναφέρει ότι οι κάτοχοι της πρόνοιας παραδίδανε ένα τμήμα από τη γαιοπρόσοδο που συγκέντρωναν στο κράτος και ταυτόχρονα όφειλαν τυφλή υπακοή στις εντολές της κεντρικής εξουσίας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στις βυζαντινές πηγές σπάνια απαντάται η λέξη «προνοιάριος» ενώ το όνομα που χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τον κάτοχο της πρόνοιας είναι «στρατιώτης». Σχετικά βλ. G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 125.

τους σχημάτισαν μια ειδική κατηγορία που είχε μισοϋπαλληλικό χαρακτήρα και η οποία ήταν πιο ανεξάρτητη απέναντι στο κράτος, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε προηγούμενα όταν η είσπραξη των φόρων πραγματοποιούνταν από κρατικούς φοροεισπράχτορες[222].

Η ενδυνάμωση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας, που είχε ενισχυθεί ιδιαίτερα κατά το Γ' και ΙΑ' αιώνα[223], επιταχύνθηκε σημαντικά με την κατάληψη της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους και την προσπάθειά τους[224] να εγκαθιδρύσουν σ' αυτήν φεουδαρχικές σχέσεις δυτικού τύπου. Με την πτώση των Λατίνων οι ενοικιαστές των φόρων και οι κάτοχοι της πρόνοιας κατόρθωσαν να ενισχύσουν τη θέση τους[225], με το να πετύχουν την κατάργηση των χρονικών περιορισμών που συνόδευαν ιδιαίτερα το δικαίωμα κατοχής της πρόνοιας και να το μετατρέψουν σε κληρονομικό δίχως χρονικούς περιορισμούς[226]. Ταυτόχρονα με τη διεύρυνση των προνομίων αυτών πέτυχαν οι κοινωνικές αυτές κατηγορίες να μειώσουν σοβαρά και τους φόρους που καταβάλανε στο κράτος[227]. Οι εξελίξεις όμως αυτές υπονόμευσαν σοβαρά τη θέση του βυζαντινού κράτους ως ιδιοκτήτη του πιο σημαντικού μέρους της γης, όπως και του συστήματος των στρατιωτικών κλήρων που είχε καθιερωθεί. Με τη μετεξέλιξη της πρόνοιας από σχέσεις που ευνοούσαν οικονομικά ορισμένες κατηγορίες της κυρίαρχης τάξης μέσα στο πλέγμα των δοσιματικού ή φοροδοτικού τύπου κοινωνικοπολιτικών σχέσεων που επικρατούσαν σε σχέσεις «φεουδαλικού» τύπου[228], το αποτέλεσμα ήταν το κράτος να πάψει να αποτελεί τον κύριο φορέα που συγκέντρωνε και έλεγχε τη δια-

222. Βλ. επίσης K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 214 και για την ταξική θέση των ενοικιαστών φόρων, στο ίδιο, σελ. 385.

223. Βλ. Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 7.

224. Για το ζήτημα αυτό βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 219, 222 και P. Lemerle, «Histoire de Byzance», ό.π., σελ. 108. Επίσης βλ. Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 201.

225. Για τις αλλαγές που μεσολάβησαν στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση των κατόχων της πρόνοιας, βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 214. Για την εξέλιξη του θεσμού της πρόνοιας και του συστήματος των χαριστικιών, βλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις της Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 10-11.

226. Η Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 11, αναφέρει σχετικά ότι η πρόνοια έγινε κληρονομική στα μέσα του ΙΓ' αιώνα, δηλαδή δύο περίπου αιώνες μετά την καθιέρωσή της.

227. Για τη διαδικασία απόσπασης φορολογικών προνομίων από τους δυνατούς σε βάρος του πλεονάσματος που συγκεντρωνόταν από το κράτος, βλ. τα ενδιαφέροντα στοιχεία που παραθέτει η Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 9-10.

228. Ο S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π.,

νομή του πλεονάσματος, γεγονός που του έδινε τη δυνατότητα να κυριαρχεί και πολιτικά. Η ενίσχυση της κοινωνικοοικονομικής θέσης των δυνατών, μετά από μια μεταβατική φάση όπου την εξουσία την ασκούσε η στρατιωτική αριστοκρατία[229], τους επέτρεψε να ισχυροποιήσουν και την πολιτική τους θέση[230]. Κατά τη διαδικασία αυτή αποδυνάμωσης του βυζαντινού κράτους δόθηκε η δυνατότητα στην εκκλησία και τα μοναστήρια, από το Γ' αιώνα και ιδιαίτερα μετά το διώξιμο των σταυροφόρων, όχι μόνο να μετεξελιχθούν σε μεγάλους γαιοκτήμονες[231], αλλά και να αποκτήσουν την αυτονομία τους σε σχέση με το κράτος που έλεγχε και καθόριζε τις εξελίξεις στα ανώτερα κλιμάκιά τους[232]. Έτσι η βυζαντινή αυτοκρατορία, με την υπονόμευση[233] των κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών της σχέσεων στα πλαίσια των οποίων δέσποζε το κράτος[234] και η ύπαρξη της κοινότητας με τον ελεύθερο χωρικό και στρατιώτη[235] από την επέκταση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας, μπήκε σε φάση παρατεταμένης κρίσης[236] που δεν επέτρεψε να αντισταθεί με επιτυχία στον οθωμανό κατακτητή.

σελ. 126, υποστηρίζει σχετικά ότι από το τέλος του ΙΑ' αιώνα «το οικονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας είχε αρχίσει να αντανακλά, με την εγκαθίδρυση των μεγάλων *προνοιών* στα βυζαντινά εδάφη, τον κύριο χαρακτήρα του "κλασικού" φεουδαλισμού». Επίσης ο G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 127, αναφέρει ότι «ένας από τους κύριους παράγοντες, φεουδαρχοποίησης του βυζαντινού κράτους υπήρξε, ακριβώς, η πρόνοια». Επίσης βλ. Hél. Antoniadis-Bibicou, «Byzance...», ό.π., σελ. 197.

229. Βλ. G. Ostrogorsky, «Pour l'histoire...», ό.π., σελ. 129-130 και P. Lemerle, «Histoire de Byzance», ό.π., σελ. 99.

230. Βλ. επίσης Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 14.

231. Ο Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 202, γράφει χαρακτηριστικά ότι οι λεγεώνες των μοναχών και η πανίσχυρη εκκλησία «εξελίσσονται με τον καιρό στους σημαντικότερους μεγαλογαιοκτήμονες και υποσκάπτουν την οικονομική και στρατιωτική υπόσταση του κράτους».

232. Βλ. σχετικά K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 231.

233. Βλ. Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 14.

234. Είναι γνωστό ότι το βυζαντινό κράτος στην ακμή του κατασκεύαζε και συντηρούσε μεγάλα υδραυλικά έργα που προμήθευαν κυρίως πόσιμο νερό, μεγάλους στρατιωτικούς και εμπορικούς δρόμους, όπως και μεγάλα αμυντικά έργα. Επίσης η κεντρική εξουσία κατείχε το μονοπώλιο των επικοινωνιών και της πληροφόρησης, έλεγχε τη χειροτεχνία και το εμπόριο και κρατούσε το κατάστοιχο των πλουτοπαραγωγικών πόρων, που οι περισσότεροι ανήκαν στην κυριότητά του, όπως επίσης ειδικά και γενικά κτηματολόγια. Τέλος, διέθετε οργανωμένη γραφειοκρατία, στρατό και στόλο. Σχετικά βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 213, 317, 321, όπως και Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 198. Επίσης βλ. Hél. Antoniadis-Bibicou, «Byzance...», ό.π., σελ. 222-224, όπου παραθέτει ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία για το βυζαντινό κράτος.

235. Για τη «δουλοπαροικοποίηση» των αγροτών στο βυζάντιο, βλ. Hél. Antoniadis-Bibicou, «Présentation», ό.π., σελ. 7.

236. Περισσότερα για το χαρακτήρα της κρίσης αυτής, βλ. K. Wittfogel, «Le

Η κατάληψη του βυζαντινού χώρου από τους Οθωμανούς δεν σήμαινε αναγκαστικά και την πλήρη εξαφάνιση των αναπτυσσόμενων στο χώρο αυτό «φεουδαλικών» σχέσεων. Και αυτό γιατί όσοι από τους φορείς τους δέχτηκαν να υποταχθούν στη νέα εξουσία διατήρησαν από πολλές απόψεις τα «φεουδαλικά» τους προνόμια. Χώρος εξάπλωσης των νέων σχέσεων παραγωγής ήταν οι περιοχές που κατακτήθηκαν με τη βία και οι οποίες αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών που περιήλθαν στους Οθωμανούς, όπως και τα δημόσια κτήματα και αγαθά που ανήκαν στο βυζαντινό κράτος.

Συνοψίζοντας τα όσα προηγήθηκαν διαπιστώνεται, ότι στην ιστορική του διαδρομή ο οθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός απαρτίστηκε από βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες κατακτητικού-δοσιματικού τύπου, τα οποία στην περίοδο παρακμής της αυτοκρατορίας έτειναν να μετεξελιχθούν σε μια ιδιότυπη μορφή «φεουδαλικών» σχέσεων, από τις οποίες όμως απουσίαζε σε μεγάλη έκταση ο θεσμός της πλήρους κυριότητας[237]. Δίπλα στις σχέσεις αυτές υπήρχαν ταυτόχρονα κλασσικές «φεουδαλικές» σχέσεις, ως επιβίωση αρχικά των «φεουδαλικών» σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί στο βυζαντινό χώρο τους τελευταίους αιώνες όπως και από την εμφάνιση κι επέκταση των τσιφλικιών κυρίως από το ΙΖ' αιώνα και μετά, όπως θα δούμε διεξοδικά αλλού. Τέλος σε όλη αυτή τη διαδρομή, πέρα από ορισμένες περιθωριακές σχέσεις δουλοχτητικού χαρακτήρα, συνυπήρχαν και οι εμπορευματικές σχέσεις που κατά την περίοδο κατάλυσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν αρκετά διαδομένες, πράγμα που συνέβη και κατά την περίοδο παρακμής της οθωμανικής κοινωνίας όπου οι σχέσεις αυτές έτειναν να μετεξελιχθούν σε κεφαλαιοκρατικές. Συνεπώς, η ιδιαιτερότητα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού έγκειται στ' ό,τι αποτελούσε μια άρθρωση διαφορετικών τρόπων παραγωγής, στα πλαίσια της οποίας στις πρώτες φάσεις κυριαρχούσαν τα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά κατακτητικού-δοσιματικού τύπου με τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητές τους, ενώ στις κατοπινές φάσεις και κυρίως από το ΙΖ' αιώνα έχουμε τάσεις ανάπτυξης των «φεουδαλικών» χαρακτηριστικών[238] δίχως όμως να ανατραπούν, παρά τις σοβαρές αλλοιώσεις που σημειώθηκαν στο

despotisme...», ό.π., σελ. 213, 222, 276, 321 και 340.

237. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. επίσης τις επισημάνσεις του Β. Φίλια, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 10-11.

238. Βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 99, 102, 106 και 107.

κυρίαρχο πλέγμα των κατακτητικών-δοσιματικών κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, τουλάχιστον από νομική ή τυπική άποψη, ούτε η κρατική γαιοκτησία ως κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας ούτε η πρωτοκαθεδρία της Πύλης, παρά την εξασθένιση της θέσης της, αλλά ούτε και το καθεστώς του ελεύθερου χωρικού ανεξάρτητα από τη σοβαρή υποβάθμιση των όρων ζωής του[239]. Οι διαφοροποιήσεις όμως αυτές θα μας απασχολήσουν ξεχωριστά στο τρίτο μέρος. Μετά την ανάλυση των βασικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών χαρακτηριστικών και συνθηκών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που αποτελούσαν τη βάση και το πλαίσιο ανάπτυξης της νεοελληνικής κοινωνίας, θα έρθουμε να εξετάσουμε ορισμένες πραγματικότητες που χαρακτηρίζουν ειδικότερα τον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή και που η αντιμετώπισή τους είναι απαραίτητη για την πληρέστερη προσέγγιση του θέματός μας.

239. Ο K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 346, αναφέρει ότι δίπλα στην κρατική ιδιοκτησία της γης που κυριαρχούσε από την αρχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρχαν μεγάλοι γαιοκτήμονες και προύχοντες που απόκτησαν ιδιωτικές γαίες χάρη στην ιδιοποίηση κρατικών και άλλων γαιών. Αποσαφηνίζεται όμως και από αυτόν ότι μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας το σημαντικότερο μέρος της γης ήταν κάτω από τον έλεγχο και την κυριότητα του κράτους.

II

Ο ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. Στο προηγούμενο κεφάλαιο επισημάνθηκε, ότι οι φεουδαρχικές σχέσεις άρχισαν να χάνουν τον «ευκαιριακό» χαρακτήρα που είχαν στα πλαίσια του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, όταν εκδηλώθηκε η αδυναμία του συστήματος για διαρκή στρατιωτική επέκταση. Από το σημείο αυτό το ενδιαφέρον των αξιωματούχων του κρατικού μηχανισμού παύει να περιορίζεται βασικά στην είσπραξη των φόρων και αρχίζει να εκδηλώνεται έντονα το ενδιαφέρον τους για την απόδοση της γης και την ιδιοποίησής της. Αποτέλεσμα της στρατιωτικής κάμψης και του ενδιαφέροντος για τη γη των διαφόρων στοιχείων που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη, ήταν να ξεκινήσει μια διαδικασία βαθμιαίας διεύρυνσης της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας[240] σε βάρος της κρατικής γης που καλλιεργούνταν από ελεύθερους γεωργούς με την υποχρέωση να καταβάλουν στο κράτος μόνο τους κανονικούς φόρους[241]. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη στροφή του ενδιαφέροντος στοιχείων που ανήκαν στην κυρίαρχη τάξη στις επενδύσεις χρηματικών πόρων στη γη ο Σπ. Ασδραχάς υποστηρίζει, ότι «η δημιουργία των "τσιφλικιών" είναι αποτέλεσμα της δημιουργίας χρηματικών εισοδημάτων σε ορισμένα στρώματα της κυρίαρχης οθωμανικής κοινωνίας μέσω της ανακατανομής της φορολογικής προσόδου»[242]. Ιδιαίτερα στην κατεύθυνση αυτή συνέτεινε η καθιέρωση του συστήματος της ενοικίασης των φόρων, που διεύρυνε τις δυνατότητες για ιδιωτική ιδιοποίηση του πλεονάσματος, όπως και η απόκτηση, συνήθως από τα στοιχεία που καρπώνονταν τις

240. Ο Ν. Ψυρούκης, «Ιστορικός χώρος και Ελλάδα», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1973, σελ. 66, υποστηρίζει σχετικά το αντίθετο, ότι δηλαδή ο παράγοντας που υπονόμευσε τη «φεουδαρχική» δομή της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν η στρατιωτική της κάμψη.

241. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 12.

242. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σελ. 227-228.

φορολογικές προσόδους, προϊόντων που τα διοχέτευαν στο εμπόριο κυρίως των μεγάλων αποστάσεων σε τιμές κατά πολύ υψηλότερες από τις αντίστοιχες των τοπικών αγορών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας[243].

Με τις εξελίξεις αυτές συνδέεται σε σημαντικό βαθμό και το φαινόμενο της μετακίνησης ελληνικών πληθυσμών προς τον ορεινο χώρο[244] και το εξωτερικό[245].

Οι μετακινήσεις αυτές δεν αποτελούσαν κάτι το στιγμιαίο αλλά κάλυπταν σχεδόν ολόκληρη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας με έντονες διακυμάνσεις κατά διαστήματα, ανάλογα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις που επικρατούσαν. Είναι αυτονόητο ότι στις μετακινήσεις αυτές των ελληνικών πληθυσμών περιλαμβάνονται τόσο τα ρεύματα εποικισμού του ορεινού χώρου όσο και τα αντίστροφα μεταναστευτικά ρεύματα από τα υψώματα των βουνών προς τις πλαγιές και την πεδιάδα[246]. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι μετακινήσεις αυτές σε ό,τι αφορά τα βασικά τους ρεύματα δεν πραγματοποιήθηκαν μεμονωμένα αλλά επρόκειτο για μετατοπίσεις ολόκληρων οικισμών, δηλαδή πρόκειται για φαινόμενο που πήρε οργανωμένη διάσταση[247]. Είναι πάντως σημαντικό για την κατανόηση του φαινομένου να τονιστεί ότι οι μετακινήσεις αυτές πρωτοεκδηλώθηκαν κυρίως στους δύο τελευταίους αιώνες ύπαρξης της βυζαντινής αυτοκρατορίας[248] και χαρακτηρίζονται από τη φυγή των

---

243. Βλ. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Μηχανισμοί...», ό.π., σελ. 230 και 231.

244. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β' ό.π., σελ. 113, γράφει σχετικά ότι: «Οι συνεχείς μετακινήσεις προς τα ορεινά έχουν ως αποτέλεσμα ν' αραιωθή σημαντικά ο ελληνικός πληθυσμός των πεδιάδων και να συμπυκνωθή στα ψηλώματα, όσος βέβαια είναι δυνατόν να διατραφή εκεί επάνω (...) Οι συνεχείς δηλαδή μετατοπίσεις ανατρέπουν τις φυσιολογικές αναλογίες της κατανομής των ελληνικών πληθυσμών κατά τόπους (...) Η πεδιάδα γίνεται συνήθως η κατοικήσιμη περιοχή των Τούρκων και το βουνό των Ελλήνων».

245. Για τη φυγή προς το εξωτερικό και ειδικότερα για τις παροικίες στην Κεντρική Ευρώπη που σχετίζονται με το θέμα μας, θα αναφερθούμε πιο διεξοδικά σ' επόμενο κεφάλαιο.

246. Περισσότερα για τις φάσεις που χαρακτηρίζουν τα μεταναστευτικά αυτά ρεύματα, όπως και αναφορές στις αιτίες που τα προκαλούσαν, βλ. στην εμπεριστατωμένη ειδική έρευνα της Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 191-259. Διευκρινίζεται ότι η σχετική έρευνα καλύπτει την περίοδο από το Ι' αιώνα μέχρι τα μέσα του ΙΘ', γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία για την κατανόηση τόσο της φύσης όσων και των βαθύτερων αιτίων που προσδιόρισαν την εκδήλωση και την κατεύθυνση των πληθυσμιακών αυτών μετακινήσεων στον ελλαδικό χώρο.

247. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 87.

248. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 208, και

κατοίκων προς τα ορεινά και απόκεντρα μέρη του εσωτερικού χώρου όσον αφορά την κυρίως μάζα του πληθυσμού, όπως και για ορισμένα άτομα και κατηγορίες προς την Ιταλία και τις φραγκοκρατούμενες ή τις ελεύθερες ελλαδικές περιοχές. Η φυγή αυτή ελληνικών πληθυσμών δεν συνδέεται μόνο, όπως συνήθως υποστηρίζεται[249], με τα πολεμικά γεγονότα και συγκρούσεις της εποχής, αλλά σχετίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό με τις οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές αλλαγές, που άρχισαν να σημειώνονται στο βυζαντινό χώρο κυρίως από τον ΙΑ' αιώνα και κορυφώθηκαν τους δύο τελευταίους αιώνες πριν από την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αλλαγές που είχαν ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του κράτους και της κοινότητας του χωριού που αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά του δοσιματικού τρόπου παραγωγής που κυριαρχούσε, και την ενίσχυση αντίστοιχα των δυνατών ως φορέων των «φεουδαρχικών» σχέσεων που είχαν αρχίσει βαθμιαία να επικρατούν[250].

2. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις δημογραφικές εξελίξεις που σημειώθηκαν στην οθωμανική κοινωνία την περίοδο της τουρκοκρατίας, αυτές χαρακτηρίζονται από μια έντονη δημογραφική στασιμότητα ή, πιο σωστά, ο πληθυσμός της αυξάνεται με πολύ μικρό ρυθμό, κυρίως στο ευρωπαϊκό της τμήμα. Σε δυο μάλιστα περιοχές, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία όπου είχαμε σημαντική ανάπτυξη των τσιφλικιών, παρουσιάστηκε κατά το διάστημα 1520-1820 πληθυσμιακή μείωση στην πρώτη και στασιμότητα στη δεύ-

---

Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 74. Έτσι άλλωστε εξηγείται το γεγονός ότι πολλά χωριά και κωμοπόλεις αποτελούν νεώτερους οικισμούς που ιδρύθηκαν από τον ΙΔ' αιώνα και μετά, βλ. σχετικά Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 110.

249. Βλ. λ.χ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 74.

250. Σχετικά με τις βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν στο φαινόμενο των ερημωμένων οικισμών την περίοδο αυτή η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 208, επισημαίνει ότι: «Ο ΙΔ' αιώνας, κορυφαίο σημείο στην ερήμωση των χωριών, είναι επίσης κορυφαίο σημείο αναφορικά με την περαίωση της δημιουργίας των δεσμών εξάρτησης των χωρικών: η διαδικασία που άρχισε στον ΙΑ' αιώνα ολοκληρώνεται, ανάμεσα στα άλλα, με τη θεσμοποίηση της πρόνοιας που συνεπάγεται τη δυνατότητα της κληροδότησης των αγαθών που χορηγήθηκαν μ' αυτό το τίτλο και με τον πολλαπλασιασμό των περιπτώσεων όπου ολόκληρες περιοχές της χώρας δίνονται σαν κλήρος στα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας (...) Έτσι, για μιαν ακόμα φορά, οι βαριές υποχρεώσεις που έπεφταν στους χωρικούς θεωρήθηκαν ως μια από τις αιτίες της εξαφάνισης των χωριών και των πληθυσμών. Οι ίδιοι οι Τούρκοι κατηγορούσαν τους Βυζαντινούς άρχοντες για τη μεταχείριση που επέβαλλαν στους φτωχούς και παροίκους· έβλεπαν μάλιστα σ' αυτή έναν από τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε ο Θεός να τους τιμωρήσει δίνοντας τη χώρα τους στους Τούρκους».

τερη[251]. Πιο συγκεκριμένα, ενώ ο ευρωπαϊκός πληθυσμός στην περίοδο 1650-1800 αυξήθηκε κατά 87%, ο οθωμανικός ευρωπαϊκός πληθυσμός αυξήθηκε μόνο κατά 10%[252]. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ελάττωση του ελληνικού πληθυσμού που το 1700 ανερχόταν σ' όλη την οθωμανική αυτοκρατορία σε 1.500.000[253].

3. Σε ποιούς όμως παράγοντες θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τη μικρή αυτή δημογραφική αύξηση, ή και στασιμότητα, που παρουσιάστηκε στον ελλαδικό χώρο από το 1520 και μετά;

Νομίζουμε ότι τις αιτίες της δημογραφικής αυτής εξέλιξης πρωταρχικά πρέπει να τις αποδώσουμε σε μεγάλο βαθμό στις μετακινήσεις των πληθυσμών προς τις ορεινές και νησιωτικές περιοχές όπως και στη μετανάστευση προς το εξωτερικό. Σε ό,τι αφορά δε τους παράγοντες που υποκίνησαν τα μεταναστευτικά αυτά ρεύματα, πρέπει να αναζητηθούν καταρχή στις τάσεις διαφοροποίησης των «ασιατικών» κοινωνικοπολιτικών σχέσεων, που κυριαρχούσαν, στην κατεύθυνση των «φεουδαρχικών» όπως και στις πρώτες ρωγμές κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα που θα κάνουν την εμφάνισή τους από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα και θα ενταθούν στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα[254]. Σχετικά με τις επι-

---

251. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 69.

252. Περισσότερα για τη δημογραφική κίνηση των ευρωπαϊκών περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 54-57, όπου από διάφορες πηγές παρουσιάζονται αρκετά ενδιαφέροντα στοιχεία και Σπ. Ασδραχάς, «Μηχανισμοί...», ό.π., σελ. 153-183, 184-217 και 226, όπου με τη χρησιμοποίηση των κατάστιχων τιμαρίων, που τηρούνταν ως τεκμήρια φορολογικού χαρακτήρα, επισημαίνονται και αναλύονται με συγκεκριμένο και διεξοδικό τρόπο ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στη δημογραφία και στην οικονομία των χωριών, σε μερικές ελληνικές και βαλκανικές περιοχές στο ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα. Επίσης για το θέμα αυτό ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 693, γράφει ότι «σύγχρονα με την παρακμή της αυτοκρατορίας παρατηρείται και μείωση του πληθυσμού της, ενός πληθυσμού που ήταν κιόλας μικρός, για μια τόσο εκτεταμένη αυτοκρατορία».

253. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43. Επίσης ο Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 231, για την περίοδο 1700-1821 υποστηρίζει πως «πρέπει να δεχτούμε ότι μια "φυσιολογική" με τα ευρωπαϊκά μέτρα, αύξηση του πληθυσμού σημειώθηκε ως λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα (...) Από τη στιγμή αυτή, και ως το 1821, παρατηρείται μια στασιμότητα, και κάποτε μείωση του πληθυσμού. Η πιθανή μικρή αύξηση του πληθυσμού των πόλεων στο 18ο αιώνα δεν υποδηλώνει μετακινήσεις από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα· άλλωστε μεγάλη αύξηση πληθυσμού δεν παρατηρήθηκε παρά στα παραλιακά-ναυτιλιακά κέντρα».

254. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη μη θετική δημογραφική εξέλιξη που παρατηρήθηκε στο διάστημα 1770-1821, ο Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 231, τη συσχετίζει με την ανάπτυξη της εξάρτησης του ελλαδικού χώρου από την κεφαλαιοκρατική Ευρώπη που σημειώνεται αυτή την περίοδο.

πτώσεις της διαδικασίας επέκτασης των «φεουδαρχικών» παραγωγικών σχέσεων, ο Κ. Μοσκώφ επισημαίνει ότι «σε κάθε κανούργιο κύμα φεουδαρχοποίησης του ευφορώτερου κάμπου, ο δρόμος είναι ανοικτός προς το βουνό»[255]. Επίσης αναφέρει, γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία, ότι, με την επέκταση των τσιφλικιών σε βάρος της δημόσιας γης, οι γεωργοί υποχρεώνονταν να καταβάλουν με τη μορφή διαφόρων φόρων 20-25% της παραγωγής τους στους γαιοκτήμονες πέρα από το 28% της παραγωγής που καταβάλανε στο κράτος[256].

Στη δημιουργία των μεταναστευτικών αυτών ρευμάτων που προαναφέραμε, συνέτειναν ακόμη σημαντικά τόσο η ένταση της φορολογίας από την κεντρική εξουσία όσο και η επέκταση των αυθαιρεσιών των αξιωματούχων της οθωμανικής κρατικής μηχανής. Τέλος, στην υποκίνηση των ρευμάτων αυτών συνέβαλλαν και άλλοι παράγοντες, όπως επιδρομές, πόλεμοι, διωγμοί, επιδημίες κ.ά. Η επίδραση όμως των παραγόντων αυτών, που ο χαρακτήρας τους είναι εξωοικονομικός, παρά τη σοβαρότητά της σε επιμέρους μετακινήσεις πληθυσμών, είναι μικρότερης σημασίας συγκριτικά με την επίδραση που ασκούσαν οι αλλαγές που σημειώνονταν στο επίπεδο των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Σχετικά η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου αναφέρει ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών και οι εγκαταλείψεις χωριών «που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα τοποθετούνται ουσιαστικά σε δυο εποχές· μολονότι απομακρυσμένες η μια από την άλλη, δε σφραγίζονται λιγότερο από αναλογίες γνωρισμάτων, μάλιστα από γνωρίσματα κοινά: Ο 14ος αιώνας και η περίοδος 1750-1850· δυο στιγμές "αποδιάρθρωσης", δυο κορυφαία σημεία εκφεουδαλισμού (ο όρος χρησιμοποιούμενος στην πλατειά του σημασία) που προηγούνται από την τελική πτώση δύο αυτοκρατοριών, πρωτύτερα ισχυρά συγκεντρωτικών, της βυζαντινής και της οθωμανικής»[257]. Αντίθετα όπως υποστηρίζεται από το Β. Κρεμμυδά και από άλλους[258], στις μετακινήσεις «προς τους ορεινούς χώρους δεν πρέπει να αποδίδεται ιδιαίτερη οικονομική σημασία· η βία που τις κατέστησε αναπόφευκτες ήταν συχνά εξωοικονομική»[259]. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην αγροτική έξοδο και την επέκταση των τσιφλικιών,

255. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 75.
256. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 71.
257. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 225.
258. Βλ. λ.χ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 74 και Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43.
259. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 46.

δεν μας βρίσκει σύμφωνους η τοποθέτηση του Κ. Βεργόπουλου ότι η τελευταία προκλήθηκε από την αγροτική έξοδο[260]. Αντίθετα, σύμφωνα με τα όσα προηγήθηκαν, εκτιμούμε ότι οι μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών υποκινήθηκαν από την επέκταση των τσιφλικιών όπως και από τη δράση των άλλων παραγόντων που αναφέραμε. Φυσικά από ένα σημείο και πέρα οι μετακινήσεις αυτές προς τα ορεινά διευκόλυναν την επέκταση των τσιφλικιών[261].

4. Οι πρώτοι έποικοι του ορεινού χώρου μέσα σε ιδιαίτερα αντίξοες[262] φυσικές και γαιοοικονομικές συνθήκες «έστησαν» τις πρώτες κοινότητές τους, που πολλές από αυτές σε μια επόμενη φάση εξελίχθηκαν σε δυναμικά οικονομικά κέντρα. Όπως αναφέρει ο Απ. Βακαλόπουλος σχετικά «επειδή όχι μόνο των χωριών, αλλά και των κωμοπόλεων και των πόλεων κάτοικοι —επομένως φορείς βιοτεχνίας και εμπορίου— κατέφευγαν σ' αυτού του είδους τους νέους συνοικισμούς, όσοι απ' αυτούς παρουσίαζαν δυνατότητες απερίσπαστης προόδου, εξελίσσονταν και αναπτύσσονταν σε νέα κέντρα οικονομικής ζωής. Οι περισσότεροι δηλαδή συνοικισμοί είχαν από την πρώτη αρχή τους τους πυρήνες των γεωργοκτηνοτροφικών και βιοτεχνικών επαγγελμάτων. Γι' αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήττει η ταυτόχρονη σχεδόν σ' αυτά εμφάνιση κτηνοτροφίας, βιοτεχνίας και μικρού εμπορίου»[263]. Έτσι σε μερικά από αυτά αναπτύχθηκαν αξιόλογες και συχνά πρωτότυπες εμπορικές και βιοτεχνικές εστίες, όπως λ.χ. στ' Αμπελάκια. Η διάσπαση όμως κατά κάποιο τρόπο του ελλαδικού χώρου σε πεδινό όπου έτεινε να επικρατήσει η τάση της «φεουδαρχοποίησης», και σε ορεινό όπου υπερίσχυε η τάση της εμπορευματοποίησης, είχε ως αποτέλεσμα να απομακρύνει και να επιβραδύνει τις διαδικασίες διαμόρφωσης σ' αυτόν μιας δυναμικής και ευρύτερης εσωτερικής αγοράς, που η δημιουργία της αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τον κεφαλαιοκρατικό μετασχηματισμό του. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την οικονομική δραστηριοποίηση που παρουσιάζεται προς το τέλος του ΙΗ' αιώνα στις ορεινές περιοχές ο Κ. Μοσκώφ γράφει: «Μέσα στα όρια του σημερινού κράτους, στα 1780, παράγο-

260. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 57.

261. Βλ. επίσης Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 225, που επισημαίνει ότι το βασικό σχήμα που μας υποδείχνει η ελληνική περίπτωση σχετικά με την αποδιοργάνωση του οικισμένου αγροτικού χώρου έχει την αφετηρία του στην «αύξηση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας σε βάρος των μικρών ελεύθερων ιδιοκτητών και των κτημάτων του κράτους».

262. βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 109-111 και Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 78.

263. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 111.

νται κάπου 300.000 τόννοι στάρι, 12.000 εκατόλιτρα σταφίδας, 9.000 τόννοι καπνού, 3.000 τόννοι μεταξιού, 10.000 τόννοι ελαιόλαδου, θρέφονται 12.000.000 κεφάλια γιδοπρόβατα και έχει αναπτυχθεί μια δυναμική βιοτεχνία νημάτων και υφασμάτων από μαλλί ή μετάξι. Τα δύο τρίτα της παραγωγής αυτής ακόμα αυτή την εποχή που η οικονομική απογείωση έχει αρχίσει ήδη να συντελείται, πραγματοποιούνται στα ορεινά, όπου ζει και ο περισσότερος από τον μισό πληθυσμό της χώρας»[264].

Σε ποιούς όμως λόγους οφειλόταν η ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής στους ορεινούς οικισμούς[265] ώστε αρκετοί από αυτούς, όπως για παράδειγμα του Πήλιου[266], να πρωτοστατήσουν στην έντονη οικονομική δραστηριοποίηση που σημειώθηκε μετά το 1770 στον ελλαδικό χώρο;

Θα θέλαμε σχετικά να επισημάνουμε, δίχως όμως και να εξαντλούμε το σοβαρό αυτό θέμα, ότι στην κατεύθυνση αυτή συνέτεινε:

α. Η βαθμιαία διάδοση πιο αποδοτικών καλλιεργειών όπως το αμπέλι, η ελιά, η μουριά από τη μια, και από την άλλη η ανάπτυξη με γρήγορους ρυθμούς μιας χειροτεχνικής και βιοτεχνικής παραγωγής κατά κύριο λόγο νημάτων και υφασμάτων που χρησιμοποιούσε ως πρώτη ύλη το μπαμπάκι, το μαλλί και το μετάξι.

β. Η πιο εντατική και ορθολογική εκμετάλλευση των διαθέσιμων πόρων, πράγμα που δεν γινόταν, τουλάχιστο σε τέτοια έκταση, στον πεδινό χώρο με τις τάσεις «φεουδαρχοποίησης» που τον χαρακτήριζαν.

γ. Το δύσβατο του ορεινού χώρου που είχε ως αποτέλεσμα συχνά οι ορεινοί οικισμοί να ξεφεύγουν από την υποχρέωση καταβολής φόρων, έτσι ώστε ένα τμήμα της παραγωγής τους να μπορούν να το διαθέτουν στις εσωτερικές τοπικές αγορές και πολλές φορές στο εξωτερικό με ιδιαίτερα ευνοϊκές τιμές.

Ειδικότερα θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι η ανάπτυξη

264. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 79.

265. Βλ. επίσης Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους», Εκδόσεις Πολικός, Αθήνα 1955, σελ. 28.

266. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 79, σημ. 1 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 523, όπου αναφέρει ότι το Πήλιο παρήγε μεγάλες ποσότητες από μετάξι, ελιές και λάδι και ότι ακόμη από τις αρχές του ΙΖ' αιώνα τα χωριά του Πηλίου ήταν κιόλας ανεπτυγμένα. Ιδιαίτερα όπως τονίζει «από το 1700 η οικονομική άνοδος των χωριών προχωρεί γοργά, καθώς το αποδεικνύει η οικοδόμηση ωραίων σπιτιών και ευρυχώρων ναών και η συσσώρευση του πληθυσμού στην περιοχή του Πηλίου, που γίνεται η πιο πυκνοκατοικημένη απ' όλες τις άλλες ελληνικές».

της εμπορευματικής παραγωγής στα ορεινά και στα νησιά οφειλόταν στη βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας, όπως και στο αυξημένο σχετικά πλεόνασμα που επανεπενδυόταν αντί να το ιδιοποιείται η κεντρική εξουσία από κοινού με διάφορες κατηγορίες και στοιχεία της κυρίαρχης τάξης. Η δυνατότητα δε ιδιοποίησης μέρους του πλεονάσματος, από τους ίδιους τους παραγωγούς, αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για την αύξηση της παραγωγής τους. Ακόμη στην ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής συνέβαλε και η αδυναμία αυτάρκειας του ορεινού χώρου, γεγονός που οδηγούσε τους κατοίκους του να ασχολούνται όχι μόνο με ορισμένες καλλιέργειες, αλλά συχνά με τη χειροτεχνεία-βιοτεχνία, το εμπόριο και την ανταλλαγή. Έτσι τους δινόταν η δυνατότητα απόσπασης πλεονάσματος και από άλλες περιοχές. Με την παραπέρα μάλιστα εξειδίκευση των περιοχών αυτών η δυνατότητα αυτή έγινε μεγαλύτερη.

Τα συγκριτικά όμως αυτά πλεονεκτήματα, όπως θα δούμε αργότερα με αφορμή την αμπελακιώτικη περίπτωση, βαθμιαία ατόνισαν, εξαιτίας τόσο της ένταξης των ορεινών κοινοτήτων στο δημοσιονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας όπως και της αδυναμίας τους να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό που τους προκάλεσαν τα προϊόντα των κυρίαρχων οικονομιών. Σχετικά με το θέμα της ένταξης των ορεινών κοινοτήτων στο δημοσιονομικό σύστημα της αυτοκρατορίας θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή δεν οφειλόταν μόνο[267] στη διέγερση του ενδιαφέροντος του κατακτητή, ως συνέπεια της οικονομικής τους ανάπτυξης και συνεπώς της αύξησης της δημοσιονομικής τους σημασίας, αλλά και στην προσπάθεια που καταβλήθηκε από την κεντρική εξουσία, μετά τη στρατιωτική κάμψη της αυτοκρατορίας, ν' αυξήσει τις εσωτερικές πηγές απόσπασης πλεονάσματος. Στα πλαίσια άλλωστε της πολιτικής αυτής εντάσσονται και τα μέτρα επανοικισμού ορισμένων περιοχών και ιδιαίτερα των νησιών. Μέτρα που δεν αποσκοπούσαν μόνο στην προσπάθεια καταπολέμησης της πειρατείας αλλά και της διεύρυνσης των κρατικών προσόδων με την οικονομική αξιοποίηση των περιοχών αυτών.

Κλείνοντας τις αναφορές μας στον εποικισμό του ορεινού χώρου θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε, ότι οι διαπιστώσεις των ευρωπαίων περιηγητών που επισκέπτονταν τον ελλαδικό χώρο ανάμεσα στο ΙΣΤ' με ΙΗ' αιώνα, ότι πρόκειται για μια έρημη σχετικά περιοχή, δεν ευσταθούν παρά μερικά, γιατί όπως χαρακτηριστικά

267. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 74.

γράφει ο Κ. Μοσκώφ[268] έβλεπαν μόνο την Ελλάδα του κάμπου που είχε καταφύγει στα ορεινά, όπου αναπτυσσόταν μια εντατική και αξιοσημείωτη οικονομική δραστηριότητα.

Τέλος από τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα και ιδιαίτερα από το ΙΖ' αρχίζει και μια κίνηση επανοικισμού του πεδινού, αστικού και νησιώτικου χώρου[269] από ελληνικούς πληθυσμούς όπως και μεταφοράς και εγκατάστασης ορεινών κοινοτήτων σε χαμηλότερα και πιο πρόσφορα σημεία, πράγμα που συνέβηκε όπως θα δούμε και με τα Αμπελάκια. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το ΙΗ' αιώνα οι πληθυσμιακές μετακινήσεις στον ελλαδικό χώρο γίνονται πιο σύνθετες και, όπως παρατηρεί ο Κ. Τσουκαλάς[270], οι μετακινήσεις αυτές συντελέσανε σε μια ανασύνθεση του χώρου αυτού. Πιο συγκεκριμένα η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου ξεχωρίζει στο δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα τέσσερα μεταναστευτικά ρεύματα που διαγράφονται καθαρά σ' αυτήν την εποχή. Το πρώτο κατευθύνεται από την ύπαιθρο προς τις μεγάλες κωμοπόλεις και τις πόλεις, βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα. Το δεύτερο πραγματοποιείται από τη μια περιοχή στην άλλη, καθώς οι χωρικοί ψάχνουν για καλύτερους όρους εργασίας και ζωής. Το τρίτο οδηγεί από τις πεδινές περιοχές στα ορεινά. Και το τέταρτο μεταναστευτικό ρεύμα τροφοδοτεί τις ελληνικές παροικίες που υπήρχαν ή δημιουργεί νέες[271]. Στη βάση των μετακινήσεων αυτών των χριστιανικών πληθυσμών, που πραγματοποιούνται την εποχή αυτή στη βαλκανική χερσόνησο, εκτός από τους παράγοντες που έχουμε αναφέρει προστίθενται και νέοι. Αυτοί σχετίζονται ιδιαίτερα με τη μετατόπιση των εμπορικών δρόμων προς το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την άμεση περιφέρειά του, όπως και με το άνοιγμα του χώρου αυτού στο διαμορφούμενο διεθνή καταμερισμό εργασίας που προκαλούσε η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η πιο έντονη διείσδυση των κυρίαρχων οικονομιών στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας ειδικότερα.

---

268. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 75. Επίσης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 114, γράφει χαρακτηριστικά ότι «στους ορεινούς εκείνους τόπους θα βρούμε συγκεντρωμένες τις ζωτικές δυνάμεις του νέου ελληνισμού, τους πυρήνες της μελλοντικής του αναγέννησης».

269. Βλ. σχετικά Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 394 και Β. Φίλιας, «Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος», Τόμ. Β', Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1980, σελ. 70-71.

270. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 47.

271. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 219.

III

Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ (1774-1814)

1. Πρωταρχικό όρο για τη δημιουργία κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής αποτελεί η κεφαλαιακή συσσώρευση και η παραγωγική αξιοποίηση των κεφαλαίων που συσσωρεύονται σε μια συνεχώς διευρυνόμενη βάση· διαδικασία που προϋποθέτει, και ταυτόχρονα συνεπάγεται, το χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του σε μια διευρυνόμενη επίσης συνεχώς βάση. Θα πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα ότι ο συγκεντρωμένος ή αποθησαυρισμένος πλούτος, εφόσον δεν μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο, δεν αποτελεί ούτε κεφαλαιακή συσσώρευση ούτε πολύ περισσότερο μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για κεφαλαιοκρατικού τύπου μετασχηματισμούς των παραγωγικών σχέσεων[272].

Ποιά ήταν όμως η συγκεκριμένη κατάσταση του ελλαδικού χώρου σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της δημιουργίας αστικών σχέσεων παραγωγής στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα, που συμπίπτει με την οικονομική δραστηριοποίησή του;

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με τον εποικισμό του ορεινού χώρου και ορισμένων μικρών νησιών, αναπτύχθηκε βαθμιαία μια

272. Βλ. πιο αναλυτικά Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 26. Σύμφωνα με τον Κ. Marx, «Το Κεφάλαιο», ελλ. μτφρ., Εκδόσεις Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1954, Τόμ. Ι, σελ. 738, η «συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, η υπεραξία την κεφαλαιοκρατική παραγωγή κι αυτή πάλι την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια εμπορευματοπαραγωγών» και ότι πρέπει να «υποθέσουμε μια "πρωταρχική" συσσώρευση που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μια συσσώρευση που δεν είναι το αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά η αφετηρία του». Επίσης επισημαίνει, σελ. 739, ότι «όπως τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης έτσι και το χρήμα και το εμπόρευμα δεν είναι καθόλου από μιας αρχής κεφάλαιο. Χρειάζεται να μετατραπούν σε κεφάλαιο (...) Η σχέση του κεφαλαίου προϋποθέτει το χωρισμό των εργατών από την ιδιοχτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας (...) Επομένως, η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής».

αξιοσημείωτη εμπορευματική παραγωγή και δραστηριότητα. Μια δραστηριότητα που, ιδιαίτερα από το 1774, έλαβε σημαντικές διαστάσεις και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εθνική και κοινωνική αναμόρφωση του ελλαδικού χώρου[273].

Ειδικότερα, με την επικράτηση από το 1715 μιας σχετικής ειρήνης στον ελλαδικό χώρο και τη μετατόπιση προς τις περιοχές του, του εμπορίου[274] που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους Ευρωπαίους, με κύριους πρωταγωνιστές τους Αγγλογάλλους και την οθωμανική αυτοκρατορία διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη του εσωτερικού εμπορίου, που πέρασε σύντομα στα χέρια των Ελλήνων και ως ένα βαθμό των Εβραίων και των Αρμενίων[275]. Σχετικά ο Τ. Βουρνάς γράφει ότι «οι Έλληνες μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) θέτουν υπό τον έλεγχό τους το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας των σουλτάνων»[276]. Έτσι αναπτύχθηκαν αξιόλογα εμπορικά κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη, τα Γιάννενα, η Πάτρα κ.ά. Σε διάφορες δε περιοχές, ιδιαίτερα της Ευρώπης, ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο οι ελληνικές παροικίες που υπήρχαν ή δημιουργήθηκαν νέες[277]. Επίσης, αξιοσημείωτη ανάπτυξη αυτή την περίοδο σημείωσε και ο ελληνικός εμπορικός στόλος[278].

---

273. Αναφορικά με την ιστορική διάσταση της περιόδου αυτής ο Κυριάκος Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: 1700-1800», Τόμ. Β', Τρίτη έκδοση, Αθήνα 1981, σελ. 17, γράφει ότι στο δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα «μια σειρά ολόκληρη από εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα μεταβάλλουν το συσχετισμό των δυνάμεων και επιτρέπουν στον Ελληνισμό μια εξόρμηση με ιστορικές συνέπειες».

274. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 51. Περισσότερα για τη μετατόπιση της εμπορικής δράσης κατά το ΙΗ' αιώνα προς το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπως και για τις αιτίες που την προκάλεσαν, βλ. Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18ο αιώνα», Επιθεώρηση Τέχνης, Τεύχος 21, Αθήνα 1956, σελ. 187-189. Επίσης βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 719 και Γεώργιος Λεονταρίτης, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)», Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 1981, σελ. 32.

275. Σχετικά με την ύπαρξη ανταγωνιστικών εθνοτήτων στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 36-37 και ιδιαίτερα τις επισημάνσεις του για τους Εβραίους και τους Αρμενίους. Επίσης βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 51 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 48, 504 και στο ίδιο, Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 190.

276. Βλ. την εισαγωγή του Τάσου Βουρνά με τίτλο «Σχεδίασμα της οικονομικής ζωής της Ελλάδας στο μεταίχμιο 18ου προς το 19ο αιώνα», στο Félix Beaujour, «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)», Εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1974, σελ. 25.

277. Βλ. N. Svoronos, «Histoire de la Grèce Moderne», P.U.F., Collection «Que sais-je?», Έκδοση 3η, Paris 1972, σελ. 25-27.

278. Ο Σεραφείμ Μάξιμος, «Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα», Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 27, υποστηρίζει ότι: «Η εμφάνιση

Με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) εξασφαλίστηκε από την Πύλη η προστασία των χριστιανών υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η δυνατότητα των ελληνικών πλοίων να ταξιδεύουν με ρωσική σημαία, γεγονός που τους εξομοίωνε από άποψη φορολογικής μεταχείρησης και προνομίων με τους υπηκόους των κυρίαρχων οικονομικών δυνάμεων[279]. Οι συνέπειες της συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, το άνοιγμα της Μαύρης Θάλασσας και της ρωσικής αγοράς, οι πόλεμοι που ξέσπασαν με αφετηρία τη γαλλική επανάσταση και ο ηπειρωτικός αποκλεισμός, έδωσαν τη δυνατότητα στους Έλληνες για μια μεγαλύτερη εμποροναυτική επέκταση και συσσώρευση[280]. Αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης ήταν να μετεξελιχθεί η Θεσσαλονίκη στο μεγαλύτερο διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο της Κεντρικής Ευρώπης και οι Έλληνες έμποροι και καραβοκυραίοι, στο τέλος του ΙΗ' με αρχές του ΙΘ' αιώνα, να ανταγωνίζονται σοβαρά τους Γάλλους και Άγγλους στο χώρο της Ανατολής[281]. Έτσι όπως ε-

---

του ελληνικού εμπορικού ναυτικού είναι γεγονός που σχετίζεται άμεσα με τον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό (στην Ανατολή). Παραμένει μάλιστα μια από τις συνέπειές του». Επίσης βλ. Β.Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 111, 175-177 και Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα: προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 36.

279. Βλ. άρθρο 11 συνθήκης στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Τόμ. ΙΔ', έκδ. Β', ό.π., σελ. 450, όπου επίσης στο σχετικό λήμα υποστηρίζεται ότι «η συνθήκη του Καϊναρτζή αποτελεί την αφετηρία της καταρρεύσεως της Τουρκικής αυτοκρατορίας εν Ευρώπη». Ο N. Todorov, «La ville balkanique au XV-XIX siècles», Bucarest 1980, σελ. 199, επισημαίνει σχετικά ότι χάρη στη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή ο ελληνικός εμπορικός στόλος κατόρθωσε να αποκτήσει κυριαρχική θέση στη Μεσόγειο. Επίσης βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 327.

280. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 467 και F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 100.

281. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική οικονομία και κοινωνία: ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες», Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1982, σελ. 63 επόμ. και Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 189. Ο Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού», Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1973, σελ. 17, αναφέρει ότι οι Έλληνες «κατά το 1784 ήτανε σε θέση να παρουσιάσουν μέσα σε μια συνολική κίνηση του λιμανιού της Αλεξάνδρειας από 500 πλοία, 150 τουλάχιστον ελληνικά με σημαίες διάφορες απέναντι σε 190 γαλλικά, αγγλικά, βενετσιάνικα, ολανδικά, ρωσικά και ραγουζέικα μαζί». Επίσης ο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199, γράφει ότι «τα περισσότερα από τα πλοία που προσέγγιζαν στην Οδησσό ανήκαν σε Έλληνες». Για τη δραστηριότητα του ελληνικού εμπορικού ναυτικού στο τέλος του ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ', βλ. ακόμη Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 331 και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 719. Ειδικότερα για τη γένεση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και τους παράγοντες που συνέβαλλαν στην ανάπτυξή της, βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 37 επόμ. και Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, «Ελληνική

πισημαίνει ο Σεραφείμ Μάξιμος: «Ομαδική εμφάνιση του ελληνικού στοιχείου στην οικονομική ζωή της Ανατολής, τέτοια, που να μεταβάλλει καταστάσεις και σχέσεις προϋπάρχουσες και να προσδώσει εθνικό χαρακτήρα, τόσο στο εμπόριο, όσο και στις μεταφορές, δε μπορούμε να θεωρήσουμε, παρά εκείνη που γνώρισε ο δέκατος όγδοος αιώνας(...). Στο τέλος του αιώνα, το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με τη λοιπή Μεσόγειο και Ευρώπη»[282].

Οι εξελίξεις αυτές αποτέλεσαν το έναυσμα για μια επιταχυνόμενη ανάπτυξη της παραγωγής στον ελλαδικό χώρο. Ο N. Todorov επισημαίνει σχετικά ότι η επιτυχία των ελλήνων εμπόρων και γενικότερα η όλο και πιο δραστήρια συμμετοχή των Βαλκανίων στις ανταλλαγές με την Ευρώπη δεν μπορούσαν να μην προξενήσουν πολυάριθμες αλλαγές σε διάφορους τομείς της ελληνικής οικονομικής ζωής[283]. Συγκεκριμένα, σημειώθηκε σχετική αύξηση της αγροτικής παραγωγής από την οποία επωφελήθηκαν οι μεγάλοι Τούρκοι γαιοκτήμονες, τα μεγάλα μοναστήρια, όπως επίσης και μερικοί έλληνες γαιοκτήμοντες ιδιαίτερα της Πελοποννήσου[284]. Όμως πολύ μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε στη χειροτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή. Παράλληλα με την αύξηση της παραγωγής, εμφανίστηκαν νέες οικονομικές μορφές τόσο στον αγροτικό τομέα με τη σχετική ανάπτυξη του τσιφλικιού που στη φάση αυτή ένα τμήμα της παραγωγής του εμπορευματοποιείται, όσο και στο χειροτεχνικό όπου η οικιακή χειροτεχνία αρχίζει να αντικαθίσταται από τη βιοτεχνική. Είναι μια περίοδος όπου, όπως αναφέρει ο Γιάν. Ζέβγος, «η χειροτεχνία σπάζει πια τα σπιτικά πλαίσια και δουλεύει για την αγορά» και «το εμπορικό κεφάλαιο αρχίζει να οργανώνει τη χειροτεχνική παραγωγή»[285]. Έτσι στη

εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983, σελ. 25.

282. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος «Η αυγή...», ό.π., σελ. 15-16. Επίσης βλ.: N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199. — N. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 52, όπου αναφέρει ότι «στο τέλος του αιώνα οι Έλληνες παραγκωνίζουν σχεδόν τους Γάλλους στην Ανατολή κι ανταγωνίζονται σοβαρά τους Άγγλους». — Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 17, όπου γράφει ότι «ύστερα από τη Γαλλική Επανάσταση το μισό εξωτερικό εμπόριο της οθωμανικής αυτοκρατορίας πέρασε σε ελληνικά χέρια», βλ. και στο ίδιο, σελ. 719.

283. Βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199.

284. Βλ. N. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 52.

285. Βλ. Γιάννης Ζέβγος, «Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας», Εκδόσεις Διόνυσος, Έκδοση Γ', Αθήνα, σελ. 14. Επίσης ο Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 34 και 38, επισημαίνει ιδιαίτερα την κυριαρχική θέση που

διαδικασία αυτή έκαναν την εμφάνισή τους βιοτεχνικές και εμπορικές μονάδες που για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της αυξημένης παραγωγής[286] δημιούργησαν, συχνά κάτω από την ηγεμονία του εμπορικού κεφαλαίου, ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα, όπως λ.χ. στ' Αμπελάκια, στα Μαντεμοχώρια κ.ά. Στις αιτίες, το χαρακτήρα και τις μορφές όμως που πήρε η αναπτυξιακή αυτή διαδικασία, θα μας δοθεί η δυνατότητα να αναφερθούμε πιο διεξοδικά στο τελευταίο μέρος της έρευνάς μας. Με τη δημιουργία των συνθηκών που οδήγησαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιόδου αυτής, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρωταρχική, έκαναν ταυτόχρονα την εμφάνισή τους και οι όροι που προετοίμασαν την επανάσταση του 1821. Για το θέμα αυτό ο Τάσος Βουρνάς γράφει: «Σ' αυτή την περίοδο αποκρυσταλλώνονται και παγιοποιούνται οι ανακατατάξεις επαναστατικού χαρακτήρα που πραγματώνονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα στον ελληνικό χώρο, οι οποίες στην μεν πολιτική και κοινωνική μας ιστορία επισημαίνονται με την (...) επίμονη πλέον επιδίωξη της ανεξαρτησίας του έθνους (...) και στην οικονομική οργάνωση, με το ορόσημο εκείνου που ονομάζουμε αυγή του νεοελληνικού καπιταλισμού»· και ότι: «Τα εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα της Ελλάδας, στο μεταίχμιο του 18ου προς τον 19ο αιώνα, γίνονται ταχύτατα οι πυρήνες συγκέντρωσης των εθνικών δυνάμεων της αλλαγής και τα θερμοκήπια της αστικής διαφοροποίησης. Από τα Αμπελάκια, τον Τύρναβο, τη Λάρισα, τη Ραψάνη ως την Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες —για να περιοριστούμε εδώ στον ελληνικό χώρο— αρχίζει μια επαναστατικού χαρακτήρα διαφοροποίηση, που θέτει, σε τελευταία ανάλυση, το πρόβλημα της δημιουργίας ανεξάρτητου εθνικού κράτους και ενιαίας εσωτερικής αγοράς»[287].

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη χωροθέτηση της οικονομικής

κατείχε το εμπορικό κεφάλαιο στη διαδικασία διεύρυνσης της βιοτεχνικής παραγωγής.

286. Για την ανάπτυξη της παραγωγής στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτήν βλ. N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 15-16 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 495 επόμ.

287. Βλ. Τ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», ό.π., σελ. 7 και 22, όπως και τα όσα αναφέρει στη σελ. 11. Επίσης βλ.: N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 275 και 278. — Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 44. — Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 17. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 739 επόμ., όπου επισημαίνει ότι το εμπόριο «είχε δώσει τα οικονομικά μέσα στους Έλληνες να υψώσουν το βιοτικό και πνευματικό τους επίπεδο, να μορφώσουν τα παιδιά τους και να ποθήσουν με όλη τους την ψυχή την ανάκτηση της πολιτικής τους ελευθερίας. Η ορμή του έθνους προς τα πρόσω είναι τόσο απότομη, ώστε ν' απορούν και οι ίδιοι οι σκλάβοι με την ξαφνική αυτή μεταβολή».

δραστηριότητας που αναπτύχθηκε την περίοδο αυτή παρατηρούμε ότι συγκεντρώθηκε κυρίως:

— Στα ορεινά βιοτεχνικά κέντρα.
— Σε μικρά, συνήθως άγονα, νησιά.
— Στις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές.
— Σε πόλεις που εξυπηρετούσαν τις εμπορικές ανταλλαγές ή που τους είχαν παραχωρηθεί ειδικά προνόμια.

Ο Κ. Μοσκώφ σχετικά με τη χωροθέτηση της σημαντικής οικονομικής ανάπτυξης που γνώρισαν οι Έλληνες στο ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα διατυπώνει την άποψη, ότι αυτή πραγματοποιήθηκε σε δύο πόλους στο βορειοελλαδικό που τον οριοθετούσε κυρίως το τρίγωνο Πήλιο-Γιάννενα-Θεσσαλονίκη και ήταν «βιομηχανικός» και στο νοτιοελλαδικό που ήταν ναυτιλιακός και εμποροεσιτικός[288]. Φυσικά υπήρχε και ένας τρίτος πόλος που ήταν βασικά εμπορικός: Ο πόλος των παροικιών, στον οποίο θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

2. Μια εικόνα για τη δυναμικότητα της βιοτεχνίας γύρω στα 1800 μας δίνουν τα στοιχεία του Pouqueville από τα οποία φαίνεται ότι αυτή απασχολούσε περίπου 40.000-50.000 άτομα και κινητοποιούσε κεφάλαια τουλάχιστον 50.000.000 χρυσών φράγκων που αποδίδανε κέρδος 12-30% το χρόνο[289].

Η χειροτεχνική-βιοτεχνική παραγωγή αναπτύχθηκε, όπως αναφέραμε ήδη, στα ορεινά όπου παράγονταν χοντρά υφάσματα, μετάξι και μεταξωτά, γουναρικά, τάπητες, δέρματα, βαμβακερά νήματα ανάμεσα στα οποία και τα περιζήτητα σε όλη την Ευρώπη κόκκινα νήματα[290]. Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασε η βιοτεχνική παραγωγή στις ορεινές περιοχές της Θεσσαλίας[291] όπου αναπτύχθηκε η υφαντουργία, η μεταξοβιοτεχνία και η νηματουργία, ενώ σε άλλα ορεινά βιοτεχνικά κέντρα συγκεντρώθηκε η κατεργασία των δερμάτων και του μαλλιού όπως λ.χ. στα Ζαγοροχώρια με τις γνωστές ναυτικές τους κάπες[292]. Σημαντική ανάπτυξη παρουσίασαν και οι κλάδοι παραγωγής όπλων και πυρομαχικών στη Δημη-

288. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας», Περιοδικό Αντί, Τεύχος 127/1979, σελ. 37.
289. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 84.
290. Βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 705.
291. Ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 691, σημειώνει ότι: «Πρώτη στη βιοτεχνία ήταν η Θεσσαλία. Ακολουθούσαν η Μακεδονία, Ήπειρος, ο Μωριάς, η Αττική και τέλος η περιοχή της Λειβαδιάς».
292. Βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 697 και 717.

τσάνα, όπως και η μεταλλευτική δραστηριότητα στα Μαντεμοχώρια κ.ά.

Σε ορισμένες περιοχές επίσης αναπτύχθηκαν αξιόλογα ναυπηγεία[293]. Σχετικά ο Ν. Μουζέλης αναφέρει, ότι «στα μέσα του ΙΗ' αιώνα παρατηρείται μια σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου κύρια στη ναυπηγία και στους τομείς της υφαντουργίας»[294].

Άλλος βασικός χώρος της νεοελληνικής πρωταρχικής οικονομικής ανάπτυξης ήταν τα νησιά, κυρίως τα μικρά και κρυμένα, όπως η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά κ.ά.[295]. Ο ρόλος που έπαιξαν τα νησιά αυτά στην πρωταρχική οικονομική αναπτυξιακή διαδικασία της εποχής ήταν ανάλογος των βιοτεχνικών εστιών του ορεινού ηπειρωτικού χώρου. Η διαφορά συνίσταται στο ότι η συμβολή τους βασίστηκε στις θαλάσσιες μεταφορές. Η ναυτιλία χάρη αρχικά στην πειρατεία και αργότερα στην αξιοποίηση των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν από τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή και τον αποκλεισμό της ηπειρωτικής Ευρώπης κατόρθωσε να αναπτυχθεί με ταχύτατο ρυθμό. Μάλιστα κάτω από την πίεση των έκτακτων συνθηκών για να εξασφαλιστούν τα απαιτούμενα κεφάλαια και να αντιμετωπιστούν οι μεγάλοι κίνδυνοι παρουσιάσθηκαν οικονομικά μορφώματα «συμμετοχικού» χαρακτήρα[296], όπου τον κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτιζε το ναυτιλιακό κεφάλαιο. Στα 1803, όπως μας πληροφορεί ο Κοραής, τα νησιά διαθέτανε 556 ιστιοφόρα συνολικού εκτοπίσματος 131.140 τόννους

293. Βλ. Félix Beaujour, «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)», μτφρ. Ελένη Γαρίδη, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, Εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1974, σελ. 139. Επίσης βλ. Γιάν. Ζέβγος, «Σύντομη μελέτη...», ό.π., σελ. 14-15 και Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμος ΙΧ, ό.π., σελ. 276-279.

294. Βλ. Νίκος Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 27.

295. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 280-288, όπου μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες. Επίσης βλ.: N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199. — Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 328. — Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 71. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 483-489. — F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 98-101. — Κ. Παπαθανασόπουλος, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 25.

296. Βλ. N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 27 και Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας...», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 280. Ο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 278, επισημαίνει ότι «οι μορφές ανάπτυξης του ελληνικού κεφαλαίου στον τομέα της εμπορικής εκμετάλλευσης των πλοίων και της ναυπήγησής τους δεν έχουν αποτελέσει το αντικείμενο προχωρημένων ερευνών». Σχετικά βλ. τις απόψεις που διατυπώνει ο Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 143, για το θεσμό των «συντροφοναυτών» όπως και τα στοιχεία που παραθέτουν ο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 102 επόμ. και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 487-489.

και με πληρώματα 16.131 άντρες[297]. Σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville ο ελληνικός εμπορικός στόλος το 1813 έφτανε τα 615 πλοία χωρητικότητας 153.580 τόννους και με πληρώματα 37.526[298]. Στα στοιχεία αυτά δεν περιλαμβάνονται τα πλοία των Ιονίων νησιών, του Μεσολογγίου, της Πελοποννήσου, του Πειραιά και της Κωνσταντινούπολης που το μισό τουλάχιστον από το ναυτικό της εμπόριο ανήκε σε Έλληνες[299]. Το 1816 με βάση πάλι στοιχεία του Pouqueville το ελληνικό εμπορικό ναυτικό διέθετε 530 πλοία με εκτόπισμα πάνω από 100 τόννους που ήταν επανδρωμένα με 16.481 άντρες[300]. Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται τα πλοία που ανήκαν στο Γαλαξίδι, στην Κύμη, στην Πάτρα και στην Κάσο[301]. Το 1819 η ελληνική ναυτιλία ξεπερνούσε τα 300 καράβια με εκτόπισμα πάνω από 100 τόννους και συνολικό 61.500 τόννους[302]. Ειδικότερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ελληνικό εμπορικό ναυτικό από το 1813 μπαίνει σε μια περίοδο παρατεταμένης κρίσης. Αναφορικά με τις αιτίες που προκάλεσαν τη βαθμιαία παρακμή της ελληνικής ναυτιλίας μέχρι τις παραμονές της επανάστασης του 1821 ο Κ. Παπαθανασόπουλος γράφει, ότι οι παράγοντες που ανέκοψαν την εντυπωσιακή ανάπτυξή της ήταν η αποκατάσταση της ειρήνης στο χώρο της Μεσογείου όπως και η πτώση της τιμής των σιτηρών μετά το 1815, δεδομένου ότι αυτά αποτελούσαν το βασικότερο εμπόρευμα το οποίο μεταφερόταν με τα ελληνικά εμπορικά σκάφη. Και συνεχίζει τονίζοντας ότι ο αριθμός των ταξιδιών έγινε πιο σταθερός και ότι «τα ποσοστά από τα κέρδη των εμπόρων, που την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα ξεπερνούσαν συχνά τα 100%, στα 1820 και 1821 πέφτουν στο επί-

297. Βλ. Τασ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», ό.π., σελ. 7.

298. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 26. Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των ναυτικών που επάνδρωναν τα πλοία αυτά ο Κ. Παπαθανασόπουλος επισημαίνει στο ίδιο, σελ. 241, σημ. 4, ότι σύμφωνα με στοιχεία που δίνει ο Pouqueville τα πληρώματα αυτά δεν ανέρχονταν σε 37.526 άνδρες αλλά σε 17.626· σφάλμα που δεν είχε προσεχτεί από παλαιότερους όσο και νεώτερους ερευνητές με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε λάθος εκτιμήσεις στο κεφαλαιώδες αυτό θέμα. Επίσης ο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδος», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 287, κακώς αναφέρει ότι τα στοιχεία αυτά αφορούν το 1764.

299. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 60-61.

300. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 27.

301. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 27.

302. Τα στοιχεία για το 1819 προέρχονται από τον Α. Ανδρεάδη και αναφέρονται από τον Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 86. Για το συνολικό επίσης τονάζ, βλ. ακόμη τα αναλυτικά στοιχεία που παραθέτει ο Κ. Παπαθανασόπουλος, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 28, για το 1821.

πεδο των 18% και 20%»[303]. Παρά την κρίση όμως, στην οποία είχε περιέλθει η ελληνική εμπορική ναυτιλία δεν έπαψε να αυξάνει το δυναμικό της. Έτσι από το 1813 μέχρι το 1821 ο αριθμός των ελληνικών πλοίων αυξήθηκε κατά το ένα τρίτο, με αποτέλεσμα στις παραμονές του αγώνα να αριθμεί 700 περίπου πλοία[304]. Πάντως σε ό,τι αφορά το κεφάλαιο που συσσωρευόταν από τις ναυτιλιακές δραστηριότητες λειτουργούσε, όπως θα δούμε αργότερα, περισσότερο ως αποθησαυριστικό κεφάλαιο και λιγότερο ως παραγωγικό επενδυτικό κεφάλαιο[305]. Τέλος, αποτέλεσμα της ναυτιλιακής αυτής δραστηριότητας ήταν να αυξηθεί σημαντικά ο πληθυσμός πολλών νησιών που σε προηγούμενα χρόνια μερικά από αυτά είχαν σχεδόν ερημωθεί[306].

Στο διάστημα αυτό είχαμε επίσης σημαντική επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών όπως το σιτάρι, το βαμβάκι, το λάδι, το κρασί, ο καπνός και σε ορισμένες περιοχές η σταφίδα[307]. Ο N. Todorov επισημαίνει, ότι τα χρόνια αυτά η αγροτική παραγωγή όλο και περισσότερο συνδεόταν με τις εξωτερικές αγορές[308]. Αξίζει να σταθούμε κάπως ειδικότερα στην περίπτωση της στα-

303. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 26.

304. Βλ. Κ. Παπαθανασόπουλος, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 27.

305. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 34.

306. Βλ. Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 74.

307. Για το θέμα αυτό, βλ. επίσης Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 151, όπου αναφέρει ότι «στον ελλαδικό χώρο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα οι χαρακτηριστικότερες μονοκαλλιέργειες ήταν το σιτάρι, το βαμβάκι, η ελιά και αργότερα η σταφίδα». Αναλυτικά στοιχεία αναφορικά με την παραγωγή, τις τιμές, τις εξαγωγές και την εσωτερική κατανάλωση των αγροτικών αυτών προϊόντων μας δίνει ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σε διάφορα σημεία του έργου του και συγκεκριμένα: Για το βαμβάκι, σελ. 54 επόμ., για τα καπνά, σελ. 63 επόμ., για το σιτάρι, σελ. 76 επόμ., για τις ελιές σελ. 102 επόμ., για τη σταφίδα σελ. 701-702. Ακόμη βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 694 επόμ., και συγκεκριμένα: Για το βαμβάκι, σελ. 694-695, για τα καπνά, σελ. 695-697, για το σιτάρι, σελ. 697, για το λάδι, σελ. 700, για τη σταφίδα, σελ. 701-702. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην επέκταση της μονοκαλλιέργειας και την εξάπλωση του συστήματος των τσιφλικιών από το ΙΖ' αιώνα και κυρίως από το ΙΗ', βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 29, όπου αναφέρει ότι «με την επικράτηση του συστήματος των τσιφλικιών ενισχύθηκε η τοπική μονοκαλλιέργεια των πολύ επικερδών εμπορεύσιμων γεωργικών προϊόντων» και ότι, σελ. 30, η διάδοση των εμπορευματικών μονοκαλλιεργειών εξαγωγικού χαρακτήρα καθορίστηκε σε μεγάλο ποσοστό από την οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε στη Δυτική Ευρώπη στο μεγαλύτερο τμήμα του ΙΗ' αιώνα.

308. Βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199.

φίδας. Η δυναμική αυτή εμπορευματική καλλιέργεια αναπτύχθηκε σε ολόκληρη τη Βόρεια και τη Δυτική Πελοπόννησο: Από την Κόρινθο μέχρι την Καλαμάτα. Η ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας οφειλόταν στη ζήτηση που παρουσιάστηκε για το προϊόν αυτό από την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Αγγλία[309]. Για να καταλάβουμε το μέγεθος της πραγματοποιούμενης παραγωγής θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι με βάση στοιχεία τοὺ Pouqueville[310] στα 1800 ένα προϊόν αξίας 4.000.000 φράγκων κατευθυνόταν προς τα ευρωπαϊκά κράτη ή τα βρεταννικά νησιά.

Πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι η καλλιέργεια της σταφίδας δεν πραγματοποιούνταν στον παράκτιο κάμπο αλλά στα ενδότερα, στους πρόποδες ή τις πλαγιές των λόφων και των βουνών, όπου βαθμιαία εκτόπισε την καλλιέργεια της ελιάς και της συκιάς. Ακόμη ότι η ίδια η φύση της καλλιέργειας αυτής απαιτεί ψηλή απασχόληση εργασίας όπως και ξεχωριστό ενδιαφέρον από τον καλλιεργητή. Οι συνέπειες του φαινόμενου αυτού ήταν ότι:

α. Στις περιοχές που αναπτύχθηκε η σταφιδοκαλλιέργεια ανακόπηκε η μετατροπή της δημόσιας γης σε τσιφλίκια, πράγμα που δεν έγινε στις περιοχές όπου διατηρήθηκαν οι παραδοσιακές καλλιέργειες.

β. Αυξήθηκε ραγδαία ο πληθυσμός της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville[311] ο πληθυσμός της Πελοποννήσου το 1687 ανερχόταν σε 97.118 άτομα, το 1719 σε 259.564 και τις παραμονές της επανάστασης του 1821 σε 504.000, που σημαίνει ότι η Πελοπόννησος συγκέντρωνε τότε το 25% περίπου του πληθυσμού του ελλαδικού χώρου.

γ. Οι εμπορευματικές καλλιέργειες συνέτειναν στην επιτάχυνση της διαφοροποίησης του κοινωνικού σώματος, επειδή, ανάμεσα σε άλλα, έδωσε τη δυνατότητα στο χριστιανό γαιοκτήμονα[312] που συγκέντρωνε και τις ιδιότητες του φοροεισπράχτορα, του σαράφη και του προύχοντα, ν' αποκτήσει και την ιδιότητα του εμπόρου των προϊόντων των εμπορευματικών καλλιεργειών,

309. Βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 701, όπου γράφει ότι «ένα από τα σημαντικά εξαγώγιμα ελληνικά προϊόντα στα τέλη του ΙΗ' αιώνα ήταν η κορινθιακή σταφίδα» και ότι η Αγγλία απορροφούσε πάνω από το 60% της εξαγόμενης ποσότητας.

310. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 86.

311. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 87. Για την εξέλιξη του πληθυσμού της Πελοποννήσου στο διάστημα 1684-1974, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)», Αθήνα 1972, σελ. 11-17.

312. Βλ. N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 27.

ενώ στις Βόρειες και Δυτικές περιοχές της Πελοποννήσου εμφανίστηκε μια δυναμική κατηγορία από μεσαίους και μικρούς κτηματίες που ήταν καλλιεργητές της σταφίδας.

Τέλος σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης του εμπορίου και των ανταλλαγών πολλές πόλεις, εκτός από την λειτουργία τους ως διοικητικών και στρατιωτικών κέντρων, αρχίζουν να λειτουργούν και να αναπτύσσονται και ως κέντρα βιοτεχνικά, όπως και ως κέντρα εμπορικών διασυνδέσεων και ροής αγαθών. Σχετικά ο Σπ. Ασδραχάς επισημαίνει ότι: «Η διαρκής αγορά των πόλεων, συνδυασμένη με την περιοδική, εβδομαδιαία κατά κανόνα, εξυπηρετεί τις ενδοπεριφερειακές συναλλαγές και τη διασύνδεση της οικονομίας του χωριού με την αντίστοιχη της πόλης· την ίδια λειτουργία ασκεί και η περιοδική αγορά της πόλης. Πέρα από την ενδοπεριφερειακή διασύνδεση υπάρχει η διασύνδεση ανάμεσα στις περιφέρειες που εξυπηρετεί το μεγάλο εμπόριο, εσωτερικό και εξωτερικό, μέσω του συστήματος των χερσαίων και θαλάσσιων μεταφορών. Εκεί όπου αναπτύσσεται ένα εποχικό εμπόριο, έχουμε την άμεση σύνδεση της τοπικής αγοράς με το εξαγωγικό εμπόριο, το οποίο απορροφά την παραγωγή»[313]. Τέτοιες πόλεις εκτός από τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη ήταν η Αθήνα, τα Γιάννενα, το Ηράκλειο, η Καλαμάτα, η Λάρισα, η Λειβαδιά, η Πάτρα, η Τρίπολη, η Άρτα, η Χίος κ.ά.[314].

313. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 34.

314. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 53, όπου αναφέρει ότι η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη έγιναν οικονομικές πρωτεύουσες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σχετικά με τη μορφολογία των αστικών κέντρων του κυρίως ελλαδικού χώρου στα τέλη του ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ', βλ. Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 73 και του ίδιου, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις», ό.π., σελ. 55. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την πληθυσμιακή σχέση πόλης-υπαίθρου στον ελλαδικό χώρο, ο Τάσ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», ό.π., σελ. 12, υπολογίζει ότι από τα 1.920.000 άτομα που αποτελούσαν τον ελλαδικό πληθυσμό στο τέλος του ΙΗ' αιώνα, όπως μας πληροφορεί ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 41, οι 300.000 κατοικούσαν στις πόλεις. Επίσης ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 83, υποστηρίζει ότι σε ορισμένο τμήμα της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας η αναλογία του πληθυσμού πόλης-υπαίθρου στο τέλος του ΙΗ' αιώνα ήταν 1 προς 3. Ο Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 96-97, εκτιμάει ότι στις δύο πρώτες δεκαετίες του ΙΘ' αιώνα το 10% περίπου του ελλαδικού πληθυσμού κατοικούσε σε πόλεις με πληθυσμό πάνω από 20.000 κατοίκους, το 6% περίπου σε πόλεις από 10.000-20.000 κατοίκους και περισσότερο από 20% του συνολικού πληθυσμού κατοικούσε σε πόλεις που είχαν άνω των 5.000 κατοίκων. Επίσης ο Β. Κρεμμυδάς, στο ίδιο, σελ. 71, υποστηρίζει ότι στη διάρκεια του 18ου αιώνα και ως το 1821 στα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου εκτός από εκείνα που αναπτύχθηκε η θαλάσσια βιομηχανία, έχουμε σχετική δημογραφική στασιμότητα. Το φαινόμενο αυτό όπως γράφει οφείλεται, στο ότι εκτός «από τον εμπορεύματικό χαρακτήρα δεν σημειώθηκε ουσιαστική και σε μεγάλη έκταση

3. Η συνέπεια της δράσης όλων αυτών των παραγόντων και ειδικότερα της εμπορικής, ναυτιλιακής και χειροτεχνικής-βιοτεχνικής δραστηριοποίησης του ελληνικού στοιχείου κυρίως από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα και της πραγματοποίησης μιας πρώτης σχετικά σοβαρής συσσώρευσης κεφαλαίων[315], ιδιαίτερα μετά το 1774, ήταν η πρωταρχική οικονομική ανάπτυξη του ελλαδικού χώρου να φθάσει στο απόγειό της στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα στους έλληνες εμπόρους, καραβοκυραίους και βιοτέχνες να ανταγωνίζονται με επιτυχία ακόμη και τους υπηκόους των κυρίαρχων οικονομιών όχι μόνο στις αγορές της Ανατολής αλλά ακόμη και στον ευρωπαϊκό και ευρύτερο μεσογειακό χώρο.

Μια εικόνα για τη διάρθρωση της οικονομικής δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο μας δίνουν τα στοιχεία του Pouqueville, τα οποία αναφέρονται στη σύνθεση του εισοδήματος στην αρχή του ΙΘ' αιώνα[316].

ποιοτική μεταβολή στην οικονομική λειτουργία του αστικού χώρου». Συγκεκριμένα στοιχεία για το πληθυσμό ελληνικών περιοχών και πόλεων, βλ. ακόμη Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 691, 697 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 734 επόμ. Επίσης βλ. Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 71, όπου υποστηρίζει ότι με εξαίρεση τις πόλεις που αποτελούσαν μεγάλους εμπορικούς κόμβους όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, η Σμύρνη, τα Ιωάννινα, που είχαν μια σταθερή αύξηση του πληθυσμού τους τα άλλα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα του νότιου ελλαδικού χώρου δεν παρουσίασαν αξιοσημείωτη πληθυσμιακή αυξητική μεταβολή.

315. Για το θέμα του σχηματισμού των πρώτων κεφαλαίων, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 172, 472 επόμ., 736 επόμ. και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 354, σημ. 2, όπου επισημαίνει ότι: «Η μεσιτική δραστηριότητα των Ελλήνων που άρχισε από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα ήταν πολύ αποδοτική. Αποτελούσε το πρώτο βήμα για την οικονομική τους αυτοδυναμία. Επέτρεπε τη συσσώρευση κεφαλαίων και τη δυναμική εξόρμηση στο εμπόριο. Η μεσιτεία έδινε μεγάλα κέρδη γιατί εκτός από το συμφωνημένο 12% οι έμποροι μπορούσαν να διαθέσουν το εμπόρευμα σε οποιαδήποτε τιμή. Παράλληλα οι Έλληνες προμήθευαν τους ξένους τοπικά προϊόντα εισπράττοντας προκαταβολικά την αξία του εμπορεύματος. Στο μεταξύ αξιοποιούσαν τις προκαταβολές σε δικές τους νεότευκτες επιχειρήσεις». Επίσης ο Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 73, κάνει λόγο για την «τεράστια εντατικοποίηση των εμπορικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα στη νησιωτική περιοχή της χώρας, στη διάρκεια των πολέμων της γαλλικής επανάστασης και στην περίοδο του Ναπολέοντα». Ειδικότερα για το ρόλο της πειρατείας στη διαδικασία σχηματισμού των πρώτων κεφαλαίων, βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Ελληνική εμπορική ναυτιλία...», ό.π., σελ. 18-22 και 35-36.

316. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 89.

ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ (1804)

Γεωργία	59.000	χρ. φράγκα ή	57,8%
Κτηνοτροφία	19.000	χρ. φράγκα ή	18,6%
Βιοτεχνία	12.000	χρ. φράγκα ή	11,8%
Εμπόριο	12.000	χρ. φράγκα ή	11,8%
Σύνολο	102.000	χρ. φράγκα ή	100,0%

Ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα μπορούν να συναχθούν αν δούμε πιο συγκεκριμένα το είδος των προϊόντων που συμμετείχαν στη διαμόρφωση του εισοδήματος της γεωργίας και της κτηνοτροφίας που έφθανε στο 76,4% του συνολικού.

Για την περίπτωση της γεωργίας είχαμε την παρακάτω σύνθεση:

Δημητριακά	30.000	χρ. φράγκα ή	50,8%
Σταφίδα	8.000	χρ. φράγκα ή	13,5%
Βαμβάκι	7.000	χρ. φράγκα ή	11,9%
Λάδι	5.000	χρ. φράγκα ή	8,5%
Λαχανικά	3.000	χρ. φράγκα ή	5,1%
Κρασί	3.000	χρ. φράγκα ή	5,1%
Διάφορα	3.000	χρ. φράγκα ή	5,1%
Σύνολο	59.000	χρ. φράγκα ή	100,0%

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει το σημαντικό ειδικό βάρος που είχε η σταφίδα, που στη σημασία και τις επιπτώσεις της εμπορευματικής αυτής καλλιέργειας σταθήκαμε προηγούμενα, όπως και το βαμβάκι που συνδεόταν άμεσα με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στις ορεινές περιοχές της οποίας και αποτελούσε βασική πρώτη ύλη.

Σε ό,τι αφορά τη σύνθεση του κτηνοτροφικού προϊόντος αυτό διαμορφωνόταν από τα παρακάτω είδη:

Κρέας	8.000	χρ. φράγκα ή	42,1%
Μαλλί	5.000	χρ. φράγκα ή	26,3%
Τυρί	3.000	χρ. φράγκα ή	15,8%
Μέλι	2.000	χρ. φράγκα ή	10,5%
Διάφορα	1.000	χρ. φράγκα ή	5,3%
Σύνολο	19.000	χρ. φράγκα ή	100,0%

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει η σημασία που είχε η παραγωγή μαλλιού που χρησιμοποιούσε ως πρώτη ύλη η βιοτεχνία παραγωγής μάλλινων υφασμάτων και ειδών που αναπτυσσόταν τό-

τε, όπως λ.χ. στα Ζαγοροχώρια ή στα χωριά του Πήλιου όπου παραγόντουσαν μάλλινα σκεπάσματα.

Ποιά ήταν όμως η κατανομή του ιδιοποιούμενου πλεονάσματος ανάμεσα στις ομάδες της κυρίαρχης τάξης στην περίοδο αυτή της πρωταρχικής οικονομικής «απογείωσης» και ποιές οι συνέπειες της κατανομής αυτής στην ανάπτυξη και εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων στον ελλαδικό χώρο;[317]

Σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville[318] το ιδιοποιούμενο πλεόνασμα ανερχόταν σε 35.000 χρυσά φράγκα ή στο 34,3% του συνολικού εισοδήματος και κατανεμόταν ως εξής:

— Κράτος	15.000	χρ. φράγκα ή	42,8%
— Φεουδάρχες	12.000	χρ. φράγκα ή	34,3%
— Κεφάλαιο	5.000	χρ. φράγκα ή	14,3%
— Εκκλησία	3.000	χρ. φράγκα ή	8,6%
	35.000	χρ. φράγκα ή	100,0%

Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι η βάση σχηματισμού ιδιωτικού κεφαλαίου ήταν αρκετά μικρή και, κατά συνέπεια, η δυνατότητα για την πραγματοποίηση παραγωγικών επενδύσεων ιδιαίτερα περιορισμένη[319]. Σχετικά με το χαρακτήρα και τον προσανατολισμό των κεφαλαίων στην τουρκοκρατία ο Σπ. Ασδραχάς επισημαίνει[320] ότι: «Τα κεφάλαια προσανατολίζονται σε τρεις κύριους τομείς επένδυσης: την ενοικίαση των φορολογικών προσόδων, το εμπόριο και το δανεισμό· οι επενδύσεις στη βιοτεχνία και στη ναυτιλία είναι υποταγμένες στην εμπορική λειτουργία του κεφαλαίου, ενώ οι αντίστοιχες στη γη δε συνιστούν επενδύσεις καπιταλιστικού τύπου, καθώς δεν έχουν καμιά επίπτωση στον τρόπο παραγωγής. Ό,τι χαρακτηρίζει τη στρατηγική των κεφαλαίων είναι η ένταξή τους στο κύκλωμα της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής με βασική λειτουργία τη διαιώνιση του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της άνισης ανταλλαγής». Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη συσσώρευση του εμπορικού κεφαλαίου και τις επιπτώσεις του στον τρόπο παραγωγής διαπιστώνει ότι είχαμε

317. Στις διαφοροποιήσεις που επέφερε η οικονομική ανάπτυξη το 18ο αιώνα στην κοινωνική διαστρωμάτωση των Ελλήνων θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

318. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 89.

319. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 26, όπου υποστηρίζει ότι στην οθωμανική κοινωνία δεν μπορεί «να γίνει λόγος για δυνατότητα σοβαρών οικονομικών σωρευτικών διαδικασιών στο πλαίσιο της αγροτικής ή της βιοτεχνικής κοινότητας».

320. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 26-27 και 38.

«απουσία μεταφοράς του εμπορικού κεφαλαίου στην παραγωγή, κυριαρχία του κεφαλαίου αυτού στη βιοτεχνία, δηλαδή εξουδετέρωση της δυναμικής που μπορούσε να ενυπάρχει σ' αυτή» και ότι «οι περιουσίες που δημιουργούνται από το εμπόριο είναι το αποτέλεσμα ενός προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασισμένου στην αγροτική οικονομία και με κύρια μέθοδο ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος τη φορολογία και τη φυσική γαιοπρόσοδο· αντί να ανατρέπουν τείνουν να διαιωνίσουν τον τρόπο παραγωγής». Θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε, επίσης, ότι ο ρόλος του οθωμανικού κράτους στη σωρευτική διαδικασία ήταν καθοριστικός κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς απόσπασης πλεονάσματος. Η δυνατότητα αυτή της οθωμανικής κρατικής μηχανής να καθορίζει τη συσσώρευση είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα να αναπαράγει την παραγωγική διάρθρωση της οθωμανικής κοινωνίας. Έτσι, σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή ήταν βασικά προσανατολισμένη στην εξυπηρέτηση των οικονομικών αναγκών του οθωμανικού κράτους και τα περιθώρια σχηματισμού ιδιωτικών εισοδημάτων και συσσώρευσης σχετικά περιορισμένα. Ακόμη δεν πρέπει να ξεχνάμε τη δυνατότητα που είχε η κεντρική εξουσία να αφαιρεί, όποτε έκρινε αυτό σκόπιμο, τη βάση δημιουργίας εισοδημάτων από διάφορα άτομα όπως και την πολιτική δήμευσης των περιουσιών που εφάρμοζε σε βάρος κρατικών υπαλλήλων και ιδιωτών όχι μόνο για να εξασφαλίζει χρήματα για το κεντρικό θησαυροφυλάκιο αλλά κυρίως για να εμποδίζει τη δημιουργία και ανάπτυξη άλλων κέντρων δύναμης. Στους παράγοντες όμως αυτούς, όπως και σε άλλους που παρεμπόδισαν τη μετατροπή της πρώτης αυτής συσσώρευσης και ανάπτυξης σε μεγάλης κλίμακας μετασχηματισμούς κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα, θα σταθούμε διεξοδικά στο τελευταίο μέρος της έρευνάς μας. Προς το παρόν περιοριζόμαστε στην επισήμανση ότι η εμπορευματική παραγωγή που αναπτύχθηκε στο Πήλιο, στην Ήπειρο, στην Πάτρα, στην Καλαμάτα, στη Δημητσάνα, σε ορισμένα νησιά όπως και σε άλλες περιοχές, παρά το δυναμισμό που παρουσίασε ιδιαίτερα στο διάστημα 1774-1814, σχετικά γρήγορα είτε αποτελματωνόταν και έσβηνε είτε εκφυλιζόταν σε μεταπρατικές κερδοσκοπικές δραστηριότητες[321]. Έτσι οι δυνατότητες για έναν επιταχυνόμενο κεφαλαιοκρατικού τύπου μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής στον ελλαδικό χώρο περιορίζονταν σημαντικά. Στη βάση αυτή ορισμένες αυτόχθονες μορφές, ιδιαίτερα δυναμικές και αξιόλογες που παρουσιάστηκαν

321. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 26-27.

προς την κατεύθυνση αυτή, δεν μπόρεσαν να φέρουν αποτέλεσμα. Ο N. Todorov διαπιστώνει σχετικά ότι «παρά τις ευνοϊκές προϋποθέσεις η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στα Βαλκάνια υπήρξε τρομερά αργή διαδικασία»[322]. Για το λόγο αυτό ίσως στις συνθήκες του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού να είναι προτιμότερο να μιλάμε για ρωγμές στην κοινωνικοοικονομική του δομή, που δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις και έδιναν τη δυνατότητα για την εμφάνιση και ανάπτυξη κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων. Στις αιτίες όμως που παρεμπόδιζαν τις καπιταλιστικού τύπου συσσωρεύσεις και μετασχηματισμούς και ταυτόχρονα συνέτειναν στη μη γρήγορη ανάπτυξη και επέκταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον ελλαδικό χώρο, θα μας δοθεί η δυνατότητα να σταθούμε πιο αναλυτικά αργότερα, αφού διευρευνήσουμε προηγούμενα διεξοδικά ένα από τα πιο σημαντικά κοινωνικοοικονομικά και θεσμικά μορφώματα που παρουσιάστηκαν την περίοδο της πρωταρχικής οικονομικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο: Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια. Διερεύνηση που θα μας δώσει τη δυνατότητα να μελετήσουμε συγκεκριμένα την περίπτωση και το χαρακτήρα τους τόσο από θεσμική άποψη όσο και ως συγκεκριμένης κοινωνικοοικονομικής σχέσης στις συνθήκες διαμόρφωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, σε μια περίοδο ακριβώς που διαμορφωνόταν ένας νέου τύπου καταμερισμός εργασίας στη διαδικασία συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς αποτέλεσμα της δυναμικής ανάπτυξης και επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε διεθνές επίπεδο. Πριν όμως προχωρήσουμε στην εξέταση του αμπελακιώτικου φαινόμενου, είναι απαραίτητο, έστω και με συντομία, να αναφερθούμε σε μιαν άλλη βασική πλευρά που χαρακτήριζε τόσο τη φυσιογνωμία όσο και τη λειτουργία του διαμορφωνόμενου τότε νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: Τον παροικιακό ελληνισμό και πιο ειδικά σ' εκείνον της Κεντρικής Ευρώπης, που σχετίζεται άμεσα με το θέμα μας, επειδή ακριβώς η ανάπτυξη και εξέλιξη του αμπελακιώτικου εμπορίου και παραγωγής συνδέονται στενά, καθώς άλλωστε και αρκετών άλλων εμποροβιοτεχνικών κέντρων όπως και ορισμένων περιοχών που παράγανε αγροτικές πρώτες ύλες[323], με την οικονομική δραστηριοποίηση του κεντροευρωπαϊκού χώρου και την εξέλιξή του.

322. Βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 278.

323. Όπως λ.χ. το βαμβάκι που ήταν περιζήτητο από την υφαντουργία της Κεντρικής Ευρώπης που αναπτυσσόταν με γρήγορους ρυθμούς, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 499-500.

IV

Ο ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΙΗ' ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ

1. Είναι γνωστό ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης και της αποδημίας χαρακτηρίζει λίγο πολύ όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς που εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο[324]. Ξεχωριστή όμως σημασία για την κατανόηση της διαδικασίας διαμόρφωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού παρουσιάζει το παροικιακό φαινόμενο όπως αυτό εκδηλώθηκε από το ΙΖ' αιώνα και μετά[325]. Πρόκειται για μια περίοδο όπου παροικιακοί ελληνικοί πληθυσμοί θα παρουσιάσουν μεγάλη ανάπτυξη και οικονομική ευρωστία. Για το θέμα αυτό ο Ν. Σβορώνος αναφέρει ότι στη «Δυτική Ευρώπη, στη Γερμανία και στην Αυστρία, αργότερα στη Νότια Ρωσία (Οδησσός) και στη Γαλλία (Μασσαλία) δημιουργούνται νέες ελληνικές παροικίες που δεν αποτελούνται πια από πρόσφυγες, όπως οι παροικίες της προηγούμενης εποχής, αλλ' από εμπορευόμενους που πέρασαν απ' το παθητικό στο ενεργητικό ε-

324. Για το θέμα αυτό, βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974, σελ. 21-25. Για τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν κατά τη μελέτη του παροικιακού φαινόμενου, στο ίδιο, σελ. 9-10 και 12-13.

325. Σχετικά ο Ν. Σβορώνος, Εφημερίδα Αυγή, 18 Αυγούστου 1985, υποστηρίζει ότι η αποδημία του ελληνισμού γίνεται σε δύο μεγάλες περιόδους. Η πρώτη, που χαρακτηρίζεται ως παθητική αποδημία, φθάνει μέχρι το ΙΖ' αιώνα και τροφοδοτείται, πέρα από τα καθαρά οικονομικά αίτια, από «μια πραγματική φυγή μπροστά στον κατακτητή». Η δεύτερη, που χαρακτηρίζεται ως ενεργητική αποδημία, «αρχίζει και τελειώνει το ΙΗ' αιώνα» και «συμβαδίζει με κάποια οικονομική ανάπτυξη και ιδιαίτερα με την ανάπτυξη των ελληνικών χωρών σχετικά με το εμπόριο». Χαρακτηριστικό της αποδημίας στη δεύτερη αυτή περίοδο που συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη του νεώτερου ελληνισμού είναι ότι Έλληνες «φεύγουν όχι μόνο από αιτίες, αλλά με σκοπούς οικονομικούς». Για την περιοδολόγηση του παροικιακού φαινόμενου, βλ. επίσης Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 31-32. Χρήσιμα στοιχεία για τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού μας δίνει και ο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ.211-225.

μπόριο»[326]. Σε ποιούς όμως παράγοντες οφειλόταν η δυναμική αυτή διαμόρφωση ελληνικών κοινοτήτων έξω από τα όρια του κυρίως ελλαδικού χώρου που περιλάμβανε την ελληνική χερσόνησο, τα νησιά και ορισμένα σημεία των μικρασιατικών παραλίων[327]; Την ανάπτυξη αυτή του νεοελληνικού παροικιακού φαινόμενου πρωταρχικά πρέπει να την αποδώσουμε σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με τη διαδικασία αποσύνθεσης του δοσιματικού τρόπου παραγωγής και την επέκταση των «φεουδαρχικών» σχέσεων στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας. Διαδικασία που συνοδεύτηκε από ένταση της εκμετάλλευσης και καταπίεσης από πλευράς οθωμανικού κράτους σε βάρος των πληθυσμών του ελλαδικού χώρου και άλλων περιοχών που τροφοδότησαν τόσο τον εποικισμό του ορεινού χώρου όσο και τη μετανάστευση και τη δημιουργία παροικιών[328]. Το νεοελληνικό όμως παροικιακό φαινόμενο δεν μπορεί να κατανοηθεί σωστά, αν δεν συνδεθεί με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιοχών που εμφανίστηκε και ιδαίτερα με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο έδαφος των κυρίαρχων οικονομιών, όπως και με την επέκταση της οικονομικής και αποικιοκρατικής τους δραστηριότητας τόσο στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας όσο και στον ευρύτερο χώρο που την περιέβαλε. Ο δεύτερος αυτός παράγοντας έχει ξεχωριστή σημασία για μια ουσιαστική ερμηνεία του φαινόμενου των παροικιών[329] και του ρόλου που διαδραμάτισαν τόσο στα πλαίσια του διαμορφωνόμενου τότε διεθνούς καταμερισμού εργασίας όσο και ειδικότερα στη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας[330]. Σχετικά ο Σεραφ. Μάξιμος επισημαίνει ότι «για πρώτη φορά από την εποχή των Σταυροφοριών, η δυτική

326. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 52.

327. Αναφορικά με την οριοθέτηση του κυρίως ελλαδικού χώρου, βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 6 και Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 36, 51 και 56.

328. Για τις αιτίες που προκάλεσαν τη γένεση του νεοελληνικού παροικιακού φαινόμενου ο Δ. Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 260, αναφέρει ότι «*οι νεοελληνικές κοινότητες του εξωτερικού*, από την Οδησσό και τη Βραΐλα ίσαμε τη Βουδαπέστη και το Παρίσι και το Άμστερνταμ, *υπήρξαν δημιουργήματα των αιώνων της Τουρκοκρατίας*».

329. Σχετικά με το περιεχόμενο του όρου παροικία, βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 19-21 και 27, όπου υποστηρίζει ότι παροικία είναι «μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινότητα ανθρώπων —με κοινή εθνική συνείδηση και ψυχοσύνθεση— που ζει έξω από την εθνική εστία και που με την οικονομικοκοινωνική δραστηρότητά της συμβάλλει στην επιβολή και στην αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του διεθνούς αποικιοκρατικούαστικού καταμερισμού της εργασίας».

330. Σε ό,τι αφορά ορισμένες εκδοχές και απόψεις που έχουν διατυπωθεί κατά

και κεντρική Ευρώπη, πάνω στην οποία μια υπερατλαντική δράση τεσσάρων αιώνων συσσώρευσε τεράστια κεφάλαια και ανασχημάτιζε τον παραγωγικό της σκελετό με κατεύθυνση τη νεώτερη μεγάλη καπιταλιστική οικονομία προσπαθούσε ξανά να περιλάβει τις χώρες της Αυτοκρατορίας των Σουλτάνων ως αγορές και διαβάσεις προς την Πρόσω και Άπω Ασία στην επιρροή της»[331]. Από τις εξελίξεις αυτές που άρχισαν να διαμορφώνονται στο χώρο της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και γενικότερα σ' ολόκληρο τον κόσμο ιδιαίτερα μετά το ΙΖ' αιώνα θα επωφεληθεί το ελληνικό στοιχείο που βοηθούμενο και από τη γεωγραφική θέση του ελλαδικού χώρου θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο εμπόριο και τις μεταφορές[332].

Από τη μακρόχρονη περίοδο που χαρακτηρίζει το φαινόμενο αυτό εδώ μας ενδιαφέρει η φάση που αναφέρεται ανάμεσα στο ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ'. Πρόκειται για τη φάση της γένεσης του νεοελληνικού παροικιακού φαινόμενου που συνδέεται ταυτόχρονα με δυο σημαντικές διαδικασίες:

α. Τη διαδικασία απαλλοτρίωσης και αποξένωσης πληθυσμών του ελλαδικού χώρου από τα μέσα παραγωγής όπως και τους όρους εργασίας τους.

β. Τη διαδικασία επιβολής του άνισου καταμερισμού εργασίας από τις κυρίαρχες οικονομίες στα πλαίσια της συγκρότησης της παγκόσμιας κεφαλαιοκρατικής αγοράς.

Η φάση αυτή της οικονομικής μας ιστορίας συμπίπτει με την ευρύτερη παρέμβαση του ελληνικού στοιχείου στην οικονομική ζωή, κυρίως στο εμπόριο και τις μεταφορές, της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της ευρύτερης περιοχής που την περιέβαλλε ώστε στο τέλος του ΙΗ' αιώνα, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σεραφ. Μάξιμος, «το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο έπαιρνε μια ξεχωριστή θέση σ' όλες τις μεγάλες αγορές της Ανατολής και τις συνέδεε με την λοιπή Μεσόγειο και την Ευρώπη»[333].

καιρούς για την εμφάνιση και το ρόλο των νεοελληνικών παροικιών, βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 10-13.

331. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 17-18.

332. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 393.

333. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 16. Επίσης αναφερόμενος στην ανάπτυξη και την εξάπλωση την περίοδο αυτή του ελληνικού εμπορικού στοιχείου επισημαίνει, στο ίδιο, σελ. 17, ότι «το γεγονός συμπίπτει με την επικράτηση των αρχών του ελευθέρου εμπορίου, πάνω στις αρχές του μερκαντιλισμού και του εμπορικού και ναυτικού μονοπωλίου, με την αλματώδη ανάπτυξη της μεγάλης βιοτεχνίας στην Ευρώπη και το ξέσπασμα ζωηρών οικονομικών και πολιτικών ανταγωνισμών στην Ανατολή».

Φυσικά ιδιαίτερο ρόλο στις εξελίξεις αυτές έπαιξε το ανανεωμένο [334] ενδιαφέρον των κυρίαρχων οικονομιών για τον παλιό δρόμο προς τις Ινδίες και την Άπω Ανατολή, γεγονός που είχε άμεσες επιπτώσεις στο βαλκανικό και τον ανατολικομεσογειακό χώρο.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στην ενδυνάμωση του παροικιακού ελληνισμού στο τέλος του ΙΗ' αιώνα όπως και στις αρχές του ΙΘ' συνέτειναν δύο ακόμη παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με τους πολέμους των κυρίαρχων οικονομιών κατά της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τα ξεσηκώματα των Ελλήνων είτε σχετίζονταν με αυτούς είτε όχι οπότε πολλοί Έλληνες αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τον ελλαδικό χώρο[335]. Έτσι για παράδειγμα, μετά τα ορλωφικά (1770) αρκετές χιλιάδες Ελλήνων αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Νότια Ρωσία όπου ίδρυσαν ελληνικές παροικίες[336]. Αλλά όπως αναφέρει ο Απ. Βακαλόπουλος και «μετά τη σύναψη της ειρήνης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) ένα μεγάλο ρεύμα, ιδίως νησιωτών και Πελοποννησίων, κινείται προς τις μικρασιατικές περιοχές, όπου ο ζυγός είναι ελαφρότερος ή προς τα μεγάλα κέντρα του εσωτερικού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ιδίως προς την Κωνσταντινούπολη, και προς διάφορες χώρες του εξωτερικού, Αυστρία, Ουγγαρία ή και Ρωσία»[337]. Ο δεύτερος που εκδηλώθηκε στις αρχές του ΙΘ' αιώνα, σχετίζεται με την παρακμή της αξιόλογης χειροτεχνικής-βιοτεχνικής δραστηριότητας που είχε αναπτυχθεί, όπως είδαμε, σε πολλά σημεία του ελλαδικού χώρου και κυρίως στον ορεινό. Η υπονόμευση της παραγωγικής αυτής δραστηριότητας, που προκλήθηκε από τον ανταγωνισμό των βιοτεχνικών-βιομηχανικών προϊόντων των πιο προχωρημένων καπιταλιστικά χωρών όπως και από τις διαφοροποιήσεις της οθωμανικής κοινωνίας, είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα σημαντικό ρεύμα φυγής χειροτεχνών-βιοτεχνών που καταστρέφονταν και κατέφευγαν στις παροικίες[338].

---

334. Βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 58 και Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 187.

335. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 115 και Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 586.

336. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 211 και Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 73-75. Περισσότερα στοιχεία για τα ρεύματα αποδημίας των Ελλήνων προς τα ρωσικά εδάφη, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 586-590.

337. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 445 και 457.

338. Στο φαινόμενο αυτό που είχε σοβαρότατες συνέπειες στην εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων στον ελλαδικό χώρο θα σταθούμε ξανά όταν

Έτσι η εμφάνιση και η ανάπτυξη του νεοελληνικού παροικιακού φαινόμενου συναρτήθηκε άμεσα με:

— Την εξέλιξη της οθωμανικής κοινωνίας από το ΙΖ' αιώνα κυρίως κι εδώ.
— Τη διαδικασία διαμόρφωσης της παγκόσμιας καφαλαιοκρατικής αγοράς και την ανάπτυξη της αποικιοκρατίας.
— Τις ειδικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις περιοχές όπου δημιουργήθηκαν ελληνικές παροικίες.
— Τις διώξεις και τη φυγή των Ελλήνων στο εξωτερικό που ακολουθούσε κάθε εξέγερση κατά του κατακτητή.
— Την καταστροφή και τον εκπατρισμό των χειροτεχνών-βιοτεχνών από το 1815 και μετά.

2. Σε ποιές όμως περιοχές γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ανάμεσα στο ΙΗ' και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα, πράγμα που έχει ιδιαίτερη σημασία για μια πληρέστερη κατανόηση του παροικιακού φαινόμενου αυτής της περιόδου;

Οι πρώτες ελληνικές παροικίες εμφανίστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο. Συγκεκριμένα οι κυριότερες από αυτές βρισκόντουσαν[339]:

— Στην Ιταλία (Αγκώνα, Βενετία, Γένοβα, Λιβόρνο, Μεσσήνη, Μιλάνο, Μπρίντεζι κ.ά.).
— Στη Γαλλία (Μασσαλία, Παρίσι).
— Στην Αγγλία (Λονδίνο, Λίβερπουλ).
— Στην Ολλανδία (Ρότερνταμ, Άμστερνταμ).
— Στη Ρωσία (Οδησσός κ.ά.).
— Στη Γερμανία (Βερολίνο, Λειψία, Μόναχο).
— Στην Αυστροουγγαρία (Βιέννη, Βουδαπέστη, Τεργέστη κ.ά.).
— Στη Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία (Φιλιππούπολη, Βελιγράδι, Σκόπια, Βουκουρέστι, Γιάσι κ.ά.).

Στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα αρχίζουν να αναπτύσσονται και οι πρώτες παροικίες στη Βόρεια Αφρική και στην Άπω Ανατολή (Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Καλκούτα, Ντάκκα κ.ά.).

Πρέπει να επισημανθεί, πάντως ότι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού παροικιακού φαινόμενου της νεώτερης εποχής είναι ότι οι κοινότητες αυτές, ιδιαίτερα του ευρωπαϊκού χώρου, αναπτύχθηκαν πολύ γρήγορα, στην κυριολεξία «φούντω-

θα αναφερθούμε στην περίπτωση των Αμπελακιών. Επίσης βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 173 και Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 44.

339. Βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 61-62.

σαν», καθώς και το ότι οι περισσότερες από αυτές έσβησαν αρκετά γρήγορα. Πιο συγκεκριμένα, το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει πρωταρχικά τις παροικιακές κοινότητες που είχαν συγκροτηθεί στα εδάφη των κυρίαρχων οικονομιών και κυρίως στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη. Και πρέπει να αποδοθεί στ' ότι το κομμάτι αυτό του παροικιακού ελληνισμού σε μια πρώτη φάση κατόρθωσε να επωφεληθεί από τα περιθώρια που άφηνε η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στους κόλπους των κυρίαρχων οικονομιών, όπως και από τις προσπάθειές τους για επέκταση και διείσδυση στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γρήγορα όμως, όπως θα μας δοθεί η δυνατότητα να εξετάσουμε με αφορμή το αμπελακιώτικο εμπόριο και παραγωγή, οι εμπορικές δραστηριότητες των ελληνικών κοινοτήτων στο έδαφος των αναπτυγμένων κοινωνικών σχηματισμών είτε εκτοπίστηκαν είτε αφομοιώθηκαν στη διαδικασία ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής στις κοινωνίες αυτές[340].

Σε ό,τι αφορά δε τη χωρική διάταξη των ελληνικών παροικιών της περιόδου αυτής διαπιστώνουμε ότι αυτές είχαν δημιουργηθεί σε νευραλγικά κέντρα του διεθνούς εμπορίου όπως και σε βασικούς κόμβους των διεθνών μεταφορών. Έτσι σχετικά με τις ελληνικές κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης, που μας ενδιαφέρουν περισσότερο, παρατηρούμε ότι οι πιο σημαντικές από αυτές αναπτύχθηκαν κατά μήκος των δρόμων που ακολουθούσαν τα καραβάνια, όπως και σε στρατηγικής σημασίας εμπορικά κέντρα[341]. Φυσικά, η διαπίστωση αυτή δεν υποβαθμίζει τις ιδιαιτερότητες που παρουσίαζαν οι παροικίες μεταξύ τους που εκτός από τον κοινό λειτουργικό ρόλο που διαδραμάτιζαν στα πλαίσια της διαμορφωνόμενης παγκόσμιας αγοράς, ταυτόχρονα έκφραζαν και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των κυρίαρχων οικονομιών με τις οποίες συνδέονταν όπως και ειδικές συνθήκες και διασυνδέσεις, που διαμόρφωναν

340. Για τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού που αναπτύχθηκαν στο χώρο των κυρίαρχων κοινωνικών σχηματισμών και οι οποίες είχαν εμπορικό χαρακτήρα ισχύει πλήρως η επισήμανση του Κ. Τσουκαλά ότι «όσο το βιομηχανικό και τραπεζικό κεφάλαιο του καπιταλισμού του κέντρου ισχυροποιούσε την ηγεμονική θέση του, το εμπορικό κεφάλαιο, στο οποίο υπάγονταν η πλειοψηφία των αστών της Ευρώπης, έχανε τη σχετική αυτονομία που είχε κατορθώσει ν' αποκτήσει στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα», βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 55.

341. Βλ. σχετικά Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 219. Επίσης ο Τάσ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», ό.π., σελ. 10, γράφει ότι «μεγάλα κέντρα διαμετακόμισης αγαθών, ήταν η Βιέννη, η Βουδαπέστη, το Βουκουρέστι, το Γιάσι, ενώ η ακτίνα δράσης του εξαγωγικού εμπορίου έφτανε ως τη Γερμανία, τη Δανία, την Ολλανδία και αυτήν ακόμα την Αγγλία».

στις χώρες που παρουσιάστηκαν. Από τους παράγοντες αυτούς καθοριζόταν το ειδικό βάρος κάθε παροικίας και το ενδιαφέρον που έδειχνε για τα προβλήματα της ελλαδικής πραγματικότητας.

3. Ξεχωριστό ενδιαφέρον για το θέμα μας παρουσιάζουν οι ελληνικές παροικίες που εμφανίστηκαν στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης και της βαλκανικής[342]. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την περίπτωση της Κεντρικής Ευρώπης όπου αναπτύχθηκαν πολυάριθμες και ισχυρές ελληνικές κοινότητες, δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν το πότε ακριβώς αρχίζει η εγκατάσταση Ελλήνων στο χώρο αυτό[343]. Όπως αναφέρει ο Απ. Βακαλόπουλος η παρουσία Ελλήνων στα εδάφη αυτά μνημονεύεται από το ΙΕ' αιώνα και ότι σε πόλεις της Τρανσυλβανίας, όπως στο Sibiu, το ελληνικό στοιχείο ήδη από το 1545 είχε στα χέρια του το εμπόριο με την Ανατολή. Με βάση τις τελωνειακές καταστάσεις του Sibiu διαπιστώνεται ότι εισάγονταν από Έλληνες: Μαλλιά, μετάξι, βαμβάκι, διάφορα είδη υφασμάτων, νήματα, δέρματα, γούνες, σάλια, εδώδιμα, λεμόνια, ρύζι κ.ά. Ειδικότερα, η εμφάνιση ελλήνων εμπόρων στο Braşov της Τρανσυλβανίας συνδέεται με την ίδρυση των πρώτων υφαντουργείων και την παραγωγή υφασμάτων. Έτσι οι Έλληνες μεταφέρανε από περιοχές της βαλκανικής πρώτες ύλες (μαλλιά, νήματα κ.λπ.). Στις περιοχές αυτές, κυρίως από το ΙΖ' αιώνα, άρχισαν να εμφανίζονται και συμπράξεις εμπόρων, όπως η «Ανατολική Κομπανία» της Τρανσυλβανίας (Sibiu και Braşov) που παρουσίασε μεγάλη δραστηριότητα ιδιαίτερα κατά το ΙΗ' αιώνα. Στους κόλπους της κομπανίας αυτής περιλαμβάνονταν έμποροι από τα Ιωάννινα, τις Σέρρες, τη Φιλιππούπολη, το Μελένικο, τή Σινώπη, την Τραπεζούντα κ.ά.[344] Στο θέμα όμως

342. Αναφορικά με τις κατευθύνσεις που πήραν οι μεταναστεύσεις ελληνικών πληθυσμών προς το βαλκανικό και τον κεντροευρωπαϊκό χώρο, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 469, Πίνακας 7.

343. Για τις περιοχές της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας, ο Χρήστος Τσιντζιλώνης, «Ο παροικιακός ελληνισμός της Ουγγαρίας», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σελ. 346, γράφει ότι: «Σύμφωνα με σχετικές έρευνες ούγγρων ιστορικών η εμφάνιση των Ελλήνων εμπόρων σ' αυτές τις περιοχές αρχίζει από το 1541. Η αρχή της μαζικής εγκατάστασής τους στην περιοχή της Ουγγαρίας χρονολογείται από το 1687-1718, ενώ η άνθιση των ελληνικών παροικιών εντοπίζεται μεταξύ 1718-1774». Επίσης επισημαίνει ότι ο παροικιακός ελληνισμός της Ουγγαρίας «σύμφωνα με την επίσημη ουγγρική ιστοριογραφία, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στο εμπόριο και στη διαμόρφωση του πρώιμου καπιταλισμού της Ουγγαρίας του 18ου αιώνα».

344. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 470-473. Για τις εμπορικές κομπανίες στην Ουγγαρία, βλ. Χρ. Τσιντζιλώνης, «Ο παροικιακός...», ό.π., σελ. 348-350.

αυτό θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε όταν θε διερευνήσουμε τη φύση των αμπελακιώτικων Συντροφιών.

Στην ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων στον κεντροευρωπαϊκό χώρο συνέβαλε αποφασιστικά και η πολιτική των αρχών της αυτοκρατορίας των Αψβούργων που ευνοούσε τη δραστηριότητα των ελλήνων εμπόρων του Sibiou, του Braşov και άλλων περιοχών «όχι μόνο γιατί συνέβαλαν στην εισροή μεγάλων ποσών στα δημόσια ταμεία της, αλλά και γιατί της εξασφάλιζαν στην Ανατολή κέντρα εισαγωγής πρώτων υλών, και εξαγωγής βιομηχανικών προϊόντων»[345]. Ειδικότερα οι ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης[346] άρχισαν να παρουσιάζουν μεγάλη ανάπτυξη μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), σύμφωνα με την οποία το οθωμανικό κράτος παραχώρησε σημαντικά προνόμια στην Αυστρία[347]. Πιο συγκεκριμένα η ραγδαία ανάπτυξη του παροικιακού

345. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 473. Επίσης βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 212, όπου αναφέρει ότι «επειδή η αυστροουγγρική φεουδαρχία ήταν πολύ καθυστερημένη και η αστική τάξη ακόμα ασχημάτιστη, η μοναρχία επέτρεψε στους ξένους, δίνοντάς τους διάφορα προνόμια να 'ρθουν στην Αυστροουγγαρία».

346. Για τις ελληνικές παροικίες στο χώρο αυτό, βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 64-68. Ο Ούγγρος Λ. Σάιφερ γράφει ότι: «Στο 18ο αιώνα βρίσκουμε στην Ουγγαρία προπάντων Γερμάνους, Κροάτες, Αρμένηδες μα κυρίως Ρωμιούς, που διεκπεραιώνουν τις περισσότερες οικονομικές υποθέσεις» αναφέρεται στο Γιάν. Κορδάτος, «Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία», Έκδοση 2η, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974, σελ. 11. Επίσης στο ίδιο, σελ. 13, ο Γιάν. Κορδάτος γράφει ότι η Βιέννη και η Βουδαπέστη συγκέντρωναν τους πιο μεγάλους έλληνες εμπόρους και τραπεζίτες.

347. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 176, 190, 214, 219 επόμ., και 225 επόμ., όπου παραθέτει διάφορα στοιχεία για τις οικονομικές σχέσεις του αυστροουγγρικού χώρου με την οθωμανική αυτοκρατορία, όπως και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 719-720. Για τις δυνατότητες παρέμβασης που άφηνε στο ελληνικό στοιχείο η γενικότερη κοινωνικοοικονομική κατάσταση της Αυστρίας, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Το εμπόριο της Πελοποννήσου», ό.π., σελ. 288, όπου αναφέρει ότι στην Αυστρία «το εμπορικό κεφάλαιο αρχίζει να αναπτύσσεται μόλις προς το τέλος του 17ου αιώνα. Τότε ακριβώς γίνεται από την Αυστριακή αυτοκρατορία μια εξόρμηση προς τις αγορές της ανατολικής Μεσογείου. Το 1719, για να αναπτυχθεί το θαλάσσιο εμπόριο της Αυστρίας, η Τεργέστη κηρύχθηκε ελεύθερο λιμάνι (...) Έτσι το αυστριακό εμπόριο, ιδιαίτερα το θαλασσινό, εισέρχεται πολύ αργά στο διεθνή εμπορικό ανταγωνισμό, με ελάχιστες πιθανότητες επιτυχίας». Πάντως όταν το εγχώριο κεφάλαιο δυνάμωσε η αυλή της Βιέννης αποφάσισε να θέσει τέρμα στα προνόμια των ελλήνων εμπόρων. Έτσι η Μαρία Θηρεσία με διάταγμά της, το 1774, προσπάθησε να περιορίσει την εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων. Σε ό,τι αφορά τα προνόμια των ελλήνων εμπόρων που είχαν αποκτήσει κυρίως με τη συνθήκη του Πασάροβιτς και επικυρώθηκαν με τη συνθήκη του Βελιγραδίου (1739) στην πιο ουσιαστική τους πλευρά αυτά επέτρεπαν στους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας να πληρώνουν μόνο 3% τελωνειακούς δασμούς, ενώ οι ντόπιοι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν

ελληνισμού στις κεντροευρωπαϊκές χώρες συνδέεται πρωταρχικά με την ανάγκη τους να προμηθεύονται πρώτες ύλες όπως βαμβάκι, νήματα κ.ά. από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που παρουσίαζαν μάλιστα το πλεονέκτημα να βρίσκονται γεωγραφικά κοντά τους, με αποτέλεσμα το κόστος των πρώτων υλών που εισάγονταν να συμπιέζεται και από αυτή την άποψη, γεγονός που ενίσχυε την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων της υφαντουργίας τους που αναπτυσσόταν με γρήγορους ρυθμούς. Στη βάση ακριβώς αυτή, στα τέλη του ΙΗ' αιώνα, στις αγορές του κεντροευρωπαϊκού χώρου σημειώθηκε μεγάλη ώθηση του εμπόριου των κόκκινων βαμβακερών νημάτων που συνδέεται με την ανάπτυξη του αμπελακιώτικου φαινόμενου όπως και άλλων χειροτεχνικών-βιοτεχνικών κέντρων κυρίως της Θεσσαλίας. Ταυτόχρονα οι Έλληνες έμποροι εισάγανε βιομηχανικά προϊόντα και ιδιαίτερα γερμανικά υφάσματα που καταναλώνονταν στο μεγαλύτερό τους μέρος στη Μακεδονία[348]. Τον άξονα του εμπορίου των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή τον αποτελούσαν οι πόλεις της Βιέννης και της Θεσσαλονίκης[349]. Τα εμπορεύματα που προέρχονταν από την οθωμανική αυτοκρατορία (βαμβάκι, κόκκινα νήματα κ.ά.) αποθηκεύονταν στη Βιέννη και από εκεί αποστέλλονταν σε διάφορα σημεία της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης[350]. Έτσι κέντρο του παροικιακού ελληνισμού στο χώρο αυτό ήταν η Βιέννη. Όπως μας πληροφορούν οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στα τέλη του ΙΗ' αιώνα στην Αυστρία βρίσκονταν πάνω από 80.000 οικογένειες που προέρχονταν κυρίως από τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία[351]. Ο Κυρ. Σιμόπουλος σημειώνει ότι «το αυστριακό εμπόριο που αναπτύχθηκε κατά την τελευταία 25ετία του (ΙΗ') αιώνα αποτελούσε ουσιαστικά έργο των

33% όπως και μια σειρά άλλους φόρους. Για τα θέματα αυτά, βλ. Χρ. Τσιντζιλώνης, «Ο παροικιακός...», ό.π., σελ. 346 και 349.

348. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 499. Επίσης ο Β. Κρεμμυδάς, «Το εμπόριο της Πελοποννήσου...», ό.π., σελ. 288-289, αναφέρει ότι στα τέλη του ΙΗ' αιώνα τα τσόχινα υφάσματα της Λειψίας συναγωνίζονταν σοβαρά στην Πελοπόννησο τα γαλλικά. Ακόμη βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 193-197. Γενικότερα για τις εμπορικές σχέσεις της Γερμανίας, Αυστρίας κ.λπ. με την οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 190-204 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 176-179 και 182.

349. Ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 201, γράφει: «Η Βιέννη από τη μια μεριά, η Θεσσαλονίκη από την άλλη, είναι οι δυο μεγάλες αποθήκες του εμπορίου της Ελλάδας με τη Γερμανία». Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 500.

350. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 227.

351. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 226.

Ελλήνων»[352]. Και ο F. Beaujour μας πληροφορεί ότι οι Έλληνες από μεσίτες που ήταν αρχικά στο εμπόριο αυτό, κατόρθωσαν να γίνουν προνομιούχοι πράκτορες[353].

Με την άνθιση του παροικιακού ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη συνδέεται στενά και η γρήγορη ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων της βαλκανικής[354]. Για τις κοινότητες αυτές ο Ν. Σβορώνος γράφει ότι «μια σειρά σχεδόν συνεχής από νησίδες ελληνικές περιτριγυρισμένες από αυτόχθονες πληθυσμούς ξεκινούσε από τη βόρειο Ελλάδα (...) και επεκτεινόταν ως το Δούναβη, στην Ουγγαρία και στις βαλκανικές όχθες της Μαύρης Θάλασσας»[355]. Σχετικά με τον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο που έπαιζε το ελληνικό παροικιακό στοιχείο ο ίδιος επισημαίνει ότι αποτελούσε «κατά κάποιο τρόπο την αστική τάξη των Βαλκανίων» και ότι «οι Έλληνες έπαιξαν στις Βαλκανικές χώρες τον ίδιο ρόλο που οι δυτικοευρωπαίοι έμποροι οι εγκατεστημένοι στην Οθωμανική αυτοκρατορία, είχαν παίξει γι' αυτούς του ίδιους: εκπαιδευμένοι από τους "Φράγκους" εκπαίδευσαν με τη σειρά τους τους βαλκανικούς λαούς, επωφελούμενοι από τα πλούτη των χωρών αυτών (...) έτσι οι Έλληνες, στοιχείο διαβαλκανικό, έγιναν οι ενδιάμεσοι του εξευρωπαϊσμού των βαλκανικών λαών»[356]. Θα πρέπει πάντως να

352. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 720 και F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 201, όπου αναφέρει ότι: «Το εμπόριο της Γερμανίας με την Τουρκία βρίσκεται ολόκληρο στα χέρια των Ελλήνων». Επίσης ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 720, αναφέρει ότι «οι Έλληνες είχαν επίσης αναπτύξει ζωηρό εμπόριο με την Πολωνία, την Ουγγαρία και τη Ρωσία».

353. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 201.

354. Οι πρώτες ελληνικές κοινότητες στο χώρο της βαλκανικής συγκροτήθηκαν στο ανατολικό της μέρος κυρίως από τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα στις πλούσιες σε σιτηρά και ζώα περιοχές της Βλαχίας και Μολδαβίας, όπου σύντομα το ελληνικό στοιχείο έθεσε κάτω από τον έλεγχό του το διαμετακομιστικό εμπόριο με την Κεντρική Ευρώπη, την Πολωνία και τη Ρωσία· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 476-477.

355. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 191. Σχετικά ο Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 76, υποστηρίζει ότι «οι ελληνικές παροικίες που είχαν ιδρυθεί μέσα στο βαλκανικό χώρο, βασικά εξυπηρετούσανε τη διείσδυση της Αυστρίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία».

356. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 191 και για συμπληρωματικά στοιχεία, N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 32-33. Ειδικότερα για την οικονομική ενότητα του βαλκανικού χώρου, βλ. Ν. Σβορώνος, «Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σελ. 265-268. Ο Β. Φίλιας «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 35-38, δίχως να αμφισβητεί το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε το ελληνικό εμπορικό στοιχείο υποστηρίζει ότι ο ρόλος του εβραϊκού στοιχείου στην οργάνωση της αγοράς στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία ήταν πιο αποφασιστικός. Ταυτόχρονα δε επισημαίνει και το σπουδαίο ρόλο που έπαιζαν στα εμπορικά πράγματα της Ανατολής

σημειωθεί ότι ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτιζε η ελληνική παροικιακή αστική τάξη που είχε σαφώς εμπορικό χαρακτήρα δεν περιοριζόταν μόνο στο χώρο της βαλκανικής χερσονήσου, αλλά επεκτεινόταν σ' ένα ευρύτερο χώρο εξασφαλίζοντας έτσι την οικονομική σύνδεση της βαλκανικής, της Μαύρης Θάλασσας και της Νοτιοανατολικής Μεσογείου με της αγορές κυρίως της Κεντρικής Ευρώπης[357] αλλά και γενικότερα με εκείνες των κυρίαρχων οικονομιών στα πλαίσια του διαμορφωνόμενου τότε νέου κα-

---

και οι Αρμένιοι. Για το θέμα αυτό ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 16, γράφει ότι δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας «το γεγονός ότι οι πρώτες υπολογίσιμες κοινωνικές αστικές διαφοροποιήσεις σ' ολόκληρο το χώρο δράσης του Ελληνισμού έχουν φορέα κυρίως το ελληνικό στοιχείο, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται εδώ ο ιδιαίτερος ρόλος του ισραηλίτικου στοιχείου και των Αρμενίων στην Ανατολή».

357. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 277-278, όπου τονίζει ότι «τα οργανωτικά και διευθυντικά κέντρα αυτού του δικτύου βρίσκονταν στη Βιέννη, στη Βουδαπέστη, την Τεργέστη, το Λιβόρνο κ.ά., ενώ οι κοινότητες εκτείνονταν κατά μήκος των οδικών εμπορικών δρόμων που κατέληγαν στην Ευρώπη, περνώντας απ' τη Μακεδονία και τη Σερβία». Σχετικά με το ρόλο του ελληνικού στοιχείου ο Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 4, γράφει χαρακτηριστικά ότι «πριν ακόμα υψωθεί η σημαία της ανεξαρτησίας το ελληνικό στοιχείο είχε κατακτήσει την υπεροχή στο εμπόριο και τις μεταφορές, σαν στοιχείο με ιδιαίτερα εθνικό χαρακτήρα, με ιδιαίτερη οντότητα και κατείχε θέσεις δεσπόζουσες από τη μια άκρη της Μεσογείου, ως την έτερη, από τα βόρεια της Βαλκανικής, ως τα νότια νησιωτικά της συμπλέγματα». Στην ευρύτερη, και όχι στενά βαλκανική, λειτουργία της ελληνικής αστικής τάξης επιμένει ιδιαίτερα ο N.Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 199, τονίζοντας ταυτόχρονα, το διαμεσολαβητικό χαρακτήρα της σε ό,τι αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες που είχαν αναπτυχθεί στο χώρο της Μεσογείου, της Κεντρικής Ευρώπης και της Νότιας Ρωσίας. Με βάση τα δεδομένα αυτά, όπως επισημαίνει ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 58, δεν είναι τυχαίο ότι τότε παράλληλα με την εθνική ιδέα αναπτύχθηκέ μια «διαβαλκανική» συνείδηση χωρίς να προσκρούει σοβαρά στον εκκολαπτόμενο εθνικισμό του καθενός από τους βαλκανικούς λαούς μέχρι το ΙΘ' αιώνα. Τυπική έκφραση τόσο του διαβαλκανικού όσο και του ευρύτερου ρόλου που διαδραμάτιζε το ελληνικό στοιχείο αποτέλεσε στο ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο το κήρυγμα και η δράση του Ρήγα Φεραίου και των συντρόφων του. Για το θέμα αυτό, ο Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 89, γράφει ότι «εκείνο που ξεχώρισε το Ρήγα από τους άλλους διαφωτιστές είναι πως κατανόησε και θεωρητικά συνέλαβε (με τη Χάρτα του και το Θούριό του) την αναγκαιότητα να μη διασπαστεί η ενότητα του ιστορικού χώρου Βαλκάνια-Ανατολική Μεσόγειος, διάσπαση που είχε αρχίσει κιόλας από την εποχή του». Για τον ευρύτερο χαρακτήρα της εμπορευματικής αστικής τάξης που διαμορφώθηκε το ΙΗ' αιώνα καθώς και το ρόλο της ελληνικής γλώσσας στο χώρο δράσης της, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 35 και 39-40. Επίσης για τον κυρίαρχο ρόλο της ελληνικής γλώσσας στην οικονομική, κοινωνική και θρησκευτική ζωή όπως και για το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε το ελληνικό εμπορικό στοιχείο στα βασικότερα κέντρα της βαλκανικής, βλ. Nadja Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 90, όπου ακόμη, σελ. 92, τονίζει τη σταθερότητα της θέσης που κατείχαν οι Έλληνες στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο στο χώρο αυτό.

ταμερισμού εργασίας σε διεθνές επίπεδο με βάση τις νομοτέλειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι στη διάρκεια του ΙΗ' αιώνα οι περισσότερες και πιο σημαντικές ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού είχαν συγκροτηθεί στον ευρωπαϊκό χώρο και κατά πρώτο λόγο στο κεντρικό του μέρος. Η γεωγραφική διάταξη των κοινοτήτων αυτών ακολουθούσε την πορεία των μεγάλων εμπορικών δρόμων, με άξονες τα μεγάλα αστικά κέντρα και λιμάνια, όπως τη Βιέννη, τη Βουδαπέστη την Τεργέστη, το Λιβόρνο και τη Μασσαλία. Η εξαιρετικά γρήγορη άνθιση των ελληνικών κοινοτήτων στο χώρο αυτό συναρτήθηκε άμεσα με την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο χώρο αυτό και την ανάγκη τροφοδότησης με πρώτες ύλες που παράγονταν κυρίως σε περιοχές της βαλκανικής της αναπτυσσόμενης κεντροευρωπαϊκής βιομηχανίας. Από τις αρχές όμως του ΙΘ' αιώνα, στο βαθμό που οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής εδραιώνονταν και ενισχύονταν η ηγεμονία του ντόπιου κεφαλαίου σε ολόκληρο το φάσμα της οικονομικής δομής των κυρίαρχων κοινωνικών σχηματισμών, οι ελληνικές παροικίες που είχαν εμπορικό χαρακτήρα άρχισαν να παρακμάζουν· συχνά μάλιστα με ρυθμούς πιο γρήγορους απ' ότι είχαν αναπτυχθεί. Έτσι έχουμε μια μεταστροφή του ρεύματος αποδημίας σε περιοχές όπου οι κυρίαρχες οικονομίες προσπαθούν να διεισδύσουν και διευρύνουν την οικονομική και πολιτική τους επιρροή. Στη διαδικασία αυτή, που διαφοροποίησε σημαντικά τη βάση ύπαρξης και λειτουργίας των ελληνικών παροικιών, άνθισαν αργότερα οι ελληνικές κοινότητες κυρίως της Νοτιο-Ανατολικής Μεσογείου. Συμπερασματικά από τις σύντομες αυτές επισημάνσεις προκύπτει, ότι το νεώτερο παροικιακό φαινόμενο περιλαμβάνει δύο φάσεις που διακρίνονται μεταξύ τους από τη διαφορετική βάση ανάπτυξης και λειτουργίας των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού παρά το ότι διατηρούν και στις δύο περιπτώσεις τον εμπορικό τους χαρακτήρα. Στην πρώτη, η ακμή των παροικιών συνδέεται περισσότερο με τη διαδικασία ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό των κυρίαρχων κοινωνικών σχηματισμών και της ζήτησης προϊόντων και πρώτων υλών που προκαλούσε η πορεία εκβιομηχάνισης των οικονομιών τους. Με τη διαδικασία αυτή σχετίζεται και το αμπελακιώτικο φαινόμενο όπως θα δούμε σε επόμενες σελίδες. Στη δεύτερη, η ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού παρακολουθεί τη διείσδυση των κυρίαρχων οικονομιών σε περιοχές καθυστερημένες, συμβάλλοντας με αυτό τον

τρόπο στην επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων ευρύτερα όπως και στην καθιέρωση σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις κυριαρχούμενες οικονομίες στα πλαίσια ενός νέου καταμερισμού εργασίας που έτεινε να καθιερωθεί. Έτσι όπως αναφέρει ο Κ. Τσουκαλάς «οι αδήρητες λειτουργικές ανάγκες του επεκτεινόμενου καπιταλισμού ζητούσαν φορείς τους οποίους η ντόπια εξουσία δεν άφηνε να παραχθούν. Το κενό συμπληρώθηκε από κοινωνικά στρώματα εξωγενή, που δεν αμφισβητούσαν την ντόπια εξουσία στο πολιτικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα επωφελούνταν από την ιμπεριαλιστική προστασία»[358].

4. Ποιά όμως ήταν η κοινωνική διαστρωμάτωση των παροικιών και τι ρόλο έπαιζαν τα διάφορα κοινωνικά στρώματα και ομάδες που τις συγκροτούσαν σε σχέση με τη διαμορφωνόμενη νεοελληνική πραγματικότητα;

Θα ξεκινήσουμε την προσέγγισή μας στο ερώτημα αυτό με την άποψη που δέχεται ότι η παροικία «ανήκει στην κατηγορία των κοινωνικών ομάδων όπου επικρατεί ο μη προσωπικός δεσμός ανάμεσα στα μέλη τους» και ότι, αν και δεν συνιστά μια αυτοτελή κοινωνία, αποτελεί μια ολική κοινωνική πραγματικότητα· πιο συγκεκριμένα πρόκειται για «μια ιδιόμορφη μικροσκοπική κοινωνία που ζει ταυτόχρονα και μέσα και στο περιθώριο κάποιας άλλης κοινωνίας»[359]. Από το χαρακτήρα και τη λειτουργία, όμως, των παροικιών που ήταν κυρίως εμπορικός[360] προκύπτει ότι στην κοινωνική σύνθεσή τους δέσποζε το εμπορικό στοιχείο. Ουσιαστικά στις παροικίες κυριαρχούσε μια αστική εμπορική τάξη, που ενώ συνδεόταν οργανικά και λειτουργούσε επικουρικά στη διαδικασία ανάπτυξης και αργότερα επέκτασης[361] των κυρίαρχων οικονομιών

358. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 353, όπως και τις τοποθετήσεις του για τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον στις σελ. 278, 283-284 και 325.

359. Βλ. Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 81. Πάντως αν και σωστά τονίζεται, κατ' αρχήν, από το Ν. Ψυρούκη ότι στις παροικίες δεν επικρατεί ο προσωπικός δεσμός ανάμεσα στα μέλη τους, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ο ρόλος που έπαιζαν οι διάφοροι προσωπικοί δεσμοί που εδραζόντουσαν σε συγγενικές, τοπικές κ.ά. σχέσεις στην προσέλκυση ατόμων στις παροικίες ως τόπων υποδοχής απόδημων και μεταναστών.

360. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Ανάλεκτα...», ό.π., σελ. 226.

361. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 20-21, όπου γράφει ότι «η ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων της περιφέρειας της Μεσογείου, είναι στενά δεμένη με τη διαδικασία της διείσδυσης του ευρωπαϊκού καπιταλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο» και ότι «ο κύριος ρόλος των ελληνικών μεταπρατικών κοινοτήτων του εξωτερικού (...) ήταν ο ρόλος των άμεσων επίκουρων του μεγάλου ευρωπαϊκού κεφαλαίου στις χώρες που είχαν αποικίσει οι μειονότητες αυτές, ακριβώς με το σκοπό αυτό».

στα πλαίσια της διαμορφωνόμενης παγκόσμιας κεφαλαιοκρατικής αγοράς, ταυτόχρονα διατηρούσε ισχυρούς οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτιστικούς δεσμούς τόσο με τον κυρίως ελλαδικό χώρο όσο και με τις χώρες εγκατάστασης των παροίκων[362]. Άλλωστε από τις σύνθετες αυτές σχέσεις προέκυπταν και οι διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού παρά τον κοινό μεταπρατικό τους χαρακτήρα[363].

Η συγκρότηση όμως της κυρίαρχης αυτής τάξης δεν ήταν ενιαία αλλά υπήρχαν διάφορες διαστρωματώσεις. Βασικά υπήρχε το στρώμα των μεγαλεμπόρων, που είχαν πιο έντονα αναπτυγμένο το κοσμοπολίτικο πνεύμα και των μικρομεσαίων εμπόρων, που είχαν εθνικό προσανατολισμό[364]. Η σημαντική αυτή διαφορά που υπήρχε ανάμεσα στους μεγαλέμπορους και τους μικρομεσαίους εμπόρους, οφειλόταν στο ότι οι δεσμοί των πρώτων με τις κυρίαρχες οικονομίες όπως και με τις άρχουσες κοινωνικές δυνάμεις των χωρών, που ήταν εγκατεστημένοι ήταν ισχυροί, ενώ στην περίπτωση των μικρομεσαίων εμπόρων αυτοί ήταν από χαλαροί μέχρι ανύπαρκοι. Πάντως θα πρέπει να επισημανθεί ότι με εξαίρεση τους φορείς της βιοτεχνίας που δεν μπόρεσαν, όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος της έρευνάς μας, να συνεχίσουν την αναπτυξιακή τους πορεία και μπήκαν σχετικά γρήγορα σε μια διαδικασία παρακμής μετά από μια ραγδαία αλλά σύντομη σε διάρκεια ακμή, οι πιο ισχυρές από οικονομική άποψη ομάδες της συγκροτούμενης ελληνικής αστικής τάξης δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν έξω από τον κύριο κορμό του ελλαδικού χώρου όπως συνέβει με το παροικιακό κεφάλαιο ή δημιουργήθηκαν μέσα σ' αυτόν αλλά δρούσαν οικονομικά έξω από αυτόν όπως συνέβει με το ναυτιλιακό κεφάλαιο. Μάλιστα, όπως τονίζει ο Ν. Σβορώνος, «η άμεση ή έμεση εξάρτηση των μεσαίων και μικρών ελλαδικών στρωμάτων από το εξωελλαδικό αυτό τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης από το ΙΗ' αιώνα ως το τέλος περίπου του ΙΘ', που επιτείνεται από

362. Ο Ν. Ψυρούκης, «Το νεοελληνικό παροικιακό...», ό.π., σελ. 81, γράφει χαρακτηριστικά ότι ο πάροικος έχει «δύο "πατρίδες", εκείνη της προέλευσής του και εκείνη της διαμονής του, που και οι δυο είναι απαραίτητες για την υπόστασή του». Σχετικά βλ. επίσης και τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του Β. Φίλια, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 42-43.

363. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 339, όπου αναφορικά με τις παροικίες υποστηρίζει ότι «ο μεταπρατικός τους χαρακτήρας είναι σαφής, αλλά ο ελληνισμός του εξωτερικού συγκροτείται από άθροισμα στρωμάτων με κοινωνικό και οικονομικό ρόλο που παρουσιάζει ουσιαστικές διαφοροποιήσεις».

364. Δεν είναι άλλωστε τυχαίος ο κυριαρχικός ρόλος που διαδραμάτισαν οι μικρομεσαίοι έμποροι στην ίδρυση και στελέχωση της Φιλικής Εταιρίας. Βλ. επίσης Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 43-44.

τα μέσα τούτου με τη μεταφορά σημαντικού μέρους ελληνικών κεφαλαίων και την επένδυσή τους στην Ελλάδα, συνδέει την εξωελλαδική αυτή ομάδα με την ελλαδική οικονομία, όπου της εξασφαλίζει ρόλο ηγετικό και την καθιστά τον κύριο θετικό παράγοντα στις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις»[365]. Ταυτόχρονα με τα περιθώρια που άφηναν οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού για απασχόληση και πλουτισμό έδιναν τη δυνατότητα διαφυγής σ' εκείνα τα τμήματα του πληθυσμού, που λόγω της θέσης τους θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν μια δυναμική ενδεχομένως διαδικασία πραγμάτωσης του ιστορικού σταδίου της πρωταρχικής συσσώρευσης στο χώρο διαμόρφωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, παρεμποδίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο το άνοιγμα σε μεγάλης κλίμακας κεφαλαιοκρατικού τύπου συσσωρεύσεις και μετασχηματισμούς[366]. Έτσι δίπλα στις αστικές εμπορικές ομάδες και στρώματα, και επειδή οι παροικίες συγκροτούσαν ολικές κοινωνικές πραγματικότητες, συναντάμε σ' αυτές και άλλες κοινωνικές κατηγορίες που οι πιο πολλές, λίγο πολύ, εξαρτούνταν από τις διάφορες ομάδες της παροικιακής εμπορικής αστικής τάξης ή όφειλαν σε αυτές την ύπαρξή τους. Έτσι στην κοινωνική σύνθεση των παροικιών βρίσκουμε διάφορα μορφωμένα στρώματα και ομάδες (γιατρούς, λογιστές, φοιτητές κ.ά.), κληρικούς, χειροτέχνες-βιοτέχνες καθώς και διπλωμάτες και στρατιωτικούς που έκαναν καριέρα στον κρατικό μηχανισμό των χωρών εγκατάστασής τους. Η τελευταία αυτή ομάδα, όπως και ο ανώτερος κλήρος, είχαν την ίδια περίπου νοοτροπία με τους μεγαλέμπορους με τους οποίους άλλωστε σχημάτιζαν την άρχουσα κοινωνική δύναμη στις παροικίες.

5. Με αφορμή τη σύντομη αυτή αναφορά μας στην κοινωνική σύνθεση των παροικιών θα θέλαμε να αποσαφηνίσουμε κάπως πιο ολοκληρωμένα την ταξική διάρθρωση των Ελλήνων στο μεταίχμιο του ΙΗ' αιώνα προς το ΙΘ' συμπληρώνοντας όσα αναφέραμε σε προηγούμενες σελίδες. Πιο συγκεκριμένα πρέπει να επισημανθεί ότι την περίοδο αυτή διαμορφώνονται με κάποια σαφήνεια ορισμένες νέες οριοθετήσεις σε ό,τι αφορά την κοινωνική διαστρωμάτωση του ελληνικού στοιχείου. Κύριο χαρακτηριστικό της εξέλιξης αυτής που αρχίζει να σκιαγραφείται από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα, είναι η σταδιακή συγκρότηση μιας ελληνικής αστικής τάξης που

365. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 15.

366. Στα ζητήματα αυτά, όπως έχουμε αναφέρει, θα ασχοληθούμε πιο διεξοδικά στο τρίτο μέρος.

στο βαθμό που ανδρωνόταν παρουσίαζε όλο και πιο έντονες εξουσιαστικές τάσεις και απαιτήσεις[367]. Η παρουσία και η ανάπτυξη κάποιας αστικής τάξης που από το τέλος του ΙΗ' αιώνα αρχίζει να γίνεται υπολογίσιμη σχετικά οικονομική και κοινωνική δύναμη συνέβαλε σε μια ορισμένη αποσαφήνιση της ταξικής διάρθρωσης του ελλαδικού χώρου, δίχως όμως να οδηγήσει και σε μια ριζική αλλαγή του ανάμικτου και συγκεχυμένου χαρακτήρα των διευθυντικών ομάδων που δρούσαν στο χώρο ύπαρξης του ελληνικού στοιχείου. Και όπου, όπως υποστηρίζει ο Ν. Σβορώνος, είχαμε τη συγκρότηση «μιας σύνθετης ηγετικής τάξης με ασαφείς και διφορούμενους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς», γεγονός που απεικόνιζε την απουσία «καθαρών γραμμών στη διάρθρωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών» στα πλαίσια του ελληνισμού[368].

Με βάση τα δεδομένα αυτά οι άρχουσες ομάδες στους κόλπους του ελληνικού στοιχείου σε συντομία ήταν: Ο ανώτερος κλήρος[369], οι φαναριώτες[370], οι κοτζαμπάσηδες[371], οι γαιοκτήμονες[372],

---

367. Βλ. επίσης Β. Κρεμμυδάς, «Ταξική δομή και σχέσεις εξουσίας», Εφημερίδα Το Βήμα, 24 Μαρτίου 1985, όπου υποστηρίζει ότι «η αστική τάξη είχε να διεκδικήσει την εξουσία, δηλαδή τη διεύθυνση του Αγώνα, από την παραδοσιακή διοικητική αριστοκρατία, κεντρική και περιφερειακή, γραφειοκρατική και γαιοκτητική, η οποία εκτός από πλούτο και κοινωνική ισχύ, διέθετε και μακρά πείρα της λειτουργίας των διοικητικών μηχανισμών σε τοπικό επίπεδο και είχε επιβληθεί, μαζί με τον ανώτερο κλήρο, ως η ηγεσία του υπόδουλου έθνους». Επίσης ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54, γράφει ότι: «Η αμεσότερη συνέπεια της οικονομικής ανόδου των Ελλήνων στο ΙΗ' αι. υπήρξε ο σχηματισμός κάποιας αστικής τάξης. Η νεοδημιούργητη αυτή τάξη, σταθεροποιούμενη προοδευτικά, αρχίζει να μετέχει άμεσα στη διοίκηση του Έθνους».

368. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Ν. Σβορώνου, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 13.

369. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π, σελ. 160, γράφει ότι «η διοικητική ιεραρχία της ορθόδοξίας αποτελούσε ένα άρτιο και έτοιμο όργανο για τη διοίκηση των εκατομμυρίων χριστιανών ραγιάδων», γεγονός που φανερώνει τη μεγάλη εξουσιαστική δύναμη που διέθετε, όπως ήδη έχουμε επισημάνει μ' αφορμή το κοινοτικό σύστημα, ο ανώτερος κλήρος ως επικεφαλής του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Επίσης ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 53, γράφει ότι παρά την υποχώρηση της υπεροχής του ανώτερου κλήρου που χαρακτήριζε τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας η εκκλησία ως θεσμός συνιστούσε «πάντα την ανώτερη πολιτική μορφή ολόκληρου του Έθνους». Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον πατριάρχη ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 204-205, γράφει ότι στην τουρκοκρατία η δικαιοδοσία του πατριάρχη εκτεινόταν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής των χριστιανών, πράγμα που τον καθιστούσε «αληθινό κυρίαρχό τους» και ότι ενώ «κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο πατριάρχης ήταν πνευματικός αρχηγός με δικαιοδοσία και εξουσία κυρίως εκκλησιαστική, τώρα ασκεί και κοσμική». Φυσικά δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ο πατριάρχης ήταν υπόλογος απέναντι στο σουλτάνο και η ορθόδοξη εκκλησία ως θεσμός ήταν ενταγμένη, μέσα από ένα καθεστώς προνομιακής μεταχείρισης, στο

οι αιγαιοπελαγίτες άρχοντες[373], οι μεγαλοκαραβοκυραίοι, οι μεγά-

οθωμανικό σύστημα διοίκησης αποτελώντας έτσι έναν από τους βασικούς εξουσιαστικούς του πόλους σε ό,τι αφορούσε τις χριστιανικές εθνότητες. Φυσικά η θέση αυτή της ορθόδοξης εκκλησίας ήταν άρηκτα δεμένη με την τεράστια οικονομική δύναμη που κατείχε. Έτσι δεν θα ήταν υπερβολική η υποστήριξη της άποψης ότι η ορθόδοξη εκκλησία στις συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως θεσμός αποτελούσε οργανικό τμήμα του σουλτανικού συστήματος διακυβέρνησης και πιο συγκεκριμένα έναν από τους υποεξουσιαστικούς πόλους που το συγκροτούσαν.

370. Αναφορικά με την κοινωνική ομάδα των φαναριωτών, ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 419, γράφει ότι «από τις αρχές του 16ου αι. με την μεταφορά του οικουμενικού πατριαρχείου στο Φανάρι και με την ανάμειξη των απογόνων των παλιών αρχόντων με τους νέους αστούς βαίνει προς σχηματισμό μέσα στην Κωνσταντινούπολη μια νέα άρχουσα τάξη των Ελλήνων η Φαναριώτικη τάξη». Επίσης ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 44-45 και 53, αναφέρει ότι οι φαναριώτες συγκροτούσαν μια διοικητική αριστοκρατία που έγινε κληρονομική και που αποτέλεσε έτσι μια κλειστή κάστα. Για το θέμα του σχηματισμού της φαναριώτικης κάστας, βλ. τα όσα αναφέρονται και από τον Απ. Βακαλόπουλο, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 246. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πληροφορίες που μας δίνει ο Κ. Κούμας, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΒ', ό.π., σελ. 533-537, όπου, σελ. 536, αναφέρει «μ' όλον ότι οι Φαναριώται ήσαν ειλικρινώς φιλότουρκοι, δεν έλειψε όμως η οθωμανική αυλή να υποπτευθή τινάς εξ αυτών φρονούντας και φροντίζοντας αλλοτρίων αυλών συμφέροντα και να τους τιμωρήσει με θάνατον», όπως και οι επισημάνσεις του Κ. Τσουκαλά, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 38-39.

371. Ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 44-46, αναφέρει ότι: «Από τους πρώτους αιώνες κιόλας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συναντάμε στα χωριά και στις πόλεις τους πρόκριτους που αντιπροσωπεύουν τους υπηκόους —μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους— και παίρνουν μέρος μαζί με τους υπαλλήλους της κεντρικής διοίκησης στην κατανομή των φόρων και στον διακανονισμό των τοπικών υποθέσεων. Ο θεσμός αυτός παρουσιάζεται στο ΙΣΤ' αι. σαν μια πραγματική κοινοτική και περιφερειακή διοίκηση, που η διοργάνωσή της κανονίστηκε και καθορίστηκε αργότερα με αλλεπάλληλες διατάξεις των σουλτάνων. Κάθε ελεύθερο χωριό (που δεν ανήκε σ' ένα τσιφλίκι) είχε την τοπική του αυτοδιοίκηση». Εκτός από τα όσα αναπτύξαμε διεξοδικά στην ενότητα τη σχετική με το κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης θα θέλαμε να σημειώσουμε εδώ ότι οι πρόκριτοι από κοινωνική άποψη είχαν ανάμικτο χαρακτήρα με την έννοια ότι σ' αυτή συμμετείχαν στοιχεία που ανήκαν κατά κανόνα σε διάφορες προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και στρώματα λ.χ. γαιοκτήμονες, εφοπλιστές, πλούσιοι έμποροι κ.ά., που κατόρθωσαν όπως είδαμε να καταστήσουν το αξίωμά τους στις περισσότερες περιπτώσεις κληρονομικό διαμορφώνοντας έτσι την κοινωνικοπολιτική κατηγορία των κοτζαμπάσηδων που η θέση και η λειτουργία τους στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό φάσμα ήταν καθαρά εξουσιαστική, καταπιεστική και εκμεταλλευτική.

372. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι γαιοκτήμονες εκπλήρωναν συχνά και ορισμένες λειτουργίες που σχετίζονταν με την εμπορευματοποίηση τμήματος της αγροτικής παραγωγής όπως και με τοκογλυφικές δραστηριότητες. Για το θέμα αυτό, βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54, όπου υποστηρίζει ότι οι γαιοκτήμονες-πρόκριτοι με τη συμμετοχή τους στο εμπόριο πλησίαζαν την αστική τάξη και Β. Φίλιας, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις», ό.π., σελ. 58, όπου διατυπώνει την άποψη ότι «τις αστικές λειτουργίες σ' αυτό το προαστικό κατά βάση, το προκαπιταλιστικό πλαίσιο τις ασκούσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό οι ίδιοι οι μεγαλοιδιοκτήτες γης».

373. Για τα χαρακτηριστικά και τις ιδιοτυπίες της κοινωνικής αυτής ομάδας

λοι εμποροµεσίτες και οι αρχηγοί των αρµατολών[374]. Οι κοινωνικές αυτές οµάδες και στρώµατα, παρά τις διαφορές και τις αντιθέσεις[375] που είχαν µεταξύ τους, συνθέτανε την κυρίαρχη τάξη του διαµορφωνόµενου έθνους[376]. Η κοινή βάση που συνέδεε όλα αυτά τα κοινωνικά στοιχεία ήταν: (α) Η ιδιοκτησία ή η κατοχή βασικών µέσων παραγωγής και η ιδιοποίηση τµήµατος του πλεονάσµατος, δηλαδή οι κοινές λίγο πολύ πηγές πλούτου, όπως η έγγεια ιδιοκτησία ή κατοχή, οι εµπορικές-χρηµατιστικές ή τοκογλυφικές δραστηριότητες, οι κερδοσκοπικού χαρακτήρα µεταφορές, η είσπραξη εισοδηµάτων και προσόδων από το κράτος, και (β) η συµµετοχή τους στις εξουσιαστικές δοµές και λειτουργίες είτε τοπικές είτε κεντρικές. Πρέπει να επισηµανθεί πάντως ότι το τµήµα της ελληνικής ιθύνουσας τάξης που το αποτελούσαν κυρίως ο ανώτερος κλήρος, οι φαναριώτες, οι κοτζαµπάσηδες και οι αρχηγοί των αρµατολών σχηµάτιζε κοινωνικές κατηγορίες που συνδεόντουσαν περισσότερο ή λιγότερο µε την τουρκική διοίκηση και λειτουργούσαν, από την άποψη αυτή, ως στοιχεία της τάξης που ασκούσε την κυριαρχία στα πλαίσια του οθωµανικού κοινωνικού σχηµατισµού, µε την ιδιαιτερότητα όµως ότι εκπροσωπούσαν µια κατακτηµένη εθνότητα, γεγονός που τις απέκλειε από το τµήµα εκείνο της άρχουσας τάξης που ασκούσε την ηγεµονία. Αντίθετα οι κυ-

---

που συνδύαζε τις ιδιότητες του γαιοκτήµονα, του εφοπλιστή και συχνά του κοτζαµπάση όπως και για τις κοινωνικοπολιτικές ιδιαιτερότητες του αιγαιοπελαγίτικου χώρου, βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 32-35, όπου επίσης, σελ. 33, τονίζει ότι «η συνήθης απουσία τουρκικού διοικητικού µηχανισµού στα νησιά τοποθετεί ακέραιο το βάρος της ευθύνης για τη συλλογή των φόρων του δηµοσίου στους άρχοντες των νησιών που είναι απευθείας υπόλογοι απέναντι στον Τούρκο αρχιναύαρχο (Καπουτάν-Πασά), γεγονός που τους κάνει κατά αµεσώτερο τρόπο απ' ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα εκπροσώπους της Τουρκικής εξουσίας».

374. Σε ό,τι αφορά τους αρµατολούς θα πρέπει να επισηµανθεί ότι αυτοί αποτελούσαν µια κοινωνική κατηγορία που για όσο καιρό κρατούσαν την ιδιότητά τους αυτή αποτελούσαν µια εξουσιαστική οµάδα που απολάµβανε ορισµένα προνόµια. Επίσης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόµ. Β', ό.π., σελ. 380, γράφει ότι «η µετάπτωση από την ιδιότητα του αρµατολού στην κατάσταση του κλέφτη, καθώς και το αντίθετο, ήταν ένα πολύ συνηθισµένο φαινόµενο».

375. Πάντως ορισµένες αντιθέσεις και διαφορές συµφερόντων ανάµεσα σε τµήµατα της κυρίαρχης ελληνικής τάξης δεν θα πρέπει να µεγεθύνονται. Έτσι για παράδειγµα δεν πρέπει να υπερτιµάται η αντιθετικότητα των συµφερόντων ανάµεσα στον ανώτερο κλήρο και τους µεγάλους εµποροµεσίτες γιατί τόσο η οικουµενικότητα της ορθόδοξης εκκλησίας κατά την τουρκοκρατία όσο και η ευρύτερη ακτίνα δράσης του εµποροµεσιτικού τµήµατος της διαµορφωνόµενης ελληνικής αστικής τάξης οδηγούσαν αναγκαστικά σε ορισµένες συµπτώσεις συµφερόντων.

376. Ο Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 217, σηµειώνει ότι «η ελληνική κοινωνία τις παραµονές της ανεξαρτησίας ήταν κιόλας ιεραρχηµένη και διέθετε µια ισχυρή άρχουσα τάξη, αρθρωµένη γύρω από τους πρόκριτους και τους κοτζαµπάσηδες».

ριαρχούμενες τάξεις, ομάδες και στρώματα ήταν: Οι αγρότες που αποτελούσαν τον κύριο όγκο του πληθυσμού και που οι περισσότεροι ήταν ακτήμονες, οι μικρομεσαίοι έμποροι, οι μικροί καραβοκυραίοι, οι ναύτες, οι χειροτέχνες-βιοτέχνες, οι επαγγελματίες, τα μορφωμένα στρώματα, ο κατώτερος κλήρος και οι κλέφτες[377].

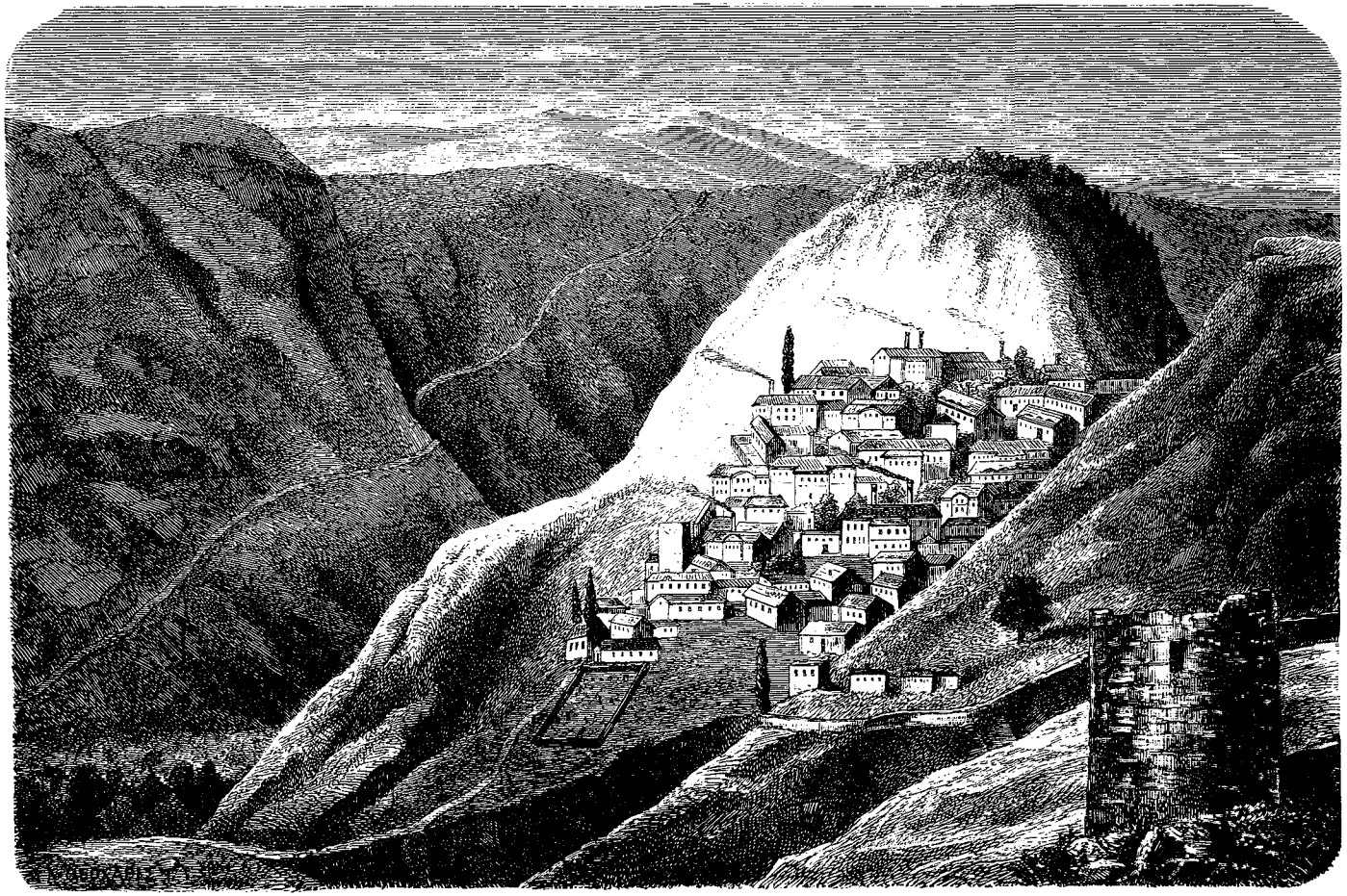
Σε ορισμένα όμως από τα ζητήματα που θίγονται στο κεφάλαιο αυτό όπως και σε προηγούμενα θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε αφού αναφερθούμε πρώτα στο αμπελακιώτικο φαινόμενο που από οικονομική, κοινωνική και θεσμική άποψη αρθρώνεται, όπως θα δούμε, περισσότερο ή λιγότερο με όλες σχεδόν τις βασικές πλευρές και εξελίξεις που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικοοικονομικές δομές και τους πολιτικούς θεσμούς του ελλαδικού χώρου στην κρίσιμη για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αυτή περίοδο, γεγονός που θα μας επιτρέψει να διερευνήσουμε και να προσεγγίσουμε πιο συγκεκριμένα μερικά κεφαλαιώδη ζητήματα που αναπτύχθησαν ως ένα σημείο στο πρώτο αυτό μέρος.

---

377. Περισσότερα για τις κοινωνικές τάξεις, ομάδες και στρώματα που ανήκαν οι Έλληνες στην τουρκοκρατία, βλ.: Ν. Σβορώνος, «Ανάλεκτα...», ό.π., σελ. 220-227. — N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 28-29. — Ν. Σβορώνος «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 29-44, και 52-62. Σχετικά με τους κλέφτες, ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 373, επισημαίνει ότι: «Δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε το θετικό για την οργάνωση των κλεφτών, για τις συνήθειές τους, για τις σχέσεις των αρχηγών με τα μέλη της ομάδας κ.λ. κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Μόνο κατά τους τελευταίους αιώνες η προφορική παράδοση μας διασώζει τον κόσμο των ιδεών τους». Και στο ίδιο, σελ. 380, προσθέτει ότι «αξιοσημείωτος είναι ο διαχωρισμός των επικηρυγμένων σε ληστές, αντάρτες και κακοποιούς». Εκτιμούμε πάντως ότι μια πληρέστερη κατανόηση του κινήματος της κλεφτουριάς απαιτεί τη σύνδεσή του με το φαινόμενο του εποικισμού του ορεινού χώρου και τις αιτίες που το τροφοδότησαν. Νομίζουμε ότι το κίνημα της κλεφτουριάς δεν θα είχε τη διάρκεια και τη ζωτικότητα που παρουσίασε ως η ένοπλη έκφραση των εκμεταλλευόμενων οικονομικά και καταπιεζόμενων κοινωνικοπολιτικά τάξεων και στρωμάτων, και σε πρώτη γραμμή της αγροτιάς, δίχως την υποστήριξη ενεργητική ή παθητική των ορεινών πληθυσμών και κοινοτήτων που όπως θα δούμε αργότερα καταδείχνεται και από αμπελακιώτικες επιστολές.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

I

Η ΧΩΡΟΘΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ

1. Τα Αμπελάκια βρίσκονται στη βορεινή πλαγιά του Κίσσαβου, 540 περίπου μέτρα πάνω από τον Πηνειό ποταμό, κοντά στην κοιλάδα των Τεμπών. Είναι κτισμένα αμφιθεατρικά «εις μία τοποθεσία κρημνώδη και λακκώδη ως μισή ώρα μακριά από τη δεξιά όχθη του Πηνειού, και έως τρεις δυτικά από τη θάλασσα», όπως γράφουν οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στο βιβλίο τους «Γεωγραφία νεωτερική», που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1791[1], με την χρηματοδότηση του αμπελακιώτη Ίβου Δροσινού Χατζή Ίβου· σε μια περίοδο, δηλαδή, που τα Αμπελάκια παρουσίαζαν αξιοσημείωτη δραστηριότητα στην παραγωγή και το εμπόριο των βαμβακερών νημάτων. Σχετικά με την τοπογραφία των Αμπελακιών ο αμπελακιώτης λόγιος Ι. Λεονάρδος στο βιβλίο του «Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία», Πέστη 1836, αναφέρει επίσης ότι: «Τα Αμπελάκια κείνται αμφιθεατρικώς επί τινος πετρώδους τόπου, και τρόπον τινά περί τον βόρειον κλάδον του Κισσάβου επί μιας πλαγίου ποδιάς αυτού κτισμένα, περιστρεφόμενα από ανωφερείς και πρασίνους ράχας, αι οποίαι εξ αμφοτέρων των μερών της πόλεως σχηματίζουσι δύο λόφους αντικρύ αλλήλων κειμένους. Είναι προσηλωμένα κατά πρόσωπον του Ολύμπου όρους και της κοιλάδος των Τεμπών και κείνται εις σημαντικόν ύψος άνωθεν του Πηνειού ποταμού, ώστε μερικαί οικοδομαί φαίνονται ακόμη και επάνω από το στενόν των Τεμπών, ωσάν να φθάνουν εις τον αιθέρα, εξαρτώμεναι από την κοιλάδα εδώθεν. Ταύτα

1. Βλ. Νίκος Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια. Εισαγωγή στην ιστορία, την κοινοπραξία και τα αρχοντικά της κωμοπόλεως», Επιθεώρησις «ΗΩΣ», Αφιέρωμα «Θεσσαλία», 1966, σελ. 116. Επίσης βλ. Dionysos Mavrogiannis, «Recherches documentaires sur l'association d'Ambélakia (1780-1812), Έκδοση δεύτερη, Athènes 1975, όπου έχει συγκεντρώσει σημαντικά στοιχεία από πηγές, ταξιδιώτες και συγγραφείς που αναφέρονται στ' Αμπελάκια, ανάμεσα στα οποία, σελ. 243 παραθέτει στα γαλλικά ολόκληρο το απόσπασμα το σχετικό με τ' Αμπελάκια από τη «Γεωγραφία νεωτερική». Ακόμη βλ. τις αναμνήσεις του αμπελακιώτη Δρόσου Δροσινού που παραθέτει ο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 115.

διασχίζουσι πέντε βουνώδεις λάκκοι· ούτοι μετά συχνάς βροχάς ή αναλύσεις χιόνων σχηματίζουν ορμητικώτατον ρεύμα, το οποίον κρημνιζόμενον κάτω εις την κοιλάδα ενώνεται με τον Πηνειόν. Η θέσις είναι ικανώς θελκτική πλην αποχωρισμένη από των επιπέδων μερών»[2].

Τέλος για το ίδιο θέμα ο Νικόλαος Γεωργιάδης στο βιβλίο του «Θεσσαλία», που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1880, γράφει «υπέρ δε το χωρίον Μπαμπά κείται επί τινος ακρωφερείας της Όσσης, το νυν μεν μικρόν και άσημον χωρίον, κατά δε τας αρχάς του παρόντος αιώνος πλουσία και περίπυστος κατά την ευρώπην πολίχνη Αμπελάκια»[3].

2. Από τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια η ημερομηνία ίδρυσης του αμπελακιώτικου οικισμού. Κατά την άποψή μας η διαμόρφωσή του τοποθετείται στην περίοδο του εποικισμού του ορεινού χώρου[4] και μάλιστα στις πρώτες του φάσεις. Σχετικά ο Απ. Βακαλόπουλος αναφέρει ότι: «Η περιοχή της Θεσσαλομαγνησίας αρχίζοντας από ψηλότερα, από το Τσάγεζι (προς Ν. της κοιλάδας των Τεμπών), ήταν απομονωμένη ως τα τελευταία σχεδόν βυζαντινά χρόνια (...). Με την ασφάλεια που παρουσίαζε η περιοχή αυτή κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, καθώς και της κοιλάδας των Τεμπών (ίσως του βυζαντινού Λυκοστομίου) (...) κατέφυγαν στις βόρειες πλαγιές του Κισσάβου (Όσσας) και συνοίκισαν τα Αμπελάκια που ακμάζουν κατά τον 17ο και ιδίως τον 18ο αι.»[5].

Οι πρώτοι ειδικοί μελετητές του αμπελακιώτικου φαινόμενου τοποθετούν την αφετηρία του οικισμού στο τέλος του ΙΖ' αιώνα με αρχές του ΙΗ'[6]. Ο Ν. Βέης, που υποστηρίζει την άποψη αυτή, γράφει χαρακτηριστικά ότι: «Αι αρχαί των Αμπελακίων και η πα-

---

2. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 17.

3. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 117. Κατατοπιστικές φωτογραφίες για τον αμπελακιώτικο χώρο όπως είναι σήμερα βλ. Γιάννης Προκόβας, «Αμπελάκια: Το λίκνο του συνεταιρισμού», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1982.

4. Είναι βεβαιωμένο ιστορικά ότι ελληνικοί πληθυσμοί της Θεσσαλίας αποσύρθηκαν προς τους γειτονικούς ορεινούς όγκους επειδή στα πεδινά εγκαταστάθηκαν Τούρκοι. Μάλιστα, όπως αναφέραμε σε προηγούμενες σελίδες, το ρεύμα φυγής στα ορεινά είχε αρχίσει να τροφοδοτείται από τα τελευταία βυζαντινά χρόνια. Αναφορικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 98-99.

5. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 103.

6. Βλ. Νικόλαος Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια και τα ελληνικά γράμματα», Εφημερίδα Πρωΐα, 22 Αυγούστου 1943. — Κωνσταντίνος Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού των νεώτερων Ελλήνων και τ' Αμπελάκια. Ο πρώτος συνεταιρισμός του κόσμου», Αθήνα 1948, σελ. 18. — Φάνης Μιχαλόπουλος, «Τα Αμπε-

λαιοτέρα ιστορία αυτών είναι σκοτειναί και δυσδιερεύνητοι· στηρίζονται ελάχιστα επί γραπτών πηγών και περισσότερον επί θρυλημάτων»[7].

Περισσότερο θετικά στοιχεία για την ίδρυση των Αμπελακιών μας δίνουν οι επιγραφές των εκκλησιών και οι ενθυμήσεις των λειτουργικών τους βιβλίων. Από σχετικά στοιχεία που δημοσίευσε ο Ηλίας Γεωργίου[8] προκύπτει ότι τα Αμπελάκια κατοικηθήκανε πιθανότατα πριν από το 1580. Η χρονολογία αυτή προέρχεται από ενθύμηση του επισκόπου Πλαταμώνος Γρηγορίου, που γράφτηκε το 1595 στο Τυπικό και από την οποία προκύπτει ότι αυτό είχε αφιερωθεί το 1580 στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής από τον αμπελακιώτη Ν. Γκαμέον. Συνεπώς, λογικό είναι να υποθέσουμε ότι την αφετηρία του αμπελακιώτικου οικισμού πρέπει να την τοποθετήσουμε γύρω στο 1550 και ίσως νωρίτερα όπως υποστηρίζουν και οι Γιάννης Κορδάτος και Ν. Μουτσόπουλος[9].

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι ο ναός της Αγίας Παρασκευής ξανακτίσθηκε ή ανακαινίσθηκε τόσο το 1651 όσο και το 1725, γεγονός που προκύπτει από σχετικές ενθυμήσεις που βρήκε σε λειτουργικά βιβλία της εκκλησίας αυτής ο καθηγητής Γ. Σωτηρίου το 1924 και δημοσίευσε ο Ηλ. Γεωργίου το 1950 μαζί με άλλες ενδιαφέρουσες ενθυμήσεις[10].

Ο ναός αυτός της Αγίας Παρασκευής που είχε επισκεφτεί ο Ι. Λεονάρδος[11] δεν υπάρχει σήμερα. Στο σημερινό[12] ναό της Αγίας Παρασκευής, που κτίστηκε το 1886 στη θέση που βρισκόταν η Σχολή των Αμπελακιών το περίφημο «Ελληνομουσείον», δεν διασώθηκαν στοιχεία που να μας βοηθούν στη συναγωγή ιστορικών διαπιστώσεων ή συμπερασμάτων.

3. Σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο τρόπο ίδρυσης του αμπελακιώτικου οικισμού δεν υπάρχουν στοιχεία που να μας οδηγούν

λάκια, ο πρώτος συνεταιρισμός της Ευρώπης», Εφημερίδα Καθημερινή, 4 Απριλίου 1938.

7. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 22 Αυγούστου 1943.

8. Βλ. Ηλίας Γεωργίου, «Ιστορία και συνεταιρισμός των Αμπελακίων», Αθήνα 1951, σελ. 9.

9. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 20 και Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 123.

10. Για τα χρονικά αυτά σημειώματα βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και της Συντροφίας των Αμπελακίων εξ ανεκδότου αρχείου», Αθήνα 1950, σελ. 86 και σημ. 1.

11. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 124.

12. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 86, σημ. 1 και Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 124. Φωτογραφίες του σημερινού ναού βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 103-104.

σε βέβαια συμπεράσματα. Ο Γιάννης Κορδάτος, στηριζόμενος[13] στο βιβλίο του Λεονάρδου που προαναφέραμε, υποστηρίζει ότι τα Αμπελάκια χτίστηκαν από τους κατοίκους του Παλαιοχωρίου[14] που βρισκόταν βορειότερα και ψηλότερα από τα σημερινά Αμπελάκια. Το χωριό αυτό βρισκόταν προς το μέρος του Προφήτη Ηλία, ενός εξωκκλησιού[15] που είναι χτισμένο σ' ένα λόφο, για τον οποίο ο Λεονάρδος γράφει: «Ούτος ο λόφος άρχεται περί την άκραν της πόλεως ου μακράν του Αγίου Γεωργίου εις το Παλαιοχώρι και απέχει σχεδόν 1/2 ώραν προς το βουνό». Οι λόγοι για τους οποίους οι κάτοικοι του Παλαιοχωρίου, που στην πλειοψηφία τους ήταν κτηνοτρόφοι, το εγκατέλειψαν δεν μνημονεύονται από τον Κορδάτο[16]. Ο ίδιος υποθέτει[17] ότι το Παλαιοχώρι υπήρχε στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου και ότι η περιοχή των κατοπινών Αμπελακιών ανήκε στο μεγάλο βυζαντινό μοναστήρι Άγιος Δημήτρης[18], που ερείπιά του υπάρχουν κοντά στην Καρίτζα που βρίσκεται στο ανατολικό μέρος του Κίσσαβου προς τη θάλασσα. Την άποψή του αυτή ο Κορδάτος τη στηρίζει, επίσης, στο γεγονός ότι στα Αμπελάκια από την ίδρυσή τους μέχρι και την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), κατοικούσαν αποκλειστικά χριστιανοί[19]. Το γεγονός δε αυτό το αποδίδει στη θελληματική υποταγή των μοναχών στους Οθωμανούς. Το ότι στα Αμπελάκια δεν κατοικούσαν Τούρκοι μας το πιστοποιούν πολλοί ξένοι και έλληνες συγγραφείς όπως οι: Bartholdy, Holland, Clarke, Felix Beaujour, Λεονάρδος, Κούμας, Ναύτης.

---

13. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 18.

14. Φωτογραφία της τοποθεσίας Παλιοχώρι βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 30.

15. Φωτογραφίες του βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 33 και 34.

16. Η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 215, υποστηρίζει, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά αργότερα, ότι οι κάτοικοι του Παλαιού Χωριού κατέβηκαν χαμηλότερα επειδή η τοποθεσία ήταν περισσότερο πρόσφορη όταν άρχισε η επιστροφή των χριστιανικών πληθυσμών στις πιο χαμηλές περιοχές.

17. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22.

18. Φωτογραφίες εξωτερικών όψεων του μοναστηριού όπως και αγιογραφιών που στολίζουν τους τοίχους της εκκλησίας του Αϊ-Δημήτρη, βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 35 και 36.

19. Σχετικά με την εθνολογική σύνθεση των αμπελακιωτών ο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς», Εκδόσεις 20ος αιώνας, Αθήνα 1960, σελ. 459-460, αναφέρει ότι, όπως μας πληροφορεί ο βυζαντινός ιστορικός Δούκας, στα 1461 στον Κίσσαβο και προς το μέρος που βρίσκεται η περιοχή των Τεμπών κατοικούσαν Βλάχοι που είχαν κατέβει στη Θεσσαλία 3-4 αιώνες πριν από την οθωμανική κατοχή. Οι Βλάχοι όμως αυτοί βαθμιαία αφομοιώθηκαν από το ελληνικό

Συγκεκριμένα ο Γερμανός διπλωμάτης Bartholdy γράφει ότι όλοι οι αμπαλακιώτες ήταν Έλληνες και ότι «δεν ανέχονται καθόλου Τούρκους ανάμεσά τους και διοικούνται από προεστούς που εκλέγουν οι ίδιοι»[20]. Ο Άγγλος φυσικός Holland αναφέρει ότι: «Οι αμπελακιώτες πάνω στα ψηλώματα της Όσσας αποτελούν κοινωνία Ελληνική αν και είναι τμήμα της ιδιωτικής περιουσίας του Αλή Πασά, διατηρούν μεγαλύτερο βαθμό ατομικής ελευθερίας ενώ οι συμπατριώτες τους της Λάρισας υποφέρουν εξαιτίας τών Τούρκων αυθεντών τους που ολοένα τους καταπιέζουν»[21]. Επίσης ο Άγγλος ορυκτολόγος Clarke τονίζει ότι: «Τούρκοι δεν κατοικούσαν στ' Αμπελάκια που είναι κάπως ελεύθερα σε αντίθεση με την κατάσταση άλλων μερών της ίδιας περιοχής»[22] και ο Felix Beaujour μας πληροφορεί ότι: «Κανένας Τούρκος δεν μπορεί να κατοικήσει ή να μείνει ανάμεσά τους και διοικούνται από τους *πρωτόγερους* και από τους δικούς τους άρχοντες»[23]. Ο Λεονάρδος γράφει ότι δεν υπήρχαν Οθωμανοί σε αυτή την πόλη[24]. Ο Γ. Ναύτης επισημαίνει ότι στα Αμπελάκια «δεν ήτο επιτετραμμένη η είσοδος και η διαμονή των Τούρκων»[25].

Τελικά, ο Γιάννης Κορδάτος υποστηρίζει ότι τα Αμπελάκια όπως και πολλές άλλες περιοχές του Πήλιου ανήκαν στην κατηγορία των βακουφίων, στα οποία δεν επιτρεπόταν να κατοικούν Τούρκοι[26].

Βασικό μειονέκτημα των απόψεων του Κορδάτου, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, όπως άλλωστε και άλλων μελετητών, αποτελεί η απουσία κάθε σύνδεσης της δημιουργίας του αμπελακιώτικου οικισμού με το φαινόμενο του εποικισμού του ορεινού χώρου από τους ελληνικούς πληθυσμούς που εγκατέλειψαν τον πεδινό χώρο.

στοιχείο ιδιαίτερα την περίοδο που αναπτύχθηκε η βιοτεχνία και άρχισαν οι ανταλλαγές με τη Θεσσαλία και την Ευρώπη.

20. Βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 210, όπου παραθέτει ολόκληρο το απόσπασμα το σχετικό με τα Αμπελάκια από το βιβλίο του J. Bartholdy, «Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804», γαλλική μτφρ., Paris 1807, T.I., σελ. 100-113 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22.

21. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22.

22. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22.

23. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142.

24. Βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 244, όπου παραθέτει στα γαλλικά απόσπασμα από το βιβλίο του Λεονάρδου, «Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία», Πέστη 1836, σελ. 152-155.

25. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22.

26. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 22-23.

Η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου συμπληρώνοντας την άποψη του Γιάννη Κορδάτου γράφει: «Είναι φανερό ότι οι κάτοικοι αυτού του *Παλιού Χωριού*, βυζαντινού ίσως οικισμένου χώρου, μετανάστευσαν πιθανά στο δεύτερο μισό του ΙΣΤ' αιώνα σε μια προσφορώτερη τοποθεσία, λιγότερο απομονωμένη από τον κόσμο της πεδιάδας απ' όπου μπορεί κανείς να τη δει· διευθέτησαν σ' αυτή την τοποθεσία ένα μικροσκοπικό οροπέδιο (ύψος: 540 μέτρα), θέση της μελλοντικής "μικρής ολλανδικής πόλης", που γνώρισε την εντονότερη οικονομική ζωή της περιοχής και προσέλκυε τότε ακόμη και τους κατοίκους της πεδιάδας» και επισημαίνει, ότι η ιστορία αυτής της τοποθεσίας βάζει μια σειρά από μεθοδολογικά προβλήματα κοινά για τη μελέτη των περισσοτέρων ερημωμένων χωριών της Ελλάδας, υπογραμμίζοντας ότι μόνο οι ανασκαφές μπορούν να φωτίσουν το τέλος του Παλαιοχωρίου και τις αρχές των Αμπελακιών[27].

Ο Ν. Βέης για το θέμα αυτό υποστηρίζει ότι: «Βασιμωτέρα είναι η παράδοσις καθ' ην τα Αμπελάκια συνωκίσθησαν υπό των κατοίκων του Θεσσαλικού Λυκοστομίου, ότε ούτοι ηναγκάσθησαν να εγκαταλίπωσι τας οπωσδήποτε πεδινωτέρας αυτών οικήσεις και να ζητήσωσιν ασφαλεστέρας εγκαταστάσεις επί της Όσσης»[28].

Προς τη θέση αυτή είναι προσανατολισμένη και η άποψη του Απ. Βακαλόπουλου που υποστηρίζει, ότι όταν καταλήφθηκε το Λυκοστόμιο από τους Τούρκους γύρω στο 1393 οι κάτοικοί του κατέφυγαν στα ορεινά και αποτέλεσαν τους πρώτους κατοίκους των Αμπελακιών. Ο Γιάν. Κορδάτος, όμως, αμφισβητεί ότι το Λυκοστόμιο βρισκόταν στον κάμπο υποστηρίζοντας ότι η ακριβής θέση του δεν είναι βεβαιωμένη[29]. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη το Λυκοστόμιο, που μετονομάστηκε σε Μπαμπά από το όνομα του Τούρκου που το κατέλαβε, βρισκόταν στο στόμιο των Τεμπών στη δεξιά όχθη του Πηνειού ποταμού[30]. Πιο συγκεκριμέ-

27. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 215, 216 και 219.

28. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 22 Αυγούστου 1943.

29. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 21-22.

30. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκές του Χασάν Μπαμπά», Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 79 και σελ. 81, όπου υποστηρίζει ότι κατά τα τέλη του ΙΔ' αιώνα «το Λυκοστόμιο έγινε ένα ιερό μουσουλμανικό χωριό» που «πήρε το όνομα του επικεφαλής των γαζήδων Χασάν Μπαμπά, ο οποίος εγκαταστάθηκε στο στόμιο των Τεμπών ως πρωτοπόρος φρουρός, ως ακρίτας, και φρόντισε για τον ανασυνοικισμό της περιοχής με μουσουλμάνους» και οι οποίοι «μετά τον θάνατό του τον ελάτρεψαν ως άγιο (Μπαμπά)».

να σε ό,τι αφορά τη σχέση ανάμεσα στο Λυκοστόμιο και τα Αμπελάκια, ο Απ. Βακαλόπουλος γράφει ότι: «Το Λυκοστόμιο φαίνεται ότι καταλήφθηκε από τους Τούρκους γύρω στα 1393, δηλαδή με την κάθοδό τους προς την Θεσσαλία. Σ' αυτό το σημείο νομίζω ότι κάποιο φως μας ρίχνει η παράδοση του Χασάν Μπαμπά, ο οποίος πέρασε μέσα από την κοιλάδα των Τεμπών επικεφαλής γαζήδων και ίδρυσε την μονή του. Οι χριστιανοί κάτοικοι του Λυκοστομίου, που είχαν φοβερά ελαττωθεί κατά την διάρκεια των αλλεπάλληλων εχθρικών εισβολών μέσα στον 14 αιώνα (...), εξοντώθηκαν ή όσοι σώθηκαν κατέφυγαν, όπως συνέβη παντού, στα ορεινά τους άσυλα. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν —σύμφωνα άλλωστε και με την προφορική παράδοση— ότι αυτοί αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες των Αμπελακίων»[31]. Άποψη που συμπίπτει με εκείνη του Ηλία Γεωργίου, με τη διαφορά ότι ο τελευταίος υποστηρίζει ότι το Λυκοστόμιο εγκαταλείφθηκε από το ελληνικό στοιχείο αργότερα[32]. Οι απόψεις αυτές γίνονται δεκτές και από τον Κ. Μοσκώφ που τοποθετεί τις σχετικές μετακινήσεις σε μια χρονική περίοδο που κειμένεται από το 1400 περίπου μέχρι το 1750. Συγκεκριμένα υποστηρίζει, ότι οι κάτοικοι του κάμπου του Λυκοστομίου ανάμεσα στον Κίσσαβο, τον Όλυμπο και τη θάλασσα στις όχθες του δέλτα του Πηνειού, μετακινήθηκαν στα ορεινότερα και σχημάτισαν «στα ψηλώματα μια σειρά από πολίσματα, μερικά από τα οποία —τα Αμπελάκια πρώτιστα και η Ραψάνη— θα πρωτοστατήσουν στην οικονομική αναγέννηση μετά το 1750»[33].

Τέλος, για το αν στ' Αμπελάκια υπήρχε και αρχαίος οικισμός δεν είναι εύκολο να απαντήσει κανείς, γιατί τα στοιχεία που υπάρχουν είναι ανεπαρκή. Ορισμένα αρχαία ευρήματα όπως νομίσματα, αγαλματίδια κ.ά. που υπήρχαν σε χέρια αμπελακιωτών δεν είναι βέβαιο ότι βρέθηκαν στα Αμπελάκια. Ο Bartholdy αναφέρει ότι ο αμπελακιώτης γιατρός Γεώργιος Σακελλάρης, που τον χαρακτηρίζει ως καλλιεργημένο άνθρωπο, του έδειξε διάφορα αρχαία νομίσματα που είχε προμηθευτεί από χωρικούς[34].

---

31. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Τα κάστρα...», ό.π., σελ. 80-81.

32. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Ιστορία και συνεταιρισμός...», ό.π., σελ. 1.

33. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 77. Επίσης, στη σελ. 76, παραθέτει διάγραμμα των μετακινήσεων των πληθυσμών της περιοχής Κάτω Ολύμπου σε διάφορες χρονικές περιόδους. Για τη χρονική όμως αφετηρία των μετακινήσεων που την τοποθετεί γύρω στα 1400 διατυπώνει κάποια επιφύλαξη.

34. Βλ. απόσπασμα από το έργο του γερμανού διπλωμάτη Bartholdy στα γαλ-

Συνοψίζοντας σε ό,τι αφορά την ίδρυση του αμπελακιώτικου οικισμού, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι αυτή κατά την άποψή μας συνδέεται περισσότερο με το μεταναστευτικό ρεύμα, που εκδηλώθηκε κυρίως στο δεύτερο μισό του ΙΣΤ' αιώνα και χαρακτηρίζεται από μια τάση επιστροφής των σχετικά πρόσφατων ορεινών πληθυσμών από τα υψώματα των βουνών προς τις πλαγιές. Επιστροφή που συνδέεται με τις σκληρές συνθήκες ζωής που επικρατούσαν στα υψώματα των βουνών, τη γενική δημογραφική προώθηση που σημειώθηκε την περίοδο αυτή, την αναδιοργάνωση της οικονομικής ζωής από τους Οθωμανούς όπως και την επικράτηση πιο ομαλού κλίματος[35]. Συνεπώς, θεωρούμε ως πιο βάσιμη την εκδοχή που υποστηρίζει ότι το πρόβλημα των αρχών του αμπελακιώτικου οικισμού συνδέεται με την μετανάστευση του Παλιού Χωριού που βρισκόταν όπως είδαμε στα βόρεια των Αμπελακιών σε απόκρυφη τοποθεσία και σε απόσταση μισής ώρας περίπου από αυτά. Έτσι, όπως γράφει η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, ως μια πρόσφατη χρονολογία νομίζαμε ότι τα Αμπελάκια είχαν ιδρυθεί «προς τα τέλη του ΙΖ' ή τις αρχές του ΙΗ' αιώνα από κατοίκους των μικρών θεσσαλικών πόλεων Ραψάνη και Λυκοστόμιο, οι οποίοι φεύγοντας την τυραννία των Τούρκων ζήτησαν καταφύγιο στις πλαγιές του βόρειου τμήματος της Όσσας. Ξέρουμε σήμερα ότι οι αρχές της ίδρυσης του χωριού ανήκουν σε μια χρονολογία προγενέστερη από το 1585»[36]. Σε ό,τι αφορά δε την προβληματική που διατυπώνεται από τον Απ. Βακαλόπουλο, για την καταφυγή των κατοίκων του Λυκοστομίου στα ορεινά το 1393 όταν καταλήφθηκε από τους Τούρκους, την θεωρούμε ορθή, με τη διαφορά ότι οι κάτοικοί του δεν ίδρυσαν τότε τα Αμπελάκια αλλά πιθανότερα το Παλαιοχώρι που βρισκόταν, όπως αναφέραμε, σε μια αρκετά πιο απόκρυφη τοποθεσία[37] που ενδεχόμενα είχε αρχίσει να οικίζεται από τα τελευταία βυζαντινά χρόνια[38].

λικά στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 213. Επίσης στο ίδιο, σελ. 100, για τις πληροφορίες που μας παρέχει ο Clarke. Ο Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 20, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο της ύπαρξης αρχαίου οικισμού δίχως όμως να στηρίζει την άποψή του αυτή σε συγκεκριμένα στοιχεία.

35. Για το μεταναστευτικό ρεύμα επιστροφής από τα υψώματα των βουνών προς τις πλαγιές και την πεδιάδα όπως και για τις αιτίες που το προκάλεσαν, βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 215.

36. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 215-216.

37. Βλ. την περιγραφή της περιοχής αυτής που κάνει ο Απ. Βακαλόπουλος, «Τα κάστρα...», ό.π., σελ. 87. Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με την τοπική παράδοση τα Αμπελάκια βρίσκονταν αρχικά στη θέση Παλιοχώρι και ότι αναγκάστηκαν οι κάτοικοι να εγκατασταθούν χαμηλότερα στη σημερινή τους θέση γιατί

4. Σχετικά με την ετυμολογία της λέξης Αμπελάκια δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους διάφορους μελετητές. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η επωνυμία του οικισμού προήλθε από το ό,τι στην περιοχή υπήρχαν μικρά αμπέλια. Έτσι ο Λεονάρδος, στο βιβλίο του που προαναφέραμε, γράφει ότι: «Κατ' εξοχήν ευρίσκονται ενταύθα πολυπλάσιοι Αμπελώνες· εκ τούτων ίσως προκύπτει και η επωνυμία της πόλεως»[39]. Την ίδια άποψη υποστηρίζει στις αναμνήσεις του και ο αμπελακιώτης Δρόσος Δροσινός. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι Αμπελάκια σημαίνει περιοχή αμπελιών και ότι αρχικά οι κάτοικοι ασχολούνταν με την καλλιέργεια του αμπελιού, της μουριάς, της ελιάς, του καπνού και του μπαμπακιού[40]. Άλλοι πάλι υποθέτουν ότι το όνομα Αμπελάκια προήλθε από παραφθορά της αρχικής ονομασίας Αμφιλάκκια που οφειλόταν στο ό,τι ο οικισμός βρισκόταν ανάμεσα σε λάκκους[41]. Οι υποθέσεις αυτές δεν φαίνονται ικανοποιητικές, όπως επισημαίνει και ο Γιάν. Κορδάτος, δίχως όμως να προχωράει στη διατύπωση δικής του άποψης[42].

Τέλος αναφέρουμε ότι ο Bartholdy μας δίνει το όνομα της κωμόπολης και στον ενικό (Ambélaki). Πρόκειται για λάθος ή ήταν σε χρήση και η επωνυμία αυτή; Το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί. Πάντως, όλοι οι συγγραφείς χρησιμοποιούν την ονομασία Αμπελάκια. Εξαίρεση αποτελεί ο Félix Beaujour που ενώ στο γνωστό του έργο «Tableau du commerce de la Grèce (1787-1797)» χρησιμοποιεί την επωνυμία Αμπελάκια σε μια επιστολή του προς τον πρόξενο της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη γράφει: Ambélachi[43].

5. Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των κατοίκων και των οικιών των Αμπελακιών οι πληροφορίες που υπάρχουν μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε αρκετά το μέγεθος του πληθυσμού της κωμόπολης την περίοδο της ακμής της.

ένα περίεργο και φαρμακερό ζωΰφιο, ίσως η μαρμάγκα, τους τσιμπούσε και πολλοί πέθαιναν· βλ. σχετικά και Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 11.

38. Βλ. Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά...», ό.π., σελ. 216.

39. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 19.

40. Βλ. αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 116.

41. Βλ. Χρήστος Αναγνωστιάδης, «Η οικονομική διάρθρωσις και η νομική μορφή του συνεταιρισμού των Αμπελακίων», Εκδοτικός Οίκος Αφοι Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι 1973, σελ. 11. — Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 19. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 120.

42. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 19.

43. Βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 89-90.

Συγκεκριμένα ο Σουηδός περιηγητής J. Bjôrnstäehl που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια το 1779 μας πληροφορεί ότι βρήκε 310 σπίτια και 5 εκκλησίες[44]. Σχετικά με τον αριθμό των εκκλησιών ο Αργύρης Φιλιππίδης, μικρότερος αδελφός του Δανιήλ Φιλιππίδη, στη «Γεωγραφία μερική», που γράφτηκε το 1815, αναφέρει ότι οι εκκλησίες ήταν τέσσερις. Συγκεκριμένα γράφει: « Τα Αμπελάκια έχουν σχολείον Ελληνικό, έχουν εκκλησίες τέσσαρες, του αγίου Αθανασίου, της αγίας Παρασκευής, και του αγίου Γεωργίου, έξω της χώρας, του προφήτου Ηλιού»[45]. Με βάση τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι ο Σουηδός περιηγητής στον αριθμό των εκκλησιών θα περιέλαβε το επισκοπικό μέγαρο, για το οποίο κάνουμε λόγο παρακάτω. Οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στη «Γεωγραφία νεωτερική» γράφουν, ότι η κωμόπολη πριν από το 1791 είχε 550 σπίτια και 3.300 περίπου κατοίκους[46]. Ο Bartholdy αναφέρει ότι ο οικισμός, γύρω στο 1803, είχε περίπου 4.000 άτομα και ότι τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια ο πληθυσμός των Αμπελακιών είχε τριπλασιαστεί. Επίσης ο ίδιος αναφέρει ότι, σύμφωνα με πληροφορίες που του έδωσε ο αμπελακιώτης προεστός Γιάννης Παπαθεωδόρου, τα Αμπελάκια δεν είχαν 4.000 κατοίκους όπως λέει ο Félix Beaujour, αλλά 6.000 από τους οποίους το ένα τρίτο απασχολούνταν στα νηματοβαφεία[47]. Ο Félix Beaujour συγκεκριμένα γράφει ότι: «Ο πληθυσμός τους, που τριπλασιάστηκε εδώ και δέκα πέντε χρόνια, ανέρχεται σήμερα σε τέσσερες χιλιάδες άτομα· και όλος αυτός ο πληθυσμός ζει μέσα στα βαφεία, όπώς ένα σμήνος μέλισσας ζει μέσα στην κυψέλη»[48]. Ο αμπελακιώτης Λεονάρδος, στο βιβλίο του που προαναφέραμε και που εκδόθηκε το 1836 αφού επισημαίνει ότι στα Αμπελάκια δεν ζούσαν Τούρκοι, υποστηρίζει ότι στα χρόνια της ακμής τους τα Αμπελάκια είχαν 6.000 περίπου κατοίκους, ενώ αργότερα με την παρακμή της νηματοπαραγωγής ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού μετανάστευσε στη Σμύρνη, Βουκουρέστι, Κωνσταντινούπολη, Βιέννη κ.ά., με αποτέ-

---

44. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 121 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τομ. Δ', ό.π., σελ. 531.

45. Βλ. Θεοδόσης Σπεράντσας, «Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν», Αθήναι 1978, σελ. 140.

46. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 121.

47. Βλ. το απόσπασμα το σχετικό με τα Αμπελάκια από το βιβλίο του Bartholdy στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 210 και 212.

48. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142. Επίσης και ο Urquhart στο βιβλίο του η «Τουρκία...», στις αναφορές του στα Αμπελάκια στηρίζεται κυρίως στα στοιχεία του F. Beaujour, βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 176, όπου παραθέτει τις σχετικές σελίδες από το βιβλίο του Urquhart.

λεσμα οι κάτοικοι να περιορισθούν σε 3.000 περίπου[49]. Ο αμπελακιώτης Δρόσος Δροσινός στις αναμνήσεις του αναφέρει, ότι τα Αμπελάκια είχαν 4.000 κατοίκους και τα γειτονικά χωριά άλλους 2.000. Και ότι τα Αμπελάκια αποτελούσαν όχι τόσο μια μικρή πόλη όσο ένα σύνολο από πολλά χωριά[50]. Πάντως για να αντιληφθεί κανείς καλύτερα το ειδικό πληθυσμιακό βάρος του αμπελακιώτικου πολίσματος, είναι χρήσιμο να παρατεθούν τα πληθυσμιακά μεγέθη ορισμένων αστικών κέντρων της εποχής. Έτσι με βάση τα στοιχεία που μας δίνει ο F. Beaujour η Θεσσαλονίκη είχε 60.000 κατοίκους, οι Σέρρες 30.000, η Λάρισα 20.000, τα Βοδενά 12.000 κατοίκους, η Βέρροια 8.000, τα Γιανιτσά 6.000, ο Τύρναβος 6.000, τα Φάρσαλα 5.000, το Ζητούνι 4.000, η Καβάλα 3.000, ο Βόλος 3.000[51]. Από τα στοιχεία αυτά νομίζουμε, ότι προκύπτει αρκετά καθαρά η σημαντικότητα που παρουσίαζαν τα Αμπελάκια από πληθυσμιακή άποψη. Δεν είναι πάντως τυχαίο ότι, όπως επισημαίνει ο F. Beaujour, η ορεινή περιοχή της Θεσσαλίας ήταν η πιο πυκνοκατοικημένη από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου. Αν δε λάβουμε υπ' όψη μας ότι η περιοχή της Ηπείρου, παρά την ορεινότητά της, ήταν η πιο αραιοκατοικημένη[52], τότε σαφώς η αυξημένη πληθυσμιακή πυκνότητα που παρουσίαζε ιδιαίτερα ο ορεινός θεσσαλικός χώρος συνδέεται πρωταρχικά με την αξιοσημείωτη χειροτεχνική-βιοτεχνική δραστηριότητα που παρουσιάστηκε σ' αυτόν. Στο θέμα όμως του πληθυσμού των Αμπελακιών[53] θα επανέλθουμε, όταν θα αναφερθούμε στην απασχόληση των αμπελακιωτών, οπότε θα μας δοθεί η δυνατότητα να τον προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια.

6. Εκκλησιαστικά, τα Αμπελάκια υπάγονταν στην επισκοπή

---

49. Βλ. το απόσπασμα από το βιβλίο του Λεονάρδου στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 244 και 245. Συγκεκριμένα ο Ι. Λεονάρδος αναφέρει στη «Χωρογραφία» του: «Γενικώς ήτον τα Αμπελάκια μέχρι της αρχής του τωρινού αιώνος μία από τας πλέον επισήμους και εξαιρέτους πόλεις της Ελλάδος (...). Εδώ δεν έζη Οθωμανός (...) και ο αριθμός των εν Αμπελακίοις κατοίκων ανέβαινε τότε έως των 6.000 ψυχών»· από ευρύτερο απόσπασμα που παραθέτει ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 715, σημ. 1.

50. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 115.

51. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 83 και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 697.

52. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 83 και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 691.

53. Διάφορες χρήσιμες πληροφορίες για τον αμπελακιώτικο πληθυσμό βλ. επίσης: Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 101 και 102. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 90, 96, 103 και 113. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 121-122.

Πλαταμώνος και Λυκοστομίου, που εξαρτούνταν από τη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα κατά το ΙΗ' αιώνα ο επίσκοπος Πλαταμώνος και Λυκοστομίου είχε την έδρα του στα Αμπελάκια[54]. Αναφορικά με το θέμα αυτό ο Απ. Βακαλόπουλος γράφει, ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο το Λυκοστόμιο «ήταν η έδρα επισκόπου και υπαγόταν στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Κατά τον 14 όμως αιώνα η έδρα του Λυκοστομίου είναι ενωμένη με του Πλαταμώνος, ο δε επίσκοπος φέρει τον τίτλο "Ο Λυκοστομίου, ήτοι Θεσσαλικών Τεμπών Πλαταμώνος" και η έδρα του είναι πια ο Πλαταμώνας. Τι σημαίνει αυτό; Ότι το Λυκοστόμιο είχε καταστραφεί ή μάλλον είχε χάσει την σπουδαιότητά του και είχε καταντήσει ανάξια λόγου πολίχνη ή χωριό. Γι' αυτό έπαψε ν' αποτελεί ανεξάρτητη επισκοπή, και ηπήχθη στον Πλαταμώνος "κατ' επίδοσιν", σύμφωνα με την συνηθισμένη έκφραση που περιέκλειε όλη την τραγικότητα του εξαφανισμού των παλαιών εκκλησιαστικών κέντρων του Βυζαντίου. Όταν αργότερα, ίσως αρχές του 18 αι., ο Πλαταμώνας άρχισε να χάνει και αυτός την σημασία του, τότε ο επίσκοπός του μετέφερε την έδρα του στα Αμπελάκια»[55]. Ένας από τους επισκόπους της επισκοπής αυτής, ο Διόνυσος, που χειροτονήθηκε στη θέση αυτή το 1763 και πέθανε το 1793 έχτισε το 1767 στ' Αμπελάκια το επισκοπικό μέγαρο που σώζεται ως σήμερα[56]. Ο επίσκοπος αυτός, που ο αδερφός του Νικόλαος Μιχαήλ ήταν έμπορος, επικύρωσε με την υπογραφή του το 1780 το τότε «καταστατικό» της Συντροφιάς των Αμπελακιών και συνέβαλε στην ίδρυση στα Αμπελάκια του περίφημου «Ελληνομουσείου» όπου δίδαξαν γνωστοί έλληνες δάσκαλοι[57].

Διοικητικά τέλος τα Αμπελάκια υπάγονταν στη Λάρισα. Σχετικά στη «Γεωγραφία νεωτερική» των Δημητριέων αναφέρεται ότι: «Αυτή η χώρα κατά τα πνευματικά υπόκειται εις τον Πλαταμώνος επίσκοπο της Θεσσαλονίκης, κατά τα πολιτικά υπόκειται εις την Λάρισα μαζί με την Αγειά και τα επίλοιπα χωριά της επαρχίας Αγειάς»[58]. Στα τέλη του ΙΗ' αιώνα η Λάρισα αποτελούσε έδρα μουσελίμη (αναπληρωτή του πασά)[59].

---

54. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 28 Αυγούστου 1943.

55. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Τα κάστρα...», ό.π., σελ. 79-80.

56. Φωτογραφίες του επισκοπικού μεγάρου βλ. Γιάν. Προκόβας, ό.π., σελ. 101, 102, 104 και Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 121.

57. Βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 19, 81 και Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 127, 138. Επίσης ο Αργ. Φιλιππίδης γράφει: «Τα Αμπελάκια έχουν σχολείον Ελληνικόν»· βλ. Θ. Σπεράντσας, «Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη...», ό.π., σελ. 140.

58. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 127. Επί-

II

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΒΑΜΜΕΝΩΝ ΒΑΜΒΑΚΕΡΩΝ ΝΗΜΑΤΩΝ

1. Η χειροτεχνική και βιοτεχνική δραστηριότητα στη Θεσσαλία

Στα χρόνια της τουρκοκρατίας στο χώρο της Θεσσαλίας και πιο ειδικά στα ορεινά της, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αναπτύχθηκε μια αξιόλογη χειροτεχνική και βιοτεχνική παραγωγή. Μερικές από τις πιο σημαντικές βιοτεχνικές εστίες που διαμορφώθηκαν τότε ήταν του Τύρναβου[60], της Τσαρίτσανης, της Αγιάς, της Ραψάνης, της Κρανιάς, των Αμπελακιών, της Μακρινίτσας, της Πορταριάς και της Ζαγοράς[61]. Σχετικά ο Τσοποτός αναφέρει: «Ως

σης βλ. Θ. Σπεράντσας, «Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη...», ό.π., σελ. 140, όπου ο Αργ. Φιλιππίδης γράφει τ' Αμπελάκια «είναι υποκείμενα σήμερον εις τον κριτήν της Λαρίσσου και Αγιάς, υπό την Εκκλησίαν εις τον Επίσκοπον Πλαταμώνος».

59. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 691, όπου επίσης αναφέρει ότι στα τέλη του ΙΗ' αιώνα ο ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος διαιρούνταν σε τέσσερα μεγάλα πασαλίκια: Της Τριπολιτσάς, του Εγρίπου, της Θεσσαλονίκης και των Ιωαννίνων, στο οποίο είχαν υπαχθεί και τα Αμπελάκια όπως θα δούμε με βάση τις αμπελακιώτικες επιστολές όταν θα αναφερθούμε στις σχέσεις τους με τον Αλή Πασά.

60. Ο Τύρναβος που βρισκόταν στον πεδινό χώρο όφειλε την ανάπτυξή του στα προνόμια που του είχαν παραχωρηθεί κατά το δεύτερο μισό του ΙΖ' αιώνα· βλ. σχετικά Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 401 και Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 25.

61. Περισσότερα στοιχεία για τις βιοτεχνικές αυτές εστίες βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ, Δ', ό.π., σελ. 524-531. Αξίζει να επισημανθεί ότι η Ζαγορά αποτελούσε το κυριότερο κέντρο παραγωγής μεταξιού όπως άλλωστε και τα γύρω χωριά της περιοχής του Πηλίου. Η ετήσια παραγωγή της Ζαγοράς κυμαινόταν γύρω στις 25.000 οκάδες. Ενώ η ετήσια παραγωγή μεταξιού στη Μακεδονία ανερχόταν σε 15.000-20.000 οκάδες. Από την μεταξοπαραγωγή της Ζαγοράς η τοπική βιοτεχνία απορροφούσε 5.000 οκάδες. Την ίδια ποσότητα περίπου κατανάλωναν και τα εργαστήρια του Τυρνάβου. Από την υπόλοιπη παραγωγή 6.000 οκάδες προορίζονταν για τη βιοτεχνία της Χίου και 9.000 οκάδες περίπου εξάγονταν στην Κεντρική Ευρώπη. Σχετικά βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 705 και 716.

βιομηχανικά κέντρα προεξήρχον από των μέσων περίπου της 18 εκατονταετηρίδος τα Αμπελάκια και ο Τύρναβος με την σπουδαιότάτην βιομηχανίαν των ερυθρών νημάτων, η Αγυιά και αι περί αυτήν κώμαι, Ρέτσανη, Σελίτσανη με πλουσίαν παραγωγήν μετάξης και ανθηρότατα μεταξουργεία και υφαντήρια ονομαστών μεταξωτών υφασμάτων (αλαντσάδων) και μανδηλίων· τα επί του Πηλίου όρους 24 χωρία με πλουσιωτάτην παραγωγήν μετάξης, μεταξωτών κομβίων, ζωναρίων, κλωστών ραφής (ιμπρισιμίων) και σειρητίων (γαϊτανίων), ωσαύτως χονδρών υφασμάτων και ταπήτων εξ ερίου και τριχός αιγός, και με διαφόρους άλλας ολιγότερον σημαντικάς χειροτεχνίας». Πέρα όμως από τα σημαντικά αυτά βιοτεχνικά κέντρα και δραστηριότητες αναφέρει, επίσης, ότι ταυτόχρονα «ησκούντο οικιακαί χειροτεχνίαι υπό των φιλεργωτάτων κατοίκων και των λοιπών ορεινών διαμερισμάτων»[62].

Έτσι από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα μέχρι και την πρώτη εικοσαετία περίπου του ΙΘ' η Ανατολική Θεσσαλία είχε μετατραπεί σε ένα από τους πιο βασικούς βιοτεχνικούς πόλους του ελλαδικού χώρου όπου η νηματουργία καταλάμβανε εξέχουσα θέση[63].

Ο Félix Beaujour μας πληροφορεί[64] ότι οι πιο σημαντικές χειροτεχνίες των βαμβακερών νημάτων υπήρχαν στον Τύρναβο, στη Λάρισα, στα Φάρσαλα, στη Ραψάνη, στο Μπαμπά και σε πολλά χωριά που βρίσκονταν στις πλαγιές της Όσσας και του Πήλιου[65]. Στις περιοχές αυτές υπήρχαν πολυάριθμα εργαστήρια, από τα οποία τα πιο φημισμένα ήταν τα αμπελακιώτικα, όπου παράγονταν τα περίφημα κόκκινα βαμβακερά νήματα. Μετά τα Αμπελάκια τη μεγαλύτερη επιτυχία, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος σε επόμενη έκθεσή του, την παρουσίαζαν τα εργαστήρια της Ζα-

62. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 172-173 και 175-176.

63. Για τις αιτίες ανάπτυξης της χειροτεχνικής-βιοτεχνικής δραστηριότητας στον ορεινό ελλαδικό χώρο, όπως και περισσότερα στοιχεία, βλ. τις σχετικές ενότητες στα Κεφάλαια ΙΙ, ΙΙΙ και ΙV του Πρώτου Μέρους. Στο θέμα ειδικά των βαθύτερων αιτίων ανάπτυξης της παραγωγής και του εμπόριου των βαμμένων βαμβακερών νημάτων θα αναφερθούμε σε επόμενες σελίδες αναλυτικά με αφορμή την αμπελακιώτικη περίπτωση.

64. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 141-142.

65. Για την παραγωγή νημάτων και γενικότερα τη βιοτεχνική παραγωγή του Πηλίου και της Αγιάς, βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς», ό.π., σελ. 216, 461, 464, 479, 480 κ.ά. Σχετικά με την Αγιά που όπως θα δούμε σε επόμενες γραμμές βρισκόταν σε ανταγωνισμό με τα Αμπελάκια, στη σελ. 461, γράφει: «Η Αγιά έβγαζε τότε πολύ μετάξι, είχε βαφεία και έφτιαχνε υφάσματα μεταξωτά. Τον καιρό που τ' Αμπελάκια άκμαζαν η Αγιά συναγωνιζόταν τα αμπελακιώτικα νηματοβαφεία και έκανε κι αυτή μεγάλη εξαγωγή στην Κεντρική Ευρώπη και αλλού».

γοράς. Μάλιστα εκεί ντόπιοι επιχειρηματίες είχαν συμβληθεί με ένα Γάλλο και ίδρυσαν στο Κατωχώρι μια μεγάλη βιοτεχνία κόκκινων βαμβακερών νημάτων που υποσκέλισε γρήγορα τις ντόπιες[66]. Για το λόγο αυτό σύντομα ξέσπασαν αντιθέσεις με τους ντόπιους. Συγκεκριμένα ο Félix Beaujour αναφέρει ότι οι ντόπιοι «άλλοτε (του) στερούσαν το νερό, άλλοτε δεν του έδιναν τα απαραίτητα ξύλα για να ζεσταίνει τους φούρνους του, και άλλοτε πάλι δεν του εξασφαλίζουν τα απαραίτητα υλικά για την ετοιμασία των χρωμάτων του· τέλος, απαιτούσαν απ' αυτόν αυθαίρετους φόρους και, ακόμη, του ξεμυάλιζαν τους εργάτες του»[67].

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα Αμπελάκια, όπως μας πληροφορούν οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, αυτά πριν «από λίγα χρόνια δεν ήταν τίποτες, τώρα όμως είναι ακουστή, και πλούσια δια τα εξαίρετα νήματα όπου βάφονται εις αυτήν, και δια το εμπόριο όπου κάμνουν οι ίδιοι με αυτά εις όλη τη Γερμανία»[68]. Σωστά επίσης ο Κυρ. Σιμόπουλος, με αφορμή τις οικονομικές πληροφορίες που μας δίνει ο F. Beaujour στο βιβλίο του «Πίνακας...» σχετικά με την κρίσιμη δεκαετία 1787-1797, επισημαίνει ότι: «Η βιομηχανία των νηματοβαφείων στα Αμπελάκια, που κατέκτησε τις ευρωπαϊκές αγορές και η συσσώρευση τόσου πλούτου σ' αυτό το βόρειο Θεσσαλικό χωριό, δεν αποτελούν φαινόμενο μοναδικό. Βρίσκονται μέσα στα πλαίσια της οικονομικής πορείας του Ελληνισμού της τουρκοκρατίας, αποτελούν έφραση της ορμής, θα έλεγε κανείς, για ανάπτυξη και πρόοδο, κυρίως στο εμπορικό πεδίο»[69]. Τα Αμπελάκια συνιστούν, έτσι, τυπική περίπτωση μιας γενικότερης ανάπτυξης που σηματοδοτεί το μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΗ' αιώνα, που μας δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε συγκεκριμένα το χαρακτήρα και τη δυναμική των εξελίξεων που σημειώθηκαν την περίοδο αυτή και που προσδιόρισαν σε

66. Επίσης, όπως μας πληροφορεί ο Κ. Σιμόπουλος, στο Βελεστίνο οι Βενετοί είχαν ιδρύσει ένα εργοστάσιο υφασμάτων· βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 146, σημ. 1.

67. Βλ. Β. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 151. Όπως φαίνεται από την ίδια την έκθεση ο ίδιος για λόγους που θα εξηγήσουμε σε επόμενες σελίδες δεν έβλεπε θετικά τη βιοτεχνία αυτή. Επίσης ο Félix Beaujour στην έκθεσή του αποφεύγει να αναφέρει το όνομα του γάλλου επιχειρηματία αποκαλώντας τον Β. Ο Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 40, σημ. 2, πιθανολογεί ότι ο Β. ήταν ο Barthelemy που καταγόταν από τη Λυών και στις αρχές του ΙΗ' αιώνα, όπως γράφει ο Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 171, ήταν προξενικός πράκτορας της Γαλλίας στο Πήλιο με έδρα την Πορταριά.

68. Βλ. απόσπασμα από το βιβλίο τους «Γεωγραφία Νεωτερική», που εκδόθηκε το 1791, στο Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 139.

69. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 718.

αποφασιστικό βαθμό την ιδιαιτερότητα του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την αφετηρία διαμόρφωσης των δομικών του χαρακτηριστικών.

2. Οι απαρχές της παραγωγής βαμμένων νημάτων στα Αμπελάκια

Αναφορικά με το πότε άρχισε η παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων στα Αμπελάκια, τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι αρκετά για να μας αποσαφηνίσουν ολοκληρωτικά το ζήτημα αυτό. Την πιο ενδιαφέρουσα μαρτυρία τη συναντάμε στο έργο του Αργύρη Φιλιππίδη που τιτλοφορείται «Γεωγραφία μερική» και γράφτηκε το 1815, όπου αναφέρεται ότι τα Αμπελάκια: «Χώρα καλή και μεγάλη, με σπίτια πολλά, απαράλλακτα από της Ευρώπης. Ακουσμένα εις τον πονέντε και λεβάντε, δια το καλόν εμπόριον, δια την των πολλών νημάτων εξάπλωσιν παντού, δια τα σπίτια όπου είχε εις κάθε μέρος της Τουρκίας και Ευρώπης, όπου έκαμναν την πραγμάτιαν. *Τα Αμπελάκια πρώτα δεν ήταν το ουδέν,* μία χώρα ωσάν τες άλλες γειτονικές. *Κάποιος Δροσινός Χατζή-Ίβος και άλλοι μερικοί εδούλευσαν εις Λάρισσα και Τύρναβο τα κόκκινα νήματα· και βλέποντας ότι ήτον δουλιά, ήλθον εις Αμπελάκια την πατρίδα και άνοιξαν εδώ από ολίγον κατ' ολίγον αυτήν την φάμπρικα.* Και στέλνοντας εις την Ευρώπην ευτύχησαν, μία και δύο και πολλές φορές. Και από αυτά έγιναν τα Αμπελάκια, ως είπομεν. *Ζώντες ακόμη οι αοίδιμοι εφευρέται του καλού έργου άπλωσαν παντού και εφημίσθησαν*»[70]. Από το απόσπασμα αυτό σε ό,τι αφορά το ξεκίνημα της νηματοβαφής στα Αμπελάκια προκύπτει ότι:

α. Η τεχνική της βαφής των βακβακερών νημάτων μεταφέρθηκε σ' αυτά από ντόπιους που εργάζονταν στη Λάρισα και τον Τύρναβο και οι οποίοι δημιούργησαν εκεί τον πρώτο «κιρχανά» (νηματοβαφείο).

70. Βλ. Θ. Σπεράντσας, «Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη...», ό.π., σελ. 139. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Επίσης για το θέμα αυτό ο Δημήτρης Καλιτσουνάκις, «Ιστορία της πολιτικής οικονομίας», Εκδόσεις Ελευθερουδάκη, Αθήναι 1929, σελ. 226, γράφει ότι τα Αμπελάκια «ήκμασαν κατά τα τέλη της 18. και αρχάς της 19. Εκατονταετηρίδος (...). Προ της εποχής ταύτης φαίνεται να υπήρχον πολλά βαφεία κόκκινων νημάτων εις πόλεις και κώμας της Θεσσαλίας (Μπαμπά, Ραψάνην, Τύρναβον, Λάρισσαν, Φάρσαλα) οπόθεν έλαβον το παράδειγμα και οι Αμπελακιώται».

β. Η μεταφορά αυτή έγινε σε μια πρόσφατη σχετικά περίοδο που τοποθετείται στο δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα. Ο χρονικός αυτός προσδιορισμός, στον οποίο θα αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα αργότερα, δικαιολογείται από το ότι οι πρωτεργάτες της αμπελακιώτικης παραγωγής και εμπορίας βαμμένων βαμβακερών νημάτων ζούσαν ακόμη στα 1815 όπως αναφέρει ο ίδιος ο συγγραφέας, πράγμα που πιστοποίησε όταν πέρασε από τα Αμπελάκια, καθώς και από το γεγονός ότι ο αναφερόμενος Δροσινός Χατζή-Ίβος υπήρξε μάλλον, όπως θα δούμε στο ιστορικό των Συντροφιών, ένας από τους επικεφαλής των Κοινών Συντροφιών που δημιουργήθηκαν αργότερα στα Αμπελάκια και ταυτόχρονα ένας από τους πιο πλούσιους αμπελακιώτες.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες που είχαν αναπτυχθεί στην περιοχή του Τύρναβου και της Λάρισας ενισχύουν, κατά τη γνώμη μας, την ορθότητα της προηγούμενης μαρτυρίας. Ο Τσοποτός χρησιμοποιώντας ως πηγή τους Κούμα, Λεονάρδο και Bjôrnstäehl γράφει ότι: «Η Λάρισσα κατοικουμένη υπό πολυαρίθμων κατοίκων και πλείστων, ως αλλαχού είδομεν, πλουσίων Οθωμανών γεωκτημόνων, ήτο ανέκαθεν αξιόλογον εν Θεσσαλία εμπορικόν κέντρον. Αλλ' ιδιαιτέρα ώθησις εδόθη εις το εμπόριον της Λαρίσσης υπό των εμπόρων του Μετσόβου και των Ιωαννίνων οι οποίοι ήδη κατά τας αρχάς της 18 εκατονταετηρίδος ήρχισαν να διαπρέπωσιν εις το εμπόριον και είχον ιδρυμένα εμπορικά καταστήματα εν Ενετία, Μόσχα, Κωνσταντινουπόλει, καθώς και εν Λαρίσση, ήτις χαρακτηρίζεται κατά τα τέλη της 18 και αρχάς της 19 εκατονταετηρίδος, ως μία "των αξιολογωτάτων πόλεων της Οθωμανικής Βασιλείας, τόσον δια την θέσιν της και το αξιόλογον εμπόριον όσον και δια το πολυάριθμον των οικητόρων της". Η ζωηρώς συχναζομένη αγορά της Λαρίσσης, συνεκροτείτο ήδη από αρχαιοτέρων χρόνων (1779) δις της εβδομάδος, ανά Τετάρτην και Κυριακήν, όπως και νυν. Τω 1804 υπήρχον εν Λαρίσση πολλοί Ιουδαίοι, μεταξύ των οποίων και πλούσιοι αργυραμοιβοί ή Τραπεζίται, διότι υπήρχον εν Θεσσαλία πολλαί ετήσιαι εμπορικαί πανηγύρεις, το δε εσωτερικόν και μεταπρατικόν εμπόριον ήτο σημαντικόν»[71].

Σχετικά με την ύπαρξη νηματοβαφείων στη Λάρισα ο Monto-

71. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 171-172. Σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville η σημαντικότερη ετήσια εμποροπανήγυρη κατά το ΙΗ' αιώνα γινόταν στα Φάρσαλα και στο χωριό Μασκλούρι. Επίσης σε όλες σχεδόν τις πόλεις και κωμοπόλεις της Θεσσαλίας οργανώνονταν βδομαδιάτικες αγορές· βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 172.

ran, σε έκθεσή του για το εμπόριο στην Ανατολή που γράφτηκε το 1753, μας πληροφορεί ότι σ' αυτήν υπήρχαν νηματοβαφεία που φτιάχνανε πολύ όμορφα κόκκινα νήματα[72].

Σε έκθεση του γάλλου πρόξενου στην Άρτα Γκαρνιέ, που γράφτηκε στις 25 του Ιούνη 1704, αναφέρεται ότι: «Υφάσματα βαμβακερά μπουκασί, σ' όλα τα χρώματα και άλλα υφάσματα γερά. ριγωτά, σαν τις δικές μας γαλλικές μπατίστες, κατασκευάζονται στον Τύρναβο σε πολύ λογικές τιμές» και ότι σε τακτά χρονικά διαστήματα γίνονταν εκεί εμποροπανηγύρεις. Επίσης στην ίδια έκθεση διαβάζουμε ότι η Λάρισα ήταν περιοχή παραγωγής βαμβακιού και μεταξιού[73].

Σχετικά με τον Τύρναβο από το 1715, σύμφωνα με χρονικό της εποχής, αναφέρεται ως κέντρο παραγωγής κόκκινων και άσπρων μουσελίνων καθώς και άλλων υφασμάτων που ήταν κατάλληλα για φόδρες, και στο οποίο σύχναζαν πολλοί έμποροι[74]. Σύντομα δε, χάρη στην επίκαιρη από επικοινωνιακή άποψη θέση του όπως και στα προνόμια που είχε εξασφαλίσει[75], μετεξελίχθηκε σε ιδιαίτερα δυναμικό βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο μεταξιού, βαμβακιού και μαλλιού καθώς και σε ονομαστό κέντρο βαφής νημάτων και υφασμάτων. Συγκεκριμένα, την περίοδο της ακμής του ο Τύρναβος διέθετε 2.500 αργαλειούς και 60 νηματοβαφεία[76]. Τα

72. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από την έκθεση του Montoran στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 262. Ανάλογη πληροφορία μας δίνει και ο γάλλος ταξιδιώτης Olivier που ταξίδεψε στην οθωμανική αυτοκρατορία με εντολή της γαλλικής κυβέρνησης στο τέλος του ΙΗ' αιώνα· βλ. απόσπασμα από το έργο του στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 266.

73. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 44.

74. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Α', Έκδοση Β', ό.π., σελ. 279.

75. Για τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στον Τύρναβο βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 279-280, όπου αναφέρει ότι ο Τουραχάν όταν συνοίκιζε ή καλύτερα ανασυνοίκιζε τον Τύρναβο κατόρθωσε νά του παραχωρηθούν σημαντικά προνόμια, όπως: «Να κηρυχθεί ο Τίρναβος βακούφι, δηλαδή να υπάγεται μέσω του κισλάρ αγά στη δικαιοδοσία του σερίφη της Μέκκας και όχι του διοικητή του τόπου, να πληρώνουν οι κάτοικοί μόνο το χαράτς και την δεκάτη, να είναι απαλλαγμένοι από τις αγγαρείες, ν' απαγορεύεται η διέλευση στρατευμάτων κ.λ. — προνόμια που διατηρήθηκαν κατά το πλείστον απαραβίαστα ως την ελληνική επανάσταση του 1821».

76. Ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες μας δίνει ο γάλλος ταξιδιώτης L. Heuzy που επισκέφθηκε τη Θεσσαλία το 1855 και 1858. Συγκεκριμένα γράφει ότι πήγε σε δυό-τρεις παλιούς «κυρχανάδες» στον Τύρναβο που στην περίοδο της ακμής του στο ΙΗ' αιώνα είχε περίπου 60 νηματοβαφεία που χρησιμοποιούσαν ως κύρια βαφική ύλη το ριζάρι. Επίσης αναφέρει ότι ο Τύρναβος τότε διέθετε 2.500 αργαλειούς για την ύφανση πανιών κ.ά.· βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 116, σημ. 208.

προϊόντα της τυρναβίτικης βιοτεχνίας διοχετεύονταν σε ολόκληρη σχεδόν τη λεκάνη της Μεσογείου όπως και στην Κεντρική Ευρώπη[77]. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την εισαγωγή της βαφικής τέχνης, αυτή αποδίδεται, όπως και η προαγωγή της βιοτεχνίας με βάση κυρίως προφορικές πληροφορίες, στον Τουραχάν που δεν ήταν μόνο ικανός πολέμαρχος αλλά ταυτόχρονα και δημιουργός ειρηνικών έργων[78]. Δίχως να αμφισβητείται η θετική συμβολή του Τουραχάν, πρέπει να επισημανθεί ότι η θεσσαλική υφαντική ήταν ιδιαίτερα φημισμένη κατά τα μέσα του ΙΓ' αιώνα. Γενικά, στο θεσσαλικό χώρο υπήρχε μια μακρά παράδοση στον τομέα της υφαντουργίας που ενδεχομένως φθάνει μέχρι τα αρχαία χρόνια[79].

Ο Μάξιμος, βασιζόμενος σε μια προξενική γαλλική έκθεση από την Άρτα, διαπιστώνει ότι ο Τύρναβος πραγματοποιούσε εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων πολύ πριν από την ανάπτυξη της νηματοπαραγωγής στα Αμπελάκια[80]. Συγκεκριμένα σε έκθεση του γάλλου προξένου Μπουΐγ, που γράφτηκε στην Άρτα στις 16 του Σεπτέμβρη 1755, διαβάζουμε ότι ο γάλλος έμπορος Μονζιρώ αγόρασε στον Τύρναβο «μια σημαντική ποσότητα νήματα φίνα σε χρώμα κόκκινο, που δεν ξεθωριάζει. Τα νήματα αυτά τα καταναλίσκει στη Γαλλία» και ότι «πριν πηγαίνανε στη Βενετία»[81].

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που μας δίνει ο Holland. Σχετικά γράφει ότι ο Τύρναβος και η γύρω περιοχή αποτελούσαν μεγάλο βιοτεχνικό κέντρο παραγωγής προϊόντων από βαμβάκι. Ιδιαίτερα επισημαίνει ότι ο Τύρναβος

77. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 529-530, όπου επίσης, στηριζόμενος στη «Νεωτερική γεωγραφία» των Δημητριέων, γράφει ότι «οι επιδράσεις της ευημερίας του Τιρνάβου ήταν καταφανείς στην ιδιωτική ζωή των κατοίκων: κατά τον 18ο και 19ο αι. έχει μεγάλα σπίτια, ωραίες πλατείες, ίσιες "κατά γραμμήν" και καθαρές, με πολλές εκκλησίες και σχολείο».

78. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 280.

79. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Α', ό.π., σελ. 80, 281 και Τόμ. Β', ό.π., σελ. 103. Σχετικά με την τέχνη της βαφής όπως προκύπτει από διάφορες μαρτυρίες και έρευνες αυτή ήταν γνωστή στην περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας από τα αρχαία χρόνια. Είναι βεβαιωμένο ότι ανατολικά της Αγιάς, στη Μελίβοια που βρισκόταν κοντά στη θάλασσα —βλ. Ηρόδοτος, «Ιστορία (Ζ188)», Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1976, σελ. 566— είχε αναπτυχθεί η τέχνη της βαφής υφασμάτων με βάση την πορφύρα. Βλ. επίσης: Ηλ. Γεωργίου, «Ιστορία και συνεταιρισμός...», ό.π., σελ. 14. — Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 11, σημ. 1. — Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς», ό.π., σελ. 139. — Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 172. — Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 13.

80. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 39.

81. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 58.

και οι γειτονικές κωμοπόλεις έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγή βαμμένων νημάτων σύμφωνα με την ελληνική μέθοδο που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αργότερα έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Τέλος γράφει ότι μεγάλη ποσότητα βαμβακερών νημάτων εξαγόταν στην Ιταλία και Γερμανία και ότι πολλοί από τους Έλληνες του Τυρνάβου, χάρη στις δραστηριότητες αυτές, είχαν γίνει πλούσιοι[82]. Ο Λεονάρδος επίσης αναφέρει ότι η παραγωγή νημάτων, υφασμάτων και μαντηλιών ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη στον Τύρναβο[83]. Ο Urquhart μάλιστα υποστηρίζει ότι Τυρναβίτες τεχνίτες που είχαν εργασθεί στη Μικρά Ασία, μεταφέρανε από εκεί την τεχνική της επεξεργασίας και της βαφής των νημάτων στον Τύρναβο. Και αργότερα από τον Τύρναβο μεταδόθηκε στη Ραψάνη και τα Αμπελάκια[84]. Από όσα προηγήθηκαν θεωρούμε ότι η άποψη της μεταφοράς του τρόπου βαφής των νημάτων από την περιοχή του Τυρνάβου στα Αμπελάκια είναι αρκετά βάσιμη.

Έτσι οι αμπελακιώτες χάρη στην ποιότητα των κόκκινων νημάτων που παρήγαν, στην πολύ καλή οργάνωση της διάθεσής τους στις ευρωπαϊκές αγορές και στους οικονομικούς θεσμούς που διαμόρφωσαν, κατόρθωσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα να μετεξελίξουν τα Αμπελάκια στην πιο δυναμική περιοχή παραγωγής βαμβακερών βαμμένων νημάτων και σε βασικό κρίκο της ευρύτερης βιοτεχνικής περιοχής που την οριοθετούσαν η Βέρροια, η Νάουσα, η Καστοριά, η Σιάτιστα, η Κοζάνη, ο Τύρναβος, τα Αμπελάκια και η Αγιά[85]. Σχετικά ο Traian Stoianovich επισημαίνει

---

82. Βλ. απόσπασμα στα αγγλικά από το βιβλίο του άγγλου ταξιδιώτη Holland στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 264-265.

83. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 37-38. Για τη βιοτεχνική δραστηριότητα στον Τύρναβο ακόμη βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 22 και 38. Σχετικά με την παραγωγή κόκκινων νημάτων στον Τύρναβο μας πληροφορεί και ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Arazy σε υπόμνημά του που συντάχθηκε το 1776· βλ. απόσπασμα στα γαλλικά στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentares...», ό.π., σελ. 280 και 282.

84. Βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 11, σημ. 1 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 37. Επίσης ο Τασ. Βουρνάς σε σημείωσή του σχετική με τα Αμπελάκια στο βιβλίο του Γ. Φίνλεϋ, «Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα», Εκδόσεις Τολίδη, Αθήνα 1972, σελ. 334, γράφει ότι «η τέχνη της κατεργασίας του βάμβακος και της επεξεργασίας και βαφής των νημάτων μεταφέρθηκε στα Αμπελάκια από τις άλλες θεσσαλικές περιοχές».

85. Επίσης βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 38 και Χρ. Ευελπίδης, «Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος», Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 1950, σελ. 32. Μάλιστα ο Τασ. Βουρνάς στην εισαγωγή του στο βιβλίο του F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 21, υποστηρίζει ότι: «Υπήρχε μια ζώνη βαμβακουργίας που άρχιζε από τ' Αμπελάκια κι έφτανε ως τις μακρινές κοιλάδες του

ότι: «Σε μερικά μέρη των Βαλκανίων και του Αιγαίου, ιδίως ανάμεσα στους Έλληνες, είναι αλήθεια ότι η βιομηχανία αναπτύχθηκε ακόμα και κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου αιώνα (...). Η βιομηχανία επίσης ανθούσε σε λίγες γεωγραφικά απομονωμένες βαλκανικές κοινότητες το 18ο αιώνα και το κλασσικό παράδειγμα ήταν η μικρή θεσσαλική πόλη Αμπελάκια»[86].

3. Η προέλευση των πρώτων κεφαλαίων

3.1. Το ζήτημα της προέλευσης των κεφαλαίων, που ήταν απαραίτητα για να οργανωθεί αρχικά η παραγωγή των βαμμένων βαμβακερών νημάτων και να συσταθούν τα πρώτα νηματοβαφεία, δεν έχει ακόμη αποσαφηνισθεί. Σχετικά υποστηρίζεται ότι αυτά προήλθαν από λαρισινούς και γιαννιώτες εμπόρους[87]· όπως επίσης ότι ηπειρώτες έμποροι και ιδιαίτερα από τα Ζαγοροχώρια, που είχαν συναλλαγές με τη Γερμανία και Αυστρία, τοποθέτησαν στις αγορές αυτές τα πρώτα αμπελακιώτικα νήματα[88]. Αντίθετα, κατά

Αίμου μέσα στο έδαφος της Βουλγαρίας που δούλευε εντατικά για την αγορά. Ακραία σημεία στήριξής της ήταν η κωμόπολη των Αμπελακίων και η βουλγαρική κωμόπολη του Γκάμπροβο στις προσβάσεις του Αίμου όπου άνθισαν ονομαστά νηματουργεία και υφαντουργεία από τα μέσα σχεδόν του 18ου αιώνα».

86. Βλ. Traian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 299 και 300.

87. Είναι γνωστό ότι τα Ιωάννινα, έδρα του σαντζακιού που περιλάμβανε 62 ζιαμέτια και 345 τιμάρια, από τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα είχαν εξελιχθεί σε αξιόλογο εμπορικό κέντρο με 10.000 σπίτια. Επίσης η Λάρισα στις αρχές του ΙΖ' αιώνα είχε αρχίσει να γίνεται μια αξιόλογη πόλη με μεγάλη εμπορική κίνηση και ο πληθυσμός της, που στη σύνθεσή του πλειοψηφούσε το μουσουλμανικό στοιχείο, ήταν μεγαλύτερος από των Ιωαννίνων. Σχετικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 401.

88. Βλ.: Φ. Μιχαλόπουλος, «Τα Αμπελάκια...», ό.π., 4 Απριλίου 1938. — Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 21. — Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 14. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής όμως δεν την τεκμηριώνουν με συγκεκριμένα στοιχεία. Ενδεχομένως τη στηρίζουν στα όσα αναφέρει ο Ν. Μάγνης που γράφει ότι οι αμπελακιώτες αρχικά πουλούσαν τα προϊόντα τους με μικρό κέρδος σε γιαννιώτες εμπόρους και ότι χάρη σε ένα γιαννιώτη έμπορο άρχισαν να πουλάνε τα βαμμένα τους νήματα στη Γερμανία· βλ. Ν. Μάγνης, «Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας», Εν Αθήναι 1860, σελ. 97, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXV. Το πρόβλημα όμως είναι πιο σύνθετο και ξεπερνάει τις πράγματι υπαρκτές εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στους ηπειρώτες και τους θεσσαλούς και συνδέεται με τον τρόπο ανάδειξης των αμπελακιωτών σε αυτοδύναμους εμπόρους και βιοτέχνες. Για τις σχέσεις των εμπόρων της Ηπείρου με τη Θεσσαλία βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 159, 161, 162 και 208, όπου αναφέ-

τη δική μας άποψη τα πρώτα κεφάλαια πρέπει να προήλθαν από αμπελακιώτες εμπόρους που είχαν συναλλαγές κυρίως με το χώρο της Κεντρικής Ευρώπης, όπως και αμπελακιώτες τεχνίτες, που παλιότερα εργάζονταν στον Τύρναβο και στη Λάρισσα. Επίσης, με βάση τις πληροφορίες του αμπελακιώτη Δρόσου Δροσινού, που σε αυτό το σημείο πρέπει να αποδίδουν μάλλον την πραγματικότητα γιατί έχουν περιγραφικό χαρακτήρα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ένα μέρος από τα πρώτα κεφάλαια προήλθε από την εμπορευματοποίηση αγροτικών προϊόντων. Συγκεκριμένα, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, με βάση τις πληροφορίες που μας δίνει ο Δρόσος Δροσινός, οι αμπελακιώτες αρχικά ασχολούνταν με την καλλιέργεια του αμπελιού, της μουριάς, της ελιάς, του καπνού και του βαμβακιού, που ευδοκιμούσαν στον αμπελακιώτικο χώρο εξαιτίας της γονιμότητας του εδάφους και της προστασίας που του παρείχαν τα βουνά από τους βοργιάδες. Έτσι, όπως αναφέρει, το πλεόνασμα της αγροτικής τους παραγωγής ορισμένοι αμπελακιώτες άρχισαν να το εμπορεύονται στις σκάλες της Ανατολής και στις εμπορικές πόλεις της Γερμανίας και της Ιταλίας, εισάγοντας ταυτόχρονα ξένα εμπορεύματα που τα διέθεταν στις πόλεις «της Ελλάδας και της Τουρκίας». Το αποτέλεσμα ήταν, σε σύντομο χρονικό διάστημα, τα Αμπελάκια να αρχίσουν να ευημερούν· ευημερία που αυξήθηκε ακόμη περισσότερο με την παραγωγή των κόκκινων βαμβακερών νημάτων[89]. Έτσι, με βάση τις πληροφορίες αυτές, συνάγεται ότι ένα μέρος από τα πρώτα κεφάλαια που επενδύθηκαν στην αμπελακιώτικη βιοτεχνία προήλθε και από συσσωρεύσεις που είχαν δημιουργηθεί από το εμπόριο αμπελακιώτικων α-

ρει ότι οι εμπορευόμενοι των περιοχών της Ηπείρου εξήγαγαν το βαμβάκι της Θεσσαλίας και Μακεδονίας όπως και το μετάξι της Αγιάς και των χωριών του Βόλου. Επίσης στη Λάρισα υπήρχαν γιαννιώτικα καταστήματα· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Πηγές της ιστορίας του νέου ελληνισμού» (1669-1812), Τόμ. 2, Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 133, όπου παραθέτει συμφωνητικό που είχαν συνάψει το 1730 γιαννιώτες που ήταν εγκατεστημένοι και εμπορεύονταν στη Λάρισα για την τήρηση των ημερών αργίας. Επίσης εκτός από τη μαρτυρία του Αργύρη Φιλιππίδη ότι στον Τύρναβο και τη Λάρισα υπήρχαν αμπελακιώτες που δούλευαν τα κόκκινα βαμβακερά νήματα και οι οποίοι μεταφέρανε την δραστηριότητά τους στα Αμπελάκια, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, είναι γνωστό επίσης ότι στα 1766 στη Λάρισα υπήρχε μια αμπελακιώτικη συντροφιά που πουλούσε κόκκινα νήματα στη Βιέννη. Οι εξαγωγές της συντροφιάς αυτής ανέρχονταν το χρόνο σε 20 μπάλλες κόκκινου νήματος αξίας 7-8.000 φιορινιών. Η Συντροφιά αυτή χαρακτηρίζεται ως «εμπορική εταιρεία οικογενειακού τύπου»· βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 361, σημ. 146 4, όπου και η σχετική βιβλιογραφική αναφορά στις εργασίες του Π. Ενεπεκίδη και V. Popovic.

89. Βλ. τα σχετικά σημεία των αναμνήσεων του Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 116 και 117.

γροτικών προϊόντων. Συνεπώς, η υπόθεση που διατυπώνεται από το Σπ. Ασδραχά ότι «πρόκειται ίσως για κεφάλαια που προέκυψαν από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις και μεταφυτεύθηκαν στη βιοτεχνία, όπως θα άφηνε να υποθέσουμε το παράδειγμα άλλων Θεσσαλικών ανθρώπινων συγκεντρώσεων»[90] φαίνεται να τεκμηριώνεται από τα στοιχεία που παραθέσαμε και για τα Αμπελάκια. Επίσης εκτός από τη μαρτυρία του μηλιώτη Αργύρη Φιλιππίδη που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα και τις αναμνήσεις του αμπελακιώτη Δρόσου Δροσινού, η άποψη που διατυπώσαμε παραπάνω σχετικά με την προέλευση των πρώτων κεφαλαίων που επενδύθηκαν στην παραγωγή και το εμπόριο των αμπελακιώτικων νημάτων ενισχύεται και από κάποια στοιχεία που υπάρχουν σε επιστολές του αρχείου Δογάνη. Σχετικά ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η αυτοβιογραφική επιστολή του Γεωργίου Σβαρτς[91] που έπαιξε πρωταγωνιστικό και αποφασιστικό ρόλο στη συστηματική οργάνωση σε ευρύτερη βάση της παραγωγής βαμμένων βαμβακερών νημάτων και τη διοχέτευσή της κυρίως στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης[92]. Από την επιστολή αυτή προκύπτει ότι τα κεφάλαια που είχε συγκεντρώσει προέρχονταν αποκλειστικά από την εμπορική του δραστηριότητα που είχε αναπτύξει ο ίδιος από μικρή ηλικία, δίχως να έχει στο ξεκίνημά του καμιά βοήθεια ή κανενός είδους κληρονομιά[93]. Πάντως, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο για τις συ-

90. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 361, σημ. 146 4.

91. Το πραγματικό του όνομα ήταν Γεώργιος Μαύρος και η μεταγλώττισή του στα γερμανικά είναι δηλωτικό του χώρου ανάπτυξης της δραστηριότητάς του και ανάδειξής του ως εμπόρου. Γεννήθηκε στα Αμπελάκια το 1738 και πέθανε στη Βιέννη φυλακισμένος για χρέη σε ηλικία 80 ετών. Όπως θα δούμε αργότερα με βάση τις επιστολές του αρχείου Δογάνη στις περισσότερες από αυτές ο Γ. Μαύρος αποκαλείται Σφαρτζ, σε ορισμένες Σφάρτζη ή Σφόρτζης και σε τέσσερις από αυτές αντίστοιχα Σβάρτς, Σφάρτζις και Σφόρτζου. Πορτραίτο του Γ. Σβάρτς που ζωγραφίστηκε στη Βιέννη το 1810 όπως και πιο αναλυτικό βιογραφικό του σημείωμα γραμμένο από τον Ηλ. Γεωργίου, βλ. στο Γιάν. Προκόβας «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 85 και 86. Επίσης βλ. τα βιογραφικά στοιχεία που δίνει στις αναμνήσεις του ο Δρόσος Δροσινός και όπου αναφέρει ότι ο Γ. Σβάρτς διακρινόταν για την τιμιότητά του όπως και για την οργανωτική του ιδιοφυΐα παρά το γεγονός ότι μόλις μπορούσε να διαβάζει και να γράφει· βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 123.

92. Οι πρώτες μεγάλες εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων στον κεντροευρωπαϊκό χώρο από τους αμπελακιώτες, όπως θα δούμε πιο διεξοδικά στην ενότητα για τις Συντροφιές, τοποθετούνται μετά το 1770.

93. Στην επιστολή αυτή του Γ. Σβάρτς που γράφτηκε στις 14 Αυγούστου 1818 στη Βιέννη και απευθύνεται στη γυναίκα του Αρχόντω στα Αμπελάκια, σε μια περίοδο δηλαδή που ο ίδιος έχει ξεπέσει και τα Αμπελάκια βρίσκονταν στο στάδιο της παρακμής, διαβάζουμε: «από τίς αμαρτίες μας τά παθένομε δόξασι ό Θεός ολα τά ενθιμοῦμε και ἀναστενάζου ενθιμοῦμε πρότον τόν κόζμον μου και δεύτερον τα καλά μου όπιτιραγνίστικα απο πεδί και τά απόχθισα χορίς νά ευρο από γονεῖς

ντροφιές, η επιβλητική παρουσία του Γ. Σβαρτς στην αμπελακιώτικη οικονομική σκηνή σημειώνεται όταν αυτός ήταν ήδη 40 περίπου χρονών, γεγονός που ενισχύει τα όσα αναφέρονται στην επιστολή του[94].

Εκτός όμως από τα συγκεκριμένα αυτά στοιχεία δεν πρέπει να ξεχνάμε, όπως επιβεβαιώνεται άλλωστε και από την αμπελακιώτικη περίπτωση, ότι από τα μέσα του ΙΗ' αιώνα το μεγαλύτερο μέρος του τοπικού εμπορίου σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και κυρίως στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρο και στις δυτικές ακτές της Στερεάς, είχε αρχίσει να περνά στα χέρια του ελληνικού στοιχείου που, προς το τέλος του αιώνα, κατόρθωσε να το θέσει κάτω από τον πλήρη σχεδόν έλεγχό του[95]. Σημαντικό ρόλο στο δυνάμωμα του ελληνικού εμπορικού στοιχείου έπαιξε ο

τίποτας καί κατίντισα τόρα εἰς τά γεράματα νά τιραγνιοῦμι καί νά ἀναστενάζου»· βλ. επιστ. αρ. 122, στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 77. Επίσης ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 708, σημ. 2, αναφέρει ότι «τη μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη των νηματοβαφείων της θεσσαλικής κωμόπολης έδωσε ο Γ. Σβάρτς που ξενιτεύτηκε από μικρό παιδί στη Γερμανία (το πραγματικό του όνομα ήταν Μαύρος), πλούτισε και γυρίζοντας στα Αμπελάκια ωργάνωσε τη βιοτεχνία των πολυφημισμένων κόκκινων νημάτων».

94. Πέρα από τα ειδικά αυτά στοιχεία που παραθέσαμε σε ό,τι αφορά την προέλευση των πρώτων κεφαλαίων που ήταν απαραίτητα για την αφετηρία της αμπελακιώτικης παραγωγής βαμμένων νημάτων, βλ. επίσης τα στοιχεία και την προβληματική που διατυπώνουμε σχετικά με τις αιτίες ανάπτυξης στον ορεινό χώρο της γεωργικής και χειροτεχνικής-βιοτεχνικής παραγωγής: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 4.

95. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 171. Για τον τρόπο εκτόπισης των Βενετών που ελέγχανε κάποτε το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου από το ελληνικό και εβραϊκό στοιχείο, βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 354, όπου παραθέτει στοιχεία του Elias Habesci με βάση τα οποία διαπιστώνεται ότι οι Βενετοί, που εξ αιτίας των πολεμικών ατυχιών τους και για να αντιμετωπίσουν την οικονομική κρίση στην οποία είχαν περιέλθει καθιέρωσαν το εμπόριο με έλληνες και εβραίους αντιπροσώπους. Οι αντιπρόσωποι αυτοί εισπράττανε 12% πάνω στις πωλήσεις και δεν είχαν καμία συμμετοχή σε τυχόν ζημιές. Επίσης είχαν τη δυνατότητα να διαθέτουν τα εμπορεύματα σε μεγαλύτερη τιμή και να καρπώνονται τη διαφορά. Γεγονός που τους έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσουν με τα κέρδη που αποκόμιζαν οικονομική αυτοδυναμία και από αντιπρόσωποι να μετατραπούν σε εμπόρους υποκαθιστώντας έτσι το βενετικό εμπόριο. Ακόμη θα πρέπει να επισημανθεί ότι μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) οι Έλληνες άρχισαν να εμπορεύονται έντονα με την Κεντρική Ευρώπη. Μάλιστα όπως αναφέρει ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», ό.π., σελ. 720, «το αυστριακό εμπόριο που αναπτύχθηκε κατά την τελευταία 25ετία του (ΙΗ') αιώνα αποτελούσε ουσιαστικά έργο των Ελλήνων. Ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Arasy έγραφε το 1776 σε έκθεσή του ότι οι κεντροευρωπαίοι έμποροι δεν μπορούν να στεριώσουν στη Θεσσαλονίκη εξ αιτίας των Ελλήνων. "Αγοράζουν οι ίδιοι (μπαμπάκι και μαλλιά) στους τόπους παραγωγής και τα μεταφέρουν στις χώρες των αγορών με ελάχιστα έξοδα"».

ανταγωνισμός ανάμεσα στους εμπόρους των αναπτυγμένων οικονομιών, που τους υποχρέωνε να συνεργάζονται με τους Έλληνες που πολλοί γίνονταν προστατευόμενοι των αναπτυγμένων χωρών και απολάμβαναν τα εμπορικά προνόμια που προβλέπονταν για τους υπηκόους τους και είχαν παραχωρηθεί στα πλαίσια των διομολογήσεων[96], όπως και η δραστηριότητα των Ελλήνων στο εξωτερικό και κυρίως στην Κεντρική Ευρώπη και στη Ρωσία, όπου συγκέντρωσαν μεγάλα πλούτη[97].

Η εμπορική αυτή δραστηριότητα συνέβαλλε στο σχηματισμό των πρώτων κεφαλαίων, που αναζητούσαν να βρουν παραγωγική διέξοδο[98]. Στη διαδικασία αυτή η βιοτεχνία άρχισε να παρουσιάζει τάσεις διαφοροποίησής της από την οικοτεχνία και τη χειροτεχνία, στην προσπάθεια να υπάρξει ανταπόκριση στις ανάγκες που επέβαλλε ο διαμορφωνόμενος νέος καταμερισμός εργασίας ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο. Κάτω από την πίεση της νέας αυτής πραγματικότητας και, πιο ειδικά, μπροστά στις απαιτήσεις που δημιουργούσε το εμπόριο των μακρινών αποστάσεων και η ανάγκη για πιο μαζική παραγωγή ορισμένων προϊόντων που χρησιμοποιούσε η γοργά αναπτυσσόμενη βιομηχανία των αναπτυγμένων οικονομιών και ιδιαίτερα η κεντροευρωπαϊκή, εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο νέες οικονομικές μορφές, όπως οι Συντροφιές που στηρίζονταν σ' ένα πιο εξελιγμένο καταμερισμό εργασίας, που συχνά αποτελούσε το κυρίαρχο γνώρισμα ολόκληρων περιοχών, προσδίδοντάς τους ειδικευμένο παραγωγικό χαρακτήρα και στις οποίες άνθισαν τα νέα αυτά οικονομικά και θεσμικά μορφώματα.

Στη βάση ακριβώς αυτή έκανε την εμφάνισή του το αμπελακιώτικο φαινόμενο, το οποίο επιχειρούμε να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε και, στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε την ιστορική του διάσταση και θέση στην κρίσιμη και μεταβατική εκείνη περίοδο για τη συγκρότηση του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

3.2. Σχετικά, τώρα, με τις μεγάλες δυνατότητες συσσώρευσης που υπήρχαν από την παραγωγή και το εμπόριο βαμμένων βαμβα-

96. Β. σχετικά Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 52. Επίσης για τον αγγλογαλλικό ανταγωνισμό και την ανάδειξη μέσα από αυτόν ελλήνων εμπόρων και εφοπλιστών, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 163-164 και 166.

97. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 512.

98. Βλ. Πρώτο Μέρος, κυρίως Κεφάλαιο ΙΙΙ, ενότητα 3.

κερών νημάτων, ο Félix Beaujour μας πληροφορεί ότι η βαφή άφηνε μεγάλα κέρδη και ότι «οι Έλληνες έστρεψαν σε λίγο τις κερδοσκοπικές τους επιδιώξεις προς αυτό το είδος της βιοτεχνίας· και είδαμε, όταν είμαστε εκεί, τις βιοτεχνίες του Μπαμπά, της Ραψάνης, στα Αμπελάκια, στη Λάρισα, στα Φάρσαλα και, προπάντων, τους Έλληνες της Ζαγοράς, που είναι τα πιο επιχειρηματικά μυαλά από όλους τους άλλους, να ιδρύουν καινούριες βιοτεχνίες στα χωριά τους». Και σε μια προηγούμενη έκθεση, πάλι του ίδιου, αναφέρεται ότι: «Η πείρα μας διδάσκει ότι το καλό βαμπάκι που αξίζει 50 όταν μετατραπεί σε νήμα αξίζει 100» και ότι «πρέπει να υπολογίσουμε σε 20%, τουλάχιστον τα κέρδη από το βάψιμο»[99]. Φυσικά, στο σημείο αυτό, γίνεται λόγος για τα κέρδη που πραγματοποιούνταν στο επίπεδο της παραγωγής, και συγκεκριμένα της βαφής των βαμβακερών νημάτων και αναφέρονται χρονικά προς το τέλος του ΙΗ' αιώνα, όπου η παραγωγή βαμβακερών κόκκινων νημάτων είχε διαδοθεί ευρύτερα και ο ανταγωνισμός ήταν ιδιαίτερα οξύς[100]. Πάντως, τα κέρδη των αμπελακιωτών από την παραγωγή και το εμπόριο των βαμβακερών νημάτων, όπως θα δούμε αργότερα, την περίοδο αυτή, που συμπίπτει με την ακμή της αμπελακιώτικης οικονομίας, έφθαναν το 60,80 και 100%[101].

Χρήσιμες πληροφορίες, για τα μεγάλα περιθώρια κέρδους που άφηνε το εμπόριο των βαμβακερών νημάτων όπως και για το ιστορικό της κόκκινης βαφής τους, μας δίνει σε έκθεση που γράφτηκε το 1753 ο Montoran και η οποία αναφέρεται στο εμπόριο της Ανατολής. Την εποχή αυτή, η τιμή των βαμβακερών νημάτων που παράγονταν στην περιοχή της Σμύρνης και των νησιών του Αιγαίου ποίκιλλε σημαντικά, ανάλογα με την ποιότητά τους. Έτσι οι σχετικά καλύτερες ποιότητες που παράγονταν στα πεδινά της περιοχής της Σμύρνης πουλιόνταν στην τιμή των 58-70 πιά-

99. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 150 και 62.

100. Ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 695, επισημαίνει μάλιστα ότι τα κέρδη από τη βαφή «πήγαιναν στα χέρια λίγων κεφαλαιούχων».

101. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145. Μια εικόνα για τα περιθώρια κέρδους που άφηνε η μεταποιητική υφαντουργική δραστηριότητα την εποχή αυτή μας δίνει η περίπτωση της μεταποίησης του μεταξιού στην Καλαμάτα όπου μια οκά μετάξι που αγοραζόταν για 55 πιάστρα με τη μετατροπή του σε ύφασμα πουλιόταν 210-220 πιάστρα· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 176. Επίσης σε ό,τι αφορά τα καθαρά κέρδη από το εμπόριο αγροτικών προϊόντων στην αρχή του ΙΗ' αιώνα αυτά ανέρχονταν στις δυτικές ακτές της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε 60% για τα σιτάρια και για τον καπνό σε φύλλα τουλάχιστον σε 400% · βλ. επιστολή που γράφτηκε το 1706 από τον γάλλο πρόξενο Ντυ Μπροκά στην Άρτα στο Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 52.

στρων, ανάλογα με την κατηγορία τους. Τα νήματα των πιο ορεινών περιοχών, που ήταν κατώτερης ποιότητας, από 42-50 πιάστρα και των νησιών του Αιγαίου από 16-20 πιάστρα, γιατί, ενώ διακρίνονταν για την λεπτότητά τους, όταν βρέχονταν, χάνανε την ιδιότητα αυτή. Επίσης αξίζει να επισημανθεί, ότι, σύμφωνα με την έκθεση αυτή, το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τα κόκκινα βαμβακερά νήματα άρχισε να εκδηλώνεται αυτή την εποχή, δηλαδή στα μέσα του ΙΗ' αιώνα, ενώ μέχρι τότε αυτά καταναλώνονταν κυρίως στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι οι γάλλοι έμποροι που προμήθευαν τις μανουφακτούρες της Rouen με κόκκινα βαμβακερά νήματα που παράγονταν στην περιοχή της Σμύρνης, γρήγορα αντιμετώπισαν τον ανταγωνισμό των Βενετών στην ίδια τη Γαλλία που διοχέτευαν καλύτερης ποιότητας κόκκινα βαμβακερά νήματα που προμηθεύονταν από τη Λάρισα και που η βαφή τους ήταν «απείρως πιο ωραία», όπως γράφει ο ίδιος ο Montoran, από εκείνα της Σμύρνης. Ακόμη μας πληροφορεί ότι τα έξοδα βαφής στην περιοχή της Σμύρνης ανέρχονταν τότε σε ένα πιάστρο την οκά[102].

3.3. Τέλος σχετικά με το ερώτημα που προβάλλει μέσα από τα στοιχεία αυτά, για το κατά πόσο οι διαδικασίες αυτές οικονομικής δράσης και συσσώρευσης έκφραζαν βαθύτερες κοινωνικοοικονομικές διεργασίες που συνδέονταν με προοπτικές ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής κεφαλαιοκρατικού τύπου, θα μας απασχολήσει στο τρίτο μέρος της έρευνάς μας[103].

4. Οι πρώτες ύλες

Οι βασικές πρώτες ύλες, που χρησιμοποιούσαν οι αμπελακιώτες στην παραγωγή των βαμβακερών βαμμένων νημάτων, ήταν το βαμβάκι και ως βαφική ύλη το ριζάρι.

4.1. Το βαμβάκι

4.1.1. Το βαμβάκι το προμηθεύονταν κυρίως από τη Μακεδο-

102. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από την έκθεση του Montoran στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», σελ. 262-263.

103. Για μια σύντομη και περιεκτική παρουσίαση γενικά της σχετικής θεωρητικής προβληματικής, βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις», Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σελ. 50-52.

νία και τη Θεσσαλία, όπως επίσης και από ορισμένα νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία[104]. «Ο βάμβαξ τον οποίον η βιομηχανία των Αμπελακίων, του Τυρνάβου, της Αγυιάς, της Ραψάνης, της Κρανιάς και των λοιπών κωμών της Θεσσαλίας εχρησιμοποίει, ελαμβάνετο κατά μέγα μέρος εκ της εγχωρίου παραγωγής, επίσης εκ της Μακεδονίας και των νοτιωτέρων τμημάτων της Συνεχούς καλουμένης Ελλάδος (...). Ότι ο συνεργατικός Συνεταιρισμός των Αμπελακίων βαμβακερά και άλλα υλικά προς ιδίαν αυτού χρήσιν εισήγε και εκ Σμύρνης, μανθάνομεν και εξ ανεκδότων χειρογράφων πηγών», γράφει ο Ν. Βέης[105].

Μεγάλες ποσότητες βαμβακιού, ιδιαίτερα από τις αρχές του ΙΘ' αιώνα, προμηθεύονταν οι αμπελακιώτες από την περιοχή των Σερρών, που ήταν και η κυριότερη βαμβακοπαραγωγική περιοχή του ελλαδικού χώρου[106]. Από την περιοχή αυτή σημαντικές ποσότητες προμηθεύονταν και οι Αυστριακοί, Γάλλοι και Βενετοί. «Το μπαμπάκι που φορτώνουν από τη Θεσσαλονίκη για την Γαλλία και την Ιταλία συλλέγεται γύρω στις Σέρρες (...). Η τιμή των μπαμπακιών αυτών κανονίζεται συνήθως στις ίδιες τις Σέρρες. Η μεγαλύτερη ποσότητα περνά δια ξηράς στην Ουγγαρία και στη Γερμανία. *Ξοδεύεται επίσης πολύ στο εσωτερικό.* Εδώ έρχεται με αμάξια η μικρότερη ποσότητα», μας πληροφορεί γαλλικό προξενικό υπόμνημα από τη Θεσσαλονίκη που γράφτηκε στις 10 του Μάρτη

104. Βλ. επίσης: Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 1. — Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 6. — Διον. Μαυρόγιαννης, «Μαθήματα κοινωνιολογίας του Δικαίου», Τεύχος Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 114. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσαλλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 139, — Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 173. Σε επιστολή του αρχείου Δογάνη, αρ. 125 του 1818, αναφέρεται ότι οι αμπελακιώτες προμηθεύτηκαν τρικαλινό βαμβάκι· βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 79. Επίσης ο Leake μας πληροφορεί ότι οι αμπελακιώτες προμηθεύονταν βαμβάκι και από τη Μ. Ασία· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 529, σημ. 1.

105. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσαλλικά Αμπελάκια...», ό.π., 16 Σεπτεμβρίου 1943. Για την προμήθεια από τους αμπελακιώτες βαμβακιού από τη Θεσσαλία βλ. και τις πληροφορίες του Holland στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 96.

106. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 47. Ο Γ. Κατζουράκης, «Η οικονομική ζωή των Ελλήνων στην εποχή της Τουρκοκρατίας», Αθήνα 1972, γράφει ότι οι αμπελακιώτες «χρησιμοποιούσαν, εκτός από το βαμβάκι της Θεσσαλίας και 15-20.000 μπάλλες βαμβάκι από την Μακεδονία» και ότι «η ποσότητα αυτή ήταν το 1/5 σχεδόν της μακεδονικής παραγωγής». Επίσης βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 17, σημ. 25. Ο αμπελακιώτης Δρόσος Δροσινός στις αναμνήσεις του γράφει ότι οι αμπελακιώτες προμηθεύονταν το βαμβάκι που χρειάζονταν από τη Μακεδονία· βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 91 και 118.

1744[107]. Ακόμη πιο πολύτιμες πληροφορίες, για την παραγωγή και κατανάλωση του βαμβακιού της Μακεδονίας, μας δίνει ο Félix Beaujour. Συγκεκριμένα σε έκθεσή του που γράφτηκε το 1797 αναφέρει: «Η ετήσια συγκομιδή βαμπακιού στην κοιλάδα των Σερρών υπολογίζεται σε 70.000 μπάλλες. Κάθε μπάλλα αποτελείται (...) από 100 περίπου οκάδες. Η τιμή ποικίλλει από 80 ως 160 άσπρα την οκά. Παίρνοντας το μέσο όρο των 120 άσπρων, που αποτελούν το πιάστρο, βλέπουμε πως μόνο η καλλιέργεια του βαμπακιού στοιχίζει στη Μακεδονία περίπου 7.000.000 πιάστρα. Το προϊόν αυτό μπορεί να συγκριθεί με το προϊόν μιας από τις πλουσιότερες αποικίες των Αντιλλών και αποτελεί τη βάση των ανταλλαγών στο ευρωπαϊκό εμπόριο. Αυτό το εμπόριο στέλνει τα βαμπάκια της Μακεδονίας σε όλα τα σημεία της Ευρώπης. Μόνο οι Γερμανοί έμποροι εξάγουν 30.000 μπάλλες το χρόνο· οι Γάλλοι 12.000. Στη Βενετία εξάγονται 4.000, στο Λιβόρνο 1.500 και άλλες τόσες στη Γένοβα. Δύο φορτία στέλνονται στο Λονδίνο και ένα στο Άμστερνταμ. Με λίγα λόγια εξάγονται 50.000 μπάλλες, αξίας 5.000.000 πιάστρων.

Η κατανάλωση στην Ελλάδα μπορεί να υπολογιστεί σε 10.000 μπάλλες. Η εκτίμηση αυτή θα φανεί υπερβολική. Αλλά, πρέπει να λάβουμε υπόψει ότι οι Τούρκοι γεμίζουν τα μαξιλάρια τους με βαμπάκι, ότι γαρνίρουν μ' αυτό τους σοφάδες και τα παπλώματά τους και ότι χρησιμοποιούν μια μεγάλη ποσότητα στις κηδείες τους, σύμφωνα με μια θρησκευτική πρακτική τους, η οποία ορίζει ότι πρέπει να σφραγίζουν με βαμπάκι όλες τις οπές και όλους τους φυσικούς σωλήνες των νεκρών και των δύο φύλων.

Όλα τα άλλα βαμπάκια γίνονται νήμα. Γίνονται νήμα και όλα εκείνα που παράγονται έξω από την περιοχή των Σερρών, το οποία οι Έλληνες αγρότες καλλιεργούν για τις οικιακές τους ανάγκες. Τα βαμπάκια αυτά δεν είναι φίνα, όπως τα άλλα, έχουν, όμως μακρύτερες ίνες, καταλληλότερες για το κλωστήριο. Τα χωράφια που τα παράγουν είναι στην Επανωμή και στα Βασιλικά της αρχαίας Χαλκιδικής και στα Φάρσαλα και στη Λάρισα της Θεσσαλίας. Ολόκληρη η ποσότητα των νηματοποιημένων βαμπακιών μπορεί να φθάσει τις 20.000 μπάλλες»[108].

---

107. Βλ. Σεραφ. Μάξιμος. «Η αυγή...», ό.π., σελ. 104 και 105. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

108. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 60-61. Χρήσιμα στοιχεία για το βαμβάκι της Μακεδονίας βλ. και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 694, όπου αναφέρει ότι αυτό αποτελούσε το κυριότερο εξαγωγικό είδος της και ότι η παραγωγή του ήταν συγκεντρωμένη στον κάμπο των Σερρών, το

Ακόμη ο Cousinery, σε υπόμνημά του που συνέταξε το 1811, μας πληροφορεί ότι η συγκομιδή του βαμβακιού στη Μακεδονία ανερχόταν σε 100.000 μπάλλες[109]. Από αυτές 30.000 πήγαιναν στη Γερμανία, άλλες 30.000 καταναλώνονταν στη Θράκη, Βουλγαρία, Ρωσία και Πολωνία, ενώ 20-25.000 έφευγαν για την Αγγλία, την Ιταλία και κυρίως για τη Γαλλία, τα δε υπόλοιπα 15-20.000 προορίζονταν για τη νηματουργία των Αμπελακιών[110]. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει, ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών τους σε βαμβάκι οι αμπελακιώτες το κάλυπταν από τη Μακεδονία. Στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθουμε, όταν θα αναφερθούμε στις ποσότητες νημάτων που παράγονταν στα Αμπελάκια.

4.1.2. Εκτός από το βαμβάκι υπάρχουν στοιχεία ότι οι αμπελακιώτες αγόραζαν και έτοιμα λευκά νήματα που τα έβαφαν στα νηματοβαφεία τους. «Κατά τινα όμως πληροφορίαν του Σουηδού περιηγητού Bjôrnstaehl (1779) εισήγοντο και εκ Σμύρνης και Βώλου βαμβακερά νήματα προς βαφήν», γράφει ο Τσοποτός[111].

Όπως πληροφορούμαστε, τέλος, από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, οι αμπελακιώτες από το 1814 και μετά αρχίζουν να

χρυσό κάμπο όπως τον αποκαλούσαν οι Τούρκοι. Οι αγάδες παίρνανε το δέκατο της βαμβακοπαραγωγής, ενώ ο σουλτάνος εισέπραττε ένα έκτακτο δασμό, το μπεντάτ, που επιβαλλόταν σε ορισμένα εισαγόμενα ή εξαγόμενα εμπορεύματα κατά τη διάρκεια του ΙΗ' αιώνα. Τα δικαιώματα αυτά του σουλτάνου από το βαμβάκι ανέρχονταν σε ένα άσπρο την οκά και πληρώνονταν στις Σέρρες και σε ενάμιση άσπρο τελωνειακό δασμό που πληρωνόταν στη Θεσσαλονίκη.

109. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στην περίοδο 1774-1814 η παραγωγή του βαμβακιού στη Μακεδονία παρουσιάζει συνεχή αύξηση· αποτέλεσμα της αυξανόμενης ζήτησης βαμβακιού τόσο από την αναπτυσσόμενη χειροτεχνία-βιοτεχνία στο εσωτερικό όσο και από τη βιομηχανία των κυρίαρχων οικονομιών, ιδιαίτερα την κεντροευρωπαϊκή. Έτσι όπως μας πληροφορεί ο γάλλος πρόξενος Arasy το 1777 η παραγωγή βαμβακιού στον κάμπο των Σερρών ανερχόταν σε 60.000 μπάλλες· βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 694. Το 1797, όπως είδαμε με βάση τα στοιχεία του F. Beaujour, έφθανε τις 70.000 μπάλλες. Και το 1811 όπως αναφέρει ο Cousinery σε 100.000 μπάλλες. Υπενθυμίζεται ότι κάθε μπάλλα ζύγιζε 100-105 περίπου οκάδες.

110. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το ΙΗ' αιώνα», στο «Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 439.

111. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 173. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, με τη διευκρίνιση μάλιστα ότι το νήμα που αγόραζαν οι αμπελακιώτες από τη Μ. Ασία ήταν «ψιλόν ἤ χάμικον»· βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 12. Επίσης ο Bartholdy μας πληροφορεί ότι λίγο πριν από την επίσκεψή του (1803) στα Αμπελάκια, πειρατές είχαν αιχμαλωτίσει κοντά στην Καρίτσα, επίνειο των Αμπελακιών, ένα πλοίο που ερχόταν από τη Σμύρνη φορτωμένο με ακατέργαστο νήμα για λογαριασμό των αμπελακιωτών και δεν το άφησαν ελεύθερο παρά μόνο αφού εισπράξανε ένα σημαντικό ποσό· βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του Bartholdy στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 212.

χρησιμοποιούν και εγγλέζικα νήματα που τα έβαφαν με «αμπελακιώτικο τρόπο»[112].

4.2. Το ριζάρι

Η βασική βαφική ύλη που χρησιμοποιούσαν οι αμπελακιώτες στα νηματοβαφεία τους για την παραγωγή των κόκκινων νημάτων ήταν το ερυθρόδανο, ή ερευθέδανο, κοινώς ριζάρι ή λιζάρι ή αλιζάρι ή αγριοριζάρι ή σχοινοβαφή (rubia tinctorum ή rubia silvestris)[113].

Το ριζάρι, που ήταν κυρίως η πιο φτηνή χρωστική ουσία της εποχής, το καλλιεργούσαν κυρίως στη Βοιωτία. Ευδοκιμούσε ιδιαίτερα στις όχθες της Κοπαΐδας όπως και στα χωριά του κάμπου της Θήβας. Στην περιοχή των Τεμπών φύτρωνε μόνο του. Καλλιέργεια ριζαριού γινόταν και σε ορισμένες περιοχές της Μ. Ασίας, ενώ στην κοιλάδα του Έρμου φύτρωνε μόνο του.

Για το ριζάρι της Βοιωτίας μας δίνει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες ο Félix Beaujour. Συγκεκριμένα γράφει: «Από τη μεγάλη πεδιάδα της Βοιωτίας συγκεντρώνονται 1.200 σάκκοι αλιζάρι. 700 σάκκοι καταναλώνονται μέσα στην Ελλάδα για την βαφή κλωσμένων νημάτων. Οι άλλοι 500 σάκκοι εξάγονται στο Λιβόρνο, στην Τεργέστη και στη Μασσαλία. Κάθε σάκκος περιέχει 100 οκάδες και η αξία της οκάς είναι 20 έως 25 παράδες»[114]. Παρατηρούμε,

---

112. Βλ. επιστολές: αρ. 97 του 1814, αρ. 105 του 1815, αρ. 108 του 1815, αρ. 111 του 1816, αρ. 123 του 1818, στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 64, 65, 68, 69 και 77.

113. Βλ.: Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 5 Σεπτεμβρίου 1944, όπου παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία. — Γιάνης Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 41. — Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 6-7. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό. π., σελ. 139. — Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 703, όπου αναφέρει, σημ. 2, ότι το ριζάρι ήταν γνωστό από την αρχαιότητα: «Ρίζα εστίν ερυθρά, η μεν τις αγρία, η δε σπαρτή... ωφελίμως δε σπείρεται δια το γίγνεσθαι εκ τούτου πλείστην πρόσοδον» (Διοσκ. 1.150). Ο δε Ησύχιος γράφει: «Ρίζα τούτ' εστίν ερευθέδανον· ερυθραίνει πυρρόν ποιεί». — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 528-529. Φωτογραφίες ριζαριού βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 40-41.

114. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 129. Επίσης βλ. στο ίδιο, σελ. 127-130 και 140. Ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 704, αναφέρει ότι η τιμή του ριζαριού κυμαινόταν στους 30-40 παράδες την οκά και εξασφάλιζε στους παραγωγούς του εισόδημα ανάλογο με το εισόδημα του σταριού. Και ο Γρηγ. Παλαιολόγος, «Γεωργική και οικιακή οικονομία», Εν Αθήναις 1833, σελ. 205 επόμ., γράφει ότι ένα στρέμμα έδινε περίπου 600 οκάδες χλωρού και 200 οκάδες ξηρού ριζαριού· βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, στο ίδιο, σελ. 704, σημ. 2.

δηλαδή, ότι το 60% περίπου της παραγωγής ριζαριού στη Βοιωτία καταναλωνόταν από νηματοβαφεία του εσωτερικού.

Ριζάρι οι αμπελακιώτες προμηθεύονταν και από τη Σμύρνη[115]. Ο γάλλος χημικός Chaptal, σε έκθεσή του, αναφέρει ότι το ελληνικό ριζάρι ήταν πολύ πιο ανώτερο από το ευρωπαϊκό και ότι μετά από μια ορισμένη επεξεργασία χρησιμοποιούνταν στα νηματοβαφεία με θαυμάσια αποτελέσματα[116], όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

5. Ο τρόπος βαφής των βαμβακερών νημάτων

Η διαδικασία που ακολουθούσαν οι αμπελακιώτες κατά τη βαφή των βαμβακερών νημάτων με τα θαυμάσια αποτελέσματα σε ό,τι αφορά τον κόκκινο χρωματισμό τους, περιγράφεται με ικανοποιητικό τρόπο ιδιαίτερα από ορισμένους ξένους που προσπάθησαν να μάθουν με κάθε λεπτομέρεια τη σχετική τεχνική, με σκοπό συχνά να την κάνουν γνωστή στους ειδικούς των χωρών τους. Στις γραμμές που ακολουθούν, με βάση τις πληροφορίες αυτές όπως και άλλα στοιχεία, θα αναφερθούμε στη διαδικασία και στον τρόπο που βάφονταν τα βαμβακερά νήματα.

Οι αμπελακιώτες σε μια πρώτη φάση πρόσεχαν ξεχωριστά την κατεργασία της ρίζας του ριζαριού. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την επεξεργασία αυτή, έτσι όπως εφαρμοζόταν στον ελλαδικό χώρο, βρίσκουμε στη «Γεωργική και οικιακή οικονομία» του Γρηγ. Παλαιολόγου που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1833, όπου αναφέρεται ότι: «Εις την Ελλάδα δεν εκριζώνουν το ριζάρι ειμή

115. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 2 και 8, όπου γράφει ότι από το σχετικό αρχείο της Εθνικής Βιβλιοθήκης αποδείχνεται η προμήθεια κοκκινοβαφών που προέρχονταν από τη Μ. Ασία. Για την προμήθεια ριζαριού από τη Μ. Ασία για τις ανάγκες της αμπελακιώτικης παραγωγής μάς πληροφορεί ο Clarke, βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 101. Επίσης σε επιστολές του αρχείου Δογάνη, αρ. 105 του 1815 και αρ. 108 του 1815, γίνεται λόγος για προμήθεια βαφών («μπογές») από τη Μ. Ασία από τους αμπελακιώτες· βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 67 και 68. Ανάλογη πληροφορία μας δίνει και ο Leake, ο οποίος αναφέρει ότι εκτός από το ριζάρι οι αμπελακιώτες προμηθεύονταν από τη Μ. Ασία και τα λάδια που χρειάζονταν, όπως θα δούμε, για την επεξεργασία των βαμμένων βαμβακερών νημάτων· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 529, σημ. 1.

116. Βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 7. Για την ανωτερότητα του ριζαριού της Ανατολής μας πληροφορεί και ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 128-129 και 140-141, όπου παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία για την επεξεργασία του ριζαριού.

μετά τρεις ή περισσοτέρους χρόνους... Ο καιρός του εκριζώματος είναι ο Οκτώβριος... Αι ρίζαι του ερυθροδάνου δεν πρέπει να πλύνωνται, επειδή το νερόν ξεπλύνει την χρωματικήν ουσίαν του, να καθαρίζονται όμως με τας χείρας από το χώμα και να στεγνώνονται εις τον αέρα· ο φούρνος τα ξηραίνει πολύ. Δια να δώσουν δε καλήν βαφήν πρέπει προηγουμένως να εμβρεχθούν με μίαν προπαρασκευήν και αφού στεγνώσουν να αλεσθούν εις μύλον, να γίνουν ψιλοτάτη σκόνη και κοσκινισθούν. Η προπαρασκευή συνίσταται εις το να βρέξη τινάς τας ρίζας με νερόν, εις το οποίον βάλλουν στύψιν ή πίτυρον ή μέλι. Δια 14 οκάδας νερόν χρειάζεται μία οκά από εν των άνωθεν ειδών, το μίγμα δε αρκεί δια 100 οκάδας ρίζας. Το βρέξιμον πρέπει να εξακολουθή δύο ή τρεις ημέρας, και αι ρίζαι να είναι απλωμέναι εις υπόστρωτον μέρος, όπου να γυρίζωνται διαβρεχόμεναι και αφού βραχούν, έως να ημιστεγνώσουν· το στέγνωμα τελειώνει εις τον ήλιον και τότε αλέθονται και κοσκινίζονται. Η κόνις του τελευταίου κοσκινίσματος είναι η καλυτέρα. Την αφήνουν μίαν νύκταν εις το ύπαιθρον και μετά ταύτα την βάλλουν εις βαρέλια και την φυλάττουν εις δροσερόν υπόγειον, όπου τελειοποιείται τόσον περισσότερον, όσον περισσότερον μένει καιρόν»[117].

Σε ό,τι αφορά το σύστημα βαφής των βαμβακερών νημάτων αυτό παρουσίαζε τα εξής στάδια: Πρώτα άσπριζαν το βαμβάκι με λάδι, κατόπιν το μούσκευαν με ζωϊκό υλικό που περιείχε ως βασικό στοιχείο αίμα βοδιού και τέλος χρησιμοποιούσαν το αλεσμένο ριζάρι. Το άλεσμα δε του ριζαριού όπως μας πληροφορεί ο Leake γινόταν στ' Αμπελάκια σε αλογοκίνητους μύλους[118] ή σε χειροκίνητους, αφού πρώτα το χτυπούσανε σε πέτρινα γουδιά με ειδικούς κόπανους[119].

Ο Félix Beaujour μας δίνει μια αναλυτική και παραστατική περιγραφή του συστήματος βαφής των νημάτων, που ακολουθούνταν στον ελλαδικό χώρο, που αξίζει να μεταφερθεί. Συγκεκριμένα γράφει: «Το όμορφο κόκκινο χρώμα που δίνουν στο βαμπάκι, στην οθωμανική αυτοκρατορία είναι γνωστό στην Ευρώπη με το

117. Αναφέρεται στο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι Ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 703, σημ. 2.

118. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 42 και Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 11, σημ. 1.

119. Βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 141 και φωτογραφικές απεικονίσεις πέτρινων γουδιών και μύλων στις σελ. 120 και 124. Επίσης φωτογραφίες από παλιά αυθεντικά απομεινάρια μυλόπετρας και πέτρινου γουδιού όπως και αναπαράσταση κοπανίσματος ριζαριού σε παλιό αυθεντικό τουμπέκι (πέτρινο γουδί), βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 46 και 42.

όνομα *κόκκινο της Ανατολής, κόκκινο της Ανδριανούπολης*. Επειδή στη Γαλλία πιστεύουν ότι το χρώμα αυτό οφείλεται κυρίως στις μεθόδους της βαφής, θα εκθέσω εδώ τις μεθόδους αυτές, όπως εφαρμόζονται στις βιοτεχνίες της Ελλάδας. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι συνήθως, στις βιοτεχνίες αυτές, επεξεργάζονται ογκώδη κουβάρια, που ζυγίζουν το καθένα 35 οκάδες.

Η πρώτη μέθοδος που εφαρμόζεται, είναι η λεύκανση. Για τη λεύκανση του βαμπακιού, διαλύουν μια οκά και μισή σόδας σε είκοσι οκάδες νερό. Βράζουν πέντε έως έξη ώρες το βαμπάκι μέσα σ' αυτή τη διάλυση, και το ξεπλένουν σε καθαρό νερό.

Το δεύτερο πλύσιμο του βαμπακιού γίνεται σε διάλυση σόδας και κοπριάς προβάτων μέσα σε νερό. Για να διευκολύνουν τη διάλυση κοπανίζουν τη σόδα και την κοπριά με ένα γουδόχερο. Οι αναλογίες αυτού του μείγματος είναι μια οκά κοπριά, έξη οκάδες σόδα και σαράντα οκάδες νερό. Όταν γίνει η ανάμειξη, περνάνε από κόσκινο το υγρό, που προέρχεται απ' αυτή τη διαδικασία· και χύνοντάς το μέσα σε μια λεκάνη, χύνουν μαζί και έξη οκάδες λάδι ελιάς, που φροντίζουν να το ταρακουνάνε, ώσπου όλο το μείγμα να γίνει ασπριδερό σαν γάλα. Ραντίζουν, έπειτα, το βαμπάκι μ' αυτό το νερό· και όταν τα κουβάρια έχουν διαποτιστεί καλά, τα στίβουν, τα πιέζουν και τα βάζουν να στεγνώσουν. Το ίδιο πλύσιμο πρέπει να επαναληφθεί τρεις έως τέσσερες φορές, γιατί αυτό το πλύσιμο δίνει στο βαμπάκι την όσο το δυνατό μεγαλύτερη ομοιογένεια στο χρώμα. Καθένα από τα πλυσίματα αυτά αποτελείται από το ίδιο νερό και πρέπει να διαρκεί πέντε ή έξη ώρες. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στεγνώνουν πάντοτε το βαμπάκι, όταν το βγάζουν από το νερό, έτσι όπως είναι, χωρίς να το ξεπλύνουν. Μόνο μετά το τελευταίο πλύσιμο επιτρέπεται το ξέβγαλμα. Το βαμπάκι, τότε, είναι τόσο άσπρο, σα να το είχαν βάλει στο λειβάδι.

Το πλύσιμο με κοπριά, δεν είναι καθόλου γνωστό στα βαφεία μας. Είναι ιδιαίτερη τεχνική της Ανατολής. Μπορεί να πιστεύει κανείς πως η κοπριά δεν συμβάλλει καθόλου στην σταθερότητα των χρωμάτων. Είναι, όμως, γνωστό ότι το είδος αυτό των περιττωμάτων περιέχει μεγάλη ποσότητα πτητικών αλκαλούχων ουσιών που έχουν την ιδιότητα να ροδίζουν το κόκκινο. Είναι λοιπόν, πιθανό, σ' αυτό το συστατικό να οφείλει το κόκκινο της Ανατολής τη ζωηρότητά του και τη λάμψη του (...).

Μετά το πλύσιμο με κοπριά, γίνεται το πλύσιμο του βαμπακιού με χλιαρό νερό, μέσα στο οποίο βράζουν πέντε οκάδες κονιοποιημένο βαλανίδι. Η επεξεργασία αυτή κάνει το βαμπάκι πιο

επιδεκτικό στην απορρόφηση των χρωμάτων και δίνει στο χρώμα μεγαλύτερη σταθερότητα.

Μετά το πλύσιμο με βαλανιδόνερο, ακολουθεί το πλύσιμο του βαμπακιού μέσα σε διάλυμα πέντε οκάδων στύψης και πέντε οκάδων αλκαλούχου νερού με αλυσίβα από σόδα. Το πλύσιμο αυτό επαναλαμβάνεται δύο φορές με ένα διάλυμα δύο ημερών. Το πλύσιμο αυτό πρέπει να γίνεται με προσοχή, γιατί στη φάση αυτή γίνονται οι καλύτεροι συνδυασμοί χρωμάτων και προστατευόνται από την καταστρεπτική επίδραση του αέρα. Όταν το δεύτερο πλύσιμο μέσα στο παρά πάνω διάλυμα τελειώσει, στίβουν το βαμπάκι, το πιέζουν και το βάζουν να στραγγίζει σε ρεύμα αέρα, αφού το κλείσουν μέσα σε ένα ανοιχτόχρωμο σακκούλι.

Έπειτα, προχωρούν στη βαφή. Για τη σύνθεση των χρωμάτων, βάζουν σε ένα καζάνι εκατό οκάδες νερό και τριάντα πέντε οκάδες αλιζάρι. Κάνουν σκόνη το αλιζάρι και το ποτίζουν με αίμα βοδιού ή προβάτου. Το αίμα ενισχύει το χρώμα και, ανάλογα με την απόχρωση που θέλουν να δώσουν στο χρώμα, βάζουν μεγαλύτερη ή μικρότερη δόση. Διατηρούν κάτω από το καζάνι συνεχή φωτιά, αλλά όχι πολύ ζωηρή και όταν το υγρό αρχίζει να ζεσταίνεται, βουτάν τα κουβαράκια σιγά-σιγά. Τα δένουν, έπειτα, με σχοινιά σε βέργες, που τις ακουμπούν σταυρωτά επάνω στο καζάνι· και, όταν το υγρό βράζει καλά και ομοιόμορφα, βγάζουν τις βέργες, που κρατούσαν τα κουβαράκια κρεμασμένα κάθετα, και τα ρίχνουν μέσα στο καζάνι, όπου πρέπει να μείνουν, ώσπου να εξατμισθούν τα δύο τρίτα του νερού. Όταν μείνει το μισό νερό, βγάζουν το βαμπάκι και το πλένουν σε καθαρό νερό.

Έπειτα βελτιώνουν τη βαφή με πλύσιμο σε νερό με σόδα. Η τελευταία αυτή σύμμιξη είναι η δυσκολώτερη και η πιο λεπτή, γιατί αυτή δίνει τον τόνο στο χρώμα. Ρίχνουν το βαμπάκι σ' αυτό το διάλυμα και το αφήνουν να βράζει με αδιάκοπη φωτιά, ώσπου να γίνει το χρώμα, όπως το θέλουν. Όλη η τέχνη συνίσταται στο να *πιάσεις τη στιγμή*. Έτσι, ο προσεχτικός εργάτης παραμονεύει, με λεπτολόγο προσοχή, τη στιγμή, κατά την οποία πρέπει να βγει το βαμπάκι από τη φωτιά, και προτιμάει να κάψει το χέρι του, παρά να παραλείψει τη στιγμή αυτή.

Φαίνεται πως το τελευταίο αυτό πλύσιμο, που οι Έλληνες το θεωρούν τόσο σπουδαίο, θα μπορούσε να αναπληρωθεί από μια αλυσίβα με σαπούνι· και είναι το σαπουνισμένο νερό να δώσει στο χρώμα μεγαλύτερη φινέτσα και διαύγεια.

Όταν το χρώμα είναι πολύ αδύνατο, οι Ανατολίτες ξέρουν να το δυναμώνουν αυξάνοντας τη δόση των χρωματικών ουσιών· και

όταν θέλουν να το φωτίσουν και να το εξωραΐσουν, χρησιμοποιούν διάφορες ρίζες, που φυτρώνουν εκεί, και ανάμεσά τους μια ρίζα που λέγεται σάσσαρι, από το οποίο έφερα δείγματα στη Γαλλία».

Τέλος, ο F. Beaujour προσθέτει ότι: «Στην ομορφιά του ανατολίτικου κόκκινου συντελεί επίσης η προσοχή που δίνουν στο ξέβγαλμα του βαμπακιού μετά από κάθε βαφή. Με τον τρόπο αυτό το χρώμα πιάνει ευκολώτερα και συνδυάζεται καλύτερα. Φαίνεται ακόμη πως, μετά από κάθε πλύσιμο, είναι αναγκαίο το τέλειο στέγνωμα. Από τη στιγμή που το νερό έχει φύγει δεν υπάρχει πια αντίδραση στο στερέωμα ή το κόψιμο της βαφής. Δεν έχει μεγάλη σημασία αν το στέγνωμα γίνεται στη σκιά ή στον ήλιο, αρκεί να γίνεται καλά». Αναφερόμενος δε στην ποιότητα των νερών της κοιλάδας των Τεμπών και στην επίπτωση που είχαν στη βαφή των νημάτων αναφέρει πως: «Τα νερά αυτά, χάρη στη διαφάνειά τους, είναι καταλληλότατα για τις βαφές και τροφοδοτούν άπειρα εργαστήρια (...). Και κλίνει την έκθεσή του υποστηρίζοντας ότι: «Γενικά, οι μέθοδοι των Ελλήνων μου φάνηκαν πολύ περίπλοκες. Χρησιμοποιούν δεκαπέντε περίπου διαφορετικά στυπτικά και περισσότερο από ένα μήνα για τη ζύμωση. Είναι συνεπώς, πολύ δύσκολο να καταλάβει κανείς καλά το σύνολο μιας τέτοιας ζύμωσης και είναι πολύ πιθανό να έχουν περάσει στην έκθεσή μου λάθη»[120].

Επίσης ο Chaptal σε αναφορά του προς το γαλλικό Ινστιτούτο σε απάντηση της έκθεσης αυτής του Félix Beaujour ανακεφαλαιώνει ως εξής τη διαδικασία βαφής που ακολουθούσαν οι έλληνες βαφείς: «Η βαφή αυτή γίνεται βάζοντας το βαμπάκι σε σαπουνάδα, καμωμένη με λάδι και ελαφρά αλυσίβα από σόδα. Ρίχνουν το βαμπάκι μέσα σ' αυτή την αλυσίβα με πολύ μεγάλη προσοχή και επί πολλές ημέρες συνέχεια, φροντίζοντας να το στίβουν και να το αφήνουν να στεγνώνει ύστερα από κάθε βούτηγμα. Διαλύουν στο πρώτο πλύσιμο λίγη κοπριά προβάτου, επίσης δε και υγρό που περιέχεται μέσα στον δεύτερο θύλακο του στομάχου των μηρυκαστικών ζώων. Μετά τις πρώτες αυτές αλυσίβες, πλένουν το βαμπάκι, το βράζουν με αλιζάρι και ζωηρεύουν το χρώμα του βάζοντάς το να βράσει μέσα σε αλυσίβα από σόδα. Οι Έλληνες έχουν τη συνήθεια να το ξαναπερνούν ύστερα από όλην αυτή την επεξεργασία, για να ενισχύσουν αλλά και να κάνουν ενιαίο χρώ-

120. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 138-140, 142 και 148.

μα· στη δεύτερη, όμως, περίπτωση, μειώνουν τις αναλογίες των συστατικών»[121].

Σταθήκαμε αναλυτικά στην περιγραφή του τρόπου βαφής των νημάτων, γιατί σε σημαντικό βαθμό η ζήτηση όπως και η ανταγωνιστικότητα των αμπελακιώτικων βαμβακερών νημάτων στις ευρωπαϊκές αγορές, στηριζόταν στο όμορφο κόκκινο χρώμα τους[122].

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε προκύπτει ότι η τεχνική αυτή ήταν καθαρά παραδοσιακή και δεν σχετιζόταν με τεχνιτές χημικές διαδικασίες και ουσίες[123]. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται το έντονο ενδιαφέρον των ξένων, ιδιαίτερα των Γάλλων και Άγγλων, για να μάθουν τις λεπτομέρειες του τρόπου βαφής που χρησιμο-

121. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 147-148. Επίσης βλ. και απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του Chaptal στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 271-272. Ο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 2, αναφέρει ότι: «Εκ της μελέτης του Αρχείου Εθνικής Βιβλιοθήκης αποδεικνύεται (...) η χρήσις κατά την βαφήν και άλλων υλικών («καλί», «μαζύ»), μη αναφερομένων υπό των συγχρόνων συγγραφέων. Γίνεται δε φανερόν, ότι η συχνή χρησιμοποίησις του ελαίου κατά την βαφήν των νημάτων προεκάλει δυσωδίαν τινά, δι' ην και επλύνοντο ταύτα, η μη χρησιμοποίησις δε του ελαίου επήνεγκεν ελάττωσιν του βάρους των νημάτων». Για το θέμα αυτό βλ. στο ίδιο, και σελ. 8, 11 και 12. Σχετικά με τη χρησιμοποίηση λαδιού στη διαδικασία βαφής και τις αναλογίες που χρησιμοποιούσαν ανάλογα με τα νήματα που διακρίνονταν σε χονδρά-μεσαία-ψηλά, βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη, αρ. 100 του 1814. Στην επιστ. αρ. 105 του 1815 αναφέρεται ότι ζημιώθηκαν στην πώληση του νήματος γιατί δεν είχαν χρησιμοποιήσει λάδι. Στην επιστ. αρ. 125 του 1818 (;) αναφέρεται συγκεκριμένα: «τό βάφεται κατά ἀμπελακιώτικον τρόπον βάζοντας λάδι 6 ὀκάδες εἴτι 7 καθώς νά επιτυχητε καί αί μπογιαῖς ἐννοεῖτε ἀνοικτές καί ὡραῖες». Για τις επιστολές αυτές βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 65, 66 και 78.

122. Σε επιστολή του αρχείου Δογάνη αναφέρεται χαρακτηριστικά: «σᾶς λέγομεν ὡς ἀδελφούς να δίδετε προσοχήν εἰς τάς βαφάς (...) διατί ἀδελφοί μόνον ἡ καλή μπογιά πωλῆ τό πράγμα»· βλ. επιστ. αρ. 119 του 1817, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», σελ. 73. Επίσης ο Τ. Βουρνάς γράφει: «Την εντελώς ιδιάζουσα θέση των Αμπελακίων στη νηματουργία (...) την ανάδειξε η επιτευχθείσα στα αμπελακιώτικα νηματουργία άριστη και ανεξίτηλη κόκκινη βαφή του νήματος»· βλ. σημείωση για τ' Αμπελάκια στο βιβλίο του Γ. Φίνλεϋ, «Ιστορία της τουρκοκρατίας...», ό.π., σελ. 334. Στην ανάδειξη της αμπελακιώτικης παραγωγής στις ευρωπαϊκές αγορές συνέτειναν και άλλοι παράγοντες όπως: Η καλή ποιότητα των νημάτων, η αποτελεσματική οργάνωση προώθησης και διάθεσής τους μέσα από ένα δίκτυο υποκαταστημάτων και πρακτορείων, οι οικονομικοί θεσμοί που είχαν διαμορφωθεί, οι ανταγωνιστικές τιμές κ.ά. Στούς παράγοντες όμως αυτούς αναφερόμαστε διεξοδικά σε άλλα σημεία.

123. Η άποψη ότι υπήρχε εργαστήριο χημείας που το χρησιμοποιούσαν οι αμπελακιώτες στην κατεργασία των βαφών διατυπώθηκε από το Φ. Μιχαλόπουλο, «Τα Αμπελάκια...», ό.π., 4 Απριλίου 1938 και το Γ. Λαζόπουλο· βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 8 και Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 44.

ποιούσαν οι έλληνες βαφείς και που δεν ήταν τόσο δύσκολο να τον πληροφορηθούν, όπως άλλωστε φαίνεται από τα στοιχεία που μας άφησαν. Συνεπώς, οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι αμπελακιώτες βαφείς είχαν κάποιο μυστικό δεν νομίζουμε ότι ευσταθούν[124]. Από την περιγραφή της διαδικασίας και του τρόπου βαφής των βαμβακερών κόκκινων νημάτων που μας άφησαν ο Félix Beaujour αλλά και άλλοι προκύπτει με σαφήνεια ότι η τεχνική αυτή στηριζόταν στην εμπειρία και *η επιτυχία ή όχι της βαφής εξαρτούνταν πρωταρχικά από την ικανότητα των βαφέων*[125]. Σχετικά με το σημείο αυτό είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρονται σε επιστολή του αρχείου Δογάνη, όπου φαίνεται καθαρά ότι η ποιότητα του βαψίματος ήταν πρωταρχικά θέμα ικανότητας του τεχνίτη βαφέα. Συγκεκριμένα στην επιστολή αυτή διαβάζουμε: «τά βαμένα (νήματα) ἀπό τόν Νίκον Διακονιάρην μακρόθεν φαίνονται αἱ Μπογιαί των ὡροιώτατες, πέρνωντας τό κυλεβι εἰς τό χέρι βλέπει τινάς φανερά ὅτι εἶναι ἀνόμια βαμενα πῶς δεν σᾶς πονεῖ ἡ καρδιά ν' ἀποφασίζετε εἰς τοιαύτην κατάστασιν νά μᾶς τά στίλετε; δια τήν ανόμοιαν βαφήν ἔπρεπε νά δώσετε δύο μπογιαῖς τό Ν 276 βαμένον ἀπό τόν Βασίλειον ραψανιώτην εὖγε τόν ἄνδρα, τόν τοιοῦτον πρέπει νάγαπάτε διά νά κάμωμεν δουλειάν καί οχι ὥς το Ν 278 ὁπού είχαμεν βαμένον εἰς εκεῖνον τόν ἀναθεματισμένον Νίκον Ντίρανον εἶναι βαμένον ὡς νά ἦταν Μπακξοσκούτια, περί τοῦ Ντίρα ἄλλοτε σᾶς εἴπαμεν ὅτι εἶναι ἀνάξιος μπογιατζῆς καί νά τόν αποβάλετε (...). δέν ευχαριστούμεθα πλέον να τόν ἔχετε εἰς τόν

124. Για το θέμα αυτό ο Διον. Μαυρόγιαννης, «Μαθήματα κοινωνιολογίας του Δικαίου», Τεύχος Β, ό.π., σελ. 116, γράφει ότι: «Οι αμπελακιώτες βαφειάδες είχαν σίγουρα ορισμένα μυστικά σχετικά με την τέχνη τους (...). Το μυστικό της αμπελακιώτικης κοκκινάδικης τέχνης συνίστατο κατά κύριο λόγο στην αλκαλική σύνθεση του νερού της περιοχής». Ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142, τοποθετώντας το ζήτημα στη σωστή του διάσταση γράφει απλά ότι τα νερά της κοιλάδας των Τεμπών «χάρη στη διαφάνειά τους, είναι καταλληλότατα για τις βαφές και τροφοδοτούν άπειρα εργαστήρια, από τα οποία τα πιο φημισμένα είναι τα εργαστήρια των Αμπελακίων».

125. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Λάζαρος Αρσενίου, «Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, στις σελ. 85 και 86, γράφει ορθά, ότι: «Την υπεροχή του κόκκινου στα νήματα των Αμπελακίων, μερικοί την αποδίδουν σε κάποιο μυστικό βαφής, που θα γνώριζαν οι κάτοικοί τους. Δεν υπάρχει κανένα μυστικό. Η βαφή με αυτόν τον τρόπο είναι γνωστή από πανάρχαιους χρόνους. Συνίσταται σε μια καθορισμένη τεχνική, που χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα από γυναίκες στην Θεσσαλία (...). Η ποιότητα της βαφής εξαρτάται βασικά από την ποιότητα του ριζαριού και από την έντεχνη εφαρμογή στην πράξη αυτού του συγκεκριμένου τρόπου (...). Επειδή, όμως τότε δεν υπήρχαν ρολόγια ή όργανα μετρήσεως του βρασμού η επιτυχία της βαφής στηρίζονταν στην εμπειρία και το "μάτι" του βαφέα».

κυρχανᾶ, σᾶς λέγομεν ὡς ἀδελφούς να δίδετε προσοχήν εἰς τάς βαφάς»[126]. Επίσης ο Urquhart γράφει ότι η βιοτεχνία στα Αμπελάκια «δεν πήρε την ώθησί της από καμιά εφεύρεσι της μηχανικής... Τ' Αμπελάκια εδίδαξαν την τέχνη της βαφής χωρίς την βοήθεια καθηγητών της πειραματικής χημείας, αλλά διότι η τέχνη της βαφής ήταν για τους Αμπελακιώτες μία οικιακή βιομηχανία (industrie domestique) που την εσπούδαζαν, σαν να λέμε κάθε μέρα μέσα στους φούρνους κάθε μαγερειού»[127].

Στο σημείο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι το σκουροκκόκινο χρώμα των αμπελακιώτικων βαμβακερών νημάτων ήταν τόσο όμορφο, λαμπερό και σταθερό, ώστε, όπως γράφει ο Λεονάρδος, «τα αγγλικά εργοστάσια δεν ημπορούσαν να το κατασκευάσουν τόσον βαθύχροον και διαρκές, όθεν μη δυνάμενοι να ανθέξουν εδοκίμασαν αισθαντικήν ζημίαν»[128].

Από σχετική έκθεση του Félix Beaujour προκύπτει επίσης η ανωτερότητα του χρωματισμού των κόκκινων βαμβακερών νημάτων που παράγονταν στα Αμπελάκια, όπως και σε άλλες ελλαδικές περιοχές, σε σύγκριση με το χρωματισμό των γαλλικών νημάτων[129]. Σε ένα άλλο σημείο της έκθεσής του αναφέρεται και σε άλλα χαρακτηριστικά που παρουσίαζαν τα αμπελακιώτικα νήματα συγκρινόμενα με τα ευρωπαϊκά. Έτσι μαθαίνουμε ότι αυτά ήταν λιγότερο στρογγυλά και ίσια, πλην όμως ήταν περισσότερο απαλά και πιο μεταξένια, έσπαγαν λιγότερο, κρατούσαν πιο πολύ, λευκαίνονταν καλύτερα και προσφέρονταν περισσότερο στο βάψιμο[130].

Ακόμη ο Clarke, που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια στην αρχή του ΙΘ' αιώνα, παρατηρούσε ότι: «Το ωραίο κόκκινο χρώμα του τούρκικου βαμβακιού για πολύ καιρό θα κρατήση την αρχική του φήμη. Ουδέποτε στην Αγγλία μπόρεσαν να το απομιμηθούν τέλεια. Η αγγλική βαμβακερή κλωστή είναι μεν πολύ λεπτότερη, όμως δεν έχει την αντοχή που έχει η κλωστή που παρασκευάζεται στην Τουρκία, κι ούτε το χρώμα της αγγλικής είναι τόσο στερεό»[131].

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι οι αμπελακιώτες κατασκευά-

126. Βλ. επιστολή αρ. 119 του 1817, στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 73.

127. Βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 10, όπως και απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του Urquhart, «La Turquie...», στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 188-189.

128. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 141.

129. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 148.

130. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142-143.

131. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 44.

ζαν και μπλε νήματα, που ήταν φθηνότερα από τα κόκκινα και προορίζονταν κυρίως για να καλύψουν ανάγκες της εσωτερικής αγοράς[132]. Για τη βαφή των μπλε νημάτων οι αμπελακιώτες χρησιμοποιούσαν ως βασική χρωστική ύλη το ινδικόν «λολάκη», όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά σε επιστολή του αρχείου Δογάνη[133]. Η βασική αυτή ύλη εισαγόταν από τους αμπελακιώτες από τη Μ. Ασία, όπως και από τις Δυτικές Ινδίες διαμέσου του Αμβούργου[134].

6. Η παραγωγή

6.1. Ο καταμερισμός της εργασίας και η τεχνική

Στην παραγωγή των βαμμένων βαμβακερών νημάτων συμμετείχαν όλοι σχεδόν οι κάτοικοι των Αμπελακιών, ακόμη και τα παιδιά[135]. Οι γυναίκες ασχολούνταν κυρίως με τη νηματοποίηση του βαμβακιού[136]. Συγκεκριμένα ξαίνανε, γνέθανε και κλώθανε το βαμβάκι. Ακόμη, σε περίπτωση που το βαμβάκι που χρησιμοποιούνταν δεν ήταν κατεργασμένο, οι εργασίες εκκοκκισμού του διεξάγονταν επίσης από γυναίκες[137]. Το γνέσιμο γινόταν με τη ρόκα και το κλώσιμο γινόταν με τον κλώστη. Στα Αμπελάκια η χρή-

132. Σχετικά βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 2 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 43.

133. Βλ. επιστολή αρ. 97 του 1814 στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 64.

134. Βλ. γαλλικό προξενικό υπόμνημα του 1781 στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 64.

135. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142 και αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 118.

136. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142 και αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 118.

137. Πληροφορίες για τις εργασίες αυτές, τα εργαλεία και τα όργανα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες στην κατεργασία του ακαθάριστου βαμβακιού βλ. στο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 57, όπου γράφει: «Το βαμπάκι αποσπάται από την κάψα με τα δάχτυλα. Με τη δουλειά αυτή ασχολούνται οι γυναίκες τα βράδια και τις ώρες της σχόλης τους. Ένα εργαλείο, έπειτα, πολύ απλό στην κατασκευή του, χωρίζει το χνούδι από το σπόρο· αποτελείται από δύο κυλίνδρους με διάμετρο δύο περίπου δακτύλων, που είναι τοποθετημένοι οριζόντια ο ένας από τον άλλο σε απόσταση λίγων γραμμών και συναρμολογούνται με έναν κοχλία. Οι δύο αυτοί κύλινδροι είναι από πολύ σκληρό ξύλο και στηρίζονται με δύο ορθοστάτες επάνω σε ένα τραπέζι, που κρατούν στα γόνατά τους ή μπροστά τους. Με το ένα χέρι, γυρίζουν τη μανιβέλλα· με το άλλο, πλησιάζουν το βαμπάκι, που καθώς περνάει, ξετυλίγεται ανάμεσα στους δυο κυλίνδρους, ανάμεσα στους οποίους δεν θα μπορούσε ο σπόρος να περάσει, γιατί είναι πολύ κοντά ο ένας στον άλλο. Αφού το

ση του ροδανιού στην περίοδο της ακμής τους δεν ήταν γνωστή. Το κλώσιμο διεξαγόταν αποκλειστικά με τον κλώστη. Η εργασία της νηματοποίησης πραγματοποιούνταν από τις γυναίκες στα σπίτια τους. «Είναι ευχάριστο να βλέπει κανείς τις γυναίκες στα Αμπελάκια, να κρατάνε ένα αδράχτι και να φλυαρούν όλες μαζί μπροστά στις πόρτες των σπιτιών τους», γράφει ο Félix Beaujour[138]. Στις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού αναφέρεται χαρακτηριστικά, ότι η κατεργασία του βαμβακιού δεν διεξαγόταν σε «μεγάλα εργοστάσια» αλλά ξεχωριστά σε κάθε οικογένεια που «αμοιβόταν ανάλογα με αυτό που παρέδιδε»[139].

Μετά τη νηματοποίηση οι γυναίκες ετοίμαζαν[140] το βαμβάκι για τη βαφή του. Το βάψιμο των νημάτων γινόταν σε εργαστήρια, τα «κυρχανάδικα»[141] όπως τα αποκαλούσαν, από τεχνίτες. Η διαδικασία της βαφής, όπως αναφέραμε ήδη αναλυτικά, ήταν δύσκολη και πολύπλοκη και απαιτούσε μεγάλη προσοχή στους χειρισμούς και στη δοσολογία των δεκαπέντε περίπου διαφορετικών ουσιών που χρησιμοποιούσαν. Η σχετική δε διαδικασία κρατούσε σχεδόν ένα μήνα[142]. Έτσι η βαφή των νημάτων απαιτούσε έμπειρους και δοκιμασμένους τεχνίτες[143].

βαμπάκι ξετυλιχθεί, το καθαρίζουν. Η δεύτερη αυτή διαδικασία το ίδιο απλή, όσο και η πρώτη: βάζουν το χνούδι σε ένα καλαμένιο κόσκινο, καμωμένο σαν ένα στρογγυλό και μακρόστενο κλουβί· το κτυπούν, το αναποδογυρίζουν, το στρίβουν και τα ετερογενή μέρη φεύγουν ανάμεσα από τις τρύπες του κόσκινου».

138. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143. Στην επιστολή αρ. 8 του 1784 του αρχείου Δογάνη αναφέρεται ότι τα νήματα τα «εδούλευαν» στην αυλή του σπιτιού· βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 20.

139. Βλ. αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 119.

140. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142 και F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 118.

141. Από απογραφή του 1783 των αντικειμένων ενός «κυρχανά» πληροφορούμαστε για ορισμένα από τα όργανα που χρησιμοποιούσαν στα Αμπελάκια όταν έβαφαν τα νήματα· βλ. επιστ. 7 (16 του Μάη 1783) από το αρχείο Δογάνη, στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 20.

142. Βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 716.

143. Ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142, αναφέρει ότι «οι άνδρες βάφουν το βαμπάκι» και «οι γυναίκες το κλώθουν και το ετοιμάζουν». Επίσης και από την επιστολή αρ. 119 του 1817 του αρχείου Δογάνη που παραθέσαμε στην προηγούμενη ενότητα προκύπτει ότι η βαφή διεξαγόταν από άνδρες, «μπογιαντζήδες», όπως αναφέρεται στην επιστολή αυτή. Την πληροφορία αυτή του F. Beaujour ότι οι άνδρες βάφανε το βαμβάκι τη δέχεται και ο Bartholdv που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια στην αρχή του ΙΘ' αιώνα· βλ. απόσπασμα από το βιβλίο του στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 210. Αντίθετα ο Δρόσος Δροσινός στις αναμνήσεις του αναφέρει ότι οι γυναίκες και τα παιδιά εκτός από τη νηματοποίηση μετείχαν στη λεύκανση και το βάψιμο του βαμβακιού όπως και στο τύλιγ-

Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνεται ότι η νηματοποίηση[144] και η βαφή στα Αμπελάκια διαξαγόταν με καθαρά παραδοσιακές τεχνικές που, με εξαίρεση το βάψιμό τους, στηρίζονταν στην οικοτεχνία[145].

6.2. Οι προσπάθειες εκμηχάνισης

Προσπάθεια εκμηχάνισης της κατεργασίας του βαμβακιού έγινε από αμπελακιώτες μόνο από το 1817, όταν πια η νηματοπαραγωγή στα Αμπελάκια είχε μπει στο στάδιο της παρακμής. Σε επιστολή του αρχείου Δογάνη, που στάλθηκε από τη Βιέννη με ημερομηνία 28 του Οκτώβρη 1817, διαβάζουμε: «τρέμομεν εως οὗ μάθωμεν το πώς ἀπεκάματε μέ τά μασίνια ἄν καταγίνεσθαι εις την κατασκευήν τῶν μασινίων (...). ζητοῦν εγκλέζιμο νῆμα Μύλατ βίστι (...) βαμένα να εἶναι ὅμως κατά τόν εδικόν μας τρόπον λοιπόν νά βάλητε νά γνεσθοῦν εἰς μίαν μασίνα τά τοιούτα Να Μύλατ βίστι προσοχήν νά δώσετε εἰς ταῖς βαφαίς νά πάρωμεν κατ' αρχάς την καλήν φήμην νά εἶναι τό νῆμα τῶν μασινίων (...). φκιάνεται ὀλίγα κατ' ἀρχάς διά δοκιμήν»[146].

Εκτός από τις μηχανές για γνέσιμο οι αμπελακιώτες είχαν φέρει από τη Βιέννη και κλωστική μηχανή. Τη μηχανή αυτή μάλιστα συνόδευε και γερμανός τεχνίτης για να την χειρίζεται με μισθό «20 φιορίνια εἰκοσσάρια τόν μῆνα καί τό φαγί του καί πλυστικά του», όπως και δωρεάν παραμονή σε σπίτι[147].

Όπως μαθαίνουμε όμως από επιστολή που γράφτηκε στα Α-

μα σε κουβάρια και στη συσκευασία τους σε πακέτα. Ενώ οι άνδρες ασχολούνταν με τις αγροτικές εργασίες, τη συγκέντρωση των πακέτων στα χωριά και τη μεταφορά τους στη Θεσσαλονίκη· επίσης η εποπτεία των εργασιών ήταν ένα από τα καθήκοντά τους. Βλ. αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 118.

144. Υπενθυμίζεται ότι όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην ενότητα για τις πρώτες ύλες (4.1.2) οι αμπελακιώτες προμηθεύονταν για βαφή και ποσότητες έτοιμου βαμβακερού νήματος.

145. Σε ό,τι αφορά την ένταξη των παραδοσιακών αυτών τρόπων παραγωγής βαμβακερών νημάτων και τη διαπλοκή τους με άλλες μορφές και σχέσεις έτσι όπως αυτές πραγματοποιούνταν μέσα από τις Συντροφιές, μερικές και κοινές, και κατά προέκταση ο χαρακτήρας που αποκτούσαν συνολικά ως παραγωγική σχέση θα μας απασχολήσει διεξοδικά αργότερα όπου θα μας δοθεί η δυνατότητα να διερευνήσουμε σε πιο βαθμό οι τρόποι αυτοί παραγωγής διατηρούσαν την παραδοσιακότητά τους ή σε πιο βαθμό ενδεχομένως αποτελούσαν στοιχεία νέων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που έτειναν να διαμορφωθούν στον ελλαδικό χώρο.

146. Βλ. επιστολή αρ. 119 στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 73.

147. Βλ. επιστολές αρ. 124 του 1818 (;) και αρ. 125 του 1818 (;) στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα Στοιχεία...», ό.π., σελ. 78-79. Επίσης στην επιστ. αρ. 127 του 1818,

μπελάκια στις 10 του Μάη 1818 υπήρχαν δυσκολίες στην εγκατάσταση των μηχανών και ότι η απόδοση του προσωπικού που τις χρησιμοποιούσε ήταν ιδιαίτερα χαμηλή. Συγκεκριμένα στην επιστολή αυτή του αρχείου Δογάνη διαβάζουμε: «τα τζικρίκια εμβῆκαν τέλος πάντων εἰς δρόμον ὅμως οἱ ανθρωποι εἶναι ἀνάξιοι καί δέν ἠμπορούν οὔτε μίαν ὀκά την ημέραν νά εβγάλι τό κάθε τζικρίκι». Σε άλλη επιστολή από τη Βιέννη, με ημερομηνία 26 του Μάη 1818, υπάρχει η σύσταση «νά βαλθῆτε νά μάθετε τό γνέσιμον καί τήν τέχνην τῶν μασσινίων» και σε άλλη επιστολή πάλι από τη Βιέννη υποδεικνύεται να παρατηρούν προσεκτικά την τεχνική του Λεοπόλδου, του ξένου τεχνίτη, ώστε να τη μάθουν καλά. Μάλιστα σε επόμενη επιστολή πάλι από τη Βιέννη εφιστάται η προσοχή στο να προσέχουν να μη δυσαρεστήσουν τον ξένο τεχνίτη: «τον λεοπώλδον πρέπει νά τόν εχετε ὡς τόν ἑαυτόν σας (...) διά νά μή δυσαρεστηθῆ καί φύγη παράκηρα τούτο μόνο νά μή γένη»[148].

Στοιχεία για τη δυναμικότητα μερικών μηχανών βρίσκουμε σε μια από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη: «αὐτές έχουν τροχούς από 80 δόντια καί αὐτά τα δόντια φέρουν 80 κλωσταῖς εἰς κάθε κελεβάκι. λοιπόν 7 κελέβια από 80 κλωστές κάνουν 560 κλωστές καί γίνεται ενα κελέβι (...) εχει ὁ τροχός 70 δόντια θέλει γίνει αὐτό τό κελέβι από 7 κελεβάκια από 70 κλωσταῖς επάνου 490 κλωσταῖς καί εἶναι τό ἴδιον καθώς καί τό κοντό κελέβι δηλ. εἰς τό ζύγι, λοιπόν αὐτό τό νήμα το βάφεται κατά αμπελακιώτικον τρόπον»[149].

Σε μια από τις τελευταίες επιστολές του αρχείου Δογάνη γίνε-

σελ. 80, αναφέρεται για τον ξένο τεχνίτη: «τόν λεοπόλδον δέν βλάπτει διά νά τόν δίδετε ἀπό καμίαν φοράν χαρτζιλίκι».

148. Βλ. επιστολές αρ. 120 του 1818, αρ. 121 του 1818, αρ. 124 του 1818 (;), αρ. 125 του 1818, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 74-75 και 78-79. Επίσης και στις επιστολές αρ. 122 του 1818, σελ. 76 και 123 του 1818 (;), σελ. 77, γίνεται λόγος για μηχανές («μασίνια») και αποστολή τους σε Αμπελάκια. Οι μηχανές στέλνονταν στα Αμπελάκια από «Τριέστι» μέχρι Θεσσαλονίκη με καράβι και από εκεί με καΐκι στην «Καρίτζα». Στην Καρίτσα που ήταν το επίνειο των Αμπελακιών τις φορτώνανε σε κάρα («νά παρακαλειτε εἰς Σουμπασίδες καί τά τζιφλίκια τά ἀφεντικά διά νά σᾶς δώσουν ἀραμπάδες», βλ. επιστ. αρ. 125 του 1818, σελ. 78) για να φθάσουν στον τελικό τους προορισμό· βλ. επιστ. αρ. 123 του 1818, σελ. 77. Όπως πληροφορούμαστε από σχετική επιστολή, οι αμπελακιώτες ζητούσαν από τους αντιπροσώπους τους στη Βιέννη να τους στείλουν έναν τόρνο για να επισκευάσουν τις μηχανές που είχαν χαλάσει: «πάρετε τα μέτρα σας ὁ λεοπόλτος προσμένει τόν τούρνον ὁπού να διορθώση τάς τζικρίκας»· βλ. επιστ. αρ. 126 του 1818, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 80.

149. Βλ. επιστ. αρ. 125 του 1818 (;), Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 79. Ο σκελετός μιας νηθομηχανής της εποχής εκείνης υπάρχει ακόμη στα Αμπελάκια στο αρχοντικό του Γ. Σβάρτς.

ται για μια ακόμη φορά σύσταση «νά μή κάθονται καί δέν δουλεύουν τά τζικρίκια»[150].

Για την προσπάθεια εκμηχάνισης της αμπελακιώτικης νηματοπαραγωγής, όπως και για τους λόγους αποτυχίας της, ο Λεονάρδος γράφει: «Ου προ πολλού εδούλευε και νηθομηχανή (τζικρίκα) μεταφερθείσα εκ της Γερμανίας παρά τινων εγχωρίων χρονοδιατριψάντων εκεί, ομού με τον περίφημον γερμανόν Ευθυντήν (διευθυντήν-μηχανικόν) εις το μηχανογνέσιμον των βαμβακίων. Πλην δια το να εφάνη τρόπον τινά ζημιώδης εις τας χειρονήθους πτωχάς γυναίκας ως ευθυνότερον το δια ταύτης πωλούμενον νήμα ή και δια την συμβάσαν θανήν του ρηθέντος Ευθυντού, έπρεπε να μείνη αμεταχείριστον τούτο το εξαίρετον τεχνούργημα»[151].

Σε ό,τι αφορά την άποψη του Λεονάρδου, ότι στην προσπάθεια για εκμηχάνιση αντέδρασαν, επειδή ζημιώνονταν οικονομικά οι γυναίκες που κατεργάζονταν το βαμβάκι παραδοσιακά με αποτέλεσμα οι μηχανές να μην χρησιμοποιηθούν, δεν νομίζουμε ότι υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία που να την θεμελιώνουν. Πολύ περισσότερο δεν θεμελιώνεται και η άποψη που υποστηρίζεται από το Διον. Μαυρόγιαννη ότι «οι γυναίκες που είχαν κεκτημένα δικαιώματα, έσπασαν τα μηχανήματα, όπως ακριβώς έκαναν και οι Ευρωπαίοι εργάτες»[152]. Για το θέμα αυτό επίσης ο Γιαν. Κορδάτος γράφει: «Στ' Αμπελάκια οι εργάτες δεν ξεσηκώθηκαν και δεν έσπασαν την κλωστική μηχανή παρά (μόνον) εφάρμοσαν ένα είδος "λευκής απεργίας"»[153]. Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη προκύπτει ότι υπήρχαν δυσκολίες στη χρησιμοποίηση των μηχανών, δίχως όμως να αποσαφηνίζεται η φύση τους. Αυτό που δηλώνεται καθαρά σε αυτές είναι ότι η αποδοτικότητα των εργατριών που τις χειρίζονταν, όπως είδαμε προηγούμενα, ήταν χαμηλή. Η χαμηλή αποδοτικότητα μπορεί πάντως να οφειλόταν εκτός από

150. Βλ. επιστ. αρ. 134 του 1819, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 83.

151. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 101. Θα θέλαμε να διευκρινήσουμε εδώ ότι κακώς ο Λεονάρδος χαρακτηρίζει τον Γερμανόν ως διευθυντή. Σύμφωνα με τις επιστολές του αρχείου Δογάνη οι αμπελακιώτες τον αποκαλούσαν «μάστορα» (βλ. επιστ. αρ. 123 του 1818 (;). Και κάτι χειρότερο, αποδείχτηκε ότι ο Λεοπόλδος δεν ήταν και τόσο καλός τεχνίτης· βλ. επιστ. αρ. 127 του 1818, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 80. Ούτε φυσικά μπορεί να γίνει εύκολα δεκτή και η άποψή του ότι αιτία για την αποτυχία της προσπάθειας εκμηχάνισης της νηματοπαραγωγής ήταν ο θάνατος, που μεσολάβησε, του ξένου τεχνίτη. Γιατί όσο δύσκολο κι αν ήταν στους αμπελακιώτες να βρουν αντικαταστάτη του δεν νομίζουμε ότι ήταν κάτι που δεν μπορούσε να αντιμετωπισθεί.

152. Βλ. Διον. Μαυρογιάννης, «Μαθήματα...», ό.π., σελ. 115.

153. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 101.

τα προβλήματα προσαρμογής και σε αντιδράσεις των εργαζομένων σε αυτές[154]. Η άποψη, επίσης, που υποστηρίζει ότι από τη χρήση μηχανών ζημιώνονταν οι γυναίκες που εργάζονταν με παραδοσιακό τρόπο, γιατί αμοίβονταν λιγότερο, παρά την ορθότητά της γενικά, δεν νομίζουμε ότι μπόρεσε να λειτουργήσει αποφασιστικά στη συγκεκριμένη συγκυρία που επικρατούσε εκείνη τη στιγμή στα Αμπελάκια και που τη χαρακτήριζε η σοβαρή οικονομική κρίση και παρακμή. Σχετικά, σε επιστολή του αρχείου Δογάνη διαβάζουμε: «τὰς γυνέκας ὁπού θέλετε πάρει διά τό γνέσιμον πρέπει νά εἶναι δυνατές διά νά γυρήζουν τούς τροχούς, ἠδέ δια ἀμπόλιασμα καί τληγάδιασμα πέρνουν αἱ γυνέκες τά κορίτζια των κυτάζετε ὁποῦ νά μή δώσετε περισσότερα μερομίστιον παρά 20 ἕως 25 παράδες τήν ἡμέραν, αὐτές τόσες παράδες δέν εὐγάζουν καί πρέπει νά εὐχαριστηθοῦν νά πέρνουν τήν ἑβδομάδα τόσους παράδες»[155].

Στο θέμα, όμως, της αποτυχίας της προσπάθειας εκμηχάνισης της αμπελακιώτικης νηματοπαραγωγής θα επανέλθουμε σε επόμενα σημεία της μελέτης μας, γιατί δεν μπορεί να απαντηθεί σωστά, αν δεν συνδυασθεί με την εξέταση και άλλων παραγόντων και, πρώτα απ' όλα, με τις συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν και διαμορφώνονταν τότε. Διαφορετικά υπάρχει κίνδυνος να οδηγούμαστε σε απλοποιητικές ερμηνείες του τύπου, για παράδειγμα, ότι οι μηχανές έπεσαν σε αχρηστία μετά από επίθεση του Αλή Πασά και καταστραφήκανε με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821[156]. Προς το παρόν θα περιοριστούμε στην επισήμανση ότι, αν και οι αμπελακιώτες από το 1801 είχαν αρχίσει, όπως παραπονιόντουσαν στον Clarke, «να αισθάνονται το αποτέλεσμα της προτίμησης που υπήρχε στις γερμανικές αγορές για τα αγγλικά βαμβακερά νήματα»[157], η αντίδρασή τους στον αγγλικό ανταγωνισμό που εκφράστηκε και με την προσπάθεια εκμη-

154. Η πληροφορία που αναφέραμε σε προηγούμενες σελίδες σχετικά με την αναμονή τόρνου στα Αμπελάκια για την επισκευή μηχανών δεν φαίνεται να σχετίζεται με σπάσιμό τους από αντιδράσεις αμπελακιωτών.

155. Βλ. επιστ. αρ. 125, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 79. Στο θέμα της μισθωτής εργασίας και του ημερομισθίου, με βάση τις πληροφορίες αυτές όπως και άλλες, θα αναφερθούμε ιδιαίτερα στο τρίτο μέρος.

156. Η ερμηνεία αυτή δίνεται από το Ν. Μάγνη, «Περιήγησις...», ό.π., σελ. 97-98. Επίσης για το θέμα αυτό ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», ό.π., σελ. 710, σημ. 1, γράφει ότι «η παρακμή των Αμπελακίων ανέκοψε και τη μηχανοποίηση της επεξεργασίας του μπαμπακιού που άρχισε μόλις αγοράσθηκαν οι πρώτες τσικρίκες».

157. Βλ. Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής...», ό.π., σελ. 300.

χάνισης ήταν καθυστερημένη και σπασμωδική. Στις αιτίες, όμως, που προσδιόρισαν μια τέτοια αντίδραση θα αναφερθούμε πιο ολοκληρωμένα στα επόμενα.

6.3. Τα νηματοβαφεία και οι παραγόμενες ποσότητες

Σε ό,τι αφορά τη βαφή των νημάτων, αυτή διεξαγόταν, όπως είδαμε, σε ειδικά εργαστήρια, τους «κυρχανάδες», που γύρω στο 1797 σύμφωνα με το Félix Beaujour φθάνανε τα 24. Στα νηματοβαφεία αυτά βάφονταν το χρόνο 2.500 μπάλλες βαμβάκι. Κάθε μπάλλα ζύγιζε 100 οκάδες. Η παραγωγή αυτή διοχετευόταν στη Γερμανία και την Κεντρική Ευρώπη, όπου οι αμπελακιώτες είχαν ιδρύσει σε όλες τις μεγάλες πόλεις υποκαταστήματα[158]. Ο Clarke που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια στην αρχή του ΙΘ' αιώνα, συμφωνεί με το μέγεθος της παραγωγής βαμμένων νημάτων που μας δίνει ο Félix Beaujour, επισημαίνοντας ταυτόχρονα ότι τα ξύλα που καίγονταν στις διάφορες φάσεις της βαφής των νημάτων ήταν τόσα πολλά ώστε υπήρχε κίνδυνος να καταστραφούν τα δέντρα της κοιλάδας των Τεμπών[159]. Το 1812 σύμφωνα με τον Holland η παραγωγή βαμμένων νημάτων έφθανε τις 3.000 μπάλλες[160]. Με τα στοιχεία αυτά συμφωνεί και ο αμπελακιώτης Λεονάρδος που αναφέρει ότι: «Τα νηματοβαφεία (κιρχανάδες) ήτον εις τον κάλλιστον καιρόν 24 τον αριθμόν όπου κατ' έτος 3.000 δέγκια (μπάλλες) βαμβακερών νημάτων εβάφοντο με το ονομαζόμενον κοκκινόριζον, το οποίον εμιμήθησαν και εις άλλα μέρη, πλην δεν επέτυχον τόσον εις την ποιότητά του και εις την διάρκειαν» και προσθέτει ότι η αμπελακιώτικη βιοτεχνία είχε τα πρωτεία σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο[161].

Πράγματι όπως είδαμε και σε προηγούμενες σελίδες ο Félix Beaujour προς το τέλος του ΙΗ' αιώνα υπολόγιζε την παραγωγή βαμβακερών νημάτων στις βασικές ελλαδικές περιοχές σε 20.000. Από αυτές, όπως γράφει, «δέκα χιλιάδες μπάλλες βάφονται κόκκι-

158. Για τις πληροφορίες αυτές βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143, όπως επίσης και τις επιστολές του αρχείου Δογάνη στις οποίες αναφερόμαστε παρακάτω σε ειδικό κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στην εμπορική δράση των αμπελακιωτών.

159. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 46.

160. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 46 και D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 97.

161. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 46. Με τα στοιχεία αυτά συμφωνεί και ο Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 173. Επίσης βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 15.

νες στις φάμπρικες της Θεσσαλίας και εξάγονται στη Γερμανία, στην Ελβετία, στην Πολωνία και φθάνουν ως τη Ρωσία»[162].

Με βάση τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι οι 2.500 μπάλλες βαμμένου βαμβακερού νήματος που παράγονταν στα Αμπελάκια αντιστοιχούσαν στο ένα τέταρτο περίπου της συνολικής παραγωγής της Θεσσαλίας, που αποτελούσε και το βασικό κέντρο παραγωγής βαμμένων βαμβακερών νημάτων του ελλαδικού χώρου. Έχοντας υπ' όψη την τάξη αυτή μεγέθους και για να αντιληφθούμε καλύτερα το σημαντικό ειδικό της βάρος παραθέτουμε ορισμένα στοιχεία που μας δίνει πάλι ο Félix Beaujour: «Η Θεσσαλονίκη χρησιμοποιεί 2.000 μπάλλες στις φάμπρικές της, που παράγουν χονδρά υφάσματα. Άλλο τόσο καταναλώνεται στην Καρά-Βέροια ή αρχαία Βέροια, για την κατασκευή των προσοψιών ή μπουρνουζιών, που μεγάλη χρήση τους κάνουν οι Τούρκοι στα δημόσια λουτρά και στην οικιακή τους καθαριότητα. 12 έως 1500 μπάλλες χρησιμοποιούνται για τα βαμβακερά υφάσματα της Δράμας και 10 έως 1200 περίπου για τα χοντρά ινδικά υφάσματα, που γίνονται στις Σέρρες και χρησιμεύουν για συνηθισμένο κάλυμμα στους τούρκικους σοφάδες. Η μεγαλύτερη, όμως κατανάλωση βαμβακερών νημάτων γίνεται στον Τύρναβο, μικρή πόλη της Θεσσαλίας, τρεις λεύγες βορειοδυτικά της Λάρισας.

Τα εργαστήρια του Τυρνάβου είναι ονομαστά σε όλη την Ρούμελη εξ αιτίας της ομορφιάς των αλατζάδων τους, που είναι ελαφρά υφάσματα, βαμβακερά και μεταξωτά και γνωστά στο ευρωπαϊκό εμπόριο με την ονομασία χρηματιστήριο βαμβακιού της Ελλάδας. Τα υφάσματα αυτά είναι περιζήτητα για το ντύσιμο των Ελληνίδων και μπορεί να καταναλώνονται κάθε χρόνο 3 έως 4.000 μπάλλες βαμβακερά νήματα»[163].

Από τα στοιχεία αυτά που αφορούν την κατανάλωση βαμβακερών νημάτων προκύπτει νομίζουμε αρκετά καθαρά ότι η παρα-

162. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 62. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε μια κάποια ανακολουθία στις ποσότητες που αναφέρονται από το F. Beaujour γιατί λίγες γραμμές παρακάτω ο ίδιος πάλι γράφει ότι «η Θεσσαλία και η Μακεδονία κλώθουν 20.000 μπάλλες βαμβάκι και βάφουν 10.000». Δηλαδή στη ποσότητα αυτή εδώ συμπεριλαμβάνει και την παραγωγή σε βαμμένα νήματα της Μακεδονίας. Οπότε μπορούμε να υποθέσουμε τουλάχιστον-είτε ότι η παραγωγή της Θεσσαλίας ήταν κάπως πιο χαμηλή είτε ότι η αντίστοιχη παραγωγή της Μακεδονίας ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Όμως σε επιστολή του αρχείου Δογάνη αναφέρεται ότι τα «Σερραξίδικα» βαμμένα νήματα ανταγωνίζονταν τα αμπελακιώτικα στις κεντροευρωπαϊκές αγορές, βλ. επιστ. αρ. 125 του 1818 (;) στο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 79.

163. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 61.

γωγή βαμμένων νημάτων στα Αμπελάκια ήταν ιδιαίτερα αξιόλογη και σημαντική.

6.4. Η κατανομή της απασχόλησης

Σχετικά με τον αριθμό των απασχολούμενων στη βαφή των νημάτων ο Λεονάρδος μας πληροφορεί ότι «περισσότεροι των 1000 τεχνίται Έλληνες το γένος ενησχολούντο με ταύτην την βαφήν»[164]. Ο Bartholdy ανεβάζει, σύμφωνα με στοιχεία που του έδωσε ο αμπελακιώτης Γιάννης Παπαθεοδώρου, τους απασχολούμενους στα νηματοβαφεία στο ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού που σύμφωνα με την ίδια πηγή ανερχόταν σε 6.000 άτομα[165]. Δυστυχώς σε καμιά από τις πηγές που διαθέτουμε δεν υπάρχουν στοιχεία για το πόσοι βαφείς απασχολούνταν, έστω και προσεγγιστικά, σε κάθε νηματοβαφείο ή έστω σε μερικά από αυτά. Έτσι ο προσδιορισμός με ακρίβεια του αριθμού των τεχνιτών δεν είναι δυνατός. Πάντως ο πληθυσμός των 6.000 για τα Αμπελάκια και κατά προέκταση των 2.000 απασχολουμένων τεχνιτών βαφής πρέπει να θεωρηθεί μάλλον υπερβολικός[166].

Σε ό,τι αφορά το συνολικό πληθυσμό των Αμπελακιών, συμπληρώνοντας τα όσα αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ο πληθυσμός αυτός μαζί με τους α-

---

164. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 48.

165. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του Bartholdy στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 212.

166. Επίσης σε καμία από τις πηγές δεν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά σε πιο βαθμό οι αμπελακιώτες βαφείς ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες. Είναι πάντως γνωστό ότι οι συντεχνίες των βαφέων ήταν από τις πιο καλά οργανωμένες και φυλάγανε τις τεχνικές της βαφής αυστηρά για τα μέλη τους· βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 242. Στο πολύπλοκο όμως θέμα του βαθμού διατήρησης του συντεχνιακού θεσμού και των περιορισμών που αυτός συνεπαγόταν στην παραγωγή προϊόντων με προορισμό το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων που είχε αναπτυχθεί στις ορεινές περιοχές και ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα Αμπελάκια θα σταθούμε αργότερα. Προς το παρόν μόνο θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι όπως επισημαίνει ο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 242, η παραγωγή που προοριζόταν για τις εξωτερικές αγορές επέτρεπε σε πολυάριθμους παραγωγούς να ξεφεύγουν από τους συντεχνιακούς περιορισμούς· ενώ αντίθετα αυτοί εξακολουθούσαν να εφαρμόζονται στην παραγωγή που είχε ως προορισμό της τις εσωτερικές αγορές. Σε ό,τι αφορά δε τη διάρθρωση των συντεχνιών στα Βαλκάνια με βάση τις πηγές του ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα διαπιστώνεται ότι στις διάφορες περιοχές του βαλκανικού χώρου υπήρχε πλήρης σχεδόν ομοιότητα στους σκοπούς και τις μορφές οργάνωσης. Έτσι η συντεχνιακή δομή σε όλες τις περιοχές στηριζόταν σε τρεις θεμελιώδεις κρίκους: Το μάστορα (usta), τον κάλφα (kalfa) και το μαθητευόμενο (çirak)· βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 116, όπου και περισσότερα στοιχεία.

μπελακιώτες που εργάζονταν στα υποκαταστήματα το 1783 ήταν λιγότερος από 1.500 άτομα, το 1798 ανερχόταν σε 4.000 περίπου και το 1803 με τις πιο αισιόδοξες εκτιμήσεις δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 6.000 άτομα[167]. Πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγούμενα, ο ενεργός πληθυσμός στα Αμπελάκια ήταν ιδιαίτερα ψηλός. Οι μόνοι που δεν εργάζονταν ήταν τα πολύ μικρά παιδιά και οι πολύ ηλικιωμένοι. Από τον ενεργό αυτό πληθυσμό λίγο πιο κάτω από το ένα τρίτο εργαζόταν στα νηματοβαφεία, περισσότεροι από το ένα τρίτο απασχολούνταν με την κατεργασία του βαμβακιού (κυρίως γυναίκες και παιδιά) και, τέλος, οι υπόλοιποι με τη διάθεση του προϊόντος και την προμήθεια των πρώτων υλών[168].

Τέλος θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε ότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville, η βιοτεχνία στον ελλαδικό χώρο το 1800 απασχολούσε συνολικά 40-50.000 άτομα[169]. Συνεπώς στα Αμπελάκια εκείνη την περίοδο με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε εργαζόταν το 8-10% περίπου του συνολικού δυναμικού που απασχολούνταν στη βιοτεχνία.

Έτσι τα Αμπελάκια χάρη στην παραγωγική τους αυτή δραστηριότητα έμοιαζαν «μάλλον με κωμόπολη της Ολλανδίας, παρά με χωριό της Τουρκίας. Το χωριό αυτό σκορπίζει, με τη βιοτεχνία του, την κίνηση και τη ζωή σε όλη τα γύρω χώρα και δημιουργεί ένα απέραντο εμπόριο, που συνδέει τη Γερμανία με την Ελλάδα με χίλια νήματα»[170].

---

167. Βλ. Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής...», ό.π., σελ. 300. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ενώ στα πεδινά της Θεσσαλίας τότε είχαμε σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε μείωση του πληθυσμού, στα Αμπελάκια παρουσιάζεται σημαντική πληθυσμιακή αύξηση. Σχετικά βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 150-165 και κυρίως σελ. 154, 164 και 165, και Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 93. Επίσης βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητες 2 και 3.

168. Επίσης βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 92. Με την οργάνωση της εμπορικής δραστηριότητας και την μεταφορά των νημάτων ασχολούμαστε σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

169. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 84 και Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 143.

170. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142. Επίσης σχετικά με το θέμα των θετικών επιπτώσεων που ασκούσαν τα Αμπελάκια στην ευρύτερη περιοχή που τα περιέβαλλε ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 534, γράφει ότι επειδή οι αμπελακιώτες αναπτύσσανε πρωτοβουλία στις αγορές των βαμβακιών και των νημάτων και ζωογονούσαν το εμπόριο της Λάρισας οι Τούρκοι κάτοικοί της και ιδιαίτερα οι περίοικοί της είχαν κάθε συμφέρον να φέρονται καλά στην κωμόπολη των Αμπελακιών.

7. Η διάθεση των αμπελακιώτικων νημάτων και οι προσπάθειες των Άγγλων και Γάλλων να αντιγράψουν τον τρόπο βαφής τους

7.1. Στο σύνολό της σχεδόν, με εξαίρεση τα χρόνια της παρακμής όπως θα δούμε αργότερα, η αμπελακιώτικη παραγωγή των κόκκινων βαμβακερών νημάτων διοχετευόταν στις γερμανικές και κεντροευρωπαϊκές αγορές[171].

Ο προσανατολισμός αυτός σε ό,τι αφορά τη διάθεση της αμπελακιώτικης παραγωγής οφειλόταν στη μεγάλη ζήτηση πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων που παρουσίαζε, ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ', η γοργά αναπτυσσόμενη γερμανική και αυστριακή βιομηχανία· γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη μετεξέλιξη του χώρου της βαλκανικής, στα πλαίσια του διαμορφωνόμενου τότε νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, σε τροφοδότη πρώτων υλών των αγορών της Κεντρικής Ευρώπης[172]. Ανάμεσα στις πρώτες αυτές ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα το βαμβάκι και τα βαμμένα νήματα κατείχαν σημαντική θέση[173].

---

171. Βλ. ιδιαίτερα F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143 και επιστολές αρχείου Δογάνη.

172. Βλ. κυρίως: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο IV, ενότητα 2.

173. Ο γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Arasy σε υπόμνημά του το 1776 αναφορικά με το γερμανικό εμπόριο γράφει ότι οι εξαγωγές της Αυστρίας στην Τουρκία και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ περιορισμένες· λίγα κιβώτια με προϊόντα της βοημικής υαλουργίας και διάφορα μετάλλινα μικροαντικείμενα μικρής αξίας. Αντίθετα η Αυστρία εισήγαγε μεγάλες ποσότητες βαμβακιού από την περιοχή των Σερρών και κόκκινα νήματα από τον Τύρναβο και τις άλλες γειτονικές περιοχές· βλ. υπόμνημα στα γαλλικά στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 280. Επίσης βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 276 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 230, 500, 524 και 533, όπου αναφέρει ότι η ζήτηση βαμβακιών και βαμμένων νημάτων από τις γερμανικές αγορές ήταν μεγάλη. Σε ό,τι αφορά τις εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στον ελλαδικό και το γερμανικό χώρο, στο τέλος του ΙΗ' αιώνα με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 234, προκύπτει ότι οι εξαγωγές ελληνικών προϊόντων ήταν κατά πολύ μεγαλύτερες (4.663.000 πιάστρα) από ό,τι οι εισαγωγές γερμανικών προϊόντων (1.544.550 πιάστρα). Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι οι εμπορικές συναλλαγές με τη Γερμανία ήταν κατά πολύ πιο αυξημένες από ό,τι με άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γαλλία όπου εξάγονταν εμπορεύματα αξίας 1.310.000 πιάστρων και εισάγονταν εμπορεύματα 1.163.000 πιάστρων, η Ιταλία όπου οι εξαγωγές έφθαναν τα 1.150.000 πιάστρα και οι εισαγωγές τα 644.000, η Ρωσία όπου οι εξαγωγές ανέρχονταν σε 1.000.000 πιάστρα και οι εισαγωγές σε 960.000 και η Αγγλία όπου τα σχετικά μεγέθη ήταν ισοζυγισμένα στο επίπεδο των 558.320 πιάστρων.

Στον εμπορικό αυτό προσανατολισμό της αμπελακιώτικης παραγωγής συνέβαλε ειδικότερα και η φύση των βαμβακερών υφασμάτων που κατασκευάζονταν στη Γερμανία και στην Κεντρική Ευρώπη. Σχετικά ο Félix Beaujour έγραφε[174]: «Τα βαμβακερά νήματα της Ελλάδας δεν ταιριάζουν καθόλου στη Γαλλία, γιατί είναι πολύ στριμμένα και καθόλου ομοιόμορφα για να χρησιμοποιηθούν στα ελαφρά υφάσματα των βιομηχανιών μας. Είναι όμως, εξαιρετικά κατάλληλα, για τις βιομηχανίες αδρών υφασμάτων της Γερμανίας, γιατί πιάνει σ' αυτά καλύτερα η βαφή από τα νήματα των Αντιλλών, καταναλώνουν λιγότερα υλικά και, ακριβώς εξ αιτίας του πάχους τους, είναι οικονομικότερα στην ύφανση. Είναι λοιπόν εξαιρετικά περιζήτητα στη Βιέννη, όπου στέλνεται κάθε χρόνο τεράστια ποσότητα. Εμπόριο συνεχές, απέραντο, άγνωστο στην Ευρώπη, για το οποίο ο κόμης ντε Στάραμπεργκ έδωσε στην πατρίδα του μιαν ιδέα, μόλις πριν είκοσι χρόνια, ιδρύοντας στη Θεσσαλονίκη ένα εμπορικό οίκο, που έχει πρακτορεία διασκορπισμένα στις Σέρρες, στη Λάρισα και σε όλη τη Θεσσαλία». Μάλιστα ο συγγραφέας συνδέει σωστά την ανάπτυξη που παρουσίασε η παραγωγή βαμμένων νημάτων στα Αμπελάκια και σε άλλα πολίσματα με τη ζήτηση που παρουσίαζε η αγορά της Γερμανίας και της Κεντρικής Ευρώπης.

7.2. Αντίθετα οι Γάλλοι ενδιαφέρονταν πρωταρχικά για την εξασφάλιση βαμβακιού[175] σε χαμηλές τιμές, όπως και για την προμήθεια κατάλληλων χρωστικών ουσιών. Επίσης το ενδιαφέρον τόσο των Γάλλων όσο και των Άγγλων συγκεντρωνόταν στο να πληροφορηθούν τις λεπτομέρειες της τεχνικής της βαφής των νημάτων, όπως διαπιστώνεται από τις εκθέσεις και τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις των προξένων και περιηγητών τους. Από την άποψη αυτή παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον οι οδηγίες της γαλλι-

174. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 150.

175. Βλ. επίσης τις πληροφορίες των Montoran, Arazy, Cousinery και Marcel στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 261, 266, 282, 283 και 284, όπου αποσπάσματα από βιβλία, υπομνήματα και εκθέσεις τους που αφορούν το θέμα αυτό. Τα υπομνήματα των γάλλων προξένων στη Θεσσαλονίκη Arazy, Cousinery και Marcel γράφτηκαν στη περίοδο 1776-1787 που έχει ξεχωριστή σημασία επειδή πρόκειται για μια περίοδο που η ντόπια βιοτεχνία νημάτων απορροφούσε μεγάλες ποσότητες βαμβακιού. Στα υπομνήματα αυτά γίνεται αναφορά και στα μέτρα που πάρθηκαν για να αρθεί ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους γάλλους εμπόρους για την προμήθεια βαμβακιού. Στα μέτρα αυτά προβλέπονταν και πρόστιμα για τους παραβάτες. Επίσης στοιχεία για το ενδιαφέρον των Γάλλων σχετικά με το βαμβάκι που παράγονταν στη Μακεδονία βλ. και στην επιστολή του γάλλου πρόξενου Clairambault στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 33 και 259.

κής κυβέρνησης εκείνης της εποχής (1795) στον πρόξενο στη Θεσσαλονίκη Félix Beaujour. Συγκεκριμένα του ζητούσαν να πληροφορηθεί σε ποιούς παράγοντες οφειλόταν το καταπληκτικό κόκκινο χρώμα των νημάτων. Και ειδικότερα, αν αυτό εξαρτούνταν από την ποιότητα των προϊόντων της νηματουργίας της Ανατολής, χάρη στην οποία αυτά μπορούσαν να ανταγωνίζονται τα αντίστοιχα της Ινδίας. Και ζητούσαν από τον πρόξενό τους να συγκεντρώσει πληροφορίες για τον τρόπο που βάφανε τα νήματα οι τεχνίτες του ελλαδικού χώρου. Τέλος στο ίδιο υπόμνημα γίνεται αναφορά στην ικανότητα των Άγγλων να συλλέγουν πληροφορίες γύρω από αυτά τα ζητήματα και να τις αξιοποιούν για την τελειοποίηση της νηματουργίας τους[176].

Βασική επιδίωξη των Άγγλων και των Γάλλων, όπως ήδη επισημάνθηκε, ήταν η βελτίωση των δικών τους προϊόντων, ώστε αυτά να μπορούσαν να αντιμετωπίζουν καλύτερα τον ανταγωνισμό που τους προκαλούσαν τα κόκκινα νήματα, που προέρχονταν από τον ελλαδικό χώρο. Σχετικά, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική η στάση του ίδιου του Félix Beaujour, που ήταν από τους καλύτερα πληροφορημένους και πιο συνειδητούς πρόξενους της Γαλλίας, απέναντι στη βιοτεχνία βαφής κόκκινων νημάτων που είχε συστήσει γάλλος κεφαλαιούχος από κοινού με ζαγοριανούς επιχειρηματίες. Συγκεκριμένα υποστήριζε, όπως έγραφε, χαρακτηριστικά, σε έκθεσή του, ότι η βιοτεχνία αυτή με το να διοχετεύει βαμμένα νήματα στη Γερμανία αποστερούσε τα γαλλικά εργαστήρια από υλικά πρωτογενή που τους ήταν απαραίτητα. Γι' αυτό γράφει «δεν πιστεύω πως πρέπει να προστατεύουμε τη βιοτεχνία του Β»[177]. Οι Γάλλοι μάλιστα, στην προσπάθειά τους να τελειοποιήσουν την τεχνική βαφής στις βιοτεχνίες τους, αξιοποίησαν και την εμπειρία των ελλήνων βαφέων. Έτσι, όπως μας πληροφορεί ο Félix Beaujour, στα μέσα του ΙΗ' αιώνα εγκαταστάθηκαν στο Montpellier έλληνες βαφείς, που τις μεθόδους τους αντιγράψανε σε λίγο οι Γάλλοι, με αποτέλεσμα η τέχνη αυτή του βαψίματος του βαμβακιού να διαδοθεί στις νηματοπαραγωγικές περιοχές Languedog, Bearn, Chollet, Rouen και Mayenne[178]. Όμως τα αποτελέσματα

176. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων της Γαλλίας στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 181. Για το ενδιαφέρον των Γάλλων να μάθουν την τεχνική βαφής, βλ. επίσης τις πληροφορίες του γάλλου φυσιοδύφη Olivier, στο ίδιο, σελ. 115.

177. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 151.

178. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 147 και απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του γάλλου χημικού J.A. Chaptal, «L'art de la teinture du coton en

της μεταφοράς της περίπλοκης αυτής μεθόδου βαφής που στηριζόταν πρωταρχικά στην εμπειρία και επιδεξιότητα του τεχνίτη, δεν υπήρξαν και τόσο θετικά γιατί οι Γάλλοι δεν μπόρεσαν να δώσουν στα νήματα το ζωηρό και αστραφτερό κόκκινο που είχαν τα βαμβακερά νήματα που προέρχονταν από τις ελλαδικές περιοχές[179].

Τέλος, όπως αναφέρει ο Λεονάρδος, ούτε τα αγγλικά εργοστάσια μπορούσαν τότε να πετύχουν «τόσον βαθύχροον και διαρκές» κόκκινο χρώμα, όπως κατόρθωναν τα αμπελακιώτικα νηματοβαφεία, με αποτέλεσμα να δοκιμάζουν «αισθαντικήν ζημίαν»[180].

rouge», Paris 1807, στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 272.

179. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β' ό.π., σελ. 716.

180. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 715, σημ. 1.

III

ΟΙ ΣΥΝΤΡΟΦΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥΣ

1. Οι απαρχές

Η χρονολογία σύστασης των πρώτων Συντροφιών στα Αμπελάκια για την παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων και τη διάθεσή τους στις ευρωπαϊκές αγορές, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια από τα στοιχεία που υπάρχουν στη διάθεσή μας[181].

Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη προκύπτει ότι εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων με βάση το θεσμό της «συντροφίας» στην Ευρώπη άρχισαν μετά το 1770. Συγκεκριμένα στις 15 του Απρίλη 1771 οι αμπελακιώτες Κόμης Δροσινός και Γεώργιος Τότος ίδρυσαν μια Συντροφιά που διαλύθηκε το 1777. Σκοπός της Συντροφιάς ήταν «νά δουλεύσουν τήν κοκιναδικήν τέχνην ὁ μέν κόμις νά πιγενι διά την βρόπα (Ευρώπη) νά πολει τά νίματα τό δέ ὁ τότους νά κομαντάρι ἐδῶ τά κιρχανάδια καί ὅτι κέρδως ἤθελε ξαποστίλη ὁ πλουσιόδωρος θεός να μεράζουν ἴσια πρός ἴσια ὅσον καί αποσον καί εἰς την ζημίαν τήν δε τήν σήμερον εθεόρισαν τόν λογαριασμόν τους καί έδοσαν τέλος ἡ συντροφία (...). Εν ἐτι 1777 'Ιουνίου 27 αμπελλάκια»[182]. Οι λόγοι που διαλύθηκε η Συντροφιά αυτή δεν αναφέρονται. Είναι όμως πιθανό να σχετίζονται με τη δημιουργία της Κοινής Συντροφιάς που, όπως θα δούμε παρακάτω, την εμφάνισή της την τοποθετούμε το έτος αυτό και όχι το 1778 όπως συνήθως υποστηρίζεται.

181. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στη Λάρισα το 1766 λειτουργούσε μια αμπελακιώτικη Συντροφιά που έκανε εξαγωγές κόκκινων νημάτων στη Βιέννη. Ο Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 14, γράφει ότι η πρώτη Συντροφιά στα Αμπελάκια σχηματίστηκε γύρω στα 1750-1760, αλλά δεν τεκμηριώνει την άποψή του αυτή.

182. Για τη Συντροφιά αυτή βλ. «γράμμα μαρτυρικόν και ἐξουφλητικόν» του αρχείου Δογάνη, επιστ. αρ. 3, Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 18. Στο εξής όταν αναφερόμαστε στις επιστολές του αρχείου Δογάνη που δημιοσιεύτηκαν στην έκδοση αυτή θα αναφέρουμε μόνο τον αριθμό της επιστολής και τη σελίδα που βρίσκεται.

Επίσης σε διαθήκη που γράφτηκε το 1775 γίνεται λόγος για ένα νηματοβαφείο. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «τόν κυρχανά με οὔλα τά κηνητά καί ἀκίνητα τόν αφύνω τούς τρεῖς ηους μου Ἰωάννην, δημήτριον και ἀθανάσιον (...) γηόργις μεζεβήρης βεβαιώνω τά ἀνοθι τῆς παροῦσας διαθήκης μου»[183].

Ακόμη η πρώτη επιστολή του αρχείου Δογάνη που γράφτηκε στη Βιέννη το 1772, απευθύνεται στη Λειψία στο Γεώργιο Δ. Σφόρτζη[184], που διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή των Αμπελακιών για 40 χρόνια περίπου. Η επιστολή αυτή που είναι αρκετά φθαρμένη, αναφέρεται σε προσπάθειες συνεργασίας ανάμεσα σε αμπελακιώτες που όμως συναντούσαν δυσκολίες, επειδή υπήρχαν αντιθέσεις, ανταγωνισμοί και εχθρότητες μεταξύ τους.

Με βάση τα δεδομένα αυτά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πρώτες κάπως συστηματικές προσπάθειες για την ίδρυση οικονομικών μονάδων που οι αμπελακιώτες τις αποκαλούσαν Συντροφιές[185], τοποθετούνται γύρω στο 1770. Δηλαδή σε μια περίοδο όπου στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης η ζήτηση βαμμένων βαμβακερών νημάτων παρουσιάζει σημαντική αύξηση. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι στις σχετικές πρωτοβουλίες για τη δημιουργία Συντροφιών πρωτοστατούσαν αμπελακιώτες έμποροι που δραστηριοποιούνταν κατά πρώτο λόγο στις αγορές της Γερμανίας και Αυστρίας. Σημαντικό ρόλο στις εμπορικές αυτές δραστηριότητες όπως και στις προσπάθειες για συνένωση, διαδραμάτιζε ο έμπορος Γ. Σβάρτζ[186].

Προσπάθειες που αποσκοπούσαν στο να περιορίσουν, με τη συνένωση του εμπορικού και παραγωγικού τους δυναμικού, τον

183. Βλ. «επιστ.» αρ. 2, σελ. 17. Αναφέρουμε τα ονόματα των κληρονόμων γιατί, όπως θα δούμε παρακάτω, στο «καταστατικό» του 1780 της Κοινής Συντροφιάς ο Ιωάννης Μεζεβύρης ορίστηκε ως «επιστάτης» και «προεστός» της Κοινής Συντροφιάς στα Αμπελάκια, γεγονός που έχει ενδιαφέρον από την άποψη της διερεύνησης της κοινωνικής σύνθεσης των διευθυντικών κλιμακίων της.

184. Βλ. επστ. αρ. 1, σελ. 17.

185: Σε ορισμένες επιστολές οι αμπελακιώτες τις αποκαλούν επίσης «κομπανία» και «ὀσπήτιον»· βλ. επιστ. 9, 24, 48, 67, 108 σε σελ. 21, 27, 43, 51, 68. Στο «καταστατικό» του 1780 όπως θα δούμε για την ευρύτερη Συντροφιά χρησιμοποιούνται οι όροι «αδελφότητα» και «Κοινή Συντροφία».

186. Με βάση τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που παραθέτει στην επιστ. 122 του 1818, σελ. 77, ο Γ. Σβαρτζ, όπως αναφέραμε ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο, παρουσιάζεται σαν αυτοδημιούργητος έμπορος. Πάντως τόσο από αυτή την επιστολή όσο και από την 129, σελ. 81, που του έστειλε η γυναίκα του πληροφορούμαστε ότι αυτή ήταν αδερφή πολύ πλουσίων αμπελακιωτών που ασχολούνταν με την παραγωγή και το εμπόριο νημάτων.

ανταγωνισμό που υπήρχε ανάμεσα στους αμπελακιώτες και ταυτόχρονα να τους εξασφαλίσουν καλύτερη παρουσία στον κεντροευρωπαϊκό χώρο, όπου η ζήτηση βαμμένων νημάτων ήταν μεν μεγάλη αλλά και ο ανταγωνισμός που τους ασκούσαν στις αγορές αυτές τα νήματα άλλων πολισμάτων του ελλαδικού χώρου όπως της Αγιάς, της Μακρινίτσας κ.ά. ή ξένων χωρών όπως της Αγγλίας, ήταν ιδιαίτερα έντονος.

2. Η πρώτη Κοινή Συντροφιά (1777-1794)

2.1. Οι ενωτικές αυτές προσπάθειες οδήγησαν τελικά στη σύσταση μιας Κοινής Συντροφιάς. Σχετικά με τις αιτίες συγκρότησης της πρώτης αυτής Κοινής Συντροφιάς ο Félix Beaujour αναφέρει: «Υπάρχουν στα Αμπελάκια είκοσι τέσσερα εργαστήρια, όπου βάφονται κάθε χρόνο δύο χιλιάδες πεντακόσιες μπάλλες βαμπάκι των εκατό οκάδων η μπάλλα. Οι δύο αυτές χιλιάδες πεντακόσιες μπάλλες διοχετεύονται όλες στη Γερμανία και μοιράζονται στην Πέστη, στη Βιέννη, τη Λειψία, τη Δρέσδη, το Άνσπαχ και το Μπάρεθ. Οι Αμπελακιώτες έμποροι έχουν πρακτορεία σ' όλες τις πόλεις και εκεί πουλάν το βαμπάκι στις γερμανικές βιοτεχνίες. Αυτά όλα τα εμπορικά πρακτορεία διοικούνταν στην αρχή από εταιρείες, που κάθε μια είχε ιδιαίτερα συμφέροντα. Αλλά *επειδή ο ανταγωνισμός τους ζημίωνε, σκέφτηκαν να ενωθούν όλες μαζί* και να αποτελέσουν μιαν εταιρία»[187]. Για το ίδιο επίσης θέμα ο Λεονάρδος γράφει, ότι οι αμπελακιώτες που ασχολούνταν με την παραγωγή και το εμπόριο των κόκκινων νημάτων ήταν «διαμοιρασμένοι υπό πέντε Συντροφίας, αι οποίαι εφρόντιζαν δια τας κοινάς υποθέσεις, και μετά καιρόν έγιναν αι πέντε εις μίαν κοινήν Συντροφίαν υπό 80 μεγαλεμπόρων»[188]. Τα στοιχεία όμως αυτά που παραθέτει ο Λεονάρδος δεν είναι εντελώς ακριβή, γιατί όπως διαπιστώνεται από το πρώτο άρθρο του «καταστατικού» του 1780 της Κοινής Συντροφιάς που διασώθηκε και που τα βασικά του σημεία παραθέτουμε παρακάτω, αυτή δεν συστάθηκε μόνο από εμπόρους αλλά και από τεχνίτες-ιδιοκτήτες νηματοβαφείων. Η θέση μας αυτή επιβεβαιώνεται ακόμη και από το συσχετισμό της διαθήκης

187. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

188. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 57 και Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 715, σημ. 1.

που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα με το όγδοο άρθρο του ίδιου «καταστατικού», όπου διαπιστώνεται ότι ιδιοκτήτης «κυρχανά» συμμετείχε στο ανώτατο διευθυντικό όργανο της Κοινής Συντροφιάς. Επίσης ο Bjôrnstäehl στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις γράφει πως το 1779 στα Αμπελάκια υπήρχε μια Συντροφιά βαφέων (Farbergeselschaft)[189].

Με τη σύσταση της Κοινής Συντροφιάς πρέπει να θωρήσουμε ότι εντάχθηκαν στα πλαίσιά της όλες οι χειροτεχνικές-βιοτεχνικές και εμπορικές μονάδες που δραστηριοποιούνταν στα Αμπελάκια; Εκτός από τις πληροφορίες που μας δίνουν ο Felix Beaujour και ο Λεονάρδος, άλλα στοιχεία πάνω στο θέμα αυτό δεν διαθέτουμε. Πάντως θα πρέπει στην Κοινή να εντάχθηκε, σε μια πρώτη φάση, τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος των αμπελακιώτικων μονάδων που ασχολούνταν με την παραγωγή και το εμπόριο των βαμμένων νημάτων και ιδιαίτερα, πράγμα που έχει ξεχωριστή σημασία αν κρίνουμε από τα ονόματα των προσώπων που επάνδρωσαν τα διευθυντικά της όργανα, συμμετείχαν σε αυτήν οι ισχυρότεροι έμποροι και βιοτέχνες[190]. Επειδή όμως δεν διασώθηκε το ιδρυτικό «καταστατικό» της Κοινής Συντροφιάς, δεν μπορούμε να είμαστε και τόσο βέβαιοι σχετικά με το θέμα αυτό. Το «καταστατικό» της Κοινής που έφτασε σε μας είναι του 1780 που με σαφήνεια στο πρώτο του άρθρο αναφέρει ότι πρόκειται για ανανέωση της Κοινής και όχι γιά τη σύστασή της, οπότε εύλογα μπαίνει το ερώτημα πότε συγκροτήθηκε για πρώτη φορά η Κοινή αυτή Συντροφιά.

Κατά τη γνώμη μας η ίδρυση της Κοινής Συντροφιάς πρέπει να τοποθετηθεί το 1777. Τη γνώμη αυτή τη στηρίζουμε στα στοιχεία που παραθέσαμε μέχρι τώρα και κυρίως στη συνδυαστική ερμηνεία και συσχέτιση του δεύτερου άρθρου του «καταστατικού» του 1780 που αναφέρει ότι η Κοινή Συντροφιά ορίστηκε «να σταθή δια χρόνους τρεις» και με τη μαρτυρία του Félix Beaujour που γράφτηκε στις 24 του Ιούλη 1797 σύμφωνα με την οποία οι αμπελακιώτες «πριν είκοσι χρόνια συνέλαβαν το σχέδιο μιας μεγάλης ετερόρρυθμης εταιρίας, και μετά ένα χρόνο μπήκε σε εκτέλεση»[191].

---

189. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 58 και Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 50, σημ. 2.

190. Βλ. άρθρα Α' και Η' «καταστατικού» του 1780 που παραθέτουμε στο κεφάλαιο αυτό.

191. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., έκθεση δωδέκατη, Λάρισα, 5 Θερμιδόρ, χρόνος 5ος, σελ. 143. Για τη χρονολογία σύστασης της Κοινής Συντροφιάς δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους ειδικούς μελετητές. Ο Κ. Νταϊφάς τοποθετεί

2.2. Ας δούμε όμως τώρα με βάση τα κυριότερα σημεία του «καταστατικού» του 1780 που διασώθηκε ολόκληρο[192], και που παραθέτουμε στη συνέχεια, ποιά ήταν τα χαρακτηριστικά της Κοινής Συντροφιάς:

«Συν τω αγίω Θεώ· 1780: Μην Ιανουάριος: εις Αμπελάκια.

α'. (...) ημείς οι ευρισκόμενοι *πραγματευταί και τεχνίται* των [κόκκινων] νημάτων της πολιτείας ταύτης Αμπελακίων[193], (...) α-

---

την ίδρυση της Κοινής Συντροφιάς μεταξύ 1772 και 1774· βλ. άρθρο του σε εφημερίδα «Ελληνικόν Αίμα», 17.11.1946. Ο Γ. Φιλάρετος θεωρεί ότι η Κοινή Συντροφιά δημιουργήθηκε το 1788· βλ. Γ.Ν. Φιλάρετου, «Συνεργατικοί Συνεταιρισμοί Αμπελακίων κ.λπ.», Αθήναι 1927, σελ. 6. Ο Τ. Βουρνάς δέχεται σαν χρονιά ίδρυσης το 1780· βλ. άρθρο του σε εφημερίδα «Αυγή», 21.2.1982. Ο αμπελακιώτης Δρόσος Δροσινός στις αναμνήσεις του μνημόνευε το 1795 αναφερόμενος προφανώς στην ίδρυση της Κοινής που συγκροτήθηκε το 1795 και που το δεύτερο «καταστατικό» της παρέδωσε ο ίδιος και διασώθηκε σε γαλλική μετάφραση από το F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 90. Ο Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 57, τοποθετεί την ίδρυση της Κοινής το 1778. Ο Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 54, πιθανολογεί ότι η Κοινή δημιουργήθηκε γύρω στα 1760. Ο D. Mavrogiannis, «L'association cooperative d'Ambélakia», Athènes 1975, σελ. 80, υποστηρίζει ότι η Κοινή δημιουργήθηκε ανάμεσα στο 1774 και το 1779. Ο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 1, γράφει η Συντροφιά αυτή ιδρύθηκε «πιθανώς κατά το έτος 1778». Ο Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 147, αναφέρει και αυτός το 1778. Ο Γ. Κατζουράκης, «Η οικονομική ζωή...», ό.π., σελ. 20, το 1780. Τη χρονολογία αυτή δέχεται με κάποια επιφύλαξη και ο Π. Αβδελίδης, «Το αγροτικό συναιτεριστικό κίνημα στην Ελλάδα», Εκδόσεις Παπαζήση, έκδ. Β', Αθήνα 1976, σελ. 22. Ο Δ. Καλιτσουνάκις, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 228, σημ. 2, δέχεται σαν χρονολογία σύστασης το 1778. Την ίδια χρονολογία αναφέρει και ο Κ. Λεοντίδης, «Τα Αμπελάκια, πατρίς θεσμών κοινωνικών», σέ άρθρο του στο περιοδικό «Αγροτική Οικονομία», Τεύχος 9, Ιαν.-Μάρτιος 1957, Αθήνα, όπως και ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 711, σημ. 2.

192. Το «καταστατικό» αυτό δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο «Νέο Ελληνομνήμωνα», Τόμ. 14, 1917, σελ. 382-388. Ο Γ. Χαριτάκης στο σύντομο προλογικό του σημείωμα αναφέρει, σελ. 381, ότι αντίγραφο του «καταστατικού» βρέθηκε «εν τοις καταλοίποις του αειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου κατά αντίγραφον εκπονηθέν κατά Σεπτέμβριον του 1910 υπό του κ. Γ.Δ. Πραΐδου εκ χειρογράφου των αρχών του 19ου αιώνος ανήκοντος εις Στ. Γ. Πραΐδην». Σχετικά με το «καταστατικόν της Συντροφίας Αμπελακίων», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Γ. Χαριτάκη, βλ. «Νέος Ελληνομνήμων», Περιοδικόν σύγγραμα συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Σπυρ. Π. Λάμπρου, 14/1917, Φωτοτυπική ανατύπωσις, Εκδόσεις Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, 1969, σελ. 381-382. Για ολόκληρο το «καταστατικό», βλ. και Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 59-65. Οι υπογραμμίσεις στα αποσπάσματα, που παραθέτουμε, από το «καταστατικό» είναι δικές μας.

193. Από το άρθρο αυτό σαφέστατα προκύπτει όπως άλλωστε και από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη που παραθέτουμε στο κεφάλαιο αυτό ότι η Κοινή Συντροφιά συστάθηκε τόσο από εμπόρους όσο και από τεχνίτες νηματοβαφείων και που όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο την περίοδο της ακμής ανέρχονταν σε 24. Πόσοι από τους εμπόρους και τους τεχνίτες που βρίσκονταν στα Αμπελάκια έλαβαν μέρος στην Κοινή δεν αποσαφηνίζεται. Πάντως από τη διατύ-

πεφασίσαμεν να *ανακαινίσωμεν* και να *συγκροτήσωμεν* πάλιν την *κοινήν* ημών *συντροφίαν* και *αδελφότητα* (...).

β'. Κατά την γνώμην και παρακίνησιν και απόφασιν όλης της αδελφότητος εδιωρίσθη αυτή η *κοινή συντροφία* να σταθή δια *χρόνους τρεις* (καίτοι ο καθ' αυτό σκοπός αποβλέπει εις το παντοτεινόν) εις κάθε χρόνον όμως να γίνεται μία δοκιμή λογαριασμού της εδώ τέχνης, και μετά τρεις χρόνους να θεωρήται ο καθόλου και κοινός λογαριασμός όλης της συντροφίας, εξετάζοντες και την δούλευσιν και την προκοπήν, ήτοι αμέλειαν και ανεπιτηδειότητα των *υποκειμένων*, και τότε αναλόγως τους μέν προκόπτοντας και πιστούς να αναβιβάζωμεν τα μερίδια· των δε αμελών και ραθύμων και αναξίων να καταβιβάζωμεν (...)[194].

πωση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι σε αυτήν τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια πρέπει να προσχώρησαν οι περισσότεροι. Όμως όπως θα δούμε παρακάτω σύντομα ξέσπασαν αντιθέσεις και σημειώθηκαν διάφορες φυγόκεντρες τάσεις. Σχετικά με το ζήτημα των τεχνιτών επισημαίνουμε ότι στο καταστατικό γίνεται μόνο σε αυτούς αναφορά και όχι σε άλλες κατηγορίες βαφέων όπως τους καλφάδες και τους μαθητευόμενους (τσιράκια). Οι τεχνίτες αυτοί για τους οποίους γίνεται λόγος ήταν ταυτόχρονα και ιδιοκτήτες των νηματοβαφείων; Αν λάβουμε υπ' όψη μας τα στοιχεία των επιστολών του αρχείου Δογάνη θα πρέπει να απαντήσουμε καταφατικά τουλάχιστον για όσους συμμετείχαν στην Κοινή σε διευθυντικές θέσεις. Στην ίδια διαπίστωση καταλήγουμε επίσης αν προσεγγίσουμε το ερώτημα και από τη σκοπιά των συντεχνιών. Αυτές όπως αναφέραμε ήδη σε ό,τι αφορά τη διάρθρωσή τους στηρίζονταν σε τρεις βασικούς κρίκους: Τον τεχνίτη, τον κάλφα και το μαθητευόμενο. Σε ποιο βαθμό όμως η συντεχνιακή μορφή οργάνωσης ίσχυε στα Αμπελάκια; Από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν γνωρίζουμε. Πάντως είναι γνωστό ότι οι συντεχνίες (esnaf) κατείχαν σημαντική θέση στην οικονομική και θεσμική διάρθρωση του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού και αντιπροσώπευαν έναν από τους πιο ουσιαστικούς θεσμούς που χαρακτήριζαν την κοινωνική οργάνωση της οθωμανικής πόλης και τη σύνδεσή της με το οθωμανικό κράτος· βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 111. Στο θέμα όμως των συντεχνιών θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε προς το τέλος της μελέτης μας και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη διερεύνηση των επιπτώσεων που είχαν ως θεσμός στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και καπιταλιστικών σχέσεων και ειδικότερα στο αν αποτέλεσαν παράγοντα που εμπόδιζε τη συσσώρευση του κεφαλαίου και το πέρασμα σε νέους τρόπους μαζικής παραγωγής βαμμένων νημάτων· και από την άποψη αυτή αν αποτελούν αιτία παρακμής της αμπελακιώτικης παραγωγής. Τα ζητήματα αυτά από όσο ξέρουμε δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς και συνεπώς παρουσιάζουν σοβαρές δυσκολίες στην προσέγγισή τους.

194. Το άρθρο αυτό με τη δυνατότητα που έδινε για αυξομειώσεις των μεριδίων των μελών της Κοινής Συντροφιάς κατά τη γνώμη μας έχει καθοριστική σημασία για την κατανόηση της φύσης της Συντροφιάς αυτής και του τρόπου διανομής του πλεονάσματος που αποκομιζόταν με τη δραστηριότητά τους. Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο αυτό με στοιχεία που θα παραθέσουμε από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη οι αντιθέσεις που σημειώνονταν στο εσωτερικό της Κοινής Συντροφιάς συχνά οφείλονταν στην προσπάθεια που καταβάλανε οι διάφορες ομάδες για να αποσπάσουν, δια μέσου της δυνατότητας που τους έδινε το άρθρο αυτό, μεγαλύτερα τμήματα του πλεονάσματος. Για το λόγο αυτό κεντρική σημασία είχε η κατά-

γ'. Όσα δε μετρητά ήθελεν εμβάσει κάθε *μερική συντροφία*[195] εις την αδελφότητα και κοινήν συντροφίαν εις κάθε χρόνον οπού θέλει γίνεται η δοκιμή του λογαριασμού της τέχνης, να ευγαίνη *πρώτον το διάφορον* των μετρητών του καθενός *προς δώδεκα εις τα εκατό* τον χρόνον και να προστίθεται εις τον ερχόμενον χρόνον καπιτάλι, ομοίως να γίνεται και εις τον δεύτερον και τρίτον χρόνον (...).

δ'. (...).

ε'. Διορίζει η κοινή συντροφία, ότι κάθε σύντροφος της αυτής αδελφότητος τόσον από τους εδώ ευρισκομένους όσον και από εκείνους εις τα έξω μέρη όπου ήθελαν λάβει χρείαν δια τα αναγκαία των έξοδα ή δι' άλλο τι χρέος του της εδώ πολιτείας και θελήση να σηκώση από το καπιτάλι του, να πληρώση το κατά καιρούς διάφορον ως λαμβάνει προς δώδεκα εις τα εκατόν τον χρόνον.

στ'. Υπόσχονται ή (=οι=αι) *κατά μέρος* συντροφίαις να μη δανείσωσιν εις κανένα εξωτερικόν πρόσωπον από τα καπιτάλιά των, μήτε έχει την άδειαν τινάς να σηκώνη από τα καπιτάλια του και να μεταχειρισθή κανένα εξωτερικόν νεγότζιον δια ξεχωριστόν του λογαριασμόν, μήτε νέα τζηράκια να κάμη, αλλά χρεωστεί ο κάθε σύντροφος να φροντίζη και να ενεργή εν φόβω θεού και της ψυχής του μόνον δια το όφελος της αδελφότητος και κοινής συντροφίας, ούτε κεφύλης (=εγγυητής) να γίνη τινάς από τους συντρόφους εις το εξωτερικόν πρόσωπον έχει άδειαν, μήτε εις το εδικόν του, οπού να εννοείται δια την κοινήν συντροφίαν, να στέκεται εγγυητής δια την *κατά μέρος του συντροφίαν* και δια τούτο άντινας από τας *μερικάς συντροφίας* ήθελεν ατακτήση και φέρη ζημίαν εις την κοινήν συντροφίαν να αποκρίνεται την ζημίαν ο *εγγυητής και προεστώς εκείνου οπού ατάκτησεν*[196], η δε αδελφότης να μένη αζημίωτος.

λήψη διευθυντικών θέσεων που επηρέαζαν de facto τις κρίσεις για τη διανομή των κερδών αυτής της κατηγορίας.

195. Από το άρθρο αυτό όπως και από τα άρθρα ΣΤ' και Ζ' προκύπτει ότι η Κοινή Συντροφιά απαρτιζόταν από επί μέρους Συντροφιές που είχαν τη δυνατότητα, αν ήθελαν, να αποχωρήσουν από αυτήν (βλ. άρθρ. Ζ'). Οι Συντροφιές αυτές σε αντιδιαστολή από την Κοινή Συντροφιά αποκαλούνται στο «καταστατικό» εκτός από «μερικές συντροφίες» (άρθρα Γ' και ΣΤ') και «κατά μέρος συντροφίες» (άρθρα ΣΤ' και Ζ').

196. Από το άρθρο αυτό διαπιστώνεται ότι για κάθε μέλος «μερικής Συντροφίας» που συμμετείχε στην Κοινή υπήρχε εγγυητής και προεστώς που ήταν υπεύθυνος για κάθε πράξη μέλους που θα ζημίωνε την Κοινή Συντροφιά. Επίσης διαπιστώνουμε ότι η συμμετοχή στην Κοινή διαμεσολαβούνταν από τον επικεφαλής της κάθε «κατά μέρος συντροφίας» στην οποία και ανήκαν τα μέλη και από τις οποίες

ζ'. Αλλ' εάν ο ατακτών μένη αδιόρθωτος και πηγαίνη προχωρώντας εις το κακόν, εις τας αταξίας και συγχύσεις και δια τούτο ως σεσηπός μέλος είναι χρεία να διωχθή δια να μη συγχίζη όλον το σώμα της αδελφότητος, τότε ο εγγυητής εκείνου να του δίδη όσα μετρητά έμβασε με το συμφωνημένον διάφορον ήτοι προς 12% τον χρόνον, μόνον αυτά *και όχι μερίδιον*· και ούτω να αποβάλλεται, και εάν ο διωχθείς αυτός ήθελε κινηθή εξωτερικώς να ζημιώση την κοινήν συντροφίαν, όλην εκείνην την ζημίαν να την αποκρίνεται ο εγγυητής του διωχθέντος, το ίδιον να ακολουθή και εάν μία από τας κατά μέρος συντροφίας θελήσει εναντίως και άνευ δικαίου λόγου να χωρίση από την αδελφότητα, ήτοι να πέρνη τα όσα έμβασεν εις την κοινήν συντροφίαν με το διάφορον των προς 12 τα εκατόν τον χρόνον και *όχι κέρδος από μερίδια*[197], και αν προξενήση ζημίαν εις την κοινήν συντροφίαν να δίδεται αυτή η ζημία από το καπιτάλιον της αυτής μερικής συντροφίας δια να μένη η κοινή συντροφία έξω παντός κινδύνου και ζημίας.

η'. Επειδή δε αυτή η κοινή συντροφία έχει να αγροικήται και εδώ εις Αμπελάκια, εις τα μέρη της Ευρώπης και εις άλλους τόπους, δια τούτο διορίζει η αδελφότης εδώ μεν επιστάτας και προεστώτας τον Χ" (=Χατζή) Κώνσταν, Χ" Δροσινού, τον Δροσινόν Χ" Ίβου, τον Ιωάννην και Κώνσταν φορτζάδες (γρ. Φορτζάδες-=Σβάρτσηδες, Schwartz), τον Ιβόν Χ" Δροσινού, τον Ευθύμιον Δημητρίου και τον Ιωάννην Μεζεβύρη, εις δε τα έξω μέρη τον Αρσένην Χ" Πρασσά, τον Νικόλαον Πεδίου, τον Γεώργιον Σφόρτζην (=Σβάρτζ=Schwartz) και τον Νικόλαον Μιχαήλ, ούτοι έστωσαν επιστάται και διοικηταί όλης της αδελφότητος[198].

αποτελούνταν η Κοινή Συντροφιά. Από το άρθρο αυτό προκύπτει ακόμη ότι τόσο στις «μερικές» όσο και στις «κοινές» Συντροφιές υπήρχαν σχέσεις ιεραρχικής εξάρτησης από τους επικεφαλής των επί μέρους Συντροφιών που όπως θα δούμε αργότερα συγκροτούσαν και τη διεύθυνση της Κοινής Συντροφιάς.

197. Συμπληρωματικά στα όσα αναφέραμε με αφορμή το άρθρ. Β' σχετικά με τα κέρδη που αφορούσαν τα μερίδια και που κατά την άποψή μας αποτελεί ένα από τα βασικά κλειδιά, το βασικότερο ίσως, για την κατανόηση του χαρακτήρα των αντιθέσεων που συντάρασσαν λίγο πολύ μόνιμα την Κοινή Συντροφιά επισημαίνουμε, όπως φαίνεται από το άρθρο αυτό, ότι από το τμήμα του πλεονάσματος, που αφορούσε το «κέρδος μεριδίων», αποκλείονταν οι επιμέρους Συντροφιές που θα αποχωρούσαν από την Κοινή· το ίδιο δε ίσχυε και για τα μέλη που θα αποχωρούσαν ή θα αποκλείονταν ασχέτως εάν τους ανήκε ένα τμήμα αναλόγως με το διάστημα που είχαν παραμείνει στη διάρκεια της τριετίας στα πλαίσια της Κοινής.

198. Όπως επισημάναμε στην ενότητα για τις απαρχές των Συντροφιών στο παρόν κεφάλαιο ο Ιωάννης Μεζεβύρης ήταν συνιδιοκτήτης νηματοβαφείου. Ιδιοκτήτης νηματοβαφείου πρέπει να ήταν και ο Ευθύμιος Δημητρίου (βλ. άρθρ. 7, δεύτερου «καταστατικού»). Οι υπόλοιποι ήταν μάλλον έμποροι. Από αυτούς ο Δροσινός Χ" Ίβος ήταν πάμπλουτος. Επίσης οι Σβάρτζηδες είναι βεβαιωμένο ότι

θ'. Εκ τούτων των ενταύθα επιστατούντων, ο μεν Δροσινός Χ" Ίβου και ο Ιωάννης Σφόρτζης έστωσαν και ονομαζέσθωσαν *κεφαλαί* και *επιστάται* της κοινής συντροφίας, αυτοί οφείλουσι κρατείν και επιτηρείν τα μετρητά και λαμβάνειν εις χείρας αυτάς όσα έκαστος των συντρόφων εμβάζει εις την συντροφίαν και όσα ξένα δανείζονται, εξ ων ο Δροσινός Χ" Ίβου να δίδη και ταις ομολογίαις και να υπογράφεται[199].

ι'. *Οι δε επιστάται και διοικηταί των έξω μερών να έχουν το πληρεξούσιον να εκλέγουν όποιον εύρουν δόκιμον και άξιον* από τους εκεί ευρισκομένους εις τας χρείας και εκδουλεύσεις της κοινής συντροφίας και αδελφότητος, διορίζοντες τον κάθε έναν εις όποιον μέρος εύρουν εύλογον, ομοίως και τους νέους, από τους οποίους όσοι μείνουν χωρίς υπηρεσίαν ή δια την αξιότητά τους ή δια καμμίαν τους αταξίαν, να μας φανερώνουν εκ συμφώνου και κατά την απόφασίν μας να ακολουθούν· οι αυτοί επιστάται προσέτι έχουν την άδειαν να επιχειρίζωνται κάθε *πραγμάτειαν* και *σαραφλίκια* οπού να αποβλέπουν προς το κέρδος και όφελος αυτής της κοινής συντροφίας και τούτο θέλει γίνεται με την συνένωσιν και συμφωνίαν κοινώς των εκεί επιστατούντων, *οι οποίοι έχουσι χρέος εις ό,τι μεταχείρισιν ήθελαν κινηθή, να δίδουν εις ημάς την είδησιν μετά ταύτα φανερώνοντες και τον τρόπον της μεταχειριζομένης επωφελούς πραγματείας και να προσμένουν από ημάς την άδειαν πρώτον τόσον μόνον να είναι πάντοτε υποκείμενοι εις ημάς, προσέχοντες δια να μη παρέβουν ποτέ καμμίαν μας ορδινίαν και πρασταγήν*[200].

ια'. Οι δε ενταύθα επιστάται και προεστώτες θέλουν διορίσει καθ' έναν από τους αδελφούς, τόσον από τους εδώ ευρισκομένους, όσον και από εκείνους όπου μέλλουν να κατέβουν, εις ό,τι υπηρεσίαν εύρουν εύλογον, *οι οποίοι έχουν να φυλάξουν κάθε υπακοήν*

ήταν μεγαλέμποροι, σχετικά βλ. Γιάνης Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 65 και επιστολές αρχείου Δογάνη, όπως και Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 361, σημ. 147 7. Υπενθυμίζεται ακόμη ότι ο Δροσινός Χατζή Ίβος, όπως έχουμε επισημάνει αναφέρεται από τον Αργύρη Φιλιππίδη ως ένας από τους αμπελακιώτες που πρωτομεταφέρανε από τη Λάρισα και τον Τύρναβο την τεχνική της παραγωγής των κόκκινων νημάτων όπως και την δραστηριότητά τους στα Αμπελάκια· βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 2.

199. Βλέπουμε ότι επικεφαλής της Κοινής Συντροφιάς ορίστηκαν δύο από τους πιο πλούσιους αμπελακιώτες.

200. Από το άρθρο αυτό προκύπτει ότι η διοίκηση της Κοινής Συντροφιάς είχε αρκετά συγκεντρωτικό χαρακτήρα και βρισκόταν στα χέρια των εξουσιοδοτημένων μελών της Διεύθυνσης και ιδιαίτερα εκείνων που εδρεύανε στα Αμπελάκια.

και ευπείθειαν εις τους προεστώτας[201] και θέλουν δείξει κάθε επιμέλειαν και εμπιστοσύνην εις την αδελφότητα.

ιβ'. Επειδή δε το θεμέλιον αυτής της αδελφότητος γίνεται εδώ εις Αμπελάκια, δια τούτο κάθε ένας οπού ήθελε ζητήση να εύγη από αυτήν την συντροφίαν, να μην ημπορή εις άλλο μέρος να λυθή αυτής της συντροφίας, παρά να έρχεται εδώ εις Αμπελάκια μόνος του να παρουσιάζεται να λαμβάνη τον λογαριασμό του και να δίδη προς πάντας την πρέπουσαν εξόφλησιν[202].

ιγ'. (...).

ιδ'. (...).

ιε'. Διορίζει προσέτι η αυτή κοινή συντροφία ότι εις κάθε πραγματείαν και εις κάθε μέρος οπού μέλλει να πραγματευθή να τρέχη η άντικρυς μάρκα και εις κάθε υπογραφήν όπου θέλει γίνεται εις τα έξω μέρη να προστίθεται μετά το όνομα και τούτο· και συντροφία Θετταλίας.

ιστ'. Και τελευταίον πληρωθείσης της αυτής συμφωνημένης διορίας των τριών χρόνων να θωρείται ο καθολικός και τέλειος λογαριασμός της αυτής κοινής συντροφίας και αδελφότητος και *ευγάζοντες πρώτον τα καπιτάλια, οπού εβάλθηκαν εις την κοινήν συντροφίαν ομού με το συμφωνημένον διάφορον* προς 12 τα εκατόν τον χρόνον ομοίως και τα όσα ξένα εδανείσθη η συντροφία και εδώ και εις τα έξω μέρη, ομού με το διάφορον των· ομού και τα έξοδα, ενοίκια μαγαζιού, κονακίου, φαγούραις και λοιπά συνήθη, ομοίως και *μισθούς ανθρώπων οπού ήθελαν ακολουθήση τόσον εδώ, όσον και εις την Ευρώπην και εις τα λοιπά μέρη*[203]· ύστερον *όσον διάφορον εξαποστείλει ο πλουσιόδωρος θεός, να μοιράζεται κατά την συμφωνηθείσαν και ταις ιδίαις ημών υπογραφαίς βεβαιωθείσαν διάταξιν και καταγραφήν των μεριδίων*[204], πέρνοντας καθένας το αποφασισθέν μέρος του εις μετρητά, εις πράγμα ή εις βερεσέδια οπού ευρεθούν κατ' αναλογίαν, εις τον ίδιον τρόπον να γίνεται και η μοίρασις της ζημίας, ην ο κύριος μη δώσοι[205].

---

201. Γίνεται φανερή η προσπάθεια για θεσμική εξασφάλιση της εξουσιαστικότητας των διοικούντων.

202. Βεβαιώνεται ότι έδρα της Κοινής Συντροφιάς ήταν τα Αμπελάκια.

203. Είναι σαφής η αναφορά για αμοιβή απασχολουμένων στην Κοινή Συντροφιά με βάση το μισθό.

204. Η κατάσταση με την καταγραφή των μεριδίων που θα αποκάλυπτε αρκετά γύρω από τους εσωτερικούς συσχετισμούς δυνάμεων της Κοινής Συντροφιάς, για τα αρχικά κεφάλαια όπως και τις συγκεκριμένες αναλογίες μοιράσματος των κερδών δυστυχώς δεν σώθηκε.

205. Και το άρθρο αυτό το θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό για τον προσδιορι-

ιζ'. (...).

ιη'. Όθεν και εις ένδειξιν και ασφάλειαν τούτων εγένετο το παρόν *συμφωνητικόν*[206] διπλούν επιβεβαιωμένον τήδε επιβεβαιώσει του πανεριωτάτου ημών αγίου δεσπότου· και ταις ιδίαις ημών υπογραφαίς και σφραγίσιν, ίνα έχη το κύρος και την ισχύν εν παντί τόπω και κριτηρίω δικαιοσύνης.

ιθ'. Προς τοις άνωθεν και όπισθεν άρθροις προστίθενται και ταύτα ότι όλαι αι υποθέσεις και ο λογαριασμός της κοινής συντροφίας να τρέχη εις τα ονόματα του Δροσινού Χ" Ίβου, Ιωάννου Δημητρίου Σφόρτζη και Αρσένη Χ" Νίκου· όθεν τόσον οι εν *Βιέννη*[207] επιστάται εις το κουμέρκι (= τελωνείο), εις τα γράμματα, εις τους λογαριασμούς και ταις ομολογίαις, όσον και οι εις τα λοιπά μέρη ευρισκόμενοι σύντροφοι ημών άλλην υπογραφήν να μη μεταχειρίζωνται δια λογαριασμόν της κοινής συντροφίας ειμή τα πρώτα ονόματα των άνωθεν, ήγουν Δροσινός, Ιωάννης, Αρσένης και κοινή συντροφία Θετταλίας ούτω να εννοείται και να τρέχη η φύρμα της κοινής συντροφίας εις τα έξω μέρη.

κ'. Προσέτι η παρούσα *ανακαινισθείσα*[208] κοινή ημών συντροφία έχει την αρχήν της εδώ μεν από τους 1780 Ιανουαρίου α' εις Βιένναν δε και λοιπά μέρη από τους 1780 Μαΐου α', δια τρεις χρόνους ως τα λοιπά άρθρα του παρόντος διαλαμβάνουν, και 6 μήνας προ την πλήρωσιν των τριών χρόνων να δίδεται η είδησις εις όλα τα μέρη δια την *ανακαίνισιν* πάλιν της κοινής συντροφίας αυτής και δια την *διόρθωσιν* των μεριδίων κατά την διαταγήν των α' και ιγ' άρθρων»[209].

σμό του χαρακτήρα της Κοινής Συντροφιάς. Προς το παρόν θα επισημάνουμε ότι αποσαφηνίζεται πώς από τα κέρδη πρώτα υπολογιζόταν και αφαιρούνταν από αυτά ο τόκος των απασχολουμένων κεφαλαίων ίδιων και ξένων. Κατόπιν τα λειτουργικά έξοδα όπως και οι *μισθοί των απασχολουμένων στην Κοινή Συντροφιά* τόσο στα Αμπελάκια όσο και σε άλλα μέρη. Τέλος το υπόλοιπο των κερδών μοιραζόταν με βάση την κατάσταση των μεριδίων που είχε συμφωνηθεί όπως και με βάση τις επιταγές του άρθρου Β', στη σημασία του οποίου σταθήκαμε αναλυτικότερα προηγούμενα.

206. Επισημαίνουμε ότι χρησιμοποιείται ο όρος *συμφωνητικό* και όχι καταστατικό, όπως συνηθίζουν να αναφέρουν όσοι έχουν ασχοληθεί με την περίπτωση των Αμπελακιών. Για το λόγο αυτό είναι σωστό όταν δεν αναφέρουμε τον όρο συμφωνητικό, που είναι και το ορθό, αλλά καταστατικό να χρησιμοποιούμε εισαγωγικά πράγμα που κάναμε ως τώρα. Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο καταστατικό ήταν, όπως αναφέραμε (βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, ενότητα 2, σημ. 192), ο Γ. Χαριτάκης.

207. Όπως επίσης αποδεικνύεται και από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη η Βιέννη αποτελούσε την κυριότερη έδρα της Κοινής Συντροφιάς στο εξωτερικό.

208. Και στο άρθρο αυτό όπως και στο Α', αποσαφηνίζεται ότι το παρόν κα-

2.3. Πριν προχωρήσουμε όμως στα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη αναφορικά με την πρώτη Κοινή Συντροφιά, θεωρούμε αναγκαίο να παραθέσουμε ορισμένες μαρτυρίες συγγραφέων της εποχής για το θέμα αυτό. Και πρώτα του Félix Beaujour που γράφει σχετικά τα παρακάτω[210]: «Οι κανονισμοί της νέας αυτής εταιρίας συντάχθηκαν από σοφούς. Κάθε ιδιοκτήτης ή επικεφαλής βιοτεχνίας μπόρεσε να συνεισφέρει με ποσό ανάλογο με τα μέσα του. Η μικρότερη κατάθεση ορίστηκε σε πέντε χιλιάδες πιάστρα· και περιόρισαν τις ανώτερες σε είκοσι χιλιάδες, για να μην αφήσουν στους πλούσιους τη δυνατότητα να καταβροχθίσουν όλα τα κέρδη. Οι εργάτες μπόρεσαν να συγκεντρώσουν τις μικροαποταμιεύσεις τους και σχημάτισαν μεταξύ τους κοινές καταθέσεις, που ήταν μικρές ετερόρρυθμες εταιρίες ενσωματωμένες μέσα στη μεγάλη. Οι εργάτες αυτοί, εκτός από τα χρήματά τους, πρόσφεραν ακόμη την εργασία τους και τις φροντίδες τους· και η αμοιβή της εργασίας τους, προστιθέμενη στα κέρδη από τα κεφάλαιά τους, σκόρπισε σε λίγο την ευπορία σε όλα τα νοικοκυριά. Τα κέρδη του *μερίσματος του μετόχου* ρυθμίστηκαν σε δέκα τοις εκατόν το χρόνο[211] *και το περίσσευμα αποφασίστηκε να αυξάνει το αρχικό κεφάλαιο που έφθασε, σε δύο χρόνια, από εξακόσιες χιλιάδες πιάστρα σε ένα εκατομμύριο*[212].

ταστατικό αφορούσε ανανέωση της Κοινής Συντροφιάς και ότι η ανανέωση αυτή ίσχυε για τρία χρόνια.

209. Για μια ακόμη φορά δίνεται η δυνατότητα αλλαγής των μεριδίων από τα οποία εξαρτιόταν και ο τρόπος μοιράσματος των κερδών. Στο κεντρικό αυτό ζήτημα θα δούμε αργότερα ότι γίνεται συχνά λόγος και στις επιστολές του αρχείου Δογάνη.

210. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143-144. Επισημαίνεται ότι την έκθεσή του αυτή ο συντάκτης την έγραψε το 1797, σε μια περίοδο δηλαδή που η Κοινή Συντροφιά όπως θα δούμε παρακάτω είχε διαλυθεί και είχε συγκροτηθεί από το 1795 μια άλλη Κοινή Συντροφιά. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

211. Ο τόκος (διάφορο) που όριζε το καταστατικό της Κοινής Συντροφιάς όπως είδαμε ανερχόταν σε 12%.

212. Ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 360, σημ. 146 3, αναφέρει ότι ο F. Beaujour «θεωρεί ότι το κεφάλαιο της εταιρίας ανερχόταν στα 1795 σε 600.000 πιάστρα και στα 1797 σε 1.000.000», πράγμα που δεν ευσταθεί γιατί όπως γράφει ο ίδιος ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145, η Κοινή Συντροφιά διαλύθηκε το 1795. Ακόμη όπως μας πληροφορεί ο ίδιος, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143, «το σχέδιο» σύστασης της Κοινής Συντροφιάς οι αμπελακιώτες το «συνέλαβαν» το 1777 και «μπήκε σε εκτέλεση» το 1778. Έτσι με βάση τα στοιχεία του το αρχικό κεφάλαιο της Κοινής το 1778 ανερχόταν σε 600.000 πιάστρα και το 1780 σε 1.000.000 πιάστρα, όπως άλλωστε προκύπτει από τα αποσπάσματα που παραθέτουμε από τον «Πίνακα...» του F. Beaujour. Η ίδια ακριβώς παρανόηση διαπράττεται και από τον Απ. Βακαλόπουλο, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 538.

Επικεφαλής της εταιρίας[213] τοποθέτησαν τρεις βασικούς διευθυντές· αυτοί αποτέλεσαν στα Αμπελάκια τη διοίκηση της "συντροφίας", και μόνον αυτοί είχαν το δικαίωμα της υπογραφής· εμπιστεύτηκαν, όμως την ίδια αυτή υπογραφή σε τρεις άλλους από τους συνεταίρους *στη Βιέννη, που ήταν η έδρα των συναλλαγών τους, όπως τα Αμπελάκια ήταν το κέντρο των αποστολών τους.* Οι δύο εταιρίες[214], στα Αμπελάκια και στη Βιέννη, είχαν υποκαταστήματα στην Πέστη, στην Τεργέστη, στη Λειψία, στη Γερμανία, και στη Θεσσαλονίκη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στην Τουρκία. Οι αντιπρόσωποι αυτοί είχαν αναλάβει την υποχρέωση να παίρνουν τις αποστολές, να διεξάγουν τις συναλλαγές, να συχνάζουν στην αγορά και, με τον τρόπο αυτό, να εξασφαλίζουν στα βαμβακερά νήματα της Ελλάδας αγορές σε όλη τη Γερμανία.

Τους είχε, επίσης, ανατεθεί να φροντίζουν για την κυκλοφορία των κεφαλαίων, που προέρχονταν από τις πωλήσεις και να τα τοποθετούν από χέρι σε χέρι, από αγορά σε αγορά, ανάλογα με τις συμφωνίες και τις ανάγκες. Μ' αυτόν τον τρόπο, η εταιρία δεν μοιραζόταν με κανένα τα κέρδη της τράπεζας· και όταν το συνάλλαγμα ήταν εναντίον της, χρησιμοποιούσε τα κεφάλαιά της στη Θεσσαλονίκη ή στη Σμύρνη για την αγορά πρώτων υλών. Ποτέ άλλοτε δεν συγκροτήθηκε εταιρία επάνω σε πιο μελετημένες οικονομικές βάσεις και ποτέ άλλοτε δεν μεσολάβησαν λιγότερα χέρια, για να διεκπεραιώσουν ένα τόσο μεγάλο όγκο υποθέσεων. Όλα ρυθμίστηκαν, όλα υπολογίστηκαν με τόση φρόνηση, που δεν είχε άλλοτε προηγούμενο, παρά μόνο ανάμεσα στους κατοίκους της Παραγουάης και μιμητές μόνο στις εμπορικές εταιρίες των *αδελφών Μοράβ*. Για να συγκεντρώνονται στα Αμπελάκια όλα τα κέρδη, ένα από τα άρθρα του καταστατικού όριζε πως μόνον ανάμεσα στους Αμπελακιώτες είχαν το δικαίωμα να διαλέξουν τους αντιπροσώπους. Και για να μοιράσουν καλύτερα τα κέρδη μεταξύ τους, ένα άλλο άρθρο έλεγε πως όλοι οι αντιπρόσωποι έπρεπε να αντικαθίστανται κάθε τρία χρόνια και ότι ύστερα από κάθε τριετία θα ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στην πατρίδα, για να εργαστούν, τουλάχιστον ένα χρόνο, κοντά στην παραγωγή και να εξοικειωθούν με τις εμπορικές αρχές της εταιρίας. Το εμπόριο των Αμπελακίων, οργανωμένο κατ' αυτό τον τρόπο, είχε παντού γρή-

213. Σχετικά με τα διευθυντικά όργανα της Κοινής Συντροφιάς οι πληροφορίες που μας δίνει ο F. Beaujour έρχονται σε αντίθεση με όσα ορίζονται στο «καταστατικό» που παραθέσαμε (βλ. άρθρα Η' και Θ').

214. Στο σημείο αυτό κακώς ο F. Beaujour κάνει λόγο για δύο εταιρίες.

γορες επιτυχίες και ζωήρεψε σύντομα όλες τις αγορές, απ' όπου πέρασε».

Σχετικά με τις εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες των αμπελακιωτών, όπως και για τις οικονομικές μορφές που έπαιρναν αυτές, οι μηλιώτες λόγιοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς γύρω στο 1790, δηλαδή σε μια περίοδο που οι δραστηριότητες αυτές είχαν αποκτήσει σημαντική διάσταση, έγραφαν: «Η ζωή και η σύσταση των Αμπελακιωτών είνε τα νήματα· οι πλούσιοι βάνουν τα άσπρα τους (= τα κεφάλαιά τους) και οι φτωχοί τον κόπον τους και συγκυβερνιώνται· την πραγμάτεια των νημάτων την κάμνουν καθώς είπα ανωτέρω ατοί τους· μαζόνουνται πολλοί και συστήνουν συντροφιαίς. Οι μεγαλύτεραις συντροφιαίς βαστούν εμπορικά σπίτια (= πρακτορεία) εις τη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Βιέννα, στη Λειψία και εις άλλαις εμπορικαίς πόλεις της Γερμανίας. Πραγματεύονται μαζί με τα νήματα και άλλα πράγματα της Τουρκίας (...). Οι Αμπελακιώται έχουν φήμη και πίστι ανάμεσα εις τους πραγματευτάς όπου και αν πραγματεύονται (= εμπορεύονται). Είναι πολύ πλούσιοι, επιτήδειοι στο επάγγελμά τους και μερικοί ελευθέριοι και φιλάγαθοι· είνε όμως κομμάτι ασύμφωνοι και κρίμα στα τόσα καλά οπού έχουν! διατί αυτό το ολέθριο γέννημα της βαρβαρότητος τους βλάπτει καθ' εκάστην εν μέρει και ημπορεί να τους βλάψη και ολικώς»[215].

Σε ό,τι αφορά το απόσπασμα αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι οι συγγραφείς μας πληροφορούν ότι αυτήν την περίοδο στα Αμπελάκια υπήρχαν περισσότερες Συντροφιές και μάλιστα τις διαβαθμίζουν από άποψη μεγέθους. Η πληροφορία αυτή επαληθεύεται και από επιστολή του αρχείου Δογάνη[216]. Σε αυτή γίνεται σαφέστατα λόγος και για την Κοινή Συντροφιά[217] όπως και για μια άλλη επί μέρους Συντροφιά[218]. Επίσης γράφουν ότι οι αμπελακιώτες εκτός από τα βαμμένα νήματα εμπορεύονταν και άλλα προϊόντα. Και η πληροφορία αυτή επαληθεύεται, όπως θα δούμε σε άλλα σημεία της εργασίας μας, και από τα στοιχεία που περιέχονται στο αρχείο Δογάνη[219]. Τέλος, αναφέρουν ότι ανάμεσα στους αμπελακιώτες παρουσιάζονταν έντονες αντιθέσεις και ανταγωνισμοί, δίχως όμως να αναφέρουν και τις αιτίες που τις δημιουργούσαν. Με αυτό, όμως, το σοβαρό ζήτημα, εκτός από τις επισημάν-

215. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 57.
216. Βλ. «επιστ.» αρ. 6, σελ. 19-20.
217. «κινί μας συντρ.», όπως αναφέρεται ακριβώς σε αυτή.
218. Τη «Νικόλαος Πέσιος και Συντροφία».
219. Βλ. επίσης άρθρο Γ' του «καταστατικού» του 1780.

σεις που κάναμε μέχρι τώρα, θα ασχοληθούμε πιο διεξοδικά παρακάτω όπου θα παραθέσουμε στοιχεία από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, όπως και στο κεφάλαιο το σχετικό με τις αιτίες παρακμής των Αμπελακιών.

2.4. Ας έρθουμε όμως τώρα στα στοιχεία που μπορούν να αντληθούν για τις Συντροφιές από τις επιστολές τους αρχείου Δογάνη αναφορικά με την περίοδο ύπαρξης της πρώτης Κοινής Συντροφιάς.

Από επιστολή[220] του Γ. Σβαρτζ, που την έγραψε στη Βιέννη στα βαθιά του γεράματα το 1818 και απευθύνεται στη γυναίκα του στα Αμπελάκια, μαθαίνουμε ότι από το 1790 στα πλαίσια της Κοινής Συντροφιάς οι αντιθέσεις αρχίζουν να οξύνονται και ότι αποχώρησε λόγω διαφορών ο Τζαντζάλης. Συγκεκριμένα στην επιστολή αυτή αναφέρεται ότι «εγραψα τόν Χρόνια ἀν δέν πλιρόσι μέ τό καλόν ὁ αχρεῖος ὁ τζαντάλις καταβάλι εἰς τόν βελί πασιά ὁπού τόν εχει ἀφέντι νά τά πάρη. καί ἄν ελθη ὁ Χρόνιας ἀδελφός σου πές του κατα οπου σι γράφο νά βάλι τόν ἀθανάσιον ικονόμου νά κιτάξη τήν παρτίδαν του εἰς τά *κατάστιχα τῶν αὐταδέλφων σφάρτζι καί συντροφία εἰς τούς 1790 ὁπού χόρισεν ἡ σιντροφία καί βγίκεν απο εμας.* ἄν ὁ Χρόνιας δεν θέλι πες τόν ανεψιόν μας διμίτριν Ἰωάνιν Σφάρτζι καί αὐτός ευρίσκεται εἰς τήν διστιχίαν *νά τόν τραβήξη τόν τζαντζάλι ἤ μέ τόν δεσπότιν καί μαζί ἐξωτερικήν κρίσιν ἤ μέ τόν βελί πασιά* νά κιτάξι τήν παρτίδα του καί τά κατάστιχα τῆς συντροφίας τῶν αὐταδέλφων Σφάρτζι καί συντροφία οπου χορισεν εἰς τούς 1790 και έος 1972 ὁπού απεράσθηκαν εἰς τήν παρτίδα του εστάθηκα εγώ κεφίλις (=εγγυητής) καί τοῦ εδοσα μέ το διάφορον ἄν δόσι ὁ Θεός καί τά πάρι ἄς τά δόση εἰς τίν θίαν γιόργιναν τί γινέκα μου».

Στο απόσπασμα που παραθέσαμε εκτός από την αποχώρηση του Τζαντζάλη, εγγυητής του οποίου ήταν ο Γ. Σβαρτζ, και την οριστική εκκαθάριση της μερίδας του το 1792[221] συνάγεται έμμεσα ότι από την Κοινή Συντροφιά είχε αποχωρήσει ήδη και ο Δροσινός Χ" Ίβος με τη Συντροφιά του. Τη διαπίστωσή μας αυτή τη στηρίζουμε στο ότι στην επιστολή γίνεται αναφορά μόνο στη Συντροφιά «τῶν αὐταδέλφων Σφάρτζι καί συντροφία». Ενώ όπως αναφέρεται στο καταστατικό της Κοινής Συντροφιάς που παραθέ-

220. Βλ. επιστ. αρ. 122, σελ. 75. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

221. Σχετικά παρατηρούμε ότι η διαδικασία και τα στοιχεία που αναφέρονται στην επιστολή για την αποχώρηση του Τζάντζαλη συμπίπτουν πλήρως με όσα ορίζονται στο «καταστατικό» της Κοινής Συντροφιάς του 1780.

σαμε επικεφαλής της ήταν και ο Δροσινός Χ" Ίβος και μάλιστα με αυξημένες αρμοδιότητες[222]. Εκτός και αν, πράγμα που είναι πιθανό, η επωνυμία αυτή για την οποία γίνεται λόγος αναφέρεται μόνο στην επιμέρους Συντροφιά των αδελφών Σβαρτς που συμμετείχε μαζί με άλλες μερικότερες Συντροφιές στην Κοινή Συντροφιά.

Σε ενίσχυση της άποψής μας αυτής που η συνέπειά της είναι ότι από την Κοινή είχε αποχωρήσει πιθανότατα μια από τις ισχυρότερες αμπελακιώτικες επιμέρους Συντροφιές που την απαρτίζανε έρχεται και το περιεχόμενο μιας άλλης επιστολής[223], που γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1793 και απευθύνεται στο Γ.Δ. Σφάρτζη, όπου αναφέρεται συγκεκριμένα «τό μαγαζί τῶν κυρ Δροσινοῦ Χ" Ἴβου και Συντροφία». Ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι εκτός από την Κοινή Συντροφιά όπου κυριαρχούσαν πια οι Σβάρτζιδες είχε αποχωρήσει και ο Αρσένης Χ" Πρασσάς με την Συντροφιά του που εκείνη την περίοδο λειτουργούσε και αυτή ανεξάρτητα[224]. Ακόμη από το γράμμα αυτό προκύπτει ότι αυτή την περίοδο υπήρχε μια αυξημένη κινητικότητα μελών από επιμέρους Συντροφιές όπως του Δροσινού Χ" Ίβου και ενδεχόμενα του Αρσένη Χ" Πρασσά προς την Κοινή Συντροφιά που είχε επικεφαλής της τους Σβάρτζιδες. Μάλιστα από επιστολή που γράφτηκε τον Οκτώβρη του 1793 διαπιστώνεται ότι η τελευταία αντιμετώπιζε προβλήματα και ότι προσπαθούσε να διευρυνθεί αριθμητικά. Συγκεκριμένα διαβάζουμε σε αυτήν: «μανθάνω ὅτι εἴσασθε συνχεισμένοι αὐτοῦ εἰς τό μαγαζή καί ὅτι ἔχετε νά βάλετε καί ἄλλους Σηντρόφους»[225]. Έτσι σε επόμενη επιστολή[226] που γράφτηκε το 1794 αναφέρεται «επειδής εμπήκεν ὁ κύρ Ἴβος εἰς τήν Συντροφια». Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει ενδεχομένως ότι ξαναμπήκε στην Κοινή η Συντροφιά του Δροσινού Χ" Ίβου (βλ. επίσης και σημείωση 234 του παρόντος μέρους).

---

222. Βλ. άρθρα Η', Θ' και ΙΘ' «καταστατικού» της Κοινής Συντροφιάς του 1780.

223. Βλ. επιστ. 20, σελ. 25.

224. Υπενθυμίζετε ότι ο Αρσένης Χ" Πρασσάς ανήκε στη διευθυντική ομάδα της Κοινής Συντροφιάς και του είχε ανατεθεί μαζί με άλλους 3 αμπελακιώτες η ευθύνη του εξωτερικού (άρθρ. Η') και η Συντροφιά του ήταν μαζί με του Δροσινού Χ" Ίβου και των Σβάρτσηδων από τις πιο ισχυρές (άρθρ. ΙΘ').

225. Βλ. επιστ. 22, σελ. 26. Επίσης βλ. και τα όσα αναφέρονται στην επιστ. 19, σελ. 24, από την οποία διαπιστώνεται ότι υπήρχε κάποια στενότητα εργατικής δύναμης που αξιοποιούσαν οι απασχολούμενοι με μισθό και ζητούσαν να παιρνούν στο καθεστώς του μέλους της Συντροφιάς.

226. Βλ. επιστ. 23, σελ. 27.

Για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Κοινή Συντροφιά εκείνη την περίοδο στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης, μας πληροφορούν, αν και συγκεχυμένα, ορισμένες επιστολές που γράφτηκαν το 1794[227]. Σε ό,τι αφορά τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι αμπελακιώτικες Συντροφιές ως συνέπεια της περιορισμένης ζήτησης νημάτων στη Γερμανία και αλλού πρέπει να τα αποδώσουμε κυρίως στην εμπόλεμη κατάσταση που είχε διαμορφωθεί τότε στον Ευρωπαϊκό χώρο[228].

Την ίδια χρονιά την Κοινή Συντροφιά θα την απασχολήσει έντονα μια σοβαρή κατάχρηση που πραγματοποιήθηκε από το μέλος της Στέριο Παπαδιαμαντή που εγγυητής του ήταν ο Γ. Σβαρτζ[229]. Μάλιστα από ένα άλλο γράμμα που γράφτηκε μάλλον στις 9 του Σεπτέμβρη 1794, μαθαίνουμε ότι ο Στέριος Παπαδιαμαντής ήταν μασώνος. Και είναι πιθανό η κατάχρηση αυτή να συνδεόταν με την πολιτική του δραστηριότητα. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από ένα άλλο σημείο της ίδιας επιστολής όπου βλέπουμε κάποιος άλλος μασώνος να μη δέχεται να καταθέσει σε βάρος του.

Μπροστά στα προβλήματα αυτά και τις οξυμένες αντιθέσεις ο Χριστόδουλος Αθανασίου που είχε προταθεί για επίτροπος[230] γράφει το 1794 (;) από τη Βιέννη στους Ιω. και Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια: «νά σταθῆτε ὡς κεφαλή μέ κοπτερούς ὀδόντας (...) αφοῦ καθ' ενας ὡς ὄπισθεν ὅπου θέλει νά γίνη ὁ λόγος του καί τό κέφι του καί ἡ Συντροφία νά ἀληβερίση...»· ενώ στην αρχή του υστερόγραφού του σχετικά με τις καταχρήσεις, τους συνιστά «νά στείλετι αὐτόν τόν μέγαν ἄρχοντα καί νομοδότην, ἤγουν τόν κύρ Δροσινόν διά νά ὑπάγη εἰς τήν Μόραβαν»[231].

Το αποτέλεσμα όλης αυτής της κατάστασης ήταν να οξυνθούν οι εσωτερικές αντιθέσεις[232] στα πλαίσια της Κοινής Συντροφιάς σε τέτοιο βαθμό, ώστε άλλοι να υποστηρίζουν το Γ. Σβαρτζ που είχε εξελιχθεί στα Αμπελάκια σε ένα από τους μεγαλύτερους εμπόρους και άλλοι όχι[233]. Τελικά οι οξυμένες αυτές αντιθέσεις και ανταγωνισμοί μετατράπηκαν σε ασυμβίβαστες και η Κοινή Συντροφιά διαλύθηκε γύρω στα 1794[234].

---

227. Βλ. επιστ. 25, 27 και 29 σε σελ. 27, 28 και 30.
228. Επίσης βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 66.
229. Βλ. επιστ. 25 (22 του Μάη 1794), σελ. 27.
230. Βλ. επιστ. 25, σελ. 28.
231. Βλ. επιστ. 29, σελ. 30.
232. Βλ. επιστ. 23, 25, 28, 29 σε σελ. 27, 28, 29 και 30.
233. Βλ. επιστ. 27, 28 και 29 σε σελ. 28, 29 και 30.
234. Ο βενετός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη αναφέρει ότι στα 1793 είχε ορι-

Σχετικά με τη διάλυση της Κοινής Συντροφιάς ο Félix Beaujour μας δίνει τις παρακάτω πληροφορίες και απόψεις[235]: «Για πολύ καιρό στη συντροφία βασίλευε η πιο μεγάλη αρμονία. Όλα τα μέλη συνέβαλαν εκούσια στην επιτυχία της. Οι διευθυντές ήταν αφιλοκερδείς, οι αντιπρόσωποι όλο ζήλο, οι εργάτες πειθαρχικοί και φιλόπονοι. Μοιρασμένη εξ ίσου ανάμεσα σε όλους τους εργάτες και σε όλα τα εργαστήρια, η εργασία διεξαγόταν φροντισμένα και γρήγορα· όλες οι βιοτεχνίες ευδοκιμούσαν. Η συντροφία, που αύξανε καθημερινά τα κέρδη της βασιζόταν επάνω σε ένα τεράστιο κεφάλαιο. Οι αποστολές της πλήθαιναν γρήγορα και απέδιδαν κέρδος 60, 80 και ακόμη 100 τοις εκατόν. *Όμως, η υπεραφθονία αυτή του πλούτου, που φαινόταν ότι έπρεπε να σταθεροποιήσει τη συντροφία, σκόρπισε, αντίθετα, την αταξία και τη σύγχιση*[236]. Οι διευθυντές έγιναν βαθύπλουτοι και γι' αυτό απαιτητικοί· οι φτωχοί που πλούτηναν με τη σειρά τους, δεν εννοούσαν πια να πειθαρχήσουν. Οι εργάτες άφησαν το σκαμνί της δουλειάς, για να πάρουν την πέννα, και προτίμησαν να πουλούν αντί να βάφουν και να κλώθουν. Όλοι ήθελαν να διοικούν. Οι συνελεύσεις έγιναν θορυβώδεις. Οι εργάτες, που ήταν οι πολυαριθμότεροι, είχαν σ' αυτές τον κύριο λόγο. Από τη στιγμή εκείνη δεν στάθηκε πια δυνατό να επικρατήσει μια φρόνιμη άποψη· *οι γνώμες ήταν από κάθε πλευρά αντίθετες μεταξύ τους και δεν μπορούσαν πια να τις συμφιλιώσουν. Η εταιρία ταλανιζόταν, έτσι, επί είκοσι μήνες και, τελικά, διαλύθηκε με πάταγο πριν δύο χρόνια,* για να χωριστεί σε τόσες ετερόρρυθμες εταιρίες, όσα ήταν τα εργατικά σωματεία. Η δυσπιστία, η αντιζηλία, η επιθυμία να βλάψουν το διπλανό τους, όλα αυτά τα μικρά ενοχλητικά πάθη, που ενυπάρχουν μέσα στη σύνθεση του χαρακτήρα του Έλληνα, υποσκάπτουν ήδη από τα θεμέλεια *τις νέες εταιρίες*[237], που είναι πιθανό πως η ζωή τους θα είναι εφήμερη.

Έτσι η καταστροφή της πρώτης συντροφίας οφείλεται στις

σμένες δοσοληψίες με την εταιρία «Δροσινού Χατζή Ίβου, Schwartz, Μεζεβίρη και Cnie» και ότι οι εκπρόσωποί της δεν δέχονταν να εκπληρώσουν ορισμένες ανειλημμένες υποχρεώσεις τους. Σχετικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 540-541.

235. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145-146. Η έκθεση αυτή γράφτηκε το 1797. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

236. Η τοποθέτηση αυτή του F. Beaujour επιβεβαιώνεται και από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη που μόλις παραθέσαμε και από τις οποίες διαπιστώνεται ότι σοβαρές διαφορές στους κόλπους της Κοινής Συντροφιάς παρουσιάστηκαν κυρίως μετά το 1790.

237. Η υπογράμμιση είναι του F. Beaujour.

αξιώσεις των διευθυντών και στον εγωισμό των νεόπλουτων. Εκείνο, όμως, που επιτάχυνε τη διάλυσή της ήταν μια δίκη, στην οποία πήραν μέρος όλα τα μέλη. Ανάμεσα στα άρθρα του καταστατικού, υπήρχε ένα που απαγόρευε στους εταίρους να κάνουν πωλήσεις στους συγγενείς τους, για να αποφεύγονται οι δόλιες πωλήσεις. Εντούτοις, ένας εταίρος στη Βιέννη πούλησε βαμβακερά νήματα αξίας είκοσι χιλιάδων πιάστρων σε έναν έμπορο, που λίγο αργότερα, έγινε γαμπρός του. Όταν ο έμπορος αυτός πήγε έπειτα, από το είδος του εμπορίου του, στα Αμπελάκια, έκανε άλλη αγορά από τον πεθερό του, που είχε γίνει διευθυντής, επί πιστώσει. Ύστερα από ένα χρόνο, ο αγοραστής πτώχευσε και δεν μπόρεσε να πληρώσει. Τότε, η συντροφία επιτέθηκε στον πεθερό. Εκείνος αμύνθηκε επικαλούμενος ότι ο αγοραστής, κατά την πρώτη πώληση, δεν ήταν ακόμη γαμπρός του. Τελικά, συγκατατέθηκε να πληρώσει το κύριο ποσό, αρνήθηκε όμως να πληρώσει τους φόρους, που στο μεταξύ, είχαν αυξήσει πάρα πολύ το κεφάλαιο. Η δίκη είχε πολλά επεισόδια και περιπλέχτηκε πολύ. Αφού διαβιβάστηκε από δικαστήριο σε δικαστήριο, έφτασε στο δικό μου, οπότε είχα την αδυναμία, παραπλανημένος από την καλή μου πίστη, να δικάσω χωρίς να ζητήσω συμβιβασμό· έκαναν αναίρεση αλλού. Από το προξενείο της Θεσσαλονίκης, η υπόθεση πέρασε σε διάφορες αποστολές της Κωνσταντινούπολης· από κει διαβιβάστηκε στη Βιέννη, όπου μόλις δικάστηκε τελεσίδικα, αφού προξένησε τεράστια έξοδα στη συντροφία.

Τώρα ασχολούνται με την εκκαθάριση, που, επειδή η κατάσταση είναι πολύ μπερδεμένη, θα είναι μακριά και αμφίβολη. Καλώ τους εταίρους να παραιτηθούν εκουσίως και να μη φθείρουν καθόλου, σε μάταιες συζητήσεις, τους πολύτιμους καρπούς της βιοτεχνίας τους».

Τις ίδιες απόψεις υποστηρίζει και ο Urquhart στηριζόμενος βασικά στις πληροφορίες του Félix Beaujour. Μάλιστα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην όξυνση των εσωτερικών αντιθέσεων που ήρθαν σαν αποτέλεσμα της άρνησης από τα κυρίαρχα στρώματα να δώσουν τη δυνατότητα όπως γράφει ο ίδιος στους εργάτες (ouvriers) να συμμετέχουν στη διοίκηση και στα κέρδη της Κοινής Συντροφιάς. Το αποτέλεσμα ήταν να διαιρεθεί «όλη η κοινότητα σε δύο φατρίες»[238], μ' αφορμή τη δίκη που αναφέρει ο F. Beaujour.

Σε ό,τι αφορά τη δίκη αυτή από επιστολή του αρχείου Δογά-

238. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από το βιβλίο του Urquhart, «La Turquie...», στο F. Boulanger, «Ambélakia...», σελ. 182-185 και κυρίως σελ. 184.

νη μαθαίνουμε ότι έκλεισε οριστικά με συμβιβασμό το 1799. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: «... Διά τόν Γκαραβέλα ἐτεριάσθημεν (= συνεφωνήσαμεν, συνεβλήθημεν) μέσον ἐρετούς (= αἱρετούς) κριτάς νά πάρῃ ὅλα τά ἀποδεδειγμένα ὁποῦ ἔλαβε καί δέν ἐπέρρασεν εἰς τά κατάστιχα ἐπάνω του, νά λάβῃ ἀπό ἡμᾶς ἀπό 1793 9βρίου ἕως (1) 797 Μαΐου τέλη τόν χρόνον F (= φιορίνια) δια δέ τόν 1 1/2 χρόνον ὁποῦ ἦτον σύντροφος F (= φιορίνια) 1200 καί νά ἐξοφλήσῃ με τιμιότητα (ἤ: τελειότητα). *Ἔτζι τό ηὗραν εὔλόγο οἱ αἱρετοί κριταί καί ἔτσι πλέον ἐκλείσαμε καί ἐμεῖς τά ὅματα νά πάρῃ αυτή ἡ ὑπόθεσις τέλος*, μᾶς ἔδωσε καί ὁ Νακάσης (;) 1 (= ἕνα) γράμμα ὑποσχετικόν ἄν ἤθελε μᾶς φανῇ χρεώστης ἕως F (= φιορίνια) 1000 νά τό ἀποκρίνεται αὐτός. Λοιπόν τώρα εἶνε νά πηγαίνῃ νά κοιτάζῃ τάς διαφοράς (ἤ διάφορα = τόκους) καί γυρισάμενος να ἐξοφλήσωμεν»[239].

Στη διερεύνηση, όμως, των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν στη διάλυση της Κοινής Συντροφιάς όπως και στην αποσαφήνιση του χαρακτήρα της εκτός από τα όσα αναφέραμε μέχρι τώρα, θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε στο τρίτο μέρος.

3. Η δεύτερη Κοινή Συντροφιά (1795-1799)

3.1. Με τη διάλυση της Κοινής Συντροφιάς έχοντας ως βάση τα στοιχεία των επιστολών του αρχείου Δογάνη διαπιστώνεται ότι σχηματίστηκαν πέντε μερικότερες Συντροφιές[240]. Πιθανότατα αυτές ήταν[241]: (α) Του Δροσινού Χ" Ίβου, (β) του Αρσένη Χ" Πρασ-

239. Βλ. Ν. Βέης «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 21 Νοεμβρίου 1943. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

240. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η πληροφορία που μας δίνει ο Λεονάρδος, και που παραθέσαμε ήδη, ότι πριν από τη σύσταση της πρώτης Κοινής Συντροφιάς, υπήρχαν στα Αμπελάκια πέντε «κατά μέρος» Συντροφιές φαίνεται να αληθεύει περισσότερο για την περίοδο αυτή· εκτός και αν με τη διάλυση της Κοινής διαμορφώθηκαν πάλι οι πέντε Συντροφιές που την είχαν συγκροτήσει. Για το ενδεχόμενο αυτό όμως έχουμε σοβαρότατες αμφιβολίες που βασίζονται στη σύγκριση των προσώπων που συμμετείχαν στα διευθυντικά όργανα της Κοινής (βλ. άρθρο Η' «καταστατικού» 1780) και τα ονόματα των επικεφαλής των «μερικών» Συντροφιών που σχηματίστηκαν με τη διάλυσή της το 1794. Την άποψη αυτή του Λεονάρδου δέχονται και άλλοι μελετητές όπως λ.χ. οι: Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 57. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 147. — Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 50. — D. Mavrogiannis, «L'association...», ό.π., σελ. 80.

241. Βλ. επιστολές 6, 12 και 20 σε σελ. 19-20, 21-22 και 25. Επισημαίνουμε ότι οι Συντροφιές του Γ. Παπαευθυμίου και του Ν. Πέσιου δεν συμμετείχαν στην πρώ-

σά, (γ) του Γ. Σβαρτς, (δ) του Γ. Παπαευθυμίου, και (ε) του Ν. Πέσιου.

Κατά την άποψή μας, που επιβεβαιώνεται από το «καταστατικό» της δεύτερης Κοινής Συντροφιάς, που θα παραθέσουμε σε λίγο, υπήρχε τουλάχιστον και μια έκτη μερικότερη Συντροφιά του Ευθύμιου Δημητρίου[242].

Δύο από τις Συντροφιές αυτές του Γ. Σβαρτς και του Ευθ. Δημητρίου συμφώνησαν να συστήσουν, όπως πληροφορούμαστε από το «καταστατικό» που διασώθηκε, μια Κοινή Συντροφιά (άρθρ. 7)[243]. Τη συγκρότηση της Συντροφιάς αυτής πρέπει να την τοποθετήσουμε το 1795[244].

τη Κοινή Συντροφιά (βλ. επιστ. 6 και 12), ενώ η Συντροφιά του Αρσένη Χ" Πρασσά, όπως ήδη θίξαμε, πρέπει να είχε αποχωρήσει πριν από τη διάλυσή της (βλ. επιστ. 20).

242. Βλ. άρθρ. 7 «καταστατικού» 1795 (;).

243. Ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145, που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια στα 1797 γράφει ότι το έτος αυτό υπήρχαν «*νέες εταιρίες*» και μάλιστα πιθανολογεί «πως η ζωή τους θα είναι εφήμερη» εξ αιτίας των αντιθέσεων των μελών τους· διαπίστωση και *πρόβλεψη* που όπως θα δούμε με βάση τα στοιχεία που μας παρέχουν οι επιστολές του αρχείου Δογάνη επαληθεύτηκαν πλήρως. Πάντως είναι χαρακτηριστικό και πρέπει να επισημανθεί ότι ενώ ο F. Beaujour κάνει αναλυτικά λόγο για την πρώτη Κοινή Συντροφιά που όπως αναφέρει, σαφέστατα, είχε «καταστραφεί» πριν δυο περίπου χρόνια, απλά για το 1797 μιλάει για «νέες εταιρίες» δίχως να αναφέρεται ειδικά στην Κοινή Συντροφιά που συστάθηκε το 1795 από τη σύμπραξη δύο μερικότερων Συντροφιών του Γ. Σβάρτς και του Ευθ. Δημητρίου όπως γράφουμε. Τι σημαίνει άραγε αυτό; Ότι με τον όρο «νέες εταιρίες», που υπογραμμίζει ο ίδιος ο Beaujour, υποδηλώνει τις μερικότερες Συντροφιές και την Κοινή Συντροφιά τις οποίες αναφέρουμε; Ή ότι ενδεχομένως εκτός από την Κοινή Συντροφιά των Σβαρτς και Δημητρίου για την οποία διαθέτουμε ορισμένα στοιχεία είχαν συσταθεί τότε και άλλες Κοινές ή άλλη Κοινή Συντροφιά; Δυστυχώς τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν μας επιτρέπουν να απαντήσουμε με σαφήνεια στο ερώτημα αυτό· έτσι είμαστε υποχρεωμένοι με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν να δεχθούμε ως πιο πιθανή εκδοχή την πρώτη.

244. Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της σύστασης της Κοινής αυτής Συντροφιάς ορθά ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική Κοινωνία...», ό.π., σελ. 146, κάνει λόγο για «έναρξη της "κοινής συντροφίας" του 1795». Αντίθετα ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 541, γράφει: «Η ανανέωση της "κοινής συντροφίας" στα 1795 για τρία πάλι χρόνια με την συνένωση δύο μόνο "συντροφιών", του Γεωργίου Σφόρτζη και Ευθυμίου Δημητρίου, και με την σύνταξη του νέου καταστατικού δεν έσωσε την κατάσταση. Μολοταύτα στα 1797, παρά την ένταση των διενέξεων, ο συνεταιρισμός των Αμπελακιωτών δεν βρισκόταν ακόμη σε πλήρη αποσύνθεση, όπως ισχυριζόταν ο Beaujour. Ο Boulanger, για να τον αντικρούσει επικαλούνταν την ανανέωση του καταστατικού του 1795, που έγινε στα 1797». Σχετικά με τις απόψεις αυτές που κάνουν λόγο για τη «συνέχεια» του «συνεταιρισμού των Αμπελακιωτών» και οι οποίες γίνονται δεκτές από τους περισσότερους ειδικούς μελετητές θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στηρίζονται σχεδόν αποκλειστικά στις απόψεις του F. Boulanger που, όπως θα δούμε αργότερα, είναι ιδιαίτερα συζητήσιμες και

Σχετικά με το «καταστατικό»[245], που διασώθηκε σε γαλλική μετάφραση από το F. Boulanger και δημοσιεύθηκε το 1875 λίγο μετά το θάνατό του, τίθεται ένα πρόβλημα χρονολογίας που η διευκρίνισή της μπορεί να συμβάλλει στην αποσαφήνιση του ερωτήματος κατά πόσο η Κοινή αυτή Συντροφιά αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης ή μια νέα. Αντίθετα από ό,τι υποστηρίζουν άλλοι μελετητές, θεωρούμε ότι η χρονολογία σύνταξης του «καταστατικού» που διασώθηκε δεν είναι το 1795 αλλά το 1797. Και ότι το καταστατικό αυτό αποτελεί ανανέωση και συμπλήρωση του ιδρυτικού του 1795 που δεν διασώθηκε[246]. Η λάθος χρονολόγηση του «καταστατικού» αυτού είχε ως συνέπεια να θεωρηθεί η φράση «αποφασίσαμε να ανανεώσουμε τη Συντροφιά», που περιέχεται στην εισαγωγή του, σαν ανανέωση της προηγούμενης Κοινής, ενώ στην πραγματικότητα η φράση αυτή αναφέρεται στην ανανέωση της δεύτερης Κοινής Συντροφιάς που συστάθηκε το 1795. Το «καταστατικό» αυτό που είχε μάλλον μεταβατικό χαρακτήρα, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, οριστικοποιήθηκε στην ανανέωση του 1797.

Τις απόψεις μας αυτές τις στηρίζουμε στα παρακάτω δεδομένα και συλλογισμούς:

α. Στις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού και στο ιστορικό διάσωσης και έκδοσης τόσο του «καταστατικού» όσο και των αναμνήσεών του.

Επισημαίνουμε σχετικά ότι οι αναμνήσεις υπαγορεύτηκαν από τον ίδιο το 1847. Στην αρχική τους διατύπωση ήταν αρκετά πρόχειρες και δουλεύτηκαν από το F. Boulanger που, όπως σημειώνει ο ίδιος, δεν αλλοιώθηκαν καθόλου ούτε σε ό,τι αφορά την

περιέχουν σοβαρές ανακρίβειες. Επίσης όπως δείξαμε προηγουμένως ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145, γράφει ότι η πρώτη Κοινή Συντροφιά είχε διαλυθεί και ότι στα 1797 υπήρχαν «νέες εταιρίες» που συνταράσσονταν από αντιθέσεις. Συνεπώς ο F. Beaujour δεν ισχυρίζεται ότι η Κοινή Συντροφιά που συστάθηκε την περίοδο 1777-1778 βρισκόταν σε πλήρη αποσύνθεση όπως αναφέρει ο Απ. Βακαλόπουλος, αλλά ότι είχε διαλυθεί, δύο περίπου χρόνια πριν από την επίσκεψή του το 1797 στα Αμπελάκια και τη σύνταξη της σχετικής έκθεσής του που και αυτή γράφτηκε το 1797· βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 138.

245. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 53.

246. Βλ. διαφορετική άποψη σε: Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 70 και 138, σημ. 1. — Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 2, 3 και 6-8. — Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 51-52, 61. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 157. — D. Mavrogiannis, «L'association...», ό.π., σελ. 78 και του ίδιου, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 50 επόμ. — Χρ. Αναγνωστιάδης, «Η οικονομική διάρθρωσις...», ό.π., σελ. 25.

ουσία τους ούτε σε ό,τι αφορά τα ίδια τα γεγονότα[247]. Όπως αναφέρεται από το F. Boulanger ο Δρόσος Δροσινός ήταν γιατρός, μέλος της Συντροφιάς και είχε χρηματίσει προϊστάμενός της[248].

Στις αναμνήσεις του ο Δροσινός αναφέρει: «Το πρώτο συμφωνητικό που συντάχθηκε το 1795 ανάμεσα στους αμπελακιώτες περιείχε κενά που οι συνεταίροι προσπάθησαν να αναπληρώσουν *με ένα δεύτερο καταστατικό που χρονολογείται από το 1797.* Και αυτό συμπληρώθηκε έξι χρόνια αργότερα από ένα τρίτο, πιο προσαρμοσμένο στην τεράστια ανάπτυξη της Συντροφιάς. Με την καταστροφή της Συντροφιάς δεν μπόρεσα να διαφυλάξω παρά μόνο το καταστατικό του 1797»[249].

Όπως βλέπουμε, σαφέστατα προκύπτει ότι ο Δροσινός διέσωσε και παρέδωσε το *δεύτερο* «καταστατικό» του 1797. Πώς όμως έγινε το λάθος αυτό σε ό,τι αφορά τη χρονολογία; Κατά τη γνώμη μας η ανακρίβεια αυτή οφείλεται είτε σε σφάλμα από παραδρομή του ίδιου του F. Boulanger είτε απλά σε τυπογραφικό λάθος. Συγκεκριμένα παραθέτοντας ο F. Boulanger στο βιβλίο του το «καταστατικό» αυτό σε γαλλική μετάφραση, ενώ σωστά σημειώνει ότι πρόκειται για το δεύτερο «καταστατικό», αμέσως παρακάτω διαβάζουμε: «Αμπελάκια, 1 του Γενάρη 1795», αντί του σωστού χρόνου που ήταν το 1797. Επίσης είναι ενδεχόμενο το λάθος αυτό να οφείλεται σε τυπογραφική αβλεψία. Είναι γνωστό ότι το βιβλίο αυτό εκδόθηκε λίγο μετά το θάνατο του F. Boulanger που πέθανε στις 12 του Απρίλη 1875, δηλαδή λίγες μέρες μετά την παράδοση του χειρόγραφου στον τυπογράφο με αποτέλεσμα να μη διορθωθούν τα δοκίμια από τον ίδιο[250].

Σε ενίσχυση της άποψής μας πως πρόκειται είτε για αβλεψία του συγγραφέα είτε για τυπογραφικό λάθος, έρχεται η διαπίστωση ότι σε άλλα σημεία του βιβλίου του ο F. Boulanger, όπου κάνει λόγο για το καταστατικό αυτό, αναφέρει ως χρονολογία σύνταξής του το 1797[251].

---

247. Για την πιστότητα της απόδοσης των αναμνήσεων του Δροσινού στα γαλλικά όπως και του δεύτερου «καταστατικού» μπορούν να διατυπωθούν πολλές επιφυλάξεις. Στο ζήτημα όμως αυτό θα επανέλθουμε σε άλλο σημείο.

248. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 81.

249. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 90-91. Η μετάφραση όπως και οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Η μετάφραση του Ν. Βέη, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 19 και 24 Οκτωβρίου 1943, δεν μας βρίσκει σύμφωνους σε ό,τι αφορά την απόδωση ορισμένων όρων. Επίσης παρατίθεται και στο Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 138.

250. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. VII. Σημειώνουμε ότι στο βιβλίο του F. Boulanger υπάρχουν αρκετές τυπογραφικές αβλεψίες.

251. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 27, σημ. 1, 252 και 256.

β. Στη μαρτυρία του Félix Beaujour που σαφέστατα γράφει, όπως είδαμε, ότι αυτή διαλύθηκε και μάλιστα κάνει λόγο καθαρά για *«καταστροφή της πρώτης συντροφιάς»*[252].

γ. Στα στοιχεία των επιστολών του αρχείου Δογάνη που παραθέσαμε και από τα οποία προκύπτει ότι η Κοινή Συντροφιά μάλλον διαλύθηκε.

Πάντως, όπως θα δούμε παρακάτω μια επιστολή[253] που γράφτηκε στις 3 του Σεπτέμβρη 1795 θέτει ορισμένα ερωτήματα σχετικά με τη συλλογιστική που αναπτύξαμε. Με το ζήτημα όμως αυτό θα ασχοληθούμε αργότερα, αφού δούμε πρώτα τα βασικά χαρακτηριστικά της Κοινής αυτής Συντροφιάς, έτσι όπως αυτά απεικονίζονται με βάση τα κυριότερα σημεία του δεύτερου «καταστατικού» της που διασώθηκε σε γαλλική μετάφραση[254]. Πράγμα που επίσης θα μας βοηθήσει να προσεγγίσουμε πληρέστερα το θέμα που θίξαμε.

«Αμπελάκια 1 του Γενάρη 1795[255].

(...) Εμείς, οι υπογραφόμενοι παρακάτω *έμποροι* και *τεχνίτες κόκκινων νημάτων* αυτής της πόλης των Αμπελακιών (...) *αποφασίσαμε να ανανεώσουμε*[256] *τη Συντροφιά και την Αδελφότητά μας για να ασκήσουμε τη βιοτεχνία της κόκκινης βαφής, το εμπόριο των βαμβακερών νημάτων όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος.*

Ως βάση της Συντροφιάς μας θέσαμε τα ακόλουθα άρθρα:

Άρθρο 1ο

Εκλέξαμε ως *επιστάτες* και *προεστούς* τους κ.κ.: Γεώργιο Σφαρτς, Ευθύμιο Δημητρίου και Ιωάννη Γαργούλι· να είναι επιστάτες και διοικητές της Αδελφότητας και να είναι εξουσιοδοτημένοι να ορίζουν τους *διαχειριστές* και *προϊσταμένους* στη Γερμανία και αλλού και να προσδιορίζουν σε καθένα τα καθήκοντά του.

---

252. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

253. Βλ. επιστ. αρ. 34, σελ. 35.

254. Η μετάφραση, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την απόδοση των όρων, όπως και οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Υπάρχουν άλλες δύο μεταφράσεις. Η μία είναι του Ν. Βέη, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 3 και 10 Οκτωβρίου 1943 και η άλλη του Κ. Κουκίδη, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 184-193. Οι μεταφράσεις αυτές, κυρίως η δεύτερη, δεν μας βρίσκουν σύμφωνους σχετικά με την απόδοση βασικών, για την κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου, όρων. Για το γαλλικό κείμενο του «καταστατικού», βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 53-72.

255. Εδώ αφήνουμε τη λαθεμένη χρονολογία έτσι ακριβώς όπως υπάρχει στο βιβλίο του F. Boulanger. Υπενθυμίζεται ότι η σωστή είναι 1797.

256. Η ανανέωση αφορά την Κοινή Συντροφιά που συστάθηκε όπως είδαμε το 1795.

Άρθρο 2ο

Σύμφωνα με τη γνώμη και την απόφαση όλης της Αδελφότητας, η παρούσα Συντροφιά συστάθηκε για έξι χρόνια· αλλά στο τέλος των τριών ετών πρέπει να καταρτιστεί ένας γενικός λογαριασμός όλων των εργασιών μας τόσο στη χώρα μας όσο και στη Γερμανία.

Τα προϊόντα της βιοτεχνίας μας, *νήματα σε κουβάρια*[257], κ.λπ., όπου και αν βρίσκονται, πρέπει να μεταφερθούν αμέσως στο νέο λογαριασμό με την αντίστοιχή τους αξία σε τιμές που αναγνωρίσθηκαν ως λογικές και έγιναν αποδεκτές από κοινού.

Τα κόκκινα νήματα, τα βαμβάκια και τα άλλα εμπορεύματα που θα βρίσκονται στη Γερμανία πρέπει να γίνουν δεκτά μετά ένα χρόνο ως μετρητά· αλλά τα οφειλόμενα πρέπει να εισπραχθούν για να μπουν στον παλιό λογαριασμό και να χρεωθούν όπως είναι δίχως καμιά προμήθεια.

Άρθρο 3ο

Στο διάστημα των τριών αυτών ετών πριν από τους τελευταίους έξι μήνες, *τα μερίδια των συντρόφων πρέπει να αναθεωρηθούν* οι λιγότερο ικανοί θα μείνουν με τα ίδια μερίδια που είχαν, αλλά τα *μερίδια εκείνων που θα αποδειχθούν πιο ικανοί θα αυξηθούν προοδευτικά μέχρι τον έκτο χρόνο, δίχως όμως τα μερίδια άλλων να μειωθούν*[258].

Άρθρο 4ο

Οι τόκοι των κεφαλαίων των συντρόφων αποφασίσαμε να είναι 12% και των ορφανών 10%. Κάθε χρόνο μέχρι και τον έκτο θα μπορεί να προστίθεται ένα κεφάλαιο όμοιο με το πρώτο

Άρθρο 5ο

(...)

---

257. Η υπογράμμιση υπάρχει στο γαλλικό κείμενο.

258. Παρατηρούμε ότι σε σχέση με το αντίστοιχο άρθρο του «καταστατικού» του 1780 (βλ. άρθρ. Β') που όπως αναφέραμε το θεωρούμε αποφασιστικής σημασίας για την αποσαφήνιση της πραγματικής αιτίας των αντιθέσεων και των αποχωρήσεων που συντάρασσαν την πρώτη Κοινή Συντροφιά υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά: Ενώ στο άρθρο εκείνο επιτρεπόταν τόσο η αύξηση όσο και μείωση των μεριδίων σε αυτό επιτρέπεται μόνο η αύξησή τους. Γεγονός που έρχεται σε ενίσχυση της άποψής μας ότι κύρια αιτία των διαφορών στα πλαίσια της Κοινής Συντροφιάς ήταν ο αγώνας για το ποιός ή ποιά ομάδα θα αποσπούσε μεγαλύτερο μερίδιο από τα κέρδη που συγκεντρώνονταν. Έτσι στα «καταστατικά» της δεύτερης Κοινής Συντροφιάς βλέπουμε να παίρνονται μέτρα περιορισμού των περιθωρίων ιδιοποίησης πλεονάσματος από τα πιο ισχυρά στοιχεία ή ομάδες (βλ. άρθρ. 7) της Συντροφιάς αυτής.

Άρθρο 6ο

Κάθε σύντροφος υπόσχεται να μη δανείσει τίποτα από το κεφάλαιό του ούτε από εκείνο της Συντροφιάς σε κανένα ξένο πρόσωπο και με κανένα τρόπο δεν δικαιούται να πάρει έναντι του κεφαλαίου του οποιοδήποτε ποσό και να το χρησιμοποιήσει για λογαριασμό του σε κάποιο άλλο ιδιαίτερο εμπόριο. Εάν το κάνει κρυφά ή φανερά οι ζημιές, αν υπάρξουν, θα είναι σε βάρος του ενώ τα κέρδη θα ανήκουν στη Συντροφιά[259]. Κανένας σύντροφος δεν μπορεί να μπει εγγυητής ξένου προσώπου ή συγγενούς του για την περίπτωση που η τελική ευθύνη θα βάραινε τη Συντροφιά (...).

Άρθρο 7ο

Επειδή *η Συντροφιά μας συγκροτείται από δύο ιδιαίτερες Συντροφιές*, δηλαδή εκείνη των αδελφών Σφαρτς και εκείνη του Ευθύμιου Δημητρίου και επειδή *στις Συντροφιές αυτές βρίσκονται σύντροφοι που προστατεύουν άλλους συντρόφους που έχουν λιγότερους πόρους, καθένας από τους συντρόφους αυτούς πρέπει να αναγνωρισθεί επικεφαλής και αρχηγός*[260] *γενόμενος εγγυητής για τους προστατευόμενους του και συντρόφους* έτσι ώστε αν κάποιος από αυτούς θα έδειχνε κακή διαγωγή ή από σφάλμα τους ζημιωνόταν η Συντροφιά ο παραπάνω εγγυητής ή επικεφαλής θα θεωρείται υπεύθυνος ώστε η Συντροφιά να μην υφίσταται καμιά ζημιά[261]. Εξαιρούνται οι σύντροφοι εκείνοι για τους οποίους εγγυάται η Συντροφιά *και τους αποδεχτήκαμε με κοινή συμφωνία*[262] χωρίς καμιά εγγύηση.

Άρθρο 8ο

(...) Επίσης αν ένας από τους επικεφαλής δίχως λόγο και με σκοπό να υπερασπίσει το πρόσωπο που αποπέμφθηκε θέλει να αποχωρήσει από τη Συντροφιά δεν μπορεί να το κάνει παρά μόνο

---

259. Ο Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 186, μεταφράζει... «Συνεταιρισμός»!!!

260. Οι λέξεις επικεφαλής και αρχηγός είναι υπογραμμισμένες και στο γαλλικό κείμενο.

261. Στο άρθρο αυτό σαφέστατα διευκρινίζεται ότι στην Κοινή αυτή Συντροφιά υπήρχαν μέλη με λιγότερους πόρους σε σχέση με άλλα και ότι έπρεπε να τεθούν κάτω από την εγγύηση όπως και την αρχηγία είτε του Γ. Σβάρτς που ήταν έμπορος είτε του Ευθ. Δημητρίου που ενδεχομένως ήταν ιδιοκτήτης νηματοβαφείου.

262. Παρατηρούμε ότι στην Κοινή αυτή Συντροφιά γίνονταν δεκτά και μεμονωμένα μέλη, μετά από κοινή συμφωνία, εκτός από εκείνα που ήταν μέλη των μερικότερων Συντροφιών που αποτελούσαν την Κοινή.

κατά την τρίτη χρονιά[263]. Στο διάστημα αυτό οφείλει να ασχολείται με την εργασία του με όλη τη δυνατή φροντίδα και να υπακούει στους προϊσταμένους του. Σε αντίθετη περίπτωση πρέπει επίσης να αποπεμφθεί και η Συντροφιά θα ενεργήσει απέναντί του με τον ίδιο τρόπο όπως και προς τον παραπάνω αναφερθέντα αδιόρθωτο για να εξασφαλισθεί από κάθε ζημιά και κάθε κίνδυνο.

Άρθρο 9ο

Οι προαναφερόμενοι επιστάτες και διοικητές εξουσιοδοτούνται να διαλέξουν ανάμεσά τους και *με κοινή συμφωνία* αυτόν που θα κρίνουν άξιο και ικανό να είναι ανώτερος από τους άλλους στις ξένες χώρες. Αυτός που θα έχει ορισθεί οφείλει να φροντίζει για τις ανάγκες και τις εργασίες της Συντροφιάς και να προσδιορίζει στον καθένα την εργασία του. Εάν ο επιστάτης που έχει επιλεγεί αρνείται να μεταβεί στο εξωτερικό στη χώρα που έχει ορισθεί από τους άλλους επιστάτες η Συντροφιά, δίχως να λάβει τίποτα άλλο υπ' όψη της, οφείλει να τον διώξει και να ενεργήσει απέναντί του όπως ορίζεται στο άρθρο 8. (...) Ο επιστάτης ή ο επικεφαλής που διαμένει στη Βιέννη έχει πλήρη εξουσία να επιλέξει στο εξωτερικό έναν ικανόν υποεπιστάτη ανάμεσα στους συντρόφους που βρίσκονται εκεί· ο υποεπιστάτης οφείλει να ακολουθεί απαρέγκλητα τις εντολές εκείνου που είναι επιστάτης στη Βιέννη και να επιβλέπει αυτούς που βρίσκονται γύρω του για κάθε ζήτημα.

Οι ίδιοι αυτοί επιστάτες εξουσιοδοτούνται να αναλαμβάνουν *κάθε είδος εμπορίου* που θα μπορούσε να είναι χρήσιμο και κερδοφόρο στη Συντροφιά και αυτό με τη συμφωνία και τη συγκατάθεση των συντρόφων που τους περιβάλλουν. Αλλά είναι υποχρεωμένοι όταν αναλαμβάνουν μια οποιαδήποτε επιχείρηση, να μας πληροφορούν γι' αυτήν αμέσως, όπως και για το είδος του κερδοφόρου εμπορίου που πρόκειται να κάνουν, *δίχως όμως να περιμένουν τη συγκατάθεσή μας για να ενεργήσουν*, φροντίζοντας μόνο να μην κάνουν τίποτα που θα μπορούσε να είναι αντίθετο στις εντολές μας ή τις πληροφορίες μας[264].

---

263. Με το άρθρο αυτό παρατηρούμε ότι είχαν τεθεί περιορισμοί στην αποχώρηση των πιο ισχυρών μελών της Συντροφιών που επηρέαζαν ή έλεγχαν και άλλα λιγότερα εύπορα μέλη. Σχετικά επισημαίνεται ότι τέτοιοι περιορισμοί δεν υπήρχαν στο «καταστατικό» του 1780, με αποτέλεσμα όπως είδαμε να υπάρχει έντονη κινητικότητα σε ό,τι αφορά τις αποχωρήσεις και τις προσχωρήσεις μερικότερων Συντροφιών ή και μελών.

264. Παρατηρούμε ότι τα περιθώρια πρωτοβουλίας ήταν μεγαλύτερα στην Κοινή αυτή Συντροφιά απ' ό,τι στην προηγούμενη (άρθρ. Ι' «καταστατικού» 1780) σε ό,τι αφορούσε τους εκπροσώπους της στο εξωτερικό.

Άρθρο 10ο

Επειδή η έδρα της Συντροφιάς είναι εδώ, στα Αμπελάκια, οι λογαριασμοί πρέπει να στέλνονται εδώ για να ελέγχονται και να εγκρίνονται και όχι σε άλλες χώρες της Τουρκίας ή της Γερμανίας· και εάν κανείς από τους συντρόφους στις χώρες αυτές ήθελε να αποχωρήσει από τη Συντροφιά χωρίς να υποχρεωθεί να έρθει ο ίδιος στα Αμπελάκια για να επιβεβαιώσει το λογαριασμό του στα Αμπελάκια, τότε, εάν δεν εμπιστεύεται την εκκαθάριση του λογαριασμού του που θα του στείλει η Συντροφιά από εδώ, είναι ελεύθερος να ορίσει έναν πληρεξούσιο για να εξετάσει τα βιβλία μας. Η Συντροφιά δεν είναι καθόλου υποχρεωμένη να του στείλει τα κατάστιχα ή ένα αναλυτικό λογαριασμό. Επί πλέον ο πληρεξούσιος που διορίστηκε πρέπει να είναι συμπατριώτης μας και να χαίρει καλής φήμης σε μια από *τις δυο Συντροφιές που αποτελούν την Κοινή Συντροφιά μας* και αφού δώσει τις απαραίτητες αποδείξεις θα εισπράξει αυτά που πρέπει να λαμβάνει.

Άρθρο 11ο

(...)

Άρθρο 12ο

(...)

Άρθρο 13ο

(...)

Άρθρο 14ο

Αν κάποιος από μας θέλει να στείλει το γιο του ή έναν από τους δικούς του στη Γερμανία, για να πάρει μέρος στο εμπόριο, οφείλει να του πληρώσει τα έξοδα του ταξιδιού. Μόλις φθάσει εκεί, οι επιστάτες οφείλουν να τον υποδεχθούν καλά και να του μάθουν τη γλώσσα της χώρας, τη λογιστική και τις αναγκαίες επιστήμες και αυτό *για τόσο χρόνο όσο επιθυμεί αυτός που τον έστειλε. Οι δαπάνες για τροφή, ντύσιμο, δασκάλους κ.λπ. θα επιβαρύνουν αυτόν που τον έστειλε.* Όταν τελειώσουν οι σπουδές του, πρέπει να προσληφθεί στην υπηρεσία της Συντροφιάς και να εξασκηθεί για μια χρονιά σε όλα εκείνα που αφορούν το εμπόριο *δίνοντάς του ως αμοιβή μόνο τα απαραίτητα ενδύματα και μια προμήθεια. Μετά το τέλος της χρονιάς είναι υποχρεωμένος να υπηρετήσει τη Συντροφιά για ένα ακόμη χρόνο με ένα λογικό μισθό. Μετά το χρονικό αυτό διάστημα, εάν συμπεριφέρθηκε φρόνημα και δείχθηκε οικονόμος και ικανός, πρέπει να του παραχω-*

ρηθεί μια κατάλληλη μερίδα στα κέρδη· σε αντίθετη περίπτωση, οφείλει να υπηρετήσει με μια απλή αμοιβή.

Ομοίως εάν κάποιος από τους συμπατριώτες μας θέλει να διορίσει το γιο του ή κανέναν από τους δικούς του στα ντόπια καταστήματα, για πρακτική άσκηση, *αυτοί οφείλουν να υπηρετήσουν ένα χρόνο τουλάχιστον δίχως πληρωμή· μετά τη χρονιά αυτή θα υπηρετήσει στη Συντροφιά με μια κατάλληλη αμοιβή για δύο ακόμη χρόνια· κι αν αποδειχθεί ικανός, θα του παραχωρήσουν ένα κατάλληλο μερίδιο στα κέρδη· διαφορετικά θα υπηρετήσει με έναν απλό μισθό*[265]· *όμως, λόγω της νεανικότητάς του, πρέπει να είναι υπό την εγγύηση του προστάτη του.*

Άρθρο 15ο

Με κοινή συμφωνία αποφασίστηκε ότι σε κάθε επιχείρηση και σε κάθε χώρα όπου η Συντροφιά θα εμπορεύεται θα ισχύει το σήμα:

+
ΑΔΣΦ
Β

και η *υπογραφή* θα αναγνωρίζεται από την επωνυμία: *Αδελφοί Σβαρτς και συντροφία*[266].

Άρθρο 16ο

Εάν τέλος η παρούσα Συντροφιά πρόκειται να διαλυθεί όλοι οι σύντροφοι θα ειδοποιηθούν έξι μήνες πρωτύτερα. Τα κεφάλαια που είναι κατατεθειμένα στη Συντροφιά αυτή πρέπει να διανεμηθούν ανάλογα με το κεφάλαιο που κάθε σύντροφος κατέθεσε με τόκο 12%. Τα ποσά σε μετρητά που η Συντροφιά ενδεχομένως θα είχε δανειστεί στο εξωτερικό θα πρέπει να επιστραφούν μόλις τα ζητήσουν οι δανειστές. Όσο για τα εμπορεύματα που θα βρίσκονταν εδώ και στη Γερμανία θα πρέπει να μοιρασθούν σε ίσα μέρη

---

265. Από το άρθρο αυτό διαπιστώνεται ότι στην Κοινή Συντροφιά υπήρχαν και απασχολούμενοι με μισθό.

266. Οι υπογραμμίσεις αυτές είναι του γαλλικού κειμένου. Σε ό,τι αφορά το σήμα της Κοινής αυτής Συντροφιάς, ο Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 10 Οκτωβρίου 1943, διατυπώνει την άποψη, που είναι αρκετά βάσιμη, ότι το Β μπήκε αντί του Θ· βλ. σχετικά το σήμα στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 70, όπου και έγινε ενδεχομένως το λάθος. Εκτός και αν το Β ήταν το χαρακτηριστικό της δεύτερης μερικότερης Συντροφιάς που είχε επικεφαλής της τον Ευθ. Δημητρίου, ενώ τα γράμματα στο σήμα ΑΔΣΦ σημαίνουν: Αδελφοί Σφάρτς. Άλλες εκδοχές, όχι όμως τόσο πιθανές, είναι: (α) Το γράμμα Β να σημαίνει Βιέννη και (β) τα γράμματα του σήματος να σημαίνουν: Α = Αμπελάκια, Δ = Δημητρίου, ΣΦ = Σφαρτς και Β = Βιέννη.

και θα διανεμηθούν με κλήρο όπως συνηθίζεται. Σε ό,τι αφορά τα κέρδη (και τις ζημιές, ο Θεός να μας φυλάξει από αυτές) θα γίνει η ίδια διανομή. Καθένας σύντροφος οφείλει να εισπράξει τα καθυστερούμενα χωρίς να κρατήσει καμιά προμήθεια και αυτές να τις καταθέσει στην επιτροπή που θα είναι επιφορτισμένη με τα βιβλία και την εκκαθάριση των λογαριασμών της Συντροφιάς, σύμφωνα με την ιδιαίτερη συμφωνία που θα γίνει τότε.

Άρθρο 17ο

Τα μερίδια κάθε συντρόφου καθορίζονται με κοινή συμφωνία κατά τον ακόλουθο τρόπο: (παρατίθενται διάφορες θρησκευτικές ευχές). Ακολουθεί ένας κατάλογος 45 συντρόφων *αρχηγών*, που σχηματίζουν μαζί 28 μερίδια. *Επικεφαλής* τους βρίσκονται ο Σβαρτς και ο Ευθύμιος Δημητρίου[267]. Έπονται οι υπογραφές όλων των συντρόφων που αποδέχονται το παρόν *συμφωνητικό* και υπόσχονται να εκτελούν χριστιανικά όλους τους όρους».

Μετά την παράθεση του «καταστατικού», πριν προχωρήσουμε, ας επανέλθουμε στο ζήτημα του κατά πόσο η Κοινή αυτή Συντροφιά αποτελούσε ανανέωση ή όχι της προηγούμενης. Όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, κατά την άποψή μας η Κοινή αυτή Συντροφιά δεν αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης. Σε μια όμως επιστολή[268] του αρχείου Δογάνη που γράφτηκε στο Χοφ στις 3 του Σεπτέμβρη 1795 από το Δημήτριο Σβάρτζ, γιο του Ιωάννη Σβαρτζ που πέθανε στην αρχή της ίδιας χρονιάς[269], και απευθύνεται στο θείο του Γεώργιο Σβαρτζ στα Αμπελάκια αναφέρεται: «ἐπειδής δηλονότι εφθασεν ὁ καιρός, ὁποῦ νά δεσετε τήν Συντροφίαν διά ἄλλα τρία χρόνια μέ νόμους καλούς *καί νά διατάζητε τά μερίδια κατ' ἀξίαν τοῦ καθενός*, καθώς ὅλοι οἱ σύντροφοι φωνάζουν πλήν σᾶς εἶναι γνωστόν, πῶς *ὅλλοι τό περισσότερον κέρδος ζητοῦσι και περισσότερον διά τοῦς ἐδικούς των φροντίζουσι*, και μ' ὅλον ὁπού δέν εἶναι τόσον ἄξιοι· πρέπει λοιπόν καί ἡ τιμιότης σας νά φροντίσητε διά τούς ἐδικούς μας καί νά μή τούς ἀφήσητε νά ἀδικηθοῦν· τοῦτο εἶναι χρέος μας απαραίτητον».

Το απόσπασμα που παραθέσαμε πρέπει να μας οδηγήσει σε

267. Δυστυχώς ο κατάλογος αυτός, από τα στοιχεία του οποίου θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το κεφάλαιο της Κοινής αυτής Συντροφιάς, τα μερίδια και τις αναλογίες μοιράσματος των κερδών δεν σώθηκε. Πάντως και από την παράγραφο αυτή διαπιστώνεται η ιεραρχική διάρθρωσή της πράγμα άλλωστε που συνέβαινε και με την προηγούμενη Κοινή Συντροφιά.

268. Βλ. επιστ. 34, σελ. 35. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

269. Βλ. επιστ. 31, σελ. 32.

αναθεώρηση της άποψης που διατυπώσαμε; Δεν το νομίζουμε. Και αυτό για τους λόγους που εκθέτουμε στη συνέχεια.

Σύμφωνα με το συμφωνητικό του 1797 η Κοινή Συντροφιά είχε συσταθεί για έξι χρόνια (άρθρ. 2). Επίσης στο άρθρ. 3 οριζόταν ότι τα μερίδια των μελών της Συντροφιάς αναθεωρούνταν στο δεύτερο εξάμηνο κάθε τρίτου χρόνου. Όμως η Κοινή συγκροτήθηκε όπως είδαμε το 1795 και το ιδρυτικό της συμφωνητικό δεν διασώθηκε. Οι δύο, πάντως, μερικότερες Συντροφιές που συναποτελούσαν την Κοινή (άρθρ. 7), δηλαδή η Συντροφιά των αδελφών Σβαρτς και η Συντροφιά του Ευθύμιου Δημητρίου, όπως αποδείχνεται από επιστολή[270] του αρχείου Δογάνη, συμμετείχαν σε αυτήν από το 1795. Τότε, σε ποια Συντροφιά αναφέρεται το απόσπασμα που αναφέραμε και για ποιά αναθεώρηση μεριδίων κάνει λόγο; Νομίζουμε ότι η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι το γράμμα αυτό δεν αναφέρεται στην Κοινή αλλά στη μερικότερη Συντροφιά των Σβάρτζηδων και στα προβλήματα που αυτή αντιμετώπιζε στο εσωτερικό της[271].

3.2. Σε ό,τι αφορά την κατάσταση της Κοινής Συντροφιάς με βάση τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, διαπιστώνεται ότι από τη σύστασή της αντιμετώπιζε έντονες αντιθέσεις και ανταγωνισμούς που συχνά έβαζαν σε κίνδυνο την ύπαρξή της. Μάλιστα οι κλυδωνισμοί της Κοινής πολλές φορές οφείλονταν στα προβλήματα και τις αντιθέσεις που συντάρασσαν τις μερικότερες Συντροφιές που την αποτελούσαν.

Σχετικά παραθέτουμε μερικά αντιπροσωπευτικά αποσπάσματα από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη της περιόδου αυτής όπου αναφέρονται τα παρακάτω χαρακτηριστικά στοιχεία:

— «ἐπειδίς ὅμως, καθώς γράφετε, δεν τό συγχωρεῖ ἡ περίστασις διά τήν ταραγμένην συντροφίαν μας, πρέπει να μείνω ἕως τοῦ Πάσχα, εως οπού να ἀκούσω τήν στερεότην τῆς συντροφίας»[272].

— «Ἰξευρε νῦν τούτω κύρ Γεώργι νά σταθῆς ἀνδρίως ος σταθη ὑποστασή σου, μή φοβᾶσαι εἰς τήποτας καί ἀπό καπιτάλι καί ἀπό ανθρώπους ἤσαι καπλαίτ — δέν εχης καμμία χρία εἰς τήποτας

270. Βλ. επιστ. 33, σελ. 33.

271. Σχετικά βλ. και επιστ. 31, σελ. 32, όπου ανάμεσα σε άλλα αναφέρεται χαρακτηριστικά «νά βάλωμεν τήν (...) συντροφίαν μας ὁμοφώνως εἰς κατάστασιν». Το γράμμα γράφτηκε στις 8 του Ιούνη 1795 στη Βιέννη και απευθύνεται στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια.

272. Βλ. επιστ. 32, σελ. 32. Το γράμμα αυτό μάλλον αναφέρεται στην επιμέρους Συντροφιά των Σβάρτζηδων. Γράφτηκε στο Χοφ στις 11 του Ιούλη 1795 από το Δημήτριο Ι. Σβαρτζ και απευθύνεται στο θείο του Γεώργιο Σβαρτζ στα Αμπελάκια.

καί μή ἀφεθῆς εἰς τό νά ὑποδουλιθης εἰς ἐκείνους ὁπού δέν σοῦ ὑπακούουν καί θέλουν τά ἐδικά τους καί κάμμουν, τοῦ λόγου σου νά τελιώσις πάντα, ἄν τό ἐναντίον καί δεν θελισι ὁ κυρ Εὐφθήμιως νά μένη μέ ἐμᾶς εἴτε θέλει ἄλα νεωτερίσματα, νά πάρη ὅποιον θέλει εἰς τήν φίρμαν μας να την μεταβαλη ὁπού νά προσθέση κανένα νεωτερισμόν, ἀδελφέ φυλάγξου (...) εἰς τό τέλος θά σοῦ πάρουν τό γγέμι ἀπό τό χέρι (...) ἀκολουθήσατε καί μείνατε σταθηροί χωρίς κανέναν φόβον καί ἀμφιβολίαν (...) ἐλπίζομεν εἰς τόν θεόν ὁτι δέν θέλομε γενη κατότεροι τῶν ἄλλων (...) νά μήν γένι καμμιά μεταβολή καί δι' ἐμᾶς δέν πρέπει νά ἀμφιβάλετε τό παραμικρόν ἀλλά ὑμεῖς μένομεν εἰς τό ἐδικών σας μπαγεράκη (...) ἀκόμι διά τά μερίδια κίταξε ἐκείνους ὁποῦ φέρουν κέρδως (...) ἐκείνους ὁποῦ δέν εἶναι ἄξιοι καλήτερα νά λύπουν χατίρια νά λείπουν εἰς τό ἐξίς ὁποιος εἶναι ἀναγγαίως κρατισέ τον»[273].

Από τα αποσπάσματα που προαναφέραμε φαίνεται αρκετά καθαρά ότι τόσο στα πλαίσια της Κοινής όσο και των μερικοτέρων Συντροφιών διεξαγόταν μία συνεχής πάλη ανάμεσα στις διάφορες ομάδες συμφερόντων όπως και μεταξύ των ατόμων που τις συγκροτούσαν. Η πάλη αυτή αποσκοπούσε κυρίως στην κατάκτηση κατάλληλων θέσεων, από τις οποίες εξαρτιόταν ο καθορισμός τελικά και του ύψους των μεριδίων με βάση τα οποία καθοριζόταν η συμμετοχή στα κέρδη της Κοινής Συντροφιάς.

Σε ό,τι αφορά το θέμα αυτό ιδιαίτερα αποκαλυπτικά είναι τα όσα έγραφε ο Δημ. Σβάρτζ από το Χοφ το Σεπτέμβρη του 1795 στο θείο του Γ. Σβαρτζ που βρισκόταν στα Αμπελάκια: «διατί ἄν (...) δέν ἤμουν βέβαιος, ὁτι θέλετε τό καλόν ὅλων τῶν ἐδικῶν μας, καί μάλιστα ἑνός ὑποθιστάτου ἀνεψιοῦ σας (...). Διά τά 12 τοῦ πατρικιοῦ καπιταλίου δέν εἶναι καμμία χάρις (...). *Ἐγώ δέν δουλεύω διά το διάφορον, ἀλλά διά τό μερίδιον* ὅθεν τό μερίδιον εἶναι ὁ δίκαιος μισθός ἑνός τιμημένου καί φιλοπόνου ἀνδρός. τό διάφορον τό λαμβάνει καθένας ἐξ ἴσου, καί ἄξιος καί ἀνάξιος. (...) Ἐγώ δέν ἀψυχῶ τούς κόπους, δεν φοβοῦμαι ἀπό κανένα ἐναντίον, διά νά βοηθῶ πάντοτε τούς ἐδικούς μου, ἄν ἠμπορῶ, καί μάλιστα τούς καλούς (...). Ἐπιθυμῶ πρός τούτοις νά συνευρίσκωμαι πάντοτε μέ

273. Από την επιστολή αυτή που γράφτηκε στο «Κροττάου» στις 25 του Αυγούστου 1795 και απευθύνεται στο Γεώργιο Σβαρτζ στα Αμπελάκια διαπιστώνεται ότι ο Ευθ. Δημητρίου που ήταν επικεφαλής της μιας από τις δύο μερικότερες Συντροφιές που αποτελούσαν την Κοινή ήθελε τη διεύρυνσή της και ενδεχομένως κάποιες αλλαγές στις οποίες όμως αντιδρούσαν μέλη της άλλης μερικότερης Συντροφιάς του Γ. Σβαρτζ φοβούμενα αλλαγή στο συσχετισμό των δυνάμεων που επικρατούσε στην Κοινή Συντροφιά και που ήταν με το μέρος τους· βλ. επιστ. 33, σελ. 33 και 35.

αὐτούς ἔχοντας κεφαλήν τόν κύρ Γεώργιον θεῖον μου, εἰς τόν ὁποῖον τάς προσταγάς μένω προθυμότατα»[274].

Και από άλλες επιστολές[275] του αρχείου Δογάνη, που θα δοθεί η δυνατότητα να αναφέρουμε σε άλλα σημεία, διαπιστώνεται ότι το ενδιαφέρον των μελών των Συντροφιών επικεντρωνόταν βασικά στον τρόπο προσδιορισμού και αναθεώρησης των μεριδίων ή με άλλα λόγια στο ύψος των κερδών που μπορούσαν να αποσπάσουν. Αυτό άλλωστε αποτελούσε και το υπόβαθρο των έντονων ανταγωνισμών και την αιτία των αποσχίσεων που συντάρασσαν συνεχώς τις αμπελακιώτικες Συντροφιές είτε αυτές ήταν διευρυμένες («κοινές») είτε όχι («μερικότερες»).

3.3. Ποια ήταν όμως η παραπέρα εξέλιξη της Κοινής Συντροφιάς μετά τον κρίσιμο για την ύπαρξή της πρώτο χρόνο; Από επιστολή που γράφτηκε στις 26 του Αυγούστου 1796 και απευθύνεται στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια πληροφορούμαστε ότι ο Ευθύμιος Δημητρίου και η Συντροφιά του παρά τις διαφορές που είχαν με τη Συντροφιά των Σβαρτζ τελικά παρέμειναν στην Κοινή[276].

Αρκετά κατατοπιστική για τα προβλήματα που απασχολούσαν τη Συντροφιά των Σβάρτζηδων και κατά προέκταση την Κοινή είναι η επιστολή[277] που στάλθηκε στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια από το γαμπρό του Δημήτριο Γκαραβέλλα από το «Ὄλλμητζ» στις 23 του Δεκέμβρη 1796. Στο γράμμα αυτό βλέπουμε για μια ακόμη φορά να εκφράζεται το ενδιαφέρον, η αγωνία πιο σωστά, του αποστολέα να μάθει πως κανονίστηκαν τα μερίδια των μελών. Επίσης πληροφορούμαστε από αυτό ότι η παραγωγή κόκκινων νημάτων στη διάρκεια του 1796 και στις αρχές[278] του 1797 είχε περιοριστεί ποσοτικά και χειροτερεύσει ποιοτικά. Ακόμη γίνεται λόγος για αντιθέσεις και διαφορές ιδιαίτερα με το Δημήτριο Πέσιο. Ας δούμε όμως τώρα τα πιο ουσιαστικά σημεία της επιστολής αυτής: «ημεῖς δέν ἠμποροῦμε νά κερδίσομε αὐτόν τόν ὀλίγον καιρόν μέ τό νά μήν ἔχομαι πρᾶγμα (...) καί αὐτό ὁποῦ δουλεύσεταν (...) εἶναι χοντρόν». Στη συνέχεια παραπονείται ότι «δέν μοί ἐγράψετεν τί αποκάμεταν μέ τήν Συντροφίαν διά τό ἐξῆς εμηνεν εἰς τό παλαιόν εἴτι τήν μεταβάλεταν, και *γράψοτέ μοι παρακαλῶ διά νά ηξεύρω καί ἐγώ ὁμοίως καί διά τά Μερήδια πῶς τά διωρησέται*,

274. Βλ. επιστ. 34, σελ. 35-36. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.
275. Για παράδειγμα βλ. επιστ. 42, σελ. 39.
276. Βλ. επιστ. 40, σελ. 38, όπου αναφέρεται «ακούγο από τούς ἔξω πος λεγον ότι στέκι ὁ κυρ ευθίμιως καί επιλιπι».
277. Βλ. επιστ. 42, σελ. 39. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.
278. Βλ. επιστ. 42, σελ. 39.

επειδή καί τώρα ὁ καιρός απερασεν πλεον καί αὐτά πρέπει νά εἶναι τελειωμένα ὅλλα».

Το Φλεβάρη του 1797 πάλι ο Δημήτριος Γκαραβέλλας από το «Ὅλλμητζ» πληροφορεί[279] το Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στις αγορές της Ανατολικής Ευρώπης. Συγκεκριμένα γράφει *«ἡ ρωσία ἐμπόδισεν ὁποῦ νά πηγαίνει τό παρόμοιον πρᾶγμα εἰς τόν τόπον της,* καί εκεῖ εξοδεύοντας τό περισσώτερον τό πρᾶγμα (...) *εκεῖνο τό μέρος τρώγει κάμποσον πρᾶγμα καί δίδει καί καλούτσικον κέρδος».* Επίσης τον πληροφορεί ότι παρόμοιοι περιορισμοί μπήκαν και «από μέρος τῆς Μποέμιας (...) καί ὁ κόσμος εἶναι εκεῖ καταφοβισμένος (...) καί δέν τολμοῦν νά παραφεθοῦν εἰς τίς πραγμάτειες». Στη συνέχεια επισημαίνει ότι χάνουν αγοραστές γιατί:

— Η ποσότητα βαμμένων νημάτων που του στέλνανε, δεν ήταν ικανοποιητική.
— Το εμπόρευμα ήταν χοντρό και κακοβαμμένο.
— Η τιμή που ζητούσαν ήταν πιο ψηλή από την αντίστοιχη των ανταγωνιστών τους[280].

Οι επιστολές του 1798 μας πληροφορούν για τις έντονες αντιθέσεις και αλληλοϋπονομεύσεις που είχαν ξεσπάσει στα πλαίσια της Κοινής Συντροφιάς όπως και στη μερικότερη Συντροφιά του Γ. Σβαρτς εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα ο Γεώργιος Πέσιος αντιδρούσε στο «νά πηγένη ἐκεῖ ὁποῦ τόν διορίζει ἡ συντροφία» και δεν δεχόταν να υπογράψει το συμφωνητικό. Ανάλογη στάση κρατούσε και ο αδερφός του Δημήτριος. Ταυτόχρονα ο Γκαραβέλας ασχολούνταν περισσότερο με το εμπόριο των αλόγων παρά με το κύριο αντικείμενο της Συντροφιάς: «τό εἶπα ὅτι τά φερσίματά του ὡς μανθάνω δέν εἶναι εἰς ὅλους μας αρεστά. ἀκούγω πολλά ἀπό τόν κόσμον (...) τόν λέγω τά ἄλογα τί τά θέλεις. λέγει τά ηφιρι ἐδώ μέ σκοπόν νά τά πωλήση», γράφει ο αποστολέας από τη Βιέννη στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια και συμπληρώνει «υστερα επήγαμε εἰς Ὅλμητζ καί ἐκεῖ τά ἐβλεπα μέ τά μάτχια μου καί ἐπειδίς ὁ Γεώργιος εἶναι τόρα ἀποστάτης πρέπει νά ἀφίσωμε τόν Γγαραβέ-

279. Βλ. επιστ. 44, σελ. 40. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

280. Συγκεκριμένα για τα θέματα αυτά γράφει: «φέτω ἐδωκιμάσαμεν τοσούτην ἔλλειψιν ἀπό πρᾶγμα, μάλιστα εἰς το ψιλόν, καί εδώ κατά τύχην ἔτυχε να ζητιθῆ ὅλλον ψυλόν πρᾶγμα. κυτάζετε λοιπόν εἰς τό ἑξῆς νά παγη ἡ δουλιά μας τακτικότερα. *νά μήν μᾶς γκρεμίζουν οἱ ἄλλοι μέ τό ευθυνότερον πραγμα.* φετο οἱ ἄλλοι εἶχαν πρᾶγμα πρῶτον μέν ψιλόν καί δεύτερον εὐθηνότερον ἀπό ἡμᾶς (...) καί (...) ἡ μία κλωστή ἔχει τόσα χρώματα ἕνα μέν μέρος εἶναι κοϊ (= κόκκινον) ἄλλον ἀνοιχτόν ὀλίγον καί ἄλλο πάλιν πολλά ἀνοιχτόν».

λαν εἰς τό παρόν ἥσυχον... *πρός τούτοις ἤκουσα ὅτι τόρα ἐμπροστά μήτε τόν Ἰούνιον ἔχιτι σκοπόν νά σκορπισι(σητε τη σι)ντροφίαν μας*»[281].

Επίσης και η επιστολή[282] που γράφτηκε στις 11 του Ιούνη 1798 στη Βιέννη από τον Αθ. Οικονόμου και απευθύνεται πάλι στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια, αναφέρεται σε καταχρήσεις και ιδιοποιήσεις μελών της Συντροφιάς στο εξωτερικό. Έτσι κάποιος Μοστάτζας καρπώθηκε 12.000 φιορίνια σε βάρος της Συντροφιάς και ο Πέτσιος, ενώ είχε «τήν εἴδησιν ὅτι ἀποβάλθη ἀπό την συντροφίαν μας», χρησιμοποιούσε στις κερδοσκοπικές τους δραστηριότητες το όνομα των «Σφαρτζιάδων» και της Συντροφιάς για να διευρύνει την πιστοληπτική του επιφάνεια. Έτσι «αὐτός ὁ σκύλος (= Πέτσιος) τό ἔφκιασε κρυφά ενόθη μ' ἄλλους κάτι ἀρμένους καί μέ τόν Δαλατζίαν διά νά προβλέψουν ὅλοι ὁμοῦ τό κάστρον μέ 50 χιλιάδες κεφάλια βόδια καί μέ κλεμένην φῦρμαν ἐσυμφωνοῦσε καί αὐτός (...). ἔδοσα εἰς ὅλα τά μέρη τήν εἴδησιν ὁμοίως καί εἰς τό συνάφι τῶν χασάπιδων ὅτι τόν αποβάλλαμε καί δέν εἶναι περισσότερον εἰς τήν συντροφίαν μας καί καμετα γνωστά εἰς ὅλους τούς συντρόφους διαβασετέτε μάλιστα ὅπως στοχάζεσθε». *Ταυτόχρονα ενημέρωνε τη Συντροφιά για τη γενικότερη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη και για τους φόβους του για μια ενδεχόμενη επιδείνωση του εμπορίου στην περιοχή με αφορμή τις επιπτώσεις στο πολιτικοκοινωνικό στερέωμα της Ευρώπης από τη γαλλική επανάσταση.* Συγκεκριμένα γράφει: «εδώ τά περιστατικά κατά τό παρόν ἥσυχα δείχνουν τόσον ἀπό τό μέρος μου καθώς καί τον φρατζέζον, ὅμως ὁ φόβος εἰς τό μέσον εἰναι τος, *πότι πόλεμον ἀκούγωμαι θά γίνι πότε ἀγάπη θεμέλιον δέν ημπορεῖ νά βάλη τινάς πουθενά*, ὁ θεός ὁ ἅγιος μόνον νά τούς φωτίση εἰς τό καλόν».

Πάντως, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή που γράφτηκε από τον Ιωάννη Χ" Κώνστα στο «λαζαρέτον Ζέμονος» στις 2 Αυγούστου 1798, οι αντιθέσεις τα τελευταία χρόνια ήταν ιδιαίτερα οξυμένες· «τέσσαρες χρόνους μέ τούς παντοτινούς καυγάδες», γράφει χαρακτηριστικά ο αποστολέας στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια και του επισημαίνει «μήν ἀκούγεται τῆς ψευτιαῖς τοῦ ἀθανασίου

281. Βλ. επιστ. 47, σελ. 42. Δυστυχώς η επιστολή αυτή από το σημείο αυτό και πέρα είναι φθαρμένη όπως και το όνομα του αποστολέα που ίσως ήταν ο Αθανάσιος Οικονόμου αν κρίνουμε από την επόμενη επιστολή. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

282. Βλ. επιστ. 48, σελ. 43-44. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

(= Οἰκονόμου)»[283]. Και η επιστολή που στάλθηκε από τον Αθανάσιο Οικονόμου από τη Βιέννη στις 10 του Αυγούστου 1798 στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια αναφέρεται σε καταχρήσεις, συκοφαντίες και διαφορές. Αυτή τη φορά ως καταχραστής κατηγορείται ο ίδιος ο Οικονόμου, που υποστηρίζει ότι «ὅλα αὐτά εἶναι λόγια τῆς καραβάνας» και ότι πρόκειται για καθαρές συκοφαντίες των Πεσιάδων· «θέλετε ακούση πολλά διά ἐμένα νά μέ κατηγορίσουν καί νά εχετε τήν εἴδησιν διά νά μή τά πιστεύητε (...). εχω εχθρούς δίχως ἀμφιβολίαν ἀπό ὅλα τά μέρη ὡς καί αὐτόν τόν ἴδιον Γαραβέλα (...) μέ ενα λόγον ἡ κάσσα δέν μέ λειπι. λείπουν αυτά ὡσάν τοῦ μοστάτζα (...). αὐτά δέν εἶναι χαμένα ἔχουν ὅλα νά συναχθοῦν», γράφει ο αποστολέας[284].

Το 1799 η κατάσταση για την Κοινή Συντροφιά χειροτερεύει. «Ἀπό εδώ κανένα καλόν δέν ἔχομε νά σᾶς ειπομεν (...) μετρητά πολλά ὀλίγα εμβαίνουν από Γροττάου μᾶς γράφουν δυστηχείαις οἱ ἀναθεματισμένοι φραντζέζοι ἐκυρίευσαν ὅλην τήν Νεάπολην εξω ἀπό τη (σι)κελίαν», πληροφορεί ο Ιωάννης Χ" Κώνστας από τη «Βιέννα» με γράμμα του στις 11 του Φλεβάρη 1799 το Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια. Συγχρόνως αναφέρεται και αυτός σε διαφορές και διχόνοιες που κατασπάρασαν ομάδες και άτομα στα πλαίσια της Συντροφιάς. Ο «Γκαραβέλας εχει τόν στέριον Παπαδιαμαντή συνβοϊθόν ὁ ὁποῖος τόν διαφεντεύη εἰς τά κρασοπολιά τῆς Μόραβας, κατιγορόντας τούς Σφαρτζιάδες καί ὁ Πέσιου καί αὐτός τόν διαφεντεύει». Στη συνέχεια αναφέρει ότι με το δικηγόρο του είναι έτοιμοι να πάρουν τα κατάλληλα μέτρα για να προλάβουν ή να περιορίσουν τις συνέπειες της κατάχρησης του Γκαραβέλα: «ὀποῦ νά συκοσομεν τά μετρητά, διά τά ὅσα εχει συναγμένα καί δέν τά ἔχει ἀπερασμένα εἰς πιστήν τού καθ' ενός». Από τη συνέχεια της επιστολής διαπιστώνεται ότι *υπήρχαν συμφωνίες που ήταν γνω-*

283. Βλ. επιστ. 49, σελ. 44. Στην επιστολή αυτή ο αποστολέας γράφει επίσης ότι: «τα τουφέκια μου εγραφα τόν αδελφό μου στέριον νά σοί τά δώση τά δίδετε καί τα παστρεύουν καί νά βάζητε εἰς ενα μέρος». Το στοιχείο αυτό ενισχύει τις πληροφορίες, όπως θα δούμε αργότερα, για την ύπαρξη οργανωμένης αυτοάμυνας στα Αμπελάκια. Επίσης από το γράμμα αυτό μαθαίνουμε ότι γύρω στο 1798 πρέπει να τέλειωνε και το αρχοντικό του Γ. Σβαρτζ. Η επιστολή 51, σελ. 46, που γράφτηκε στη Βιέννη στις 10 του Αυγούστου 1798 από τον Αθ. Οικονόμου, κάνει λόγο για τέσσερα «σενδούκια μέ τζάμια», προφανώς για το αρχοντικό του Γ. Σβαρτζ, που στάλθηκαν από τη Βιέννη. Ενδεχόμενα και τα καρφιά που αναφέρονται στην επιστολή 52, σελ. 46, που γράφτηκε στη Σμύρνη στις 14 του Αυγούστου 1798 και απευθύνεται και αυτή όπως και η προηγούμενη στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια, προορίζονταν για το ίδιο αρχοντικό.

284. Βλ. επιστ. 50, σελ. 45.

στές μόνο στη Διοίκηση της Συντροφιάς. Χαρακτηριστικά ο αποστολέας αναφέρει: «ὁ Πέσσιος τού εβαλεν εἰς φαντασίαν ὅτι αὐτός ἦτον διρέκτορας ἐκεῖ καί ἠμπορη νά ζιτίση *μισθόν* διά τά 2 χρόνια 7 χιλ. F τόν χρόνον καί ἄν τόν εχετε *μισθομένον* φανεροσατέ μας ἤτε γράφετε μίαν γραφήν πρός ἡμᾶς λέγοντάς μας ὅτι τόν Γκαραβέλα τόν εχετε *μισθομένον* διά δυο χρόνια πρός f γρ. τόσα, τόν πρωτον χρόνον χορίς μισθόν κατά τά *συμφονιτικά* μας». Κατόπιν αναφέρεται στην περίπτωση της αγοράς αλόγων από το Γκαραβέλα που έπεσε έξω και φυλακίστηκε, αλλά τα πρόστιμα όπως και τα διάφορα έξοδα βάρυναν τελικά τη Συντροφιά[285].

Στα ίδια ακριβώς προβλήματα αναφέρονται και οι επιστολές[286] του 1799, που γράφτηκαν στη Βιέννη από τον Αθανάσιο Οικονόμου και απευθύνονται στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια. Σε αυτές γίνεται λόγος ιδιαίτερα για τις καταχρήσεις του Γκαραβέλα, όπως και για τα μέτρα που πήραν. Τέλος ο αποστολέας εκφράζει τα παράπονά του για τις εναντίον του κατηγορίες που του αποδίδανε οι σύντροφοι στα Αμπελάκια και τονίζει αγανακτησμένος: «ἄχ σάν τόν παπαδιαμαντῆ, σάν τούς πεσιάδες καί σάν τόν Γγαραβέλαν θέλουν αὐτοί τέτοιοι εἶναι καλοί ὅποῦ νά θρέφουν ὅλου ψευτιές... διά τοῦτο πάλιν χριάζονται καί κεφάλαια αὐτοῦ καί ὄχι παιδιά νά διηκοῦν». Ο Οικονόμου εδώ βλέπουμε να διαμαρτύρεται γιατί στέλνανε νέους στα υποκαταστήματα της Συντροφιάς και τους αναθέτανε αμέσως διοικητικά καθήκοντα[287].

Για τα προβλήματα που απειλούσαν τη συνοχή της Κοινής μας πληροφορεί και η επιστολή[288] που γράφτηκε στη «Βιέννα» στις 29 του Σεπτέμβρη 1799. Εκεί πάλι γίνεται αναφορά για αλληλοκατηγορίες και αντιθέσεις. Ο Γεώργιος Παπαευθυμίου, ο Γεώργιος Μάνιαρης και ο αποστολέας αλληλοκατηγορούνται· ιδιαίτερα οι δύο τελευταίοι. Μάλιστα ο Ιω. Χ" Κώνστας χαρακτηρίζει τον Γ. Μάνιαρη «ἀπατηόνα», «φθονερό διάβολο» και «σκανδαλοποιό». Σχετικά με την ενότητα της Συντροφιάς διαβάζουμε: «από Χόφ καί Μοράβα εἶχα γράμματα καί αὐτοί μένουν μέ ἡμᾶς. ἐγώ εδώ φροντίζω διά τά πάντα καλόν πράγμα ἦτον ἄν ἠμπορέσιτε νά πάρετε τούς Σολομάδες εἰς τό μέρος μας».

Αποκαλυπτικά για το πρόβλημα της ενότητας της Κοινής Συ-

285. Βλ. επιστ. 53, σελ. 46-47. Και στις επιστολές τα λεγόμενα «καταστατικά» αποκαλούνται συμφωνητικά. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.
286. Βλ. επιστολές 54 και 60, σελ. 47 και 49-50.
287. Βλ. επιστ. 60, σελ. 50.
288. Βλ. επιστ. 62, σελ. 50.

ντροφιάς είναι και τα όσα αναφέρονται σε επιστολή[289] του Ιω. Χ" Κώνστα που γράφτηκε στις 15 του Νοέμβρη 1799: «*Εἶδα δέ καί τήν σύνχησιν τῆς Συντροφίας μας καί ὅτι ἐδιαμεράσθη* τό ὁποῖον ἤθελε γένη μίαν φοράν ἐπειδή καί οἱ ἀνεψιοί σου τρέφουν κακούς σκοπούς ἐναντίον σου, ὡς τόσον ἄς ἔχη δόξαν ὁ Κύριος ὁποῦ ἠκολούθησαν (...). Ἔγραψα τόν κύρ'Ιωάννην Χρ(όνην) διά νά κρατήσωμεν τήν φίρμαν μας ὁποῦ εἴχομεν, διατί αυτή εἶναι δική σου· ἄν (;) καί ἀπέθαναν τά ἀδέλφια σου τοῦ λόγου σου ἠμπορεῖς νά τήν κρατήσῃς, διατί ἄν τήν ἀφήσωμεν θά τήν πάρουν αὐτοί καί τότες θά εἴμεθα ἡμεῖς *νέτι*».

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε και παραθέσαμε προηγουμένως, προκύπτει ότι η Κοινή Συντροφιά υπήρχε μέχρι το τέλος περίπου του 1799[290]. Αντίθετα δεν έχουμε κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι στο διάστημα 1800-1804 η Κοινή εξακολουθούσε να υπάρχει. Στο σημείο αυτό οι επιστολές του αρχείου Δογάνη που δημισιεύτηκαν από τον Ηλία Γεωργίου παρουσιάζουν χαρακτηριστική σιωπή. Λόγος για Κοινή Συντροφιά αρχίζει να γίνεται πάλι σε επιστολές από το 1804 και μετά. Σε ενίσχυση της διαπίστωσής μας αυτής έρχεται και η μαρτυρία του Bartholdy που επισκέφτηκε την Ελλάδα στο διάστημα 1803-1804. Συγκεκριμένα γράφει: «Οι βαφείς των Αμπελακιών και του Μπαμπά *δεν σχηματίζουν πια, όπως συνέβαινε πριν από λίγα χρόνια, μια Κοινή Συντροφιά που αποτελούνταν από όλους τους εμπόρους των δύο περιοχών* (...). *Τώρα είναι διαιρεμένοι σε πέντε κύριες Συντροφιές*»[291].

4. Η τρίτη Κοινή Συντροφιά (1804-1812)

4.1. Την άποψή μας για σύσταση νέας Κοινής Συντροφιάς στο τέλος του 1803 ή στην αρχή του 1804 τη στηρίζουμε σε πλη-

289. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 21 Νοεμβρίου 1943. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Η επιστολή είναι φανερό ότι απευθύνεται στο Γ. Σβαρτς.

290. Από την επιστολή του Χ" Κώνστα που παραθέσαμε αμέσως παραπάνω συνάγεται ότι η Κοινή Συντροφιά πρέπει να διαλύθηκε προς το τέλος του Οκτώβρη 1799.

291. Βλ. απόσπασμα στα γαλλικά από το έργο του Bartholdy, στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 214. Με βάση τα παραπάνω δεν φαίνεται να δικαιολογείται η γνώμη του Bartholdy ότι στη δεύτερη Κοινή Συντροφιά συμμετείχαν όλοι οι βαφείς και οι έμποροι της περιοχής. Εκτός και αν το απόσπασμά του αυτό αναφέρεται στην πρώτη Κοινή Συντροφιά, πράγμα που δεν το νομίζουμε. Τέλος αναφορικά με τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στους κατοίκους

ροφορίες που μπορούν να αντληθούν κυρίως από επιστολές του αρχείου Δογάνη. Έτσι σε επιστολή[292] που έγραψε ο Ιωάννης Χρόνιας Δροσινός στις 25 του Ιούνη 1804 από τη Σμύρνη στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια, γίνεται λόγος για σύσταση νέας Συντροφιάς και ταυτόχρονα αναφορά σε διαφορές και ανταγωνισμούς ανάμεσα στα μέλη και τις ομάδες της Συντροφιάς που είχαν ως βάση τους τις προσπάθειες για τον έλεγχό της και κατά προέκταση το μέγεθος των μεριδίων. Παραθέτουμε στη συνέχεια τα σημαντικότερα σημεία της επιστολής αυτής που παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. «Ἐχάρην διά τήν ὑγείαν σας πλήν ἄκρως μέ ἐλύπησαν τά ὅσα με φανερώνετε περί τοῦ πολιτικοῦ ἡμῶν συστήματος, βλέποντας μάλιστα καί την ἀπανθρωπότητα τοῦ ἀχρειεστά του Χρόνια (...). Ἐκαταχαράχθηκα ἔτι βλέποντας καί τά καπριόλια τοῦ Δρόσου (...). Τί τόν πταίει *ἡ νέα Συντροφία ὁποῦ ἐσυστήσαμεν*, βέβαια ὄχι ἄλλο παρά ὁποῦ δέν τόν ἐκάμαμεν τό κέφι, δίδοντας ἀπό μισό μερίδιον ἤ καί περίττον (= πλέον) ὅπως ἔγραφε τόν Θεόδωρον καί τον Αὐξεντίδην ὁποῦ καί τόν ἕναν καί τόν ἄλλον τούς ἔκαμνε τόσα ἐγκώμια, καί μάλιστα τόν Αον (= πρώτον). Τόν εὑρῆκε τόσον ἄξιον, ὁποῦ τόν ἔστειλε μέ πλερεξούσιον νά πηγαίνῃ νά προετοιμάσῃ τό νέον ὀσπίτιον (= υποκατάστημα) στο Τριέστι και τώρα ὁποῦ σεργιανίζει ἀπό τό ἕνα καί ἄλλο μέρος μ' ἔξοδα τῆς Συντροφίας γνωρίζει ὁ ἀχμάκης ὅτι εἶνε νέος φαντασμένος καί κακότροπος, καί τί νά τόν κάμωμεν εἰς τήν Πόλιν, τί νά τόν κάμωμεν καί αὐτοῦ, ἀφοῦ εἶναι τέτοιος καί μάλιστα καθώς ἐπληροφορήθηκα ἀπό τόν Καστορίδην καί ἀπό τόν Ἀθανάσιον ΠαπΑβραμίου νά τό σηκώσῃ τό πληρεξούσιον, νά γράψῃ εἰς Τριέστι καί παντοῦ τούς φίλους μας νά μήν τόν δώσουν μήτε κριατζίρι (= reuzer, το 1/60 του γερμανικού φλωρινίου) καί νά τόν κτυπήσῃ μιάν εἰς τόν σβέρκον να πηγαίνῃ στην ὀργή τοῦ Θεοῦ ὁ μασκαρᾶς (...). Καί διά τόν ἄλλον τόν Γεώργιον Αὐξεντίδην, ἀκοῦς μία φορά *μιστόν* ἀκοῦς κατάστασιν... ἔπρεπε νά επιστατήσῃ εἰς ἕνα νέον ἀπό τούς ἐδικούς μας και αὐτός νά μή παρ' ἀγαπᾶ τά σεργιάνια καί τόν Αὐξεντίδην να μήν τόν δεχθῆ τελείως εἰς τό κονάκι (...). Βλέπω ὁποῦ δέν μένουν ἀλλέως παρά ὅπως γράφετε (...)· ἡ τιμιότης σας δέ δέν πρέπει νά στέρξητε ὅλοι συμφώνως νά τρέξῃ αὐτός ἀκόμη ὁ χρόνος ὁμοῦ μέ τά ἄλλα τέσσερα, ἀλλά καθώς ἀποφασί-

---

των Αμπελακιών και του Μπαμπά (Λυκοστομίου) κάναμε διεξοδικά λόγο στην ενότητα 3, Κεφάλαιο Ι, Μέρος Πρώτο.

292. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 27 Φεβρουαρίου 1944. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Επίσης βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 80-83.

σαμεν καί ἐστέρξαμεν καί ἐκινήσαμεν το *νέο μας σύστημα* πρέπει νά τρέξῃ καί ὁ Θεός ἄμποτες νά εἶνε βοηθός. Εἰδέ καί θελήσει (= ὁ Δρόσος) νά κάμῃ τό κέφι του καί μείνῃ εἰς τήν ἰδίαν ἀπόφασιν καί τότε ὅταν πηγαίνω ἐγώ ἐκεῖ (= εἰς τήν Βιέννα) καί δέν ἠμπορέσω νά τόν καταπείσω ἀλλά μένει ἰσχυρογνωμόντας μέ τό νά εἶνε παραπάνω ἐδικός σας, τότε πλέον μοί κακοφαίνεται, ὅπου πρέπει νά σᾶς τό γράψω, ἄς κυττάξῃ εἰς τό ἑξῆς αὐτός (= ὁ Δρόσος) τήν τύχην του καί ἡμεῖς περιοριζόμενοι μέ ταῖς δουλειαῖς μας φροντίζομεν τό συμφερώτερόν μας *βαστῶντας τήν ἀπόφασίν μας μέ τό νέον μας σύστημα.* Ὁρίσατε νά μέ ἀποκριθῆτε ὀρθά εἰς Τριέστι, ἄν στοχασθῆτε ὅτι δέν μοί προφθαίνητε ἐδῶ (= εἰς τήν Σμύρνην) τό λέγετε καί ἡ τιμιότης σας, περί ὧν σᾶς γράφω διά ρέγουλάν μου».

Από το ίδιο γράμμα πληροφορούμαστε ότι η νέα Κοινή Συντροφιά στη Σμύρνη εκτός από υποκαταστήματα διέθετε και νηματοβαφείο: «*Περί τοῦ ἐδῶ Κερχανᾶ* γράφω εἰς τήν *κοινήν* (= συντροφίαν) καί πληροφορηθῆτε τόν πρῶτον μας ἀφανισμόν καί ἰδέτε καί τώρα τήν διαφοράν. Εὐχαριστήσωμεν ὅλοι ὁμοφώνως τόν Θεόν ὁποῦ εἴδαμεν καί τό κόκκινο (= χρώμα) θαυμαστό καί διαφοράν μεγαλωτάτην εἰς τά ἔξοδα. Εἴθε νά τρέξωμεν καθώς τώρα ἀρχινήσαμεν σχεδόν ἐπειδή ἡ πρώτη ἀρχή ἦταν πρός ἀφανισμόν καί εὐχαριστῶ τόν Θεόν ὁποῦ δέν ἐταβράντησαν εἰς τάς ἀρχάς διατί ὅσο περισσότερον ἐδουλεύαμεν, τόσο ὀλιγώτερον ἐκερδίζαμεν ἀλλά μάλιστα ἐκινδυνεύσαμεν καί νά χάσωμεν». Και η επιστολή συνεχίζει με αναφορά σε διαφορές και αντιθέσεις όπου σαφώς γίνεται λόγος για μια ακόμη φορά για την Κοινή Συντροφιά: «Διά τούς Χιώτας ὁπού λέγετε, ὁμοίως καί διά ἄλλους φίλους νά μή ἀφεθῶ καί μέ καταβάλουν ἀπό τήν κολακείαν των καί κολακευόμενος *χάσω τὸ τίποτές μας καθώς τό ἐπάθαμεν καί μέ ἄλλους πολλούς* ἔχετε καί εἰς αὐτό δίκαιον. Ὁ Θεός, ἀδελφέ, νά φυλάγῃ (...). Ὅσα γράφετε διά τόν κυρ Ἴβον δίκαιον ἔχετε (...)· ἐμένα δέν μοῦ ἔγραψε περί Μπουμπασίρη καί περί ἄλλης κρίσεως ἴσως ἐπειδή ἠξεύρει ὅτι θέλω πάλιν τόν πληροφορήσῃ τό ἄδικον ὅπου ἔχει νά ζητῇ παράλογα ζητήματα από την *κοινήν* (= συντροφίαν).»

Τέλος στην επιστολή αυτή εκτός από τις εσωτερικές τους διαφορές γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν με αφορμή τη στάση του Αλή Πασά δίχως όμως και να διατυπώνεται με σαφήνεια τό ζήτημα που είχε προκύψει[293].

293. Σχετικά θέλουμε να επισημάνουμε ότι συχνά τα ζητήματα που θίγονται από τους αμπελακιώτες στις επιστολές τους δεν διατυπώνονται συγκεκριμένα και

«Μοί γράφει ὅτι μισεύει ὁ Ἀγγελῆς δι' αὐτοῦ (= τά Ἀμπελάκια) καί μέ λέγει ἄν δέν ἦταν ἡ ὑπόθεσις τοῦ Μαμμάρα καί ἄν ἡσύχαζεν ὁ Ἀλῆ πασιᾶς ἤθελε νά κατέβῃ κι αὐτός καί ἐγώ τόν ἀποκρίθηκα ὅτι νά καθήσῃ νά κοιτάξῃ τήν ὑπόθεσιν του Μαμμάρα καί ἐν τῳ μεταξύ βλέποντας τα κινήματα τοῦ Ἀλῆ πασιᾶ καί τήν κατάστασιν τῆς πατρίδος πάλιν νά ρηγολάρετε· ἔχει δίκαιον νά φοβῆται καί αὐτός καί ὅλοι μας, ὁ Θεός μόνον νά μᾶς σκεπάσῃ, ἀμήν».

Επίσης σε επιστολή[294] που απευθύνει ο Δημήτριος Σβαρτζ από τη Βιέννη στις 24 του Φλεβάρη 1805 στον πατέρα του Γεώργιο Σβαρτζ στα Αμπελάκια αναφέρει: «Ἔλαβον τήν ἀπό 11 Ἰανουαρίου εὐχετικήν σας καί ἐχάρην (...) διά τήν *ἕνωσιν* τῆς συντροφίας ὁποῦ ἔγινε» καί ευχόταν «νά δώσῃ ὁ ἅγιος Θεός ὁμόνοιαν, στερέωσιν καί εὐτυχίαν εἰς τά πάντα». Ταυτόχρονα έκφραζε τή λύπη του γιατί ο γαμπρός του «κύρ Ἀναστάσιος ἔμεινεν ἔξω ἀπό αὐτό τό *ὠφέλιμον* καί *σωτηριῶδες σύστημα*» και ζητούσε από τον πατέρα του Γ. Σβαρτζ να κάνει ό,τι μπορεί «διά νά ἔμβῃ καί αὐτό τό *σπίτι* εἰς τήν *κοινήν ἕνωσιν· ἐπειδή οἱ καιροί εἶνε ἐνάντιοι καί κινδυνώδεις καί ἔχομεν καί παραδείγματα πρόσφατα, τά ὁποῖα ἔπρεπε νά φοβήσουν καθε φρόνιμον νά γένουν ὅλοι μία ψυχή*, ὁ κύρ Ἀναστάσης πρέπει να στοχασθῇ ὅτι *εἶνε μόνος* εἰς αὐτήν τήν συντροφίαν *καί δέν ἠμπορεῖ νά φθάσῃ εἰς ὅλα τά μέρη* καί εἰς τοιούτους καιρούς πρέπει νά προβλέψῃ καί διαφενδεύσῃ ἐδικήν του καί κάθε ἄλλην φαντασίαν ὁποῦ ἀπερνοῦσεν *ἄλλους καιρούς χωρίς κίνδυνον* καί νά κυττάζῃ τήν ἐδικήν του τιμήν καί ἀσφάλειαν».

Από το περιεχόμενο της επιστολής αυτής δεν επιβεβαιώνεται μόνο η σύσταση νέας Κοινής Συντροφιάς αλλά ταυτόχρονα αναφέρονται και οι λόγοι σύστασής της.

Το ότι η Κοινή αυτή Συντροφιά συστάθηκε το 1804 προκύπτει επίσης και από μία άλη επιστολή που γράφτηκε στις 2 του Ιούλη 1806 από τον Ίβο Δροσινό και στην οποία αναφέρεται ότι η Κοινή Συντροφιά υπήρχε εδώ και δύο χρόνια[295].

καθαρά αλλά συνήθως έμμεσα, συσκοτισμένα και με υπονοούμενα πράγμα που μας εμποδίζει σήμερα να διαμορφώσουμε σαφή εικόνα για τις διαφορές και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν.

294. Βλ. επιστ. 71, σελ. 52 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι' ο μύθος...», ό.π., σελ. 83. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

295. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 2 Απριλίου 1944 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 87-89, όπου παρατίθεται η επιστολή αυτή και στην οποία υπάρχει η φράση «και τώρα τα *δύο* χρόνια *ένωμένοι*». Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

Έτσι με βάση τα στοιχεία αυτά όπως και άλλα που θα παραθέσουμε αμέσως παρακάτω δεν νομίζουμε ότι ευσταθεί η άποψη του Γιάνη Κορδάτου που δέχεται ότι «παρ' όλες τις διχόνοιες και τις αντιθέσεις έως το 1805 υπάρχει η Κοινή»[296]. Ούτε όμως και η γνώμη του Ηλ. Γεωργίου που υποστηρίζει ότι το 1804 «*πάσαι* αι μερικαί συντροφίαι συγχωνεύονται εις την Κοινήν Συντροφίαν»[297], γιατί όπως δείξαμε: (α) Δεν πρόκειται για συγχώνευση στην προηγούμενη Κοινή αλλά για σύσταση νέας Κοινής Συντροφιάς, και (β) δεν συγχωνεύθηκαν σε αυτήν όλες οι επιμέρους Συντροφιές.

Βασικοί παράγοντες της νέας Κοινής ήταν ο Γ. Σβαρτζ και ο Δροσινός Χ" Ίβος. Η δε επωνυμία της: «Δροσινός Χ" Ίβος, Σφάρτζ καί Συντροφία»[298]. Η ύπαρξη Κοινής Συντροφιάς με την επωνυμία αυτή επιβεβαιώνεται και από επιστολή του Δανιήλ Φιλιππίδη. Μάλιστα από την ημερομηνία που γράφτηκε το γράμμα αυτό προκύπτει ότι η Κοινή αυτή Συντροφιά πρέπει να είχε συσταθεί στα τέλη του 1803[299].

Από επιστολές του αρχείου Δογάνη διαπιστώνεται ότι, παρά τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζε η νέα αυτή Συντροφιά τόσο εσωτερικά όσο και σε σχέση με τους ανταγωνιστές της, η ζωή της κράτησε κάπου εννέα χρόνια.

4.2. Ας δούμε όμως μέσα από τις πηγές που διαθέτουμε την εξέλιξη της Συντροφιάς αυτής μέχρι και τη διάλυσή της.

---

296. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι μύθος...», ό.π., σελ. 80.

297. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 7. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

298. Βλ. επιστ. 86, σελ. 59.

299. Σχετικά με την επιστολή αυτή, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 541, σημ. 1, όπου αναφέρει: «Σε δύο γράμματα του Δανιήλ Φιλιππίδη προς τον Barbié du Bocage μνημονεύεται, στο πρώτο της 15/27 Ιουλίου 1803, η εταιρεία Δροσινού Χατζή Ίβου και Σια και στο δεύτερο, της 2/15 Δεκεμβρίου, η ίδια εταιρεία με την επωνυμία Δροσινού Χατζή Ίβου Schwartz και Σία». Πάντως με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη προκύπτει ότι η Κοινή αυτή Συντροφιά συστάθηκε κυρίως από τις μερικότερες Συντροφιές του Γ. Σβαρτς και του Δροσινού Χ" Ίβου. Έτσι η μεν πρώτη επιστολή από τις προαναφερόμενες κάνει λόγο για τη Συντροφιά που είχε επικεφαλής της το Δροσινό Χ" Ίβο, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην Κοινή Συντροφιά. Συνεπώς δεν πρόκειται για την «ίδια εταιρεία» όπως υποστηρίζεται από τον Απ. Βακαλόπουλο. Άλλωστε όπως γράφει και ο ίδιος, στη σελ. 542, «στα 1803 που πέρασε ο Bartholdy η κατάσταση εξακολουθούσε να είναι η ίδια: πέντε κυρίως εταιρείες ανταγωνίζονταν η μια την άλλη και έτσι κατέτρωγαν τις σάρκες τους, γιατί δεν μπορούσαν να κρατήσουν τις τιμές τους στα ίδια επίπεδα» και παρακάτω συνεχίζει αναφέροντας, ορθά, ότι «η κακή όμως πορεία των εργασιών τους, οι ζημιές τους και η απελπισία, που τους έκανε να συνέρχωνται από καιρό σε καιρό, ήταν τα αίτια, που έσπρωξαν πολλούς αναγκαστικά προς νέα ένωση στα 1804».

Σε επιστολή[300] που γράφτηκε, όπως ήδη αναφέραμε, στην Πόλη από τον Ίβο Δροσινό στις 26 του Μάρτη 1806 δίνονται ορισμένα χρήσιμα στοιχεία για το τι προηγήθηκε της σύστασης της νέας Κοινής Συντροφιάς και κυρίως διατυπώνεται η κατηγορία εναντίον του Ιωάννη Χρόνια, ότι με τις ενέργειές του καθυστέρησε τη σύστασή της με αποτέλεσμα να υπάρξουν διαφυγόντα κέρδη. Και συνεχίζει: «Ἐγώ φώναζα μακρυά ἀπό τόν τάδε καί ἀπό τόν τάδε, καί αὐτοί τον σκοπόν τους κύτταζαν καί ἐμένα οὔτε μέ ἄκουγαν εἰς τά ὅσα τούς ἔγραφα, οὔτε μέ ἐμέτρησαν ὡς ἄνθρωπον· καί εἶχα βέβαια ἀπόφασιν, ἄν δέν ἐγίνονταν ἡ κοινή (= συντροφία) νά ἀναχωρήσω καί τότες βεβαιώνεσθαν τήν ἐπιστασίαν τοῦ κύρ Ἀθανασίου καί τοῦ εἰς Σμύρνην ὁμοίως. Ἐκατήντησα τώρα πέντε χρόνους νά κάμω τόν γραμματικόν καί ὁ κύρ Ἀθανάσιος μόνον καί αὐτήν ἀκόμη νά τήν κλείσῃ δέν ἠμπορεῖ· τά δέ κατάστιχα εἶνε καί αὐτά τριῶν χρόνων... Τούς ἔχετε κακομάθει μέ γραμματικούς και παραγραμματικούς καί διά τοῦτο ἐκάματε τόν παρά μέ τό σακκί καί μέ συγχωρεῖ (ἡ εὐγενεία της) ὅπου τῆς γράφω τήν ἀλήθειαν». Στήν επιστολή αυτή ακόμη συνιστά στο Γ. Σβαρτζ να πείσει το γαμπρό του να σταματήσει να εμπορεύεται χωριστά.

Σε μια άλλη επιστολή επίσης που απευθύνεται στο Γ.Δ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια και γράφτηκε από τον Ιωάννη Χ" Δροσινό στη Βιέννη στις 23 του Μάη 1806 αναφέρονται τα παρακάτω: «Ἀφήσατε εἰς τήν ἄκρην τά παλαιά, ποῖος ἐπῆρεν τόν ἕναν καί ποῖος ἐπῆρεν τόν ἄλλον, ὅλοι πταίομεν καί ὅλοι πάλιν συμφώνως νά φροντίσετε αὐτοῦ ὁποῦ εἶσθε ὅσους στοχάζεσθε, ὅπου θρέφουν τέτοιους κακούς σκοπούς ἀποτινάξετέ τους νά γλυτώσωμεν καί δέν πρέπει νά τρωγώμεθα ἀναμεταξύ μας διά πράγματα ὅπου ἔγιναν μέ αὐτό ἄλλο δέν κάμομεν παρά τόν ἑαυτόν μας βλάπτομεν. Ἐγώ ἐδῶ (= εἰς την Βιέννην) μή στοχάζεσθε ὅτι κάμω ζεύκι πιστεύσατέ μοι μόλις εὐκαιρῶ ψωμί νά φάγω· δουλειαῖς ἔχομεν ἀρκεταῖς εἰς το περιθώριον (;)· οἱ μουφλούσ(ι)δες τοῦ κύρ Δρουσουμᾶ τοῦ μπουταλᾶ μέ ἐκαταξύλισαν το κεφάλι, ἄς ἔχει δόξαν ὁ Θεός ὁποῦ ἐγλυτώσαμε ἀπό τον Καραθανάσην, ἐπήραμεν ἕως τώρα τό καπιτάλι ὅπου εἶχε κρυμμένο καί πλέον καταγίνεται μέ τό πολιτσάϊ (= τήν ἀστυνομίαν) νά εὐγάλη λογαριασμόν».

Στη συνέχεια εκφράζει την αγωνία του μήπως και οι πολεμικές επιχειρήσεις επεκταθούν περισσότερο και συνιστά να περιορίσουν την αποστολή νημάτων στην Αυστρία: «ἐδῶ κοινός πόλε-

300. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 86. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

μος μᾶς φοβερίζει καί πάλιν (...)· τό σπίτι ἐδῶ (= ὁ Αὐτοκρατορικός Οἶκος Αὐστρίας) θέλει νά μείνῃ ουδέτερον, ὁμοίως καί ἡ Ὑψηλή Πόρτα ἀφοῦ ὅμως θ' ανακατωθοῦν τότε βλέπομεν· ὁ Θεός νά δώσῃ νά εἰρηνεύσουν ἀλλέως ἔχει νά ἀφανισθῇ ὁ κόσμος. Ὅσον ἠμπορεῖτε τό πρᾶγμα νά τό ἐμποδίζετε αὐτοῦ»[301].

Σε άλλο πάλι γράμμα του ίδιου που στάλθηκε στις 23 του Σεπτέμβρη 1806 στο Γ. Σβάρτζ στα Αμπελάκια γίνεται για μια ακόμη φορά λόγος για τις εσωτερικές αντιθέσεις στα πλαίσια της Κοινής. Συγκεκριμένα γράφει: «Ἐγώ τόν ἔγραψα νά φυλάγεται ἀπό τόν φρόνιμον καί τούς ἐδικούς μας ὁμοίως καί αὐτός μέ ἀποκρίθηκεν ὁμοίως καί οἱ ἰδικοί μας ὅτι οἱ φρόνιμοι εἶνε οἱ πλέον τιμημένοι. Βέβαια κανένας εἰς τόν φρόνιμον δέν ἔχασε καθώς ἐγώ φιορίνια 700 καί των Μιζεβηραίων καί τά ἐδικά σας τά ἔχασεν ὁ κορβανᾶς. Ἀδελφέ, νά εὐχαριστήσετε τόν Θεόν ὁποῦ εὑρέθηκα ἐδῶ ἄν δεν εὑρισκόμουν να γαυγίζω τότες βέβαια τα ἀσπρίζαμε ἀρχήτερα ἀπό τούς Παπουτσάδες καί Τζουκάδες. Ὁ Χρόνιας νά κάμῃ ἕνα ἀφανισμόν· δέν ἠξεύρω τόν *ἐκάματε εἰς τήν Σμύρνην ἐπιστάτην νά κρατήσῃ καί κιρχανᾶν.* Ὅλα εὔκολα τά ἔχετε· τόν Παπαβράμην καί Μποδογιάννην, τόν Περσάκην καί Μέλισσαν, τόν Πτελογιάννην εἰς τήν Κασσάνδριαν, τόν Λαγκούνην εἰς τόν Κάμπον διά βαμβάκια· ἔκαμαν μέ τόν παρᾶν γαζέττα μέ ταῖς σπεκουλατζιόνες καί μέ τά κέφια μας. Καί αὐτά ὁποῦ (τῆς εὐγενείας σου) γράφω στοχάζομαι ὅτι εἶνε ὅλα σωστά, καί ἄν εἰς κανένα σφάλλω νά μέ συγχωρήσῃ»[302].

Αυτή την περίοδο η Κοινή Συντροφιά αντιμετωπίζει τον ανταγωνισμό και άλλων Συντροφιών, όπως εκείνης που είχε επικεφαλής της τους Μάνιαρη και Τάντζαλη[303]. Παρά τον ανταγωνισμό αυτό οι εσωτερικές αντιθέσεις και διαφορές δεν παύουν να απασχολούν την Κοινή Συντροφιά. Όπως για παράδειγμα οι διαφορές του Γ. Σβαρτζ με τους ανηψιούς του[304] ή αυτές που περιγράφει σε επιστολή του στις 25 του Ιούλη 1806 ο Ιωάννης Χρόνιας Δροσινός: «Εἶδα τά ὅσα μοί γράφετε διά τόν Ἰωάννην Χ(ατζῆ) Κώνσταν (...) Διά τόν Καραθανάσην ἐπῆραν τέλος καί παύουν τά τράβαλλα ἀπό ἡμᾶς, ἤτοι ἀπό ἐκεῖνον ὁποῦ τόν εἶχεν, σήμερα τόν ἔδιωξα

301. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 5 Μαρτίου 1944 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 84-85, όπου παρατίθεται η επιστολή αυτή.

302. Βλ. Ν. Βέης «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 6 Φεβρουαρίου 1944. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

303. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 85.

304. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 2 Απριλίου 1944.

τόν μασκαρᾶ από τό κονάκι μέ τό πολιτζάϊ (= τήν ἀστυνομίαν) καί πλέον νά ἰδῶ τί θά κάμω μέ αὐτόν· μοί φαίνεται πρέπει νά τόν τραβήξωμεν ἕως νά τελειώσουν τά τρία χρόνια· ἔμαθεν ὁ μασκαρᾶς εἰς τά τρανά καί εἰς χοντρά καί εἰς τά ἔξοδα, ζητᾶ καί ἐδῶ τά ἴδια (...) Ὁ Ιωάννης Χ(ατζῆ) Κώνστας ὁποῦ δέν ὑπογράφθη εἰς τό *συμφωνητικόν* καλύτερα ἄς πηγαίνη καί αὐτός ὁποῦ θέλει, περί τούτων ὅλων γράφω σήμερα κοινῶς καί διαβάσατε τήν γραφήν μου καί μέ τά λέγετε ξυλοσοφίαις ὡς συνηθίζετε νά μοί τό γράφετε»[305].

4.3. Στα μέσα του 1806 οι σχέσεις με τον Αλή Πασά οξύνθηκαν περισσότερο. Έτσι ο Γ.Δ. Σβαρτζ μαζί με άλλους πήγανε στα Γιάννενα για να ρυθμίσουν τα χρέη που όφειλαν οι αμπελακιώτες στον Αλή[306].

Για το ζήτημα αυτό από επιστολή που έγραψε ο Δημήτριος Σβαρτζ στα Αμπελάκια στις 10 του Δεκέμβρη 1806 στον πατέρα του, πληροφορούμαστε ότι ο Γ. Σβαρτζ ακόμη βρισκόταν στα Γιάννενα[307]. Επίσης από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη της περιόδου 1807 μαθαίνουμε ότι ο *Γ. Σβαρτζ και ο Χατζή Αρσένης τελικά φυλακίστηκαν από τον Αλή Πασά γιατί δεν πλήρωναν τα επιβαλόμενα δοσίματα.* Συγκεκριμένα από επιστολή[308] του Σολομού που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 16 του Γενάρη 1807 και στάλθηκε στα Ιωάννινα στο Γ. Σβαρτζ αναφέρεται: «*βλέπω ὁποῦ ἀκόμη εἰς τήν τρανήν φυλακήν νά ευρίσκεσθαι* καί ὁ θεός νά σᾶς εγκαρδιόσι καί εἰς τόν *αὐθέντην* μας νά δόση καλόν νοῦν νά σᾶς ἐλευθερώση ἀπό τά ἄδικα ὀγρήγωρα».

Για τη φυλάκιση όπως και για τις συνθήκες κράτισής τους στα Γιάννενα μας πληροφορεί το γράμμα[309] που έστειλε στο Γ. Σβαρτζ ο γιος του Δημήτρης από τα Αμπελάκια στις 18 του Γενάρη 1807: «εχθές εφθασεν ὁ μιχαλάκης ὁπού αὐτοῦ σᾶς ὑπαντοῦσε

305. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 19 Σεπτεμβρίου 1944 και Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 90, όπου παρατίθεται η επιστολή αυτή. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

306. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 2 Απριλίου 1944 και 11 Σεπτεμβρίου 1806. Επίσης βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 87.

307. Βλ. επιστ. 74, σελ. 53, όπου ο επιστολογράφος ενημερώνει τον παραλήπτη και για την πολεμική κατάσταση που επικρατούσε στην Ευρώπη.

308. Βλ. επιστ. 75, σελ. 54. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

309. Βλ. επιστ. 76, σελ. 54. Η υπογράμμιση είναι δική μας. Από το γράμμα αυτό προκύπτει ότι η ταχυδρομική επικοινωνία ανάμεσα στα Αμπελάκια και τα Γιάννενα γινόταν διαμέσου Λάρισσας.

(...) εἰπε ὅτι (εἶσθε) εἰς τήν φυλακήν μέ τόν ἄλυσσον εἰς τόν λαιμόν τόν κύρ ἀρσενῆ τόν πονουν τα ὀμμάτια». Από υστερόγραφο της επιστολής αυτής μαθαίνουμε ακόμη ότι στα Γιάννενα είχαν μεταβεί και φυλακιστεί εκτός από το Γ. Σβαρτζ και το Χ" Αρσένην και οι Κώνστας (Χ" Πρασσάς) και (Ιω.) Παπαθεοδώρου.

Στην επιστολή αυτή γίνεται αναφορά ακόμη και στην άσχημη οικονομική κατάσταση που είχαν περιέλθει τα Αμπελάκια και η οικογένεια Σβαρτζ. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «δεν ανοίξάμεν κανένα βαγένι *διά την αζητησίαν ὁποῦ εἶναι εδώ εἰς αμπελάκια.* ὁ κύρ Σολομός γαμβρός μας ἤνοιξε καί δέν ἠμπόρεσε νά πωλήση οὔτε μίαν ὀκᾶ. τά περί οἰκονομίας τοῦ ὁσπιτίου σᾶς λεγο ὅτι ζοῦμεν πτωχότερα ἀπό κάθε ἄλλο ὁσπίτιον».

Το κατά πόσο και πώς διευθετήθηκε η διαφορά με τον Αλή Πασά στις δύσκολες αυτές οικονομικές συνθήκες δεν αποσαφηνίζεται στις επιστολές του αρχείου Δογάνη αλλά ούτε και σε άλλες πηγές. Πάντως από τον Απρίλη του 1808 και μετά υπάρχουν επιστολές που απευθύνονται στο Γ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια, που σημαίνει ότι κάποια διευθέτηση του χρέους των αμπελακιωτών απέναντι στον Αλή Πασά θα είχε μεσολαβήσει[310].

4.4. Στο μεταξύ και παρά την ύπαρξη των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν σε όλη τη διάρκεια του 1808 η Κοινή Συντροφιά σπαράσσεται από εσωτερικές διαφορές και αντιθέσεις. Έτσι σε επιστολή[311] που γράφτηκε στις 15 του Απρίλη 1808 διατυπώνεται η απειλή από μέλος της Συντροφιάς προς το Γ. Σβαρτζ που βρισκόταν στα Αμπελάκια ότι θα προτιμούσε η διαφορά τους να λυθεί ομαλά, διαφορετικά γράφει «ἄν ἤθελα νά δείξω ἀχρεῖον χαρακτίρα πήγενα εἰς λάρισσαν και σᾶς ἔκραζα εἰς τόν απτήν μπέϊ ἐφέντι μας (...) εἰδοποιῶ καί μένω».

Στις επιστολές[312] του αρχείου Δογάνη που γράφτηκαν στη διάρκεια του 1809, γίνεται μόνιμη αναφορά σε διαφορές ανάμεσα σε μέλη της Κοινής Συντροφιάς που συχνά καταφεύγανε για να τις λύσουν στις τουρκικές αρχές στη Λάρισα ή στα Γιάννενα. Σχετικά παραθέτουμε μια επιστολή[313] που έγραψε ο Γεώργιος Ν. Μάνιαρης και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική:

---

310. Σχετικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 543, όπου με βάση στοιχεία του Dodwell αναφέρεται ότι στις αρχές του ΙΘ' αιώνα οι αμπελακιώτες πλήρωναν στον Αλή Πασά 60.000 πιάστρα.

311. Βλ. επιστ. 78, σελ. 55. Επίσης βλ. και επιστ. 79, σελ. 55.

312. Βλ. επιστολές, 80, 81, 82 σε σελ. 56-57.

313. Βλ. επιστ. 81, σελ. 56-57. Οι υπογραμμίσεις είναι δικες μας.

«ἀμπελάκια τῷ ἐντιμοτάτῳ καί σεβασμίῳ μοι κυρίῳ Γεωργίῳ Δ. Σφάρτζ τήν δουλικήν μου προσκύνησιν.

Ἰωάννινα τῇ 5 Αὐγούστου 1809.

Τό αἴτιον τῆς ἕως τῆς σήμερον σιωπῆς μου ἦτον διά νά ἠμπορέσω νά σᾶς εἰπῶ τό ἀποτέλεσμα τῆς *διαφορᾶς*. ἀκόμι καμμίαν ἀρχήν ἡ διαφορά δέν ἔλαβε ὡς βλέπετε καί εἰς τό κοινόν γράμμα τῆς Συντροφίας δέν ἠμπορῶ ἄλο τι τό πᾶν ἀναφέρη ὅμως εἴμεθα ἕτοιμοι πρό 5 εβδομάδων μέ τούς *λογαριασμούς τῆς συντροφίας* μας καί *πλέον προσμένομεν κάθε ὥραν τήν συνέλευσιν*. Τά κατάστιχα δέν ἀγγίσθηκαν ὑπό τινος εως τώρα καί ὡς ἐλπίζω δέν θέλουν ἀγχισθῶσι καί εἰς τό ἑξῆς τά *μυστικά*[314] μόνον ἐθεωρήθησαν ἀπό τό Μανόλη διά νά σφαλίση τό ἀλλόκοτόν του καταφρονοῦν νά ἀδικήθη ἀπό τήν τιμιότην σας. *εἶδε τόν ἑαυτόν του καί τόν ακαρπον λογαριασμόν της συντροφίας*. νά πεση εἰς τούς πόδας σου διά νά τόν σηγουράτητε τά τῆς γυνηκός του. δέν ηξεύρω ποθεν θα πληρωση τά γρ. 23 χιλ. ὁποῦ ἐξοδεύση καί πρέπει νά επιμενομεν τήν κρίση τοῦ ἐρετοκριτοῦ. ἠκούσθη ὅτι ἡ πόρτα δέν αφησε διά νά γενι κατ' εὐχήν, το παζάρι τοῦ μαύρου ὄρους. *οἱ ἁγιωτες πολλά τρόγωνται καί κατατρέχονται ἀναμεταξύ καί πλέον καλόν τέλος καί εἰς αὐτούς καί ἡμᾶς*. καί ἐπηδις ερχομός μου εἶναι ἄδηλον σας παρακαλῶ νά δώσετε γρ. 100 εἰς τό δυστυχές ὀσπήτι τῆ γηνηκί μου. τόν ὡς αδελφόν μου ἡόν σας κύρ Δημητράκην ασπάζομαι τόν παρακαλῶ νά μοῦ ἀποκριθῆ εἰς τό γράμμα μου... μένου εἰς τήν ἀγάπην σας».

Ανάλογα προβλήματα, όπως μας αποκαλύπτει η επιστολή αυτή, είχαν και οι αγιώτες που όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι σχέσεις τους με τους αμπελακιώτες σε ό,τι αφορά τη διάθεση των βαμμένων βαμβακερών νημάτων ήταν ανταγωνιστική.

Ξεχωριστό επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει και η επόμενη επιστολή[315] που γράφτηκε στη Σμύρνη στις 6 του Αυγούστου 1809 και απευθύνεται στο Γ.Δ. Σβαρτζ στα Αμπελάκια. Και στο γράμμα αυτό γίνεται λόγος για διαφορές που τελικά οδήγησαν στην αποχώρηση του αποστολέα από την Κοινή Συντροφιά. Ταυτόχρονα αποκαλύπτεται ότι ο Γ. Σβαρτζ διατηρούσε σχέσεις με την κλεφτουριά. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ο Γ. Σβαρτζ έστελνε στους

---

314. Από την επιστολή αυτή προκύπτει ότι οι αμπελακιώτες τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη Συντροφιά αυτή τηρούσαν διπλά βιβλία πιθανώς για να φοροδιαφεύγουν αν και στην επιστολή αυτή εκφράζεται ο φόβος μέλους της Συντροφιάς ότι τα «μυστικά κατάστιχα» μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και σε βάρος πιο αδύνατων μελών της Συντροφιάς.

315. Βλ. επιστ. 82, σελ. 57. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

καπεταναίους ταμπακέρες, φέσια και φισέκια. Παραθέτουμε ορισμένα σημεία της ενδιαφέρουσας αυτής επιστολής: «*αφοῦ ἀναχωρησα από την Συντροφία ὁμοῦ καί ἀπό πατρίδα* σας ὁμίλισα διά τά δοσίματα τῆς χόρας διά νά μήν μέ ἐνοχλίται εἰς τό σπίτι μου. τόρα κύρ γεωργι ἀποροῦ ὅτι ἦσαν τοῦ λόγου σου ετιος (...) καί τό λόγου σας ροττό *ὅσα χρόνια δούλιψα εἰς τήν συντροφία σας πόσον καπιτάλι μέ εδόσιταν κέρδος καί οτι χρεοστό τή χόρα σας* αφοῦ ἐλθου τότες ξαναμιλούμε (...) εγῶ μέ εσᾶς εσινφόνησα ὄχι μέ τούς οἰῦ σας. σάν ελθου τότε ὁμιλοῦμε ἐκστόματος (...). *νά φυλαχτίτε νά μήν μέ περάζιται τό παιδί μου καί τό σπίτι μου ὀρθά πηγένουν ἀπό ἐδό διά τά γιάνηνα καί ὅση πόσι ταμπακέρις φέσια καί φισέκια μέ εδίδετε καί επίγινα εἰς τούς κλέπτις καπιτανραίους ὅλλα ἔχουν διά νά τά ἠπό ὄνομα πρός ὄνομα* καί μέ δόσι(τε) τόν λογαριασμόν διά ὅσα χρόνια σᾶς εδούλεψα μήν στοχάζεσαι ὅτι ἐξοφλίσαμε καί ἦσαι ἰσιχος ὄχχι ὄχχι ὅποιος σκάφτι κεφάλι δια αλλον βάζι τό κεφάλι του».

Από επιστολή[316] του 1810 που απευθύνεται στο Χ" Αρσένη στα Αμπελάκια και γράφτηκε στις 20 του Ιούλη 1810 στη Σμύρνη από το Χατζή Ιωάννη Γ. Μανδά γίνεται λόγος για τις συνέπειες που είχαν στη δραστηριότητά τους οι στρατιωτικές συγκρούσεις που συνέβησαν και το σχετικό πλιάτσικο που τις συνόδεψε: «τά περιστατικά πολά σινχησμένα ἐδό ἐχομε ἀπ' τό μησοσαράκοστο ὀπού αρχησαν νά γράφουν τα μπαϊράκια μή ροτας πόσα βάσανα καί ἔξοδα εος τόρα τραβοῦμι με φόβο καί μέ τρόμο τινας να ευγενι εἰς τό σοκάκη ἀπό τούς σεφερλήδες (= στρατιώτας) αλον στον δρόμο να περνουν τό πουγγί του ἄλον τό ὁρολόγη του αλους να γηρεύουν γρόσια στά μαγαζηά καί νά πέρνουν μέ τα ζορμπαλήκια τους. Εἰς τάς 18 τοῦ παρόντος εφηγεν ὁ μουσελίμης καί ἄρχισε ὁ κόσμος νά ξεθορέψουν... απ εδο επίγαν εος 80 μπαϊράκια *ὁ θεός νά δυναμώση τόν αὐθέντι μας ὀπού νά κατατροποσι τόν ἐχθρόν καί νά μᾶς χαρίση ὁ κύριος μίαν κινήν ἠρήνην ὀπού νά ησυχάσουν ὁ κόσμος νά ἀνήξουν ὁ δρόμος καί ἀρχίζουν ὁ κόσμος νά εὐγάλουν τό ψομί τους καί ὅλη μας ηδε καί βασταχτή ακόμη ὁ πόλεμος ημαστη χαμένη ἄνθρωποι* μόνο ὁ κυριος νά γίνη ηλεος... μένο εἰς τούς ὁρισμούς σας».

Εκτός από την επιστολή αυτή για το 1810 δεν διαθέτουμε κανένα άλλο συγκεκριμένο στοιχείο σε ό,τι αφορά την πορεία της Κοινής Συντροφιάς. Το ίδιο συμβαίνει και για το 1811.

Μια κάποια έξαρση παρουσιάζεται, σύμφωνα με στοιχεία του

316. Βλ. επιστ. 83, σελ. 57. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

αρχείου Δογάνη, το 1812. Χαρακτηριστικό των επιστολών της περιόδου αυτής είναι ότι δεν απευθύνονται, όπως συνήθως συνέβαινε στο παρελθόν, στο Γ. Σβαρτς στα Αμπελάκια αλλά στο γιο του Δημήτριο στη Βιέννη.

Ας δούμε όμως τι προβλήματα αντιμετώπισε η Κοινή Συντροφιά στον κρίσιμο αυτό χρόνο που ήταν και ο τελευταίος της ύπαρξής της.

Από επιστολή[317] του Πολυχρόνη Κομνηνού γραμμένη στη Θεσσαλονίκη στις 4 του Ιούλη 1812 που απευθύνεται στο Δημήτριο Γ. Σβαρζ στη Βιέννη διαπιστώνεται ότι η Κοινή εξακολουθεί να έχει τα γνωστά προβλήματα που στο επίκεντρό τους βρίσκονταν οι αντιθέσεις και ανταγωνισμοί ανάμεσα στα μέλη και τις ομάδες που τη συγκροτούσαν. Ταυτόχρονα αναδύεται παραστατικά από αυτή η οικονομική καχεξία και παρακμή της Κοινής Συντροφιάς. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «νά διορθόσητε τα πράγματα διατί θά γίνομε ρεζίληδες (...) πολλά μέ φοβίζουν καί πός θά γίνη εἰς τό χάλι μας ἡ σφορτζιάδαις[318] *εφοβέριζαν τήν κινην δια νά στείλον μπομπασίρην* (= κλητήρα)». Από ένα άλλο σημείο της ίδιας επιστολής μαθαίνουμε ότι είχαν αποχωρήσει από την Κοινή οι Σολομοί και μάλιστα βρίσκονταν σε αντιδικία με συγγενικό πρόσωπο του Γ. Σβαρτζ. Η αντιδικία αυτή έφθασε και στις οθωμανικές αρχές.

Επίσης από το ίδιο γράμμα διαπιστώνεται ότι *η Κοινή εκτός από τα νήματα ασχολούνταν και με το εμπόριο άλλων ειδών όπως καφέ, ζάχαρης κ.ά.* που αγοράζονταν στη Θεσσαλονίκη και στέλνονταν στη Βιέννη. Τέλος ο αποστολέας εκφράζει την αγωνία του για την τύχη τους: «*νά στοχαστοῦν καλά καλά τά πράγματα διατί εἴμεθα ἀφανισμένοι ἄνθρωποι*», γράφει χαρακτηριστικά.

Από επιστολές[319] του αρχείου Δογάνη βεβαιώνεται ότι ο Γ. Σβαρτζ την περίοδο αυτή είχε αφήσει τα Αμπελάκια, λόγω της γνωστής διαφοράς με τον Αλή Πασά, και είχε μεταβεί στη Βιέννη. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι επιστολές δεν απευθύνονται πια όπως ήδη επισημάναμε σε αυτόν αλλά στο γιό του Δημήτρη. Από τα γράμματα αυτά μαθαίνουμε ότι *στα Αμπελάκια είχε ξεσπάσει επιδημία πανούκλας*. Με βάση τα στοιχεία των επιστολών *η επιδημία αυτή πρέπει να εκδηλώθηκε το καλοκαίρι του*

317. Βλ. επιστ. 84, σελ. 58. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

318. Πρόκειται για τα ανήψια του Γεωργίου Σβαρτζ, παιδιά του αδερφού του Ιωάννη, που είχαν συστήσει δική τους Συντροφιά.

319. Βλ. επιστολές 85 και 86, σελ. 59.

1812 και προξένησε πολλούς θανάτους τον Αύγουστο και το Σεπτέμβρη της ίδιας χρονιάς. Σε επιστολή του[320] από τα Αμπελάκια που γράφτηκε στις 6 Αυγούστου 1812 προς το Δ.Γ. Σβαρτζ στη Βιέννη ο Πολυχρόνης Κομνηνός αναφέρει: «τόρα ἦλθα εδό καί ηὗρα εἰς τό ὁσπήτιόν μου καθός ἐγώ δέν θέλω, ὁ θεός μόνον νά με λιπιθῆ». Και σε υστερόγραφο ο Δρόσος (Κομνηνός) προσθέτει «νοῦν εἰς τά κεφάλια μας δέν ἔχομε από τῆς κακαριζηκαίς μας καί πολλάς ἀρρώστιας». Και σε επόμενο γράμμα[321] του Πολυχρόνη Κομνηνού που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 27 του Σεπτέμβρη 1812 και απευθύνεται πάλι στο Δ.Γ. Σβαρτζ στη Βιέννη γίνεται λόγος για τους συνεχείς θανάτους που προκαλούσε η πανώλης. Ταυτόχρονα, αναφερόμενος στην κρίση της Κοινής Συντροφιάς που είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της, γράφει: «ἐγώ ὅμως εἰς τήν συντροφίαν δεν μένο». Τέλος και από την επιστολή αυτή διαπιστώνεται ότι αυτά τα χρόνια η Κοινή ασχολούνταν παράλληλα και με το εμπόριο του βαμβακιού, εκτός από το εμπόριο του καφέ και της ζάχαρης.

Έτσι φθάνουμε στο τέλος και της Κοινής αυτής Συντροφιάς. Ήδη οι φυγόκεντρες τάσεις έχουν πολλαπλασιαστεί και μπαίνουμε σε μια περίοδο όπου βασικό της χαρακτηριστικό ήταν η ανεξάρτητη παρουσία και δραστηριότητα των μερικότερων Συντροφιών[322]. Από εδώ και πέρα ο Γεώργιος Σβαρτζ, που η μορφή του κυριαρχούσε στα Αμπελάκια πάνω από 40 χρόνια, ξεπέφτει οριστικά. Θα παραμείνει στη Βιέννη φυγοδικόντας απέναντι στις τούρκικες αρχές για χρέη[323]. Τη θέση του θα πάρει ο γιος του Δημήτρης, που με κανέναν όμως τρόπο δεν θα μπορέσει να διαδραματίσει το ρόλο που διαδραμάτισε ο πατέρας του. Άλλωστε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αμπελακιώτικη παραγωγή έχει αρχίσει να μπαίνει σε μια διαδικασία παρακμής που θα ενταθεί με τη μαζική εισβολή της αγγλικής νηματοπαραγωγής στις ευρωπαϊκές αγορές μετά τη συντριβή των Γάλλων στο Βατερλώ. Στην κρίσιμη αυτή φάση θα καταβληθούν προσπάθειες από αμπελακιώτες βιοτέχνες και εμπόρους για να εκσυγχρονισθεί η παραγωγή νημάτων όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Προσπάθειες

320. Βλ. επιστ. 85, σελ. 59.

321. Βλ. επιστ. 86, σελ. 59.

322. Όπως πληροφορούμαστε από την επιστολή 87 σελ. 60, που γράφτηκε στις 17 του Σεπτέμβρη 1812 υπήρχε επίσης μία μερικότερη Συντροφιά με την επωνυμία «Δημήτριος Μ. Ξοπάνου και Συντροφία» που είχε και υποκατάστημα στη Βιέννη.

323. Βλ. επιστολές 122 και 129, σελ. 75-77 και 81.

που, όπως θα αναπτύξουμε παρακάτω, δεν μπόρεσαν να ευοδωθούν με αποτέλεσμα, γύρω στα 1820, τα Αμπελάκια να πάψουν να παίζουν κάποιο ρόλο έστω και περιορισμένο στην παραγωγή και στο εμπόριο των βαμμένων βαμβακερών νημάτων.

5. Τα τελευταία χρόνια (1813-1821): Απουσία Κοινών Συντροφιών. Ο αγγλικός ανταγωνισμός. Προσπάθεια εκσυγχρονισμού της παραγωγής νημάτων. Κρίση. Αδυναμία καταβολής των δοσιμάτων. Αδιέξοδο. Παρακμή.

5.1. Με τη διάλυση της τρίτης Κοινής Συντροφιάς στα Αμπελάκια μπαίνουμε σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από την παρουσία μερικότερων μόνο Συντροφιών που αποφεύγουν να συστήνουν Κοινές Συντροφιές περιορίζοντας τις μεταξύ τους σχέσεις σε ευκαιριακού χαρακτήρα συνεργασίες. Την περίοδο αυτή που άρχισαν να εκδηλώνονται έντονα τα σημάδια της κρίσης με την αδυναμία διάθεσης των αμπελακιώτικων βαμμένων βαμβακερών νημάτων στις ευρωπαϊκές και οθωμανικές αγορές, παρουσιάστηκε και η προσπάθεια εκμηχάνισης της παραγωγής νημάτων στα Αμπελάκια, που όπως θα δούμε αργότερα δεν μπόρεσε να αποτρέψει την παρακμή τους.

5.2. Οι μερικότερες Συντροφιές που βρίσκονταν στη ζωή τα τελευταία αυτά χρόνια στα Αμπελάκια με βάση τα στοιχεία που συνάγονται από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη ήταν:

α. Στη διάρκεια του 1813 οι Συντροφιές[324]:

— Του Δρόσου Κομνηνού, Πολυχρόνη Κομνηνού και Δημητρίου Γ. Σφαρτζ.

— Του Ιωάννη Χ" Κώνστα, Δρόσου Χ" Ζαφειρίδη και Συντροφία.

— Των αδελφών Σφαρτζ, ανηψιών του Γ.Δ. Σφαρτζ.

β. Στη διάρκεια του 1814 διαπιστώνεται η ύπαρξη των παρακάτω Συντροφιών[325]:

— Του Δροσινού (ή Δρόσου) Κομνηνού, Πολυχρόνη Κομνηνού και Δημητρίου Γ. Σφαρτζ. Με τη συντροφιά αυτή την άνοιξη του 1814 ενώθηκε η μερικότερη Συντροφιά «Ἰωάννης Χ" Κώνστας, Δρόσος Χ" Ζαφειρίδης και Συντροφία». Από την ένωση όμως αυ-

---

324. Βλ. επιστολές 91, 92 και 93 σε σελ. 61 και 62.
325. Βλ. επιστολές 95 και κυρίως 97, 96, 98 σε σελ. 63 και 64.

τή δεν προήλθε μία νέα Κοινή Συντροφιά, γιατί όπως φαίνεται η ένωση αυτή είχε το χαρακτήρα *συγχώνευσης*[326].

— Του Ζαφείρη Αθανασίου και Συντροφία, που κατά διαστήματα συνεργαζόταν με την προηγούμενη.

— Του Σαρρή Ιωάννου Γκαραβέλλα και Συντροφία.

γ. Στα 1815 παρουσιάζεται μια άλλη μερικότερη Συντροφιά του «Ιωάννη Μεγαλιού και Συντροφία», που συνεργαζόταν[327] με τις Συντροφιές «Σαρρῆς Γκαραβέλλας καί Συντροφία» και «Δρόσος Κομνηνός και Συντροφία» που και αυτές συνεργάζονταν μεταξύ τους[328].

δ. Όπως κατά το 1815 έτσι και κατά το 1816 έχουμε συνεργασία[329] ανάμεσα στις συντροφιές του «Δρόσου Κομνηνού και Συντροφία» και του «Σαρρή Γκαραβέλλα και Συντροφία». Ακόμη πληροφούμαστε την ύπαρξη πιθανώς και μιας άλλης μερικότερης Συντροφιάς[330] με την επωνυμία «Δημήτριος Ἀποστόλου καί Συντροφία».

ε. Στα 1817 εμφανίζεται μια άλλη μερικότερη Συντροφιά με την επωνυμία «Δ. Κουλαθινός και Συντροφία» που τη βλέπουμε να έχει εκπρόσωπο στην Πράγα και να συναλάσσεται με το Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη[331]. Από το Μάη του 1817 και πέρα οι επιστολές του αρχείου Δογάνη μας αποκαλύπτουν ότι ο Δρόσος Κομνηνός έχει αναδειχθεί, ανάμεσα στους αμπελακιώτες, σε κυρίαρχη μορφή με έδρα της δράσης του βασικά τη Βιέννη.

Η Συντροφιά που συμμετείχε δεν είναι μόνο η πιο σημαντική αλλά ταυτόχρονα είναι και αυτή που προσπάθησε να εκμηχανίσει τη νηματοπαραγωγή της.

Σε ό,τι αφορά το γιο του Γ. Σβαρτζ Δημήτρη, αν και συμμετείχε στην Συντροφιά αυτή, το όνομά του δεν πολυαναφέρεται στις επιστολές. Επανεμφάνιση του ονόματός του στις επιστολές έχουμε πάλι από το 1819 όπου τον βρίσκουμε στη Βιέννη στη θέση ενδεχομένως του Δρόσου Κομνηνού.

5.3. Μετά τη σύντομη αναφορά μας στις μερικότερες συντρο-

---

326. Βλ. λ.χ. τις επιστολές 101 και 106 σε σελ. 65 και 106.

327. Βλ. επιστ. 109, σελ. 68.

328. Βλ. επιστολές 105 και 107, σελ. 66, 67.

329. Βλ. επιστολές 110 και 111 σε σελ. 69.

330. Βλ. επιστ. 111, σελ. 70, όπου αναφέρεται «ἡ γαζέτες τοῦ γραμματικοῦ τοῦ Βελή πασια ἄς στέλνωνται ως σᾶς εἰπομε εἰς τό ὄνομα τοῦ Δημητρίου Ἀποστόλου καί Συντροφία καί εἶναι ἄνθρωπος εδώ (=στην Κωνσταντινούπολη) όπού τῆς πέρνι και τίς στέλνει.»

331. Βλ. επιστ. 117, σελ. 72.

φιές που έδρασαν μετά το τέλος της Κοινής Συντροφιάς της περιόδου 1804-1812, ας ξαναγυρίσουμε σε μια πιο διεξοδική διερεύνηση και απεικόνιση της δραστηριότητας και των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν από το 1813 μέχρι το 1821, οπότε και παύει ουσιαστικά κάθε αξιόλογη δραστηριότητα στα Αμπελάκια.

Όπως είδαμε το 1813 υπήρχε η συντροφιά των αδελφών Δρόσου και Πολυχρόνη Κομνηνού με τη συμμετοχή και του ανηψιού τους Δημητρίου Γ. Σβαρτς, όπως και η συντροφιά του Ιωάννη Χ" Κώνστα και Δρόσου Χ" Ζαφειρίδη.

Από επιστολή[332] του Δρόσου Κομνηνού, γραμμένη στη Θεσσαλονίκη στις 14 Αυγούστου 1813, που στάλθηκε στο Δ.Γ. Σφαρτζ στη Βιέννη, πληροφορούμαστε ότι η Συντροφιά τους ασχολούνταν με το εμπόριο των κόκκινων νημάτων, του λουλακιού, της ζάχαρης[333], της κανέλας και των *εγγλέζικων νημάτων*. Για τις συνθήκες που επικρατούσαν στα Αμπελάκια, το γράμμα αυτό μας πληροφορεί ότι η κατάσταση ήταν αρκετά δύσκολη· «εἰς τά ἀμπελάκια κακά σήμερον ἀπερνοῦν, *πρώτον ἀπό τά χρέη*, δεύτερον τά χαρτσυλίκια ἐκόπησαν ἀπό κηρόν (...). σκηναίς διαβολικαίς εχουν να γένουν εἰς τά ἀμπελάκια και κρῖμα ὁπου εχει να σκορπίση ἡ χώρα θέλων και μή θέλων», αναφέρεται χαρακτηριστικά.

Το ίδιο έτος από τα ντοκουμέντα του αρχείου Δογάνη πληροφορούμαστε ότι οι δύο Συντροφιές, που προαναφέραμε, δημιούργησαν μια ευρύτερη Συντροφιά που όμως είχε ευκαιριακό χαρακτήρα για να πουλήσουν λουλάκι και κόκκινα νήματα. Για το ενδιαφέρον που παρουσιάζει το συντροφικό αυτό συμφωνητικό το παραθέτουμε ολόκληρο[334]: «Διά τοῦ παρόντος δηλοποιούμεν ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι ὅτι ἐσυμφονήσαμεν καί ἐκάμαμεν συντροφικῶς 6 φορτόματα κανέλα 6 φορτ Λολάκη και 14 1/2 φορτ. Νήματα κόκκινα μέ Μάρκαν DC (= Δρ. Κομνηνός) δια τα οποία εκατεθεσαν ο Δρόσος Κομνηνός καί Συντροφία γρ. 80.000 καί ἀφοῦ πολυθῆ τό πράγμα αὐτό ὁποῦ ἐστάλθη εἰς περιλαβήν τοῦ Δρόσου Χ' Ζαφειρίδη καί Συντρ. εἰς Βιέννα νά γινη ὁ λογαριασμός καί νά πέρνη πρῶτα ὁ Δρόσος Κομνηνός καί Συντροφία τό καπιτάλη ὁπού ἐκατέβαλαν ὁμού μέ τό διάφορόν του προς 12 τά % καί τό κέρδος εἴτε ἡ ζημία (ἤν μή δύνητο) νά μοιράζοντε εἰς δύο μερίδια καί τό ενα νά περνη ὁ Δρόσος κομνηνός καί Συντροφία καί τό ἀλον ὁ 'Ιωάννης Χ' Κώνστα Δρόσος Χ' Ζαφειρίδης καί Συντρο-

332. Βλ. επιστ. 91, σελ. 61. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

333. Σύμφωνα με την επιστολή 91, σελ. 61, η ζάχαρη έφθανε στη Θεσσαλονίκη διαμέσου της Μάλτας.

334. Βλ. «επιστολή» 92, σελ. 61.

φία, δια ασφάλιαν τῶν δύο μερῶν ἔγιναν δύο ὅμοια ὑπογεγραμμένα τή ἰδια ἡμῶν χειρί καί εστο εἰς ἔνδειξιν

1813 αὐγούστου 31 ἀμπελάκια.

Ἰωάννης Χ' Κώνστα Δρόσος Χ' Ζαφειρίδης καί Συντροφία.»

Το Φλεβάρη του 1814 βλέπουμε να υπάρχουν συναλλαγές[335] ανάμεσα στη Συντροφιά των αδελφών Σφαρτζ και τη Συντροφιά του «Δρόσου Χ' Ζαφειρίδη καί Σία». Ενδεχομένως οι συναλλαγές αυτές επεκτείνονταν και στη Συντροφιά των Κομνηνών. Έτσι είχαμε μια ευρύτερη εμπορική συνεργασία ανάμεσα στις τρεις αυτές Συντροφιές. Εκτός και αν η αναφορά στην επιστολή αυτή «διά τούς εἰς Κωνστ. (= Κωνσταντινούπολη;) Ἰωάννην Χριστ. Κομνηνόν καί Συντρ...» αφορούσε άλλη Συντροφιά ή μέλος μιας από τις δύο πρώτες Συντροφιές πράγμα που δεν νομίζουμε ότι συμβαίνει.

Από επιστολή[336] που έγραψε στις 2 του Απρίλη 1814 στα Αμπελάκια ο Πολυχρόνης Κομνηνός προς τους Δρόσο Κομνηνό και Δημήτρη Σφαρτζ στη Βιέννη μαθαίνουμε ότι εγκαινιάστηκε κάποιο νέο σύστημα που όμως δεν αποσαφηνίζεται με ακρίβεια η φύση του. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «διά *τό νέο σίστιμα*, ὁποῦ ἀποφασίσαται πάϊ καλά, *ὅμως διά τούς ἀνθρώπους ὁποῦ διορίζεται χρεία ὅμως νά μᾶς ροτᾶται κιεμᾶς* ἄν μενομεν καί ημεῖς εὐχαριστημένι, μήν αρχίσιτε καθός ἄλλοι, πλήν καταθέτοντας ὁ καθε ενας τάς 10 χιλ. γρ. πάϊ καλά ὅμως χρεία, νά εἴμεθα καί ευχαριστημένοι χρεία νά εἶναι παντού καί δικί μας, νά τά εχον εἰς τό χέρι, νά αφεθῶμεν ἐτζι ἁπλός δέν πρέπι, αὐτί μέ φένεται περισσότερα μετριτά από 40 χιλ. γρ. δέν θα εχουν καί κιτάξετε καλά νά μήν πάθομαι κἄνα χνέρι».

Επίσης στην επιστολή αυτή γίνεται λόγος και για *αγορά αγγλικού νήματος*. Δεν διευκρινίζεται όμως αν πρόκειται για αγορά με σκοπό τη μεταπώληση ή το βάψιμο. Ταυτόχρονα βλέπουμε η Συντροφιά αυτή να έχει αρκετές δοσοληψίες με τη Σμύρνη. Όπως δε θα δούμε σε επόμενα σημεία *οι αμπελακιώτες στο βαθμό που συναντούσαν δυσκολίες στην κεντροευρωπαϊκή αγορά στρέφανε τη δραστηριότητά τους προς τις αγορές της Μικράς Ασίας και της Ανατολής*. Ταυτόχρονα η ίδια επιστολή μας πληροφορεί, ότι την περίοδο εκείνη η επιδημία πανούκλας παρουσίασε έξαρση και είχε πολλά θανατηφόρα κρούσματα: «από τό θανατικόν ὁπου ἠκολούθησεν (...) τά βερεσέδια σου εσινάξαμε με ζόρι πολί ἐξετίας ὁποῦ ἦτον ἡ πανόλις», αναφέρει σχετικά και συμπληρώνει ότι η

335. Βλ. επιστ. 93, σελ. 62.

336. Βλ. επιστ. 94, σελ. 62. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

γενικότερη κατάσταση στα Αμπελάκια ήταν δραματική: «δέν εχον οὔτε ψουμι νά φάγουν τά τῆς χώρας μας εἶναι ἀπερίγραπτα στοχασθῆται συμβολευθηται πός πρεπει νά ζήσομαι καί νά σταθουμε εἰς τήν χώρα μας».

Η ίδια τραγική εικόνα αναδύεται και από επιστολή[337] του Ιωάννη Χ" Κώνστα γραμμένη στα Αμπελάκια στις 7 του Απρίλη 1814 και απευθυνόμενη προς το Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη. Στο γράμμα αυτό με αφορμή τη σοβαρή κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στα Αμπελάκια ο επιστολογράφος επισημαίνει την ανάγκη της ενότητας ανάμεσά τους. Συγκεκριμένα γράφει: «Πολύς κηρός απέρασε ἀδελφέ ὁπού δέν ἀξιόθηκα νά σέ γραψω ὅτι ἐσύ δέν μέ ἐνθυμίθης ὄντας εἰς τόν παράδεισον, *ἡμεῖς εδῶ ἀδέλφια ὅλα τά κακά τά ἔχομε καμετε τά ἀδύνατα δυνατά διά νά ἠμπορέσωμε εἰς τό ἐξῆς νά ζήσομεν νά ζοσθούμε ολοι μαζύ μέ μίαν ψυχήν* νά ομιλήσης μέ τρόπον τούς Μεζηβεραίους διά τήν ὑπόθεσίν μου τί σκοπόν εχουν ἄν ἀγαποῦν νά πάρομε τέλος φιληκά νά σέ δόσο τό πληρεξούσιον».

Πράγματι όπως προκύπτει από τα στοιχεία του αρχείου Δογάνη[338] σε λίγο, γύρω στον Ιούνη, οι Συντροφιές, στις οποίες συμμετείχαν ο Δρόσος Κομνηνός και Ιωάννης Χ" Κώνστας, καταστήσανε την συνεργασία τους ουσιαστικότερη και στενότερη.

Επίσης από το γράμμα[339] που προαναφέραμε για πρώτη φορά αποσαφηνίζεται ότι οι *αμπελακιώτες είχαν αρχίσει να βάφουν και εγγλέζικα νήματα.*

Τέλος, από την τελευταία παράγραφο της επιστολής αυτής φαίνεται ότι πολλοί αμπελακιώτες που συμμετείχαν στην Κοινή Συντροφιά που διαλύθηκε το 1812 είχαν προβλήματα, γιατί δεν είχαν πληρώσει τότε τους απαιτούμενους φόρους. Παραθέτουμε την παράγραφο αυτή για το ενδιαφέρον που παρουσιάζει: «Ὁ πασιας (;) πρό τῆς πτώσεως τῶν Σφαρτζέων εδιόρισε τόν Μοχτερ πασιά νά παρῃ τό μισόν, αὐτός ζητᾶ πάλιν ὅλον *ἡ Συντροφία δέν εἶναι εἰς κατάστασιν οὔτε τό τέταρτον νά πληρόσι*». Είναι χαρακτηριστικό ότι ο επιστολογράφος μιλάει για πτώση των Σβάρτζηδων, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, και η οποία επιβεβαιώνεται πλήρως από τα στοιχεία του αρχείου Δογάνη.

---

337. Βλ. επιστ. 95, σελ. 63. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

338. Βλ. επιστολές 97, 98, 101, 103 κ.ά. σε σελ. 64, 65 και 66.

339. Βλ. επιστ. 95, σελ. 63. Από το γράμμα αυτό προκύπτει ακόμη ότι εκείνη την περίοδο υπήρχε και η Συντροφιά των «Μεζηβεραίων», στους οποίους αναφερθήκαμε στο κεφάλαιο αυτό τόσο στις ενότητες που αναφέρονται στις απαρχές των Συντροφιών όπως και στην πρώτη Κοινή Συντροφιά.

Το Μάη του 1814 βλέπουμε τη Συντροφιά «Ζαφείρης Ἀθανασίου καί Συντροφία» που δραστηριοποιούνταν στην «Πέστη» να συνεργάζεται με τη Συντροφιά του Δρόσου Κομνηνού στο εμπόριο του καφέ[340].

Από επιστολές που γράφτηκαν στις 17 του Ιούνη 1814 στα Αμπελάκια και στην Κωνσταντινούπολη στις 15 του Ιούλη 1814, πληροφορούμαστε ότι η ευρύτερη Συντροφιά (Δρόσος Κομνηνός, Ιωάννης Χ" Κώνστας κ.ά.) εξακολουθούσε να ασχολείται κάι με το εμπόριο εγγλέζικων νημάτων, κανέλας και λουλακιού. Και ότι αυτή την περίοδο συνεργαζόταν επίσης με τις Συντροφιές «Σφαρτζ και Συντροφία» και «Σαρρῆς Ἰω. γκαραβέλλα και Συντροφία»[341].

Τον Αύγουστο του 1814 σε δύο επιστολές του[342] από τη Βιέννη ο Δρόσος Κομνηνός ζητάει από τα μέλη της Συντροφιάς στα Αμπελάκια: (α) Να προσέχουν τη βαφή των νημάτων, (β) να στέλνουν γρήγορα τα νήματα που έβαφαν, επειδή ο ανταγωνισμός που αντιμετώπιζαν στις αγορές της Ευρώπης ήταν πολύ ισχυρός, (γ) να στραφούν προς τις αγορές της Ανατολής· «ἡ ἀνατολή μᾶς συνφέρει κατά πάντα και διά πάντα δράμετε ὅσον τάχιστα», αναφέρει χαρακτηριστικά ο επιστολογράφος. Από τις επιστολές αυτές επιβεβαιώνεται ότι η εν λόγω Συντροφιά, εκτός από το βάψιμο και το εμπόριο νημάτων την περίοδο αυτή, εμπορευόταν επίσης κανέλα και λουλάκι. Τέλος μαθαίνουμε ότι η επιδημία της πανώλους είχε επεκταθεί στις Σέρρες και τη Σμύρνη με αποτέλεσμα να εμποδίζονται στις συναλλαγές τους εξ αιτίας της.

Ιδιαίτερα κρίσιμη έγινε η κατάσταση στα Αμπελάκια το φθινόπωρο του 1814 όπως πληροφορούμαστε από γράμμα[343] που έστειλαν στις 29 του Σεπτέμβρη 1814 ο Ιωάννης Χ" Κώνστας και ο Πολυχρόνης Κομνηνός από τα Αμπελάκια στο Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη: «ἡμεῖς εδω εὑρισκόμεθα ὡσάν τά πρόβατα, ὀπού τά κυνηγᾶ ὁ λύκος πρό ὀφθαλμῶν εχομεν τόν ὄλεθρόν μας *ἡ χώρα μας· καμμιά ἐλπίδα διά νά διορθοθῆ ποῖος νά βαστάζη μιά τετοια χωρα ὁποῦ χρειάζεται τόν χρόνον ὑπέρ τάς 150 χιλ. γρ. διά να ξεχορήση ελπίδα σωτηρίας.* σκοπόν εχουμε να πιγένουμε διά *Νυγρήτα* να δουλεύσομεν ἐκεῖ, *ὁπού εἶναι ελευθερια* κιρχανας ετιμος, χωρίς χαμούρες ἔμβασμα καί βγάλσιμον πραγματίας καί λίσιμον

340. Βλ. επιστολές 96, 99 και 102 σε σελ. 63, 64 και 65.
341. Βλ. επιστολές 97 και 98, σελ. 64.
342. Βλ. επιστολές 100 και 101, σελ. 65.
343. Βλ. επιστ. 103, σελ. 66. Σύμφωνα με την επιστολή αυτή οι συνθήκες λειτουργίας των νηματοβαφείων στη Νιγρίτα Σερρών ήταν προσφορότερες από ότι στα Αμπελάκια. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

από τά τελόνια όπού ζητοῦν νά μᾶς καταπιοῦν ἐδῶ δουλιά περισσότερον δέν ἠμποροῦμεν νά κάμωμεν διότι οὔτε 6 μῆνες δέν βαστοῦμε τά ἴδια νήματα ὁποῦ ἐβάψαμε καί σᾶς εστείλαμεν τρέχουν εδο τόρα πρός γρ. 14 τήν ὀκᾶ.», αναφέρεται χαρακτηριστικά. Ταυτόχρονα οι επιστολογράφοι βλέπουμε να παραπονούνται για τους ψηλούς τελωνειακούς δασμούς που ανέβαζαν το κόστος των παραγόμενων βαμμένων νημάτων.

Στα 1815 οι διάφορες συνεργασίες ανάμεσα στις επιμέρους Συντροφιές πυκνώνουν. Μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι συνεργασίες ανάμεσα στις Συντροφιές του «Δρόσου Κομνηνού, Ιωάννη Χ" Κώνστα» και του Σαρρή Γκαραβέλλα[344]. Επίσης το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς σημειώνεται και μια ευρύτερη συνεργασία ανάμεσα στις προαναφερόμενες Συντροφιές και τη Συντροφιά του Ιωάννη Μεγαλιού[345]. Ταυτόχρονα συνεχίζει τη δραστηριότητά της η Συντροφιά των Σφαρτζ[346]. Και την περίοδο αυτή το κύριο αντικείμενο της δραστηριότητας των Συντροφιών αυτών ήταν η βαφή και το εμπόριο των νημάτων. *Μάλιστα επιβεβαιώνεται ότι οι αμπελακιώτες έβαφαν και εγγλέζικα νήματα:* «Ἴδαμεν καί τήν πώλησιν τῶν 6 Νομπετίων ἐγκλέζικων κοκκίνων Νημάτων τό πῶς ἐζιμειώθιμεν ὁπού τό εἴχαμε τό λάδι εὐγαλμένον»[347].

Αναφορικά με τις πωλήσεις εγγλέζικων νημάτων από τους αμπελακιώτες μας πληροφορεί επιστολή του αρχείου Δογάνη[348]. Για το ενδιαφέρον που παρουσιάζει την παραθέτουμε ολόκληρη:

«Διά Βιέννα τοῖς ἐντιμοτάτοις Κυρίοις Δρόσῳ Κομνηνῷ καί Συντρ.

1815 Ἰουλίου 22 Θεσσαλονίκη.

... Ειδοποιῶ σας ὅτι *ἔφθασεν εδώ καί τό ἐγκλέζικο Νήμα από τριέστι 60 πακέτα. τά περίλαβεν ὁ Ἰω. Γ. Ἴβου καί μᾶς ἔδοσεν ἀγοραστάς πρός γρ. 21 τήν ὀκά* καί ἄν εὔγουν εἰς τά 22 θά τό δώσομεν ἐλπίζω νά αφίνη καλούτζικον κέρδος καί λοιπόν *ἐξακολουθάτε ὁπού νά στέλνεται από μερικόν διά νά εὐγάζομε τίποτες.* εδώ κατά τό παρόν δέν ευρίσκοντε κυρατζίδες προσμένονται... ὑγιαίνετε

Ἰωάννης Χ' Κώνστα»

Επίσης σε επιστολή [349], γραμμένη στην Κωνσταντινούπολη

344. Βλ. επιστολές 105, 107 και 110 σε σελ. 66, 67 και 69.
345. Βλ. επιστ. 109, σελ. 68.
346. Βλ. επιστ. 108, σελ. 68.
347. Βλ. επιστ. 105, σελ. 67.
348. Βλ. επιστ. 106, σελ. 67.
349. Βλ. επιστ. 107, σελ. 67.

στις 29 του Ιούλη 1815 με την υπογραφή «Σαρρῆς γκαραβέλλας καί Συντροφία» και σταλμένη στο «Δρόσο Κομνηνό καί Συντροφία» στη Βιέννη, αναφέρεται «*διά τό ἐγκλέζικο Νήμα* όπού προσμένομαι εδείξαμεν τά Να εἰς εναν ἀγωραστήν μᾶς ἐζήτησεν νά τοῦ τά δώσωμαι εἰς τά *22 γρ. τήν ὀκά* κροστόν ὄχι σνάπαλον. ἄμποτες νά μᾶς ελθη ὀγλίγορα καί νά εὔγη κροστόν καί πρώτα ὁ ἅγιος θεός θέλωμαι πάρει τά 23 γρόσια». Στη συνέχεια γίνεται λόγος για το κατά πόσο υπήρχαν δυνατότητες να ασχοληθούν και με το εμπόριο άλλων ειδών παράλληλα με το βασικό τους αντικείμενο.

Για την κατάσταση στα Αμπελάκια στην ίδια επιστολή αναφέρεται χαρακτηριστικά, με αφορμή την *προώθηση κόκκινων νημάτων στην αγορά της Ρωσίας*, «νά ἐπιτύχεται καλάς πωλήσεις (...) καί νά μᾶς εμβάσεται τά μετρητά νά ἐγκαρδιώσωμαι τούς ἐν πατρίδι».

Σε γράμμα[350] του Πολυχρόνη Κομνηνού, που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 9 του Αυγούστου 1815 και στάλθηκε στο «Δρόσο Κομνηνό καί Συντροφία» στη Βιέννη, σχετικά με τις πωλήσεις του εγγλέζικου νήματος αναφέρεται: «δεν εχομε καμίαν εἴδησιν ἀπό Θεσσαλονίκην ἄν εφορτώθησαν τά 16 φορ. Νήματα *καί ἄν τό ἐγκλέζικον Νίμα ἐπολυθη ελπίζωμεν εἰς τά 22 γρ. νά ἐπολύθη*». Επίσης μαθαίνουμε ότι η Συντροφιά αυτή συμφώνησε να δημιουργήσει μια ξεχωριστή Συντροφιά στη Σμύρνη για να βάφουν και να πουλάνε εκεί νήματα. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «*ἐσυμφονήσαμε μέ τόν Κωστ. Διμητρίου καί εκάμαμεν μίαν ξεχωριστήν Συντροφίαν* νά καταθέσι αὐτός 50 χιλ. γρ. μέ τό διάφορον πρός 12 τα % τοῦ χρόνου καί *νά πιγένουν δύο δία Σμύρνην νά ἀνίξουν εκεῖ ὀσπήτιον νά πραγματεύουν Νίματα αν συμφερει νά βάψουν εκεῖ* ἤτοι τά στέλνι εδώ νά βαλωμεν διά *ξεχωριστόν συντροφικόν λογ/σμόν ὅτι ηθελε μεταχειρισθή κέρδος ἤ ζημία ὅ μή γένοιτο νά μοιράζητε εἰς δύο μερίδια*». Τέλος, διαπιστώνεται ότι υπήρχε συνεργασία ανάμεσα στη Συντροφιά του Δρόσου Κομνηνού και τους «Σφάρτζ καί Συντροφία».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή που γράφτηκε στις 13 του Σεπτέμβρη 1815 στην Κωνσταντινούπολη και από την οποία διαπιστώνεται ότι:

α. Τότε είχε διαμορφωθεί στενή συνεργασία ανάμεσα στις

350. Βλ. επιστ. 108, σελ. 68. Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη προκύπτει ότι το ύψος του τόκου στην περίοδο 1770-1820 παρέμενε σταθερό στο επίπεδο του 12%. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

Συντροφιές: «Δρόσος Κομνηνός και Συντροφία», «Ἰωάννης Μεγαλιός καί Συντροφία» καί «Σαρρῆς Γκαραβέλλας καί Συντροφία».

β. Αντικείμενο της ευρύτερης αυτής συνεργασίας, που δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν σύσταση Κοινής Συντροφιάς γιατί είχε ευκαιριακό χαρακτήρα, ήταν: Η πώληση εγγλέζικων νημάτων, ρούχων, πανιών (μουσελήνων), καμφοράς, πιζαριού (που άφηνε κέρδος 300% περίπου), σαλεπιού, μαζύ, πριονιών και ξυραφιών[351].

Από επόμενη επιστολή[352] που γράφτηκε και αυτή στην Πόλη στις 13 του Σεπτέμβρη 1815 με αποστολέα τη Συντροφιά «Σαρρῆς γκαραβέλλας καί Συντροφία» και απευθύνεται πάλι στους «Δρόσο Κομνηνό καί Συντροφία» στη Βιέννη, μαθαίνουμε ότι ο Κώστας Χ" Δημητρίου έφθασε τελικά στη Σμύρνη με σκοπό να οργανώσει τη βαφή και το εμπόριο των νημάτων στην περιοχή.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι όπως προκύπτει από την αλληλογραφία της περιόδου αυτής *το κέντρο βάρους της δραστηριότητας των αμπελακιωτών από τον άξονα Αμπελάκια-Βιέννη είχε μετατοπιστεί προς τον άξονα Βιέννη-Κωνσταντινούπολη.*

Με την ήττα της Γαλλίας στο Βατερλώ και κυρίως από το 1816 και εδώ οι συνθήκες για τους αμπελακιώτες επιδεινώθηκαν ακόμη περισσότερο. *Από τις ίδιες τις επιστολές του αρχείου Δογάνη καταφαίνεται ότι τα εγγλέζικα νήματα άρχισαν να κυριαρχούν πλήρως στις ευρωπαϊκές αγορές και να διεισδύουν όλο και περισσότερο στην οθωμανική αγορά. Σύμφωνα πάντα με τις επιστολές αυτές τα αγγλικά νήματα όχι μόνο ήταν φθηνότερα αλλά και δουλευόντουσαν καλύτερα από ό,τι τα αμπελακιώτικα.* Με βάση τις εξελίξεις αυτές η κατάσταση στα Αμπελάκια γίνεται όλο και πιο δύσκολη. Ας δούμε όμως συγκεκριμένα τα στοιχεία που στηρίζουν τις διαπιστώσεις μας αυτές.

Σε επιστολή[353], γραμμένη στην Κωνσταντινούπολη στις 12 του Φλεβάρη 1816 από το Σαρρή Γκαραβέλλα και Συντροφία και απευθυνόμενη στο Δρόσο Κομνηνό και Συντροφία στη Βιέννη, αναφέρεται ότι «*ἡ πρώτη Βάλλα του εγγλέζικου Νήματος* (...) *εὐθασεν καί τό επωλήσαμε*». Στη συνέχεια *ο επιστολογράφος τους συμβουλεύει να προμηθεύονται νήματα από καλά εγγλέζικα εργο-*

351. Βλ. επιστ. 109, σελ. 68. Στο γράμμα αυτό αναφέρεται ότι τα προϊόντα της Τουρκίας ήταν φθηνότερα στην Πόλη από ότι στη Σμύρνη. Επίσης δίνονται ορισμένες τιμές. Έτσι λ.χ. το εγγλέζικο νήμα πουλούνταν 22 γρόσια η οκά, το σαλέπι 10 γρ. η οκά κ.λπ.

352. Βλ. επιστ. 110, σελ. 69.

353. Βλ. επιστ. 111, σελ. 69. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

στάσια: «τό Ν 24 και 26 (...) νά εἶναι ἀπό τήν καλήν φάμπρικαν (...) αἱ καλαῖς φάμπρικες εἶναι τά ἀλησίδια των μέ κίτρινην κλοστήν ἀλησιδιασμένα καί μερικαί μέ κόκκινον. *αὐτό τό νῆμα εἶναι εδῶ εἰς ὑπόληψιν επειδή καί τό ηὗραν νά δολεύεται καλά τότε ἴσως παρωμε τοῖς μετρητοῖς γρ. 22.* ἀδελφοί *εἰς τό νά ζήσωμεν εἰς πατρίδα πολλάκις σᾶς τό εἴπαμεν ὅτι εἶναι τοῦ ἀδυνάτου*».

Επίσης γίνεται αναφορά στις διαφωνίες που υπήρχαν με τον Πολυχρόνη Κομνηνό στα Αμπελάκια. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «ἄν περπατήσωμαι μέ τό κεφάλι τοῦ κύρ πολυχρόνη διά νά ὀφεληθῆ αὐτός 1000 γρόσια τόν χρόνον ἔμεινεν τό κοινόν ἔργον μας Νεκρόν δύω χρόνους καί μᾶς *ἐσκλάβοσε καί τόν κόσμον μας ἔχωντας τό γκοτζιαμπασλήκι του*[354] *δέν τούς ἄφινεν νά φύγουν* καθώς καί αἱ πρασσοῦσες χωρίς ἄνδρα ἔφυγον. ἐφωνάζαμε *ὁ τόπος μας δεν μᾶς χορι* νά λοιπόν ἡ ἀρχή τήν ἐξεβήασαν μέ τά κακορίζικα γραψήματα τοῦ κύρ πολυχρόνη». Τελικά, οι διαφορές αυτές στις αρχές του Ιούλη οδήγησαν σε ρήξη της συνεργασίας ανάμεσα στις δυο Συντροφιές[355]. Τέλος, διαφορές υπήρχαν και ανάμεσα στους «Τζαντζαλαίους» και τη Συντροφιά «Σφάρτζ καί Συντροφία» που αποτελούσαν ξεχωριστές Συντροφιές[356].

Για την κυριαρχία των εγγλέζικων νημάτων μας πληροφορεί και η επιστολή που στάλθηκε στον Πολυχρόνη Κομνηνό στα Αμπελάκια από τη Βιέννη στις 23 του Ιούλη 1816. Εκεί διαβάζουμε ότι πρέπει να σταματήσουν τα «χαρτζιλίκια» και να παράγουν φθηνά και καλά νήματα, γιατί ο ανταγωνισμός ήταν σκληρός. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «ακριβόν ψώνον τραβατε χερι νά μᾶς προβλέψητε *εὐθινα νήματα* ὁποῦ νά μή ζημιώσωμεν ἕως ὅτου οἱ αλλοι Νηματάδες νά μπεζερίσουν. Με τά *χαρτζιλίκια δέν πρέπει νά δίδετε* μητε τοῦ κρεμασμένου τήν φαμίλιαν μήτε τοῦ Μαντζιόλα μέ τόν Μαντζιόλαν πρέπει νά ξεκάμετε. *παρετε ἄλλα μέτρα νά γενη τό πρᾶγμα πολύ εὐθυνότερο. επλάκωσαν τόσα ὥστε τόπον δεν ἔχουν νά τά βάλουν ἔπειτα αι φάβρικες ἐδώ καί ἀλλοῦ κάνουν ἀπό τό ἐγγλέζικον καί τούς δίδει καλλίτερον χέρι διά τοῦτο πρέπει ἡμεῖς νά προσπαθίσωμε νά τό φκιάσωμε εὐθυνά καί καλά*»[357].

Στα 1817 η κατάσταση εξακολουθεί να επιδεινώνεται. Τη χρονιά αυτή έγινε, όπως ήδη αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφά-

354. Σε ό,τι αφορά τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στους κοινοτικούς άρχοντες και τα πρόσωπα που ελέγχανε τις Συντροφιές στα Αμπελάκια θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

355. Βλ. επιστολές 113 και 114 σε σελ. 70-79.

356. Βλ. επιστολές 110 και 111 σε σελ. 69, 70.

357. Βλ. επιστ. 114, σελ. 70-71. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

λαιο και η προσπάθεια από τη Συντροφιά «Δρόσος Δροσινός καί Συντροφία» για εκμηχάνιση της παραγωγής νημάτων[358], που όμως τελικά δεν κατόρθωσε να τελεσφορήσει.

Στο σημείο αυτό αξίζει να διευκρινιστεί ότι μέχρι το 1821, οπότε παύει κάθε ουσιαστική παραγωγική δραστηριότητα στα Αμπελάκια, η μόνη Συντροφιά που αναφέρεται στις επιστολές του αρχείου Δογάνη είναι η προαναφερόμενη. Σε ό,τι αφορά την άποψη που διατυπώνεται από τον Ηλ. Γεωργίου, ότι το 1817 η Συντροφιά του Δρ. Κομνηνού συνεργαζόταν με τη Συντροφιά του Δ. Κουλαθηνού στην Πράγα, δεν νομίζουμε ότι ευσταθεί και τόσο· μάλλον ο Δ. Κουλαθηνός ήταν απλό μέλος της Συντροφιάς του Δρ. Κομνηνού. Διαφορετικά δεν θα έκλινε την επιστολή του προς το Δρόσο Δροσινό με την έκφραση «πρόθυμος δοῦλος Σας»[359].

Τη χρονιά αυτή μπροστά στα αδιέξοδα που διαμορφώνονταν επανήλθαν με οξύτητα στο προσκήνιο και οι δυσκολίες των αμπελακιωτών να αποδώσουν τους οφειλόμενους φόρους στο οθωμανικό κράτος. Ὁ «*αὐθέντης μᾶς ἐπροσμενε ἕως τώρα κατά τό παρόν ἔβαλαν σφίξα καί ζυτᾶ νά ξεπληροθοῦν καί ὅταν ζυτά ὁ αὐθέντης ποῖος ημπορεῖ νά ἀντισταθῆ*», γράφει σε γράμμα του στις 18 του Γενάρη 1817 από τα Αμπελάκια ο Δρόσος Κομνηνός που απευθύνεται στο Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη[360].

Σε επιστολή που γράφτηκε στις 27 του Μάη 1817 στα Αμπελάκια πάλι από το Δρόσο Κομνηνό και απευθύνεται στο Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη[361] βλέπουμε ότι η Συντροφιά αυτή όλο και περισσότερο αγοράζει και πουλάει εγγλέζικο νήμα. Μάλιστα προσπαθεί να διευρύνει τις πωλήσεις νημάτων στις γύρω περιοχές Ραψάνη και Κρανιά, αλλά συναντάει μεγάλες δυσκολίες εξ αιτίας του ανταγωνισμού των ντόπιων· «*δέν μᾶς δέχονταν οὔτε εἰς ράψανην οὔτε εἰς κρανιάν (...) επήγεν ὁ κύρ Νικος εἰς ράψανην καί κρανιάν μέ μερικόν Νήμα. ὁς τόσον δέν ἠμπόρησεν νά κάμει τίποτις* και οί ανοι (= άνθρωποι) ελειπαν, εἰς τόν ἴδιον κερόν εἴχαν φέρη καί από Σμήρνην ἕως 300 ὀκ. ψυλότερον από No 30 καί επάνω καί παστρικόν καί εἰς τά χαρτιά δεμένον... εχθές ἐστείλαμεν πάλι εἰς ράψανη 50 ὀκ. εἰς τόν ἀργύρη», αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον επιστολογράφο.

---

358. Βλ. επιστ. 119, σελ. 73, που γράφτηκε στις 28 του Σεπτέμβρη 1817.

359. Βλ. «επιστ.» 117, σελ. 72. Επίσης βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 11.

360. Βλ. επιστ. 115, σελ. 71. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

361. Βλ. επιστ. 118, σελ. 72. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

Ταυτόχρονα συνεχίζεται η βαφή νημάτων στα Αμπελάκια και η προσπάθεια διοχέτευσής τους στις αγορές της Ανατολής. Όμως η κατάσταση στα Αμπελάκια είχε επιδεινωθεί τόσο, ώστε δεν έβρισκαν ούτε αραμπάδες για να μεταφέρουν τα δέματα στο λιμάνι. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε: «εχθές εβαφισαν δύο Νομπέτια χαμικα καί ελπίζομεν νά εὐχαριστιθίτε μέ τάς βαφάς των. ὁ ψόνος εγινε εἰς γρ. 7 1/2 ἡ ὀκά καί *θελομεν τά στειλη διά Σμύρνην.* κατά τήν διαταγήν σας ὁς τόσον ακερια δέγκια δεν ἠμποροῦμεν νά τά κατεβάσομεν εἰς Σκάλαν μέ τό νά λειπουν τά ἀραμπάδια»[362].

Η παρακμή των Αμπελακιών με τη διαρκή επιδείνωση της κατάστασης παρουσιάζεται αρκετά ανάγλυφα στο παρακάτω απόσπασμα της ίδιας επιστολής, όπου γίνεται αναφορά στην άνοδο του κόστους ζωής που προκαλούσε η συνεχής άνοδος των τιμών· «εδό τό δάνησμα ἐσυκόθικεν μέ τελειότητα καί τίς πίνας νά αποθάνη τινάς 10 γρ. δέν ευρίσκι δάνια. τό ἀλέβρη ἐκατίντησεν εἰς τούς 36 πρ. ἡ ὀκά καί ολα τά επίλοιπα ἐξακολουθούν αὐτό εἰς τήν τιμήν. στοχασθητε μόνον εἰς αλεβρι πόσα χρειάζονται τόν μήνα, τά ὁσπίτια ὁπού πρέπει νά τούς δίδομεν χαρσιλίκι ημεῖς αὐτά τά ὀλίγα ὁπού βάφομεν δέν ἔχομεν κἄν τόσα ὁπού νά δώσομεν τούς καλφάδες[363] ὁπού τό δουλεύουν χαρσιλίκι μερικόν λάδι μάς λύπη καί μέ τί νά πάρομεν τό ὁποῖον ἐφθασεν εἰς 105 πρ. ἡ ὀκά». Και στο υστερόγραφο της ίδιας επιστολής ένας άλλος αμπελακιώτης ο Ν. Δαλγγούνης σημειώνει: «μέ τά χέρια καί ποδάρια καί πλάτες δολέβο μέρα νίχτα (...) εχομεν μεγάλην ἀκρίβειαν»[364].

Φθάνοντας στο φθινόπωρο του 1817 θα αρχίσει η μεγάλη προσπάθεια των αμπελακιωτών της Συντροφιάς του Δρόσου Κομνηνού για να οργανώσουν σε νέα βάση την παραγωγή νημάτων. Μιας προσπάθειας που κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ήταν: (α) Η απόπειρα εκμηχάνισης της παραγωγής βαμβακερών νημάτων. (β) Η χρησιμοποίηση αγγλικού νήματος. (γ) Η διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου βαφής. (δ) Η παραγωγή με χαμηλό κόστος.

Στις επιστολές που καλύπτουν την περίοδο Οκτώβρης 1817-Δεκέμβρης 1819 παρουσιάζεται ανάγλυφα η αγωνιώδης προσπάθεια που καταβλήθηκε για την παραγωγή νημάτων με βάση τις μηχανές. Στην προσπάθεια όμως αυτή, όπως και στα προβλήματα

362. Βλ. επιστ. 118, σελ. 72. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

363. Και από την επιστολή αυτή προκύπτει όπως ήδη έχουμε επισημάνει στο προηγούμενο κεφάλαιο (ενότητα 6.4) ότι με τη βαφή ασχολούνταν τεχνίτες που ήταν οργανωμένοι συντεχνιακά.

364. Βλ. επιστ. 118, σελ. 73.

που δημιουργήθηκαν στην πορεία της, εκτός από σύντομες σχετικά αναφορές, δεν θα ξανασταθούμε[365].

Τα χρόνια αυτά σημειώθηκε σοβαρή χειροτέρευση στην ποιότητα της βαφής των νημάτων[366]. Πέρα από τις αναφορές που κάναμε ήδη για το ζήτημα αυτό στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα θέλαμε να επισημάνουμε με βάση τα γράμματα της περιόδου αυτής την έντονη πίεση που ασκούσαν διάφορα μέλη της Συντροφιάς που βρίσκονταν στο εξωτερικό στους συντρόφους τους στα Αμπελάκια για να προσέχουν ιδιαίτερα τη βαφή των νημάτων. Επειδή όπως διαβάζουμε αυτή είχε πάψει να είναι τόσο πετυχημένη όπως στο παρελθόν, χάρη στην οποία άλλωστε όφειλαν σε μεγάλο βαθμό την προσέλκυση του ενδιαφέροντος των καταναλωτών. Πριν παραθέσουμε όμως συγκεκριμένες πληροφορίες και στοιχεία σχετικά με το ζήτημα αυτό, θα θέλαμε να διατυπώσουμε μερικές σκέψεις για τους λόγους που οδήγησαν στην πτώση της ποιότητας της βαφής των αμπελακιώτικων νημάτων. Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο κρίσιμο αυτό ερώτημα, πρέπει πρώτα να θυμηθούμε ότι η επιτυχία της κόκκινης βαφής των παραγόμενων στα Αμπελάκια βαμβακερών νημάτων, όπως είδαμε διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο, οφειλόταν βασικά στην επιδεξιότητα των αμπελακιωτών βαφέων. Έχοντας αυτό υπ' όψη μας νομίζουμε ότι την κύρια αιτία της χειροτέρευσης της ποιότητας της βαφής των νημάτων πρέπει να την αποδώσουμε στη φυγή από τα Αμπελάκια, κυρίως προς τις παροικίες, πολλών αμπελακιωτών ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν και πολλοί βαφείς. Φυγή που προκλήθηκε πρωταρχικά από την οικονομική παρακμή των Αμπελακιών και στην οποία συνέβαλλε επιταχυντικά και η θανατηφόρα επιδημία πανώλους που χτύπησε τα Αμπελάκια, όπως είδαμε, για αρκετά χρόνια.

Ας γυρίσουμε όμως στην αποτύπωση με βάση τις πηγές που διαθέτουμε των τελευταίων κρίσιμων για τους αμπελακιώτες χρόνων, όπως και στα δύσκολα προβλήματά τους.

Σε επιστολή[367] που γράφτηκε στη Βιέννη στις 28 του Οκτώβρη 1817, και που αποσπάσματά της παραθέσαμε ήδη, αναφέρο-

365. Σχετικά βλ. επιστολές 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 134, 135 όπως και το προηγούμενο κεφάλαιο όπου παραθέσαμε αποσπάσματά τους στην ενότητα την αφιερωμένη στην εκμηχάνιση της παραγωγής βαμβακερών νημάτων.

366. Βλ. επιστολές 119 (απόσπασμά της παραθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο), 121, 125 και 127 σε σελ. 73, 74, 75, 78, 79 και 80.

367. Βλ. επιστ. 119, σελ. 73. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

νται σχετικά με την χειροτέρευση της βαφής των νημάτων τα παρακάτω σημαντικά στοιχεία: «σᾶς λέγομεν ὡς ἀδελφούς *νά δίδετε προσοχήν εἰς τάς βαφάς* ὅταν δέν εἶναι ὅμοια νά τά δίδετε δύω βαφαῖς. *ηὕραμεν πολλούς ἀπό Βοημίαν καί ἀπό Στέρεμβεργ οἱ ὁποῖοι ζητοῦν εγκλέζικο νῆμα Μύλατ βίστι από Ν 28,30 βαμένα νά εἶναι ὅμως κατά τόν εδικόν μας τρόπον* λοιπόν νά βάλητε νά γνεσθοῦν εἰς μίαν μασίνα τά τοιούτα Να Μύλατ βίστι προσοχήν νά δωσετε εἰς ταῖς βαφαίς νά πάρωμεν κατ' ἀρχάς τήν καλήν φήμην νά εἶναι τό νῆμα τῶν μασινίων από 20 Ν εως 26 κλωσμένον καί ἀπό 28 εως 36. φκιάνεται ὀλίγα κατ' ἀρχάς διά δοκιμήν. διατί ἀδελφοί *μόνον ἡ καλή μπογιά πωλῆ τό πράγμα* νά δώσετε προσοχήν ὁταν ἀνάμεσα εὐγενει ἀνόμοιον νά τό μεταβάφετε. ὅλοι οἱ Νηματάδες ἐκαταζημιώθησαν (...). *τήν δουλιάν νά τήν κυνηγήσωμε εχομεν νά ὑπερπλουτίσωμε*».

Από την επιστολή αυτή, όπως και από άλλες, βλέπουμε ότι οι εκπρόσωποι της Συντροφιάς στη Βιέννη, που ήταν αρκετά κατατοπισμένοι για τις συνθήκες της ευρωπαϊκής αγοράς, δεν πίστευαν μόνον ότι αν πρόσεχαν τη βαφή και ταυτόχρονα εκσυχρόνιζαν την παραγωγή νημάτων ότι θα επιβίωναν αλλά ότι παράλληλα μπορούσαν να αποκομίσουν και υπερκέρδη. Πρόκειται για απλή αισιοδοξία ή για πραγματική δυνατότητα; Μια εκμηχάνιση της παραγωγής σε περιορισμένη κλίμακα σαν και αυτή που επιχειρήθηκε, αρκούσε για την ανάκαμψη της παραγωγής νημάτων στα Αμπελάκια τότε; Δεν το νομίζουμε. Γιατί από τη στιγμή που στον ευρωπαϊκό και οθωμανικό χώρο άρχισαν να εισβάλλουν μαζικά τα αγγλικά νήματα όχι μόνο τα περιθώρια για μεγάλα κέρδη περιορίσθηκαν αλλά άμεσα μπήκε θέμα επιβίωσης της αμπελακιώτικης νηματοπαραγωγής, που για να σταθεί έπρεπε να προχωρήσει στη μαζική παραγωγή νημάτων με χαμηλό κόστος και τη διάθεσή τους σε ανταγωνιστικές τιμές. Υπήρχαν όμως τέτοια περιθώρια για μια παραγωγή μεγάλης κλίμακας από τη Συντροφιά αυτή ή γενικότερα τους αμπελακιώτες τότε; Δεν το νομίζουμε. Στο ζήτημα όμως αυτό θα επανέλθουμε αργότερα, όταν θα αναφερθούμε στις αιτίες παρακμής της αμπελακιώτικης περίπτωσης και στις γενικότερες εξελίξεις που είχαν σημειωθεί στην οθωμανική κοινωνία όπως και στις κυρίαρχες οικονομίες.

Και φθάνουμε έτσι στα 1818 όπου επανεμφανίζεται στην κρίσιμη αυτή στιγμή που οι αμπελακιώτες χρειάζονταν για να μπορέσουν να εκσυγχρονίσουν την παραγωγή τους μεγάλες ποσότητες κεφαλαίου το πρόβλημα των δοσιμάτων που όφειλαν να δίνουν στο οθωμανικό κράτος.

Σε επιστολή[368] του Δρόσου Κομνηνού που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 10 του Μάη 1818 και απευθύνεται «τῷ ἐντιμωτάτῳ κυρίῳ Δρόσῳ Κομνηνῷ» στη Βιέννη διαβάζουμε τα παρακάτω ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με το θέμα των *δοσιμάτων*: «... Ἐπροσμέναμεν αὐτά τά κακορίζικα ασπρα ὁπού θά γένουν αἴτιον τοῦ ἀφανισμοῦ μας ἐκατήντισαν νά φωνάζουν ὄχι μόνον ὁ αὐθέντης ἀλλά καί ὅλος ὁ κόσμος ὅτι ὁ Πολυχρόνης[369] *επῆραν τά αὐθεντικα μετρητά καί τά πραγματεύη*... ὁ αὐθέντης πρό 10 ἡμέρες ἐβγῆκεν ἀπό Τύρναβον διά Δέσιανην εἰς Ἀρμηρόν καί ἐπρόσταξε εἰς τόν κύρ πολυχρόνη νά πιγένι κοντά του μέσον τοῦ Μοραϊτη καθώς μανθάνομεν ὁ Πολυχρόνης ἀρώστησε από τόν κύρ Δημήτριον Σφάρτζ ὁ ὁποῖος ἦλθεν ἀπ' ἐκεῖ μανθάνομεν, ὅτι τόν ἐπῆγαν εἰς ρετζανην εἶναι κατάκητος αφοῦ εβγηκεν εἰς τόν αὐθεντην εκεῖ νά εἶπεν μύρια ἐναντιον τοῦ πολυχρόνη καί *ότι θά μᾶς πάρη καί τά τζηκρίκια*. επρεπε νά καμητε εναν τρόπον νά γλυτόσιτε ἀπό τόν γκαζέπη *δέν τολμοῦμεν νά σᾶς παραστήσομεν τόν κύνδηνον ὁποῦ εβρισκόμεθα* εἰς τί βαθμόν. ἔπρεπε νά πασχίσητε νά ἔμβουν μίαν ωραν πρωτήτερα *ἀπό νά μήν πέση ὅλη ἡ χώρα εἰς τήν ὀργήν του διατί του τά ὑποσχέθηκαν μίαν φοράν καί τά ἐκατέβασεν ἀπό τά ὅσα τόν χρεωστεῖ ἡ χώρα μας*».

Το απόσπασμα αυτό, που κατά τη γνώμη μας είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό, γιατί αποσαφηνίζει ότι την ευθύνη για την οξύτητα στις σχέσεις με τον Αλή την έφεραν οι ίδιοι οι αμπελακιώτες. Έτσι βλέπουμε ότι ο Αλής και παρατάσεις τους χορηγούσε και εκπτώσεις τους έκανε. Εκείνοι, όμως, προτιμούσαν να χρησιμοποιούν τα χρήματα στις εμπορικές τους δραστηριότητες καθυστερώντας με τον τρόπο αυτό την εξόφλησή τους.

Φυσικά, στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν πρέπει να συγχέεται, όπως γίνεται από ορισμένους μελετητές, το πρόβλημα του ύψους των δοσιμάτων που αποδυνάμωνε τη σωρευτική ικανότητα των αμπελακιωτών με τη στάση του Αλή που αποδείχνεται από τις ίδιες τις πηγές που παραθέτουμε ότι κάθε άλλο παρά εξοντωτική ήταν για τους αμπελακιώτες. Στο κρίσιμο όμως

368. Βλ. επιστ. 120, σελ. 74. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

369. Πρόκειται για τον Πολυχρόνη Κομνηνό που όπως είδαμε είχε την ιδιότητα του κοινοτικού άρχοντα και ταυτόχρονα ήταν από τους βασικούς παράγοντες της πιο ισχυρής Συντροφιάς. Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη γίνεται σαφές ότι οι αμπελακιώτες κοινοτικοί άρχοντες συχνά αντί να καταβάλλουν στις οθωμανικές αρχές τα χρήματα που συγκέντρωναν για τα οφειλόμενα δοσίματα τα χρησιμοποιούσαν για τις ανάγκες των Συντροφιών, συνήθως της πιο ισχυρής, μιας και παράγοντές τους μονοπωλούσαν τα κοινοτικά αξιώματα.

αυτό θέμα θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε, όταν θα αναφερθούμε στα αίτια παρακμής του αμπελακιώτικου φαινόμενου.

Επίσης από την επιστολή αυτή, όπως και από άλλες που παραθέσαμε προηγουμένως, διαπιστώνεται ότι τα πρόσωπα που λογοδοτούσαν για την απόδοση των δοσιμάτων στις οθωμανικές αρχές, ήταν οι επικεφαλής των κάθε φορά πιο σημαντικών Συντροφιών. *Γεγονός που καταδείχνει τη σύμφυση που υπήρχε στο επίπεδο των προσώπων ανάμεσα στα κοινοτικά όργανα και στους αρχηγούς των Συντροφιών.*

Και για να επανέλθουμε στα δύσκολα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η αμπελακιώτικη αυτή Συντροφιά, αναφέρουμε ότι με το να μη διαθέτει ρευστά διαθέσιμα εκείνη την περίοδο δεν μπορούσε ακόμη να βάψει και το νήμα (εγγλέζικο και ντόπιο) που είχε στη διάθεσή της. Ταυτόχρονα και οι μηχανές έμεναν ανενεργές. Παραθέτουμε τη σχετική πληροφορία όπως ακριβώς διατυπώνεται στην επιστολή: «*μήν εχοντας οὔτε παρά εἰς τό χέρι στέκονται ἄβαφα καί ἄν δέν μᾶς ἐμβάσητε σκολνοῦν καί τά τζηκρίκια* διατί όπού δουλεύουν θέλουν καθημερινώς τήν δούλευσιν των»[370].

Λίγες μέρες αργότερα στις 26 του Μάη 1818 ο Δρόσος Κομνηνός απαντώντας[371] από τη Βιέννη στο γράμμα που μόλις παραθέσαμε, πληροφορεί τα μέλη της Συντροφιάς στα Αμπελάκια για τις δυσκολίες που υπήρχαν σε ό,τι αφορά τη διάθεση των αμπελακιώτικων νημάτων στις ευρωπαϊκές αγορές. Συγκεκριμένα αναφέρει: «... σᾶς ζωγραφίσαμεν κατά τό δυνατόν τήν παντελῆ δυστυχίαν τῆς ἐδῶ πιάτζας καί ἐξωτερικοῦ γενικῶς, οἵαν ποτέ οἱ πραγματευταί δέν ἐνθυμοῦνται τοιαύτην. αὕτη ἡ δυστυχία μᾶς τρόμαζε καί τρομάζει σᾶς εἴπομεν νά παύσητε ἀπ' αὐτό τό εἶδος εἰς τάς ἐπαρχίας οἱ νηματάδες κατέγραψαν τήν ἰδίαν δυστυχίαν εἰς τούς φίλους των διά νά παύσουν ἀπ' αὐτό τό εἶδος.» Στη συνέχεια η επιστολή κάνει λόγο για συνεχείς χρεωκοπίες ελλήνων εμπόρων αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «*τομπανίσθηκαν οἱ Γραικοί εἰς τήν πιάτζαν*». Και κατόπιν επισημαίνει ότι *τα εγγλέζικα νήματα ζητιούνταν εκεί όλο και πιο πολύ* παρά το ό,τι δεν συγκρίνονταν με τα αμπελακιώτικα σαν τέχνη. Τους ζητάει δε να προσέχουν στη βαφή των νημάτων και να γνέθουν το βαμβάκι με τις μηχανές, ώστε να βγαίνει πιο ομοιόμορφο και πιο ψηλό. Όμως αξίζει να

370. Βλ. επιστ. 120, σελ. 74. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.
371. Βλ. επιστ. 121, σελ. 74-75. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

παραθέσουμε το σχετικό απόσπασμα για τις χρήσιμες πληροφορίες που μας δίνει: «*Πρέπει ἀδελφοί νά τά βάφετε ὡραία ὅπως ἐκεῖνα τά ἐγκλέζικα τότε ἦτον καί ἄς δέν ζυγιάζουν τόσον πολύ ὅσον μέ τήν ἄλλην τέχνην, αὐτό τό ἐγκλέζικου δέν ἔπαυσε ἀπό το να εξοδεύεται καί διά τούτο τό ἐδικό μας δέν ζητεῖται μά τό νά γεμίση ἡ Γερμανία καί παντοῦ ἀπό φάβρικες.* λοιπόν ὅταν βάφετε πρέπει νά γίνουν εὔμορφα ἀλλέως θέλουν μείνη ἀπώλητα, ὡς καί τά ἄλλα μέ τό νά εἶναι παρδαλά. προσπαθήσατε νά γνέσετε ὅμοιον καί ψιλόν Νήμα καί νά τό πολήσετε νά μήν ὑστερηθῶμε κἄν τό καθημερινόν μας ψωμί. διά τό τραξεμπάγκ(;)[372] φροντίζομε νά τό στείλωμε. πλήν πρέπει καί ἐσεῖς *νά βαλθῆτε νά μάθετε τό γνέσιμον καί τήν τέχνην των μασσινίων* νά δοκιμάσετε εἰσέτι ὀλίγον βαμβάκι στιβαγμένο καί ὕστερα νά τό κάμετε κράμπελ ὅπου ἴσως εὔγει καί κλωστή καλητέρα».

Τέλος, κάνοντας λόγο ο επιστολογράφος για το θέμα των δοσιμάτων με αφορμή τα όσα του είχαν γράψει, αναφέρει: «μέ την ερχομενην ελπίζωμε νά μαθωμε καί τά χρέη τῆς χώρας μας ὁπού νά εσταθιτε τόσον γνωστικοί καί τά εκαματε εως 20 χιλ. γρόσια ἄν εἶναι περισσότερα δέν ἠξεύρομε ποῖος εχει νά τά δώση ὁμοίως καί οἱ αλλοι ἀμπελακιῶτες καθώς δέν ἔχουν ποῖος νά πληρώσι τά τόσα».

Από το απόσπασμα αυτό φαίνεται ότι ο Αλής είχε δεχτεί για μια ακόμη φορά να μειωθεί το οφειλόμενο από τους αμπελακιώτες ποσό.

Σχετικά με τα δοσίματα, που όφειλαν να δίνουν οι αμπελακιώτες, στοιχεία βρίσκουμε και σε επιστολή που γράφτηκε, μάλλον[373], εκείνη την περίοδο στη Βιέννη και στάλθηκε στα Αμπελάκια. Από το γράμμα αυτό συνάγεται, ότι ο υπολογισμός των δοσιμάτων που αναλογούσαν στους αμπελακιώτες γινόταν σε συσχετισμό με τα γύρω πολίσματα. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: «... σήμερον μέ λύπην εμάθαμε ἀπό ενα γράμμα του καραπέτζη από θεσσαλονίκη πρός τόν ἐδῶ γομαρογιάννην Τζαντάλλην ὅτι νά ἦτον νά ἔλθουν ἀπό τήν αγειάν καί ρετζιανην οι Γκοτζιαμπασίδες διά να σᾶς βάλουν οἱ Νεζάμες (;) εἰς τό χρέος καί νά ρίψουν εἰς δεφτερι ἀπό 87 χιλ. γρ. ἐπειδίς *τό περισινόν ὁποὺ ἦτο 63* δέν ἐσυνάχθη σωστόν καί ἔμειναν χιλιάδες 23 ασύναχθης νά τῆς προσθεσι

372. Πιθανότατα εννοεί τον τόρνο που περίμεναν οι αμπελακιώτες (βλ. επιστολή 126, σελ. 80) και στον οποίο αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

373. Βλ. επίστ. 123, σελ. 77. Η ημερομηνία όπως και το όνομα του αποστολέα δεν φαίνονται. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

εἰς τό φετεινόν *ἀλλοίμονον εἰς ἡμᾶς ποῖοι εχουν νά δώσουν τόσα ασπρα ἡμεῖς εἰς τούς καλούς μας καιρούς τόσον χρέος δέν ἠμπορούσαμε νά δώσωμε πόσον μάλλον τόρα ὁπού ἐφθάσαμε εἰς τέτοιο χάλι επρεπε φυσικά νά σηκωθῆτε ὅλοι καί νά πηγαίνετε νά κλάψετε εἰς τόν μεγάλον, ὅτι δέν εμείναμε περισσότεροι ἀπό τόσα ὀνόματα ἄρα τόσα χρέη ἠμποροῦμε ἡμις οἱ πέντε δεκα ἄνθρωποι νά δώσωμε τόσα ἀνυπόφορα δοσίματα.* σᾶς εἶπον ὅτι περισσότερον χρέος ἀπό 500 γρ. δέν εἶμαι εἰς κατάστασιν νά δώσω».

Για το ίδιο θέμα στο υστερόγραφο της επόμενης επιστολής[374] αναφέρεται «νά μοῦ ειπῆτε ἄν ἀληθινά κατέβη ὁ παπας ἕως λάρισαν λέγοντας τις δυστυχίες τῆς ἐλεεινῆς χώρας μας διά νά *κατεβάση* τούς ἰσαμέδες».

Στη δύσκολη αυτή για τους αμπελακιώτες συγκυρία στάλθηκαν και οι μηχανές μαζί με τον ξένον τεχνίτη. Ας δούμε όμως συγκεκριμένα τις σχετικές πληροφορίες όπως αυτές περιέχονται στην επιστολή 123, που απόσπασμά της παραθέσαμε μόλις παραπάνω, και όπου επίσης αναφέρεται: «ἐλπίζομε νά ἐμίσευσεν *τό καράβι από Τριέστι* διά τήν σκάλαν μας τό ὁποῖον καραβάκι εἶναι μαρτίγκος Γραικικός ἴσως ἀπό τάς Μεζελλας *μέ τόν ὁποίον ἔρχονται τά μασσίνια* ὁ ηός μου καί ὁ μαστορης ὀνομαζόμενος λεοπώλτ δι' ὅλα ἐσυμφώνησεν ὁ κύρ κλοκόνης μαζί μέ τό φαγί του 150 κομμάτια βασιλικά τάλληρα καί ὄχι ἄλλο ὅπου εὐχόμεθα εως νά λάβετε τό παρόν μας νά κατάφθασαν εἰς πατρίδα καί πρέπει νά φροντίσετε αφοῦ μάθετε τόν ἐρχομόν τοῦ καραβίου διά νά πηγαίνετε τά ἄσπρα καί νά περιλάβετε ὅλα τά καλαμπαλίκια ὅπου εἰς πλῆθος διά τά ὁποῖα πρέπει νά δώσετε καλήν προσοχήν ὡς νά τά φέρετε εις τό σπίτι επειτα ὁμιλῆτε μέ τόν λεοπόλδον αμποτες νά ευρεθη ενας τόπος καλός... μᾶς λέγει ὁ καπετάνιος δέν θέλει νά ξεφορτώση εἰς τήν σκάλαν μας και οὕτω επρεπε νά ξανασυμφωνήση διά τήν Θεσσαλονίκην μέ μασίνια καί δυω μικρές βάλλαις ἡ μιά μέ *ἐγγλέζικον ἄσπρον Νίμα.* ὅλα εἶναι Ναῦλος 380 γρ. 60 τάληρα διά τούς δυώ αὐτούς λοιπόν φροντίσατε τά δέοντα καλά ἦτον νά ξεφόρτωνε εἰς τήν σκάλαν ὅμως τί νά εἰπῆ τινάς ὅταν δέν εγινε εὐθύς ἔγγραφος συμφωνία. νά δωση ὁ θεός καλή τυχη μέ τόν ηόν μου. τόν λεοπόλδον πρέπει νά τόν περιποιηθῆτε δίνοντας του φαγί καλόν μέτριον μάλιστα τό πρωΐ κρασί χωριστά τό γεῦμα καί βραδι ὥστε θέλει νά πιῆ μίαν ὀκά τήν ἡμέρα ετζι εσυμφωνήσαμεν αλλεως ἠμπορῆ νά δυσαρεστηθῆ καί νά μᾶς αφήση καί μάλιστα εχομεν χρεος νά τόν περιποιηθῶμεν λοιπόν περιποιθῆτον δίδο-

374. Βλ. επιστ. 124, σελ. 78. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

ντάς του 1 ὀνδάν καλόν ὁπού νά κοιμᾶται· *εἰς τάς ἀρχάς χρειάζεται περιποίησις εως οὗ νά βάλωμεν τήν δουλειάν μας εἰς ἔργον τά μασίνια* εστάθημεν ἀτυχῶς ὁποῦ νά μή ξεφορτοθοῦν εἰς τήν σκάλα μας διό σήμερον γράφομεν εἰς τόν κύρ Θ. Χοϊδάν ὁπού νά φροντίση διά τήν περιλαβήν του καί τήν φόρτωσίν του με ἐπίτηδες καϊκι δι' αὐτού τά μασίνια μέ τό νά εἶναι τά σεντούκια μεγάλα ἤτι δια αμαξια εξ ἀνάγκης πρέπει να χαλασθουν εἰς τήν σκάλαν διά νά μή χαθῆ κανένα ἀπό τά ἀνήκοντα εἰς τά μασίνια κομμάτια νά κεταβάσετε εἰς τήν σκάλαν τά κοφήνια ψαράδων ὁπού βάζωντι διά νά μή χαλάσουν εἰς τόν δρόμον»[375].

Σε ό,τι αφορά την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στα Αμπελάκια μας πληροφορεί η επιστολή 124 που στάλθηκε εκεί από τη Βιέννη. Σχετικά στο γράμμα αυτό που απόσπασμά του ήδη παραθέσαμε επίσης διαβάζουμε: «ὁ ηός νά ευρίσκεται πάντα εἰς τόν λεοπώλδον καί ἄν εἶναι τρόπος νά τρόγουν μαζί καί νά κοιμοῦνται μαζί εως ὅτου συνηθίση, *διατί εἰς ἕνα τετοιον τόπον καθώς τήν σήμερον εγινε ενας εντόπιος βαρύνετε νά καθήση πόσω μᾶλλον ἕνας από ερχεται ἀπό την βιένναν (...). ὁ ηός μου πρέπει νά δουλέψη εἰς τά μασίνια διά νά εὐγάλη τό ψωμί του περισσότερο δέν ἔχω νά τόν δώσω*»[376].

Αυτά έγραφε για το γιο του από τη Βιέννη ο Δρόσος Κομνηνός που ήταν από τους βασικότερους παράγοντες της Συντροφιάς. Έτσι, ενώ στο παρελθόν τα παιδιά των εύπορων αμπελακιωτών σπούδαζαν και καταλάμβαναν διευθυντικές θέσεις στις Συντροφιές, τώρα μαθαίνανε το χειρισμό των μηχανών.

Ακόμη πιο κατατοπιστικό για την τραγική κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στα Αμπελάκια είναι το παρακάτω απόσπασμα από την αυτοβιογραφική επιστολή του Γ. Σβαρτζ, που γέρος κι άρρωστος ζούσε στη Βιέννη. Στο γράμμα αυτό που υπενθυμίζουμε ότι γράφτηκε στις 14 του Αυγούστου 1818 ο αποστολέας αναφέρει: «ἐκατάλαβα διά τήν δυστυχίαν ὁπού τραβάτι δέν εχιτε ιγίαν καί ἡσιχίαν ἀπό τούς ανθρώπους από κάθε μέραν σᾶν στινοχοροῦν ἀπό *δοσίματα τις χόρας* καί δέν σᾶς αφίνουν κάθε οραν καί πομπασίρους ὁπόσους κουβαλοῦν εἰς τό σπίτι μας (...). μι λεγις νά σικοθῶ νά ερθο αὐτοῦ καθός ζοῦν ολος ὁ κόζμος καί εγό σάν έρθο *νά μί φιλακώσουν σί κανα ἀνανγγέον νά πιθάνου καθός καί ὁ* τζοπράκι εινι ὁ καλός κόζμος αυτοῦ ολοι αντιχριστι ιμον αυτου καί ολι εγιναν τά μάτχια τους καί καλί και κατότιρι. εἰς το εδικόν μου

375. Βλ. επιστ. 123, σελ. 77-78.
376. Βλ. επιστ. 124, σελ. 78. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

τό σπίτι ἔβγιναν τά μάτχια μου ὁπού τιφλάθικαν. γιοζμας διμίτρης ειδα τα ὅσα τοῦ γράφις διατί νά μιν σι γράψι. νά σιδοσι 50 γρόσια να σι γραψι 5:10 αράδες γραμα νά παριγοριέστι. *τήν σήμερον τά παιδιά ἀλιζμονοῦν τούς γοννίς* πατέραν καί μητεραν δέν θέλουν νά τούς ἐξεύρουν τόν παρακίνησα καί υποσχεθικεν ὅτι θελι παρανγιλι τζιράπια μέγραφες νά ζιτίσου από *τον αδελφό σου δροσινό* νά σᾶς στίλι τζουράπια οὔτε θελι νά σι στιλι. *στέλνει τον ηων τόν κόμην διαυτοῦ φέρνει τζάρκια (=τζικρίκια) νά γνεθουν νίμα*»[377].

Μαζί με όλα αυτά τα προβλήματα ήρθε να προστεθεί και ο ανταγωνισμός που ασκούσαν στα Αμπελάκια τα νήματα της Σμύρνης και των Σερρών. Ἔτσι σε επιστολή[378], που γράφτηκε στη Βιέννη και στάλθηκε στα Αμπελάκια αναφέρεται: «φροντίζετε δεν εκαμαμε άλλην πούλησιν μᾶς χαλνοῦν τά Σερραξίδικα καί τά Σμυρνιά». Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι τα τελευταία αυτά χρόνια οι αμπελακιώτες, όπως είδαμε ήδη, προσπάθησαν να επεκτείνουν τη βιοτεχνική και εμπορική τους δραστηριότητα στη Σμύρνη ή ακόμη πήγαν να δουλέψουν στα νηματοβαφεία της Νιγρίτας Σερρών.

Για το ίδιο θέμα ο Δρόσος Κομνηνός στις 9 του Οκτώβρη 1818 γράφει στον Πολυχρόνη Κομνηνό στα Αμπελάκια: «Τα Σμυρνιά εἶναι πολλά ὡραῖα εἰς τήν βαφήν καί εἰς αὐτά τρέχουν ὅλοι»· στη συνέχεια δε ο επιστολογράφος επισημαίνει ότι πρέπει να προσέχουν ιδιαίτερα τη βαφή των νημάτων: «λοιπόν πρέπει νά τα ματαβάψωμεν (...). ἡ περίστασις το ζητά διά νά λάβωμεν τήν φήμην ὅτι ἔχομεν παστρικόν ὅμοιον μέ ωραίας βαφάς (...). ὁμοίως νά μή μοῦ στέλνετε νήματα τῶν μασινίων ὅταν ἡ κλωστή των δέν βάφεται ἐκεῖνα τῆς Οὐγγαρίας ὁπού σᾶς γράφει ὁ κύρ δρόσος ἄς ηξεύρετε ὅπως πρέπει τά ἔχουν κοντά κελέβια ὡς τά Σμυρνιά ἔτζι τά ζητοῦν εἰς τήν Πέσταν, εκείνα δέ τῶν μακρινῶν δέν γυρίζουν νά τού ἰδοῦν»[379].

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι οι αμπελακιώτες, βλέποντας να χάνουν έδαφος στον τομέα της παραγωγής και του εμπορίου των βαμβακερών νημάτων από τις αρχές του φθινόπωρου του 1818, στραφήκανε και στην παραγωγή υφασμάτων. Γι' αυτό μας πληροφορεί το γράμμα του Πολυχρόνη Κομνηνού που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 9 του Σεπτέμβρη 1818 και στάλθη-

377. Βλ. επιστ. 122, σελ. 75-76. Υπενθυμίζουμε ότι παραλήπτης της επιστολής αυτής ήταν η γυναίκα του. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

378. Βλ. επιστ. 125, σελ. 76. Η ημερομηνία και το όνομα του αποστολέα δεν φαίνονται.

379. Βλ. επιστ. 127, σελ. 80.

κε στο Δρόσο Κομνηνό στη Βιέννη. Στην επιστολή αυτή διαβάζουμε[380]: «*διά τά χτένια τά ψιλικάνια καί τόν μάστοριν διά τό ὕφασμα ἐλπίζομαι νά φροντίσετε νά μᾶς ἔλθουν μέ αυτά μήπος απολαύσομε τίποτες διατί τό νημα δέν θέλουν νά τό πάρουν* εἰς τά 16 γρ. τήν ὀκά τό πέρνουν. καί με 5 ἕως 6 μίνες διορία. *εχομεν να πληροσομεν αὐτούς ὁπού δολεβουν τί φοβόμεθα θά τούς σκολάσομεν*».

Στο ίδιο γράμμα γίνεται αναφορά και στο ζήτημα των *δοσιμάτων* που απασχολούσε έντονα τη Συντροφιά και γενικότερα τους αμπελακιώτες. Με το ζήτημα αυτό, όπως είδαμε προηγούμενα, είχε συνδεθεί και το όνομα του Πολυχρόνη Κομνηνού που μετά τις ιστορίες που είχε για το θέμα αυτό με τις οθωμανικές αρχές επανήλθε στα Αμπελάκια. Έτσι απαντώντας προς τα μέλη της Συντροφιάς στη Βιέννη, που πριν από λίγο είχαν γράψει ότι «μέ πόθο προσμένομε νά μάθομε τί απέκαμαν οἱ ἡμέτεροι εἰς τόν Βεζήρ αμποτες νά μᾶς ελεηση δέν εἶναι τρόπος μέ τόσα δοσίματα ποῖος νά δώσι τόσα ἄσπρα; ἡμεῖς μετρούμεθα δόξασι ὁ θεός ὁπού δέν ἐμείναμε τίποτε»[381], τους πληροφορεί ότι «ἐπειδίς εγνωρίζετε τήν κακίαν τῶν προκομένων συμπατριωτών μας ἠμπορῆτε νά συμπεράνητε τί ἄλλα περισσότερα καταλαλοῦν ὁ λεονάρδος ὁ Χ. Αλέξιος εἶπεν τά μύρια ὅτι θα πιγένι εἰς τόν πασιά νά τού πῆ ὅτι ἡμεῖς κατακρατοῦμε τά ἄσπρα 35 χιλ. γρ. τόσον κηρόν καί εδώ καταθλίβουν εἰς πτώχια. ζητοῦν να βεβαιοθοῦν από τόν λογαριασμόν τοῦ κριτηρίου νά σταλθῆ αὐτός ὁ λογαριασμός διορθωμένος καί πόσα εἰς τά ἀφιερώματα τῆς χώρας καί ἀπό τό σχολίον»[382].

Τέλος, σχετικά με το θέμα αυτό στο αρχείο Δογάνη υπάρχει —πράγμα που δεν είναι τυχαίο— ειδοποίηση για να παρουσιασθούν οι εκπρόσωποι των αμπελακιωτών, οι «κουζιαμπασίδες», «εἰς τήν ἱεράν κρίσιν κατά τήν προσταγήν τοῦ μουλαμπεϊ εφένδη»[383].

Φθάνοντας στα 1819 που είναι και η χρονιά που για τελευταία φορά παρουσιάζεται μια κάποια άξια λόγου δραστηριότητα, η κατάσταση βλέπουμε να οδηγείται προς το τελικό αδιέξοδο. Τα Αμπελάκια όλο και περισσότερο εγκαταλείπονται από τους κατοίκους τους. Έτσι ένας από τους πιο εύπορους αμπελακιώτες, ο Ιωάννης Νικολάου Πέσιος, σε γράμμα του που γράφτηκε το Γενάρη

380. Βλ. επιστ. 126, σελ. 80. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.
381. Βλ. επιστ. 125, σελ. 79.
382. Βλ. επιστ. 126, σελ. 80.
383. Βλ. «επιστ.» 128, σελ. 81.

του 1819 στα Αμπελάκια αναφέρει: «εδώ ὁ κόσμος ευρήσκονται εἰς μεγάλην ἀνάγκιν από μετρητά καί εὐχαριστοῦνται οτι πέση εἰς τό χέρι (...) τό πάσχα (...) πηγένω κατ' εὐθίαν διά Σμύρνην καί μέ τήν βοήθειαν τοῦ θεοῦ ἴσως ευρω καμίαν τύχη ὁπού να ευγαζω τό καθημερινό ψωμί»[384].

Για τις αυξανόμενες δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Συντροφιά του Δρόσου Κομνηνού στην Κεντρική Ευρώπη μας πληροφορεί μια επιστολή[385] που γράφτηκε στη Βιέννη στις 11 του Μάη 1819 και απευθύνεται στους Πολυχρόνη Κομνηνό και Νικόλαο Δαλγκούνη στα Αμπελάκια. Σε αυτήν ανάμεσα σε άλλα διαβάζουμε: «εδώ ἠκολούθησαν τά καττατρεξήματα τοῦ Ζαντζάλη ἐναντίον μας (...) καί ἀκόμη περισσότερο (...) δέν θέλει νά μοί δανειση κανένας οὐδέ ὀβολόν (...) εἰς μοράβιαν κανένας δέν θέλει νά ἀγοράση μέ τό νά εἶναι ἀχαμνό πρᾶγμα καί οὕτω ὁ Μεζηβήρης ηὗρε κηρόν. ἀπό καίνιγσπεργ οὐδέ φωνήν οὐδέ ἀκρόασιν».

Ακόμη πιο αποκαλυπτικά για τα πραγματικά προβλήματα και το αδιέξοδο που αντιμετώπιζε η Συντροφιά είναι και δυό γράμματα που έστειλε ο Δρόσος Κομνηνός από το «Τριέστι» στις 3 του Οκτώβρη και 29 του Δεκέμβρη 1819 στη Βιέννη στο Δημ. Σβαρτζ[386] που ξαναεμφανίζεται στην αλληλογραφία του αρχείου Δογάνη. Για το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τις παραθέτουμε σχεδόν ολόκληρες. Στην πρώτη επιστολή διαβάζουμε: «διά πατρίδα νά γράφις ὅτι *νά μή κάθονται καί δέν δουλεύουν τά τζικρίκια*, προσέτι και *τό πρᾶγμα νά πασχίζουν νά τό πωλοῦν καθώς εὑρίσκουν*, καί ὄχι καθώς προτήτερα ἔκαμαν καί μᾶς ἀκολούθισεν τόση ζημία καί ἐντροπή. διατί *ἐζητοῦσαν 20 και 23 γρόσια τήν ὀκά* ωντας ἀχρεῖον πρᾶγμα, ὅπου στοχάζομαι ακόμη νά τούς εὑρίσκεται καί 200 ὀκ. ἀπεκίνο. πολύ κακό μᾶς εκαμε ο αχρεῖος Χρόνιας μέ τήν ἀνοησίαν του καί ὁ μποταλᾶς Νίκος ἐβαστοῦσαν ταῖς μπογιαῖς τόσα χρόνια ἐνῶ ἠμποροῦσαν τόν περασμένον χρόνον προς 175 γρ. νά τίς δόσουν καί φετος καθώς πλέον ἤδον τό μεγάλο κακό ἄρχισαν νά τής δίδουν πρός 160 και 150 γρόσια, νά τί οἰκονομία ἠξεύρουν νά κάμουν καί επειτα φονάζουν ὅτι τούς ἐχαλάσαμε, ἠσέτι τόσην καλιάν ὅπου αὐτή χάνεται κάθε ἡμέραν ὤντας από ὕλην καμομένην, τόσον μαζί κοντά 500 ὀκ. ἀπό 4 1/2 γρόσια τήν ὀκά. 10 Νομπέτια Νήματα από τόσον κηρόν βαμμένον καί τά φυλάγουν ἴσως

384. Βλ. επιστ. 130, σελ. 81-82.

385. Βλ. επιστ. 133, σελ. 82.

386. Από επιστολή της μητέρας του προς τον πατέρα του Γ.Δ. Σβαρτζ πληροφορούμαστε ότι ο γιος τους απέφευγε να κατέβει στα Αμπελάκια· βλ. επιστ. 129, σελ. 81.

ἀκόμη κάτω. τοῦτο τό κακόν ὁπού μέ ἦλθεν εχω νά ευχαριστήσω τήν αχρείαν ψυχήν τοῦ ἀδελφοῦ μου διατί ἄν μέ ἄκουγεν ἠθέλαμε ἔχει 300 χιλ. γρόσια κάι ακομη από τήν ὑψηλήν ἔπαρσίν του δέν θέλει νά τό γνωρίση. διά τοῦτο *τρέξι νά ξεκάμης τά ὅσα νήματα εχεις ὅπως ημπορεσης κάνομε ὡσάν νά μή χρεωστοῦμε* καί μάλιστα τόν περασμένον χρόνον εχασαν κατω από 3 χιλ. βαμπάκη ὁποῦ ἔπρεπε νά κάμουν κάθε τρόπον νά τό ἀγοράσουν από 2 γρ. τήν ὀκά καί ἔπειτα ἔφθασεν εἰς 5 γρ.»[387].

Η επόμενη επιστολή παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί μας αποσαφηνίζει το πώς έβλεπαν οι αμπελακιώτες τον Αλή Πασά και ταυτόχρονα μας δείχνει την ελαστικότητα με την οποία αντιμετώπιζε ο ίδιος το ζήτημα των δοσιμάτων που όφειλαν γεγονός που αντικρούει όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο όσους υποστηρίζουν ότι η στάση του Αλή Πασά απέναντι στους αμπελακιώτες ήταν σκληρή και εχθρική. Επίσης στην επιστολή αυτή, όπως και την προηγούμενη, γίνεται λόγος για τους παράγοντες στους οποίους οι ίδιοι αποδίδανε την παρακμή και το αδιέξοδο της Συντροφιάς. Για τα θέματα αυτά αναφέρεται: «μέ λύπη μου μεγάλην σέ λέγω διά τήν αἰφνίδιον μεταβολήν τῶν πραγμάτων εἰς πατρίδα μας αμποτες νά εἶναι προσωρινῶς αὐτός ὁ πασιᾶς τῆς Βοσνας εἶναι κακός καθώς τόν ἤδομε εἰς Βελιγράδι πολλά κακά θέλουν γένη εἰς πατρίδαν μας, ἐπειδή καί *χρεωστοῦμε πολλά ἀλβανίτικα καί τούρκικα, ὕστερα ὅσοι εχουν νά λάβουν ἀπό την Συντροφίαν ὁπού ὁ θεός νά μᾶς λυπηθῆ φοβοῦμαι καί διά τά μασίνια μας* (...). μόνον πώς νά ησυχασω τόν εβρέον διά τήν χρεωστικήν ὁμολογίαν μου διά 30 χιλ. γρ. πρέπει νά ἀναθεματίσω τούς κάτω καί μάλιστα τόν ἀχρεῖον ἀδελφόν μου ὅπου εἶναι καί αὐτός ἕνας ὡς ὁ εβρέος. *καλά ἦταν τόρα νά κάμουν νήματα μέ ὡραῖα χρώματα μά ἔπρεπε νά μή ἤμεθα ἀκεφαλοι καί νά εἰσακουγώμεθα ἕνας τόν ἄλλον ὅμως αὐτό ελειψε ἀπ' ἀρχῆς διά τοῦτο ἐκαταντήσαμε εἰς αὐτό τό χάλι.* εἰς πατρίδαν ἀκόμη μέ αὐτήν τήν φαντασίαν εὑρήσκονται, ὅτι ἡμεῖς νά τούς ἐχαλάσαμεν ἐν ᾧ αὐτοί μᾶς ἐχάλασαν μέ τά ἄταχτα καμώματά τους τούς τά εἶπον καί διά στόματος μά ποίον λέγεις διά τοῦτο ὑστερικος τούς εἶπον, ὅτι οἱ λογαριασμοί θέλουν τό φανερωση ... *νά δώση ὁ θεός νά ἠμπορέση ὁ ἀλή πασάς νά ὑπερισχύση διά νά μή ελθη ἄλλος πασιάς εἰς τρίκκαλα* (ὅπου δέν ἀμφιβάλλω), διατί θά εἶναι μόνος αὐτός ὁ θάνατός του ἄν ἴσως δέν τό κατορθωση, διατί αὐτός ἠμπορεῖ καί νά εὔβγαλεν εως τώρα ζορμπάδες καί κλέπτας, ὅπου ἀληθινά οἱ ἴδιοι ὅπου

387. Βλ. επιστ. 134, σελ. 83. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

ἐπάϊσαν καί ἔδοσαν κλάψιμον οἱ ἴδιοι πρέπει νά τόν κάμουν πάλιν διά καλόν (...). *ὅτι θα μαθις διά τόν πασιά νά μέ τό πης πάλιν*»[388].

Στα 1820 από συστατικό γράμμα με πιθανή ημερομηνία 20 του Ιούλη 1820 πληροφορούμαστε, ότι η Συντροφιά των Κομνηνών και του Δ. Σβαρτζ βρισκόταν ακόμη στη ζωή. Στο αρχείο Δογάνη, όμως, δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία από τα οποία θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μια εικόνα τόσο για την κατάσταση της Συντροφιάς αυτής όσο και για τα Αμπελάκια γενικότερα.

Φθάνουμε έτσι στα 1821 όπου φαίνεται να έχει τερματιστεί η ύπαρξη της δραστήριας αυτής Συντροφιάς και ταυτόχρονα να έχει ολοκληρωθεί ουσιαστικά η παρακμή των Αμπελακιών. Κλείνοντας παραθέτουμε ολόκληρη την επιστολή του Πολυχρόνη Κομνηνού που γράφτηκε στις 18 του Μάρτη 1821 στα Αμπελάκια και απευθύνεται στους Δρόσο Κομνηνό και Δημήτρη Γ. Σβαρτς στη Λάρισα και που από τις γραμμές της αναδύεται η τραγική κατάσταση και το αδιέξοδο που καταλήξανε τα Αμπελάκια μετά από σαράντα περίπου χρόνια ευημερίας και ακμής.

«Τῷ ἐντιμοτάτω Κυρίω Κυρίω Δρόσο καί Δημήτρη Γ. Σφάρτζ εἰς Λάρισαν

1821 Μαρτίου 18 ἀμπελάκια

Ἐχτές δύο ἡμισι ὡρας νηκτός ἐλαβα τό γράμμα τοῦ κύρ Δημήτρι τό ὁποῖον μέ καταπλήγοση, διά την δισυχίαν ὁποῦ σέ ακολούθισε ὁμως ειμαι πληροφορημένος ἡ γραμματικοί δέν ἀφίνον τόν μπολούμπασιν νά κάμη καμμίαν βίαν μάλιστα καί ὁ μπουλούμπασις καλός φυσικά. ἀδελφέ ἡ τύχη ἐτζι τά ἐφερεν διά νά μᾶς πεδέψη ακόμη, εἶμαι ἀκόμι ἀροστος. δεύτερον *ἕναν παραν δέν εχο εἰς τήν σακούλαν πως νά ἐρθω αυτού*, σίμερα κίνισεν ὁ κύρ Νίκος πορνό πορνό διά ράψανι καί διά κρανιά νά κάμη ὅτι ἠμπορέσι καί μεστίλη διὰ νά τά πάρω νά ἐλθω, ὅμως *κατά τό παζάρι ὁπού ἐγινε δέν ἤμεθα καλά καί πός θελα τό κηβερνήσομαι ἀπορό.*

ἀσπαζοντάς σας μένω

Πολυχρόνης Κομνηνός

ανεψιέ ελπίζω νά ελθω με παράδαις γιά τόν μπομπασίρην ὁ ἴδιος»[389].

---

388. Βλ. επιστ. 135, σελ. 83-84. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

389. Βλ. επιστ. 139, σελ. 85. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Λίγα χρόνια μετά, στα 1826, όπως γράφει ο Pouqueville στα Αμπελάκια υπήρχαν 460 οικογένειες και οι αμπελακιώτες μιλούσαν με νοσταλγία για το παρελθόν της κωμόπολης που είχε μείνει χωρίς εργαστήρια και νηματοβαφεία. Επίσης δέκα χρόνια αργότερα, στα 1836, ο Λεονάρδος περιγράφει ως εξής την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία βρισκόντουσαν τα Αμπελάκια: «Αυτή η χαριτωμένη πόλις εμπεριέχει την

IV

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΡΟΦΙΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΝΗΜΑΤΩΝ

1. Η οργάνωση της εμπορικής δράσης

1.1. Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά, όπως ήδη έχουμε επισημάνει, ιδιαίτερα των Κοινών Συντροφιών, και παράλληλα ένα από τα βασικά τους πλεονεκτήματα ήταν η καλή εμπορική τους οργάνωση. Τόσο από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη όσο και από τα δύο «καταστατικά» που παραθέσαμε[390] διαπιστώνεται, ότι οι αμπελακιώτικες Συντροφιές είχαν διαμορφώσει ένα πλατύ και καλά οργανωμένο δίκτυο υποκαταστημάτων και πρακτορείων χάρη στα οποία διακινούσαν και διοχέτευαν στις αγορές την παραγωγή τους.

Το κυριότερο υποκατάστημα, στην ουσία μια δεύτερη έδρα μετά τα Αμπελάκια, βρισκόταν στη Βιέννη[391]. Αρκετά κεντρικός ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν ορισμένα υποκαταστήματα όπως:

— Της Σμύρνης, ιδιαίτερα στον τομέα της προμήθειας πρώτων υλών και αργότερα στη διοχέτευση εμπορευμάτων στις αγο-

σήμερον ταύτα τα ωραία εξωτερικώς μεν γελώντα, εσωτερικώς δε κλαίοντα παλάτια έρημα· πολλαί οικογένειαι τούτων μετοίκεσαν εις Σμύρνην, Βουκουρέστιον, Κωνσταντινούπολιν, Βιένναν κ.τ. εξ., όθεν και ο προτητερινός λαός της λαμπρότητός της ολιγόστευε, και εκατήντησεν έως 3.000 ψυχών, μεταξύ των οποίων σώζονται έτι τινές μετρίας καταστάσεως υφαντουργοί, δουλεύοντες καλούς αλατζιάδας, και άλλοι εις άλλας χωρικάς χειροτεχνίας και μικράς εμπορίας καταγινόμενοι». Σχετικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 545.

390. Βλ. κυρίως Κεφάλαιο ΙΙ και Κεφάλαιο ΙΙΙ, Μέρος Δεύτερο.

391. Βλ. αλληλογραφία αρχείου Λογάνη όπως και άρθρα ΙΘ' και Κ' «καταστατικού» 1780 και άρθρο 9 «καταστατικού» 1797. Σε ότι αφορά, το ρόλο της Βιέννης ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τομ. Δ', ό.π., σελ. 500, γράφει: «Η Βιέννη εξυπηρετεί κυρίως το εμπόριο των γερμανικών χωρών με την Ανατολή, το οποίο διεξάγεται και μέσω Κωνσταντινουπόλεως. Η Θεσσαλονίκη όμως παραμένει η κυριότερη αγορά του εμπορίου αυτού».

ρές της Ανατολής αλλά και στην παραγωγή κόκκινων βαμβακερών νημάτων[392].

— Της Κωνσταντινούπολης, βασικά στον τομέα του εμπορίου διαφόρων εμπορευμάτων, που όπως επισημάναμε εκεί οι τιμές ήταν χαμηλότερες από ότι στη Σμύρνη, και ταυτόχρονα συνέβαλλε στην προώθησή στις αγορές της Ανατολής των αμπελακιώτικων νημάτων. Υπενθυμίζεται ότι το υποκατάστημα της Πόλης παρουσίασε έντονη δραστηριότητα από το 1814 και μετά[393].

— Της Τεργέστης, κυρίως όταν οι Συντροφιές έστελναν τα εμπορεύματά τους από τη θάλασσα.

Επίσης υποκαταστήματα και πρακτορεία μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Λειψία, Δρέσδη, Άνσαχ, Μπάρεθ, Πέστη, Πετρούπολη, Όλμητζ, Κροτάου, Μέλισο, Χοφ, Ράϊχενβεργ, Στέριμβεργ, Μοραβία, Πρήνι, Μπρούνητζ, Βοημία, Σλίβινο, Τροπάου, Καίνιξμπεργ[394]. Τέλος, σύμφωνα μέ το F. Boulanger, υποκαταστήματα και πρακτορεία υπήρχαν και στο Λονδίνο, Άμστερνταμ και Οδησό[395].

Έτσι βλέπουμε ότι οι αμπελακιώτικες Συντροφιές και ιδιαίτερα οι Κοινές είχαν δημιουργήσει ένα δίκτυο από υποκαταστήματα και πρακτορεία σε πάνω από 20 πόλεις της Ευρώπης και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χάρη στο καλά οργανωμένο αυτό σύστημα, οι αμπελακιώτες κατόρθωναν να έχουν ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα δίπλα στα καλής ποιότητας κόκκινα βαμβακερά νήματα που παράγονταν στα Αμπελάκια.

1.2. Ας αναφερθούμε όμως για λίγο σε ορισμένα οργανωτικά και διαχειριστικά χαρακτηριστικά που παρουσίαζε το σύστημα αυτό, χάρη στο οποίο οι αμπελακιώτες είχαν γρήγορη και καλή ενημέρωση για την κατάσταση και τις ανάγκες της αγοράς ώστε να ανταποκρίνονται σε αυτές εξασφαλίζοντας μεγάλα κέρδη, όχι μόνο από το εμπόριο των νημάτων αλλά και από το εμπόριο άλ-

392. Βλ. ιδιαίτερα επιστολές 68, 101, 105, 107, 108 και 110 σε σελ. 52, 65, 66, 67 και 69 όπως και τα όσα αναφέρουμε αναλυτικά στα Κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ, Μέρος Δεύτερο.

393. Βλ. επιστολές 105, 107, 110, 111 κ.ά. σε σελ. 66, 67, 69 όπως και το Κεφάλαιο ΙΙΙ, Μέρος Δεύτερο.

394. Βλ. επιστολές 13, 26, 32, 42, 44, 46, 53, 60, 89, 90, 91 κ.ά. σε σελ. 22, 28, 32, 33, 39, 40, 41, 46, 48, 49, 60, 61 όπως και τις σχετικές αναφορές μας στα Κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ, Μέρος Δεύτερο. Για το θέμα αυτό επίσης βλ.: F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143. — Δ. Τσοποτός, «Γη και Γεωργοί...», ό.π., σελ. 174. — Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 9.

395. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 18.

λων προϊόντων ακόμη και από κερδοσκοπικές κινήσεις πάνω στις διακυμάνσεις των νομισμάτων[396].

Στο υποκατάστημα της Βιέννης ορίζονταν αντιπρόσωποι πάντοτε, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τα πιο σημαντικά, συχνά και τά σημαντικότερα, από τα στελέχη των Συντροφιών. Ο αντιπρόσωπος αυτός που έφερε τον τίτλο του επιστάτη και του διοικητή ήταν ανώτερος από τους αντιπροσώπους άλλων υποκαταστημάτων και ανήκε πάντοτε στις διευθυντικές ομάδες των Συντροφιών[397].

Επικεφαλής των άλλων υποκαταστημάτων και πρακτορείων τοποθετούνταν, ανάλογα με τη σημασία που είχαν, βασικά μέλη των Συντροφιών που αποκαλούνταν υποεπιστάτες. Στην επιλογή τους βαρύνουσα ή και αποφασιστική γνώμη είχε ο αντιπρόσωπος που έδρευε στη Βιέννη. Η τελική όμως επικύρωση εξαρτούνταν πάντοτε από τη σύμφωνη γνώμη του κεντρικού διευθυντικού οργάνου που έδρευε στα Αμπελάκια[398].

Οι αντιπρόσωποι των Συντροφιών, που ήταν πάντοτε αμπελακιώτες, μπορούσαν να παραμείνουν στο εξωτερικό μέχρι τρία χρόνια. Μετά ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέφουν στα Αμπελάκια και να εργαστούν εκεί τουλάχιστον για ένα χρόνο[399].

Ανάμεσα στα υποκαταστήματα και στα Αμπελάκια, όπως διαπιστώνεται από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, υπήρχε τακτική ταχυδρομική επικοινωνία. Η επικοινωνία αυτή ήταν ιδιαίτερα πυκνή στα χρόνια της ακμής ανάμεσα στη Βιέννη και στα Αμπελάκια[400].

Στις διαχειριστικές υποθέσεις τον κύριο λόγο τον είχε αποκλειστικά το κέντρο που βρισκόταν μόνιμα στα Αμπελάκια. Εκεί γινόταν η τελική εκκαθάριση των λογαριασμών των συντροφικών υποθέσεων, όπως άλλωστε και η εκκαθάριση του λογαριασμού κάθε μέλους που αποχωρούσε από τις Συντροφιές[401].

---

396. Βλ. άρθρο Γ' «καταστατικού» 1780 και εισαγωγικά «καταστατικού» 1797. Επίσης βλ. και επιστολές που παραθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και ιδιαίτερα της τελευταίας περιόδου.

397. Βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη που παραθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο όπως επίσης και άρθρα Η', Γ' και ΙΘ' «καταστατικού» 1780 και άρθρα 1 και 9 «καταστατικού» 1797.

398. Βλ. άρθρα Γ' «καταστατικού» 1780 και 9 «καταστατικού» 1797 όπως και επιστολές που ήδη έχουμε παραθέσει.

399. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 144.

400. Βλ. επιστολές που παραθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο μαζί με τις ημερομηνίες τους.

401. Βλ. άρθρα ΙΒ' «καταστατικού» 1780 και 10 «καταστατικού» 1797.

Η διαχείρηση των χρημάτων πραγματοποιούνταν συνήθως με αυστηρό και ορθολογικό τρόπο. Έτσι, για παράδειγμα, απαγορευόταν σε μέλη να δανείζουν συντροφικά κεφάλαια σε τρίτους ή ακόμη, αν τα μέλη των Συντροφιών βρίσκονταν στην ανάγκη να δανειστούν από αυτές, ήταν υποχρεωμένα να καταβάλουν 12% τόκο. Για τους παραβάτες των διαχειριστικών κανόνων προβλέπονταν σοβαρότατες κυρώσεις τόσο χρηματικές όσο και διοικητικές που έφθαναν μέχρι και τον αποκλεισμό τους από τις Συντροφιές[402].

Για την καλύτερη παρακολούθηση της οικονομικής δραστηριότητάς τους, όπως και για την εξασφάλιση πληρέστερου διαχειριστικού ελέγχου, οι Συντροφιές εφάρμοζαν προχωρημένα για την εποχή τους λογιστικά συστήματα και τεχνικές[403]. Μάλιστα υπήρχε μέριμνα, καταστατικά κατοχυρωμένη στην περίπτωση των Κοινών Συντροφιών, για την εκμάθηση των λογιστικών όπως και των ξένων γλωσσών για όσα από τα μέλη ή τα παιδιά τους το επιθυμούσαν. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο αριθμός των αμπελακιωτών που μιλούσαν ξένες γλώσσες, κυρίως τα γερμανικά, ήταν μεγάλος[404].

Έτσι το εμπόριο των Αμπελακιών, οργανωμένο με τον τρόπο αυτό, σημείωσε γρήγορες επιτυχίες. Μάλιστα δεν προσπόριζε μόνο στους αμπελακιώτες μεγάλα κέρδη αλλά ζωήρευε και όλες τις αγορές από όπου περνούσε, όπως αναφέρει σε έκθεσή του ο Félix Beaujour[405].

2. Η μεταφορά των νημάτων

Η αποστολή των νημάτων στις αγορές διάθεσης πραγματοποιούνταν είτε από την ξηρά είτε από τη θάλασσα[406]. Η μεταφορά εμπορευμάτων από την ξηρά ήταν πιο συνηθισμένη και διεξαγό-

402. Βλ. άρθρα Ε', ΣΤ' και Ζ' «καταστατικού» 1780 και 5, 6 και 12 «καταστατικού» 1797 όπως και επιστολές που παραθέσαμε σχετικά με διάφορες καταχρήσεις σε προηγούμενο κεφάλαιο.

403. Βλ. χαρακτηριστικά: «Κατάστιχον 1794», «Σχέδιον διά τό ἐξόδων κατάστιχον-ἐξόδων κατάστιχον διά τάς πραγματείας» και «Σχέδιον διά τό κομμισιωνίων κατάστιχον» στην «επιστολή» 30, σελ. 30-31.

404. Βλ. άρθρα ΙΔ' «καταστατικού» 1780 και 14 «καταστατικού» 1797. Επίσης βλ. τα όσα αναφέρει σχετικά ο Bartholdy στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 211.

405. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 144.

406. Σχετικά βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 201.

ταν με καραβάνια[407]. Κάθε καραβάνι σχηματιζόταν από εκατό περίπου μουλάρια, άλογα και καμήλες και συνοδευόταν από μεταφορείς που οπλοφορούσαν[408]. «Το προϊόν (...) εξαπεστέλετο εις πολυπληθή καραβάνια δια Βιέννης και Δρέσδης έως εις Λειψίαν και Αμβούργον, αλλά η ενέργεια αυτού εκτείνετο έως αυτήν την Αγγλίαν», γράφει ο Λεονάρδος[409].

Το δρομολόγιο που ακολουθούσαν τα καραβάνια ήταν: Αμπελάκια-Θεσσαλονίκη-Σέρρες-Νικόπολη-Ρωσιάβα-Βελιγράδι-Λα-

---

407. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 172.

408. Επίσης βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 54. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 213, αναφέρει ότι τα καραβάνια αυτά χρησιμοποιούσαν συνήθως άλογα και πιο σπάνια καμήλες, γιατί αυτές, μολονότι κουβαλούσαν διπλάσιο βάρος, προχωρούσαν αργά. Τα καραβάνια αυτά δεν είχαν ορισμένο αριθμό αλόγων, άλλα αποτελούνταν από 100 ή 200 και άλλα επάνω από 1000. Για το θέμα της μεταφοράς και των μεταφορέων των αμπελακιώτικων νημάτων ο Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 1, υποστηρίζει ότι «οι εργολάβοι της δι' ίππων και καμήλων μεταφοράς εις Ευρώπην των νημάτων ήσαν ως επί το πλείστον Τούρκοι πασάδες μεταχειριζόμενοι "κυρατζήδες" ή "ντεβιτζήδες", διότι, ως φαίνεται, οι χριστιανοί εφοβούντο τους κλέπτας και τους Τούρκους άρπαγας». Αντίθετα ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 213, για το θέμα αυτό υποστηρίζει ότι: «Την φροντίδα της αποστολής των εμπορευμάτων, προπάντων του βαμβακιού και των νημάτων, αφότου κυρίως άρχισαν να λειτουργούν τα νηματοβαφεία των Αμπελακίων και ν' αναπτύσσεται η εμπορική επικοινωνία των ελληνικών χωρών με την Βιέννη, την είχαν αναλάβει Μακεδόνες της Βουδαπέστης, του Τέμεσβαρ και του Ζέμουν, οι ονομαζόμενοι *σπεδιτόροι* ή *κομμισιονάριοι*, που είχαν αντιπροσώπους στην Ρουστάβα και στο Βιδίνι και είχαν οργανώσει θαυμάσια την διεξαγωγή του διαμετακομιστικού εμπορίου. Οι πραγματευτάδες κατέλυαν σε ορισμένες πόλεις της Αυστρίας και Ουγγαρίας σε γνωστά τους πανδοχεία, που είχαν αποθήκες για τα εμπορεύματα». Σχετικά δε με το ποιοί ελέγχανε τα καραβάνια που ασκούσαν τις μεταφορές αναφέρει ότι: «Τα καραβάνια σε ολόκληρη την Βαλκανική ήταν στα χέρια Ελλήνων, όχι μόνο των Ζαγοροχωριτών και Μετσοβιτών, αλλά και των Κοζανιτών και Σιατιστινών της Μακεδονίας. Το ίδιο και τα χάνια και τα καραβανσεράγια. Στα νεώτερα χρόνια οι ιδιοκτήτες τους κατάγονταν και από το Πισοδέρι της Φλώρινας». Αναφορικά με τους κινδύνους που διατρέχανε τα μεταφερόμενα εμπορεύματα από τους ληστές όπως και για την οργάνωση αυτοάμυνας στα Αμπελάκια στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 48-53 και Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 149. Ακόμη βλ. και την επιστ. 82, σελ. 57, όπου όπως ήδη έχουμε επισημάνει, γίνεται λόγος για τις σχέσεις του Γ. Σβαρτς με τους κλέφτες και την αποστολή δώρων στους καπεταναίους τους με αντάλλαγμα πιθανώς την περιφρούρηση των δρόμων όπως και την κατοχύρωση της ασφάλειας της αμπελακιώτικης κοινότητας.

409. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', σελ. 715, σημ. 1. Επίσης ο Clarke όταν πέρασε από τα Αμπελάκια (Δεκέμβρης-Γενάρης 1803), όπως γράφει, «ήταν αδύνατο να ησυχάσει την νύχτα από τους ήχους των κουδουνιών, τον θόρυβο των καμήλων και τα χουγιάσματα των κιρατζίδων και ότι τα αποτελέσματα της βιοτεχνικής αυτής δραστηριότητας είχαν γίνει έντονα αισθητά και από τους βιοτέχνες ή βιομήχανους της Μ. Βρετάνιας» βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 541.

ζαρέτο Ζέμονος. Από εκεί τα βαμμένα νήματα φορτώνονταν σε μεγάλα αμάξια και δια μέσου Σημπήνης (Ζέμονος) και Πέστης φθάνανε στη Βιέννη από όπου διοχετεύονταν ανάλογα με τις ανάγκες στα διάφορα υποκαταστήματα[410].

Σχετικά ο Klarke γράφει ότι οι αμπελακιώτες είχαν δημιουργήσει ένα αξιοσημείωτο εμπόριο όπου ολόκληρα καραβάνια μεταφέρανε τα βαμμένα νήματα στην Πέστη, Βιέννη, Λειψία, Δρέσδη και σε άλλα μέρη. Και συμπληρώνει ότι δύσκολα μπορούσε να περάσει έστω και μια μέρα δίχως να γίνουν κάποιες εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων, που έφθαναν και μέχρι το Αμβούργο[411].

Σε ό,τι αφορά τα έξοδα μεταφοράς με βάση τις επιστολές του αρχείου Δογάνη προκύπτει ότι αυτά ανέρχονταν:

— Από Βελιγράδι μέχρι Τσαρίτσανη Ολύμπου, 32 γρ. το φόρτωμα[412].
— Από Τσαρίτσανη μέχρι Αμπελάκια, 5 γρ. το φόρτωμα[413].
— Από Πέστη μέχρι Βιέννη, 5-6 f «το κολλέτο»[414].
— Από Βιέννη μέχρι Λειψία, 7,5 f «το καντάρι»[415].

Στην περίπτωση που οι μεταφορές από την ξηρά δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν, όπως όταν μεσολαβούσαν πολεμικές συρράξεις, οι αμπελακιώτες έστελναν τα εμπορεύματά τους από τη θάλασσα. Στην περίπτωση αυτή με καραβάνια ή με καΐκια έστελναν τα νήματα στη Θεσσαλονίκη[416] όπου ναύλωναν πλοία μέχρι

---

410. Βλ. επιστολές 89, 91, 101, 103, 104 και 105 σε σελ. 60, 61, 65, 66 και 67. Επίσης βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 12 και Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 54. Για τη χερσαία και θαλάσσια εμπορική επικοινωνία του ελλαδικού χώρου με τα Βαλκάνια, την Κεντρική και τη Δυτική Ευρώπη κατά το ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα, βλ. τον παραστατικό χάρτη που παραθέτει ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 175. Σε ό,τι αφορά δε το βασικό οδικό δίκτυο του βαλκανικού χώρου, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 88 και κυρίως Arno Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 367 επόμ.

411. Βλ. απόσπασμα από το βιβλίο του Clarke στο D. Mavrogiannis, «L'association...», ό.π., σελ. 273.

412. Βλ. επιστ. 64 του 1800, σελ. 51.

413. Βλ. επιστ. 64 του 1800, σελ. 51.

414. Βλ. επιστ. 35 του 1795, σελ. 37.

415. Βλ. επιστ. 53 του 1799, σελ. 47. Σχετικά με διάφορα άλλα έξοδα που επιβάρυναν τα μεταφορικά, βλ. επιστ. 112 του 1816, σελ. 70. Επίσης για τα μεταφορικά έξοδα γενικά στο τέλος του 18ου αιώνα, βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 235.

416. Για το ρόλο της Θεσσαλονίκης ως εμπορικής σκάλας, βλ. Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», Επιθεώρηση Τέχνης, ό.π., σελ. 189. Επίσης βλ. επιστ. 14, σελ. 23.

την Τεργέστη. Και από εκεί τα προωθούσαν με άμαξες μέχρι τη Βιέννη.

Σχετικά διαθέτουμε μια επιστολή[417] του βενετού προξένου στη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1793 που μας πληροφορεί, ότι από την αρχή του γερμανοτουρκικού πολέμου οι αμπελακιώτες Δροσινός Χ" Ίβος, Σβαρτζ και Μεζεβήρης από τα Αμπελάκια, δηλαδή η διοίκηση της πρώτης Κοινής Συντροφιάς, έκλεισαν συμβόλαιο μαζί του για να στέλνουν κόκκινα βαμβακερά νήματα με βενετικά πλοία στην Τεργέστη για όσο χρονικό διάστημα θα κράταγε ο πόλεμος. Και ότι οι αμπελακιώτες με το τέλος του πολέμου, αν και είχαν δεσμευτεί να προτιμούν τα βενετικά πλοία για ένα εξάμηνο μετά τη λήξη του πολέμου, άρχισαν αμέσως να χρησιμοποιούν για την αποστολή των νημάτων τον παλιό δρόμο που πέρναγε από το Βελιγράδι.

Με καΐκια γινόταν επίσης και η μεταφορά πρώτων υλών και νημάτων ανάμεσα στη Σμύρνη και τα Αμπελάκια. Για τη μεταφορά εμπορευμάτων από τη θάλασσα οι αμπελακιώτες χρησιμοποιούσαν την Καρίτζα[418] που ήταν τέσσερις ώρες μακριά από τα Αμπελάκια και βρίσκεται στην ανατολική μεριά του Κίσσαβου στο Αιγαίο. «Η Καρίτζα είναι συχνοεπίσκεπτος δια φορτοξυφόρτωσιν των καραβίων, τρόπον τινά αποθήκη (σκάλα). Μάλιστα εχρημάτισεν και τοιαύτη, εις την ακμήν των Αμπελακίων. Όθεν εφέροντο ποσότητες δεγκίων με νήματα εμβαρκαριζόμενα δια τους Ευρωπαίους φόρους (πιάτζαις)», γράφει ο Λεονάρδος[419].

Τα εμπορεύματα ανάμεσα στα Αμπελάκια και την Καρίτζα μεταφέρονταν με μουλάρια και κάρα[420].

---

417. Βλ. Κ. Μέρτζιος, «Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας», Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 456 επόμ.

418. Βλ. προηγούμενη επιστολή όπως και σημ. 148 στο Δεύτερο Μέρος της εργασίας μας αυτής. Επίσης βλ. επιστολή 123, σελ. 77.

419. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 63.

420. Βλ. επιστολές 123 και 125 σε σελ. 78-79.

V

Η ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΥΣΣΩΜΑΤΩΣΕΙΣ

1. Τα στοιχεία που διαθέτουμε αναφορικά με την κοινοτική οργάνωση και ζωή των αμπελακιωτών προέρχονται κυρίως από τις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού. Οι αναμνήσεις αυτές, όπως είναι γνωστό, διασωθήκανε από το F. Boulanger, που ήταν οπαδός του γάλλου ουτοπικού σοσιαλιστή Fourier. Τις σημειώσεις αυτές ο F. Boulanger αφού τις επιμελήθηκε, όπως γράφει ο ίδιος[421], τις περιέλαβε στο βιβλίο του: «Ambélakia ou les associations et les municipalités helléniques», που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1875.

Πριν προχωρήσουμε όμως στην παράθεση ορισμένων από τα στοιχεία, που περιέχονται στις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού όπως και στα κείμενα του F. Boulanger θα θέλαμε να επισημάνουμε τις σοβαρές επιφυλάξεις που υπάρχουν σε ό,τι αφορά την εγκυρότητα των πληροφοριών που περιέχονται στο βιβλίο του F. Boulanger. Επιφυλάξεις που βασίζονται τόσο στις ολοφάνερες ανακρίβειες που υπάρχουν όσο και στον ολοφάνερο ιδεολογικό χειρισμό των στοιχείων που γίνεται από τό συγγραφέα. Έτσι διαβάζοντας τα όσα αναφέρονται στο βιβλίο αυτό είναι άμεσα αντιληπτό, ότι έχουμε να κάνουμε συχνά περισσότερο με μια παράθεση ιδεολογημάτων παρά με μια προσπάθεια απεικόνισης πραγματικών καταστάσεων και δεδομένων. Σοβαρά ζητήματα επίσης εγείρονται και για τις ίδιες τις αναμνήσεις του αμπελακιώτη Δρόσου Δροσινού, γιατί εκτός από τις ανακρίβειες που περιέχουν δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αυτές αποδόθηκαν σωστά από το F. Boulanger. Πάντως, στο μελετητή των αναμνήσεων αυτών σχηματίζεται η εντύπωση ότι και αυτές έχουν γραφτεί από άτομο που έχει ίδιες περίπου απόψεις με το F. Boulanger.

Τέλος, κάποια στοιχεία περισσότερο αξιόπιστα σχετικά με την κοινοτική οργάνωση στα Αμπελάκια συναντούμε και στον

421. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 81.

«Πίνακα...» του Félix Beaujour, όπως και στις επιστολές του αρχείου Δογάνη και στα οποία φυσικά θα αναφερθούμε.

2. Σύμφωνα με το F. Boulanger στα Αμπελάκια λειτουργούσαν πέντε επιτροπές[422] που ασχολούνταν με όλο το φάσμα των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι τόσο στο κοινοτικό όσο και το οικονομικό επίπεδο. Οι επιτροπές αυτές που εκλέγονταν από γενική συνέλευση στην οποία συμμετείχαν «όλοι οι κάτοικοι, πλούσιοι και φτωχοί, ηλικίας 21 ετών και άνω»[423] ήταν: (α) Η ανωτάτη επιτροπή, (β) η διοικητική επιτροπή, (γ) η αγροτική επιτροπή, (δ) η διευθυντική βιοτεχνική επιτροπή και, (ε) η εξελεγκτική επιτροπή. Στη συνέχεια ο F. Boulanger αναφέρεται στις αρμοδιότητες[424] των επιτροπών αυτών, δίχως όμως και να τεκμηριώνει με πειστικό τρόπο τις απόψεις του αυτές.

Σε ό,τι αφορά τον ίδιο το Δρόσο Δροσινό, από τον οποίο άλλωστε ο F. Boulanger αντλεί τις πληροφορίες του, στο συμπλήρωμα των αναμνήσεών του αναφέρει ότι στα Αμπελάκια υπήρχαν «τρεις ξεχωριστές συντροφιές»: (α) Η διοικητική, (β) η γεωργική και, (γ) η εμπορική και βιοτεχνική, που συνδέονταν μεταξύ τους για το γενικό καλό της κοινότητας[425]. Από το περιεχόμενο δε που δίνει στη συνέχεια στις «συντροφιές» αυτές, ανεξάρτητα από τις ανακρίβειες και τις συγχύσεις που περιέχουν οι αναμνήσεις του, προκύπτει με σαφήνεια ότι η πρώτη, και ίσως η δεύτερη, αφορούσε τα κοινοτικά πράγματα και υποθέσεις[426]. Έτσι με βάση τα λεγόμενα του Δρόσου Δροσινού:

α. Οι κυριότερες αρμοδιότητες της κοινότητας και των οργάνων της στα Αμπελάκια ήταν: Η κατανομή και η είσπραξη από τους κατοίκους των φόρων. Η εκπροσώπηση της κοινότητας στον πασά της Λάρισας και η απόδοση σε αυτόν των οφειλομένων φόρων. Η αλληλογραφία και οι επαφές με τις άλλες κοινότητες και τις εκκλησιαστικές αρχές. Η εκδίκαση ποινικών υποθέσεων και η επίλυση με διαιτησία εμπορικών διαφορών. Η διαχείριση των εισοδημάτων που προέρχονταν από την κοινοτική περιουσία (χωρά-

422. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 19.
423. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 18-19.
424. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 19-23.
425. Βλ. τις συμπληρωματικές αναμνήσεις του Δρόσου Δ,οσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 119.
426. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 120-126. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 532-533 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 190-191.

φια, γήπεδα, βοσκοτόπια) όπως και των ποσών που συγκεντρώνονταν στο κοινοτικό ταμείο με προορισμό τη συντήρηση και κατασκευή δρόμων, τη χρηματοδότηση της ιατρικής και κοινωνικής περίθαλψης κ.λπ.[427]. Επίσης στα Αμπελάκια είχε οργανωθεί σύστημα αυτοάμυνας για την προστασία τους από ληστρικές επιδρομές[428].

---

427. Ο Δρόσος Δροσινός αναφέρει ακόμη ότι οι κοινοτικές αρχές ασκούσαν και τη διαχείριση των προσόδων της εκκλησιαστικής περιουσίας· βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 121. Σχετικά θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η κοινότητα στις συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ασκούσε τη διαχείριση των προσόδων της εκκλησίας αλλά ήταν υποχρεωμένη στα πλαίσια των αρμοδιότητων της να εξασφαλίζει την καταβολή των διαφόρων ποσών που συγκέντρωνε για λογαριασμό της εκκλησίας όπως και την απόδοση των διαφόρων δωρεών που προοριζόντουσαν γι' αυτήν. Για το θέμα αυτό όπως και γενικότερα για τις λειτουργίες της κοινότητας καθώς και τη διεύρυνσή τους στις πρώτες δεκαετίες του ΙΘ' αιώνα, βλ. τα ενδιαφέροντα στοιχεία που παραθέτει αναφορικά με την κοινότητα του Tarnovo η N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 97 και 99. Επίσης σχετικά με τις αρμοδιότητες των κοινοτικών αρχών, βλ. και τα όσα πιο διεξοδικά αναφέρουμε στο Πρώτο Μέρος στην ενότητα που αφιερώνεται στο κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης.

428. Η μεγαλύτερη απειλή κατά των Αμπελακιών προερχόταν από ομάδες τουρκαλβανών ληστών. Ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142, μας πληροφορεί ότι: «Δυο φορές οι αιμοβόροι Μουσουλμάνοι της Λάρισας, που ζήλευαν τα πλούτη τους και την ευτυχία τους, αποπειράθηκαν να σκαρφαλώσουν στα βουνά τους και να λεηλατήσουν τα σπίτια τους· και δυο φορές αποκρούσθηκαν από χέρια, που άφησαν ξαφνικά τους αργαλειούς και οπλίστηκαν με μουσκέτα». Σύμφωνα με μαρτυρία του σουηδού περιηγητή J. Björnstäehl τα Αμπελάκια για την αυτοπροστασία τους διαθέτανε 50 οπλισμένους άνδρες. Σχετικά βλ.: Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 41, 108, σημ. 1 και 366, σημ. 4. — Γιάνης Κορδάτος, «Γ' Αμπελάκια κι' ο μύθος...», ό.π., σελ. 48-53. — Κ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 709, όπου ανάμεσα σε διάφορα ενδιαφέροντα στοιχεία που παραθέτει αναφορικά με το θέμα αυτό γράφει, σελ. 709, σημ. 2, ότι: «Οι αμπελακιώτες, όπως και τα άλλα χωριά του Κισσάβου και του Πηλίου, ήταν αρματωμένοι από το 1760 με άδεια των τουρκικών Αρχών για να αντιμετωπίσουν τις επιδρομές των ληστοσυμμοριών που λυμαίνονταν την περιοχή». Η πληροφορία αυτή, που όπως αναφέρει ο Κ. Σιμόπουλος περιέχεται στο βιβλίο του Ι. Βασδραβέλη, «Αρματολοί και κλέφτες στη Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1948, σελ. 94, έρχεται να επιβεβαιώσει την άποψη που υποστηρίξαμε σε προηγούμενες ενότητες ότι η αξιοσημείωτη οικονομική και οικιστική ανάπτυξη των Αμπελακιών τοποθετείται από το 1750 και μετά γεγονός που επέβαλε τη λήψη ιδιαίτερων μέτρων προστασίας τους. — Απ. Βακαλόπουλους, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 550-552. — Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 149. — Επιστολή 49, σελ. 44. Ακόμη με βάση τις πληροφορίες του αρχείου Δογάνη, όπως έχουμε επισημάνει ήδη, οι αμπελακιώτες διατηρούσαν σχέσεις με επαναστατικά παρακοινωνιακά στοιχεία και ομάδες. Έτσι υπενθυμίζεται ότι από την επιστολή 82, σελ. 57, συνάγεται ότι ο Γ. Σβαρτς τροφοδοτούσε τους κλέφτες, και πιο συγκεκριμένα τους καπετάνιους τους, με ορισμένα είδη όπως ταμπακιέρες, φέσια και φισέκια με σκοπό πιθανώς την προστασία των διαβάσεων που χρησιμοποιούσαν τα καραβάνια που μεταφέρανε τα κόκκινα βαμβακερά νήματα προς τη Θεσσαλονίκη. Σχετικά ο Απ.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορούσε τον τρόπο κατανομής των φόρων που όριζαν οι οθωμανικές αρχές ο Δρόσος Δροσινός αναφέρει[429] ότι τα κοινοτικά όργανα πρώτα υπολόγιζαν τα εισοδήματα κάθε οικογένειας, με βάση τα χωράφια που καλλιεργούσε όπως και τη χειροτεχνική-βιοτεχνική δραστηριότητά της. Κατόπιν εκτιμούσαν τις ανάγκες της. Το πλεόνασμα δε που προέκυπτε από τη συσχέτιση φορολογούνταν ανάλογα με τη σπουδαιότητά του. Οι οικογένειες που το εισόδημά τους δεν επαρκούσε για να καλύψουν τις ανάγκες τους απαλλάσσονταν από την υποχρέωση καταβολής φόρου.

β. Το αντικείμενο της «αγροτικής συντροφιάς» ή επιτροπής ήταν η εποπτεία των αγροτικών δραστηριοτήτων και η μέριμνα για τη συγκέντρωση του πλεονάσματος της γεωργικής παραγωγής. Τα αγροτικά προϊόντα που παράγονταν στα Αμπελάκια ήταν το κρασί, το βαμβάκι, ο καπνός και το λάδι. Εκτός από το λάδι, που μόλις κάλυπτε τις ανάγκες των αμπελακιωτών, για τα υπόλοιπα προϊόντα υπήρχε μια πενταμελής επιτροπή που τα μέλη της αποκαλούνταν εφοδιαστές (pourvoyeurs) και εκλέγονταν στις γενικές συνελεύσεις, ανάμεσα στα μέλη που συγκροτούσαν τη διευθυντική επιτροπή της εμπορικής και βιοτεχνικής Συντροφιάς[430].

Σε ό,τι αφορά όμως την ύπαρξη, τη λειτουργία και το αντικείμενο της «αγροτικής συντροφιάς» ή επιτροπής θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι, εκτός από τη μαρτυρία του Δρόσου Δροσινού, δεν διαθέτουμε καμία άλλη πηγή από την οποία να πιστοποιείται ότι αυτή υπήρξε πραγματικά. Ιδιαίτερα τα όσα εκτενέστερα αναφέρει γύρω από αυτήν ο Δροσινός στη συνέχεια των αναμνήσεών του θα πρέπει να σημειωθεί ότι είναι συζητήσιμα από κάθε άποψη[431]. Θα μπορούσε πάντως να υποστηριχτεί ότι, αντίθετα από τη

Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 727, αναφέρει ότι ο Όλυμπος και τα υψώματα γύρω από τα Τέμπη κλεφτοκρατούνταν και ότι ήταν αδύνατο στον Αλή Πασά να εκκαθαρίσει την περιοχή. Τέλος χρήσιμες πληροφορίες για τα προβλήματα που προκαλούσαν οι πειρατές στους αμπελακιώτες όταν χρησιμοποιούσαν τους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους όπως και για την ανασφάλεια των συγκοινωνιών που επικρατούσε στην ευρύτερη περιοχή μας δίνει ο γερμανός διπλωμάτης Bartholdy, ο οποίος επίσης επιβεβαιώνει ότι οι αμπελακιώτες είχαν οργανώσει την αυτοάμυνά τους· βλ. ταξιδιωτικές εντυπώσεις του στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 212-213.

429. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 120.

430. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 124.

431. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 125-126.

θέση του Δρόσου Δροσινού, η «αγροτική συντροφιά» ή επιτροπή δεν αποτελούσε μία αυτοτελή συντροφική συσσωμάτωση αγροτικού χαρακτήρα αλλά ένα από τα όργανα της κοινότητας που ασχολούνταν με την προμήθεια[432] βασικών αγροτικών προϊόντων, με προορισμό την κάλυψη βασικών αναγκών του πληθυσμού[433].

γ. Τέλος η «εμπορική και βιοτεχνική συντροφιά» συμπίπτει προφανώς με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε στο προηγούμενο καφάλαιο με μία από τις Κοινές Συντροφιές και πιο συγκεκριμένα με τη δεύτερη. Πρέπει να επισημανθεί όμως ότι, εκτός από τις ανακρίβειες και τις συγχύσεις που περιέχονται ιδιαίτερα στο τμήμα αυτό των αναμνήσεων του Δρόσου Δροσινού, και οι οποίες ανατρέπονται στο μεγαλύτερό τους μέρος κυρίως από μία συγκριτική παράθεση και μελέτη των δύο «καταστατικών» των Κοινών Συντροφιών που διασώθηκαν με τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, αναδείχνεται αρκετά καθαρά η αδύνατη βάση, όπως είδαμε και θα δούμε αργότερα, στην οποία στηρίζεται το ιδεολόγημα της μίας Κοινής Συντροφιάς και η άποψη για το συνεταιρισμό των Αμπελακιών. Ιδεολόγημα και άποψη που βασίζονται στην πλήρη σχεδόν αποδοχή, κατά πρώτο λόγο, των αναμνήσεων του Δρόσου Δροσινού και των θέσεων του F. Boulanger.

3. Με βάση τώρα τα όσα έχουν προηγηθεί θα θέλαμε να επισημάνουμε, ότι δεν είναι ορθό να συγχέεται ο κοινοτικός θεσμός και η κοινοτική οργάνωση με τις συντροφικές σωσσωματώσεις, πράγμα που γίνεται στις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού[434], γιατί ανεξάρτητα από την επίδραση που άσκησε ο θεσμός της κοινότητας στην εμφάνιση, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο, του μορφώματος των Συντροφιών ή ακόμη και η αντεπίδραση που άσκησαν αυτές στους κοινοτικούς θεσμούς πρόκειται σαφώς για διαφορετικού χαρακτήρα σχέσεις και θεσμούς. Έτσι δεν μας βρίσκει σύμ-

---

432. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 124.

433. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 533, όπου γράφει ότι από τις άλλες δύο επιτροπές «νομίζω πως η δεύτερη, η γεωργική (...) είχε άμεση σχέση με την κοινότητα γιατί φρόντιζε για την προμήθεια κυρίως των σιτηρών και άλλων βασικών προϊόντων χωρίς την μεσολάβηση εμπόρων». Ανάλογη μάλλον είναι και η τοποθέτηση του Γ. Κοντογιώργη, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 191, όπου αναφέρει ότι «οι αγροτικές δραστηριότητες και βασικά η φροντίδα για τη συγκέντρωση των πλεονασμάτων από την αγροτική παραγωγή ανήκει στα πέντε μέλη της Αγροτικής Επιτροπής». Αντίθετα ο Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 58-59, αποδέχεται πλήρως τα όσα αναφέρονται από τους Δρόσο Δροσινό και F. Boulanger.

434. Βλ. συμπληρωματικές αναμνήσεις Δρόσου Δροσινού στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 122.

φωνους η άποψη που διατυπώνεται, κυρίως από το Γ. Κοντογιώργη, και η οποία υποστηρίζει ότι στα Αμπελάκια «η κοινότητα του χωριού της αμπελακιώτικης ομοσπονδίας[435] είναι επιφορτισμένη με αρμοδιότητες συναφείς με την παραγωγική διαδικασία της συντροφιάς» και πως «στις αρμοδιότητες των γενικών συνελεύσεων περιλαμβάνονται, όπως συνήθως, η εκλογή, ο έλεγχος και η ανάκληση της εντολής των κοινοτικών αρχόντων, *καθώς και μία σειρά από σημαντικά ζητήματα που αφορούν στη διαχείριση της κοινής συντροφιάς*»[436]. Αντίθετα, όπως προκύπτει από τα δύο

435. Σε ό,τι αφορά την άποψη ότι η κοινοτική ζωή στα Αμπελάκια ήταν οργανωμένη σε ομοσπονδιακή βάση που θεμελιώνεται και αυτή στις αμφιλεγόμενες αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού καθώς και στα γραφόμενα του F. Boulanger θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή δεν επαληθεύεται από άλλες πηγές. Υπενθυμίζεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 5), ότι ο Δρόσος Δροσινός στο συμπλήρωμα των αναμνήσεών του μνημονεύει πως τα Αμπελάκια είχαν 4.000 κατοίκους και 2.000 τα γειτονικά τους χωριά και προσθέτει: «Τ' Αμπελάκια σχημάτιζαν μάλλον ένα σύνολο από κάμποσα χωριά παρά μία μικρή πόλη»· βλ. αναμνήσεις του στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 115. Ο ίδιος δε ο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 17, αναφέρει ότι ο συνεταιρισμός των Αμπελακιών περιλάμβανε 22 χωριά. Με βάση τις πληροφορίες αυτές ο Γ. Φιλάρετος, «Συνεργατικοί συνεταιρισμοί...», ό.π., σελ. 18, γράφει ότι στα Αμπελάκια διαμορφώθηκε «κοινοτική τις μικροσκοπική Ομοσπονδία, συγκειμένη υπό 22 χωριδίων, εν τη οποία πολλάς ηδύνατό τις να εύρη τυπικάς ομοιότητας προς ελβετικόν καντόνιον, φόρου όμως υποτελές εις τον Πατισάχ της Σταμπούλ». Επίσης ο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 190, διατυπώνει τη γνώμη ότι «η κοινοτική ζωή στα Αμπελάκια εμφανίζεται οργανωμένη σε βάση ομοσπονδιακή»· και συνεχίζει αναφέροντας ότι: «Κάθε χωριό έχει την κοινοτική του ηγεσία που εκλέγεται από την πλειοψηφία των κατοίκων. Στην πρωτεύουσα των Αμπελακίων εδρεύει η κοινοτική αρχή της ομοσπονδίας, την οποία συγκροτούν ο αντιπρόσωπος κάθε χωριού και έξι αντιπρόσωποι από την πρωτεύουσα, άμεσα εκλεγμένοι από τη συνέλευση του λαού». Για το θέμα αυτό βλ. ακόμη Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 5 και Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54. Όμως τόσο από τα γραφόμενα του F. Beaujour όσο και από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη αλλά και από καμία άλλη πηγή ή συγγραφέα της εποχής εκείνης δεν προκύπτει ότι η κοινοτική ζωή στα Αμπελάκια ήταν οργανωμένη σε ομοσπονδιακή βάση. Σχετικά ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142, γράφει: «Τα Αμπελάκια με την δραστηριότητά τους μοιάζουν μάλλον με κωμόπολη της Ολλανδίας, παρά με χωριό της Τουρκίας. Το χωριό αυτό σκορπίζει, με τη βιοτεχνία του, την κίνηση και τη ζωή σε όλη τη γύρω χώρα και δημιουργεί ένα απέραντο εμπόριο, που συνδέει τη Γερμανία με την Ελλάδα με χίλια νήματα (...). Κανένας Τούρκος δεν μπορεί να κατοικήσει ή να μείνει ανάμεσά τους και διοικούνται από τους *πρωτόγερους* και από τους δικούς τους άρχοντες». Η υπογράμμιση είναι δική του. Επίσης από την επιστολή 123, σελ. 77, συνάγεται ότι τα δοσίματα που αναλογούσαν στους αμπελακιώτες υπολογίζονταν σε σχέση με άλλα πολίσματα (Αγιά κ.ά.) δίχως να γίνεται μνεία σε κανενός είδους πρωτοκαθεδρία ως προς αυτό το ζήτημα των Αμπελακιών.

436. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 191. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

συμφωνητικά που διασώθηκαν και με τα οποία ασχοληθήκαμε διεξοδικά στο προηγούμενο καφάλαιο, η διαχειριστική, εμπορική και οργανωτική αυτοτέλεια των Κοινών Συντροφιών ως προς την κοινότητα *ήταν πλήρως διασφαλισμένη*[437]. Αυτό δε που διαπιστώνεται από ορισμένες επιστολές του αρχείου Δογάνη, όπως είδαμε, είναι ότι υπήρχε μόνο άμεση και στενή σύνδεση ή ακόμη και ταύτιση πολλές φορές ανάμεσα στα πρόσωπα που διευθύνανε και ελέγχανε τόσο τις Κοινές Συντροφιές όσο και τις πιο σημαντικές από τις «κατά μέρος» με τα πρόσωπα που συνήθως κατέχανε τα κοινοτικά αξιώματα[438]. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι στο επίπεδο των προσώπων που επάνδρωναν τα όργανα της κοινότητας και των Συντροφιών υπήρχε μία σύμφυση, γεγονός που φυσικά είχε τις επιπτώσεις του σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία αλλά και την εξέλιξη τόσο των συντροφικών συσσωματώσεων όσο και της κοινότητας. Έτσι λ.χ. είδαμε ότι οι κοινοτικοί άρχοντες που ήταν ταυτόχρονα και τα πρόσωπα που διευθύνανε και ελέγχανε τις Συντροφιές συχνά τα χρήματα που προορίζονταν για την πληρωμή των φόρων καθυστερούσαν να τα αποδώσουν στις οθωμανικές αρχές, γιατί τα χρησιμοποιούσαν για την κάλυψη των αναγκών των Συντροφιών σε κεφάλαια[439]. Επομένως στα Αμπελάκια η διαπλοκή

437. Βλ. επίσης F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 142-146.

438. Βλ. κυρίως επιστολές 74, 75, 77, 111 και 120 σε σελ. 53, 54, 69 και 74 όπως και το κεφάλαιο που αφιερώσαμε στις Συντροφιές και το ιστορικό τους. Επίσης βλ. τα όσα αναφέρει ο Bartholdy σχετικά με τον προύχοντα Ιω. Παπαθεοδώρου και την εμποροβιοτεχνική του δραστηριότητα στο D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 211. Σχετικά υπενθυμίζεται ότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, ενότητα 4.3), λίγα χρόνια αργότερα στην αρχή του 1807 ο Ιω. Παπαθεοδώρου, ο Γ. Σβαρτς και άλλοι αμπελακιώτες που ήταν ταυτόχρονα επικεφαλής της κοινότητας και των συντροφικών συσσωματώσεων φυλακίστηκαν στα Γιάννενα από τον Αλή Πασά γιατί δεν κατέβαλαν τα προβλεπόμενα δοσίματα.

439. Βλ. κυρίως επιστολές 74, 120 και 126 σε σελ. 53, 74 και 80. Στο σημείο αυτό και με αφορμή το θέμα που θίγουμε θα θέλαμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι αναφορικά με την προέλευση των πρώτων αμπελακιώτικων κεφαλαίων που χρηματοδότησαν την παραγωγή και το εμπόριο των βαμμένων βαμβακερών νημάτων εκτός από τα όσα αναφέραμε στη σχετική ενότητα (βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 3) είναι πιθανό ένα τμήμα των αρχικών κεφαλαίων να προήλθε και από την ιδιοποίηση ή και την καθυστερημένη καταβολή τμήματος του πλεονάσματος που προοριζόταν για φορολογικούς σκοπούς. Άλλωστε όπως επισημάνθηκε στην ενότητα που αφιερώσαμε στο κοινοτικό σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης (βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 3) στις συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας η κατοχή κοινοτικών αξιωμάτων έδινε τη δυνατότητα ιδιοποίησης από τους κοινοτικούς άρχοντες τμήματος του πλεονάσματος. Έτσι η ιδιοποίηση αυτή σε ορισμένες κοινότητες του ελλαδικού χώρου είναι δυνατό να αποτέλεσε *μία από τις πηγές* πρώτης συσσώρευσης που στη συνέχεια χρηματοδότησε, ή και χρημα-

ανάμεσα στις Συντροφιές και την Κοινότητα δεν πραγματοποιούνταν στο θεσμικό-οργανωτικό επίπεδό τους, όπου ώς θεσμοί διατηρούσαν την αυτοτέλεια και την ιδιαιτερότητά τους, αλλά στο επίπεδο των προσώπων που βρίσκονταν επικεφαλής τους, με αποτέλεσμα τα άτομα που ελέγχανε τις συντροφικές συσσωματώσεις, χάρη στην οικονομική και κοινωνική δύναμη που διέθεταν κατόρθωναν να καταλαμβάνουν και τα κοινοτικά αξιώματα, θέτοντας με αυτό τον τρόπο την κοινότητα και τις λειτουργίες της στην υπηρεσία των Συντροφιών. Έτσι στην περίπτωση των Αμπελακιών παρουσιάζεται καθαρά, επίσης, το φαινόμενο όπου μια μικρή σχετικά ομάδα από εμπόρους και βιοτέχνες, ανεξάρτητα από τους έντονους ανταγωνισμούς και αντιθέσεις που υπήρχαν μεταξύ τους, κατορθώνει διαμέσου της κατάληψης των κοινοτικών αξιωμάτων να επεκτείνει την κυριαρχία της σε όλο το φάσμα των κοινωνικών δυνάμεων που λειτουργούσαν στα πλαίσια της κοινότητας. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν να διαμορφώνεται στους κόλπους της μία αρκετά σύνθετη πραγματικότητα, όπου οι αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί πέρα από την οξύτητά τους είχαν σαφώς κοινωνικό προσανατολισμό[440]. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κοινωνική δυναμική, που διαμορφωνόταν μέσα από τις αντιθέσεις αυτές, ήταν απόρροια κυρίως της δυναμικής που συγκροτούσαν οι συντροφικές συσσωματώσεις και που ασκούσε κυρίαρχο ρόλο σε σχέση με τη δυναμική που πήγαζε από τη λειτουργία άλλων μορφωμάτων και φορέων, όπως της κοινότητας, της εκκλησίας ή των συντεχνιών. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι από τη στιγμή που εκφυλίστηκαν οι συντροφικές συσσωματώσεις και ατόνισε η δυναμική τους τα Αμπελάκια παύουν να διακρίνονται σαν μια ζωντανή και δυναμική κοινότητα.

Στα κρίσιμα όμως αυτά θέματα θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε, αφού προηγουμένως αναφερθούμε στις βαθύτερες αιτίες που οδήγησαν στην παρακμή το αμπελακιώτικο φαινόμενο, γεγονός που απαιτεί μια έστω και σύντομη αναφορά στις σοβαρές διαφοροποιήσεις που σημειώθηκαν στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού εκείνη την περίοδο. Αναφορές και διερευνήσεις που αποτελούν την προϋπόθεση για μία πληρέστερη

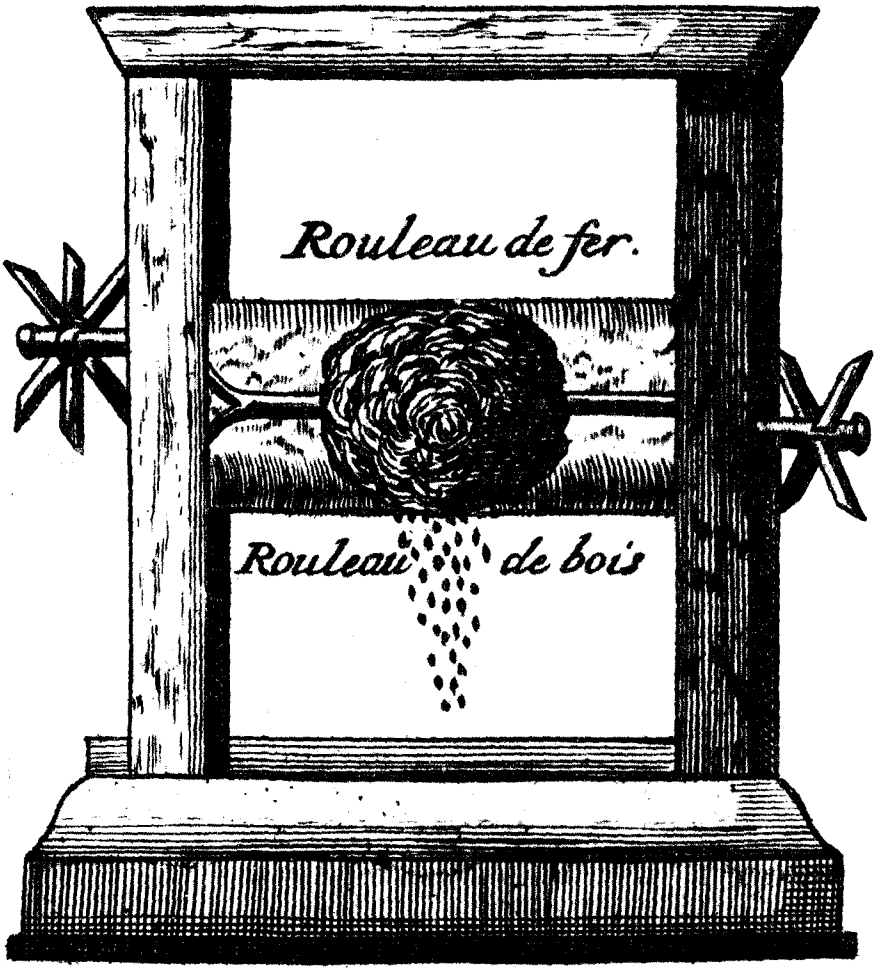
τοδοτούσε όπως είδαμε με τις αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, εμποροβιοτεχνικές κ.ά. δραστηριότητες.

440. Βλ. ιδιαίτερα επιστολές αρχείου Δογάνη που ήδη παραθέσαμε, όπως και F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145. Επίσης βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 149-150 και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 315 και 379.

προσέγγιση τόσο του χαρακτήρα των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων όσο και των επιπτώσεων που ενδεχομένως αυτές είχαν στη διαδικασία μετασχηματισμού της παραγωγικής διάρθρωσης του ελλαδικού χώρου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΑΜΠΕΛΑΚΙΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Rouleau de fer.
Rouleau de bois

I

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΤΕΤΑΜΕΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ

1. Οι αλλαγές στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και οι επιπτώσεις τους στην οργάνωση της οθωμανικής κοινωνίας

1.1. Στο πρώτο μέρος μας δόθηκε η ευκαιρία να επισημάνουμε ότι από το ΙΣΤ' αιώνα, που εκδηλώθηκε η στρατιωτική κάμψη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το ενδιαφέρον της κυρίαρχης τάξης στράφηκε περισσότερο στην αξιοποίηση των εσωτερικών πηγών απόσπασης πλεονάσματος, κυρίως της γαιοπροσόδου, άρχισε ουσιαστικά και η κρίση της οθωμανικής κοινωνίας με τα ρήγματα που σημειώθηκαν στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής και τη συνοχή του κράτους. Έτσι η βασική αιτία που, κάτω από την επίδρασή της, η οθωμανική αυτοκρατορία από κοινωνία κατακτητικού τύπου που στηριζόταν περισσότερο στις δομές του δοσιματικού τρόπου παραγωγής, άρχισε να διαφοροποιείται και να μετεξελίσσεται σε κοινωνία με έντονες τάσεις «φεουδαρχοποίησης», πρέπει να αναζητηθεί πρωταρχικά στην αδυναμία του οθωμανικού κράτους να επεκτείνει διαρκώς τα όρια της επικράτειάς του. Πιο συγκεκριμένα, η αποτυχία μπροστά στη Βιέννη το 1529 και η ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571 αποτέλεσαν την αφετηρία για βαθμιαίες αλλαγές που είχαν ως συνισταμένη τους τη στροφή των κυρίαρχων στοιχείων και ομάδων προς τη γη και τον αγρότη, ως την κυριότερη πηγή απόσπασης προσόδων, από τη στιγμή που οι πολεμικές λείες από τις κατακτήσεις έπαυσαν να αποτελούν πηγή πλουτισμού, ιδιαίτερα των τιμαριωτών[1].

1. Βλ. επίσης: Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 12. — Κ.Μ. Χαρπουτλού, «Η Τουρκία σε αδιέξοδο», μτφρ. Μ. Βλάχου, Εκδόσεις Ορόσημο, Αθήνα, σελ. 28. — Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 91, όπου γράφει: «Στο μεταξύ οι ατυχείς πόλεμοι της Αυτοκρατορίας δεν πρόσφεραν παρά ισχνές λείες και συνεπάγονταν περισσότερους κινδύνους

Η ανάπτυξη των τάσεων αυτών, που η διαδικασία διαμόρφωσης και επικράτησής τους στο εσωτερικό του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ήταν αρκετά αργόσυρτη, διευκολυνόταν και από την αναγκαστική τουλάχιστον ανοχή που ήταν υποχρεωμένο το κράτος να δείχνει συχνά, λόγω της σοβαρής δημοσιονομικής κρίσης που είχε αρχίσει να αντιμετωπίζει. Κρίση που συνδεόταν με τους μακροχρόνιους εξαντλητικούς και ατυχείς πολέμους, στους οποίους είχε περιέλθει το οθωμανικό κράτος και που όχι μόνο δεν του αποδίδανε νέους σημαντικούς πόρους, όπως στο παρελθόν, αλλά απεναντίας το εξαντλούσαν οικονομικά. Έτσι η κεντρική εξουσία κάτω από την πίεση των δημοσιονομικών της αναγκών άρχισε να πουλάει διάφορα αξιώματα και να εκμισθώνει, κυρίως σε αξιωματούχους του οθωμανικού κράτους και του σουλτανικού περιβάλλοντος αλλά και σε άλλες κατηγορίες υπηκόων της που διαθέτανε σημαντικές ποσότητες χρήματος, δικαιώματα απόσπασης προσόδων από τη γη όπως και από άλλες πηγές.

1.2. Πιο συγκεκριμένα, από τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα το κράτος άρχισε να παραχωρεί όλο και συχνότερα, με τη μορφή της ενοικίασης, το δικαίωμα είσπραξης των διαφόρων κρατικών προσόδων[2]. Η παραχώρηση γινόταν σε δημοπρασία με πλειοδοσία, αφού προηγούμενα το κράτος είχε ορίσει το ποσό του ενοικίου που καταρχήν αντιστοιχούσε στο σύνολο του φόρου που έπρεπε να εισπραχθεί από τους φορολογούμενους. Η παραχώρηση του δικαιώματος είσπραξης των κρατικών προσόδων ίσχυε για ορισμένο χρονικό διάστημα.

Αρχικά το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε σε ορισμένους κρατικούς φόρους και κυρίως στους έκτακτους (avariz). Βαθμιαία, όμως, η ενοικίαση των προσόδων (iltizâm) επεκτάθηκε και σε περισσότερο σημαντικές πηγές απόσπασης πλεονάσματος όπως ήταν οι mukataa. Όπως είναι γνωστό, στην οθωμανική αυτοκρατορία έδιναν το όνομα του mukataa σε φορολογικές ενότητες ή περιοχές. Συνήθως οι mukataa περιλαμβάνανε κρατικούς φόρους, λιμάνια,

---

από ότι στο παρελθόν, ενώ η φεουδαλική εκμετάλλευση των γαιών ή η συμμετοχή σε άλλες επικερδείς επιχειρήσεις εγγυόνταν έναν πλουτισμό βέβαιο και πολύ πιο σημαντικό». Επίσης ο H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π. σελ. 523, αναφέρει ότι στην κρίσιμη περίοδο 1596-1610, έφτασε στην κεντρική κυβέρνηση η καταγγελία ότι τα μέλη της στρατιωτικής τάξης στις επαρχίες ζητούσαν απ' τους χωρικούς τόκο τριπλάσιο η τετραπλάσιο απ' τα χρήματα που τους δάνειζαν.

2. Σχετικά με το σύστημα της ενοικίασης των προσόδων και την εξέλιξή του βλ. κυρίως B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 93-94, όπως και Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 70-74.

τελωνεία, ορυχεία, γαίες που ανήκαν στα has του σουλτάνου κ.ά. Ο ανάδοχος, στον οποίο κατακυρωνόταν η ανάθεση του iltizâm, ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει ένα τμήμα του ενοικίου· όρος που αποσκοπούσε στο να διευκολυνθεί το κράτος στην αντιμετώπιση των δημοσιονομικών του δυσκολιών και στον οποίο άλλωστε οφειλόταν και η σκοπιμότητα της καθιέρωσης του θεσμού της εκμίσθωσης των προσόδων. Ακόμη οι ανάδοχοι δεσμεύονταν από την αρχή και για τις ενδιάμεσες προθεσμίες καταβολής των φόρων. Με την εκπνοή της προθεσμίας του iltizâm οι ανάδοχοι έπρεπε να έχουν καταβάλει στο κρατικό ταμείο το συνολικό ποσό της εξαγοράς των προσόδων της δοσμένης περιόδου. Πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι η κεντρική εξουσία δεν εξασφάλιζε μόνο στους ανάδοχους του iltizâm μεγάλη ανεξαρτησία στα πλαίσια του mukataa που τους είχε παραχωρηθεί για την είσπραξη των προσόδων, αλλά ταυτόχρονα τους κατέβαλε και μία αντιμισθία για τη λειτουργία τους αυτή. Παράλληλα για να διασφαλίζονται τα συμφέροντα του κράτους, οι λογαριασμοί των mukataa ελέγχονταν από καδήδες που προέρχονταν από περιοχές διαφορετικές από εκείνες που καλύπτονταν από το mukataa και οι οποίοι αποκαλούνταν στην περίπτωση αυτή müfettis.

Από τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι η κεντρική εξουσία θεωρούσε την ενοικίαση των προσόδων δημοσιονομικό κρατικό εισπρακτικό θεσμό, όπως αποδείχνεται από την αντιμισθία που εξασφάλιζε στο πρόσωπο που αναλάμβανε την είσπραξη των προσόδων. Στο βαθμό, όμως, που οι δημοσιονομικές δυσκολίες του κράτους εντείνονταν όλο και πιο πολύ, η κεντρική εξουσία υποχρεωνόταν να κάνει παραχωρήσεις απέναντι στις απαιτήσεις των ενοικιαστών των προσόδων, επειδή ακριβώς εξαρτούνταν από τις προκαταβολές του ενοικίου. Έτσι συχνά οι ανάδοχοι έφθαναν στο σημείο να υπαγορεύουν τους όρους του iltizâm και να ζητούν να καταλαμβάνουν άνθρωποι του περιβάλλοντός τους κρατικά αξιώματα ή ακόμη και να διορίζονται στο αξίωμα του müfettis που ασκούσε, όπως είδαμε, τον κρατικό έλεγχο των λογαριασμών του mukataa. Ιδιαίτερα η απαίτηση των αναδόχων να ανατίθεται στους ίδιους η διαδικασία του ελέγχου (müfettislik), έδειχνε καθαρά ότι αντικειμενικός τους σκοπός ήταν να αποκτήσουν πλήρη ανεξαρτησία από τις κρατικές αρχές. Ταυτόχρονα η κεντρική εξουσία, κάτω από την πίεση των δημοσιονομικών της αναγκών, ήταν υποχρεωμένη να διευρύνει τον αριθμό και το είδος των κτημάτων που μπορούσαν να ενταχθούν στο σύστημα της εξαγοράς των προσόδων. Στον παράγοντα άλλωστε αυτόν πρέπει να αναζη-

τηθεί και η αιτία της διαρκούς επέκτασης των has του σουλτάνου κυρίως μετά το ΙΣΤ' αιώνα σε βάρος ακόμη και της τιμαριωτικής έγγειας ιδιοκτησίας[3], γεγονός που συνέβαλε κατά τη γνώμη μας αποφασιστικά στη δρομολόγηση της διαδικασίας «φεουδαρχοποίησης» και της ίδιας της κεντρικής εξουσίας στο πρόσωπο του σουλτάνου. Στο βαθμό μάλιστα που βάθαινε η δημιοσιονομική κρίση του οθωμανικού κράτους, αυτό έφθασε στο σημείο να επιτρέψει να ενταχθούν στο σύστημα του iltizâm ακόμη και τιμάρια[4].

Μέσα από τις εξελίξεις αυτές και τις αλλαγές δεν υπονομεύθηκαν μόνο τα θεμέλια του τιμαριωτικού συστήματος που αποτελούσε τη βάση της στρατιωτικής δύναμης της οθωμανικής αυτοκρατορίας[5] καθώς και την ισχύ της κεντρικής εξουσίας, αλλά ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν και ισχυροί ιδιωτικοί περιουσιακοί πόλοι με τη συσσώρευση πλεονάσματος στα χέρια ξεχωριστών προσώπων. Οι σημαντικές αυτές περιουσίες, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος και θα ξαναδούμε αργότερα, αδυνατώντας να βρουν παραγωγική διέξοδο[6] συμβάλανε προοδευτικά στην αλλοίωση των δοσιματικών σχέσεων παραγωγής και δημιούργησαν τους όρους υπέρβασής τους στην κατεύθυνση της «φεουδαρχοποίησης». Έτσι οι φορείς των συμφερόντων αυτών κατόρθωσαν μετά από λίγο να κατοχυρώσουν και σε κληρονομική βάση τα δικαιώματα κατοχής και κάρπωσης που είχαν πάνω στη γη. Με αυτό τον τρόπο τα μεγάλα κτήματα που μπορούσαν να κληρονομηθούν αριθμητικά και εδαφικά άρχισαν να διευρύνονται· ταυτόχρονα δε, αυξήθηκε σημαντικά το ειδικό βάρος των αγροτικών προϊόντων που προέρχονταν από αυτά[7]. Η πορεία αυτή επέκτασης της μεγάλης γαιοκτησίας συνέτεινε αποφασιστικά στην εμφάνιση αργότερα στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού των τσιφλικιών (çiflik)[8]. Πρόκειται για μια διαδικασία που χωρίς να θεσμοθετεί

3. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 106.

4. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 98-99.

5. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π. σελ. 51.

6. Βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 91, γράφει ότι «από τό ΙΣΤ' αι. οι άρχοντες φεουδάρχες επένδυαν τα κεφάλαια που είχαν συγκεντρώσει στην απόκτηση φεουδαλικών κτημάτων ή στις ενοικιάσεις (iltizâm) που τους εξασφάλιζαν σημαντικές πηγές εισοδημάτων».

7. Βλ. τα σχετικά στοιχεία που παραθέτει με βάση τις οθωμανικές πηγές η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 97-98.

8. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το θεσμό του τσιφλικιού ο Braudel αναφέρει ότι «το τσιφλίκι σημειώνει ένα νεωτερισμό και μια σημαντική πραγματικότητα»· βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 40, σημ. 30. Σχετικά θα θέλα-

επίσημα την ατομική ιδιοκτησία πάνω στη γη ενίσχυσε αποφασιστικά σε μόνιμη και κληρονομική βάση την κατοχή της γης. Η διαδικασία αυτή αποκρυσταλλώθηκε αρκετά καθαρά στο δεύτερο μισό του ΙΗ' αιώνα και στις αρχές του ΙΘ' τουλάχιστον σε ό,τι

με να επισημάνουμε ότι ο θεσμός του τσιφλικιού, που ο αριθμός τους και πολύ περισσότερο οι παραγόμενες ποσότητες σε αυτά διευρύνονται κατά τη διάρκεια του ΙΗ' αιώνα και ιδιαίτερα προς το τέλος του, όπως και στις αρχές του ΙΘ', απότελεί μια από τις βασικές αιτίες που συνέβαλαν στην παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αρχικά ο θεσμός αυτός εμφανίστηκε σαν μια μέθοδος εποικισμού των εδαφών, που είχαν εγκαταλειφθεί και έμεναν ακαλλιέργητα. Αργότερα το τσιφλίκι αναπτύχθηκε χάρη στα πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν για τους κατόχους του οι ανταλλαγές με τις κυρίαρχες οικονομίες της Δύσης και η σιγουριά που εξασφάλιζαν οι επενδύσεις κεφαλαίων στη γη σε συνθήκες παρατεταμένου πληθωρισμού. Η κεντρική εξουσία στην πορεία, επειδή ο θεσμός του τσιφλικιού υπονόμευε τις βάσεις τόσο της ύπαρξής της όσο και της δύναμης της επανειλημμένα με διάφορα διατάγματα και μέτρα, όπως λ.χ. δημεύσεις περιουσιών, προσπάθησε να εμποδίσει την επέκτασή τους. Αναφορικά με τα θέματα αυτά εκτός από τα όσα υποστηρίξαμε σε άλλα σημεία βλ. επίσης Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 40, 48, 72-73 και Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 20-22. Τέλος σε ό,τι αφορά το χαρακτήρα των σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί ανάμεσα στον τσιφλικούχο και τον κολλήγο αυτός ήταν «φεουδαρχικός» ανεξάρτητα από την εμπορευματική σχέση, που είχε διαμορφωθεί ανάμεσα στο τσιφλίκι και την αγορά, ιδιαίτερα τη διεθνή. Και αυτό γιατί ο χαρακτήρας των σχέσεων στο εσωτερικό του τσιφλικιού από κοινωνικοοικονομική άποψη δεν προσδιοριζόταν πρωταρχικά από τη σχέση του με την αγορά αλλά από τη μορφή ύπαρξης και λειτουργίας της εργατικής δύναμης του άμεσου παραγωγού στο εσωτερικό του, παρά το γεγονός ότι ο κολλήγος δεν ήταν δεμένος με τη γη όπως ο δουλοπάροικος. Ειδικότερα σχετικά με τη φύση του εμπορευματικού τσιφλικιού στο ρουμανικό χώρο την περίοδο της τουρκοκρατίας ο Η. Stahl, «Ρουμανία...», ό.π., σελ. 164, επισημαίνει ότι οι μπογιάροι ενώ στις σχέσεις τους με τους εμπόρους της Δύσης που έρχονταν να αγοράσουν το σιτάρι τους, λειτουργούσαν ως μεγαλέμποροι καπιταλιστές όταν επρόκειτο για τις σχέσεις τους με τους χωρικούς λειτουργούσαν ως μεγάλοι φεουδάρχες. Σε ό,τι αφορά το χαρακτήρα του τσιφλικιού ο Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 44, ενώ σωστά επισημαίνει ότι «το τσιφλίκι χωρίς να καθιερώνει επισήμως την ατομική ιδιοκτησία του εδάφους κατέστησε δυνατή την μεταστροφή εισοδημάτων πού, υπό κανονικές συνθήκες, κατευθύνοντο προς την κεντρική εξουσία», υποστηρίζει ότι η εμφάνιση των τσιφλικιών δεν είχε «τίποτα το φεουδαρχικό» και πως από την αρχή το τσιφλίκι αποτέλεσε «μία μορφή καπιταλιστικής παρεμβολής». Επίσης ο Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 54, γράφει: «Ο τσιφλικούχος ήταν ένας κεφαλαιοκράτης αγροτικός επιχειρηματίας ενταγμένος στην ευρωπαϊκή εμπορική διαδικασία. Στο τέλος του 18ου αιώνα έχει διαμορφωθεί ο κοινωνικός τύπος του γαιοκτήμονα — εμπόρου, ο οποίος, από τη θέση του αυτή, ερχόταν σε αντίθεση με την κεντρική εξουσία, ενώ, ταυτόχρονα αισθανόταν την αποικιακή εκμετάλλευσή του από το ξένο εμπόριο». Και ότι, σελ. 53, είναι «σαφές ότι το τσιφλίκι ήταν μια αγροτική μονάδα που παρήγε για την αγορά, υπηρετούσε το εμπόριο και είχε ενταχθεί στις ανάλογες διαδικασίες. Ήταν, δηλαδή, μια αγροτική επιχείρηση κεφαλαιοκρατικού τύπου, η οποία όχι μόνο είχε ξεφύγει από το φεουδαρχικό — ασιατικό χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων, αλλά και τόνιζε την παρακμή των φεουδαρχικών θεσμών του οθωμανικού κράτους».

αφορά τις εξελίξεις που σημειώθηκαν στον ελλαδικό χώρο[9]. Αξίζει ίσως στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η μεγάλη χριστιανική κτηματική περιουσία στις παραμονές της επανάστασης του 1821 ήταν αρκετά σημαντική, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο[10].

1.3. Καθοριστικής σημασίας κρίκο, στο πέρασμα σε μορφές απόσπασης πλεονάσματος που έτειναν να αποκτήσουν φεουδαρχικό χαρακτήρα, αποτέλεσε το σύστημα του malikâne. Με βάση το σύστημα αυτό[11] το κράτος εκμίσθωνε ισοβίως σε φυσικά πρόσωπα, τους αγοραστές του «μαλικανέ», τις προσόδους του. Το σύστημα εξαγοράς των προσόδων με τη μορφή αυτή διαμορφώθηκε κυρίως προς το τέλος του ΙΖ' αιώνα και τις αρχές του ΙΗ'. Το σύστημα της ισόβιας παραχώρησης (malikâne) των προσόδων μιας περιοχής (mukataa) εισάχθηκε από το κράτος για να αντιμετωπίσει τη σοβαρή δημιοσιονομική κρίση που αντιμετώπιζε, όπως επίσης και για να αναστείλει τη διαδικασία αντιπαραχώρησης των ενοικιάσεων (iltizâm) των προσόδων, που είχαν αρχίσει να γίνονται αντικείμενο κερδοσκοπίας σε βάρος της τακτικής είσπραξης των κρατικών εσόδων, ενώ την ίδια στιγμή οι υπενοικιάσεις αυτές οδηγούσαν στη φορολογική αφαίμαξη του πληθυσμού και ιδιαίτερα των αγροτών, γεγονός που προκαλούσε έντονες και ποικίλες αντιδράσεις από πλευράς τους. Ταυτόχρονα η καθιέρωση του συστήματος του «μαλικανέ» θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι απο-

9. Αναφερόμενος σε ανάλογες εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στον αλβανικό χώρο ο Ligor Mille, «Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη του ΙΗ' — αρχές του ΙΘ' αιώνα)», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 185, 187 καί 188 γράφει: «Οι μεταβολές που συμβαίνουν στις αγροτικές σχέσεις, ιδιαίτερα προς τα τέλη του ΙΗ' αιώνα και τις αρχές του ΙΘ' αιώνα, συνδέονται πρώτιστα με την εμφάνιση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, ιδιοκτησίας που δεν υπόκειται σε καμία στρατιωτική υποχρέωση». Η μετατροπή των τιμαρίων σε τσιφλίκια «είχε κιόλας κάμει την εμφάνισή της προς τις αρχές του ΙΗ' αιώνα» και εντάθηκε «στο τέλος του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα (...). Η μεγάλη ιδιοκτησία των τσιφλικιών αναπτυσσόταν σε όλες τις πεδινές αλβανικές περιοχές και σε αρκετές ορεινές (...). Το νέο σύστημα της ατομικής φεουδαλικής γεωκτησίας, το τσιφλίκι, διαδόθηκε στα αλβανικά εδάφη όπως και στις άλλες επαρχίες της ευρωπαϊκής Τουρκίας». Για τους κύριους δε δρόμους εδραίωσης του συστήματος των τσιφλικιών στην Αλβανία, βλ. στο ίδιο, σελ. 185-186.

10. Σχετικά βλ.: F.C.H.L. Pouqueville, «Voyage de la Grèce», Έκδοση Β', Τόμ. 6, Paris 1827, σελ. 256. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 174. — Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 61 επόμ. —Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 54, όπου γράφει: «Ιδιαίτερη σημασία από κοινωνική άποψη έχει και το γεγονός ότι όσο προχωρούμε προς το 19ο αιώνα επεκτείνεται η ελληνική μεγάλη ιδιοκτησία».

11. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 103.

τελούσε και ένα είδος παραχώρησης στα ισχυρά συμφέροντα που είχαν δημιουργηθεί με βάση το σύστημα του iltizâm, το εμπόριο, την τοκογλυφία κ.λπ., και τα οποία ζητούσαν να κατοχυρώσουν και να διευρύνουν τα συμφέροντά τους σε μονιμότερη βάση, εκμεταλλευόμενα τις δυσκολίες της κεντρικής εξουσίας που βαθμιαία αποδυναμωνόταν.

Με την καθιέρωση του «μαλικανέ» όπως γράφει η B. Cvetkova «το παλιό σύστημα των mukataa κρατήθηκε με τη διαφορά ότι ο ανάδοχος έπαιρνε τον mukataa ισόβια έναντι της υποχρέωσης να κάμει στο ταμείο μια πρώτη σημαντική καταβολή (mal-i muacele), να πραγματοποιεί κάθε χρόνο κανονικές καταβολές (mal) της πάγιας παραχώρησης και να πληρώνει συμπληρωματικά ποσά της τάξης του 1/10 της τιμής εξαγοράς, που ονομαζόταν kalemiye. Το κράτος ανακτούσε το δικαίωμα να παραχωρήσει τον malikâne υπό μορφή iltizâm μόνο μετά το θάνατο του αναδόχου. Το σύστημα του malikâne επιβλήθηκε όχι μόνο στις περιοχές της Ανατολής αλλ' επίσης σε όλες τις επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Η εισαγωγή των malikâne δε σταμάτησε καθόλου τις αντιπαραχωρήσεις των mukataa, που συνέχισαν να εφαρμόζονται συχνά στη διάρκεια του ΙΗ' αιώνα (...). Οι κάτοχοι των malikâne απολάμβαναν ευρεία ανεξαρτησία στα όρια των κτήσεών τους· το κράτος τους εξασφάλιζε πλήρη ανεξαρτησία απέναντι στα οικονομικά και διοικητικά όργανα της κεντρικής εξουσίας (...). Οι υποχρεώσεις τους απέναντι στην ανώτατη εξουσία περιορίζονταν πραγματικά στο να εκτελούν κανονικά τις ετήσιες καταβολές τους στο ταμείο και να επικαλούνται, σε περίπτωση ανάγκης, τη συνδρομή των δικαστικών οργάνων του κράτους για να υπερασπιστούν από κάθε καταπάτηση τα δικαιώματα που τους είχε παραχωρήσει το κράτος επάνω στα εξαγορασμένα αγαθά (...). Εκτός απ' αυτά, οι αρχές όφειλαν συχνά να επεμβαίνουν για να διευθετούν διάφορες αντιμαχίες σχετικά με την κατοχή των mukataa και των malikâne που ανέκυπταν ανάμεσα στους πολυάριθμους κατόχους, αντιπαραχωρητές και άλλα τρίτα πρόσωπα (...). Χωρίς αμφιβολία, τέτοιες συγκρούσεις ζημίωναν το δημόσιο ταμείο, αφού τα αντίδικα μέρη έβρισκαν σ' αυτές ένα πρόσχημα και καθυστερούσαν ή δεν εξοφλούσαν τις καταβολές»[12].

12. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 103, όπου παραθέτει επίσης και άλλα χρήσιμα στοιχεία και πληροφορίες. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις ευρύτερες επιπτώσεις που είχε η καθιέρωση του συστήματος του «μαλικανέ» ο Δημήτρης Καρύδης, «Σχεδίασμα των συνθηκών παραγωγής και εμπορίου στην Αθήνα στις αρχές του 19ου αιώνα», Πολίτης, τευχ. 54,

Έτσι η παραχώρηση ισοβίως από την κεντρική εξουσία σε αξιωματούχους και άλλες κατηγορίες υπηκόων της του δικαιώματος ενοικίασης των διαφόρων πηγών εισοδημάτων, σε συνδυασμό με την αλλοίωση των σχέσεων ιδιοκτησίας που στηρίζονταν στο σύστημα των τιμαρίων, ενίσχυσαν τόσο τις τάσεις φεουδαρχοποίησης στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής όσο και τις κεντρόφυγες τάσεις στο επίπεδο των κρατικών δομών και λειτουργιών, ενώ ταυτόχρονα σημειώθηκαν σοβαρές διαφοροποιήσεις και ανακατατάξεις σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση της κυρίαρχης τάξης[13].

1.4. Πιο συγκεκριμένα όμως από πιο κοινωνικό περιβάλλον προέρχονταν οι ενοικιαστές των διαφόρων προσόδων που κοινό χαρακτηριστικό τους, όπως είδαμε, ήταν το ότι διαθέτανε μεγάλα χρηματικά ποσά, ώστε να μπορούν να προκαταβάλλουν τα μεγάλα ποσά που απαιτούνταν για το ενοίκιο. Με βάση τα όσα έχουν προηγηθεί συνάγεται ότι τα στοιχεία που κατέχανε τέτοια ποσά ανήκαν κυρίως στους υψηλούς αξιωματούχους του κρατικού μηχανισμού, όπως επίσης και σε κυκλώματα ισχυρών τοπικών κοτζαμπάσηδων[14]. Ακόμη ορισμένα από τα στοιχεία αυτά συνδέο-

---

Οκτώβριος 1982, σελ. 52, σημ. 9, επισημαίνει ότι: «Η ελευθερία δράσης που παρείχε στους Οθωμανούς διοικητές το σύστημα της ισόβιας εκμίσθωσης των προσόδων, εκφραζόταν, πέρα από τις τυραννικές μορφές διακυβέρνησης, και από τις δυνατότητες που είχαν αυτοί να ελέγχουν ένα μέρος της αγροτικής παραγωγής (κύρια της σιτοκαλλιέργειας), να καθορίζουν οι ίδιοι τις τιμές εξαγωγής, να ναυλώνουν καράβια για τη μεταφορά εμπορευμάτων, και να εξάγουν προϊόντα σε ποσότητες που δεν είχαν σχέση με τις πραγματικές συνθήκες παραγωγής και τις ανάγκες του πληθυσμού (π.χ. εξαγωγή σιταριού σε περιόδους σιτοδείας)».

13. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 41, σχετικά με τα ζητήματα αυτά γράφει: «Από την εποχή μάλιστα των διαδόχων του Σουλεϊμάν Α' αρχίζει η γρήγορη και καταστρεπτική παρακμή των τιμαρίων, του δυναμικού αυτού κυττάρου της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο σχηματισμός τώρα των τσιφλικίων και μεγάλων ιδιοκτητών αναστατώνουν την δομή της τουρκικής κοινωνίας. Έτσι δημιουργείται μία τάξη ισχυρών γαιοκτημόνων που έχουν ποικίλη προέλευση: είναι κρατικοί υπάλληλοι, τοκογλύφοι, έμποροι, εκμισθωτές φόρων, πρώην σπαχήδες κ.λ. Αυτοί αργότερα, ιδίως κατά τον 18ο και αρχές του 19ου αι. (Αλής Τεπελενλής, Καραοσμάνογλου, Πασβάντ ογλού κ.ά.) σηκώνουν κεφάλι και έρχονται σε αντιθέσεις με το κράτος. Υπήρχαν και ξένοι και αυτοί ήταν Έλληνες, Αρμένιοι, αλλά κυρίως Εβραίοι». Επίσης βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95.

14. Βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 73-74, όπου αναφερόμενος στη σχέση κοινοτικής αρχής και εκμίσθωσης των φόρων γράφει: «Πάντως πρέπει να υπογραμμισθεί ότι σε κάθε περίπτωση η κοινοτική αρχή παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην εκτίμηση και την είσπραξη των φόρων. Διότι και όταν ακόμα δεν είναι —η ίδια ή εξουσιοδοτημένο από το *κοινό* πρόσωπο— αγοραστής του μουκατά καλείται να εφαρμόσει τη δημοσιονομική πολιτική του οθωμανού ή του χριστιανού δικαιούχου. Το γεγονός αυτό έχει μεγάλη σημασία, γιατί και μετά από την ανάθεση στον προύχοντα της φοροείσπραξης, ή πολύ περισσό-

νταν με εμπορικές ή τοκογλυφικές δραστηριότητες[15]. Τέλος, ένας ορισμένος αριθμός από αυτά τα στοιχεία προέρχονταν και από την κατηγορία των στρατιωτικών διοικητών, γεγονός που συνέβαλε σοβαρά στην παρακμή του καθεστώτος των σπαχήδων που αποτελούσαν, όπως έχει επισημανθεί, τον κορμό του οθωμανικού συστήματος[16]. Η ενασχόληση των τιμαριούχων με επικερδείς δραστηριότητες είχε ως αποτέλεσμα να παραμελούν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις, που άλλωστε είχαν πάψει πια να είναι αποδοτικές ενώ ταυτόχρονα ήταν κουραστικές και επικίνδυνες[17].

Το αποφασιστικό όμως βήμα στην τροποποίηση της ταξικής διάρθρωσης της οθωμανικής κοινωνίας από το ΙΣΤ' αιώνα και μετά προήλθε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει[18], από κρατικούς λειτουργούς που ανήκαν στην κατηγορία των kul. Στην επικράτηση δηλαδή των νέων αυτών ταξικών μεταβολών συνέβαλαν, με τον πιο αποφασιστικό τρόπο, κυρίως τα στοιχεία εκείνα που ήταν στενά συνυφασμένα με τη λειτουργία της κεντρικής εξουσίας. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να αναφερθεί, ότι όπως είναι γνωστό[19]

τερο με την εγκατάστασή του στις φορολογικές απαιτήσεις του κατακτητή, η συλλογική ευθύνη των χριστιανών εξακολουθεί να παραμένει ακέραιη (...). Με τον τρόπο αυτό, η προυχοντική ηγεσία κατόρθωσε να αποκτήσει μια σημαντική και θεσμικά κατοχυρωμένη εξουσία παρέμβασης στην κοινωνική, οικονομική και προσωπική ζωή των χριστιανών και ιδιαίτερα των χωρικών».

15. Βλ. σχετικά και H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 506, όπου γράφει πως είναι «γνωστό ότι οι έμποροι και αργυραμοιβοί συνεργάζονταν με το κράτος για την εκμίσθωση φόρων». Επίσης όπως παρατηρεί ο Σπ. Ασδραχάς το σύστημα εκμίσθωσης των προσόδων έτσι όπως λειτούργησε επέτρεψε την «πραγματοποίηση κερδών ανώτερων από τα αντίστοιχα του εμπορίου»· αναφέρεται στο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 72, γεγονός που εξηγεί γιατί οι έμποροι ενδιαφέρονταν να τοποθετούν τα κεφάλαιά τους και στον τομέα της εκμίσθωσης των προσόδων. Βλ. ακόμη τα συγκεκριμένα στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 87-89 και 96-98.

16. Σχετικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι τιμαριούχοι διακρίνονταν σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με την έκταση των τιμαρίων τους όπως και από την έκταση των προνομίων και των εξουσιών τους, κατάσταση που επέτρεπε σε μερικούς από αυτούς να διαφοροποιούνται ακόμη περισσότερο συγκεντρώνοντας σημαντικά πλούτη. Επίσης βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 91 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 44.

17. Αναφορικά με την κοινωνική διαφοροποίηση των στοιχείων που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη της οθωμανικής κοινωνίας βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95 και 99, όπου παραθέτει συγκεκριμένα τεκμήρια από οθωμανικές πηγές της εποχής όπως και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 41 και 44-45.

18. Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 4.

19. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95.

η κεντρική εξουσία με διαταγή της στα 1530-1531 αφαίρεσε από τους beylerbey το δικαίωμα που είχαν να διανέμουν αυτοί τις νομές που αποφέρανε μικρά εισοδήματα. Άμεση συνέπεια του μέτρου αυτού ήταν ότι η πρόσβαση και σε αυτές τις πηγές εισοδημάτων να καταστεί πιο προσιτή στους λειτουργούς της κεντρικής εξουσίας, όπως και στο άμεσο περιβάλλον του σουλτάνου. Έτσι από τα τέλη κυρίως του ΙΣΤ' αιώνα δεν είναι τυχαίο ότι πολλά τιμάρια άρχισαν να περνούν στα χέρια αξιωματούχων της κεντρικής διοίκησης και των προσώπων του σουλτανικού περιβάλλοντος, που, όπως είναι γνωστό, δεν υπόκεινταν σε στρατιωτικές υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος[20]. Ιδιαίτερα αξίζει να επισημανθεί ότι, δια μέσου των προσώπων του σουλτανικού περιβάλλοντος, αρκετά στοιχεία που είχαν πλουτίσει, όπως Εβραίοι κ.ά., που διαθέτανε μεγάλα χρηματικά ποσά, πέτυχαν να αποκτήσουν πρόσβαση στις προσόδους και κατά προέκταση στη στρατιωτική γαιοκτησία. Το αποτέλεσμα ήταν να σημειωθεί σημαντική διείσδυση του εμπορικού και τοκογλυφικού κεφάλαιου στις δομές των δοσιματικών σχέσεων, και να ενισχυθούν με τον τρόπο αυτό και από αυτήν την κατεύθυνση οι τάσεις για συγκέντρωση του πλεονάσματος από την κατοχή μεγάλων εκτάσεων γης, στα χέρια στοιχείων που δεν είχαν καμία σχέση με το τιμαριωτικό σύστημα[21]. Επίσης η διαδικασία συγκέντρωσης τιμαρίων, εκτός από διάφορους τρόπους ου-

20. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 95 επόμ., όπου παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία από διάφορες οθωμανικές πηγές και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 45.

21. Αναφορικά με το θέμα αυτό η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 96, γράφει: «Μαζί με τη διείσδυση της αριστοκρατίας της αυλής στο σύστημα των φέουδων των sipahi συντελούνταν επίσης η βαθμιαία συγκέντρωση των γαιών στα χέρια μερικών μεγάλων γαιοκτημόνων. Η διαδικασία συγκέντρωσης έπαιρνε διάφορους δρόμους ανάπτυξης. Πρώτ' απ' όλα, οι λειτουργοί του παλατιού, οι ευνοούμενοι του Σουλτάνου και οι κύκλοι τους που αποτελούνταν από τυχοδιώκτες και άτομα αμφίβολης προέλευσης επιθυμούσαν και κατάφερναν να τους διανεμηθούν πολλά φέουδα αντίθετα με την παλιά συνήθεια που όριζε ότι κανείς φεουδάρχης δεν μπορούσε να νέμεται περισσότερα από ένα φέουδα. Αυτή την εποχή η ιδιοποίηση των φέουδων ήταν ήδη πιο εύκολη με τις κάθε λογής απάτες και την έκδοση πλαστών τεκμηρίων ή τίτλων (...). Τα μέλη της αριστοκρατίας της αυλής κατόρθωναν κάποτε να ιδιοποιούνται μεγαλύτερο αριθμό από φέουδα εκδίδοντας βεράτια (berat) στο όνομα προσώπων του περιβάλλοντός τους, δούλων ή ακόμη και ανύπαρκτων προσώπων, ενώ στην πραγματικότητα ήταν οι αποκλειστικοί κύριοι των φέουδων που είχαν παραχωρηθεί. Με τον ίδιο τρόπο ενεργούσαν επίσης οι μεγαλύτεροι φεουδάρχες». Ακόμη γίνονταν και πλαστογραφίες του σουλτανικού συμβόλου (τουγρά) για την ιδιοποίηση τιμαρίων, έγκλημα που τιμωρούνταν με θάνατο· βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 44, σημ. 25.

σιαστικής παράκαμψης του επίσημου ιδιοκτησιακού καθεστώτος που ήταν γενικά κατά της ιδιωτικοποίησης της γης, συνοδεύτηκε και από μορφές βίαιου σφετερισμού γαιών που ανήκαν σε μικρούς τιμαριούχους. Η χρησιμοποίηση βίας για το σφετερισμό γαιών έγινε πιο συχνή στα τέλη του ΙΖ' αιώνα και στη διάρκεια του ΙΗ' και συμβάδιζε με την πορεία αποδυνάμωσης της κεντρικής εξουσίας[22]. Στις εξελίξεις αυτές που έτειναν να αλλοιώσουν και να ανατρέψουν τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής η κεντρική εξουσία, όπως έχουμε επισημάνει, αντέδρασε επανειλημμένα. Η δυνατότητά της όμως να παρέμβει στις εξελίξεις αυτές γινόταν όχι μόνο όλο και πιο δύσκολη αλλά συνάμα όλο και πιο αναποτελεσματική. Έτσι, στην προσπάθειά τους να εξουδετερώσουν την αντίδραση και τα μέτρα δήμευσης που εφάρμοζε η κεντρική εξουσία[23], τα στοιχεία εκείνα της κυρίαρχης τάξης που είχαν πλουτίσει για να διαφυλάσσουν τα εισοδήματα που αποκόμιζαν από τις γαιοκτησίες που κατέχανε τις μετατρέπανε σε wakf.

1.5. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά το θεσμό του wakf, που την περίοδο παρακμής της οθωμανικής κοινωνίας παρουσίαζε μεγάλη ανάπτυξη για τους λόγους κυρίως που προαναφέραμε, ο Η. Inalcik γράφει: «Ο σκοπός του μουσουλμανικού wakf είναι να δημιουργήσει ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα· αλλά η ουσία του wakf είναι ένα πράγμα "που προορίζεται μόνο" στο Θεό και που δημιουργεί ένα εισόδημα που ξοδεύεται μόνο για τον καθορισμένο φιλανθρωπικό σκοπό. Το wakf, επομένως, είναι ένας θεσμός που συνδέεται με ένα απρόσωπο και διαρκές πάγιο κεφάλαιο (...). Αν και ο σκοπός ενός wakf ήταν να ενισχύσει ένα φιλανθρωπικό στόχο που να ευχαριστεί το Θεό, στην πράξη τα περισσότερα wakf ευνοούσαν άτομα· ιδιαίτερα τα οικογενειακά wakf ιδρύονταν με τον προμελετημένο σκοπό να προστατεύσουν τα συμφέροντα μιας ορισμένης οικογένειας (...). Τα wakf περιλάμβαναν δυο ομάδες ιδρυμάτων: οργανισμούς που προορίζονταν για ευσεβείς σκοπούς — τζαμιά, κολλέγια, νοσοκομεία, φιλανθρωπικά ιδρύματα, κρήνες, γέφυρες, μονές των dervish, κ.λ.π.· απ' την άλλη, ιδρύματα που είχαν γίνει για να καλύπτουν τις δαπάνες τέτοιων οργανισμών. Τα τελευταία ήταν επενδύσεις προορισμένες να δημιουργήσουν ένα κέρδος και

22. Βλ. επίσης Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 97 και 98.

23. Όπως αναφέρει ο Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 506, «η δήμευση χρησιμοποιόταν ιδιαίτερα εναντίον των εκμισθωτών των φόρων και των δημοσίων υπαλλήλων που είχαν κάνει χρήματα χάρη στις σχέσεις τους με την Υπηρεσία των Οικονομικών».

που είχαν γίνει με αληθινό πνεύμα οικονομικής επιχείρησης· μπορούσαν να είναι γεωργικές ασχολίες ή ακίνητα για ενοικίαση· μπορούσαν να περιλαμβάνουν δούλους που ασκούν επικερδή δουλειά ή απλώς μετρητά δανεισμένα με τόκο (...). Πολλοί από τους ιδρυτές των wakf επενδύανε ένα μέρος ή και ολόκληρο το "κεφάλαιό" τους, στην κατασκευή κτιρίων στις πόλεις, όπως τουρκικά λουτρά, παζάρια, μαγαζιά, κατοικίες, αποθήκες, εργαστήρια, φούρνους, ελαιοτριβεία, μύλους, σφαγεία, βυρσοδεψία, κεραμοποιεία, κ.τ.λ. Όλα αυτά θεωρούνταν ιδεώδη wakf, γιατί ήταν μεγάλης αντοχής και εξασφάλιζαν σταθερό εισόδημα (...). Ο δωρητής διόριζε ένα διαχειριστή (mutawallt) και, για ένα μεγάλο wakf, επίσης έναν επόπτη αυτού του διαχειριστή (...). Οι λογαριασμοί του wakf (εκτός από το δωρητή) ελέγχονται επίσης, την εποχή των οθωμανών, από έναν αντιπρόσωπο του κράτους, σύμφωνα με την αρχή της δημόσιας επιτροπείας (...). Στην οθωμανική Αυτοκρατορία τα περισσότερα απ' τα μεγάλα wakf είχαν ιδρυθεί απ' τα μέλη της ανώτερης κυρίαρχης τάξης (...)». Ενδιαφέρον παρουσιάζει για παράδειγμα το οικογενειακό wakf του Süleymãn Agha, διοικητή των κηπουρών του σουλτάνου στην Αδριανούπολη που «έκανε ένα wakf ενός εκατομμυρίου akçe σε μετρητά (8.333 δουκάτα περίπου) που θα τοκιζόταν με 15%. Το εισόδημα απ' τον τόκο θα το έπαιρναν η γυναίκα και τα παιδιά του. Μόνο όταν η γενιά του έσβηνε θα γινόταν η εγχώρηση του εισοδήματος στο χτίσιμο και τη συντήρηση ενός κολλεγίου για τους σπουδαστές του Κορανίου. Αυτός ο τύπος χρηματικών wakf ήταν πολύ διαδομένος στην Αυτοκρατορία»[24].

Με τον τρόπο αυτό οι κάτοχοι διαφόρων κτημάτων και ιδιαίτερα οι κάτοχοι γης με τη μορφή των gâzi mülk[25] κατόρθωναν να διατηρούν τον έλεγχό τους, τόσο οι ίδιοι όσο και οι απόγονοί τους, πάνω στα ψηλά εισοδήματα που τους αποδίδανε τα κτήματά τους. Μάλιστα κατά το ΙΖ' αιώνα οι διαδικασίες βακουφοποίησης κτημάτων επεκτάθηκαν και σε γαίες που ανήκαν στην κατηγορία

---

24. Βλ. H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 520-521. Η N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 93, αναφερόμενη στην ανάπτυξη του βακουφικού θεσμού στην πόλη του Tarnovo γράφει ότι το «vakif», ως θεσμός, αποδείχτηκε πιο εύκαμπτο στον τομέα της οργάνωσης της παραγωγής λαμβανομένων υπ' όψη των αναγκών της «αγοράς». Επίσης βλ. K. Wittfogel, «Le desporisme...», ό.π., σελ. 110-111.

25. Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 2.1.2. Για την επιταχυνόμενη βακουφοποίηση αγαθών και περιουσιών, βλ. επίσης N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 93, με αφορμή τις παρατηρήσεις της για την πόλη του Tarnovo.

των τιμαρίων[26]. Η κεντρική εξουσία, όμως, για να θέσει κάτω από τον έλεγχό της τμήμα του πλεονάσματος που διέρεε με αυτό τον τρόπο σε ιδιωτικά κανάλια δεν δίστασε να επεκτείνει το σύστημα ενοικίασης των προσόδων σε αγαθά και περιουσίες που είχαν ενταχθεί στο θεσμό του wakf[27].

1.6. Συνοψίζοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι, με βάση τα όσα προηγήθησαν, γίνεται αρκετά φανερό πως από τα τέλη κυρίως του ΙΣΤ' αιώνα μέχρι τις αρχές του ΙΘ' ο οθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός υπέστη σοβαρές μεταβολές. Μεταβολές που στην αφετηρία τους βρίσκεται η κάμψη της ικανότητας του οθωμανικού κράτους για διαρκή στρατιωτική επέκταση. Έτσι από τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα οι πόλεμοι όχι μόνο σταμάτησαν να αποτελούν πηγή πλουτισμού για την κυρίαρχη τάξη και ιδιαίτερα για τους τιμαριώτες[28], αλλά με το να είναι αρνητικό το αποτέλεσμά τους προκαλούσαν αντίθετα σοβαρά οικονομικά προβλήματα στο οθωμανικό κράτος, με αποτέλεσμα να περιέλθει αυτό σε παρατεταμένη δημοσιονομική κρίση, γεγονός που ώθησε τόσο το ίδιο όσο και το σύνολο της κυρίαρχης τάξης που το σημαντικότερό της τμήμα ήταν στενά συνυφασμένο με τις δομές και λειτουργίες του, να στρέψουν το ενδιαφέρον τους προς τις εσωτερικές πηγές απόσπασης πλεονάσματος. Με αφετηρία τη νέα αυτή κατάσταση δρομολογήθηκαν με την πρωτοβουλία του οθωμανικού κράτους αλλαγές στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος που ως άξονά τους είχαν την εκμίσθωση των κρατικών προσόδων σε διάφορες κατηγορίες υπηκόων του. Γεγονός που έδωσε τη δυνατότητα σε ορισμένα πρόσωπα και κατηγορίες να συγκεντρώσουν μεγάλα χρηματικά ποσά που άρχισαν να τα τοποθετούν στην αγορά κτημάτων ή και σε άλλες επικερδείς επιχειρήσεις[29]. Αποτέλεσμα της

---

26. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 102.

27. Σχετικά με τα μέτρα που έπαιρνε η κεντρική εξουσία για να παρεμποδίσει τη διαδικασία βακουφοποίησης που είχε αποκτήσει σημαντικές διαστάσεις όπως κατασχέσεις, φορολόγηση κ.λπ., βλ. και K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 111, όπου επίσης παρατηρεί ότι οι δικαιούχοι των βακουφικών εισοδημάτων από τη στιγμή που δεν είχαν οργανωθεί πολιτικά σε επίπεδο επικράτειας δεν μπορούσαν να παγιώσουν και την εξουσία τους. Ακόμη βλ. H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 522.

28. Βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 98.

29. Σχετικά βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 106 και Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σημείωση σελ. 71. Επίσης ο Ν. Πανταζόπουλος, «Ιστορία ελληνικού Δικαίου», Τεύχος Β', ό.π., σελ. 86, σημ. 6, αναφερόμενος στις πωλήσεις ακινήτων στην οθωμανική κοινωνία γρά-

εξέλιξης αυτής ήταν να υπονομευθεί το σύστημα των τιμαρίων που αποτελούσε τη βάση της πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης του οθωμανικού κράτους. Έτσι βαθμιαία η κοινωνικοπολιτική πρωτοβουλία και εξουσία άρχισε να περιέρχεται και στους εξαγοραστές των προσόδων πράγμα που διευκόλυνε επίσης τη διείσδυση του εμπορικού και τοκογλυφικού κεφαλαίου στη σφαίρα της κρατικής γαιοκτησίας με αποτέλεσμα να ενταθεί η διαδικασία υπονόμευσής της[30]. Ταυτόχρονα με την πορεία αυτή αλλοίωσης των σχέσεων ιδιοκτησίας δοσιματικού τύπου και τη δημιουργία τάσεων «φεουδαρχοποίησης» η κεντρική εξουσία, στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει τα ογκούμενα δημοσιονομικά ελλείματα, οδηγήθηκε στην αύξηση των has των σουλτάνων[31] σε βάρος των τιμαρίων των σπαχήδων[32], πράγμα που πυροδότησε με τη σειρά του τη διαδικασία «φεουδαρχοποίησης» και της ίδιας της κεντρικής εξουσίας και πιο ειδικά του σουλτάνου[33].

Στη βάση των παραπάνω εξελίξεων αργότερα έκανε και την εμφάνισή του και ο θεσμός των τσιφλικιών[34], που η λειτουργία

φει: «Αι πωλήσεις ακινήτων συνωμολογούντο ενώπιον του Καδή, εκδίδοντος ειδικόν τίτλον ιδιοκτησίας, το "χοτζέτιον", δια τα φθαρτά και το "ταπίον" δια τα άφθαρτα κτήματα, αποτελούντα συστατικά έγγραφα της κυριότητος». Για το θέμα αυτό βλ. και Ν. Μοσχοβάκης, «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον...», ό.π., σελ. 89.

30. Αναφορικά με το θέμα αυτό η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 107, γράφει ότι: «Οι αλλαγές που έγιναν στο τουρκικό φεουδαλικό σύστημα (...) ήταν κυρίως το αποτέλεσμα της διείσδυσης του εμπορικού και τοκογλυφικού κεφαλαίου στη σφαίρα της οθωμανικής φεουδαλικής γαιοκτησίας. Μολονότι όμως το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο υπονόμευσε τα θεμέλια του συγκεντρωτικού στρατιωτικού συστήματος των sipahi δε συνέβαλε καθόλου στη δημιουργία μιας νέας προοδευτικότερης κοινωνικής οργάνωσης».

31. Βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 2.1.1.

32. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 106.

33. Για την τάση «φεουδαρχοποίησης» του κρατικού μηχανισμού στις κοινωνίες που στηρίζονται στο δοσιματικό τρόπο παραγωγής βλ. τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του G. Dhoquois, «Les formes asiatiques», στο «L'homme et la société», No 12/1969, Paris, σελ. 152, 159, 166.

34. Σχετικά με τις αλλαγές που σημειώθηκαν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της οθωμανικής κοινωνίας την περίοδο της παρακμής της βλ. ακόμη N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 93 και B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 107, όπου υποστηρίζει ότι: «Η μεταμόρφωση των αρχαίων στρατιωτικών φέουδων σε κτήματα ιδιωτικά και κληρονομήσιμα υπήρξε η βάση όπου εμφανίστηκαν αργότερα τα çiflik — νέες μορφές της έγγειας φεουδαλικής ιδιοκτησίας στις συνθήκες των γεννώμενων καπιταλιστικών σχέσεων». Ειδικότερα για το ιδιοκτησιακό καθεστώς που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο πριν από την απελευθέρωση βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 71-72. Σε ό,τι αφορά δε την εμφάνιση και την εξέλιξη του τσιφλικιακού συστήματος βλ. επίσης Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., 48-49 και 108-112.

τους μαζί με άλλους παράγοντες που θα εξετάσουμε στη συνέχεια επιτάχυναν τη διαδικασία αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

2. Η επιδείνωση των όρων ζωής του εκμεταλλευόμενου πληθυσμού

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και οι διαφοροποιήσεις που προκλήθηκαν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της οθωμανικής κοινωνίας[35] είχαν άμεσες και σοβαρές επιπτώσεις στην κατάσταση του πληθυσμού και ιδιαίτερα των αγροτών[36] που από το δεύτερο μισό του ΙΣΤ' αιώνα αποτελούσαν την κύρια πηγή εισοδημάτων του κράτους και των άλλων ομάδων και κατηγοριών που συγκροτούσαν την κυρίαρχη τάξη[37].

Σύμφωνα με στοιχεία βουλγάρων ερευνητών, σ' ένα τυπικό τιμάριο του ΙΖ' αιώνα το κράτος αποσπούσε συνολικά 17-18% της παραγωγής του, ο τιμαριούχος 12-14% και η εκκλησία 3%. Η ι-

35. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43, όπου κάνει λόγο για «διασάλευση της ισορροπίας στο εσωτερικό του συστήματος των τιμαρίων χάρη στην αύξηση των τσιφλικιών και στην εξάπλωση του συστήματος της ενοικίασης των προσόδων, των φόρων και των κρατικών υπηρεσιών»· και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 46, όπου γράφει: «Η οικονομική οργάνωση του οθωμανικού κράτους, η οποία φαίνεται ότι διαμορφώνεται με κάποια μέθοδο κατά τον 14ο και 16ο αιώνα, εξελίσσεται βαθμιαία και εκφυλίζεται ιδίως από τον 16ο αι. και εξής σ' ένα πλέγμα ποικίλων οικονομικών καταπιέσεων σε βάρος των μουσουλμάνων και κυρίως των χριστιανών ραγιάδων».

36. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 41, γράφει σχετικά: «Γενικά η κατάσταση στις πόλεις ήταν χίλιες φορές καλύτερη από της υπαίθρου. Γι' αυτό οι χωρικοί άφηναν τα κτήματά τους και πήγαιναν σε άλλους τόπους, με αποτέλεσμα να ερημώνονται ολόκληρα χωριά». Ενώ η Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 98, αναφέρει ότι «οι αλλαγές γενικού χαρακτήρα που συνέβηκαν στην Αυτοκρατορία επιδείνωσαν τους όρους ζωής του υποδουλωμένου πληθυσμού, ο οποίος (...) δεν είχε άλλη διέξοδο παρά την ατομική ή ομαδική μετοίκηση» και στη συνέχεια, σελ. 104, παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία από τουρκικές πηγές αναφορικά με τις αυθαιρεσίες και τις βιαιότητες των εξαγοραστών των προσόδων τονίζοντας ότι «οι αναρίθμητοι ανάδοχοι πάσχιζαν νά κάμουν μικροπρόθεσμα όσο γίνεται πιο επικερδή τα iltizâm για να μπορούν όχι μόνο να εξοφλήσουν στο κράτος ή στους ιδιώτες την τιμή της παραχώρησης αλλά και για να βγάλουν επίσης και κάποια οφέλη». Για την επιδείνωση των όρων ζωής των χωρικών βλ. επίσης Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 80.

37. Βλ. επίσης Κ.Μ. Χαρπουτλού, «Η Τουρκία σε αδιέξοδο», ό.π., σελ., 28 και S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120.

διοποιούμενη δηλαδή παραγωγή ανερχόταν στο ένα τρίτο περίπου της συνολικής. Όμως στην πραγματικότητα, όπως αποδείχνεται από σχετικά έγγραφα της εποχής, μαζί με τις διάφορες υπερβάσεις που σημειώνονταν, λίγο πολύ μόνιμα, η ιδιοποίηση έφθανε στο 40% ή και στο μισό ακόμη της παραγωγής[38].

Παράλληλα δε και ανάλογα με τις ανάγκες που αντιμετώπιζε κάθε φορά το οθωμανικό κράτος αναπτύχθηκε και ο θεσμός της έκτακτης φορολογίας (avariz). Αν και επρόκειτο για έκτακτη φορολογία, στην ουσία αυτή μετεξελισσόταν σε μόνιμη, γιατί σπάνια έκτακτοι φόροι, από τη στιγμή που επιβάλλονταν, υπήρχε περίπτωση να αρθούν. Έτσι, όπως γράφει η B. Cvetkova, «οι λεγόμενοι έκτακτοι φόροι που αρχικά εισπράττονταν κατ' εξαίρεση και σε καθορισμένες περιστάσεις ή σε αρκετά μεγάλα χρονικά διαστήματα έγιναν τώρα ετήσιοι και αυξήθηκαν»[39]. Σημαντικό ρόλο στη διάδοση της έκτακτης φορολογίας διαδραμάτιζε και η συνεχής υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος[40]. Υποτίμηση που με

---

38. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 63 επόμ.

39. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 104. Επίσης βλ. Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43.

40. Όπως είναι γνωστό επίσημο τουρκικό νόμισμα ήταν το γρόσι που υποδιαιρούνταν σε 40 παράδες (akçe) και ο κάθε παράς σε 3 άσπρα. Σε όλη τη διάρκεια του ΙΗ' αιώνα και ιδιαίτερα στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα το τουρκικό νόμισμα υποτιμάται συνεχώς σε σχέση με το τσεκίνι (χρυσό βενετικό νόμισμα), που την εποχή εκείνη έπαιζε ρόλο διεθνούς νομίσματος. Για το θέμα αυτό ο Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 38, γράφει: «Στις συναλλαγές ανάμεσα στην Ανατολή και στη Δύση έρχονται αντιμέτωπες δύο διαφορετικές νομισματικές πραγματικότητες: το ασθενές και σε συνεχή υποτίμηση νόμισμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το νόμισμα των κυρίαρχων οικονομιών, επενδυμένο στην παραγωγή, που φτάνει μεταμορφωμένο σε εμπόρευμα. Σε σχέση με το τσεκίνι (σταθερό χρυσό νόμισμα) το τουρκικό νόμισμα χάνει μέσα στο 18ο αιώνα 9 φορές την αξία του: έτσι το τσεκίνι παρουσιάζει μία υπερτίμηση της τάξης 60% ανάμεσα στα έτη 1700-1770 και 132,5% στα έτη 1770-1800». Επίσης βλ.: Τάσ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», στο βιβλίο του F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 27. — F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 241. — Δ. Τσοποτός, «Γη και Γεωργοί...», ό.π., σελ. 166-167. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 692, όπου αναφέρει ότι στα 1750 η νοθεία των τουρκικών νομισμάτων, ιδίως του άσπρου, είχε προχωρήσει αρκετά. Τη νοθεία των νομισμάτων την ασκούσαν κυρίως οι πασάδες με τη σύμπραξη εβραίων παραχαρακτών. Γι' αυτό και γινόταν εκτεταμένο εμπόριο με τα ξένα νομίσματα, προπάντων τα χρυσά, επειδή αυτά ήταν περιζήτητα στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. — B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 92, όπου παραθέτει συγκεκριμένα στοιχεία σχετικά με την υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος καθώς και την άποψη ότι, εκτός από τη νοθεία του νομίσματος στην οποία προέβαιναν ορισμένοι σουλτάνοι για να αντιμετωπίσουν βραχυπρόθεσμα τις δημοσιονομικές δυσκολίες του οθωμανικού κράτους επωφελούμενοι από τη διαφορά ανάμεσα στην ονομαστική και την πραγματική αξία του νομίσματος, η υποτίμησή του επιταχύνθηκε και από την εισροή

τη σειρά της συνέβαλε στην αισθητή επιδείνωση των όρων ζωής του εκμεταλλευόμενου πληθυσμού με την ισχυρή άνοδο που προκαλούσε στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης[41]. Επίσης οι συχνές επιτάξεις βασικών ειδών διατροφής, για τις ανάγκες του στρατού και του κράτους, χειροτέρευαν ακόμη περισσότερο τις συνθήκες ύπαρξης των αγροτών[42]. Ταυτόχρονα με τις εξελίξεις αυτές διευρύνθηκε περισσότερο και ο θεσμός των αγγαρειών που, παρά τον περιορισμένο χαρακτήρα που είχαν στα πλαίσια της οθωμανικής κοινωνίας, συνέβαλαν και αυτές στο δυνάμωμα της εκμετάλλευσης του πληθυσμού[43].

Στη διάρκεια της εξέλιξης αυτής ο κεφαλικός φόρος θα χάσει βαθμιαία το αυξημένο ειδικό βάρος που είχε στις συνολικές προσόδους του οθωμανικού κράτους. Συγκεκριμένα γύρω στα 1520 ο κεφαλικός φόρος συμμετείχε κατά το μισό στη διαμόρφωση των κρατικών εσόδων, ενώ πριν από την επανάσταση του 1821 περιορίστηκε στο ένα δέκατο των συνολικών κρατικών εσόδων. Αντίθετα, στο διάστημα αυτό το αβαρίζι μετεξελίχθηκε σε μια από τις κύριες μορφές εσόδων. Στο βαθμό όμως που τα τσιφλίκια επεκτείνονταν σε βάρος της κρατικής γης[44] αντίστοιχα και οι εισφορές που προέρχονταν από το αβαρίζι, και όχι μόνο από αυτό, περνούσαν στα χέρια των στοιχείων και ομάδων που είχαν ή έτειναν να αποκτήσουν «φεουδαρχικό» χαρακτήρα[45]. Έτσι ο τυπικός αγρό-

στην οθωμανική αυτοκρατορία από την Ισπανία μέσω της Γένοβας μεγάλων ποσοτήτων αμερικανικού χρυσού.

41. Βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 103 και 105, όπου επισημαίνει ότι «οι ολοένα και συχνότερες επαφές του πληθυσμού με την αγορά και η επέκταση των χρηματικών ανταλλαγών έκαναν να εξαρτιέται ο πληθυσμός από όλες τις διακυμάνσεις της αγοράς».

42. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 104 και 105, όπου επίσης αναφέρει ότι ο πληθυσμός ήταν «τρομοκρατημένος από τις καταχρήσεις του οθωμανικού στρατού που βρισκόταν τότε σε πλήρη αποδιάρθρωση».

43. Για τις αγγαρείες στην τουρκοκρατία βλ.: Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 143, σημ. 3. — Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 11. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 39, όπου γράφει: «Αλλά και οι αγγαρείες δεν έλειπαν, όπως άλλωστε αποδείχνουν οι συνεχείς ρητές απαγορεύσεις των σουλτάνων».

44. Βλ. επίσης Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43.

45. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος που έπαιξαν οι αλλεπάλληλες έκτακτες φορολογικές επιβαρύνσεις στην ενίσχυση των τάσεων «φεουδαρχοποίησης» της οθωμανικής κοινωνίας. Σχετικά ο Δ. Καρύδης, «Σχεδίασμα των συνθηκών παραγωγής και εμπορίου...», ό.π., σελ. 58, σημ. 56, γράφει: «Οι έκτακτες και αλλεπάλληλες φορολογικές επιβαρύνσεις, συνδυασμένες με την σε χρήμα, κυρίως απόδοση της γαιοπροσόδου, οδηγούσαν στην υποθήκευση παραγωγικών μέσων όπως η γη, και στο δανεισμό. (Ακόμα και στα 1670, Αρβανίτες γεωργοί της Αττικής

της καλλιεργητής γης τσιφλίκ στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα ήταν αναγκασμένος να παραχωρεί από 35% μέχρι 50% της παραγωγής του στο γαιοκτήμονα. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στο μέτρο και το βαθμό που ενισχυόταν η τάση «φεουδαρχοποίησης» της οθωμανικής κοινωνίας η εκμετάλλευση εντεινόταν. Για να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους αυτές οι αγρότες, όπως και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού, καταφεύγανε όλο και πιο συχνά σε δάνεια τοκογλυφικά ενεχυριάζοντας γη και πολύτιμα αντικείμενα[46].

Στις αρχές του ΙΘ' αιώνα, σύμφωνα με στοιχεία του Pouqueville[47] σε σύνολο εισοδήματος 200.000.000 χρ. φράγκων το χρόνο, τα διάφορα τμήματα της κυρίαρχης τάξης αποσπούσαν, με ποικίλες μορφές, τα παρακάτω ποσά:

α. *Κεντρική διοίκηση*:			
— Από κεφαλικό φόρο	3.000.000	χρ. φράγκα ή	1,5%
— Από στρατιωτικό φόρο	2.000.000	χρ. φράγκα ή	1,0%
— Από διάφορα τελωνεία	6.000.000	χρ. φράγκα ή	3,0%
— Από δεκάτη	24.000.000	χρ. φράγκα ή	12,0%
	35.000.000	χρ. φράγκα ή	17,5%

πλήρωναν στους δανειστές τους τόκο που έφτανε το 30 ή το 40% τον χρόνο: Δες, M. Collignon, «Le consul Jean Giraud...», Paris 1913, σελ. 38). Η αδυναμία εξόφλησης αυτών των δανείων οδηγούσε σε απώλεια των δικαιωμάτων νομής της καλλιεργήσημης γης, που είχαν παραχωρηθεί από παλιότερα στο πλαίσιο του τιμαριωτικού συστήματος, και στη μετατροπή των πρώην ανεξάρτητων καλλιεργητών σε κολλήγους-εργάτες γης». Παρατηρούμε δηλαδή ότι η κεντρική εξουσία με τη διαρκή αύξηση των φόρων σε συνδυασμό με την καθιέρωση του θεσμού της ενοικίασης των προσόδων υπονόμευε μακροπρόθεσμα την ίδια την κοινωνικοπολιτική της δύναμη και βάση.

46. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 692, γράφει σχετικά ότι ο δανεισμός γινόταν με ψηλό τόκο και ότι η τοκογλυφία οργίαζε. Επίσης βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 105. Περισσότερα στοιχεία για την τοκογλυφία, τους τοκογλύφους και τα ποσοστά του τόκου, βλ. H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 503 και 523-524, όπου ανάμεσα σε άλλα γράφει: «Στην οθωμανική Αυτοκρατορία, ο έμπορος, ο καταστηματάρχης κι ο χωρικός δεν μπορούσαν να επιζήσουν χωρίς πίστωση. Η χρησιμοποίηση της πίστωσης ήταν διαδομένη σε εκπληκτικό βαθμό (...). Ήταν φανερό ότι το ποσοστό του τόκου που όλο και αυξανόταν είχε σχέση μ' αυτό (...). Στις επαρχίες, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές, το ποσοστό ξεπερνούσε συχνά τα 50%, πράγμα που καταγγελόταν απ' την κυβέρνηση ως φανερή αισχροκέρδεια (...). Η τοκογλυφία ήταν πραγματικά μια απ' τις κυριότερες πηγές συγκέντρωσης κεφαλαίου στην οθωμανική Αυτοκρατορία». Για το ύψος του επιτοκίου και τις τοκογλυφικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας, βλ. Γ. χοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 96-100.

47. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 65.

β. *Τοπικές αρχές*:	20.000.000	χρ. φράγκα ή	10,0%
γ. *Εκκλησιαστικοί και μη φορείς των υποτελών κοινοτήτων*:	12.000.000	χρ. φράγκα ή	6,0%
δ. *Φεουδαρχικά στοιχεία*:			
— Μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες	30.000.000	χρ. φράγκα ή	15,0%
— Χριστιανοί γαιοκτήμονες	15.000.000	χρ. φράγκα ή	7,5%
	45.000.000	χρ. φράγκα ή	22,5%

Από τα στοιχεία αυτά συνάγεται ότι το ιδιοποιούμενο υπερπροϊόν ξεπερνούσε το 50% του παραγόμενου εισοδήματος[48].

Με βάση τα δεδομένα αυτά δεν είναι τυχαίο, ότι οι εκμεταλλευόμενοι και καταπιεζόμενοι πληθυσμοί μπροστά στην αυξανόμενη επιδείνωση των συνθηκών ζωής τους οδηγούνταν στη φυγή και τη μετανάστευση, καθώς επίσης ολοένα και πιο συχνά σε διάφορες δυναμικές μορφές αντίδρασης. Έτσι οι αλλαγές στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και οι διαφοροποιήσεις που σημειώθηκαν στο ιδιοκτησιακό καθεστώς της οθωμανικής κοινωνίας, με τις επιπτώσεις που είχαν στην κατάσταση του πληθυσμού και ιδιαίτερα των αγροτών, αποτέλεσαν την κυριότερη αιτία που οδήγησε στα αυθόρμητα κινήματα και εξεγέρσεις των αγροτών,

48. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι γίνεται γενικά αποδεκτό πως το πλεόνασμα που αποσπούσαν οι κυρίαρχες δυνάμεις της οθωμανικής κοινωνίας μέσα από τις πολλαπλές μορφές ιδιοποίησης που χρησιμοποιούσαν δεν ήταν μεγαλύτερο αναλογικά από το πλεόνασμα που αποσπούσαν από τους δουλοπάροικους οι φεουδάρχες της Δυτικής Ευρώπης. Σχετικά βλ.: Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 143-144. — Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 18. — Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 65. — Κ. Κούμας, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΒ', ό.π., σελ. 540, όπου γράφει ότι «η σχέσις των αγρωτών Ελλήνων προς τους Τούρκους κυρίους των είναι πολύ καλητέρα παρά την των αγρωτών της δυτικοτέρας Ευρώπης.». Επίσης ο Ö.L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 79 και 80, γράφει ότι «υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές, όχι μόνο από νομική αλλά και οικονομική και κοινωνική άποψη, ανάμεσα στο δουλοπάροικο της κλασικής εποχής του δυτικού Μεσαίωνα και στον τύπο του χωρικού, του λεγόμενου reaya, της οθωμανικής Αυτοκρατορίας» και ότι, παρά την σοβαρή επιδείνωση των όρων ζωής των χωρικών κατά την περίοδο παρακμής της με τις έντονες τάσεις «φεουδαρχοποίησης» που χαρακτήριζαν την οθωμανική κοινωνία, «συγκρίνοντας την κατάσταση των δουλοπάροικων και των reaya δεν πρέπει να μας ξεφεύγει το εξής σημαντικότατο σημείο: ακόμη κι αν υπήρχαν αναλογίες στους όρους ύπαρξής τους, υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους δυτικούς δουλοπάροικους και στους reaya και συνίσταται στο νομικό τους καθεστώς. Ο δουλοπάροικος για να είναι νομικά ίσος με τον reaya πρέπει να έχει απελευθερωθεί ή να εξαγοράσει την απελευθέρωσή του». Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το θεσμό της δου-

όπως και στο δραστήριο ρόλο που διαδραμάτισαν οι ίδιοι στις οργανωμένες επαναστάσεις που ξέσπασαν αργότερα[49].

3. Οι αιτίες της παρατεταμένης κρίσης και αποσύνθεσης της οθωμανικής κοινωνίας

3.1. Σε ποιούς όμως παράγοντες πρέπει να αναζητήσουμε τις πιο βασικές από τις αιτίες που συνέβαλαν στην παρατεταμένη κρίση και αποσύνθεση του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού;

Ο Κ. Μοσκώφ υποστηρίζει ότι οι παράγοντες αυτοί πρέπει να αναζητηθούν περισσότερο στην έλλειψη διοργανωτικής δράσης καθώς και στην παρασιτική υφή της εξουσίας και λιγότερο στους άμεσα οικονομικούς παράγοντες[50].

Κατά τη δική μας άποψη όμως, τους παράγοντες της κρίσης

λοπαροικίας που αποτελούσε τη μορφή ύπαρξης της εργατικής δύναμης στις συνθήκες του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής έτσι όπως αυτός διαμορφώθηκε ιδιαίτερα στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης βλ. κυρίως: M. Dobb — P. Sweezy, «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», Εκδόσεις Fr. Maspero, Pétite collection, Paris 1977. — C.E.R.M. «Sur le féodalisme», Éditions Sociales, Paris 1971. — M. Dobb, «Études sur le développement du capitallisme», Εκδόσεις Fr. Maspero, Paris 1971. — K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983, όπου και εισαγωγή του Er. Hobsbawm, με ενδιαφέροντα στοιχεία και απόψεις πάνω στο θέμα. — S. Amin, «Le développement inégal», Les Éditions de Minuit, Paris 1973, σελ. 10 κ.ά.. Τέλος αναφορικά με τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ο δοσιματικός τρόπος παραγωγής σε σύγκριση με το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής ο M. Godelier, «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής...», ό.π., σελ. 26, επισημαίνει ότι: «Η βασική διαφορά βρίσκεται στο χαρακτήρα της αγροτικής εξάρτησης και εκμετάλλευσης στις δύο περιπτώσεις. Στον ασιατικό τρόπο παραγωγής, το Κράτος είναι ιδιοκτήτης του εδάφους σαν προσωποποίηση όλων των κοινοτήτων, και η εκμετάλλευση των αγροτών είναι συλλογική. Η εξάρτηση του ατόμου, απ' τον υπάλληλο του Κράτους είναι έμμεση και περνά μεσ' απ' την εξάρτηση της κοινότητας όπου ανήκει απ' το Κράτος που εκπροσωπεί ο υπάλληλος αυτός. Αντίθετα στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, οι αγρότες εξαρτιώνται ατομικά απ' τον άρχοντα που κατέχει τη γη τους και τα δικά του κτήματα».

49. Βλ. επίσης: Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 224. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 53-57. — B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 105, όπου γράφει ότι από τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα αρχίζουν να ξεσπούν βίαιες εξεγέρσεις και ότι οι προσπάθειες ένοπλης αντίστασης πύκνωναν όλο και περισσότερο. — L. Mile, «Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών...», ό.π., σελ. 188, όπου αναφέρει ότι «η απογύμνωση της αγροτιάς δεν έγινε με ειρηνικό τρόπο» και ότι «η ταξική αντίσταση των χωρικών προσέλαβε διάφορες μορφές». — Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος» στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 187-189, όπου επισημαίνει, σελ. 188, ότι οι διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις των αγροτών δεν ήταν οξύτερες στις περιοχές που οι αγρότες «πλήρωναν τις υψηλότερες

όπως και της αποσύνθεσης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού εκτός από το πολιτικοθεσμικό επίπεδο πρέπει να τους αναζητήσουμε τόσο στο οικονομικό όσο και το κοινωνικό επίπεδο. Ιδιαίτερα στο σημείο αυτό θέλουμε να υπενθυμίσουμε ότι, όπως υποστηρίξαμε στο πρώτο μέρος, στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο θεωρούμε ότι εντάσσονται και βασικά στοιχεία και λειτουργίες του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού, που από τη φύση τους δεν μπορούν να ενταχθούν αποκλειστικά στο εποικοδόμημα. Ειδικότερα δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας, ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία, κυρίως στην περίοδο της ακμής της, το κράτος και η κυρίαρχη τάξη που ήταν στενά συνυφασμένη με τις δομές και τις λειτουργίες του διαδραμάτιζαν άμεσο ρόλο τόσο στην οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων όσο και στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων.

3.2. Πιο συγκεκριμένα η κρίση και η αποσύνθεση της οθωμανικής κοινωνίας πρέπει να αποδοθεί κυρίως στους παρακάτω παράγοντες:

3.2.1. Στην αντιφατική πορεία εξέλιξης της οθωμανικής κοινωνίας που άρχισε ιδιαίτερα μετά τις μεγάλες κατακτήσεις και την αδυναμία που εκδηλώθηκε από το οθωμανικό κράτος για διαρκή επέκταση, με αποτέλεσμα ο σουλτάνος, η διοικητική γραφειοκρατία και οι στρατιωτικοί να στραφούν προς τη γη και τους αγρότες ως την κύρια πηγή απόσπασης πλεονάσματος. Έτσι άρχισε, όπως είδαμε, η διαφοροποίηση των βασικών χαρακτηριστικών της οθωμανικής κοινωνίας που προσδιορίζονταν από την κυριαρχία που ασκούσε ο δοσιματικός τρόπος παραγωγής και η αργόσυρτη εξέλιξή του προς μια κοινωνικοπολιτική συγκρότηση που έτεινε να «φεουδαρχοποιηθεί»[51]. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε αποφασιστικά η ανισορροπία που προκαλούσε στη δομή και τη λειτουργία της οικονομικής βάσης της οθωμανικής κοινωνίας, η συνεχής επέκταση του συστήματος της εκμίσθωσης των προσόδων και η εξασφάλιση της κληρονομικότητας ως προς την κατοχή των κτημάτων αρχικά και την ιδιοποίησή τους αργότερα, κυρίως με την εμφάνιση των τσιφλικιών, σε βάρος της δημόσιας γης τόσο της τιμαριωτικής όσο και των ανεξάρτητων καλλιεργητών[52].

προσόδους αλλά στις περιοχές όπου οι πρόσοδοι ήταν προηγούμενα σχετικά χαμηλές και αυξήθηκαν».

50. Βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 65.

51. Βλ. επίσης Ö.L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 79.

52. Βλ. και Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43, όπου γράφει: «Τα τιμάρια και κυρίως τα τσιφλίκια, που στο τέλος έγιναν κληρονομικά, απορροφού-

Μάλιστα θα πρέπει να επισημανθεί ότι με την επέκταση των has των σουλτάνων σε βάρος άλλων μορφών κρατικής γαιοκτησίας και κυρίως της τιμαριωτικής καθώς και η ένταξή τους στο σύστημα της εκμίσθωσης των προσόδων, αποτέλεσε βασικό παράγοντα που εγκαινίασε τις τάσεις «φεουδαρχοποίησης» και στους ίδιους τους κόλπους της κεντρικής εξουσίας.

Έτσι στους κόλπους της οθωμανικής κοινωνίας άρχισε να κυριαρχεί όλο και περισσότερο[53] το μόρφωμα των «ασιατοφεουδαλικών» σχέσεων, με έντονη την τάση ενίσχυσης του «φεουδαλικού» του σκέλους, ενώ ταυτόχρονα έκαναν την εμφάνισή τους σημαντικές ρωγμές εμπορευματικού-κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα.

3.2.2. Στη διαρκή αύξηση των αναγκών της κεντρικής εξουσίας σε χρήμα και συνακόλουθα στην επιβολή νέων φόρων[54]. Όπως αναφέρθηκε ήδη οι μακρόχρονοι πόλεμοι, που διεξήγαγε το οθωμανικό κράτος, και η εκδήλωση της στρατιωτικής του κάμ-

---

σαν βαθμιαία τις ανεξάρτητες ιδιοκτησίες των ραγιάδων». Επίσης, όπως παρατηρεί η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 99-102, όπου παραθέτει και στοιχεία σχετικά με τους τρόπους δημιουργίας των όρων που οδήγησαν αργότερα σε μορφές ιδιωτικοποίησης της γης, «οι αρχικές τροποποιήσεις στο έγγειο οθωμανικό σύστημα, που είχαν αφήσει τα ίχνη τους σε όλους τους θεσμούς του κρατικού μηχανισμού, βάθυναν στη διάρκεια του δεύτερου μισού του ΙΖ' αι. και στις αρχές του ΙΗ' αι. Η έγγεια ιδιοκτησία των sipahi έχανε ολοένα το χαρακτήρα του στρατιωτικού φέουδου. Με τους νέους όρους οι στρατιωτικοί φεουδάρχες και ιδιαίτερα οι πλουσιότεροι ανάμεσά τους, που κατείχαν πολυάριθμα αρχοντικά κτήματα με τεράστια εισοδήματα και είχαν εκτεταμένες εξουσίες, απόβλεπαν, όπως κιόλας είδαμε, να βγάλουν τις φεουδαλικές τους κτήσεις από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Η συγκυρία της εποχής αυτής πρόσφερε πλατιές δυνατότητες για την προοδευτική μεταλλαγή αυτών των εξαρτημένων, προσωρινών φέουδων σε κληρονομικά κτήματα και, συνεπώς, στη δημιουργία ενός δικαιώματος ατομικής ιδιοκτησίας σ' αυτές τις κτήσεις». Ακόμη βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 336, όπου γράφει ότι στην οθωμανική Τουρκία μερικές δημόσιες γαίες έγιναν ιδιοκτησία των παλιών κατόχων τους, καθώς και Παντελής Αγιάνογλου, «Το πέρασμα από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα», Τετράδια, Τεύχος 10/1985, σελ. 56, όπου υποστηρίζει ότι «η διάλυση της Αυτοκρατορίας ήταν άμεσα δεμένη με την παρακμή του συστήματος της κρατικής ιδιοχτησίας της γης».

53. Παρατηρούμε, δηλαδή ότι οι ιδιωτικού χαρακτήρα μορφές γαιοκτησίας και παραγωγής ιδιαίτερα στην περίπτωση που οι φορείς τους συμμετείχαν στις πολιτικές και οργανωτικές δομές του συστήματος (κρατικοί αξιωματούχοι, προύχοντες κ.λπ.) αποτελούσαν έναν από τους σοβαρότερους παράγοντες υπονόμευσης των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων των σχηματισμών αυτού του τύπου. Για την αντίθετη άποψη βλ. K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 14.

54. Βλ. επίσης: Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 51-53. —Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 54-55.

ψης, που είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να μην μπορεί να προσθέτει νέα εδάφη στην επικράτειά του αλλά από το δεύτερο μισό του ΙΖ' αιώνα να αρχίσει να χάνει και τα εδάφη που είχε κατακτήσει στο παρελθόν, οδήγησαν σε αισθητή μείωση των κρατικών εσόδων[55]. Έτσι από τα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα ο οθωμανός χρονογράφος Mustafa Selâniki σημείωνε ότι «τα έσοδα του δημόσιου θησαυρού δεν καλύπτουν πια τις δαπάνες κι από εδώ προέρχονται τεράστιες δημοσιονομικές δυσκολίες»[56]. Η κρίση αυτή των δημοσίων εσόδων σύντομα εκφράστηκε με τη συνεχή υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος[57], γεγονός που είχε σοβαρές επιπτώσεις τόσο στις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού με τη συνεχή αύξηση των τιμών που προκαλούσε όσο και στα ίδια τα έσοδα του δημοσίου.

Η κατάσταση αυτή οδηγούσε στο δυνάμωμα της φορολογικής επιβάρυνσης του πληθυσμού με την επιβολή νέων φόρων. Στην κατεύθυνση της επιβολής νέων φόρων συνέτεινε επίσης και η διεύρυνση των καταναλωτικών αναγκών της άρχουσας τάξης, που οφειλόταν σε σημαντικό βαθμό στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις κυρίαρχες οικονομίες της εποχής, όπως και στις μεταβολές που σημειώνονταν στον τρόπο ζωής μεγάλου τμήματος της κυρίαρχης τάξης που όλο και περισσότερο απομακρυνόταν από τα πρότυπα που προσδιόριζε ο τιμαριωτικός τρόπος ζωής και προσανατολιζόταν σε πρότυπα πολυτελούς και άνετης διαβίωσης[58]. Εξελίξεις που διόγκωναν σημαντικά τη δυσαρέσκεια των αγροτών καθώς και των εθνικών αστικών στοιχείων που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται και να αναπτύσσονται, έστω και βασανιστικά αργά, μέσα από τις ρωγμές που προκαλούσε ο μετασχηματισμός του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού.

3.2.3. Στην αποδιοργάνωση της οθωμανικής κρατικής μηχανής που επιτεινόταν, όπως ήδη έχουμε αναφέρει και στο πρώτο

---

55. Ο Δημοσθ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 187, γράφει χαρακτηριστικά: «Οι ληστρικές επιθέσεις άρχισαν να σκοντάφτουν (...). Ο πόλεμος έπαψε να είναι επικερδής επιχείρηση».

56. Βλ. Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 92.

57. Σχετικά η Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 92, αναφέρει: «Τα πρώτα συμπτώματα της δημοσιονομικής κρίσης εμφανίστηκαν στον τομέα της νομισματικής κυκλοφορίας. Η αξία του νομίσματος βάσης, του ασημένιου akçe, παρουσίαζε συνεχή ανησυχητική πτώση».

58. Βλ. επίσης Β. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 99 και 103, όπως και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 46.

μέρος, από τη συνεχή διάβρωση της οθωμανικής διοίκησης που οφειλόταν κυρίως στην πολιτική της παραχώρησης των αξιωμάτων με εξαγορά για μεγαλύτερο ή μικρότερο διάστημα[59], ενώ στις θέσεις αυτές στο παρελθόν οι σουλτάνοι προωθούσαν συνήθως τα πιο ικανά από τα στρατιωτικά και διοικητικά στοιχεία που τους περιβάλανε. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής των σουλτάνων ήταν οι θέσεις να καταλαμβάνονται από όσους διαθέτανε σημαντικά χρηματικά ποσά και μπορούσαν να εξαγοράζουν τα δημόσια αξιώματα. Με το σύστημα όμως αυτό δυνάμωσαν ακόμη περισσότερο οι αυθαιρεσίες των αξιωματούχων του κρατικού μηχανισμού, οι οποίοι δεν προσπαθούσαν μόνο να ξαναεισπράξουν τα χρήματα που είχαν καταβάλει για την εξαγορά της θέσης τους αλλά συνάμα επεδίωκαν και να πλουτίσουν[60]. Έτσι βαθμιαία ο κρατικός μηχανισμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας στελεχώθηκε από ανίκανα και τυχοδιωκτικά στοιχεία που ως κύριο προσόν τους είχαν το ότι κατέχανε σημαντικά χρηματικά ποσά, γεγονός που τους επέτρεπε να τα αυξάνουν στη συνέχεια, χάρη ακριβώς στα αξιώματα που καταλάμβαναν με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η ομαλή λειτουργία και συνοχή του κράτους.

Η προοδευτική αυτή αποδιοργάνωση και εκφυλισμός του διοικητικού και δημοσιονομικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας έδινε τη δυνατότητα στους οθωμανούς αξιωματούχους να αυθαιρετούν σε βάρος του πληθυσμού. Η θέση των αγροτών και των άλλων εκμεταλλευόμενων στρωμάτων, ιδιαίτερα των μη μουσουλμάνων, χειροτέρευε ακόμη περισσότερο, εξαιτίας της διαφθοράς των δικαστικών οργάνων που επέτρεπε την εύκολη εξαγορά τους[61]. Η

59. Για την εκμίσθωση των αξιωμάτων που αποσκοπούσε και αυτή στο να βοηθάει στην κάλυψη των ελλειμμάτων του κρατικού θησαυροφυλάκιου βλ. επίσης: Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 51-53. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 54-56. — Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 43. — B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 101. — Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 187.

60. Σχετικά ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 46, γράφει: «Οι σαντζακμπέηδες, πασάδες και μπεηλερμπέηδες αγόραζαν στην Πόλη τις θέσεις των επαρχιών πλειοδοτώντας και περιποιούμενοι τους ισχυρούς του διβανίου. Φτάνοντας όμως στις επαρχίες με πολυάριθμη και πολυδάπανη ακολουθία, μακριά από το μάτι και το χέρι του σουλτάνου, προσπαθούσαν με τις αυθαιρεσίες τους σε βάρος των κατοίκων, Τούρκων και ιδίως των Χριστιανών, να αποζημιωθούν για όσα είχαν ξοδέψει, να πλουτίσουν και να ζήσουν μεγαλόπρεπα». Επίσης βλ. και τα όσα αναφέρει στο ίδιο, σελ. 39, σχετικά με τις δωροδοκίες, τις αυθαιρεσίες και την καταπίεση που ασκούσαν στους καταπιεζόμενους πληθυσμούς οι οθωμανοί αξιωματούχοι.

61. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 46. Σε ό,τι αφορά δε το ρόλο και τις δικαιοδοτικές αρμοδιότητες και εξουσία του καδή βλ.

κατάσταση αυτή είναι φανερό ότι προκαλούσε τη δυσαρέσκεια σε όλα τα κοινωνικά στοιχεία της οθωμανικής κοινωνίας που είχαν παραγωγικό προσανατολισμό και η ανάπτυξη της δραστηριότητάς τους υπονομευόταν από τις αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης[62], όπως και από τις προσπάθειες των αξιωματούχων της να ιδιοποιούνται όλο και μεγαλύτερα τμήματα από το συγκεντρωνόμενο πλεόνασμα.

Αποφασιστικής όμως σημασίας πλήγμα σε ό,τι αφορά την αποδιοργάνωση και αποσύνθεση του οθωμανικού κράτους δόθηκε από την παρακμή του στρατού των sipahi. Παρακμή που σχετίζεται με τις αλλαγές που μεσολάβησαν στους τρόπους απόσπασης πλεονάσματος και στις συνέπειες που οι αλλαγές αυτές είχαν στην κοινωνικοπολιτική οργάνωση[63] της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπως και στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, πράγμα που καθιστούσε όλο και πιο περιορισμένα τα εισοδήματα των τιμαριούχων[64]. Έτσι, ό-

---

Αλέξης Σεβαστάκης, «Το δίκαιο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας: Η διαπάλη εκκλησιαστικού-κοινοτικού και οθωμανικού δικαίου», Τότε..., Τεύχος Νο 27/1985, σελ. 44.

62. Σχετικά με τις αυθαιρεσίες των αξιωματούχων του οθωμανικού κράτους βλ. επίσης F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 239 και 255. Στο σημείο αυτό αξίζει ίσως να επισημανθεί ότι οι αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης και οι προσπάθειες των αξιωματούχων να επενδύουν το ιδιοποιούμενο πλεόνασμα στη γη και σε είδη πολυτελείας αποτελούσαν μία από τις βασικές αιτίες που οι αγρότες, οι ναυτικοί, οι βιοτέχνες κ.ά. δεν συμμάχησαν με την κεντρική εξουσία για να αντιμετωπίσουν όλα εκείνα τα στοιχεία που είχαν αρχίσει να μετατρέπονται σε φορείς ανάπτυξης των φεουδαρχικών σχέσεων πράγμα που, όπως είναι γνωστό, συνέβηκε στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης όπου τα κοινωνικά αυτά στρώματα και τάξεις στήριξαν τις απολυταρχικές κεντρικές εξουσίες στη σύγκρουσή τους με τους φεουδάρχες. Αντίθετα στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουμε αποδυνάμωση του συγκεντρωτικού κράτους που στηριζόταν στις δοσιματικές σχέσεις παραγωγής και διανομής και πέρασμα σε μια διαδικασία ενίσχυσης κυρίως των «φεουδαρχικών» τάσεων σε όλο το φάσμα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού συμπεριλαμβανομένων και των κρατικών δομών καθώς επίσης και της διεύρυνσης των εμπορευματικών σχέσεων που έτειναν να προσλάβουν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα.

63. Αναφορικά με τις επιπτώσεις που είχε η εισαγωγή του θεσμού της ενοικίασης των κρατικών προσόδων στη διοικητική οργάνωση της οθωμανικής κοινωνίας βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...«, ό.π., σελ. 418, όπου επίσης αναφέρεται και στις επιπτώσεις που είχαν οι μεταμορφώσεις του οθωμανικού δημοσιονομικού συστήματος στην εξέλιξη των κοινοτικών θεσμών και πολιτικής στον ελλαδικό χώρο.

64. Βλ. επίσης B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 99 και 100, όπου γράφει ακόμη ότι η κεντρική εξουσία στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει την ολοκληρωτική παραμέληση από τους τιμαριούχους των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων προέβαινε σε περιοδικούς ελέγχους και προχωρούσε σε αφαίρεση των τιμαρίων που είχε παραχωρήσει για να τα νέμονται από όλους εκείνους τους τιμαριούχους που δεν ανταποκρίνονταν στις υποχρε-

πως γράφει η B. Cvetkova ενώ στην εποχή του Σουλεϊμάν Α' ο στρατός των sipahi αριθμούσε 200.000 μαχητές κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του ΙΖ' αιώνα στην εποχή των εκστρατειών με δυσκολία συγκεντρώνονταν 7.000-8.000 άτομα με αποτέλεσμα η κεντρική εξουσία να αναγκαστεί να αυξήσει τον αριθμό των μισθοφορικών μονάδων, γεγονός που δημιουργούσε καινούριες δημοσιονομικές δυσκολίες[65].

Η αποδιοργάνωση και αποσύνθεση τέλος του οθωμανικού κράτους επιταχυνόταν και από τη δράση ορισμένων ειδικών παραγόντων που επενεργούσαν αποσταθεροποιητικά και φυγόκεντρα ως προς τη συνοχή και τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας. Τέτοιοι παράγοντες λ.χ. ήταν τα χωριστά κινήματα των πασάδων (Αλή Πασά, Πασβάντ Ογλού κ.ά.)[66] ή η αναρχία που προκαλούσαν οι παρεμβάσεις των γενιτσάρων που από στοιχεία σταθερότητας του οθωμανικού κράτους είχαν μετεξελιχθεί, όπως άλλωστε και οι μισθοφόροι, σε παράγοντες αποσταθεροποίησής του καθώς και σε μάστιγα του εκμεταλλευόμενου πληθυσμού[67].

ώσεις τους. Επίσης σε καιρό πολέμου η ανωτάτη διοίκηση έστελνε απανωτές διαταγές για να συγκεντρώνουν και να στέλνουν οι πασάδες τους σπαχήδες των διαμερισμάτων τους και να δημεύουν τα τιμάρια εκείνων που δεν πειθαρχούσαν και αυτούς τους ίδιους να τους κρεμούν μπροστά στα σπίτια τους. Σχετικά με την έκδοση σουλτανικών διαταγών για την αποστέρηση τιμαρίων από σπαχήδες που δεν παρουσιάζονταν στους πολέμους που διεξήγε η οθωμανική αυτοκρατορία βλ. και Παντ. Αγιάνογλου, «Το πέρασμα από τη φεουδαρχία...», ό.π., σελ. 56.

65. Βλ. B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 101, όπου επίσης αναφέρει ότι η ανώμαλη πληρωμή του μισθοφορικού στρατού οδηγούσε σε συχνές στάσεις και ταραχές έτσι ώστε με τον καιρό οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες μετατράπηκαν σε πραγματική μάστιγα για την κεντρική εξουσία.

66. Σχετικά βλ.: Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 402-412. — N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 16 και 34-35. — Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 213. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 629 και 573, όπου αναφέρει ότι βασική επιδίωξη του Αλή Πασά ήταν το πως θα μπορέσει να γίνει «ανεξάρτητος ηγεμόνας μέσα σ' ένα κράτος ανεξίθρησκο». — Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 208. — Παντ. Αγιάνογλου, «Το πέρασμα από τη φεουαρχία...», ό.π., σελ. 57.

67. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 239, όπου γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Γενίτσαρος πληρώνει όταν θέλει· και όταν δεν θέλει, μόνο η δύναμη μπορεί να τον πειθαναγκάσει· και η δύναμη βρίσκεται στα χέρια του». Επίσης βλ. N. Svoronos, «Histoire...», ό.π. σελ. 16. — B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 105, όπου αναφέρει: «Πολύ συχνά, πηγαίνοντας ή γυρίζοντας από κάποια εκστρατεία, οθωμανοί στρατιώτες και αξιωματικοί που είχαν μήνες να πάρουν το μισθό τους φορολογούσαν τους οικισμούς που έπεφταν στο δρόμο τους και λεηλατούσαν και ερήμωναν τους τόπους αυτούς που

3.2.4. Στην εξάπλωση και ανάπτυξη των αγροτικών εξεγέρσεων και κινημάτων. Οι διαφοροποιήσεις της οθωμανικής κοινωνίας, που άρχισαν να πραγματοποιούνται από το ΙΣΤ' αιώνα και μετά και στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, ως κύριο θύμα τους είχαν τον αγρότη[68]. Πιο συγκεκριμένα, τόσο η ενίσχυση των τάσεων «εκφεουδαλισμού» της οθωμανικής κοινωνίας όσο και η διείσδυση των κυρίαρχων οικονομιών, καθώς και οι προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας για να κρατήσει την οικονομική και κοινωνικοπολιτική της δύναμη, που υπονομευόταν από τη δράση αυτών των παραγόντων, είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα οι συνθήκες ζωής των αγροτών να γίνουν δυσβάσταχτες[69]. Έτσι, από το τέλος ιδιαίτερα του ΙΣΤ' αιώνα, οι αγροτικές εξεγέρσεις αναπτύσσονται και δυναμώνουν συνεχώς. Ο Κ. Σάθας αναφέρει ότι στον ελλαδικό χώρο ανάμεσα στα έτη 1565 και 1821 σημειώθηκαν πάνω από 20 μεγάλες αγροτικές εξεγέρσεις που καταπνίγηκαν με άγριο και αιματηρό τρόπο. Χαρακτηριστική είναι η εξέγερση του Διονύσιου του Σκυλόσοφου που συγκρότησε ένα στρατό από εξαθλιωμένους γεωργούς και βοσκούς. Ο Κ. Σάθας επισημαίνει σχετικά ότι ο Διονύσιος είχε μεγάλη απήχηση «εις τους γεωργούς, τους βοσκούς, τους κτηνοτρόφους και εις τας λοιπάς κατηγορίας των χωρικών». Αιτία της εξέγερσης αυτής ήταν η επιβολή νέων φόρων από την κεντρική εξουσία[70].

Στη βάση της αυξανόμενης δυσαρέσκειας της αγροτιάς εμφανίστηκε το φαινόμενο των κοινωνικών ληστών, των κλεφτών για τον ελλαδικό χώρο, που με τη δράση και τη στάση ζωής τους έκφραζαν με ένοπλο τρόπο τη δυσαρέσκεια αυτή. Γι' αυτό αγαπήθηκαν και τιμήθηκαν από το λαό.

συναντούσαν. Όμοια συμπεριφέρονταν και οι γενίτσαροι που ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Αυτοκρατορία». — Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 208-209.

68. Ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', σελ. 46, γράφει χαρακτηριστικά: «Γενικά τα αμύθητα πλούτη των Τούρκων έβγαιναν από το μεδούλι και το αίμα των ραγιάδων».

69. Για τις επιπτώσεις που είχε η αποικιοκρατική διείσδυση των κυρίαρχων οικονομιών στο επίπεδο ζωής των αγροτών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και γενικότερα για τις συνθήκες διαβίωσής τους βλ.: Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», ό.π., σελ. 195-196. — F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 242. — Τάσ. Βουρνάς, «Σχεδίασμα...», ό.π., σελ. 28.

70. Σχετικά βλ.: Κωνσταντίνος Σάθας, «Τουρκοκρατουμένη Ελλάς», Αθήνησι 1869, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, Αθήνα MCMLXXXV, σελ. 211-217. — Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΧ, ό.π.. σελ. 104-110. — Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 59. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 55.

Οι αγροτικές εξεγέρσεις και το φαινόμενο της κλεφτουριάς αποτέλεσαν τη βασικότερη μορφή αντίδρασης στην εντεινόμενη καταπίεση και εκμετάλλευση των αγροτών από την κεντρική εξουσία και τους τσιφλικάδες. Έτσι τόσο οι αγροτικές εξεγέρσεις όσο και το κίνημα των κλεφτών λειτούργησαν αποσυνθετικά για την οθωμανική κοινωνία. Άλλωστε, βασική δύναμη και κύριος αιμοδότης της επανάστασης του 1821 ήταν οι αγρότες μαζί με την ένοπλη έκφρασή τους κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας τους κλέφτες[71].

3.2.5. Στις διομολογήσεις και στην ανάπτυξη του εμπορίου με τις κυρίαρχες οικονομίες. Οι διομολογήσεις, όπως είναι γνωστό, άρχισαν να συνάπτονται κυρίως από το ΙΣΤ' αιώνα και συνέχισαν να διευρύνονται με την αυξανόμενη παρακμή της οθωμανικής κοινωνίας, συμβάλλοντας σοβαρά σε αυτήν με τη δημιουργία όρων εμπορίου που προσδιορίζονταν περισσότερο από τις ανάγκες των κυρίαρχων οικονομιών και σε βάρος των συμφερόντων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η χώρα, που προχώρησε πρώτη στη σύναψη διομολογήσεων, ήταν η Γαλλία και ακολούθησαν η Αγγλία, η Ολλανδία, η Ρωσία και η Αυστρία. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο ανταγωνισμός που είχε αναπτυχθεί από τις χώρες αυτές για την απόσπαση αποικιακών προνομίων και για τον οικονομικό έλεγχο του οθωμανικού χώρου ήταν ιδιαίτερα οξύς. Όμως, τόσο χάρη στην πολιτική των σουλτάνων όσο και λόγω της σχετικής ισορροπίας που υπήρχε από άποψη δύναμης ανάμεσα στις κυρίαρχες οικονομίες, η αποικιοκρατική αυτή διείσδυση χαρακτηριζόταν από την πολλαπλότητά της. Ιδιομορφία που χαρακτήριζε για μεγάλο σχετικά διάστημα τον οθωμανικό χώρο, ενώ κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε με άλλους γεωοικονομικούς χώρους όπου δέσποζε μια συγκεκριμένη κυρίαρχη οικονομία, όπως λ.χ. συνέβαινε

71. Σχετικά με τους κλέφτες και το ρόλο τους βλ. επίσης: Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 175-181. — Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 11, 129, 149, 160, 173, 175, 182, 192, 193, 231-252, 320, 342 και 368. — Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 22. — Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 12 και 47. — Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 57-61. — Δ. Δανιηλίδης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 228-240, όπου παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία και απόψεις όχι μόνο για τους κλέφτες και τα αίτια του κινήματός τους αλλά και για τους πειρατές τονίζοντας, σελ. 236, ότι «οι Κουρσάροι ήσαν στη θάλασσα ό,τι οι Κλέφτες στη στερηά και είχαν κοινά με τούτους τα περισσότερά τους χαρακτηριστικά». Σχετικό με τα βαθύτερα αίτια του φαινόμενου της κλεφτουριάς είναι και το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα από δημοτικό τραγούδι, σελ. 233, που παραθέτει: «Μάνα μου, εγώ δεν κάθουμε να γένω νοικοκύρης (...) και νάμαι σκλάβος των Τουρκών, κοπέλι στους γερόντους».

με το χώρο της Λατινικής Αμερικής[72]. Οι διομολογήσεις, με το να εξασφαλίζουν φορολογικές απαλλαγές και τη δυνατότητα για ελεύθερη δραστηριότητα στους υπηκόους των κυρίαρχων οικονομιών

72. Σχετικά με τις διομολογήσεις ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 392-393 και 394 γράφει: «Τα χριστιανικά κράτη βρίσκουν στην Ανατολή όχι μόνον ένα καλό πελάτη των προϊόντων τους, έναν καταναλωτή αλλά και ένα χορηγητή χρήσιμων πρώτων υλών. Πραγματικά η οθωμανική αυτοκρατορία αποτελεί ιδίως για τους ξένους εμπόρους ένα αληθινό Ελδοράδο με χαμηλούς φόρους εισαγωγής και εξαγωγής, με 3%, και μετά το 1476 με 5%. Γι' αυτό νωρίς προσπαθούν να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με την οθωμανική αυτοκρατορία και ν' αποσπάσουν ορισμένες διευκολύνσεις για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου τους. Το ενδιαφέρον τους αυτό δημιουργεί τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι Έλληνες, που κατοικούσαν στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, επωφελούνται από την ανάπτυξη της εμπορικής αυτής επικοινωνίας (...) έχουν όμως να συναγωνιστούν προνομιούχους και πλούσιους Ευρωπαίους εμπόρους, στις αρχές τους Βενετούς, αργότερα τους Γάλλους, που επί Φραγκίσκου Α' (1494-1547) είχαν συνάψει την πρώτη εμπορική συνθήκη με τους Τούρκους και είχαν αποσπάσει πολλά εμπορικά προνόμια, τις περίφημες διομολογήσεις (capitulations), καθώς επίσης και τους Άγγλους, που είχαν επιτύχει και αυτοί πολλά οικονομικά πλεονεκτήματα». Επίσης βλ.: Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 38. — Κ. Βεργόπουλος, «Το αγροτικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 46-50. — Β. Κρεμμυδάς «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 22-25, 27, 32, 47, 157, 166, 195 και 228. — Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 18. — Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 20 και 23. — Ν. Σβορώνος, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης...», Επιθεώρηση Τέχνης, ό.π., σελ. 188-189. — F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 32, 169, 253 και 256. — Β. Φίλιας, «Όψεις διατήρησης και μεταβολής...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 71, όπου επισημαίνει ότι «με το σύστημα των "διομολογήσεων" (εμπορικών παραχωρήσεων) των Σουλτάνων προς τις μεγάλες εμποροβιομηχανικές δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης η μερίδα του λέοντος από το εμπόριο της Αυτοκρατορίας πέφτει στα χέρια Γαλλικών, Αγγλικών και Ιταλικών μεγαλεμπορικών οίκων». Ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1818) ο ανταγωνισμός για τον εμπορικό έλεγχο του δυτικού κυρίως οθωμανικού χώρου ανάμεσα στη Βενετία, το παπικό κράτος, τη Γαλλία και την Αγγλία πήρε μεγάλες διαστάσεις. Οι Γάλλοι και οι Άγγλοι βαθμιαία αρχίζουν να κυριαρχούν στο χώρο περιορίζοντας την επιρροή των άλλων δυνάμεων· σχετικά βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 157-158 και 163. Επίσης ο Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 272-273, όπου υποστηρίζει ότι: «Το καθεστώς των διομολογήσεων, που από το 16ο αιώνα έκανε προσιτά τα προϊόντα της Δύσης στην οθωμανική αγορά δεν οφειλόταν σε εγγενή αδυναμία της Πύλης, αλλά στην τάση της να προμηθεύεται ευρωπαϊκά είδη πολυτελείας. Έτσι, ούτε οι μερκαντιλιστικές αντιλήψεις διαπότισαν ποτέ την αυτοκρατορία, ενώ οι διομολογήσεις αντιμετωπίστηκαν πάντοτε σα μέσα πολιτικής πίεσης που σκόπευαν στην εξασφάλιση διπλωματικών ανταλλαγμάτων ή συμμαχιών. Μόνο από την ώρα της παρακμής της οθωμανικής δύναμης και κυρίως από το 18ο αιώνα, οι διομολογήσεις που απέσπασαν οι δυτικές δυνάμεις, και κυρίως η Γαλλία, από την Πύλη, δημιούργησαν στους εμπόρους της Δύσης σχέση πλήρους ανεξαρτησίας από τις τοπικές αρχές. Οι φορολογικές ατέλειες αποτελούν την οικονομική πλευρά της αργής αποδυνάμωσης του οθωμανικού κράτους, σε σχέση με το εξωτερικό εμπόριο. Η αναγνώριση μιας ειδικής αυτόνομης και θεσμοποιημένης δικαιοδοσίας για τους ξένους εμπόρους υπήρξε πολύ πιο σημαντική για τις συνολικές κοινωνικές της επιπτώσεις».

στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, υπονόμευαν την ενότητά της και συνέβαλαν στο άνοιγμα ρωγμών σ' αυτήν. Πιο συγκεκριμένα η διεύρυνση της εμπορικής δραστηριότητας, κυρίως μετά την καθιέρωση των διομολογήσεων στα 1535, συνέτεινε στον πλουτισμό διαφόρων αξιωματούχων που καρπώνονταν σημαντικά εισοδήματα από την είσπραξη δασμών και φόρων που επιβάλλονταν στα εισαγόμενα και εξαγόμενα εμπορεύματα[73]. Ακόμη είναι γνωστό πως οι έμποροι των κυρίαρχων οικονομιών προμηθεύονταν από την οθωμανική αυτοκρατορία συνήθως πρώτες ύλες, τις οποίες σε σημαντικές ποσότητες μόνο οι αξιωματούχοι που διαχειρίζονταν μεγάλα κτήματα μπορούσαν να τους προμηθεύουν[74]. Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι οι υπήκοοι του σουλτάνου, και σε πρώτη γραμμή οι Έλληνες, δεν επωφελήθηκαν μόνο από την κίνηση του εμπορίου που αναπτύχθηκε μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά και από τα προνόμια που είχε παραχωρήσει η Πύλη το 1535 επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, αρχικά στους υπηκόους της Γαλλίας και κατόπιν σε άλλα κράτη. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τις διομολογήσεις δεν παραχωρούνταν διάφορες οικονομικές και άλλες προνομιακές ευκολίες μόνο στους ξένους (προξένους, εμπόρους κ.λπ.) αλλά και στους υπηκόους του σουλτάνου που έκαναν τους διερμηνείς. Έτσι πολλοί Έλληνες διορίζονταν διερμηνείς ξένων που καλύπτονταν από τις διομολογήσεις και γίνονταν με τον τρόπο αυτό προστατευόμενοί τους, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι από αυτούς να κατορθώσουν να μετεξελιχθούν σε εμπόρους. Επίσης πολλοί έλληνες έμποροι, στην προσπάθειά τους να κατοχυρώσουν και να διευρύνουν τη δραστηριότητά τους, επιδιώκανε να αποκτήσουν την προστασία μιας κυρίαρχης οικονομικής δύναμης, ώστε να επεκταθούν και σε αυτούς τα προνόμια που αυτή είχε αποσπάσει από την Πύλη[75]. Προστασία που έδωσε τη δυνατότητα στο ελληνικό εμπορικό στοιχείο, στη διάρκεια κυ-

73. Όπως αναφέρεται από τη B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 91, «ο νομέας του has απ' όπου εξαρτιόταν η πόλη της Καστοριάς στο ΙΣΤ' αι. καρπωνόταν μόνο από τους δασμούς που εισπράττονταν στην αγορά ένα εισόδημα 64.500 akçe, ενώ το συνολικό εισόδημα των κτημάτων του ανερχόταν σε 204.205 akçe».

74. Η B. Cvetkova, «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος...», ό.π., σελ. 91, υποστηρίζει ότι είναι πολύ πιθανό οι ξένοι έμποροι να πραγματοποιούσαν από τους αξιωματούχους αυτής της κατηγορίας μαζικές αγορές πρώτων υλών.

75. Σχετικά με το θέμα του διορισμού υπηκόων του σουλτάνου ως διερμηνέων ξένων οίκων, προξένων κ.λπ. καθώς και την εξέλιξη του θεσμού της προστασίας, βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 203-205.

ρίως του ΙΗ' αιώνα, όπως αναφέρθηκε ήδη στο πρώτο μέρος, να αρχίσει να αποδεσμεύεται από την κηδεμονία των ξένων οίκων και μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) να μετατραπεί σε σοβαρό ανταγωνιστή των ευρωπαίων εμπόρων. Στην ενίσχυση και ανάπτυξη των ελλήνων εμπόρων συνέβαλε αποφασιστικά και η μετατόπιση του επίκεντρου του εμπορίου με τις κυρίαρχες οικονομίες από το ανατολικό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο δυτικό, όπως και οι αγγλογαλλικοί ναυτικοί πόλεμοι. Έτσι στο τελευταίο τέταρτο του ΙΗ' αιώνα οι Έλληνες κατόρθωσαν να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος από το εσωτερικό εμπόριο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και το μισό σχεδόν από το εξωτερικό της εμπόριο[76].

Έτσι η δραστηριότητα των κυρίαρχων οικονομιών, μαζί με τη δράση των εσωτερικών παραγόντων που επισημάναμε, διαμόρφωσαν το κατάλληλο έδαφος για την εμφάνιση και ανάπτυξη κοινωνικών στοιχείων, που από τη φύση τους θα αμφισβητούσαν τις κυρίαρχες δομές του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, είτε ως φορείς ενίσχυσης των φεουδαρχικών σχέσεων είτε ως φορείς ανάπτυξης των εμπορευματικών-κεφαλαιοκρατικών σχέσεων[77].

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι η ένταξη της οθωμανικής κοινωνίας στην παγκόσμια αγορά πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά μέσα από τους όρους που διαμόρφωσε το καθεστώς των διομολογήσεων, γεγονός που προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό τον ειδικό τρόπο όπως και τη βάση που ο οθωμανικός χώρος και οι περιοχές που τον συγκροτούσαν ενσωματώθηκαν στο διεθνή καταμερισμό

---

76. Βλ. ακόμη Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 719-720, όπου επίσης γράφει ότι μεγάλη ώθηση στο ελληνικό εμπόριο έδωσε η ελευθερία του εμπορίου που παραχώρησαν οι Γάλλοι στους ξένους κατά τη διάρκεια των αγγλογαλλικών πολέμων. Και ότι μετά τη γαλλική επανάσταση οι Έλληνες έφθασαν να ελέγχουν τα τρία τέταρτα του εξωτερικού εμπόριου της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επίσης ο γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη το 1776 σε έκθεσή του έγραφε ότι οι κεντροευρωπαίοι έμποροι δεν μπορούσαν να στεριώσουν στη Θεσσαλονίκη εξ αιτίας του ανταγωνισμού και της έντονης δραστηριότητας των ελλήνων εμπόρων.

77. Ο Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 28, παρατηρεί σχετικά: «Ας μη νομισθή όμως πως η ευρωπαϊκή οικονομική εξάπλωση προς τις περιοχές μας με τους ανταγωνισμούς που ήταν επόμενο να περικλείη, έβλαψε οικονομικά την Ελλάδα της εποχής (...). Η ενοποίηση των ελληνικών αγορών και η ανάπτυξή τους, ένα από τα μεγάλα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής αυτής εξάπλωσης, η κατίσχυση μέσα σ' αυτές του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου, κατέστησε πιο έκδηλη την ανάγκη να αποτιναχθή ο κατακτητικός ζυγός, που ήτανε σταθερό εμπόδιο στην οικονομική πρόοδο, όχι μόνο γιατί αποτελούσε ένα καταπιεστικό πολιτικό διοικητικό σύστημα, μα και γιατί ο κατακτητής είχε στα χέρια του τη μεγαλύτερη έγγειο ιδιοκτησία και ένα ακράτητο φορολογικό βάρος».

εργασίας. Βλέπουμε έτσι ότι σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αποσύνθεσης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού έπαιξε και η πίεση της παγκόσμιας αγοράς[78], που διαμορφωνόταν τότε με επίκεντρο ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, που είχαν μπει δυναμικά στο δρόμο της κεφαλαιοκρατικής εξέλιξης.

3.2.6. Στην ανάπτυξη εμποροβιοτεχνικών και ναυτιλιακών δραστηριοτήτων όπως και ορισμένων εμπορευματικών καλλιεργειών που έτειναν να αποκτήσουν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα. Φορείς των παραγωγικών και οικονομικών αυτών δραστηριοτήτων ήταν στοιχεία που στη συντριπτική τους πλειοψηφία ανήκαν στους υπόδουλους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας[79]. Διαπιστώνεται έτσι, ότι οι φορείς ανάπτυξης νέων παραγωγικών δυνάμεων καθώς και νέων σχέσεων παραγωγής στις συνθήκες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν κοινωνικές ομάδες και στρώματα που ανήκαν στις καταπιεζόμενες εθνότητες. Αντίθετα φορείς διατήρησης των κατεστημένων σχέσεων ήταν κυρίως στοιχεία που ανήκαν στην τουρκική εθνότητα και τα οποία συνήθως στελέχωναν την κρατική μηχανή[80]. Για το λόγο αυτό εξάλλου η κυρίαρχη αντίθεση στις συνθήκες της οθωμανικής κοινωνίας, όταν έγινε ανταγωνιστική, πήρε τη μορφή των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων που όμως ως συνέπεια της ιδιομορφίας που αναφέραμε προηγούμενα είχαν ταυτόχρονα βαθύ κοινωνικό περιεχόμενο[81]. Άλλωστε, μονάχα σ' αυτή τη βάση είναι δυνατό να ερμηνευθούν και τα ευρύτερα κοινωνικά μέτωπα που δημιουργήθηκαν στις επαναστάσεις κατά της κυριαρχίας των Οθωμανών, όπως και οι ανταγωνισμοί και συγκρούσεις που ξέσπασαν αργότερα στα πλαίσια αυτών των κοινωνικών μετώπων[82].

Στο θέμα όμως της ανάπτυξης της αξιόλογης εμποροβιοτε-

---

78. Σχετικά με την πίεση και τη διαλυτική επίδραση που άσκησε η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στις κοινωνίες αυτές ο Er. Hobsbawm, «Εισαγωγή», στο K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 53, υποστηρίζει πως «το ανατολικό σύστημα, που τα χαρακτηριστικά του το έκαναν να αντιστέκεται στην αποσύνθεση και στην οικονομική εξέλιξη, (...) σωριάστηκε σε ερείπια από την εξωτερική δύναμη του καπιταλισμού».

79. Επίσης βλ. N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 17.

80. Σχετικά με το ζήτημα της στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού από στοιχεία που ανήκουν σε μια ορισμένη εθνότητα στις κατακτητικού-δοσιματικού τύπου κοινωνίες βλ. επίσης G. Dhoquois, «Les formes asiatiques», ό.π., σελ. 156, όπου αναφέρεται ότι η κρατική μηχανή μπορεί να «συγχέεται» με τη νικήτρια εθνότητα.

81. Σχετικά βλ. Ηλίας Νικολόπουλος, «Προβληματισμοί πάνω στη νεοελληνική πολιτική ιστορία», Αγωνιστής, Τεύχος 21/1975, σελ. 7.

82. Τυπική περίπτωση αυτής της κατηγορίας εθνικοαπελευθερωτικών και κοι-

χνικής δραστηριότητας, που σημειώθηκε σε ορισμένες περιοχές του οθωμανικού χώρου και ιδιαίτερα στη νότια βαλκανική, εκτός από τα όσα έχουμε ήδη αναφέρει θα μας δοθεί η δυνατότητα να επανέλθουμε πιο διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

3.2.7. Στη φυγή στο βουνό ζωτικών κοινωνικών δυνάμεων και στην ανάπτυξη, όπως είδαμε, αξιόλογων παραγωγικών δραστηριοτήτων (χειροτεχνία, βιοτεχνία κ.ά.) στις ορεινές περιοχές ή σε μικρά και άγονα νησιά, που οδήγησαν κατά κάποιο τρόπο στη διχοτόμηση από οικονομική άποψη τουλάχιστον του χώρου της νότιας βαλκανικής σε δύο ενότητες που όχι μόνο δεν ήταν πλήρως αρθρωμένες μεταξύ τους αλλά και συχνά λειτουργούσαν αντιθετικά η μία ως προς την άλλη. Έτσι στον πεδινό χώρο οι «φεουδαρχικές» σχέσεις παραγωγής έτειναν να υποκαταστήσουν τουλάχιστον μερικά τις δοσιματικές σχέσεις, στο δε ορεινό χώρο και τα νησιά υπερίσχυε η τάση της εμπορευματοποίησης. Αποτέλεσμα της διάσπασης αυτής μακροπρόθεσμα ήταν να μη διαμορφωθεί η κατάλληλη κοινωνικοοικονομική δυναμική και ο περίγυρος που θα συνέβαλαν αποφασιστικά σε μια ουσιαστική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τη μετεξέλιξη των εμπορευματικών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί σε κεφαλαιοκρατικές τουλάχιστον στον ελλαδικό χώρο όπου οι συνθήκες ήταν σχετικά πιο ευνοϊκές. Έτσι τόσο η διαίρεση του ελλαδικού χώρου σε ορεινό (κυρίως εμποροβιοτεχνικό και προσανατολισμένο στις ευρωπαϊκές αγορές) και πεδινό (κυρίως αγροτικό) όσο και η «δυαδικότητα» που χαρακτήριζε γενικότερα την οθωμανική οικονομία[83], σε συνάρτηση βέβαια με το ρόλο που έπαιζε ο διαμορφωνόμενος τότε διεθνής καταμερισμός εργασίας στη βάση της συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς, αποτελούν θεμελιώδεις παράγοντες για την κατανόηση και ερμηνεία των ιδιότυπων από οικονομική, κοινωνική και θεσμική άποψη μορφωμάτων που εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο την περίοδο ξεπεσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας,

---

νωνικών αγώνων όπως και των συγκρούσεων που ξέσπασαν στα πλαίσιά τους αποτελεί η ελληνική επανάσταση του 1821.

83. Σχετικά με το διαδικό ή διπλό χαρακτήρα γενικότερα της οθωμανικής οικονομίας ο S. Divitçioğlu, «Οικονομικό μοντέλο οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120, γράφει: «Πρόκειται εδώ για μια αγροτική οικονομία ζευγαρωμένη με την εμπορευματική παραγωγή (την παραγωγή ανταλλακτικής αξίας), όπου η κυκλοφορία του νομίσματος αποτελεί την κύρια μορφή. Στην οικονομία της οθωμανικής κοινωνίας οι δυο διαφοροποιημένες οικονομίες, που της προσδίδουν χαρακτήρα διπλής οικονομίας, μπορούν να συνυπάρχουν: η μια χρηματική, η άλλη φυσική· αντιστοιχούν κατά προσέγγιση η πρώτη στην αστική (urbaine) οικονομία, η δεύτερη στην αγροτική οικονομία (τομέας αυτοσυντήρησης)».

όπως θα δούμε συγκεκριμένα στα επόμενα κεφάλαια που είναι αφιερωμένα στις αιτίες παρακμής του αμπελακιώτικου φαινόμενου και το χαρακτήρα των συντροφικών συσσωματώσεων.

3.3. Συνοψίζοντας θα θέλαμε να τονίσουμε, ότι η παρατεταμένη κρίση και αποσύνθεση της οθωμανικής κοινωνίας προκλήθηκε στην αφετηρία της από την αδυναμία του οθωμανικού κράτους να επεκτείνει διαρκώς τα όρια της επικράτειάς του. Εξέλιξη που οδήγησε το ίδιο το κράτος και την κυρίαρχη τάξη που ήταν στενά συνυφασμένη με τις δομές και τις λειτουργίες του, να στραφούν περισσότερο στην εκμετάλλευση των εσωτερικών πηγών απόσπασης πλεονάσματος, στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τόσο τη δημοσιονομική κρίση που ξέσπασε όπως και την καθίζηση των εισοδημάτων τους που προκάλεσε ο περιορισμός της πολεμικής λείας. Αποτέλεσμα της στροφής αυτής ήταν να ξεκινήσει μια διαδικασία διαφοροποίησης και αλλαγών στους τρόπους απόσπασης του πλεονάσματος που άξονά της είχε την καθιέρωση του συστήματος της εκμίσθωσης των κρατικών προσόδων και της παραχώρησής τους σε κατηγορίες υπηκόων του σουλτάνου που είχαν τη δυνατότητα να καταβάλουν στο κρατικό ταμείο τις απαιτούμενες προκαταβολές από τη μια και από την άλλη εξασφαλισμένη πρόσβαση στον κεντρικό κρατικό μηχανισμό[84].

Οι τροποποιήσεις αυτές στο δημοσιονομικό σύστημα και οι επιπτώσεις που είχαν στην οργάνωση του διοικητικού μηχανισμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας, προκάλεσαν τη συγκέντρωση σημαντικού χρηματικού πλούτου στα χέρια ορισμένων στοιχείων και ομάδων, γεγονός που οδήγησε σε μια διαδικασία μεταβολής των κυρίαρχων σχέσεων ιδιοκτησίας στην κατεύθυνση μορφών γαιοκτησίας που έτειναν να προσλάβουν «φεουδαρχικό» χαρακτήρα. Στα πλαίσια αυτά η τάση για μεταμόρφωση της πα-

84. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ακόμη και στην περίοδο της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας η σχέση που μπορούσαν να έχουν ή να αποκτήσουν τα διάφορα στοιχεία με την κεντρική εξουσία και γενικότερα με τον κρατικό μηχανισμό αποτελεί ουσιαστικό σημείο-κλειδί για την κατανόηση των ταξικών διαφοροποιήσεων που συντελούνταν στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού που παρά τις τάσεις «φεουδαρχοποίησης» που σημειωνόντουσαν ακόμη και στο σουλτανικό περιβάλλον η κυρίαρχη τάξη εξακολουθούσε να συνυφαίνεται με τις κρατικές δομές και λειτουργίες. Επίσης βλ. Mehmet Genç, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια...», ό.π., σελ. 284, όπου αναφέρει ότι η μεγάλη πλειοψηφία των αγοραστών των προσόδων ανήκε στη στρατιωτική, γραφειοκρατική και νομικο-θρησκευτική ομάδα.

ραχωρούμενης για εκμετάλλευση τιμαριωτικής γης σε κληρονομήσιμη και ιδιωτική, αποτέλεσε τη βάση εμφάνισης αργότερα των τσιφλικιών[85]. Επίσης, ταυτόχρονα με τις εξελίξεις αυτές, παρου-

85. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι παρά τις εξελίξεις αυτές και τη διαμόρφωση τάσεων «φεουδαρχοποίησης» το μεγαλύτερο μέρος της γης εξακολουθούσε να παραμένει κάτω από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας που προσδιόριζε ένα τμήμα της σαν γη δημόσια ή βακουφική ενώ το υπόλοιπο το φορολογούσε με τη διαμεσολάβηση των ενοικιαστών των προσόδων που, όπως είδαμε, τους είχαν παραχωρηθεί ή και αποσπάσει σημαντικά προνόμια. Σχετικά βλ. και K. Wittfogel, «Le despotisme...», ό.π., σελ. 346-347. Επίσης σε ό,τι αφορά το καθεστώς ύπαρξης από νομική άποψη των αγροτών, που αποτελούσαν και τον κύριο κορμό των άμεσων παραγωγών παρά την προϊούσα «φεουδαρχοποίηση» των σχέσεων παραγωγής στην οποία είχε περιέλθει ο οθωμανικός κοινωνικός σχηματισμός την περίοδο της παρακμής του και παρά τη σοβαρή επιδείνωση των όρων ζωής των χωρικών, αυτοί, όπως παρατηρεί ο Ö. L. Barkan, «Οι μορφές οργάνωσης...», ό.π., σελ. 80, «δεν έχασαν ποτέ επίσημα και από άποψη δικαίου την ιδιότητα του ελεύθερου» και ότι «παρά τους υπερβολικούς φόρους και την πίεση που ασκήθηκε ως προς αυτό το θέμα στους χωρικούς, η Αυτοκρατορία δεν εξασθένισε ποτέ στο σημείο ώστε να υποχρεωθεί να αναγνωρίσει από άποψη δικαίου την καθυποταγή των reaya σε ένα bey, γεγονός που θα ισοδυναμούσε με την εγκατάλειψη των ίδιων των δικαιωμάτων της». Έτσι συγκρίνοντας την κατάσταση των δουλοπάροικων και των reaya δεν πρέπει να μας ξεφεύγει ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία ακόμη και στην περίοδο της παρακμής της οι χωρικοί εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να «είναι προσηλωμένοι στη γη όχι χάρη στη δουλεία αλλά χάρη σε ένα ισχυρά συγκεντρωτικό κράτος». Με βάση τα δεδομένα αυτά και την ανάλυση που έχει προηγηθεί διαπιστώνεται, όπως άλλωστε έχουμε ήδη επισημάνει, ότι και στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι δοσιματικού χαρακτήρα παραγωγικές και κοινωνικοπολιτικές σχέσεις παρουσίαζαν μια αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα γεγονός που επέτεινε την κρίση της. Θα θέλαμε επίσης να επισημάνουμε ότι σε ανάλογες διαπιστώσεις αναφορικά με τη διαδικασία «φεουδαρχοποίησης» της οθωμανικής κοινωνίας καταλήγει και ο Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 158-159, όπου γράφει: «Κατά τη νεοβεμπεριανή ορολογία του David Lockwood, η κοινωνική αλλαγή προϋποθέτει μια από τις εξής δύο μορφές σύγκρουσης: κοινωνική σύγκρουση, δηλαδή "σύγκρουση σε επίπεδο *εξουσίας* που απορρέει από τις σχέσεις στο παραγωγικό σύστημα", ή "σύγκρουση σε επίπεδο *συστήματος*, που απορρέει από αντιφάσεις" ανάμεσα στους "θεσμούς ιδιοκτησίας" και τις "παραγωγικές δυνάμεις"». Αφού δε επισημάνει ότι στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας από τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα ως τη δεκαετία του 1880 η κοινωνική σύγκρουση εκδηλώθηκε και με τις δύο παραπάνω μορφές στη συνέχεια τονίζει: «Σε κοινωνίες τιμαριωτικού τύπου ή ανάμικτου ιδιοκτητικού-τιμαριωτικού τύπου, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία, το βασικό "λειτουργικό πρόβλημα", γράφει ο Lockwood ήταν να διατηρηθεί ένα σύστημα φορολογίας που "να ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις υλικές ανάγκες της γραφειοκρατίας, στο πλαίσιο μιας αυτοκαταναλωτικής ή σχεδόν αυτοκαταναλωτικής οικονομίας. Η συγκεντρωτική τάση (όμως) των γραφειοκρατικών θεσμών υπονομεύεται μόνιμα από τη δυναμική της δομής κοινωνικών σχέσεων της αυτοκαταναλωτικής οικονομίας, που τείνει προς την αποκέντρωση και τη "φεουδαρχοποίηση" των σχέσεων εξουσίας (...)". Αγκιστρωμένες στην υλική υποδομή μιας οικονομίας αυτοκαταναλωτικής, μη-αναπτυξιακής ή χωρίς μηχανισμούς αγοράς (...) οι κοινωνίες ιδιοκτητικού-τιμαριωτικού τύπου απαιτούν ανάλυση των σχέσεων

σιάστηκαν και σοβαρές ρωγμές εμπορευματικού χαρακτήρα που έτειναν να αποκτήσουν κεφαλαιοκρατικό περιεχόμενο. Ρωγμές, που όπως θα δούμε πιο διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο, σχετίζο-

---

κράτους, γραφειοκρατίας και γαιοκτημόνων καθώς και των σχέσεων κράτους, γραφειοκρατίας και γαιοκτημόνων από τη μια, και αυτοκαταναλωτικής οικονομίας και αγροτικού τμήματος της κοινωνίας από την άλλη. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η απόπειρα να επιλυθεί η σύγκρουση σε επίπεδο συστήματος με τον μετασχηματισμό του ιδοκτητικού-τιμαριωτικού συστήματος σε κάποιο άλλο πέτυχε ενμέρει, αλλά οι αλλαγές που απαιτούσε η μετάβαση από την ιδιοκτητική-τιμαριωτική κατοχή της γης στην εμπορευματική μεγάλη γαιοκτησία (domain) προκάλεσαν μακροχρόνια (1580-1880) δομική κρίση. Η δομική κρίση συνοδευόταν από διαδοχικές βραχυπρόθεσμες κοινωνικές εντάσεις, που οξύνονταν τόσο περισσότερο όσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία πλησίαζε προς κάποια πραγματοποιήσιμη λύση». Αποτέλεσμα της εξέλιξης αυτής ήταν τελικά η κατάκτηση από την πλευρά των de facto γαιοκτημόνων της δυνατότητας να μετατρέπουν το δικαίωμα στην πρόσοδο σε δικαίωμα πλήρους ιδιοκτησίας που θεσπίσθηκε από το οθωμανικό κράτος με το νόμο της 21 του Απρίλη 1858. Νομοθετική ρύθμιση που αποτέλεσε την έκβαση διαδοχικών νόμων και διαταγμάτων που καθιερώθηκαν από το 1808 ως το 1858-1859 κάτω από την πίεση των γαιοκτημόνων που συχνά έπαιρνε τη μορφή σύγκρουσης, ακόμη και ένοπλης, με την κεντρική κυβέρνηση. Έτσι μέσα από τη διαδικασία αυτή νομιμοποιήθηκαν τελικά «οι τσιφλικικές μορφές χρήσης της γης, της εργασίας και του κεφαλαίου» που είχαν πρωτοεμφανιστεί σε ορισμένες περιοχές των Βαλκανίων προς τα τέλη του ΙΣΤ' και στη διάρκεια του ΙΖ' αιώνα. Για τα θέματα αυτά όπως και για τους τρόπους διάδοσης των τσιφλικιών και των κολληγικών σχέσεων βλ. Tr. Stoianovich, στο ίδιο, σελ. 179-185, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει ότι: (α) Το τσιφλίκι διαδόθηκε με δυο τρόπους. Από μακρο-οικονομική άποψη, απλώθηκε από τις πιο εμπορευματοποιημένες περιοχές του Αιγαίου, άμεσα προσιτές στο διεθνές εμπόριο, προς τις λιγότερο εμπορευματοποιημένες περιφέρειες της ενδοχώρας. Από μικρο-οικονομική άποψη, περιορίστηκε κυρίως στις εύφορες πεδιάδες γύρω από τις πόλεις και κωμοπόλεις. (β) Το τσιφλίκι στην αφετηρία του ξεκινούσε συνήθως σαν τόπος βοσκής που τον χρησιμοποιούσε μια οικογένεια και τον οποίο στη συνέχεια διεκδικούσε σαν «ιδιωτική» ιδιοκτησία. Το τσιφλίκι κατόρθωσε να αναπτύξει τη γεωργία σε βαλτώδεις περιοχές και σε υγρές παραποτάμιες πεδιάδες κυρίως χάρη στο σχετικά άφθονο απόθεμά του σε εργαλεία και κεφάλαιο. (γ) Το τσιφλίκι επειδή αποτελούσε επιχείρηση πρόσφατου εποικισμού βρισκόταν γενικά στην περιοχή νέου χωριού και γι' αυτό διέθετε λιγότερες εγκαταστάσεις από το παραδοσιακό ορεινό χωριό. (δ) Το τσιφλικικό καθεστώς σαν μορφή κολληγικής σχέσης ανάγκασε τους αγρότες να δουλεύουν δυο φορές περισσότερο σε ένταση ή σε χρόνο. (ε) Στο βαλκανικό χώρο εμφανίστηκαν μεγάλοι γαιοκτήμονες ικανοί να θέσουν κάτω από τον έλεγχό τους μεγάλο τμήμα της καλλιεργούμενης γης και να υποκινήσουν την καλλιέργεια νέων γαιών προσφεύγοντας στο μεσακάρικο σύστημα και υιοθετώντας και άλλες πλευρές του τσιφλικικού συστήματος. (στ) Αν και το μεσακάρικο σύστημα διαδόθηκε σε μεγάλα τμήματα των Βαλκανίων μεταξύ 1600 και 1800 δεν φαίνεται να έφτασε στο ανώτατο σημείο της ανάπτυξής του πριν από τον ΙΘ' αιώνα. (ζ) Σε ό,τι αφορά την οικονομία του μεσακάρικου συστήματος δύο σημαντικά γεγονότα πρέπει να σημειωθούν: Πρώτο, ότι η εξάπλωσή της σήμαινε αύξηση της συνολικής έκτασης των καλλιεργούμενων γαιών. Δεύτερο, ότι το καθεστώς γαιοκτησίας στα μέσα του ΙΘ' αιώνα καθρέφτιζε τους ενισχυμένους δεσμούς ανάμεσα στην οθωμανική οικονομία και τις οικονομίες των κυρίαρχων καπιταλιστικών χωρών.

νταν στενά με την ένταξη του οθωμανικού χώρου ή τουλάχιστον τμημάτων του στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας, που διαμορφωνόταν τότε στα πλαίσια της συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς κάτω από τη δυναμική παρουσία και κυριαρχία των εμπορο-βιομηχανικών ευρωπαϊκών δυνάμεων που από καιρό είχαν μπει στο δρόμο της κεφαλαιοκρατικής ανέλιξης.

II

ΟΙ ΑΙΤΙΕΣ ΠΑΡΑΚΜΗΣ ΤΗΣ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Μετά την αναφορά μας στους όρους και τις αιτίες που προσδιόρισαν την εξέλιξη του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού και οδήγησαν στην κρίση και την αποσύνθεσή του, θα επιχειρήσουμε, έχοντας υπόψη μας το πλαίσιο αυτό, να προσεγγίσουμε τις βαθύτερες αιτίες που προκάλεσαν το αδιέξοδο και την παρακμή του αμπελακιώτικου φαινόμενου. Προσέγγιση που, για να είναι αποτελεσματική, είναι απαραίτητο να συνδεθεί με την ανάλυση ορισμένων πλευρών και στοιχείων που σχετίζονται με τη διαδικασία συγκρότησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που επιχειρήσαμε κυρίως στο πρώτο μέρος της έρευνάς μας.

2. Με βάση τα δεδομένα αυτά θεωρούμε, ότι η βασική αιτία που οδήγησε στην καταστροφή την αμπελακιώτικη οικονομία, σε ένα πρώτο επίπεδο, πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία αντιμετώπισης από τις αμπελακιώτικες Συντροφιές του αυξανόμενου προοδευτικά ανταγωνισμού της ευρωπαϊκής νηματουργίας και ιδιαίτερα της αγγλικής[86]. Τοποθετώντας έτσι το ζήτημα, μας δίνεται η δυνατότητα να προσδιορίσουμε βαθμιαία όλους εκείνους τους πα-

86. Βλ. επίσης Fr. Engels, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», Εκδόσεις Μπάυρον, Μέρος Α', Αθήνα 1974, σελ. 47-50, όπου επισημαίνει, σελ. 47, ότι χάρη στις εφευρέσεις και ιδιαίτερα της ατμομηχανής «του Τζέιμς Ουάτ που ανακαλύφθηκε στα 1764 και χρησιμοποιήθηκε για να θέτει σε κίνηση κλωστικές μηχανές απ' τα 1785» και οι οποίες από τότε βελτιώνονταν συνεχώς με αποτέλεσμα να εξασφαλίσουν «*τη νίκη της μηχανικής εργασίας πάνω στη χειρωνακτική* στους κύριους κλάδους της αγγλικής βιομηχανίας». Οι συνέπειες της εξέλιξης αυτής ήταν «μια γρήγορη πτώση των τιμών όλων των υφαντουργικών προϊόντων, η ραγδαία ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, η κατάκτηση όλων σχεδόν των ξένων αγορών που δεν προστατεύονταν, η γρήγορη αύξηση των κεφαλαίων και του εθνικού πλούτου». Σχετικά με τις πρώτες κλωστικές μηχανές που αρχίζουν να ανακαλύπτονται και να χρησιμοποιούνται κυρίως από το 1738 και μετά στη βαμβακοβιομηχανία βλ. το κλασικό έργο του Paul Mantoux, «La révolution industrielle au XVIII siécle», Éditions Génin, Paris 1973, σελ. 206 επόμ., καθώς και τον πρόλογο του T. S. Ashton, στο ίδιο σελ. III.

ράγοντες που καθόρισαν την αδυναμία των αμπελακιώτικων Συντροφιών να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τον αγγλικό ανταγωνισμό, παρά τη σημαντική θέση που είχαν καταλάβει όπως είδαμε στην κεντροευρωπαϊκή αγορά τα κόκκινα βαμβακερά τους νήματα[87] στη βάση του διαμορφωνόμενου τότε νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας[88].

Προσεγγίζοντας το θέμα μας με ένα τέτοιο τρόπο πιστεύουμε, ότι αποφεύγεται σε σημαντικό βαθμό ο κίνδυνος που υπάρχει, να περιοριστεί κανείς σε μια απλή απαρίθμηση περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένη, πραγματικών ή ακόμη και υποθετικών παραγόντων που οδήγησαν στην παρακμή του αμπελακιώτικου φαινόμενου[89], ενώ συγχρόνως δίνεται η δυνατότητα να προχωρήσουμε

---

87. Βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 7 και Κεφάλαιο IV, ενότητα 1.1. Επίσης βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 276, όπου αναφέρει ότι «οι αμπελακιώτικες μανουφακτούρες (...) προμήθευαν με νήμα πλήθος από μεγάλες επιχειρήσεις στην Αυστρία, Γερμανία ακόμη και στη Γαλλία».

88. Βλ. επίσης τη σχετική προβληματική και επιχειρηματολογία που αναπτύξαμε σχετικά με το ζήτημα αυτό στο Πρώτο Μέρος, Κεφάλαια ΙΙΙ και IV. Τοποθετώντας το ζήτημα της εμφάνισης, ανάπτυξης και παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας στην οπτική του διαμορφωνόμενου τότε διεθνούς καταμερισμού εργασίας με επίκεντρο τον αναπτυσσόμενο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στις πιο ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες είναι φανερό ότι διαφοροποιούμαστε από τις αντιλήψεις εκείνες που αποδίδουν ουσιαστικά την άνθιση του αμπελακιώτικου φαινόμενου όπως και άλλων εμποροβιοτεχνικών εστιών του ελλαδικού χώρου σε συγκυριακούς παράγοντες όπως λ.χ. οι ναπολεόντιοι πόλεμοι και η εφαρμογή του διπλού αποκλεισμού. Αντιλήψεις που εγκυμονούν τον κίνδυνο να σταθεί κανείς σε ερμηνείες που αποσυσχετίζουν το πρόβλημα της εμποροβιοτεχνικής αυτής ανάπτυξης από τις βαθύτερες αλλαγές που πραγματοποιόντουσαν στον ευρωπαϊκό και οθωμανικό χώρο. Φυσικά τοποθετώντας έτσι το ζήτημα δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε τον ειδικό ρόλο που διαδραμάτισαν διάφοροι συγκυριακοί παράγοντες που άλλωστε σχετίζονται και αυτοί με τις αντιπαραθέσεις που αναφυόντουσαν ανάμεσα στις κυρίαρχες οικονομίες για τον έλεγχο της παγκόσμιας αγοράς που διαμορφωνόταν τότε. Απλά δεν δεχόμαστε να περιορίσουμε την ανάλυσή μας μόνο στο επίπεδο της συγκυρίας. Διαφορετικά βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνικά συστήματα», Τομ. Β', ό.π., σελ. 67, όπου γράφει: «Στην Ελλάδα π.χ. οι Ναπολεόντιοι πόλεμοι και η εφαρμογή του λεγόμενου διπλού αποκλεισμού επέτρεψε την ανάπτυξη μιας σοβαρής βιοτεχνικής δραστηριότητας. Τα Αμπελάκια ουσιαστικά άνθησαν σ' αυτή την περίοδο κι αυτό επειδή η αγγλική βιομηχανική παραγωγή δεν μπορούσε λόγω του ηπειρωτικού αποκλεισμού να ανταγωνισθεί τα ελληνικά βιοτεχνικά προϊόντα. Την επομένη όμως της ήττας του Ναπολέοντα άρχιζε και η καταστροφή της ελληνικής βιοτεχνίας».

89. Έτσι λ.χ. για τα αίτια της παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας ο Νικ. Γεωργιάδης, «Θεσσαλία», Εν Βόλω 1894, γράφει: «Το ορεινόν χωρίον παρίστανεν ανθηράν όασιν εν τω μέσω της ερημώσεως και της πενίας ήτις κατεμάστιζε το Θεσσαλικόν πεδίον. Αλλά δυστυχώς τα πάντα εν το κόσμω παρέρχονται· η εμφιλοχωρήσασα διχόνοια των κατοίκων και αι δικαστικαί έριδες, του Αλή πασά αι επίβουλοι ενέργειαι, η παραγομένη ευρωπαϊκή βιομηχανία και τέλος η χρεωκοπία της αυστριακής Τραπέζης κατέστρεψαν την βιομηχανίαν και το εμπόριον των Αμπελακιωτών»· αναφέρεται στο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β',

σε βάθος τη διερεύνησή μας, συσχετίζοντας τους παράγοντες αυτούς με τη συγκεκριμένη κατάσταση που βρισκόταν στη δοσμένη αυτή ιστορική στιγμή η οθωμανική κοινωνία και ειδικότερα ο ελλαδικός χώρος.

ό.π., σελ. 716. Ανάλογες τοποθετήσεις βλ. ακόμη: Χρ. Αναγνωστιάδης, «Η οικονομική διάρθρωσις...», ό.π., σελ. 42-47. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 541-545. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 28-30, 76-77 και 255-259. Γ. Κατζουράκης, «Η οικονομική ζωή των Ελλήνων...», ό.π., σελ. 21. — Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 3 και 13-16. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 103-122. Γιαν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 19-20. — Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 171-176, ο οποίος ανακεφαλαιώνοντας τις διάφορες απόψεις σε ό,τι αφορά τις αιτίες παρακμής του αμπελακιώτικου φαινόμενου παραθέτει ως «βασικές αιτίες: 1) Τις φιλονικίες και τα μίση μεταξύ των συνεταίρων και την πολυδάπανη ζωή των Αμπελακιωτών 2) Τις καταχρήσεις των αντιπροσώπων στο εξωτερικό και τις ραδιουργίες των ξένων εμπόρων. 3) Την γενική κατάσταση που είχε επικρατήσει στην Ευρώπη με τους Ρωσοτουρκικούς πολέμους, την εισβολή του Ναπολέοντος και τη χρεωκοπία της Τράπεζας της Βιέννης. 4) Τις συνεχείς ταραχές στην εσωτερική διάρθρωση της Συντροφιάς από τις αυξανόμενες απαιτήσεις των εργατών και τεχνιτών για ένα λογικότερο μερίδιο στα κέρδη. 5) Την εφεύρεση των χρωμάτων ανιλίνης 6) Την φοβερή επιδημία της πανώλους, και 7) τον συναγωνισμό της αγγλικής βιομηχανίας των νημάτων». Κάπως πιο διαφορετική είναι η τοποθέτηση του Διον. Μαυρόγιαννη, «Μαθήματα κοινωνιολογίας του δικαίου», Τεύχος Β', ό.π., σελ. 123-127, όπου διακρίνει τις αιτίες σε εσωτερικές και εξωτερικές· επίσης βλ. του ίδιου, «L'Association coopérative d'Ambélakia», ό.π., σελ. 173-187. Αυτό που λείπει όμως από τους περισσότερους συγγραφείς είναι η αιτιολόγηση του γιατί μπόρεσαν να δράσουν, στο βαθμό που έδρασαν, αρνητικά οι παράγοντες αυτοί, καθώς επίσης και η οικονομική τους τεκμηρίωση και σύνδεση με τις συγκεκριμένες καταστάσεις και συνθήκες του δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού. Μια πιο ενδιαφέρουσα προσέγγιση του θέματος των παραγόντων που οδήγησαν στην παρακμή την αμπελακιώτικη οικονομία συναντάμε στον Τ. Βουρνά στην εισαγωγή του στο F. Beaujour, «Πίνακας...» ό.π., σελ. 23-24. Επίσης σε ό,τι αφορά τους συγγραφείς που αναφέρουν ως βασικό παράγοντα παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας την άνοδο και επιβολή της αγγλικής νηματουργίας, όπως λ.χ. οι Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 116, Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 543-545, κ.ά., θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι δεν αρκεί να αναφερόμαστε απλά στον ανταγωνισμό των εγγλέζικων νημάτων που πράγματι αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα από τον οποίο πρέπει κανείς να ξεκινήσει την προσέγγιση των αιτίων παρακμής της αμπελακιώτικης εμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας αλλά ταυτόχρονα πρέπει να αναλύονται οι βαθύτεροι λόγοι, και εδώ είναι οι δυσκολίες του προβλήματος, που δεν επέτρεψαν στην ακμάζουσα αμπελακιώτικη οικονομία να ανταπεξέλθει στον αυξανόμενο ανταγωνισμό της αγγλικής κυρίως νηματουργίας. Από την άποψη αυτή σοβαρά κενά παρουσιάζει και η επιχειρηματολογία του Διον. Μαυρόγιαννη, στον οποίο αναφερθήκαμε μόλις παραπάνω, που όχι μόνο δεν δικαιολογεί επαρκώς, γιατί διακρίνει τα αίτια παρακμής σε εσωτερικά και εξωτερικά αλλά ταυτόχρονα με το να περιορίζει τα πρώτα στο μικροοικονομικό επίπεδο (οργανωτικές, διαχειριστικές, τεχνικές αδυναμίες και ανεπάρκειες, δηλαδή στο εσωτερικό βασικά των Συντροφιών —δίχως όμως ταυτόχρονα να δίνει το βάρος που πρέπει στις εσωτερικές αντιθέσεις και συγκρούσεις που σημειωνόντουσαν λίγο πολύ μόνιμα στα πλαίσιά τους όπως και τις αιτίες που τις

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει[90], οι αμπελακιώτες από τις αρχές του ΙΘ' αιώνα είχαν αρχίσει να αισθάνονται την πίεση που τους ασκούσε ο αγγλικός ανταγωνισμός[91]. Ένας ανταγωνισμός που, ιδιαίτερα μετά τη μάχη του Βατερλώ, απόκτησε για τους αμπελακιώτες οξύτατες διαστάσεις με αποτέλεσμα να φθάσουν και οι ίδιοι στο σημείο να εμπορεύονται και να χρησιμοποιούν στην παραγωγή τους εγγλέζικα νήματα[92]. Το μεγάλο όμως πλήγμα κατά της αμπελακιώτικης εμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας δόθηκε όταν η γοργά αναπτυσσόμενη τότε κεντροευρωπαϊκή υφαντουργία, εκτός από το ότι στράφηκε στη χρησιμοποίηση αγγλικών νημάτων άρχισε και η ίδια να παράγει σε μαζική κλίμακα βαμβακερά νήματα[93].

Με το στένεμα της εξωτερικής αγοράς, λόγω της επιβολής των αγγλικών προϊόντων[94], οξύνθηκε σοβαρά και ο ανταγωνισμός

προκαλούσαν— κάθε άλλο παρά βοηθάει στη διερεύνηση των βαθύτερων λόγων που οδήγησαν τις αμπελακιώτικες Συντροφιές στο να μην μπορέσουν να αντέξουν στον αγγλικό ανταγωνισμό περιορίζοντας την ανάλυσή του κυρίως στην απουσία κατάλληλης προστασίας και ενθάρρυνσης της βιοτεχνικής παραγωγής από την πλευρά του οθωμανικού κράτους. Έτσι υποβαθμίζει τη διάσταση του παράγοντα της ανελαστικότητας της εσωτερικής «αγοράς» της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπως και την άμεση εξάρτηση της αμπελακιώτικης εμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας από τις αγορές του εξωτερικού.

90. Βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 6.2.

91. Ειδικότερα για την πρόοδο που σημείωσε στην Αγγλία: (α) Η εκμηχάνιση της νηματουργίας καθώς και οι επιπτώσεις που είχε στις κοινωνικές σχέσεις των παραγωγών και στην κατάσταση των άγγλων εργατών η γενίκευση της χρήσης των υφαντουργικών μηχανών, και (β) η μαζική παραγωγή προϊόντων με χαμηλό κόστος γεγονός που οδήγησε στην κατάκτηση όλων σχεδόν των ξένων αγορών που δεν προστατεύονταν, βλ. Fr. Engels, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης...», Μέρος Α', ό.π., σελ. 43-47. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ενώ στην Αγγλία οι πρώτες κλωστικές μηχανές άρχισαν να χρησιμοποιούνται από το 1764 στα Αμπελάκια κλωστικές μηχανές (τζικρίκια) πρωτοχρησιμοποιήθηκαν το 1817· βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 6.2, καθώς και Ν. Μάγνης, «Περιήγησις...», ό.π., σελ. 97, όπου αναφέρει ότι οι αμπελακιώτες «κατά το 1817 έφερον κλωστήρα από την Ευρώπη δια να κλώθωσι το βαμβάκιον».

92. Βλ. επιστολές: 94/1814, 95/1814, 106/1815, 107/1815, 114/1816, 118/1817, 122/1818 σε σελ. 62, 63, 67, 68, 70, 72, 74 όπως και τις σχετικές αναφορές μας στο Δεύτερο Μέρος, κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ, ενότητες 4.1 και 5.3 αντίστοιχα. Επίσης βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 88 και Χρ. Ευελπίδης, «Οικονομική και κοινωνική ιστορία...», ό.π., σελ. 32.

93. Βλ. επιστολή 121/1818, σελ. 74-75, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται: «σᾶς ζωγραφίσαμεν κατά τό δυνατόν τήν παντελῆ δυστυχίαν τῆς ἐδῶ πιάτζας καί ἐξωτερικοῦ γενικῶς, οἵαν ποτέ οἱ πραγματευταί δέν ἐνθυμοῦνται τοιαύτην. αὕτη ἡ δυστυχία μᾶς τρόμαζε και τρομάζει (...). αὐτό το ἐγκλέζικου δέν ἔπαυσε ἀπό τό νά ἐξοδεύεται καί διά τοῦτο τό ἐδικό μας δέν ζητεῖται μέ τό νά γεμίση ἡ Γερμανία καί παντοῦ ἀπό φάβρικες».

94. Βλ. επίσης Er. Hobsbawm, «Εισαγωγή», στο K. Marx, «Προκαπιταλιστι-

που υπήρχε ανάμεσα στις διάφορες ελλαδικές περιοχές που κατασκευάζανε βαμμένα βαμβακερά νήματα· ιδιαίτερα εκείνων των περιοχών που ανταγωνίζονταν με επιτυχία τα κρίσιμα αυτά χρόνια τα αμπελακιώτικα νήματα, όπως ήταν των Σερρών και της Σμύρνης[95]. Σύντομα όμως και τα νήματα των περιοχών αυτών είχαν την ίδια τύχη με τα αμπελακιώτικα, εξαιτίας της θυελλώδους ανάπτυξης και επέκτασης που σημείωσαν στην παγκόσμια αγορά τα προϊόντα της αγγλικής νηματουργίας, που αποτέλεσε και την κυριότερη αιτία της καταστροφής της βιοτεχνικής παραγωγής των αμπελακιωτών και άλλων γειτονικών περιοχών όπως της Αγιάς, της Ραψάνης και του Τυρνάβου[96].

κοί...», ό.π., σελ. 45, όπου αναφέρει: «Η επιτυχία της Βρετανvίας στη βιομηχανική ανάπτυξη οφειλόταν στη συγκέντρωση του εμπόριου και των χειροτεχνιών σ' αυτή τη χώρα κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, η οποία δημιούργησε βαθμιαία "μια σχετικά παγκόσμια αγορά προς όφελος αυτής της χώρας, και ως εκ τούτου μια ζήτηση για τα χειροτεχνικά της προϊόντα (Werke III, 59)"». Ακόμη βλ. την ευρύτερη τοποθέτηση που κάνουν οι K. Marx, και Fr. Engels, «L'idéologie allemande», Éditions Sociales, δίγλωσση έκδοση, Paris 1973, σελ. 178-183, για την ελληνική μετάφραση του σχετικού αποσπάσματος βλ. K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 187-188, και όπου αναφέρουν: Από τα μέσα του ΙΖ' αιώνα και μέχρι το τέλος του ΙΗ' το «εμπόριο και η ναυτιλία είχαν αναπτυχθεί πιο γρήγορα από τη χειροτεχνία (Manufaktur) (...). Οι αποικίες άρχισαν να γίνονται σπουδαίοι καταναλωτές. Με τίμημα μακρούς αγώνες, τα διάφορα έθνη διαμοιράστηκαν την παγκόσμια αγορά που ανοιγόταν (...). Το πιο ισχυρό έθνος στη θάλασσα, η Αγγλία, διατήρησε την υπεροχή στο επίπεδο του εμπορίου και της χειροτεχνίας (Manufaktur) (...). Η χειροτεχνία (Manufaktur) ήταν μόνιμα εξασφαλισμένη στην εθνική αγορά με προστατευτικούς δασμούς, στην αποικιακή αγορά με την εκχώρηση μονοπωλίων και όσο το δυνατό απέναντι στο εξωτερικό με διαφορικά δασμολόγια (...). Το έθνος που κατείχε τα πρωτεία στο θαλάσσιο εμπόριο για την αποικιακή δύναμη εξασφάλιζε επίσης φυσικά την πιο μεγάλη ποσοτική και ποιοτική επέκταση της χειροτεχνίας (Manufaktur). Η χειροτεχνία (Manufaktur) δε μπορούσε να πορευτεί χωρίς προστασία, δεδομένου ότι η παραμικρή τροποποίηση που συνέβαινε μέσα σε άλλες χώρες μπορούσε να την κάνει να χάσει την αγορά της και να την καταστρέψει. Διότι, αν μπορεί να εισαχθεί εύκολα μέσα σε μια χώρα κάτω από συνθήκες έστω λίγο ευνοϊκές, μπορεί και να καταστραφεί εξ ίσου εύκολα από τον ίδιο λόγο». Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την εμφάνιση της μανουφακτούρας καθώς και των επιπτώσεών της βλ. στο ίδιο, σελ. 171-177 για τη γαλλική έκδοση και για την ελληνική μετάφραση, ό.π., σελ. 182-185.

95. Βλ. επιστολές 125/1818 (;) και 122/1818 σε σελ. 79 και 80. Επίσης ο Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 115, αναφέρει σχετικά: «Δεν πρέπει να ξεχνούμε ακόμα πως τα αμπελακιώτικά νήματα ανταγωνίζονταν και τα "σμυρνιά" και τα "σερρεζίδικα" εξόν από τα τουρναβίτικα και ραψανιώτικα. Στα χρόνια λοιπόν αυτά που η Ευρώπη περνούσε οξύτατη οικονομική κρίση, ο ανταγωνισμός αυτός προκάλεσε μεγάλες ζημιές στο αμπελακιώτικο εμπόριο».

96. Βλ. επιστολές 121/1818 και 139/1821 σε σελ. 74 και 85. Μάλιστα στην επιστολή 121 αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «τομπανίσθηκαν οί Γραικοί εἰς τήν πιάτζαν». Σχετικά με τους αγιώτες βλ. και επιστολή 81/1809, σελ. 56-57, όπου αναφέρεται ότι «οί ἀγιώτες πολλά τρόγωνται και κατατρέχονται ἀναμεταξύ καί πλέον

Το γεγονός, όμως, που προκαλεί μεγάλη εντύπωση όταν μελετάμε τις επιστολές αυτής της περιόδου είναι ότι οι αμπελακιώτες από νωρίς, σχετικά, είχαν εντοπίσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζε η αγγλική νηματοπαραγωγή σε σχέση με τη δική τους. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η καθαρότητα με την οποία απεικονίζεται η συνειδητοποίηση της ανταγωνιστικής υστέρησης των εμπορευμάτων τους από τους ίδιους τους αμπελακιώτες στην αλληλογραφία τους. Έτσι σε επιστολή που γράφτηκε στη Βιέννη το 1816 και στάλθηκε στα Αμπελάκια διαβάζουμε: «νά μᾶς προβλέψητε εὐθινα νήματα ὁποῦ νά μή ζημιώσωμεν (...). παρετε ἄλλα μέτρα νά γενη τό πρᾶγμα πολύ εὐθυνότερο. επλάκωσαν τόσα ὥστε τόπον δέν ἔχουν νά τά βάλουν ἔπειτα *αί φάβρικες ἐδῶ καί ἀλλοῦ κάνουν ἀπό το ἐγγλέζικον καί τούς δίδει καλλίτερον χέρι διά τοῦτο πρέπει ἡμεῖς νά προσπαθίσωμε νά το φκιάσωμε εὐθυνά καί καλά*»[97]. Επίσης σε μια άλλη επιστολή του 1818 αναφέρεται: «Πρέπει ἀδελφοί *νά τά βάφετε ὡραία ὅπως ἐκεῖνα τά ἐγκλέζικα τότε ἦτον καί ἄς δέν ζυγιάζουν τόσον πολύ ὅσον μέ τήν ἄλλην*

καλόν τέλος καί εἰς αὐτούς καί ἡμᾶς». Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τον Τύρναβο ο Λεονάρδος συσχετίζει τήν παρακμή της βιοτεχνίας του με την αντίστοιχη της Αγιάς και των Αμπελακιών. Συγκεκριμένα γράφει: «Από της πτώσεως των χειροτεχνιών εις την Αγιά και Αμπελάκια έπεσε και ο Τύρναβος». Βλ. Γιαν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 115, σημ. 1. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τομ. Δ', ό.π., σελ. 547, όπου αναφέρει: «Η παρακμή των ελληνικών ορεινών χωριών συμπίπτει με την άνοδο και επιβολή της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Αμπελάκια, Τίρναβος, Μακρυνίτσα κλ. παίρνουν την κατιούσα, όταν οι τελειότερες μηχανές του εξωτερικού αρχίζουν να τα συναγωνίζωνται» και Γιάν. Κορδάτος, Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 115. Σχετικά με την καταστροφή της χειροτεχνικής παραγωγής που προκάλεσε η ανάπτυξη της μηχανικής παραγωγής στην Αγγλία σε διάφορα σημεία του κόσμου ο K. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τόμ. Ι, ό.π., σελ. 469, γράφει: «Η φτήνια του μηχανοποίητου προϊόντος και η επανάσταση στις συγκοινωνίες και επικοινωνίες είναι όπλα για την κατάχτηση ξένων αγορών. Η μηχανική παραγωγή, καταστρέφοντας τη χειροτεχνική παραγωγή αυτών των αγορών, τις μετατρέπει αναγκαστικά σε πεδία παραγωγής των δικών της πρώτων υλών (...). Διαμορφώνεται ένας καινούργιος διεθνής καταμερισμός της εργασίας που αντιστοιχεί στις κύριες έδρες της μηχανικής παραγωγής και μετατρέπει ένα μέρος της υδρογείου σε πεδίο αγροτικής κυρίως παραγωγής για το άλλο, που είναι πεδίο κυρίως βιομηχανικής παραγωγής». Επίσης βλ. τη θαυμάσια μελέτη του Chr. Palloix, «Impérialisme et mode de production capitaliste», στο «L'homme et la société», No 12/1969, σελ. 182-190, όπου αναλύει με συγκεκριμένα στοιχεία τον ειδικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι εξωτερικές αγορές στην εκβιομηχάνιση της Μεγάλης Βρετανίας στους ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες καθώς και στις σοβαρές συνέπειες που είχαν οι εξαγωγές αυτές για τη βιοτεχνική ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων οικονομιών. Ειδικότερα σχετικά με τις συνέπειες που είχε η βιομηχανική επανάσταση στις παραγωγικές δομές του οθωμανικού χώρου βλ. και Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 279-280.

97. Βλ. επιστ. 114, σελ. 71. Οι υπογραμίσεις είναι δικές μας.

τέχνην, αὐτό το ἐγκλέζικου δέν ἔπαυσε ἀπό τό νά ἐξοδεύεται καί διά τοῦτο τό ἐδικό μας δεν ζητεῖται μέ τό νά γεμίση ἡ Γερμανία καί παντοῦ ἀπό φάβρικες. λοιπόν όταν βάφετε πρέπει να γίνουν εὔμορφα ἀλλέως θέλουν μείνη ἀπώλητα, ὡς καί τά ἄλλα μέ τό νά εἶναι παρδαλά. προσπαθήσατε νά γνέσετε ὅμοιον καί ψιλόν Νήμα καί νά τό πολήσετε νά μήν ὑστερηθῶμε κἄν τό καθημερινόν μας ψωμί»[98].

Αξίζει να επισημανθεί ότι τα ζητήματα αυτά, στην αλληλογραφία του αρχείου Δογάνη, όχι μόνο δεν αναφέρονται περιστασιακά αλλά αντίθετα καταλαμβάνουν σημαντική έκταση, δείχνοντας έτσι ότι αποτελούσαν το βασικότερο πρόβλημα που απασχολούσε τους αμπελακιώτες από το 1814 και μετά[99]. Άλλωστε, με βάση τη συνειδητοποίηση της κρίσιμης αυτής πραγματικότητας, επιχειρήθηκε να εκμηχανισθεί η παραγωγή νημάτων στα Αμπελάκια και να χρησιμοποιηθεί ακόμη και εγγλέζικο νήμα με τη διατήρηση ταυτόχρονα του τοπικού τρόπου βαφής. Προσπάθεια που τελικά, όπως είδαμε, δεν έδωσε θετικά αποτελέσματα[100].

Εύλογα συνεπώς τίθεται το ερώτημα για το ποιοί ήταν οι βαθύτεροι λόγοι που δεν επέτρεψαν στους αμπελακιώτες να πετύχουν στην προσπάθειά τους αυτή, παρά τη βαθειά γνώση που είχαν σε ό,τι αφορά τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν τα αγγλικά νήματα και τους κινδύνους που διαγράφονταν αντίστοιχα για τα δικά τους.

3. Νομίζουμε ότι η βασική αιτία της αποτυχίας αυτής, σε ένα δεύτερο επίπεδο, πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία των αμπε-

---

98. Βλ. επιστ. 121, σελ. 75. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας. Με βάση τα δεδομένα αυτά θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η θέση που διατυπώνεται από το Γιάνη Κορδάτο, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 116, ότι εκτός από το συναγωνισμό των εγγλέζικων νημάτων η άλλη βασική αιτία που προκάλεσε την οικονομική κρίση και παρακμή των Αμπελακιών ήταν η υπερπαραγωγή νημάτων, δεν ευσταθεί. Και αυτό γιατί το φαινόμενο της αδυναμίας απορρόφησης των αμπελακιώτικων νημάτων οφειλόταν στο ότι αυτά ήταν ακριβά και υστερούσαν σε ποιότητα και όχι στο ότι υπήρξε υπερπαραγωγή νημάτων, η οποία άλλωστε χαρακτηρίζει κοινωνικούς σχηματισμούς όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει αρχίσει να κυριαρχεί. Αντίθετα οι παραγόμενες ποσότητες τα τελευταία χρόνια ήταν αρκετά περιορισμένες και όπως φαίνεται από τα στοιχεία του αρχείου Δογάνη το πρόβλημα των αμπελακιωτών εντοπιζόταν στην αδυναμία να περάσουν σε τυποποιημένη μαζική παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων με χαμηλό κόστος γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα η παραγωγή τους να μένει αδιάθετη.

99. Βλ. επιστολές: 94/1814, 95/1814, 106/1815, 107/1815, 108/1815, 114,/1816, 118/1817, 121/1818 σε σελ. 62, 63, 67, 68, 70, 72, 74 και γενικότερα τις επιστολές και τις επισημάνσεις μας στο Δεύτερο Μέρος, Κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ.

100. Αναφορικά με την προσπάθεια εκμηχάνισης βλ. τα όσα αναφέρουμε αναλυτικά στο Δεύτερο Μέρος, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 6.2.

λακιώτικων Συντροφιών να προχωρήσουν σε μαζική παραγωγή νημάτων σε εξελιγμένη τεχνολογικά βάση, έτσι ώστε να μπορούν να παράγουν προϊόντα ομοιόμορφα και με χαμηλό κόστος. Μια τέτοια όμως κατεύθυνση ήταν υλοποιήσιμη στις συνθήκες εκείνες; Δεν το νομίζουμε. Πρώτα-πρώτα, επειδή, μεγάλο μέρος του πλεονάσματος που συγκέντρωναν οι επικεφαλής των Συντροφιών στα χρόνια της ακμής το ανάλωναν σε είδη πολυτελείας και κυρίως στην ανέγερση ακριβών σπιτιών[101] και δεν το επένδυαν στις Συντροφιές για να βελτιώσουν τα μέσα και τον τρόπο παραγωγής των βαμμένων βαμβακερών νημάτων, που με εξαίρεση την προσπά-

101. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 177-195, όπου και αναλυτικά στοιχεία για τα αμπελακιώτικα αρχοντικά. Αναφορικά με το θέμα των αρχοντικών ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 151, ανάμεσα σε άλλα τονίζει: «Το σπίτι είναι πάντα τόπος διαμονής και τόπος εργασίας (...). Το σπίτι του πλούσιου αποτελεί όπως παντού, το κύριο σημάδι της εξουσίας. Δεν έχουμε πληροφορίες για το κόστος της κατασκευής των σπιτιών αυτών, αλλά είναι φανερό ότι μεγάλο μέρος του πλούτου που συσσωρευόταν επενδυόταν στις οικοδομές». Επίσης ο αμπελακιώτης Ιω. Λεονάρδος έγραφε στη «Χωρογραφία» του: «Επειδή όμως οι έγκριτοι άρχοντες και μεγαλέμποροι ενοστιμεύοντο επί της συχνής και μακράς εις την Γερμανίαν διατριβής των κατά πολλά εις τα των πολιτευμένων Ευρωπαίων ήθη, έθιμα και την κατασκευήν των οίκων των, ο ζωηρός και ενεργητικός των χαρακτήρ τους διήγειρε να καταδαπανήσωσι πολλά χρήματα εις καλλωπισμόν της πόλεως, συνεργαζόμενοι, ποίος θα κατασκευάση το οσπήτιόν του από τον άλλον καλύτερον κατά τον της πολιτευμένης Ευρώπης ωραίον τρόπον»· αναφέρεται στο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 715, σημ. 1. Για το ίδιο επίσης θέμα ο Αδάμ Ανακατωμένος, «Γη και όρια της Ελλάδος», 1887, σελ. 67, χαρακτηριστικά αναφέρει: «Οι Αμπελακιώται οικοδομούντες ανάκτορα και κομίζοντες εκ Βιέννης πολυτελή παραπετάσματα και χρυσά κύπελλα (...) στολίζοντες τας γυναίκας των με (...) χρυσάς (...) ενδυμασίας (...)»· πληροφορίες για πολυτελή διαβίωση που επαληθεύονται, εκτός από την ύπαρξη των *αρχοντικών*, και *από την αλληλογραφία του αρχείου Δογάνη*: βλ. λ.χ. επιστολές 8, 14, 20, 22 και 105 σε σελ. 20, 23, 25, 26 και 65. Σε ό,τι αφορά τα αμπελακιώτικα αρχοντικά βλ. Γιάν. Προκόβας, «Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 47 επόμ., όπου υπάρχει σχετικό φωτογραφικό υλικό καθώς και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 514-517, όπου αναφερόμενος γενικότερα στο θέμα των αρχοντικών τονίζει σελ. 514-515, ότι: «Η αρχιτεκτονική μορφή των αρχοντικών αντικαθρεφτίζει την γένεση και ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας και προέρχεται από την οργανική εξέλιξη του αγροτικού σπιτιού, που παρουσιάζει τώρα μια μορφή πιο τελειοποιημένη από πρακτική άποψη. Η κατοικία αυτή κατάφερε σε ορισμένα κέντρα, όπως τα Ιωάννινα, Άρτα, Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη, Βέροια, Αμπελάκια, Ζαγορά κ.ά. να φτάσει την τελειότητα. Ακόμη και ορισμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής τους, που ίσως γεννούν ενδοιασμούς ως προς την ιθαγένειά τους, είναι κι αυτά στην πραγματικότητα επιβίωση παλιών μορφών (...). Επιδράσεις της Ευρώπης, όπου εργάζονταν οι μετανάστες, παρατηρούνται βέβαια στα αρχοντικά, αλλ' αυτές αφορουν κυρίως τις μορφές της εσωτερικής διακοσμήσεως (... και) δεν αφορούν το αρχιτεκτονικό σχέδιο, τη βασική δηλαδή μορφή και λειτουργία του σπιτιού (...). Μερικά από τα αρχοντικά αυτά είναι αληθινά μουσεία λαϊκής τέχνης και αρχιτεκτονικής. Όταν τα επισκέπτεται κανείς, ζη την ατμόσφαιρα των οικογενειακών ηθών και εθίμων και την σχετικά άνετη ζωή των πρώτων εκείνων αστών».

θεια εκμηχάνισης που έγινε τα τελευταία χρόνια όπως είδαμε αλλού παραμένανε σε καθαρά παραδοσιακή βάση. Έτσι, στην κρίσιμη στιγμή οι αμπελακιώτικες Συντροφιές βρέθηκαν απροετοίμαστες και δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό της αγγλικής νηματουργίας που στα χρόνια 1780-1815 είχε αποτελέσει την αφετηρία για την πραγματοποίηση της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία[102]. Στη δύσκολη αυτή για τους αμπελακιώτες

---

102. Σχετικά βλ. K. Marx, «Το κεφάλαιο», Τόμ. Ι, ό.π., σελ. 398, όπου γράφει: «Η ανατροπή του τρόπου παραγωγής σε μια σφαίρα της βιομηχανίας προκαλεί την ανατροπή του στις άλλες σφαίρες (...). Έτσι η μηχανοκίνητη νηματουργία έκανε απαραίτητη τη μηχανοκίνητη υφαντουργία, και τα δυο μαζί τη μηχανο-χημική επανάσταση στα λευκαντήρια, στο σταμπάρισμα και στο βάψιμο. Έτσι από την άλλη μεριά η επανάσταση στη μπαμπακονηματουργία προκάλεσε την εφεύρεση του "τζιν", της μηχανής για τον αποχωρισμό του σπόρου από τις ίνες του μπαμπακιού, πράγμα που έκανε καταρχήν δυνατή την παραγωγή μπαμπακιού στη μεγάλη κλίμακα που απαιτείται σήμερα. Η επανάσταση στον τρόπο παραγωγής της βιομηχανίας και της γεωργίας έκανε όμως απαραίτητη και μια επανάσταση στους γενικούς όρους του κοινωνικού προτσές παραγωγής, δηλ. στα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς». Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία καθώς και τοποθέτηση για τη βιομηχανική επανάσταση και το ρόλο των μηχανών στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης βλ. στα όσα αναφέρονται από τον K. Marx, στο ίδιο, σελ. 386-523. Επίσης ο P. Sweezy, «Ο σύγχρονος καπιταλισμός και άλλα δοκίμια», Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1977, σελ. 160, επισημαίνει ότι για τον Marx η βιομηχανική επανάσταση σημαδεύει «το πέρασμα ανάμεσα σε δυο ουσιαστικά διαφορετικές περιόδους της καπιταλιστικής εξέλιξης, που η πρώτη χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της μανουφακτούρας και η δεύτερη από την επικράτηση της "σύγχρονης βιομηχανίας". Περισσότερα για το θέμα της βιομηχανικής επανάστασης όπου και ενδιαφέρουσες απόψεις βλ. στο ίδιο, σελ. 155-176 καθώς και Fr. Engels, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης...», Μέρος Α', ό.π., σελ. 41-62, όπου, σελ. 40, τονίζει: «Η ιστορία της εργατικής τάξης στην Αγγλία αρχίζει στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα, με την εφεύρεση της ατμομηχανής (1764) και των μηχανών που προορίζονταν για την εργασία στο μπαμπάκι. Είναι γνωστό ότι οι εφευρέσεις αυτές προκάλεσαν μια βιομηχανική επανάσταση, που, σύγχρονα, μεταμόρφωσε την αστική κοινωνία στο σύνολο της κι μόλις τώρα αρχινάμε να συλλαμβάνουμε τη σημασία της στην παγκόσμιο ιστορία. Η Αγγλία είναι η κλασική γη αυτής της επανάστασης». Για μια πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών που επικρατούσαν και που οδήγησαν στην πραγματοποίηση της βιομηχανικής επανάστασης εκτός από τα κείμενα του K. Marx, στα οποία επιχειρείται μια βαθύτερη ερμηνεία, βλ. κυρίως το θαυμάσιο έργο του E. J. Hobsbawm, «L'ère des révolutions», Εκδόσεις Fayard, Paris 1970, σελ. 9-60 καθώς και το κλασικό έργο του Paul Mantoux «La révolution industrielle au XVIII siècle», που έχουμε ήδη αναφέρει. Επίσης βλ.: Jean-Pierre Rioux, «La révolution industrielle: 1780-1880», Éditions du Seuil, Paris 1971, σελ. 7-9, 16 και 62-68. — Roland Marx, «La révolution industrielle en Grande-Bretagne», Εκδόσεις Armand Colin, Paris 1970, σελ. 7-12 και 114-131. — M. Dobb, «Études sur le développement...», σελ. 271-313· ιδιαίτερα βλ. σελ. 277, 279, 281, 286, 287, 293, 298, 312 και 324-325. — W. W. Rostow, «Les étapes de la croissance économique», Édition du Seuil, Paris 1963, κυρίως σελ. 7, 18-20, 64-65. — Michel Beaud, «Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours», Éditions du Seuil, Paris 1981, κυρίως σελ. 88-168. — William Chaloner, «La condition des artisans en Angleterre pendant la révolution industrielle (1770-1850)», στο Actes

καμπή, ήρθε να προστεθεί το 1811 η χρεωκοπία της Τράπεζας της

---

du colloque sur l'artisanat (Besançon, 10-12 Juin 1960), Les Belles Lettres, Paris 1961, σελ. 167-180. — «L'industrialisation comme facteur de la croissance économique depuis 1700», στο Actes du colloque d'histoire économique de Stockholm en 1960, Εκδόσεις Mouton et Co, όπου υπάρχουν ενδιαφέρουσες αναλύσεις και παρεμβάσεις των P. Vilar, W. W. Rostow κ.ά. — Phyllis Deane, «Η Βιομηχανική Επανάστασις εις την Μεγάλην Βρετανία», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1976. — G. Dhoquois, «Les formes asiatiques», ό.π., σελ. 161, όπου επισημαίνει ότι την πιο μακρινή καταγωγή της βιομηχανικής επανάστασης πρέπει να την αναζητήσουμε στη ρήξη του ελλαδικού χώρου με τον ασιατικό τρόπο παραγωγής και το πέρασμά του στο δουλοκτητικό, γεγονός που επέτρεψε την αναπτυξη της πόλης-κράτους καθώς και της ελληνικής φιλοσοφίας και λογικής. Αντίθετα, σελ. 155, στις περιοχές όπου κυριάρχισε ο αστιατικός τρόπος παραγωγής, με την *τάση* προς τη στασιμότητα που τον χαρακτηρίζει, παρεμποδίστηκε η ανάπτυξη όλων εκείνων των φαινομένων που θα μπορούσαν αργότερα με τη διαμεσολάβηση των ειδικών κοινωνικών καταστάσεων που διαμορφώθηκαν στη Δυτική Ευρώπη να οδηγήσουν στο φαινόμενο της βιομηχανικής επανάστασης πράγμα που καθόρισε αφετηριακά και την υπανάπτυξη που χαρακτηρίζει τις περιοχές αυτές του κόσμου λόγω των καταβολών της ασιατικής κληρονομιάς τους. — M. Godelier, «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής...», ό.π., σελ. 54-56, όπου αναφερόμενος στο ζήτημα της τυπικής γραμμής εξέλιξης της ανθρωπότητας γράφει: «Η γραμμή εξέλιξης που επώασε τον *βιομηχανικό καπιταλισμό* (...) εκδηλώθηκε μόνο στην γραμμή εξέλιξης που εγκαινιάστηκε από τους Έλληνες (...). Η εμφάνιση του βιομηχανικού καπιταλισμού επιτρέποντας και επιβάλλοντας τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς, έκανε δυνατή μια παγκόσμια ιστορία με τη μορφή της υποταγής στην εξέλιξή της, δηλαδή στην εξέλιξη των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών, όλων των λιγότερο ανεπτυγμένων κοινωνιών». — N. Todorov, «Η βιομηχανική επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη και οι βαλκανικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η περίπτωση της Βουλγαρίας», στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια...», ό.π., σελ. 138-139, όπου σχετικά με τη βιομηχανική επανάσταση γράφει: «Προκειμένου για την Αγγλία, την πρώτη χώρα που πήρε τον δρόμο αυτόν, ο όρος αναφέρεται στην περίοδο ανάμεσα στο τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα και το πρώτο τέταρτο του 19ου. Ταυτόχρονα όμως, στο πλαίσιο των διαφόρων εθνικών ιστοριογραφιών, η "βιομηχανική επανάσταση" αποκτά ιδιαίτερο χρονολογικό νόημα, υποδηλώνοντας την περίοδο κατά την οποία πραγματοποιείται κατά τον πιο εντατικό τρόπο σε μια δοσμένη χώρα η αντικατάσταση της παλιάς τεχνικής της χειροτεχνικής βιοτεχνίας από το σύστημα των μηχανών. Τον τελευταίο καιρό ορισμένοι ερευνητές (...) προσπαθούν να δείξουν ότι η "βιομηχανική επανάσταση" δεν αντιπροσωπεύει τόσο μια απότομη στροφή στη βιομηχανία και τις μεταφορές, που πραγματοποιήθηκε στο διάστημα μερικών δεκαετιών μονάχα, όσο μια διαδικασία με πολύ ευρύτερα (...) χρονικά όρια. Η θέση αυτή έχει τον λόγο ύπαρξής της, όχι μόνο για τη Δυτική Ευρώπη και την ιστορία της βιομηχανικής ανάπτυξης των αναπτυγμένων χωρών, αλλά ειδικότερα για τις χώρες εκείνες όπου η βιομηχανική ανάπτυξη σημείωσε καθυστέρηση τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Στις πιο καθυστερημένες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, η βιομηχανική επανάσταση εκτείνεται σε πολύ μεγαλύτερη χρονική περίοδο και δεν πραγματοποιείται παρά μόνο με πολύ μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες. Σπέρματα βιομηχανικής παραγωγής στις χώρες αυτές εμφανίζονται κατά γενικό κανόνα τη δεκαετία του 1830, αλλά μόνο την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αρχίζει να αναπτύσσεται η βιομηχανική παραγωγή». — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 543-544.

Βιέννης στην οποία είχαν κατατεθειμένα μεγάλα ποσά[103] καθώς και το ξέσπασμα το 1812 σοβαρής επιδημίας πανούκλας[104]. Το αποτέλεσμα ήταν να στερηθούν σημαντικά κεφάλαια που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε μια εκτεταμένη ανανέωση της τεχνικής βάσης της παραγωγής τους από τη μια και από την άλλη, με τους θανάτους τεχνιτών και τη φυγή[105] πολλών αμπελακιωτών, να χαθεί αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό. Τέλος με την παρακμή της αμπελακιώτικης οικονομίας πρόβαλλε με ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα το πρόβλημα των δοσιμάτων[106] στον Αλή Πασά που παρά τις μειώσεις που τους χορηγούσε και την διευκολυντική στάση που κρατούσε απέναντί τους σε εκείνη τη συγκυρία, όπως και γε-

---

103. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 29 και 94-95. Η πληροφορία προέρχεται από τις αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού.

104. Βλ. επιστολές: 85/1812, 86/1812, 94/1814, 100/1814 και 101/1814 σε σελ. 59, 62 και 65.

105. Οι αμπελακιώτες καταφεύγανε είτε σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Νιγρίτα, Σμύρνη κ.ά.) είτε σε διάφορες ελληνικές παροικίες και ιδιαίτερα στη Βιέννη, Βουδαπέστη και Βουκουρέστι. Περισσότερα βλ. Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο IV, ενότητες 1 και 2 καθώς και Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο III, ενότητες 4.3 και 5.3, όπου παραθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία. Επίσης βλ. Αδάμ. Ανακατωμένος, «Γη και όρια...», ό.π., σελ. 70.

106. Σύμφωνα με τον άγγλο αρχαιολόγο Ed. Dodwell που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια γύρω στα 1805 με 1806 τα δοσίματα που πλήρωναν οι αμπελακιώτες στον Αλή ανέρχονταν σε 60.000 πιάστρα το χρόνο· βλ. D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 103. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 147, γράφει επίσης: «Είμαστε πολύ κακά πληροφορημένοι αναφορικά με τους τρόπους διενέργειας της φορολογίας στα Αμπελάκια: το ποσό των 60.000 πιάστρων το χρόνο μοιάζει να δείχνει ένα δυσβάσταχτο βάρος, αλλά μερικές συγκρίσεις είναι αρκετά εύλογες: αυτές οι 60 χιλιάδες πιάστρα αντιστοιχούν στα 10% του κεφαλαίου που είχε επενδυθεί στη συντροφιά του 1795 και στα 6% της περιουσίας ενός ισχυρού πλούσιου προσώπου των Αμπελακίων. Ωστόσο, πολλοί συνεταίροι δε μπορούν να ανταποκριθούν στις φορολογικές υποχρεώσεις και το κοινοτικό χρέος προστίθεται στους παράγοντες που αναγκάζουν ορισμένα άτομα να εγκαταλείψουν τη χώρα τους· στα κρίσιμα χρόνια η κοινότητα μένει με ένα χρέος που αντιστοιχεί στο τρίτο του συνόλου του φόρου κι ακόμη και οι πλούσιοι δε βρίσκονται σε κατάσταση που να τους επιτρέπει να εξοφλήσουν το μερίδιο που πέφτει επάνω τους». Πράγματι στην επιστολή 123 του αρχείου Δογάνη που γράφτηκε στη Βιέννη μάλλον το 1818 διαβάζουμε ότι ο κοινοτικός φόρος στα 1817 ανερχόταν σε 63.000 γρόσια από τα οποία τα 23.000 δεν μπόρεσαν να συναχθούν με αποτέλεσμα να προστεθούν στους φόρους που έπρεπε να καταβληθούν το 1818 και οι οποίοι ανέρχονταν σε 87.000 γρόσια. Στην ίδια δε επιστολή διατυπώνεται με σαφήνεια η αγωνία των αμπελακιωτών για το πως θα μπορέσουν να καταβάλουν τα χρέη τους. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «ἀλλοίμονον εἰς ἡμᾶς ποῖοι εχουν νά δώσουν τόσα ασπρα ἡμεῖς εἰς τούς καλούς μας καιρούς τόσον χρέος δέν ἠμπορούσαμε νά δώσωμε πόσον μάλλον τόρα ὁπού ἐφθάσαμε εἰς τέτοιο χάλι επρεπε φυσικά νά σηκωθῆτε ὅλοι και να πηγαίνετε να κλάψετε εἰς τόν μεγάλον, ὅτι δέν εμείαμε περισσότεροι ἀπό τόσα ὀνόματα ἄρα τόσα χρέη ἠμποροῦμε ἡμις οἱ πέντε δεκα ἄνθρωποι νά δώσωμε τόσα ἀνυπόφορα δοσίματα».

νικότερα, δεν έπαυαν να αποτελούν έναν ανασταλτικό παράγοντα, ιδιαίτερα σοβαρό, στην προσπάθειά τους να διοχετεύουν πόρους στον εκσυγχρονισμό της παραγωγής τους που επιχείρησαν τα τελευταία χρόνια[107].

---

107. Πέρα από τα γραφόμενα των ξένων περιηγητών την άποψη ότι η Πύλη και ειδικότερα ο Αλή Πασάς ήταν υπεύθυνοι για την καταστροφή των Αμπελακίων τη συναντάμε για πρώτη φορά στα κείμενα του F. Boulanger. Μάλιστα ο Δροσινός αντίθετα από το F. Boulanger δεν αναφέρει τον Αλή· βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 28 και 94. Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη που παραθέσαμε στο Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, διαπιστώνεται ότι η άποψη αυτή του F. Boulanger δεν ευσταθεί (βλ. επιστολές: 86, 94, 95, 103, 118, 120, 121, 123, 125, 134, 135, 139). Την άποψη του F. Boulanger την υιοθέτησαν και πολλοί άλλοι συγγραφείς όπως οι Κ. Παπαρηγόπουλος, Γ. Φιλάρετος, Θ. Τζωρτζάκης, Κ. Κουκίδης, Απ. Βακαλόπουλος, Δ. Μαυρόγιαννης. Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 720, όπου γράφει: «Τα Αμπελάκια θα παρακμάσουν τελικά εξ αιτίας —κοντά στα άλλα— των παρεμβάσεων του Αλή πασά» και Ν. Μάγνης, «Περιήγησις...», ό.π., σελ. 97, που γράφει χαρακτηριστικά: «*Αμπελάκια* κωμόπολις μάλλον δε πόλις ποτέ σημαντική, εμπορική και πλουσία, τώρα όμως σχεδόν έρημος και ασήμαντος. Ο Τύραννος και άλλος Πύρρος της Ηπείρου Αλή Πασάς εστάθη ικανός να την εξαλείψη από το πρόσωπον της γης (...). Συνήργησε πως εις την ταπείνωσίν των και η διχόνοια των κατοίκων». Αναίρεση της επιχειρηματολογίας κατά του Αλή Πασά βλ. επίσης στο Γιαν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 104-111 και Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 3 και 14-15. Ακόμη βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 573, 627, 695, 729-730, 732-733, όπου αναφέρει ότι: Επιδίωξη του Αλή Πασά ήταν η δημιουργία ενός ιδιότυπου κράτους που να στηρίζεται στη συνύπαρξη και στη σύμπραξη Αλβανών και Ελλήνων. Οι νεωτεριστικές του όμως ιδέες δεν προχωρούσαν πέρα από τη δημιουργία ενός αυστηρά προσωπικού κράτους ανατολικού τύπου ελαφρά επηρεασμένου από το πνεύμα της Δύσης. Το πασαλίκι του Αλή την περίοδο της ακμής του περιελάμβανε την Ήπειρο, τη Θεσσαλία ως την Κατερίνη ορισμένα μέρη της Δυτικής Μακεδονίας, ολόκληρη σχεδόν τη Στερεά Ελλάδα, μεγάλο μέρος της Εύβοιας και μέσω του γιου του Βελή η εξουσία του απλωνόταν και στην Πελοπόννησο. Η επικράτεια αυτή του Αλή υπολογίζεται ότι είχε έκταση 3.800 τετρ. λεύγες και πληθυσμό 1.500.000. Σε στιγμές κινδύνου μπορούσε να επιστρατεύση 40.000 σκληραγωγημένους πολεμιστές. Η στάση του Αλή ήταν ευνοϊκή απέναντι στο εμπόριο και εν μέρει απέναντι στη βιοτεχνία, αλλά ήταν καταστρεπτική απέναντι στη γεωργία. Τα οικονομικά προβλήματα τα αντιμετώπιζε με τρόπο στοιχειώδη και πρακτικό. Τα εισοδήματά του, που προέρχονταν κυρίως από φόρους, έφθαναν τα 20.000.000 γρόσια. Επίσημη γλώσσα του κράτους του Αλή ήταν η ελληνική. Την τουρκική τη χρησιμοποιούσε μόνο για την αλληλογραφία του με την Πύλη. Για να εξασφαλίσει την ενότητα της επικράτειάς του επισκεύαζε ή έστρωνε δρόμους (επισκευή Εγνατίας στο τμήμα Ηπείρου προς τη Θεσσαλία, κατασκευή οδού Ιωαννίνων-Τεπελενίου, Ιωαννίνων-Πρέβεζας, άλλων δρόμων μέσα στη Θεσσαλία και γεφυρών) που μαζί με τη θρησκευτική ανοχή που έδειχνε μέσα στις πόλεις και την τάξη που επικρατούσε στην επικράτειά του, παρά τους μεγάλους φόρους συμβάλανε στην ανάπτυξη κατά πρώτο λόγο, όπως αναφέρθηκε, του εμπορίου και κατά δεύτερο της βιοτεχνίας. Ενδιαφέροντα ακόμη στοιχεία σχετικά με την περίπτωση του Αλή Πασά βλ: N. Svoronos, «Histoire...», ό.π., σελ. 16 και 34-35. — Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. ΙΧ, ό.π., σελ. 402-412. — Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 213, σημ. 2. — Σπ. Ασδρα-

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε, ότι η εκδήλωση του δημοσιονομικού ενδιαφέροντος από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας για τις εμποροβιοτεχνικές κοινότητες του ορεινού χώρου ήταν αποτέλεσμα τόσο της οικονομικής τους ανάπτυξης, και κατά προέκταση της διεύρυνσης της φοροδοτικής τους ικανότητας, όσο και της στροφής του ενδιαφέροντος της κυρίαρχης οθωμανικής τάξης προς τις εσωτερικές πηγές απόσπασης πλεονάσματος μετά την κάμψη που σημειώθηκε σχετικά με την ικανότητα του οθωμανικού κράτους να επεκτείνεται συνεχώς. Η εμπλοκή όμως αυτή των ορεινών εμποροβιοτεχνικών κοινοτήτων στους μηχανισμούς απόσπασης πλεονάσματος της αυτοκρατορίας, ενώ τις αποστερούσε από σημαντικούς πόρους που τους ήταν αναγκαίοι για την παραπέρα ανάπτυξή τους σε μια κρίσιμη γι' αυτές περίοδο δεν συνέβαλε σε μια πιο οργανική οικονομική συνάρθρωσή τους με τον πεδινό χώρο. Έτσι η παραγωγή των εμποροβιοτεχνικών ορεινών κοινοτήτων παρέμενε ολοκληρωτικά σχεδόν συνδεδεμένη με τις ευρωπαϊκές αγορές. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν η εμπορευματική παραγωγή του ορεινού χώρου να μην μπορέσει να διαδραματίσει ρόλο καταλύτη στις εσωτερικές αγορές της αυτοκρατορίας στην κατεύθυνση της διεύρυνσης και της ενοποίησής τους. Έτσι τα διάφορα εμποροβιοτεχνικά κέντρα που παρουσίαζαν αξιόλογη δραστηριότητα, όπως λ.χ. τα Αμπελάκια, εξακολούθησαν να εξαρτώνται από τις εξωτερικές αγορές δίχως στηρίγματα στην εσωτερική «αγορά», γεγονός που παρεμπόδιζε τη μετατροπή τους σε πυρήνες ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

4. Συνεπώς ανεξάρτητα από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα που είχαν αυτοί καθώς και άλλοι σημαντικοί παράγοντες, όπως οι έντονοι ανταγωνισμοί και αντιθέσεις των αμπελακιωτών[108]

χάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 9, 11, 35, 94, 115-144, όπου με βάση τα δεδομένα της ανάλυσής του διαπιστώνει, σελ. 143, ότι η ιδιοποίηση του πλεονάσματος στο χώρο επικράτειας του Αλή πραγματοποιόταν κυρίως μέσω της φορολογικής προσόδου και της γαιοπροσόδου. — Γεώργιος Σκληρός, «Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1970, σελ. 90-94. Στην περίπτωση πάντως του Αλή Πασά δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι κύρια επιδίωξή του ήταν να διαμορφώσει μια πεφωτισμένη δεσποτεία. Στην προσπάθειά του αυτή για τη δημιουργία μιας αυτόνομης ισχυρής κεντρικής εξουσίας ήρθε σ' αντίθεση με την Πύλη και το μηχανισμό της. Αντίθετα επιδίωξε να στηριχθεί στα αναπτυσσόμενα στην επικράτειά του εμποροβιοτεχνικά στοιχεία όπως κατά κάποιο τρόπο και στη φτωχολογιά. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι στην προσπάθειά του αυτή χρησιμοποίησε πλατιά το ελληνικό στοιχείο σε επίκαιρες θέσεις.

108. Βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, όπου παραθέτουμε συγκεκριμένα

που τους εμπόδιζαν να συνεννοούνται και να συγκεντροποιούν την παραγωγή τους, *τη βαθύτερη αιτία για το αδιέξοδο και τον εκφυλισμό της αμπελακιώτικης οικονομίας σε ένα τρίτο επίπεδο πρέπει να την αναζητήσουμε στο ότι αυτή εξαρτιόταν αποκλειστικά από την εξωτερική αγορά και δεν στηριζόταν ταυτόχρονα σε μια*

στοιχεία και απόψεις σε ό,τι αφορά τις αντιθέσεις αυτές καθώς και τους βαθύτερους λόγους που τις προκαλούσαν. Υπενθυμίζουμε σχετικά ότι οι αντιθέσεις αυτές, που οφείλονταν στην προσπάθεια που καταβάλανε οι διάφορες συντροφικές ομάδες για το πια θα ιδιοποιηθεί μεγαλύτερο μέρος από τα συγκεντρωνόμενα κέρδη και οι οποίες αποκτούσαν εκρηκτική διάσταση με σοβαρές συνέπειες για την ενότητα και τις τύχες των Συντροφιών όταν η ζήτηση των αμπελακιώτικων νημάτων στις κεντροευρωπαϊκές αγορές περιοριζόταν, επισημαίνονται και αναφέρονται σε διάφορες πηγές. Κυρίως δε αναδείχνονται παραστατικά μέσα από την αλληλογραφία που περιέχεται στο αρχείο Δογάνη και οι οποίες καλύπτουν ολόκληρη σχεδόν την περίοδο που μας ενδιαφέρει (βλ. λ.χ. επιστολές: 33/1795, 36/1795, 40/1796, 41/1796, 50/1798, 53/1799, 54/1799, 78/1808, 81/1809, 84/1812, 113/1816, 126/1818, 133/1819, 135/1819) καθώς και από τα κείμενα του F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 145-146. Ακόμη βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 714, σημ. 1 και Γ. Κοντογιώργη, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 399-400, όπου, διατυπώνει επίσης την άποψη ότι στα Αμπελάκια «η προυχοντική τάξη δεν μπόρεσε τελικά να συμβιβαστεί με τις πραγματικότητες που δημιούργησε η εταιρική ιδιότητα του εργαζόμενου και με το ενδεχόμενο μιας αμφισβήτησης της μονοπωλιακής της θέσης στην κοινοτική εξουσία» διευκρινίζοντας ταυτόχρονα ότι παραπλήσια ήταν και η εικόνα σε «πολλές θαλασσινές κοινότητες, στις οποίες διαπιστώνεται μια συνεταιρική εμπλοκή του "κοινού λαού" στις συνθήκες του ναυτικού εμπορίου και ευκαιρίες παράλληλου πλουτισμού». Επίσης ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 149-150, αναφερόμενος στις αντιθέσεις των αμπελακιωτών γράφει: «Οι σύγχρονοι κάνουν πολύ λόγο για τις "διχόνοιες" που σημάδευαν το "χαρακτήρα" των Αμπελακιωτών· ο Félix de Beaujour, που γράφει στα 1797, ερμηνεύει με σαφήνεια ορισμένες όψεις, αυτών των διχονοιών: "(...) Οι διευθυντές, καθώς έγιναν πλούσιοι, έγιναν και απαιτητικοί· οι φτωχοί, που πλούτιναν με τη σειρά τους, δεν ήθελαν πια να υπακούσουν: οι εργάτες άφησαν τη σαΐτα για να πιάσουν την πέννα και ήθελαν να πουλούν αντί να βάφουν και να γνέθουν· όλος ο κόσμος ήθελε να διευθύνει". Μια σύγκρουση γενεών, που οφειλόταν στο γεγονός ότι η νέα γενεά έβλεπε τον εαυτό της ικανό να επωφεληθεί από τις προσφερόμενες ευκαιρίες, διαγράφεται με αρκετή καθαρότητα: "οι νέοι την σήμερον αφού βαλθούν εις μερίδιον φαντάζονται και δεν κάμουν εκείνην την δουλειάν που κάμει ένας δούλος". Ο οικονομικός ορθολογισμός φτάνει να σπάζει τις ιεραρχίες και το σύστημα υποταγής που απόρρεε απ' αυτές: "Εγώ τιμώ και ακούω τους μεγαλυτέρους μου (...) εις πράγματα όπου στοχάζομαι πως ωφελούν (...). Και βέβαια ένας άνθρωπος οπού έφθασεν εις ηλικίαν ανδρός (...) δεν πρέπει να οδηγείται από άλλους εις όλα, αλλά και μόνος του να στοχάζεται τα ωφέλιμα διατί αλλέως και το γουμάρι γίνεται άνθρωπος". Η εμπορική δραστηριότητα γίνεται λυδία λίθος της αρετής: ο τόκος είναι ένα πράγμα και το κέρδος άλλο: "Εγώ δεν δουλεύω δια το διάφορον αλλά δια το μερίδιον· όθεν το μερίδιον είναι ο δίκαιος μισθός ενός τιμημένου και φιλόπονου ανδρός. Το διάφορον το λαμβάνει καθένας εξ ίσου, και άξιος και ανάξιος". Ωστόσο, τίποτε δε δείχνει ότι αυτές οι ρωγμές μπόρεσαν να καταλήξουν σε κάτι διαφορετικό από συγκρούσεις μέσα σε ένα αμετάβλητο σύνολο: ο οικονομικός προσανατολισμός βασίζεται πάντα στην αναζήτηση ενός υπερβολικού κέρδους στην εξωτερική αγορά (...)».

δυναμικά αναπτυσσόμενη και καλά προστατευόμενη[109] *εσωτερική αγορά*[110]. Μια αγορά, δηλαδή, που θα μπορούσε να δώσει τη δυνατότητα στους αμπελακιώτες, στηριζόμενοι σε αυτή, να δώσουν τη μάχη από πιο ισχυρές θέσεις κατά του αυξανόμενου ανταγωνισμού των προϊόντων της ευρωπαϊκής και ειδικότερα της αγγλικής νηματουργίας. Μια τέτοια όμως αγορά στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας όχι μόνο δεν υπήρχε, αλλά ούτε και έτεινε να διαμορφωθεί τουλάχιστον με κάπως γρήγορους ρυθμούς έτσι, ώστε να επιτρέψει στις διάφορες βιοτεχνικές εστίες που είχαν δημιουργηθεί να αναπτυχθούν σε σύγχρονη κεφαλαιοκρατική βάση[111].

---

109. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 692.

110. Σχετικά ο Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 87-88, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η Ελλάδα της σύνθετης ήδη και προηγούμενης στον καιρό της —σε ό,τι αφορά τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τουλάχιστον— βιοτεχνικής παραγωγής, θα έχει τώρα να υποστεί όλες τις συνέπειες της έλλειψης μιας δικής της ενδοχώρας, τις συνέπειες ίσως, να έλεγε κανείς, της τραγικής "ύβρεως", που θα αποτελέσει ο εποικισμός και η πραγμάτωση, παρά τις τόσες αντιξοότητες, μιας οικονομικής ανάπτυξης στο βουνό (...). Η ελληνική βιοτεχνία θα πεθάνει μέσα στην πιο σφριγηλή της εφηβεία, ανυπεράσπιστη από την πολιτική ηγεσία του τόπου». Επίσης, όπως γράφει εύστοχα ο Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 159, οι κοινωνίες ιδιοκτητικού-τιμαριωτικού τύπου, στις οποίες εντάσσει την οθωμανική αυτοκρατορία, είναι «αγκιστρωμένες στην υλική υποδομή μιας οικονομίας αυτοκαταναλωτικής, μή-αναπτυξιακής ή χωρίς μηχανισμούς αγοράς (όχι μιας οικονομίας χωρίς αγορές, αλλά όπως την εννοεί ο Karl Polanyi, μιας οικονομίας όπου η κυκλοφορία των αγαθών πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο παραδοσιακά, μέσω της παραγγελίας και τη διαμεσολάβηση της διοίκησης)». Ακόμη υποστηρίζει, σελ. 16, ότι στο βαλκανικό χώρο την περίοδο της τουρκοκρατίας είχαν διαμορφωθεί τέσσερεις βασικοί οικονομικοί τομείς και πρότυπα οικονομικής δραστηριότητας: (α) Ο αυτοκαταναλωτικός τομέας. (β) Η οικονομία παραγγελιών, οργανωμένη κυρίως στη βάση των αναγκών του οθωμανικού κράτους, που ήταν αρχικά σχετικά αποτελεσματική ενώ αργότερα υπολειτουργούσε. (γ) Η οικονομία που λειτουργούσε γύρω από το παζάρι και όπου οι συναλλαγές ήταν διαπροσωπικού χαρακτήρα και βασίζονταν συχνά σε θρησκευτικά ή εθνικά κριτήρια και ήταν μάλλον αποσπασματικές και συχνά χωρίς σχέση μεταξύ τους. (δ) Η οικονομία αγοράς ή περιφερειακή «συμμετοχική-εμπορευματική» οικονομία «εξωτερικής κυρίως προέλευσης αλλά που χαρακτηριζόταν από τη συμμετοχή, στον καθορισμό των τιμών, ενός σώματος σχετικά καλά πληροφορημένων αγοραστών και πωλητών. Η περιφερειακή συμμετοχική-εμπορευματική οικονομία είχε αρχίσει να διαβρώνει τις άλλες πριν από το 1500 και ακόμα περισσότερο μεταξύ 1500 και 1800 (...). Η οικονομία που ρύθμιζε (όμως) τη ζωή του μεγάλου όγκου του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η αυτοκαταναλωτική ή οικογενειακή. Η μακραίωνη πάλη εναντίον της οικογενειακής οικονομίας υπήρξε πολύ λιγότερο επιτυχής στα Βαλκάνια απ' ό,τι στη Δυτική Ευρώπη».

111. Σχετικά με το ρόλο της αγοράς στη διαδικασία μετάβασης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής βλ. M. Dobb, P. Sweezy, H. Takahashi κ.ά., «Du féodalisme au capitalisme...», ό.π., διάφορα σημεία και ιδιαίτερα τις απόψεις του

Πιο συγκεκριμένα, μέχρι τώρα είδαμε ότι η παραγωγή των αμπελακιώτικων Συντροφιών ήταν από πλευράς διάθεσης των προϊόντων τους σταθερά προσανατολισμένη προς τις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης και ότι μόλις τα τελευταία χρόνια, κάτω από την πίεση του αγγλικού ανταγωνισμού, στράφηκαν στις αγορές της Ανατολής όπως και στις γύρω τους περιοχές[112]. Όμως η προσπάθεια αυτή δεν κατέληξε σε επιτυχία γιατί προσέκρουσε στην περιορισμένη απορροφητική ικανότητα των *αγορών* της οθωμανικής αυτοκρατορίας που, όπως εξετάσαμε αναλυτικά, εξακολουθούσε να διατηρεί σε σημαντικό βαθμό τα χαρακτηριστικά της «ανατολικής» δεσποτείας παρά τις ρωγμές που είχαν σημειωθεί στα πλαίσιά της από την ανάπτυξη των «φεουδαρχικών» σχέσεων κυρίως στον πεδινό χώρο και των εμπορευματικών σχέσεων ιδιαίτερα στον ορεινό[113]. Εμπορευματικές σχέσεις που όφειλαν την ύ-

---

Η.Κ. Takahashi, στη σελ. 100-101, στον Πρώτο Τόμο. Επίσης βλ. Κ. Marx, «Τό Κεφάλαιο», Τόμ. Ι, ό.π., σελ. 772-773, όπου τονίζει ότι: «Η απαλλοτρίωση και η εκδίωξη από το χωριό μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού όχι μονάχα ελευθερώνουν για το βιομηχανικό κεφάλαιο τους εργάτες μαζί με τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες τους, αλλά δημιουργούν και την εσωτερική αγορά. Πράγματι, τα ίδια γεγονότα, που μετατρέπουν τους μικροαγρότες σε μισθωτούς εργάτες και τα μέσα τους συντήρησης και εργασίας σε υλικά στοιχεία του κεφαλαίου, δημιουργούν ταυτόχρονα την εσωτερική αγορά για το κεφάλαιο (...). Η πολυάριθμη σκόρπια πελατεία, που ως τώρα εξυπηρετιούνταν από ένα πλήθος μικροπαραγωγών, που εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνεται τώρα σε μια μεγάλη αγορά που την εφοδιάζει το βιομηχανικό κεφάλαιο. Έτσι χέρι-χέρι με την απαλλοτρίωση άλλοτε αυτοτελών αγροτών και με το χωρισμό τους από τα μέσα τους παραγωγής προχωρεί και η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας που ασκούνταν σαν πάρεργο, το προτσές του χωρισμού της μανουφακτούρας από τη γεωργία. Και μονάχα η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας μπορεί να δώσει στην εσωτερική αγορά μιας χώρας την έκταση και τη σταθερότητα που απαιτεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής». Ακόμη βλ. Κ. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 159, όπου αναφέρει ότι «προαπαιτούμενη συνθήκη» για την ανάπτυξη μεγάλης βιομηχανίας «είναι η ρυμούλκηση του συνόλου της υπαίθρου στην παραγωγή όχι αξιών χρήσης, αλλά ανταλλακτικών αξιών». Σε ό,τι αφορά δε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η σύσταση και διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς στην εδραίωση της τάσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στο να καθίσταται όχι μόνο κυρίαρχος αλλά και μοναδικός στους κόλπους ενός κοινωνικού σχηματισμού, βλ. και S. Amin, «Le développement inégal», ό.π., σελ. 16.

112. Χαρακτηριστικά βλ. επιστολές: 101/1814, 108/1815 και 118/1817 σε σελ. 65, 68 και 72.

113. Επίσης βλ. τα όσα αναφέρουμε διεξοδικά κυρίως στο Μέρος Πρώτο, Κεφάλαια ΙΙ και ΙΙΙ. Ακόμη βλ. Κ. Μοσκώφ, «Εθνική και κοινωνική συνείδηση...», ό.π., σελ. 87-88. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα το ζήτημα της εμπορευματικής παραγωγής και του κοινωνικού μετασχηματισμού θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής από μόνη της, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν είναι αρκετή για να καταστρέψει τη σταθερότητα και την εσωτερική συνοχή ενός προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που είναι κυρίαρχος.

παρξή τους βασικά στις οικονομικές σχέσεις που είχαν διαμορφωθεί ανάμεσα στους ορεινούς εμποροβιοτεχνικούς πυρήνες και τις αγορές του εξωτερικού[114]. Ειδικότερα, η διαρκώς αυξανόμενη απόσπαση πλεονάσματος από τους αγρότες[115] τόσο από το οθωμανικό κράτος όσο και από τους τσιφλικάδες δεν άφηνε μεγάλα περιθώρια για το ξεπέρασμα της κλειστής σχετικά οικονομίας[116] που εδραζόταν στις «ασιατοφεουδαρχικές» σχέσεις και τη βαθμιαία υποκατάστασή τους από μια δυναμικά αναπτυσσόμενη οικονομία της αγοράς που θα στηριζόταν στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής[117]. Έτσι δεν ήταν τυχαίο ότι οι εμποροβιοτεχνικές εστίες του ορεινού κυρίως χώρου βρήκαν διέξοδο και αναπτύχθηκαν σε

---

114. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 48-49, όπου τονίζει: «Συγκεντρωμένες κυρίως στις ορεινές περιοχές, τόσο η εξαγωγική αγροτική παραγωγή, όσο και η βιοτεχνία που στηριζόταν στα εγχώρια προϊόντα αποτέλεσαν τη βάση της δόμησης των εμπορευματικών στρωμάτων που επισημάναμε, τα οποία στο σύνολό τους σχεδόν απασχολούνταν με τις εξαγωγές. Αυτός ακριβώς ο προσανατολισμός προς την εξαγωγή σημαδεύει τη γενικότερη ανάπτυξη των νέων αυτών στρωμάτων, στα οποία προστίθεται το δίκτυο των μεταφορέων (...). Έτσι, λοιπόν, οι νέες απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς στάθηκαν καθοριστικές για την εμφάνιση των πρώτων εμπορευματικών στρωμάτων των Βαλκανίων. Αυτή στηρίζεται σε μια τριπλή λειτουργία *παραγωγής, εμπορίας* και *μεταφοράς* των εξαγώγιμων προϊόντων. Η λειτουργία της μεταφοράς ώθησε τον εμπορευματικό πληθυσμό σε μια *διαρκή μετακίνηση*: ξεκινώντας από τα ορεινά κέντρα παραγωγής στα Βαλκάνια, και περνώντας από τους αναρίθμητους σταθμούς της νότιας ζώνης των Βαλκανίων, ο πληθυσμός έφτανε στις αγορές της Βιέννης, της Βουδαπέστης και της Κεντρικής Ευρώπης».

115. Επίσης βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 16.

116. Επίσης βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 14 και 28.

117. Ειδικότερα στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι βαθύτεροι λόγοι για την ανυπαρξία μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης αγοράς στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας πρέπει κυρίως να αναζητηθούν στο ότι το αποσπούμενο από τους αγρότες υπερπροϊόν δεν μεταμορφωνόταν σε εμπορεύματα στην περιοχή από την οποία προερχόταν αλλά, όπως αναφέραμε στο Πρώτο Μέρος, κατευθυνόταν προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας όπως και στα μεγάλα κέντρα όπου ήταν εγκατεστημένοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι φορείς της κυρίαρχης τάξης και όπου έδρευε ο κρατικός μηχανισμός. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν το γεγονός ότι το πλεόνασμα που συγκεντρωνόταν μετατρεπόταν σε εμπορεύματα στα κέντρα αυτά και μάλιστα ένα σημαντικό του μέρος σε προϊόντα πολυτελείας που προέρχονταν από το εξωτερικό. Έτσι όπως γράφει ο S. Divitçioglou, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 120 και 126, η συγκέντρωση του υπερπροϊόντος στα διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα εμπόδιζε «την περαιτέρω ανάπτυξη της υπαίθρου χάρη στη μη μεταμόρφωση του υπερπροϊόντος σε εμπορεύματα στον τόπο της προέλευσής του». Συνεπώς στην περίπτωση αυτή, βρισκόμαστε «μπροστά σε μια στενή αγορά, συγκεντρωμένη σε μερικά κέντρα περιορισμένα και μη διαρθρωμένα μεταξύ τους. Έτσι στην οθωμανική κοινωνία διαπιστώνουμε την αποδιάρθρωση των τοπικών αγορών που περιορίζουν την έκταση της αγοράς — αναγκαία *προϋπόθεση* για την περαιτέρω ανάπτυξη του συστήματος (...). Οι εσωτερικές διαλεκτικές του συστήματος είναι τέ-

σχέση με την εξωτερική αγορά. Αναφορικά με το θέμα αυτό ο Σπ. Ασδραχάς γράφει: «Ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες όπως η νηματουργία και η υφαντουργία, οδηγούν σε μια άμεση σύνδεση των βιοτεχνικών κέντρων με την εξωτερική αγορά, συνεπώς και σε μια άμεση εξάρτηση των πρώτων από την τελευταία: οι θεσσαλικές και μακεδονικές βιοτεχνικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις παρέχουν ένα καλό παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή με κορυφαίο το παράδειγμα των Αμπελακίων. Η εξάρτηση καθορίζεται, αρνητικά, από την αδυναμία της εσωτερικής αγοράς να απορροφήσει μια βιοτεχνική παραγωγή που φαίνεται ότι παρουσιάζει κι αυτή μια αναπροσαρμογή παραδοσιακών συστημάτων στις απαιτήσεις του μεγάλου εμπορίου (...)· εκείνο που αξίζει να σχολιαστεί είναι το γεγονός ότι η διασύνδεση με την εξωτερική αγορά δεν φαίνεται να εκφράζει μιαν αντίστοιχη δυναμική της εσωτερικής αγοράς»[118].

Ταυτόχρονα η αδύνατη εσωτερική καταναλωτική βάση της οθωμανικής αυτοκρατορίας στένευε ακόμη περισσότερο με το να γίνεται εξαιτίας των διομολογήσεων όλο και πιο ανοιχτή στα εμπορεύματα των κυρίαρχων οικονομιών που εκτός από το χαμηλό τους κόστος αντιμετωπίζονταν από φορολογική άποψη πολύ πιο ευνοϊκά απ' ό,τι τα ντόπια[119].

5. Στις συνθήκες αυτές ο πλούτος που συσσωρευόταν τόσο από το εμπόριο[120] και τη βιοτεχνία όσο και από άλλες πηγές[121]

τοιες ώστε η αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι ήδη παρεμποδισμένη από την αποδιάρθρωση των αγορών».

118. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Εισαγωγικό σημείωμα...», ό.π., σελ. 34. Ακόμη βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 143-144 και Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 190, όπου επισημαίνει ότι: «Μολονότι τα Βαλκάνια είχαν συνδεθεί με τη διεθνή αγορά από τον 16ο αιώνα, οι εμβρυακές εθνικές αγορές δεν συγκροτήθηκαν πριν από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα».

119. Βλ. κυρίως Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 3.2.5. Επίσης βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 242 και 253. — Χρ. Ευελπίδης, «Οικονομική και κοινωνική ιστορία...», ό.π., σελ. 32. — Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 273-274. — N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 215, όπου αναφέρει ότι η φορολογική επιβάρυνση των ντόπιων προϊόντων που προορίζονταν για την αγορά ήταν ιδιαίτερα σημαντική και ανερχόταν στο 12% της τιμής τους.

120. Για τους λόγους που το εμπόριο στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν αρκετά επικερδές αποτελώντας έτσι την κυριότερη μορφή οικονομικής δραστηριότητας που οδηγούσε στο σχηματισμό κεφαλαίου, βλ. Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 504. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να επισημανθεί ότι όπως έχει παρατηρηθεί ιστορικά: «Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι η παραγωγή, τόσο περισσότερο συγκεντρώνεται η χρηματική περιουσία στα χέρια των εμπόρων»· βλ. Κ. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τόμ. ΙΙΙ, ό.π., σελ. 413. Επίσης

αδυνατούσε να βρίσκει διέξοδο σε διευρυνόμενες διαρκώς παραγωγικές τοποθετήσεις[122]. Τοποθετήσεις που θα μπορούσαν με τη σειρά τους να επιδράσουν σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον εκσυχρονιστικά στην κοινωνικοοικονομική δομή καθώς και το πολιτι-

---

βλ. του ίδιου, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 146-147. Ιδιαίτερα όμως δεν πρέπει να διαφεύγει από την προσοχή μας ότι στους μεν προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής η κύρια μορφή κεφαλαίου είναι το εμπορικό και το τοκογλυφικό ενώ στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όπου σύμφωνα με την έκφραση του Marx το κεφάλαιο γίνεται κύριος της ίδιας της παραγωγής, το εμπορικό κεφάλαιο εμφανίζεται μόνο σαν κεφάλαιο με μια *ιδιαίτερη* λειτουργία. Έτσι στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ακόμη κι αν τμήματα του εμπορικού κεφαλαίου στραφούν προς την παραγωγή αυτό δεν οδηγεί απαραίτητα σε ένα γενικότερο μετασχηματισμό του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Για το ρόλο και τη φύση του εμπορικού κεφαλαίου βλ. και τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις και αναφορές του Rodney Hilton, στο «Du féodalisme au capitalisme...», Τόμ. Ι, ό.π., σελ. 31-36 και 182-183 καθώς και τις κριτικές παρατηρήσεις του ίδιου και του Giuliano Procacci, στο ίδιο, σελ. 177 και 199 αντίστοιχα, αναφορικά με τις απόψεις του βέλγου ιστορικού Η. Pirenne που υποστήριξε ότι η εξέλιξη της φεουδαρχικής κοινωνίας και η υπέρβασή της από την καπιταλιστική σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη του εμπορίου, ιδιαίτερα του διεθνούς, καθώς και του εμπορικού κεφαλαίου. Ακόμη βλ. S. Amin, «Le développement inégal», ό.π., σελ. 24-29, 38-39, 41-42 και 56, όπου αναφερόμενος στις συνθήκες που απαιτούνται για την εμφάνιση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αναπτύσσει επίσης σε σωστή βάση τους όρους κάτω από τους οποίους το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων μπορεί να συμβάλλει στη διαδικασία εμφάνισής του.

121. Βλ. επίσης Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 522, όπου γράφει: «Οι κυριότεροι κλάδοι επενδύσεων για το σχηματισμό κεφαλαίου ήταν το διαπεριφερειακό εμπόριο και ο τοκισμός χρημάτων. Στην οθωμανική κοινωνία τα άτομα που ασχολούνταν μ' αυτές τις δουλειές και τα ανώτερα στρώματα της κυρίαρχης τάξης μπορούσαν να κάνουν μεγάλες περιουσίες. Οι περιουσίες των μελών της στρατιωτικο-διοικητικής τάξης που, χάρη στην περιουσία τους, σχημάτιζαν τα ανώτερα στρώματα στην κοινωνία γενικά, προέρχονταν, βασικά, από εισοδήματα των τιμαριωτικών γαιών, από πληρωμές σε μετρητά και από τις φάρμες που είχαν οργανώσει σαν γεωργικές επιχειρήσεις. Ο πλούτος που προερχόταν από αυτές τις πηγές επενδυόταν στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, συνήθως στη βάση της commenda, ή σε μεγαλύτερη κλίμακα στον τοκισμό χρημάτων με μεγάλο ποσοστό. Οι περιουσίες των εκπροσώπων αυτών των τάξεων, που πολλοί τους κατάγονταν από δούλους και που η περιουσία τους είχε προέλθει αρχικά από κρατικές αμοιβές, ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένες στη δήμευση· έτσι πολλοί απ' αυτούς επενδύανε τον πλούτο τους σε προσοδοφόρα ιδρύματα wakf —όπως μαγαζιά, karavanserai και λουτρά— επειδή αποτελούσαν την πηγή εισοδήματος με τη μεγαλύτερη διάρκεια».

122. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 271 και 276. Ακόμη βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', σελ. 720 και 721. Σε ό,τι αφορά δε το φαινόμενο του αποθησαυρισμού που χαρακτήριζε την οθωμανική κοινωνία και τις καταλυτικές του συνέπειες βλ. στο ίδιο, σελ. 355, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «Η συσσώρευση αυτή δεν γινόταν μονάχα από την Πύλη και τους αξιωματούχους. Εκτεινόταν σ' όλες τις βαθμίδες της οικονομίας. Αποθησαύριζαν όλοι: γαιοκτήμονες, έμποροι, ακόμα και οι λαικές μάζες. Τούρκοι και ραγιάδες έκρυβαν χρυσά νομίσματα στις κασέλες».

κοδιοικητικό πλαίσιο λειτουργίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας[123] ανοίγοντας το δρόμο έτσι σε μετασχηματισμούς που ενδεχόμενα θα μπορούσαν να προσλάβουν κεφαλαιοκρατικό περιεχό-

123. Αναφορικά με το θέμα του *εκσυγχρονισμού* της οθωμανικής κοινωνίας ο Peter Sugar, «Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας» στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια...», ό.π., σελ. 78-79, γράφει: «Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα τεράστιο, έντονα συγκεντρωτικό κράτος. Τον 18ο αιώνα η πρωτεύουσα έπασχε από διάφορα δικά της προβλήματα, ήταν ανίκανη να πάρει σημαντικές αποφάσεις και όταν έπερνε κάποιες και επιχειρούσε να τις μεταβιβάσει στις επαρχίες, η γραφειοκρατία ή δεν ήθελε ή ήταν ανίκανη να τις εκτελέσει (...). Ο εκσυγχρονισμός απαιτεί ισχυρή ηγεσία που να γνωρίζει ποιές αλλαγές θα θέλει να επιφέρει. Πρέπει να είναι ικανή να εφαρμόσει τη θέλησή της και να διαθέτει ή να μπορεί να συγκεντρώσει σημαντικούς πόρους. Η Οθωμανική αυτοκρατορία του 18ου αιώνα δεν διέθετε καμιά από τις παραπάνω ιδιότητες (...). Ούτε οι κάτοχοι επίσημης ή πραγματικής εξουσίας, ούτε τα άλλα μέλη της άρχουσας τάξης είχαν τη διάθεση να ενθαρρύνουν οποιουδήποτε είδους μεταρρύθμιση (...). Έτσι, κάθε εκσυγχρονιστική προσπάθεια ήταν εξαιρετικά δύσκολη όχι μόνο στο επίπεδο ολόκληρης της αυτοκρατορίας, αλλά ακόμα και στο πιο περιορισμένο επίπεδο των Βαλκανίων». Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες που έγιναν την περίοδο των σουλτάνων Σελήμ Γ' και Μαχμούτ Β' στον τομέα του στρατού και του τρόπου λειτουργίας ορισμένων κρατικών υπηρεσιών ο Juri Petrosian, «Οι ιδέες του "εξευρωπαϊσμού" στην κοινωνικοπολιτική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου αρχές 20ού αιώνα)» στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια...», ό.π., σελ. 56, γράφει ότι «κατά το τέλος του 18ου αιώνα και το πρώτο μισό του 19ου, μόνο μεμονωμένοι εκπρόσωποι των κυρίαρχων στρωμάτων της αυτοκρατορίας συμμερίζονταν αυτές τις απόψεις» και ότι «στον κύκλο των άμεσων συμβούλων του μεταρρυθμιστή Σουλτάνου Σελήμ Γ', βρίσκονταν και ορισμένοι σημαντικοί πολιτικοί άνδρες που έστρεψαν την προσοχή τους στην ανάγκη "εξευρωπαϊσμού" μερικών κρατικών θεσμών». Σε ό,τι αφορά δε το περιεχόμενο του όρου εκσυγχρονισμός η Maria Todorova, «Ο Εξευρωπαϊσμός της κυβερνητικής ηγεσίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων» στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια...», ό.π., σελ. 95, υποστηρίζει ότι: «Ο εκσυγχρονισμός ενός συγκεκριμένου συνόλου συνθηκών σημαίνει γενικά το ανέβασμά τους σε "σύγχρονο" επίπεδο, δηλαδή στο επίπεδο που κυριαρχεί κατά την εκάστοτε ιστορική περίοδο. Θεωρητικά, μένοντας στην αυστηρά σημασιολογική πλευρά της έννοιας, η διαδικασία του εκσυγχρονισμού δεν είναι ταυτόσημη με τον εξευρωπαϊσμό ή τη δυτικοποίηση, αλλά αντιπροσωπεύει τη διαδικασία της εξόδου από την καθυστέρηση μιας ορισμένης δομής (κοινωνίας, θεσμού, κλπ.). Στο βαθμό που σύγχρονο επίπεδο και καθυστέρηση είναι σχετικές και συγκριτικές έννοιες θα πρέπει να χρησιμοποιούνται πάντα μέσα σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης περιόδου (18ος-19ος αι.), το σύγχρονο επίπεδο ήταν το ευρωπαϊκό και ειδικότερα το δυτικο-ευρωπαϊκό. Έχω την εντύπωση ότι μέσα σ' αυτό το ειδικό ιστορικό πλαίσιο ο όρος εξευρωπαϊσμός, παρόλες τις ατέλειές του, είναι πιο κατάλληλος από τον εκσυγχρονισμό». Αντίθετα κατά τη δική μας άποψη ορισμένα φαινόμενα που χαρακτήριζαν την οθωμανική αυτοκρατορία, ιδιαίτερα στο μεταίχμιο του ΙΗ' προς το ΙΘ' αιώνα, νομίζουμε ότι μπορούν να προσεγγιστούν πληρέστερα όταν χρησιμοποιείται ο όρος εκσυγχρονισμός. Και αυτό όχι μόνο επειδή ως όρος, έτσι όπως ορίζεται και από

μενο κυρίως στο βαλκανικό και ειδικότερα στον ελλαδικό χώρο όπου οι συνθήκες ήταν πιο ευνοϊκές[124].

Η καθήλωση συνεπώς των παραγωγικών δυνάμεων σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης[125] δημιουργούσε αρνητικές συνθήκες σχετικά με την ικανότητα των χειροτεχνικών και βιοτεχνικών μονάδων να παράγουν προϊόντα τυποποιημένα και με χαμηλό κόστος[126], έτσι

την ίδια τη Maria Todorova, περιέχεται μέσα στη λογική της έννοιας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού αλλά και γιατί συναρτά τη μεταρρυθμιστική τάση που εμφανίζεται την περίοδο αυτή σε ορισμένους κύκλους της άρχουσας οθωμανικής τάξης με τη λογική της εξέλιξης της ίδιας της οθωμανικής κοινωνίας χάρη κυρίως στην οποία γινόταν δεκτική και στις επιδράσεις που τις ασκούσαν οι κυρίαρχες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. Ακόμη βλ. Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 178.

124. Βλ. επίσης N. Toborov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 275 και 278, όπως και N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 93.

125. Αναφορικά με το χαμηλό βαθμό ανάπτυξης της τεχνολογίας στο χώρο της Βαλκανικής ο Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 163, γράφει: «Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα για παράδειγμα, οι μύλοι και τα άλλα αλεστικά εργαλεία στις εσωτερικές περιφέρειες της χερσονήσου περιελάμβαναν: το απλό γουδί και τον χειρόμυλο, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ολόκληρο τον χρόνο· και τον απλό νερόμυλο, το σύστημα του οποίου —μια ρόδα που γύριζε οριζόντια σε κατακόρυφο άξονα— μπορούσε εύκολα να στήσει ένας απλός ξυλουργός ή μάστορας του χωριού, και ο οποίος αξιοποιούσε την ενέργεια των πολυάριθμων χειμάρρων και υδατοπτώσεων της χερσονήσου, που συχνά ξεραίνονταν το καλοκαίρι. Αντίθετα με την επένδυση σε κατακόρυφο νερόμυλο, η κατασκευή του οριζόντιου μύλου δεν απαιτούσε ούτε πολλές ειδικές γνώσεις ούτε άλλες μορφές κεφαλαίου. Οι απρόσφοροι άνεμοι των Βαλκανίων δεν ευνόησαν τη διάδοση των ανεμόμυλων, ο δε πρώτος ατμόμυλος της Σερβίας κατασκευάστηκε μόλις το 1855. Ενώ λοιπόν η οθωμανική ιδιοκτητική-εμπορευματική οικονομία παρέπαιε, η τεχνολογία προσαρμοζόταν γενικά στις ανάγκες της οικογενειακής οικονομίας. Η τελευταία με τη σειρά τη ήταν έτσι συγκροτημένη που δεν μπορούσε να μετασχηματιστεί από μόνη της, χωρίς τη συνδρομή ενός συνόλου περιστάσεων, οι οποίες θα επέτρεπαν αλλαγές στην κοινωνική δομή (ή τη δομή εξουσίας) και στη δομή του συστήματος».

126. Ο Tr. Stoianovich, «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 178, γράφει επίσης ότι η διεθνής ζήτηση των αγαθών της οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά το 1600 «δεν αυξήθηκε, γιατί τα προϊόντα της ήταν μερικές φορές ακριβότερα και συχνά ποιοτικά κατώτερα από τα αντίστοιχα του Νέου Κόσμου ή των περιοχών του Ινδικού Ωκεανού». Ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι στην οθωμανική κοινωνία (α) οι μέθοδοι παραγωγής των τεχνιτών βρίσκονταν κάτω από αυστηρό κρατικό έλεγχο, και (β) οι τιμές των προϊόντων εξαιτίας της μεγάλης διάδοσης που είχαν οι συναλλαγές με πίστωση επιβαρύνονταν «μ' ένα όχι ασήμαντο ποσό τόκου»· βλ. σχετικά Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 501 και 506. Ειδικότερα αναφορικά με τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος και τις συντεχνίες καθώς και στις αρνητικές συνέπειες που είχε η ύπαρξη και λειτουργία τους στην ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων και την εμφάνιση νέων μορφών παραγωγής αναφερόμαστε στην ενότητα 6.3 του παρόντος κεφαλαίου, όπου και σχετική επισήμανσή μας για την εξαίρεση από τις περιοριστικές πρακτικές των συντεχνιών σε ό,τι αφορούσε τις μεθόδους

ώστε να μπορούν να ανταγωνίζονται με επιτυχία τα βιομηχανικά προϊόντα των αναπτυγμένων οικονομιών. Στη βάση δε αυτή δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι όταν μετά το 1815 στην ευρωπαϊκή αγορά, ιδιαίτερα την αγγλική, δημιουργήθηκαν συνθήκες ύφεσης και κρίσης με κύριό τους χαρακτηριστικό, όπως είδαμε, την πτώση των τιμών και τον περιορισμό του ποσοστού κέρδους που κράτησε αρκετά χρόνια, όλοι οι σημαντικοί χειροτεχνικοί και βιοτεχνικοί πυρήνες του ελλαδικού χώρου πού στηρίζονταν στο εμπόριο των μακρινών αποστάσεων καταστράφηκαν, λόγω του ανταγωνισμού που τους προκάλεσαν τα προϊόντα των κυρίαρχων οικονομιών και κυρίως της Αγγλίας, που κάτω από την πίεση της κρίσης που είχε ξεσπάσει στην αγγλική εσωτερική αγορά είχαν αρχίσει να κατακλύζουν τις ξένες αγορές και ιδιαίτερα αυτές που ήταν απροστάτευτες.

6. Σε ποιους όμως παράγοντες θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε τις βαθύτερες αιτίες που προσδιόρισαν τις καταστάσεις και τα φαινόμενα που μόλις αναλύσαμε και που με τη δράση τους οδήγησαν σε πλήρη αποσύνθεση την αμπελακιώτικη οικονομία παρά τον ιδιαίτερο δυναμισμό που έδειξε αυτή για μια ορισμένη περίοδο; Οι βαθύτερες αυτές αιτίες κατά τη γνώμη μας πρέπει κυρίως να αναζητηθούν στα εμπόδια και τις αναστολές που δημιουργούσαν:

6.1. Οι δοσιματικού τύπου μηχανισμοί απόσπασης και διανομής του πλεονάσματος καθώς και οι διαδικασίες αναπαραγωγής και εξέλιξης της οθωμανικής κοινωνίας[127], στους οποίους το κράτος και οι κοινότητες[128], που αποτελούσαν θεμελιακό δομικό και

της παραγωγής καθώς και τις παραγόμενες και τις πωλούμενες ποσότητες των μελών των συντεχνιών που παρήγαγαν για τις εξωτερικές αγορές και γενικότερα το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων. Σχετικά βλ. και N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 233-234.

127. Βλ. την ανάλυσή μας αναφορικά με τον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό και την εξέλιξή του σε: Μέρος Πρώτο, κεφάλαιο Ι και Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο Ι. Επίσης βλ. Σεραφ. Μάξιμος, «Η αυγή...», ό.π., σελ. 19, όπου τονίζει ότι «ο ασιατοφεουδαρχικός χαρακτήρας της οικονομίας και το όλο δεσποτικό σύστημα που χάρις σ' αυτό κυριαρχούσε ο κατακτητής, ήτανε σταθερά εμπόδια για μια οικονομική πρόοδο», όπως και Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 525, σημ. 2.

128. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον ανασταλτικό ρόλο που διαδραμάτιζε η κοινότητα στην ανάπτυξη και τη λειτουργία της αγοράς καθώς και στη διαδικασία της συσσώρευσης ο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 262, υποστηρίζει ότι η κοινότητα ασκούσε μια παρεμβατική πολιτική στον τομέα της οικονομίας, που εκτεινόταν από την προμήθεια και τη διακίνηση των αγαθών ως τη διαμόρφωση των τιμών και τις εργασιακές σχέσεις με αποτέλεσμα οι παρεμβά-

λειτουργικό του στοιχείο, διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο παρεμποδίζοντας, εκτός από λίγες περιπτώσεις, τη διοχέτευση του πλεονάσματος που συγκεντρωνόταν σε βιοτεχνικές-βιομηχανικές τοποθετήσεις[129].

Στο βαθμό, μάλιστα, που η εκμετάλλευση του πληθυσμού εντεινόταν και το αποσπούμενο πλεόνασμα αναλωνόταν όλο και περισσότερο σε είδη πολυτελείας ή αποθησαυριζόταν ή τοποθετούνταν στη γη, οι «ασιατοφεουδαλικές» σχέσεις έτειναν προς την απρόσκοπτη αναπαραγωγή τους, αφού παρεμποδιζόταν τόσο η παραγωγική αξιοποίηση του συσσωρευόμενου πλούτου όσο και η σύσταση και διεύρυνση της αγοράς. Ιδιαίτερα δε με την καθιέρωση στα τέλη του ΙΖ' αιώνα του θεσμού της ισόβιας εκμίσθωσης των προσόδων, δεν δόθηκε μόνο η δυνατότητα στο κράτος να βρει ένα αποτελεσματικότερο τρόπο χρηματοδότησης του ελλείμματος του προϋπολογισμού του, που είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις εξαιτίας των μακροχρόνιων πολέμων, αλλά και παρεμποδίστηκε ακόμη περισσότερο η επικράτηση συνθηκών και όρων που ενίσχυαν κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα συσσωρεύσεις και μετασχηματισμούς. Αντίθετα με την καθιέρωση του συστήματος της ισόβιας εκμίσθωσης των προσόδων είχαμε ενίσχυση των τάσεων «φεουδαρχοποίησης» του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού[130].

σεις αυτές να επιδρούν αρνητικά στην ανταγωνιστική λειτουργία της αγοράς. Παρεμβάσεις που δεν αποσκοπούσαν μόνο στο να προφυλάξουν τα ασθενέστερα στρώματα από τους κερδοσκόπους, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, αλλά στο να εξασφαλίζουν πρωταρχικά την ομαλή αναπαραγωγή των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών σχέσεων που κατοχύρωναν το πέρασμα του πλεονάσματος στο κράτος με τη διαμεσολάβηση των προυχόντων. Αναπαραγωγή που μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο μια αλλαγή στον τρόπο πραγματοποίησης της συσσώρευσης και τη λειτουργία της αγοράς. Σοβαρό επίσης ρόλο στην παρεμπόδιση της οικονομικής ανάπτυξης της οθωμανικής αυτοκρατορίας έπαιζε όπως αναφέρει και ο Tr. Stoianovich, «Οι αγρότες και οι γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και το οθωμανικό κράτος...», ό.π., σελ. 179, η ικανότητα των προυχόντων να επεκτείνουν τη δική τους εξουσία. Εξουσία που τους έδινε τα μέσα να αυξάνουν την περιουσία τους με αποτέλεσμα, αποκτώντας γη και αυξάνοντας τα πλούτη τους, να γίνονται και πρωταγωνιστές ενός νέου συστήματος δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, ενώ αρχικά περιοριζόντουσαν σ' ένα de facto δικαίωμα διατήρησης και επέκτασης των απαιτήσεών τους σε προσόδους.

129. Σχετικά ο N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 281, γράφει ότι: «Η εξέταση ορισμένων στιγμών της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης μεγάλου μέρους της Βαλκανικής χερσονήσου μας δείχνει οτι οι συγκεντρωμένες βιοτεχνίες, τα εργοστάσια, δεν αναπτύχθηκαν σ' αυτή τη χώρα, παρά την ύπαρξη οικονομικών προϋποθέσεων ευνοϊκών για τις προωθημένες εμπορευματοχρηματικές σχέσεις. Το κύριο εμπόδιο όπου προσέκρουσε η οικονομική πρόοδος ήταν το ίδιο το οθωμανικό κράτος, που ενσάρκωνε τον πιο οπισθοδρομικό φεουδαλισμό».

130. Σχετικά βλ. την ανάλυσή μας σε Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 1.3.

6.2. Οι δραστηριότητες των κυρίαρχων οικονομιών που είχαν αρχίσει από καιρό να αλώνουν τον οθωμανικό χώρο μέσα από τις

Επίσης αναφορικά με το σύστημα της ισόβιας εκμίσθωσης των προσόδων βλ. τη συγκεκριμένη όσο και περιεκτική ανάλυση που κάνει ο M. Genç, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων...», ό.π., σελ. 281-284, όπου τονίζει: «Το σύστημα, που ονομάστηκε Μαλικιανέ στην οθωμανική φιλολογία, ήταν μια ειδική μορφή του συστήματος Ιλτιζάμ με την μεγαλύτερη δυνατή διάρκεια: την ισόβια. Τα ισόβια δικαιώματα σε εκμισθούμενες φορολογικές προσόδους, ενώ εξακολουθούσαν να αποτελούν αντικείμενο πλειστηριασμού όπως στο σύστημα Ιλτιζάμ, διέφεραν από το τελευταίο στο ακόλουθο σημείο: στο κανονικό σύστημα Ιλτιζάμ, ο πλειστηριασμός αφορούσε το ύψος της ετήσιας δόσης προσόδων στο Θησαυροφυλάκιο. Στο νέο σύστημα όμως, οι ετήσιες δόσεις ήταν καθορισμένες από το Θησαυροφυλάκιο και δεν ετίθετο ζήτημα αύξησης ή ελάττωσής τους κατά τον πλειστηριασμό. Ο πλειστηριασμός αφορούσε τώρα τον καθορισμό του εφάπαξ αρχικού ποσού που έπρεπε να πληρώσει ο εκμισθωτής προσόδων για να αποκτήσει το δικαίωμα της ισόβιας κατοχής της προσόδου, της οποίας οι ετήσιες δόσεις, όπως είπαμε, ήταν σταθερές και προκαθορισμένες. Αυτό το αρχικό ποσό, ονομαζόμενο "Μουασελέ" στην οθωμανική δημοσιονομική ορολογία, αντιστοιχούσε στην τρέχουσα αξία των κερδών που θα μπορούσε να αποκτήσει ο κάτοχος του Μαλικιανέ από την εκπλειστηριαζόμενη πηγή προσόδου κατά την υπόλοιπη ζωή του». Οι υποψήφιοι αγοραστές υποβοηθούμενοι και από τις οθωμανικές αρχές είχαν τον τρόπο να κάνουν με αρκετή ακρίβεια τις εκτιμήσεις που αφορούσαν την ετήσια απόδοση της φορολογήσιμης πηγής, το ποσοστό του εσόδου που έπρεπε να πληρωθεί ως ετήσια δόση στο κράτος, το ύψος των καθαρών κερδών κ.λπ. «Το συνολικό ποσό του Μουασελέ, που πληρωνόταν με αντάλλαγμα ισόβιο δικαίωμα πάνω στο ετήσιο καθαρό έσοδο της φορολογούμενης πηγής (Μουκατάα), καθοριζόταν μέσα από την ανταγωνιστική προσφορά εμών από τους υποψήφιους αγοραστές. Το Θησαυροφυλάκιο καθόριζε αρχικά ένα ελάχιστο όριο που κυμαινόταν από το διπλάσιο ως το οκταπλάσιο του ετήσιου καθαρού μισθώματος». Η πώληση του δικαιώματος στην ισόβια εκμίσθωση της προσόδου γινόταν με ειδική πράξη (defterdarlik). «Όλες οι προσφορές καταγράφονταν σ' ένα "defter" που ήταν ανοικτό στο κοινό και η πώληση του αξιώματος γινόταν σ' εκείνον που είχε κάνει την υψηλότερη προσφορά. Κατά την πληρωμή του συνολικού ποσού του Μουασελέ, δινόταν στον νέο κάτοχο του Μαλικιανέ (...) ένα μπεράτι, που περιέγραφε με σαφήνεια όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Είχε το δικαίωμα να διαχειρίζεται την πρόσοδό του (τον Μουκατάα του) όπως ήθελε ή να τον πουλήσει σε κάποιον άλλο, αρκεί να τηρούσε τους κανονισμούς. Με εξαίρεση τον καδή, κανείς αξιωματούχος του κράτους δεν είχε δικαίωμα να ελέγχει ή να παρεμβαίνει στις δραστηριότητες του (...) κατόχου». Έτσι ο κάτοχος του Μαλικιανέ με δεδομένο ότι η εκμετάλλευση του μουκατάα θα του ανήκε κατά την υπόλοιπη ζωή του έπαιρνε όλα εκείνα τα μέτρα που μπορούσαν να βελτιώσουν τη φορολογική πηγή αυξάνοντας το εισόδημά του. Το σύστημα αυτό εκτός από τις θετικές επιπτώσεις που είχε, μάλλον αρχικά, σε ό,τι αφορά τη δημοσιονομική κατάσταση του οθωμανικού κράτους ταυτόχρονα έδινε τη δυνατότητα σε μόνιμη βάση σε στοιχεία που προερχόντουσαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία από τη στρατιωτική, γραφειοκρατική και νομικοθρησκευτική ομάδα της κυρίαρχης τάξης να ιδιοποιούνται σταθερά πια σημαντικά ποσά που στο συντριπτικό τους μέρος το ανάλωναν σε αγαθά πολυτελείας και σε μια πολυδάπανη και μεγαλόπρεπη ζωή καθώς και σε τοποθετήσεις αργότερα στη γη ενισχύοντας έτσι τη διαδικασία φεουδαρχοποίησης της οθωμανικής κοινωνίας. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι ο κάτοχος του Μαλικιανέ με την απόλυτη σχεδόν εξουσία που διέθετε στη δημοσιονομική και οικονομική διαχείρηση

σχέσεις άνισης ανταλλαγής[131] που καθιέρωναν οι διομολογήσεις[132].

6.3. Οι περιορισμοί τους οποίους έθεταν οι συντεχνιακοί θεσμοί[133] που με τον εξισορροπητικό τους ρόλο[134] και τη στενή ε-

---

του μουκατάα του, με μόνη εξαίρεση το δικαστικό έλεγχο, μπορούσε να εντείνει την εκμετάλλευση της φορολογούμενης πηγής που του είχε πλέον δοθεί σε ισόβια βάση σε τέτοιο βαθμό ώστε να του αποδίδει υψηλότερη πρόσοδο από εκείνη που αρχικά είχε εκτιμηθεί. Χάρη δε και στη δυνατότητα αυτή που άφηνε η καθιέρωση του νέου συστήματος εκμετάλλευσης των προσόδων περιοριζόντουσαν ακόμη περισσότερο τα περιθώρια διεύρυνσης της απορροφητικής ικανότητας των αγορών της οθωμανικής κοινωνίας με την ένταση της εκμετάλλευσης του πληθυσμού καθώς και τα περιθώρια παραγωγικής αξιοποίησης του συσσωρευόμενου από ιδιώτες σημαντικού πλούτου. Έτσι στις συνθήκες αυτές όπως γράφει ο S. Divitçioğlou, «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας...», ό.π., σελ. 121, δεν είναι τυχαίο ότι «ο συγκεντρωμένος πλούτος από την εκμεταλλεύτρια τάξη δε χρησίμευε σε τίποτε άλλο παρά στην αγορά προϊόντων πολυτελείας ξένης προέλευσης» με αποτέλεσμα σημανικό τμήμα του πλεονάσματος να καταλήγει στις κυρίαρχες οικονομίες, που μέσα από τις σχέσεις άνισης ανταλλαγής που είχαν καθιερωθεί από τις διομολοήσεις αποκόμιζαν μεγάλα κέρδη.

131. Σημαντικό ρόλο την περίοδο αυτή στην απόκτηση μεγάλων κερδών από τις κυρίαρχες οικονομίες, εκτός από τις πρακτικές που είχαν καθιερωθεί κατά την μερκαντιλιστική περίοδο και που στηριζόντουσαν κυρίως στις μονοπωλιακές πρακτικές του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων, αρχίζει να παίζει και η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων που αντανακλούσε όλο και περισσότερο το νέο καταμερισμό της εργασίας που διαμορφωνόταν στη βάση της συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς κάτω από την κυριαρχία των κεφαλαιοκρατικών χωρών που έχοντας αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις παρήγαγαν προϊόντα τυποποιημένα και με χαμηλό κόστος. Σχετικά με τα θέματα αυτά βλ. επίσης Chr. Palloix, «Impérialisme et mode de production capitaliste», ό.π., σελ. 180-182 και S. Amin, «Le développement inégal», ό.π., σελ. 56.

132. Βλ. Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 3.2.5. Επίσης βλ.: N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 214-215. — Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 146 και 172. — Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. *504*, *506-509* και *511-512*. — Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. *Β'*, ό.π., σελ. 350 και 352, όπου γράφει χαρακτηριστικά ότι οι αγγλικοί εμπορικοί οίκοι στην Τουρκία ήταν πάμπλουτοι και ότι «γενικά η Ελλάδα αποτελούσε μια παραδεισιακή αποικία όπου μπορούσαν οι Γάλλοι να αποχτήσουν τεράστιες περιουσίες σε μικρό χρονικό διάστημα». — Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 274, όπου παρατηρεί ότι «το καθεστώς των διομολογήσεων παρείχε στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό ένα μόνιμο μέσο οικονομικής διείσδυσης, ολοένα και αποτελεσματικότερης», που αποτέλεσε «προανάκρουσμα της επεκτατικής τάσης των καπιταλιστικών δυνάμεων, που αργότερα πήρε τη μορφή του γενικού αποικισμού». Ακόμη θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι τα πλεονεκτήματα που εξασφάλιζε το καθεστώς των διομολογήσεων στις μεγάλες εμποροβιομηχανικές χώρες της εποχής αποτέλεσαν μια από τις πηγές που τροφοδότησαν τη διαδικασία πραγματοποίησης της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου στις χώρες αυτές ενώ αντίθετα αποστερούσε την οθωμανική οικονομία από σημαντικές ποσότητες πλεονάσματος επιδεινώνοντας ταυτόχρονα τους όρους ζωής του εκμεταλλευόμενου πληθυσμού και κυρίως των αγροτών.

133. Βλ. σχετικά τις αναφορές μας σε: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 4 και Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ και ΙΙΙ, ενότητες 6.4, σημ. 166 και 2.2, σημ. 193

αντίστοιχα. Επίσης βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», τομ. Β', σελ. 357-363, όπου γράφει: «Μέσα στην κάπως προηγμένη πολιτιστικά κοινότητα, μέσα στην μεγάλη ομάδα, διακρίνουμε και μικρότερες ομάδες, τις ενώσεις των βιοτεχνών, που συνδέονται μεταξύ τους με τα στενά συμφέροντα του επαγγέλματός τους και οι οποίοι συσπειρώνονται στα λεγόμενα *ρουφέτια* ή *ισνάφια* (...). Οι Έλληνες, Τούρκοι, Εβραίοι και Αρμένιοι έχουν χωριστά ρουφέτια μόνον όπου τα ρουφέτια αυτά συγκροτούνται αποκλειστικά από μέλη μιας εθνότητας. Αλλιώς είναι μεικτά (...). Στα χρόνια αυτά της σκλαβιάς (...) απαλλαγμένες τώρα οι συντεχνίες από τον στενό έλεγχο του κράτους, όπως ήταν κατά τη βυζαντινή περίοδο, και ευνοημένες από την βαθμιαία οικονομική άνοδο, βρίσκουν απόλυτη σχεδόν ελευθερία και πρόσφορο το έδαφος προς εξέλιξη. Η ατομική πρωτοβουλία βρίσκει διέξοδο, αλλά δεν είναι ανεξέλεγκτη· περιορίζεται μέσα στα πλαίσια της σωματειακής και κοινοτικής οργάνωσης με πλήθος ειδικών διατάξεων. Δεν υπάρχει δηλαδή ανταγωνισμός, αλλ' απεναντίας έλεγχος του καθενός από την ομάδα. Τον έλεγχο αυτό τον διευκολύνει οπωσδήποτε και το ότι τα διάφορα εργαστήρια βρίσκονται όλα μαζί —κατά πανάρχαια παράδοση— σ' ένα σημείο της πόλης ή της κωμόπολης (...). Μέλη των ρουφετιών ήταν μόνον οι *μαστόροι*, αυτοί δηλαδή που είχαν τα εργαστήρια. Δίπλα στον μάστορα εργαζόταν με καθορισμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις —κατά παμπάλαιες άγραφες συνήθειες— ο *κάλφας* (βοηθός) και το *κοπέλλι, μαθητούδι* ή *τσιράκι*. Επικεφαλής του ρουφετιού ήταν ο *πρωτομάστορας* (πρωτομαΐστωρ) που εκλεγόταν με μυστική ή φανερή ψηφοφορία από τα μέλη της γενικής συνέλευσης των μαστόρων. Ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη των στοιχείων των σχετικών με την οργάνωση και τη διοίκηση του κάθε ρουφετιού (...). Οι ιδιομορφίες τους κατά ρουφέτι και από τόπο σε τόπο αποτελούν ένα άγραφο κώδικα συνηθειών και διατάξεων, οι οποίες κάποτε, ιδίως, κατά τους τελευταίους αιώνες, αποκρυσταλλώνονται σε γραπτή μορφή, σ' ένα συμφωνητικό». — Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., ιδιαίτερα σελ. 18-19, όπου και βιβλιογραφικές παραπομπές που παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον. — «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Τόμ. ΙΑ', ό.π., λήμα «εσνάφι», σελ. 637-638. — N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 111-128, όπου μεταξύ άλλων τονίζει ότι: Τα «εσνάφια» αποτελούσαν έναν από τους πιο ουσιαστικούς κρίκους της κοινωνικής οργάνωσης των οθωμανικών πόλεων και κατέχανε μια ιδιαίτερα σημαντική θέση στην οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο συντεχνιακός θεσμός δεν διαμορφώθηκε ταυτόχρονα με τη συγκρότηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι συντεχνιακές οργανώσεις εμφανίστηκαν λίγο αργότερα. Οι γνώσεις μας γι' αυτές κυρίως για το ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα είναι πολύ γενικές. Ειδικότερα δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τις συντεχνίες την περίοδο της παρακμής της βυζαντικής αυτοκρατορίας καθώς και για το βαθμό διάδοσής τους στο βαλκανικό χώρο. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι το αρχαιότερο ντοκουμέντο που έχει βρεθεί και αναφέρεται στα Βαλκάνια είναι του 1657. Ο αλβανός ιστορικός Z. Shkoda στηριζόμενος σε δεδομένα που αφορούν τα αλβανικά εδάφη υποστήριξε πρόσφατα ότι τα «εσνάφια» εμφανίστηκαν στο βαλκανικό χώρο στη διάρκεια του ΙΣΤ' αιώνα ενώ στη διάρκεια του ΙΖ' παρουσιάστηκαν οι συντεχνιακοί κανονισμοί και «καταστατικά». Αντίθετα οι βούλγαροι ιστορικοί ανεξάρτητα από τις διαφορές τους σε ό,τι αφορά το ιδιαίτερο σημαντικό θέμα της καταγωγής των «εσναφιών» θεωρούν ως ορόσημο το φιρμάνι του σουλτάνου Μουράτ ΙΙΙ που εκδόθηκε το 1772. Πάντως, όπως γράφει ο N. Todorov, οι οθωμανικοί κρατικοί θεσμοί και οι κοινωνικοοικονομικές οργανώσεις της οθωμα-

νικής αυτοκρατορίας —τα «εσνάφια» κυρίως— δεν αποτελούσαν αντίγραφο ούτε των βυζαντινών θεσμών ούτε όμως και των θεσμών των άλλων μουσουλμανικών κρατών· αλλά μια σύνθεση από διάφορες επιδράσεις που άρχισαν να παίρνουν σάρκα και οστά στη Μικρά Ασία και απόκτησαν την οριστική τους φυσιογνωμία την επαύριο της κατάκτησης της βαλκανικής χερσονήσου. Τέλος οι συντεχνιακοί κανονισμοί επεκτείνονταν και έξω από τα όρια των αστικών συγκεντρώσεων με αποτέλεσμα οι δικαιοδοσίες τους να καλύπτουν σημαντικό σε έκταση χώρο. Θα πρέπει όμως να υπογραμμιστεί, γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία για το θέμα μας και το οποίο έχουμε επισημάνει, ότι οι συντεχνιακοί κανονισμοί που ελέγχανε και περιορίζανε την παραγωγή και τις πωλήσεις στις εσωτερικές αγορές της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ίσχυαν για την παραγωγή και το εμπόριο που προοριζόταν για τις εξωτερικές αγορές· πράγμα που έδινε τη δυνατότητα στους τεχνίτες και τους εμπόρους που εργαζόντουσαν γι' αυτές να αποκομίζουν σημαντικά κέρδη. Σχετικά βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 233 και 234.

134. Σχετικά βλ. επίσης: Σπ. Ασδραχάς, «Οι συντεχνίες στην Τουρκοκρατία», στο «Ζητήματα ιστορίας», ό.π., σελ. 97-115, όπου, σελ. 98, αναφέρει: «Το παιχνίδι των οικονομικών ισορροπιών εκδηλώνεται σε διάφορες περιοριστικές λειτουργίες των συντεχνιών, λειτουργίες που έχουν ως σκοπό: τον έλεγχο της κάθετης κινητικότητας στο εσωτερικό κάθε βιοτεχνικού τομέα· τον καθορισμό του κόστους παραγωγής σε κάθε φάση επεξεργασίας του βιοτεχνικού προϊόντος· την κατανομή των αγορών· τον έλεγχο των πηγών εφοδιασμού σε πρώτες ύλες· τον καθορισμό, σε συνεργασία με τους εκπροσώπους της κρατικής και κοινοτικής εξουσίας, των μέγιστων τιμών στην τοπική αγορά· τη διατήρηση των παραδοσιακών μεθόδων στην κατασκευή των προϊόντων». — G. Baer, «Οι λειτουργίες των συντεχνιών», ό.π., σελ. 576-596, όπου γίνεται διεξοδική αναφορά στις διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των συντεχνιών. Και συγκεκριμένα σχετικά με: Τη λειτουρία των συντεχνιών ως μέσου διοικητικής σύνδεσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον αστικό πληθυσμό (σελ. 580-581)· τη φορολογική λειτουργία των συντεχνιών όπου επισημαίνεται ότι μια «από τις πιο εντυπωσιακές διαφορές ανάμεσα στις δραστηριότητες των τουρκικών και των αιγυπτιακών συντεχνιών ήταν η απουσία από τις πρώτες φορολογικών λειτουργιών (...). το συμπέρασμα αυτό πρέπει να περιοριστεί κάπως από μερικές πληροφορίες που αναφέρονται στις αρχές του ΙΘ' αιώνα» (σελ. 581)· τον έλεγχο από τις συντεχνίες των μέτρων και σταθμών καθώς και της ποιότητας των προϊόντων που κατασκεύαζαν ή πουλούσαν οι τεχνίτες και οι έμποροι και όπου επισημαίνεται ότι στην Τουρκία ο έλεγχος αυτός «αποτελούσε περισσότερο αρμοδιότητα της κυβερνητικής εξουσίας η οποία χρησιμοποιούσε το συντεχνιακό σύστημα σαν όργανο για την επιτήρηση της εφαρμογής των οδηγιών της γι' αυτό το θέμα» (σελ. 582-583)· τη λειτουργία των συντεχνιών στον καθορισμό των τιμών και των ημερομισθίων όπου αναφέρεται ότι «ο καθορισμός ανώτατων ορίων τιμών (narch) υπήρξε πάντοτε προνομία των αρχών και όχι των συντεχνιών» όπως και ότι «οι διατάξεις που καθόριζαν ημερομισθιακές κλίμακες εκδίδονταν επείσης από την κυβέρνηση», ενώ ο ρόλος των συντεχνιών ήταν περισσότερο έμμεσος (σελ. 583-584)· την παροχή υπηρεσιών και εργασίας στην κυβέρνηση ιδιαίτερα σε καιρό πολέμου (σελ. 584)· τη λειτουργία της προμήθειας ορισμένων αγαθών στις οθωμανικές αρχές καθώς και την αγορά πρώτων υλών και τη δίκαιη κατανομή τους σε κάθε μάστορα (σελ. 584-586)· τις δικαστικές και διαιτητικές λειτουργίες των συντεχνιών (σελ. 586)· το ρόλο των συντεχνιών στην ύπαρξη ταμείου

ξάρτησή τους από τις κρατικές λειτουργίες[135] εμπόδιζαν την επέκταση και τον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού μηχανισμού της οθωμανικής κοινωνίας[136].

προνοίας κ.λπ. (σελ. 587)· τις κοινωνικές λειτουργίες όπου τονίζεται ότι «οι τουρκικές συντεχνίες, εκτός από το ότι είχαν διοικητικές και οικονομικές λειτουργίες, αποτελούσαν επίσης κοινωνικές μονάδες και είναι πολύ πιθανόν ότι ανάμεσα στα μέλη τους είχε αναπτυχθεί ένα αίσθημα αφοσίωσης, ορισμένο esprit de corps» (σέλ. 588). — Αναφορικά με το θέμα της κοινωνικής λειτουργία των συντεχνιών ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 54, γράφει: «Οι επικεφαλής των επαγγελματικών συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη παίρνουν μέρος απ' τα μέσα του ιη' αι. στην εκλογή του Πατριάρχη και στη διοίκηση της Εκκλησίας. Σε ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα στη Βόρεια Ελλάδα, οι συντεχνίες μαζί με την Εκκλησία έχουν στα χέρια τους τη διοίκηση των κοινοτήτων».

135. Βλ. επίσης Η. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 505-506, όπου αναφέρει ότι: «Μπορεί πραγματικά να πει κανείς ότι από οικονομικο-κοινωνική άποψη, το κύριο χαρακτηριστικό του κράτους της Εγγύς Ανατολής ήταν ότι στηριζόταν βασικά στον οργανισμό των συντεχνιών». Πιο συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά τις σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στις συντεχνίες και το κράτος στις συνθήκες του οθωμανικού κοινωνκού σχηματισμού ο G. Baer, «Οι λειτουργίες των συντεχνιών», ό.π., σελ. 599 και 578, γράφει: «Επαγγελματικές οργανώσεις του αστικού πληθυσμού, έχοντας επικεφαλής έναν αρχηγό και αξιωματούχους εκλεγμένους μεταξύ των μελών τους, εμφανίστηκαν στην Τουρκία ανάμεσα στα τέλη του ΙΕ' και στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα. Κατά τη διάρκεια του ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα ήταν ενσωματωμένες σ' ένα καθολικό σύστημα, το οποίο λειτουργούσε ως διοικητικός σύνδεσμος ανάμεσα στην κυβέρνηση και τον αστικό πληθυσμό και εκπλήρωνε διάφορες οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες. Βασική προϋπόθεση για τη λειτουργία αυτού του συστήματος υπήρξε ο αποκλειστικός περιορισμός κάθε συντεχνίας στον επαγγελματικο της κλάδο ή σε κάποια υποδιαίρεσή του μέσα στα όρια μια ορισμένης κοινότητας (...). Η μελέτη των διαφόρων λειτουργιών που εκπλήρωναν οι τουρκικές συντεχνίες επί τρεις περίπου αιώνες, δείχνει καθαρά πως το συντεχνιακό σύστημα ήταν συνδεδεμένο με την κυβέρνηση. Ένας από τους κυριότερους λόγους ύπαρξής του ήταν να λειτουργήσει σαν ένα διοικητικός σύνδεσμος μεταξύ του κυβερνητικού θεσμικού πλαισίου και του αστικού πληθυσμού, καθώς και σαν μέσο επιτήρησης και ελέγχου αυτού του πληθυσμού από τους κυβερνήτες. Επιπλέον, τα περιθώρια δράσης που είχαν αφεθεί στις συντεχνίες ήταν μάλλον στενά ως προς την αυτόνομη εκπλήρωση αυτού του έργου. Οδηγίες σαν αυτές που αφορούσαν τον ποιοτικό έλεγχο των προϊόντων ή τις ημερομισθιακές κλίμακες εκδίδονταν από τις αρχές, και μόνο καθήκον των συντεχνιών ήταν να τις εκτελούν. Σε περιπτώσεις παραβίασης, οι ένοχοι τιμωρούνταν από τον καδή και όχι από τις συντεχνίες (...). Οι συντεχνίες διέφεραν σημαντικά σε ό,τι αφορά τη σχετική αυτονομία τους και τη διατήρηση των κοινωνικών παραδόσεων». Μια αρκετά σαφή εικόνα αναφορικά με τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στις συντεχνίες και την οθωμανική εξουσία έχουμε όταν εξετάζουμε τις μονοπωλιακές και περιοριστικές πρακτικές των συντεχνιών καθώς και τους τρόπους διασφάλισής τους από την κεντρική εξουσία. Σχετικά ο G. Baer, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών» στο «Οϊκονομική δομή των Βαλκανικών χωρών...», ό.π., σελ. 597-612 και ιδιαίτερα σελ. 599-603 και 605-608, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «Οι μονοπωλιακές και περιοριστικές πρακτικές ονομάζονταν basir ή inhisar (...). Περιλάβαιναν περιορισμούς που αφορούσαν τον αριθμό και το είδος των ανθρώπων στους οποίους επιτρεπόταν να εξασκήσουν μια τέχνη ή επάγγελμα, καθώς επίσης και πε-

6.4. Η αδυναμία πραγματοποίησης μέσα στις συνθήκες που διαμόρφωναν οι προηγούμενοι παράγοντες, τουλάχιστον με κάπως γρήγορους σχετικά ρυθμούς, της διαδικασίας της «πρωταρχικής

ριορισμούς πάνω στην παραγωγή και το εμπόριο (...). Θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως και ο περιορισμός του αριθμού των μαγαζιών και των ανθρώπων που απασχολούνταν σε μια τέχνη ή επάγγελμα και η απαγόρευση σε άτομα έξω από τις συντεχνίες να τις ανταγωνίζονται, επιβάλλονταν από την κυβέρνηση· αποτελούσαν μέρος ενός συντεχνιακού συστήματος, το οποίο διατηρούνταν και ελεγχόταν από τα πάνω και που εξυπηρετούσε τους σκοπούς του κράτους. Παρόμοιο είδος περιορισμών, οι οποίοι αποτελούσαν μέρος του τουρκικού συντεχνιακού συστήματος, ήταν ο περιορισμός της κάθε συντεχνίας στην παραγωγή και πώληση, ή πώληση ορισμένων μόνο προϊόντων (...). Τα μέλη μιας συντεχνίας (...) είχαν τα μαγαζιά τους συγκεντρωμένα σ' ένα δρόμο ή μια συνοικία (...). Προφανώς, πάντοτε γίνονταν απόπειρες να παραβιαστεί αυτός ο κανόνας, το λιγότερο από την αρχή του ΙΗ' αιώνα (...). Οι τέχνες και τα επαγγέλματα δεν περιορίζονταν μόνο σε ορισμένες περιοχές αλλά, συχνά και σε ορισμένες ομάδες ανθρώπων (...). Αν και υπήρχαν πάντα μικτές συντεχνίες, γενικά οι συντεχνίες περιορίζονταν στα άτομα μίας ορισμένης κοινότητας. Οι περισσότεροι από τους περιορισμούς (...) ελέγχονταν μ' ένα χαρακτηριστικό και αξιοπαρατήρητο θεσμό, το σύστημα του gedik (...που) σήμαινε το δικαίωμα να ασκεί κανείς μια τέχνη ή επάγγελμα (...). Το σύστημα των gedik επεδίωκε να ελέγχει όχι μόνο τον αριθμό των συνεχνιακών μελών, αλλά και την προέλευσή τους. Με το σκοπό να παραμένει μια τέχνη στις ίδιες οικογένειες για όσον καιρό γινόταν περισσότερο, ο γιος του κατόχου gedik είχε προτεραιότητα να το κληρονομήσει μετά το θάνατο του πατέρα του, αλλά μόνο αν εκπλήρωνε κι όλες τις άλλες προϋποθέσεις που απαιτούνταν για να γίνει κανείς μάστορας σ' αυτή την τέχνη (...). Τα gedik που έμεναν ελεύθερα έπρεπε να παραχωρούνται στους çirak (μαθητευόμενους) και στους kalfa (ημερομίσθιους εργάτες) της συντεχνίας, και ποτέ σε κάποιον έξω απ' αυτήν (...). Το σύστημα των gedik, όσο και όλοι σχεδόν οι άλλοι περιορισμοί (...) όχι μόνο επικυρώνονταν από την κυβέρνηση αλλά έπαιρναν και τη μορφή κυβερνητικών διαταγών (...). Έτσι τα μονοπώλια και οι περιορισμοί αποτελούσαν μέρος ενός συστήματος για το οποίο ενδιαφερόταν η εξουσία από διοικητικούς και οικονομικούς λόγους». — Αναφορικά με το θέμα των σχέσεων που υπήρχαν ανάμεσα στις συντεχνίες και την κεντρική εξουσία ο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 121-122, γράφει ότι κάθε φορά που αναφυόταν κάποιο πρόβλημα οι τεχνίτες της Σόφιας απευθυνόντουσαν στην κεντρική εξουσία· γεγονός που καταδείχνει ότι η ζωή των συντεχνιών εδραζόταν σε κανόνες που είχε επεξεργαστεί η κεντρική εξουσία και που την εφαρμογή τους στην πράξη την παρακολουθούσε συστηματικά. Επίσης για τους παραβάτες των συντεχνιακών κανονισμών προβλεπόντουσαν μεγάλα πρόστιμα και άλλες ποινές· βλ. στο ίδιο, σελ. 121 και 232, σημ. 115. — Ακόμη βλ. H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 501.

136. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η ύπαρξη τοπικών αυτόνομων αγορών στα πλαίσια της οθωμανικής κοινωνίας που οφειλόντουσαν, εκτός από τους παράγοντες που αναφέραμε αλλού, και στις μονοπωλιακές και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών, αποτελούσε αποφασιστικής σημασίας παράγοντα που επιδρούσε αρνητικά στη διεύρυνση και τον εκσυγχρονισμό του οθωμανικού παραγωγικού μηχανισμού. Σχετικά βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 270, όπου συσχετίζει την ύπαρξη αυτόνομων τοπικών αγορών στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού με το θεσμό και τη λειτουργία των συντεχνιών. Επίσης ο H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π.,

συσσώρευσης» στον ελλαδικό όπως και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.

Ειδικότερα ως προς τον τελευταίο αυτόν παράγοντα θα θέλαμε να τονίσουμε ότι όπως είναι γνωστό το κύριο χαρακτηριστικό και ταυτόχρονα το αποτέλεσμα της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι ο αποχωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής του. Η *ιστορική* διαδικασία μέσα από την οποία πραγματοποιείται ο αποχωρισμός αυτός αποτελεί την ουσία της πρωταρχικής συσσώρευσης που επιτάχυνε την εμφάνιση και ταυτόχρονα δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη σταθεροποίηση και τη μετατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε κυρίαρχο. Μέσα ακριβώς από αυτήν την *ιστορική* διαδικασία που αποτελεί την προϊστορία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, τα μέσα παραγωγής και συντήρησης της κοινωνίας μετατρέπονται σε κεφάλαιο. Και από τη στιγμή που η νέα αυτή μορφή παραγωγής αρχίζει να κυριαρχεί δεν διατηρεί μόνο το χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και συντήρησής του, αλλά τον αναπαράγει σε μια διευρυνόμενη συνεχώς κλίμακα[137].

σελ. 505, γράφει: «Στις πόλεις της Εγγύς Ανατολής, η παραγωγή και η κατανομή εξαρτιόνταν τελικά από το σύστημα των συντεχνιών. Αν αφήσουμε στην άκρη τις λίγες μεγάλες πόλεις που παράγανε για τις μακρινές αγορές, βρίσκουμε ότι οι υπόλοιπες εξαρτιόνταν από μια μέθοδο παραγωγής οργανωμένη για να προμηθεύσει μόνο τη διπλανή περιοχή, δηλαδή μια ξεκάθαρα καθορισμένη και περιορισμένη αγορά, και αυτές οι πόλεις λόγω των δυσκολιών επικοινωνίας εξαρτιόνταν για τις πρώτες ύλες των βιομηχανιών τους από μια παρόμοια καθορισμένη και περιορισμένη περιοχή». Άλλωστε αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν το ότι, όπως αναφέρει ο H. Inalcik, στο ίδιο, όταν «ένας συντεχνίτης γινόταν πάρα πολύ πλούσιος, οι συνάδελφοί του τον έδιωχναν απ' τη συντεχνία και τον μεταχειρίζονταν σαν "έμπορο"· πρακτική που αποσκοπούσε στο να εμποδίζει τα μέλη των συντεχνιών να αναστατώνουν την αγορά με το μεγάλωμα της επιχείρησής τους». Έτσι δεν είναι τυχαίο ασφαλώς ότι οι νέες εμπορικές και παραγωγικές ομάδες που διαμορφωνόντουσαν στους κόλπους της οθωμανικής αυτοκρατορίας προσκρούανε στην αντίθεση και τα εμπόδια που τους προκαλούσαν οι παραδοσιακοί έμποροι και πρωτομάστοροι επικαλούμενοι τους συντεχνιακούς κανονισμούς και για την τήρηση των οποίων επαγρυπνούσε η κεντρική εξουσία.

137. Για το θέμα της πρωταρχικής συσσώρευσης βλ. κυρίως: K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 116-117, 141-146, 151-152, 159-161, όπου, σελ. 160-161, αναφέρει: «Αν (από τη μια μεριά) έχουμε δει ότι η μεταμόρφωση του χρήματος σε κεφάλαιο προϋποθέτει μιαν ιστορική διαδικασία που να έχει αποχωρήσει τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας και να τις έχει κάνει αυτόνομες μπροστά, και ενάντια, στον εργαζόμενο — από την άλλη μεριά το αποτέλεσμα του κεφάλαιου, άπαξ κι αυτό έχει εμφανιστεί, και το αποτέλεσμα της διαδικασίας του, είναι το να υποτάσσει κάθε παραγωγή, και να επιτείνει και αποτελειώνει παντού τη διάσταση ανάμεσα στην εργασία και στην ιδιοχτησία, ανάμεσα στην εργασία και στις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας (...). Το κεφάλαιο γρήγορα αυτοσυγκροτείται σε μια εσωτερική αγορά καταστρέφοντας όλες τις δευτερεύουσες αγροτικές τεχνουρ-

Με βάση μια τέτοια τοποθέτηση γίνεται σαφές ότι στον ελλαδικό χώρο όπου από τα μέσα κυρίως του ΙΗ' αιώνα παρουσιά-

γικές δραστηριότητες, επομένως γνέθοντας και υφαίνοντας για όλο τον κόσμο, ντύνοντας όλο τον κόσμο, κλπ., με δυο λόγια δίνοντας τη μορφή των ανταλλαχτικών αξιών σε εμπορεύματα που άλλοτε φτιάχνονταν σαν αξίες άμεσης χρήσης· μια διαδικασία που προκύπτει αυτοματικά από το διαχωρισμό των εργαζόμενων από το έδαφος και της ιδιοχτησίας από τις συνθήκες παραγωγής (...). *Η παραγωγή κεφαλαιοκρατών και μισθωτών εργαζόμενων είναι λοιπόν ένα από τα κύρια προϊόντα της διαδικασίας δια της οποίας αξιοποιείται το κεφάλαιο*». — K. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τομ. Ι, ό.π., κυρίως σελ. 738-741, 758, 760-761, 767, 775-777, 785-786. — H. K. Takahashi, «Contribution à la discussion», στο «Du féodalisme au capitalisme...», Τ. Ι, σελ. 95-139 και ιδιαίτερα σελ. 101, 109, 112-118, 123-139, όπως και τις υποσημειώσεις 56 και 62 στις σελ. 126 και 132 που παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ειδικότερα ο Takahashi στο ίδιο, σελ. 98 και 101 αναφέρει: «Το ζήτημα της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό δεν είναι μονάχα ένα πρόβλημα μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών θεσμών. Το θεμελιώδες πρόβλημα εδράζεται στην αλλαγή της κοινωνικής μορφής ύπαρξης της εργατικής δύναμης (...). Το βασικό χαρακτηριστικό του περάσματος από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό είναι: Η αλλαγή της κοινωνικής μορφής ύπαρξης της εργατικής δύναμης που πραγματοποιείται με τον αποχωρισμό των μέσων παραγωγής από τους άμεσους παραγωγούς· η αλλαγή στον κοινωνικό τρόπο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (...)». — M. Dobb, «Du féodalisme au capitalisme...», Τ. Ι, ό.π., σελ. 91, όπου τονίζει ότι η ουσία της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου δεν συνίσταται μονάχα στην απόκτηση ιδιαίτερης κατηγορίας πλούτου από τους κεφαλαιοκράτες αλλά κυρίως στην απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους. — Et. Balibar, «Lire le capital», Τ. ΙΙ, ό.π., σελ. 182-192. — Pierre Vilar, «La transition du féodalisme au capitalisme», στο «Sur le féodalisme», ό.π., σελ. 39-46 και ιδιαίτερα την επισήμανσή του, σελ. 40, για την απαλλοτρίωση-προλεταριοποίηση, δηλαδή το χωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής που αποτελεί και την ουσία της διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου όπως και, σελ. 45, για το ρόλο των πρώτων εθνικών κρατών στη διαδικασία αυτή. — Er. Hobsbawm, «Εισαγωγή», στο K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 60-65. —P. Sweeze, «Ο σύγχρονος καπιταλισμός...», ό.π., σελ. 157, όπου γράφει: «Η μετάβαση από τη χειροτεχνική παραγωγή στην καπιταλιστική μανουφακτούρα ήταν μέρος μιας θυελλώδους διαδικασίας που ο Marx την ονομάζει "πρωταρχική συσσώρευση". Σ' αυτήν διακρίνουμε δύο πλευρές: την απόσπαση ενός μεγάλου τμήματος εργαζομένων από τα μέσα της παραγωγής τους, και την εμφάνιση μιας ομάδας ατόμων με ρευστό πλούτο που θέλουν να τον επενδύσουν επικερδώς. Το ξερίζωμα αγροτών με τις περιφράξεις της γης και την απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων δημιούργησε το απαιτούμενο προλεταριάτο που δεν είχε γη, ενώ το εμπόριο και η λεηλασία —φουντώνοντας τρομαχτικά από τις γεωγραφικές ανακαλύψεις στα τέλη του δέκατου πέμπτου και τις αρχές του δέκα του έκτου αιώνα—δημιουργούν μια διψασμένη και ανυπόμονη καπιταλιστική τάξη. Αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση και η εξάπλωση της καπιταλιστικής μανουφακτούρας, στις αρχές σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από τη δικαιοδοσία των συνεχνιών». — Τέλος σχετικά με ορισμένα προβλήματα που προκύπτουν με αφορμή το πρόβλημα της πρωταρχικής συσσώρευσης και την πορεία μετάβασης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και τα οποία ουσιαστικά σε ό,τι αφορά το γενικό τους μέρος συνδέονται με το γενικότερο ζήτημα της μετάβασης από ένα σύστημα κυριαρχίας ενός τρόπου παραγωγής σε ένα άλλο, βλ. K. Marx, «Προκαπιταλιστι-

ζονται κάποια φαινόμενα που συνδέονται με τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, η διαδικασία αυτή σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα το σκέλος του αποχωρισμού του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής λειτούργησε με ιδιαίτερα αργό ρυθμό, με αποτέλεσμα να σημειωθεί αδυναμία παραγωγικής διεξόδου των συσσωρευόμενων με διάφορους τρόπους κεφαλαίων σε μια συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα[138]. Ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο

κοί...», ό.π., σελ. 91-92 και 148-151 καθώς και Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 113-117.

138. Σχετικά με το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου στο χώρο της βαλκανικής ο Ν. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 280, υποστηρίζει ότι: «Με δυσκολία μπορεί να θεωρήσει κανείς για βέβαιο ότι στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας —εδάφη που είχαν συστηματικά λεηλατηθεί και μεταβληθεί σε εξάρτημα για πρώτες ύλες των δυτικών καπιταλιστικών κρατών και σε ημι-αποικίες απ' το δεύτερο μισό του ΙΘ' αιώνα— υπήρξε "μια περίοδος πρωταρχικής συσσώρευσης", που συνέπιπτε χρονικά με την εποχή όπου δοκίμαζαν την αγριότερη λεηλασία» και ότι, σελ. 281, δεν πρέπει να υποκαθιστάμε με το πρόβλημα της πρωταρχικής συσσώρευσης το «πρόβλημα της γένεσης του καπιταλισμού, της εμφάνισης και της προοδευτικής ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων». Αντίθετα ο Β. Κρεμμυδάς, «Εισαγωγή στην ιστορία...», ό.π., σελ. 64-65, υποστηρίζει ότι μια από τις βασικές ιδιομορφίες της εμπορευματοποίησης της παραγωγής στον οθωμανικό χώρο είναι ότι «το στάδιο των παραγωγικών σχέσεων που είναι γνωστό στην ιστορία ως πρωταρχική συσσώρευση» παρατάθηκε και ότι «η παράταση αυτή δεν είχε άλλο αποτέλεσμα από την όλο και μεγαλύτερη συσσώρευση που χαρακτηρίζει την υπανάπτυξη». Ο Τασ. Βουρνάς στην εισαγωγή του στο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 7-8, γράφει ότι «η πρωταρχική κεφαλαιοκρατική συσσώρευση στο εσωτερικό της Ελλάδας πραγματώθηκε από τις ναυτικές κοινότητες της χώρας», διευκρινίζοντας όμως ότι το νησιωτικό αυτό κεφάλαιο είχε «*παγοποιημένο χαρακτήρα*».Ο Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 24, υποστηρίζει ότι «τα τέλη του 16ου αιώνα και οι αρχές του 17ου (...) μπορούν να θεωρηθούν σαν φάση της "πρωταρχικής συσσώρευσης" του ελληνικού κεφαλαίου». Ο Β. Φίλιας, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις...», ό.π., σελ. 60, αντίθετα γράφει: «Στην Ελλάδα, παρά τα λεγόμενα, δεν υπήρξε πρωταρχική κεφαλαιακή συσσώρευση ικανή να επιτρέψει βιομηχανικού χαρακτήρα ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δεν υπήρξε πριν από την Επανάσταση ούτε και μέχρι τέλους του 19ου αιώνα». Στο σημείο αυτό βλέπουμε ότι προβάλλει το ιδιαίτερα σημαντικό θεωρητικό ζήτημα του κατά πόσο μπορεί να γίνει δεκτή η ύπαρξη μιας τάσης με καθολική ισχύ που να προσδιορίζει το πέρασμα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Αναφερόμενος στο ζήτημα αυτό ο Er. Hobsbawm, «Du féodalisme au capitalisme...», Τ. ΙΙ, ό.π., σελ. 8-9, αφού επισημάνει την διαφορετικότητα που παρουσιάζουν οι μορφές ύπαρξης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής στο ιστορικό γίγνεσθαι τονίζει ότι η μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό συνιστά ένα μακρόχρονο προτσές που κάθε άλλο παρά είναι ενιαίο. Έτσι το κλασσικό πέρασμα στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δεν σημειώθηκε παρά μόνο «σε μια περιοχή του κόσμου: Στη Δυτική Ευρώπη και σ' ένα τμήμα των χωρών της Μεσογείου». Διευκρινίζει όμως ταυτόχρονα, γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία, ότι ανάλογες τάσεις παρουσιάστηκαν παντού αν και το προχώρημά τους μερικές φορές ήταν τόσο αργό ώστε να καθίσταται αμελητέο. «Κανένας μαρξιστής», γράφει, «δεν θα αρνηθεί πως οι δυνάμεις που κατέστησαν δυνατή την

στην κατεύθυνση αυτή έπαιζε το παροικιακό φαινόμενο, με τη δυνατότητα που έδινε σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού που αποξενώνονταν από τα μέσα παραγωγής και τους όρους εργασίας τους να βρίσκουν όχι μόνο απασχόληση αλλά συχνά και να πλου-

---

οικονομική εξέλιξη της Ευρώπης υπήρχαν παντού δίχως όμως να καταλήγουν *αναγκαστικά στα ίδια αποτελέσματα, λόγω της διαφορετικότητας των κοινωνικών* και ιστορικών περιστάσεων (...). Ο θρίαμβος του καπιταλισμού δεν πραγματοποιήθηκε πλήρως παρά μόνο σε ένα μέρος του κόσμου που με τη σειρά του μετασχημάτισε το υπόλοιπο του κόσμου». Σχετικά βλ. και M. Dobb, «Du féodalisme au capitalisme...», Τ. ΙΙ, ό.π., σελ. 15, όπου εκφράζει την συμφωνία του με τις διαπιστώσεις αυτές τονίζοντας ότι «η ανάπτυξη του καπιταλισμού στις πιο προχωρημένες χώρες, όπως η Αγγλία, δεν καθυστέρησε την ανάπτυξη στα άλλα τμήματα του κόσμου μόνο την εποχή του ιμπεριαλισμού αλλά και πιο πριν». Αναφορικά με το ζήτημα που μας απασχολεί βλ. επίσης Er. Hobsbawm, «Εισαγωγή», στο K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. . 60-64, όπου επιχειρεί να απαντήσει στο ζήτημα των εσωτερικών αντιφάσεων της φεουδαρχικής κοινωνίας και του πως αυτή εξελίχθηκε σε καπιταλιστική. Ιδιαίτερα αξίζει να παρατεθεί η επισήμανσή του πως «η πιο κοντινή προσέγγιση για ένα γενικό υπολογισμό, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κεφάλαιο αρχικά εμφανίζεται σποραδικά ή *τοπικά* (υπογράμμιση του ίδιου του Μαρξ) *δίπλα-δίπλα* (κι αυτό υπογράμμιση του ίδιου του Μαρξ) με τους παλαιούς τρόπους παραγωγής, αλλά στη συνέχεια τους διαρρηγνύει παντού». Σχετικά βλ. και K. Marx «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 157-160, όπου αναφέρει ότι «οι πρωταρχικές ιστορικές μορφές» εμφάνισης του κεφαλαίου είναι από τη μια η μανουφακτούρα και από την άλλη η «εμφάνιση του παχτωτή και ο μετασχηματισμός του αγροτικού πληθυσμού σε ελεύθερους μεροκαματιάρηδες», διευκρινίζοντας όμως ότι «και οι ίδιες οι πόλεις περιέχουν επίσης, μέσα στο όχι συντεχνιακό σύστημα των μεροκαματιάρηδων, των χαμάληδων κλπ., ένα στοιχείο που αποτελεί συνεισφορά στο σχηματισμό της μισθωτής εργασίας στην κυριολεξία της». Και για να επανέλθουμε στο θέμα της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν πρέπει να ξεχνάμε, όπως επισημαίνεται από τον K. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τόμ. Ι, ό.π., σελ. 740-741, ότι: «Στην ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης εκείνο που άφησε εποχή είναι όλες οι ανατροπές που χρησίμευσαν σαν μοχλοί για τη σχηματιζόμενη τάξη των κεφαλαιοκρατών, ιδίως όμως οι στιγμές όπου ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπούνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμμένοι προλετάριοι. Τη βάση του όλου προτσές την αποτελεί η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη του. Η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης παίρνει διάφορες φάσεις σε διαφορετική διαδοχική σειρά και σε διάφορες ιστορικές εποχές». Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι αμέσως μετά αφού ο Marx τονίσει ότι η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης «μόνο στην Αγγλία πήρε την κλασική της μορφή», και γι' αυτό την παίρνει σαν παράδειγμα, σε παραπομπή του, που έχει ξεχωριστή σημασία κατά την άποψή μας, θα αναφερθεί στην περίπτωση της Ιταλίας «όπου η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύχθηκε νωρίτερα από αλλού» και «συντελέστηκε νωρίτερα και η διάλυση των σχέσεων δουλοπαροικίας», γεγονός που οδήγησε τους ιταλούς αγρότες στις πόλεις. Και ενώ είχε συντελεστεί η διαδικασία αυτή «όταν η επανάσταση της παγκόσμιας αγοράς από το 15ο αιώνα και δω κατάστρεψε την εμπορική υπεροχή της Βόρειας Ιταλίας, άρχισε μια κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι εργάτες των πόλεων διώχτηκαν κατά μάζες στην ύπαιθρο κι έβαλαν εκεί τις βάσεις μιας πρωτόφαντης ανόδου της μικροκαλλιέργειας που διεξάγεται με το σύστημα της κηπουρικής». Με βάση μια τέτοια προβληματική και προσέγγιση γίνεται νομί-

τίζουν αναπτύσσοντας διάφορες, εμποροµεσιτικού χαρακτήρα κυρίως, δραστηριότητες[139].

Ανάλογες εκδηλώσεις, όπως έχουμε επισημάνει σχετικά[140], παρουσιάστηκαν και στην περίπτωση των Αμπελακιών, όπου από το 1814 ακόμη με αφορμή τα πολλά και μεγάλα δοσίματα ορισμένοι από τους κατοίκους προσανατολίζονταν στο να αφήσουν τον τόπο τους για να πάνε να δουλέψουν σε νηματοβαφείο της Νιγρίτας[141]. Η τάση εγκατάλειψης των Αμπελακιών είχε γίνει μάλιστα τόσο ισχυρή στα 1816, ώστε οι κοινοτικές αρχές προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν τη φυγή των κατοίκων. Έτσι σε επιστολή[142] του αρχείου Δογάνη αναφέρεται: «αδελφοί εἰς *τό νά ζήσωμεν εἰς πατρίδα πολλάκις σᾶς τό εἴπαμεν ὅτι εἶναι τοῦ ἀδυνάτου.* (... Ο Πολυχρόνης Κομνηνός) μᾶς ἐσκλάβοσε καί τόν κόσμον μας *ἔχωντας τό γκοτζιαμπασλήκι του δεν τούς ἄφινεν νά φύγουν* καθώς και αἱ πρασσούσες χωρίς ἄνδρα ἔφυγον. ἐφωνάζαμε ὁ τόπος μας δέν μᾶς χορι (...)».

Επίσης, όταν το 1817 η Συντροφιά του «Δρόσου Κομνηνού και Συντροφία» άρχισε να χρησιμοποιεί μηχανές για την κατερ-

---

ζουμε κατανοητή η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει το ζήτημα της «πρωταρχικής συσσώρευσης» στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου την περίοδο αυτή η ανάπτυξη των εμπορευματικών-κεφαλαιοκρατικών σχέσεων που είχαν εμφανιστεί προδιοριζόταν περισσότερο από τον τρόπο ένταξης του βαλκανικού χώρου στο διεθνή καταμερισμό εργασίας που διαμορφωνόταν τότε στα πλαίσια της συγκροτούμενης παγκόσμιας αγοράς κάτω από την κυριαρχία των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικά δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Και αυτό σε μια στιγμή, που στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού ενισχυόντουσαν όλο και πιο πολύ οι τάσεις «φεουδαρχοποίησής» του ενώ οι εμποροβιοτεχνικές εστίες, που είχαν δημιουργηθεί και συνδεόντουσαν με την ευρωπαϊκή αγορά αδυνατώντας να αποκτήσουν ερείσματα στις εσωτερικές αγορές της οθωμανικής αυτοκρατορίας δέχονταν τις καταστρεπτικές συνέπειες του ευρωπαϊκού και ιδιαίτερα του αγγλικού ανταγωνισμού γεγονός που παρεμπόδιζε τη μετατροπή του σε πυρήνες ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ειδικότερα στο βαλκανικό χώρο όπου οι συνθήκες ήταν πιο ευνοϊκές.

139. Βλ. επίσης την ανάλυσή μας σε Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο IV. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη δύναμη ενσωμάτωσης που παρουσίαζαν σαν χώρος υποδοχής και απασχόλησης σε μεταπρατικές δραστηριότητες οι νεοελληνικές παροικίες της δεύτερης περιόδου από την άποψη των μορφών εσωτερικής δόμησης και οργάνωσης βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 345.

140. Βλ. κυρίως Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο III, ενότητα 5.3. Επίσης βλ. επιστολές 103, 111, και 130 σε σελ. 66, 69 και 81.

141. Βλ. επιστολή αρ. 103, σελ. 66. Στην επιστολή αυτή που γράφτηκε στα Αμπελάκια στις 29 του Σεπτέμβρη 1814 αναφέρεται ότι τα διάφορα δοσίματα που ήταν υποχρεωμένοι οι αμπελακιώτες να καταβάλουν ξεπερνούσαν τα 150.000 γρόσια.

142. Βλ. επιστολή αρ. 111, σελ. 69-70. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

γασία του βαμβακιού σε νήματα[143], είδαμε ότι προσέκρουσε και στην αντίδραση των εργατριών που, παρά την έντονη κρίση και παρακμή της αμπελακιώτικης οικονομίας, πίεζαν, όπως πληροφορούμαστε από σχετική επιστολή[144], για μεγαλύτερο μεροκάματο,

143. Βλ. τη διεξοδική αναφορά μας στο θέμα σε Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητα 6.2.

144. Βλ. επιστολή αρ. 125/1818(;), σελ. 79. Από την επιστολή αυτή προκύπτει ότι στις γυναίκες (και όχι στα κορίτσια τους όπως κακώς γράφει ο Ηλίας Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 13) που γνέθανε το βαμβάκι με τις μηχανές δινόντουσαν 20-25 παράδες το πολύ ως ημερομίσθιο. Αντίθετα από τις ίδιες τις επιστολές του αρχείου Δσγάνη προκύπτει ότι το ημερομίσθιο στα 1799-1800 ήταν: Για απασχόληση στον τρύγο 27 παράδες (βλ. επιστολή 59/1799, σελ. 49)· για μερεμέτια σε σπίτι 30 παράδες (βλ. επιστολή 65/1800, σελ. 51)· για εγγειοβελτικές εργασίες 45 παράδες (βλ. επιστολή 72/1805, σελ. 53). Στην τελευταία αυτή επιστολή αναφέρεται επίσης ότι δόθηκε ως αμοιβή για λειτουργία σε ένα διάκο 1 γρόσι και 20 παράδες. Στοιχεία αναφορικά με τα ημερομίσθια που καταβαλόντουσαν στα Αμπελάκια βλ. και στο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 360, σημ. 146 3, όπου και σύγκρισή τους με αντίστοιχα που ίσχυαν το 1809 στο Πήλιο, καθώς και Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 8. Επίσης, όπως γράφει ο Bjôrnstäehl που επισκέφθηκε τα Αμπελάκια στα 1779, η κοινότητα είχε δικό της γιατρό που του κατέβαλε 500 γρόσια το χρόνο (βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τομ. Δ', ό.π., σελ. 532), δηλαδή 42 γρόσια περίπου το μήνα. Σε επιστολή δε του 1815 αναφέρεται ότι κλείστηκε μισθός «νά πηγένι διά Σμύρνην νά ευγη εἰς τό Μπακύρι νά μᾶς κάμη εως 100 καντάρια μπογιές τόν εσιμφονήσαμε πρός γρ. 40 τόν Μήνα» (βλ. επιστολή 108, σελ. 68). Αν τώρα θεωρήσουμε ότι οι εργάσιμες ημέρες την εποχή εκείνη ανερχόντουσαν σε 245 τότε ο «μισθός» των εργατριών έφθανε το 1817 στα 11,5 γρόσια περίπου το μήνα ενώ ένας μέσος εργατικός «μισθός» στις αρχές του ΙΗ' αιώνα, αν πάρουμε ως βάση το ημερομίσθιο των 40 παράδων, ήταν περίπου 20,5 γρόσια, θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι τα ημερομίσθια των εργατών και τεχνιτών, τουλάχιστον για ορισμένες κατηγορίες, συμπληρωνόντουσαν και από τρόφιμα (αλεύρι και λάδι) που τους δινόντουσαν ως «χαρτζιλίκι» και που στα χρόνια της παρακμής καταβλήθηκε προσπάθεια όχι μόνο να περιοριστούν αλλά και να κοπούν (βλ. επιστολές 91/1813, σελ. 61, 114/1816, σελ. 71 και 118/1817, σελ. 72). Πάντως με βάση τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι η εισαγωγή μηχανών στα Αμπελάκια πίεσε τα εργατικά ημερομίσθια σοβαρά προς τα κάτω. Γεγονός που εξηγεί και τις αντιδράσεις των εργατριών που αναφέρονται στο αρχείο Δογάνη με αφορμή τη χρήση των μηχανών. Μάλιστα η οικονομική τους θέση είχε χειροτερεύσει ακόμη περισσότερο αν λάβουμε υπ' όψη μας τη συνεχή υποτίμηση του οθωμανικού νομίσματος όπως και τη συνεχή άνοδο των τιμών στα είδη πρώτης ανάγκης. Έτσι σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της τιμής του αλευριού και του λαδιού που αποτελούσαν βασικά είδη διατροφής και που δινόντουσαν ως «χαρτζιλίκι» τουλάχιστον σε ορισμένους από τους απασχολούμενους στις Συντροφιές αυτή ήταν (α) για το αλεύρι: Το 1798 η οκά 4 παρ., το 1805 παρ. 9, και το 1819 παρ. 36, (β) για το λάδι: Η οκά 40 παρ. το 1797 και 105 παρ. το 1817 (βλ. επιστολές: 55, 59, 72 και 118 σε σελ. 48, 49, 53 και 72, καθώς και Ηλ Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 10). Σχετικά με τις τιμές ορισμένων άλλων βασικών ειδών διατροφής που αναφέρονται σε επιστολές του αρχείου Δογάνη κυρίως για το 1799 και μας βοηθούν να σχηματίσουμε μια κάποια εικόνα για το κόστος ζωής σε σύγκριση και με τα ημερομίσθια που παραθέσαμε παραπάνω, βλ. επιστολές 55, 56, 59 σε σελ. 48 και 49. Μια πιο πλήρη εικόνα για τη μείωση των ημερομισθίων στα Αμπελάκια

ενώ η απόδοσή τους όπως αναφέρεται σε επιστολές της περιόδου εκείνης ήταν ιδιαίτερα χαμηλή. Έτσι διαβάζουμε σχετικά: «τα τζικρίκια εμβῆκαν τέλος πάντων εἰς δρόμον ὅμως οι ανθρωποι εἶναι ἀνάξιοι και δέν ἠμπορούν οὔτε μίαν ὀκά τήν ημέραν νά εβγάλι το κάθε τζικρίκι»[145]. Η χαμηλή αυτή αποδοτικότητα του απασχολούμενου στις μηχανές προσωπικού, εκτός από το ζήτημα της προσαρμογής του στις νέες τεχνικές[146] που ήταν φυσικό να υπάρχει, είναι πιθανό να οφειλόταν και σε αντιδράσεις των απασχολουμένων που η φύση τους είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί από

λόγω και της εισαγωγής των μηχανών έχουμε αν συγκρίνουμε το επίπεδό τους (20-25 παρ. το πολύ) με την πληροφορία επίσης που μας δίνει ο F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 236, σημ. 1, ότι στο τέλος του ΙΗ' αιώνα το ημερομίσθιο του αγρότη ήταν 20 έως 25 παράδες και του τεχνίτη 30 έως 40. Επίσης βλ. και τα ενδιαφέροντα στοιχεία που παραθέτει αναφορικά με τις τιμές βασικών ειδών διατροφής όπως και για το συνολικό χρόνο εργασίας που ίσχυε τότε. Στοιχεία που τον έκαναν να γράφει ότι: «Η υψηλή τιμή της εργασίας στην Ελλάδα προέρχεται από δύο αιτίες: από την έλλειψη εργατικών χεριών και από το μεγάλο αριθμό των εορτών στο ελληνικό ημερολόγιο. Ένας Έλληνας μπορεί να δουλέψει στις τρεις ημέρες, τις δυο. Πρέπει, λοιπόν, να κερδίζει στις δυο μέρες για τρεις. Αν είναι αλήθεια πως τα καθολικά κράτη δεν θα φτάσουν ποτέ εξ αιτίας των εορτών τους, στην ίδια βιομηχανική ευημερία με τα διαμαρτυρόμενα κράτη, οι χώροι της ελληνικής περιοχής θα μείνουν πάντοτε, για τον ίδιο λόγο, πιο κάτω από τις καθολικές χώρες». Ορισμένες πληροφορίες σχετικά με το ρόλο των συντεχνιών στον καθορισμό της αμοιβής των μελών τους και τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας βλ. στο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 242. Ειδικότερα ως προς τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας αναφέρει ότι αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα καθορισμένη και ότι οι περιορισμοί που υπήρχαν δεν αφορούσαν παρά μόνο τις ημέρες των εορτών και των γενικών συνελεύσεων. Επίσης οι μαστόροι δεν δίσταζαν να απασχολούν τους καλφάδες και τα τσιράκια στα κτήματά τους όπως και σε διάφορες σπιτικές εργασίες αυξάνοντας έτσι την εκμετάλλευσή τους. Ακόμη βλ. στο ίδιο, σελ. 232, σημ. 115, ορισμένα στοιχεία αναφορικά με τα πρόστιμα που ίσχυαν σε περίπτωση που παραβιαζόντουσαν γενικά οι συντεχνιακοί περιορισμοί όπως και για τις τιμές διαφόρων αγαθών που μας βοηθούν μαζί με τα στοιχεία που προαναφέραμε να σχηματίσουμε κάπως πιο πλήρη εικόνα για τα πραγματικά επίπεδα αμοιβής και του κόστους ζωής του εργαζόμενου πληθυσμού. Τέλος για μια σύγκριση με τις συνθήκες και τους όρους αμοιβής που ίσχυαν κυρίως στην Αγγλία για τους κλώστες, τους υφαντές καθώς και γενικότερα την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης και της βιομηχανικής επανάστασης βλ. K. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τομ. Ι, ό.π., σελ. 762-766 και Fr. Engels, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης...», Μέρος Α', ό.π., σελ. 14, όπου ο E. Hobsbawm γράφει: «Οι ειδικοί συμφωνούν σήμερα ότι η κατάσταση των εργαζομένων τάξεων της Αγγλίας αντιμετωπίζει μιάν εξαχρείωση που έχει αρχίσει περίπου απ' το 1790, αν και συζητάν ακόμα για να μάθουν όσαμε ποιά ημερομηνία συνεχίστηκε». Επίσης βλ.: P. Mantoux, «La révolution industrielle...», ό.π., σελ. 419-465 και ειδικότερα σελ. 424 και 487-488. — Rol. Marx, «La révolution industrielle en Grande Bretagne», ό.π., σελ. 62, 172-173, 175 και 303-304. — J. P. Rioux, «La révolution industrielle...», ό.π., σελ. 164-190, όπου παρατίθενται ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία για την Αγγλία, τη Γαλλία όπως και για άλλες χώρες.

145. Βλ. επιστολή 120/1818, σελ. 74.

146. Βλ. επιστολή 121/1818, σελ. 75.

τα στοιχεία των πηγών που διαθέτουμε. Σε ποιούς, όμως, παράγοντες πρέπει να αναζητήσουμε τις αντιστάσεις αυτές, σε μια στιγμή μάλιστα που όχι μόνο υπήρχε το δεδομένο της οικονομικής κρίσης αλλά είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται έντονα και τα σημάδια της παρακμής των Αμπελακιών; Νομίζουμε ότι ο κυριότερος παράγοντας πρέπει να αναζητηθεί στη δυνατότητα που είχαν οι αμπελακιώτες να καταφεύγουν σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας[147] καθώς και στις παροικίες όπου μπορούσαν να βρίσκουν απασχόληση με καλύτερους όρους. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν να σημειώνεται έλλειψη σε εργατικό δυναμικό, γεγονός που δεν το παρεμπόδιζε μόνο στο να προσαρμόζεται αναγκαστικά σχετικά γρήγορα στο νέο τρόπο εργασίας που υπαγόρευε η χρήση των μηχανών, αλλά συνάμα του έδινε τη δυνατότητα να πιέζει και για ψηλότερα μεροκάματα.

7. Τέλος, όπως είδαμε, όταν οι αμπελακιώτες κάτω από την πίεση του ευρωπαϊκού και ειδικότερα του αγγλικού ανταγωνισμού στράφηκαν προς τις αγορές της Ανατολής[148], όπως και στις γειτονικές τους τοπικές αγορές[149], προσέκρουσαν τόσο στην περιορισμένη απορροφητική τους ικανότητα[150] όσο και στο ότι αυτές είχαν αρχίσει να κατακλίζονται από τα ευρωπαϊκά υφαντουργικά προϊόντα και ιδιαίτερα τα εγγλέζικα[151]. Ξένα προϊόντα, που εκτός από τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν κυρίως από

147. Βλ. επιστολή 103 1814, σελ. 66 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 697.

148. Βλ. επιστολές 101/1814, 105/1815, 107/1815, 108/1815 και 110/1815 σε σελ. 65, 67, 68, και 69.

149. Βλ. επιστολές 118/1817 και 132/1819 σε σελ. 72 και 82.

150. Ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 721, γράφει σχετικά: «Από τα στοιχεία που παρέχουν τα κείμενα των περιηγητών προκύπτει ότι οι εξαγωγές ήταν σταθερά μεγαλύτερες από τις εισαγωγές. Αυτό όμως δεν σημαίνει αύξηση της παραγωγής και ευημερία. Σημαίνει χαμηλό βιοτικό επίπεδο του λαού και φυσικά υποκατανάλωση. Οι αγρότες ζουν σε μαύρη δυστυχία και περιορίζουν στο ελάχιστο τις ανάγκες τους. Οι αδιάκοποι πόλεμοι, η ληστοκρατία, η τυραννία των πασάδων, οι εξεγέρσεις, οι λιμοί και οι επιδημίες εκμηδένιζαν τις αγοραστικές ικανότητες των πληθυσμών. Μεγάλωναν οι εξαγωγές αλλά μεγάλωνε και η δυστυχία των αγροτών. Οι μόνοι που κέρδιζαν ήταν οι Τούρκοι τσιφλικάδες και οι Έλληνες έμποροι. Αλλά και οι έμποροι αντιμετώπιζαν κινδύνους και έφθαναν συχνά σε αδιέξοδο. Τα κέρδη ήταν τεράστια αλλά τα κεφάλαια που συσσωρεύονταν έμεναν νεκρά, απαράγωγα, αποθησαυρισμένα και πάντοτε κάτω από την απειλή της αβανιάς των αγάδων και πασάδων».

151. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μεγάλη διάδοση είχαν τα τσόχινα αγγλικά υφάσματα που μεταφέρονταν στη Σμύρνη και από εκεί κατανέμονταν στις διάφορες ελληνικές αγορές από τους Εβραίους· βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 350, σημ. 3.

την πλευρά της τυποποίησης και του κόστους[152], ταυτόχρονα διευκολύνονταν και από την απουσία κάθε είδους προστατευτικής πολιτικής από την πλευρά του οθωμανικού κράτους, που όχι μόνο επιβάρυνε με ορισμένους φόρους περισσότερο τα παραγόμενα στο εσωτερικό προϊόντα, αλλά και ασκούσε στενό έλεγχο στις χειροτεχνικές-βιοτεχνικές μονάδες, που παρήγαγαν για τις εσωτερικές αγορές, μέσα από τις μονοπωλιακές και περιοριστικές πρακτικές των συντεχνιών[153].

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι το οθωμανικό κράτος, με την πολιτική και τους θεσμούς του, όχι μόνο δεν διευκόλυνε αλλά απεναντίας παλλαπλασίαζε τις δυσκολίες και τα εμπόδια σε κάθε παραγωγική δραστηριότητα που μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει

---

152. Βλ. τα όσα αναφέρουμε σχετικά κυρίως σε Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, ενότητα 5 και Μέρος Τρίτο, Κεφάλαιο ΙΙ, ενότητες 2 και 3, όπως και Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 8 και 15, όπου παραθέτει ορισμένα στοιχεία αναφορικά με τις τιμές των αμπελακιώτικων και εγγλέζικων νημάτων από επιστολές του αρχείου Δογάνη.

153. Επίσης βλ. N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 118, όπου επισημαίνει ότι η παραγωγή στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν υποταγμένη σε μια διπλή ρύθμιση που εκπορευόταν από το κράτος και τις συντεχνίες. Έτσι όταν έκαναν την εμφάνισή τους στην οθωμανική κοινωνία ορισμένες τάσεις κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα που οδηγούσαν σε παραβίαση του συστήματος των συντεχνιών αυτές άρχισαν να προσφεύγουν όλο και πιο συχνά στην κεντρική εξουσία και στα διοικητικά της όργανα που δεν δίσταζαν να τις δικαιώνουν σε όλες εκείνες τις περιπτώσεις όπου σημειωνόταν παραβίαση των συντεχνιακών κανονισμών. Μάλιστα θα πρέπει να τονιστεί ότι τα περισσότερα σουλτανικά φιρμάνια που αναφέρονται στη ρύθμιση των δικαιωμάτων και των δικαιοδοσιών των συντεχνιών χρονολογούνται από το ΙΗ' αιώνα. Εμφανίστηκαν δηλαδή σε μια περίοδο όπου λόγω της οικονομικής ανάπτυξης που σημειώνεται σε ορισμένες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και κυρίως στο χώρο της βαλκανικής παρουσιάστηκαν σοβαρές τάσεις υπέρβασης των συντεχνιακών περιορισμών που παρεμπόδιζαν την οικονομική αυτή δραστηριότητα και η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις έτεινε να μετεξελιχθεί σε κεφαλαιοκρατική. Έτσι όπως γράφει ο G. Baer, «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές...», ό.π., σελ. 608, «οι μεταρρυθμίσεις που έγιναν στο σύστημα των gedik στα έτη 1805 και 1860-1 αποσκοπούσαν να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τον κυβερνητικό έλεγχο πάνω σ' αυτό το σύστημα». Σε ό,τι αφορά τα θέματα αυτά βλ. ακόμη: G. Baer, στο ίδιο, σελ. 599, 600 και 602. — H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 505. — N. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», σελ. 36, σημ. 77, όπου και αναφορά στα όρια που κάλυπταν οι δικαιοδοσίες των συντεχνιών έτσι όπως αυτά προκύπτουν από το φιρμάνι του σουλτάνου Μουσταφά Γ' που εκδόθηκε το 1773. — N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 116-117, όπου αναφέρεται στο περιεχόμενο και την εξέλιξη του θεσμού του gedik τονίζοντας μεταξύ άλλων ότι μέσα από τη διαδικασία που προβλεπόταν για τη μεταβίβαση της άδειας (gedik) που ήταν απαραίτητη για το άνοιγμα ενός μαγαζιού ή ενός εργαστηρίου στην περίπτωση που δεν υπήρχε άμεσος διάδοχος ορισμένοι χειροτέχνες ή έμποροι μπορούσαν να συγκεντρώνουν περισσότερα εργαστήρια ή καταστήματα εξαγοράζοντας τη σχετική άδεια. Στην περίπτωση αυτή δινόταν επίσης η δυνατότητα να διεισδύσουν στους κύκλους των χειροτε-

σε ανάπτυξη σχέσεων κεφαλαιοκρατικού τύπου[154]. Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής ήταν, ότι κάθε ξεκίνημα προς μια τέτοια κατεύθυνση αποτελματωνόταν και, αν δεν εκφυλιζόταν τελείως, μετατρεπόταν σε εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες[155]. Επομένως, οι ιδιότυπες οικονομικές μορφές και δραστηριότητες που εμφανίστηκαν στο βαλκανικό και ειδικότερα στον ελλαδικό χώρο δεν μπόρεσαν να οδηγήσουν σε μεγάλης σχετικά κλίμακας συσσωρεύ-

---

χνών και των εμπόρων στοιχεία ξένα όπως στρατιωτικοί, ιδιαίτερα γενίτσαροι, κρατικοί υπάλληλοι, κ.ά. Τέλος στο ίδιο, σελ. 238-244, γίνεται αναφορά στην κοινωνική διαφοροποίηση των μελών των συντεχνιών και τη δημιουργία ενός ανώτερου στρώματος στους κόλπους τους: Διαφοροποιήσεις όμως που συνδέονταν κυρίως με εμποροβιοτεχνικά στρώματα που οι δραστηριότητές τους εξαρτούνταν από τις εξωτερικές αγορές.

154. Αναφορικά με το θέμα αυτό ο Ν. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 278, παρατηρεί: «Απ' το τέλος του ΙΗ' αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του ΙΘ' υπήρχε ένα ελάχιστο καπιταλιστικών σχέσεων γενικά, που χρειάζονταν αποφασιστικά μέτρα για να επεκτείνουν τη σφαίρα δράσης τους και να επιβληθούν σ' ολόκληρο το έδαφος (...). Οι σχέσεις αυτές έπρεπε να ξεπεράσουν την τροχοπέδη, την οποία ασκούσε το οθωμανικό κράτος, που έπαιρνε στην προστασία του το σύνολο του φεουδαλικού συστήματος». Βλ. ακόμη Ν. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 200 και Πέτρος Ρούσος, «Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του 1821» στο «Η επανάσταση του 1821», ό.π., σελ. 28. Αποτέλεσμα επίσης της ύπαρξης κάποιων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και της σχετικής ανάπτυξής τους, παρά τα σοβαρά εμπόδια που συναντούσαν ιδιαίτερα από την πλευρά του κράτους και των καθιερωμένων θεσμών του, ήταν και η έντονη διαπάλη που σημειώθηκε, σε ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, ανάμεσα στο επίσημο και το λαϊκό Δίκαιο στη διάρκεια της όψιμης τουρκοκρατίας. Ο Ν. Πανταζόπουλος, «Ιστορία ελληνικού Δικαίου», Τεύχος Β', ό.π., σελ. 119, αναφερόμενος στο θέμα αυτό γράφει ότι «ο 17ος και 18ος αιών σημειούν το κρίσιμον της καμπής του επισήμου Δικαίου, υπερφαλαγγιζομένου, ούτως, υπό του δημώδους, καθό ζωντανού και απαραιτήτου δια την νομικήν ζωήν της περιόδου ταύτης στοιχείου». Με βάση τα δεδομένα αυτά δεν είναι ασφαλώς τυχαίο το γεγονός ότι μεταφράστηκε σχετικά νωρίς στη Βιέννη το 1817 και στο Παρίσι το 1820 από Έλληνες ο γαλλικός εμπορικός κώδικας και εφαρμόστηκε σε ορισμένες ελλαδικές περιοχές· βλ. σχετικά Ν. Πανταζόπουλος, «Ρωμαϊκόν Δίκαιον», ό.π., σελ. 147.

155. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 283, όπου αναφέρει: «Η ριζική μεταβολή των συνθηκών που διέπουν το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχε μόνιμο και έντονο αντίκτυπο στις εμπορευόμενες κοινότητες της Αυτοκρατορίας (...). Η μετατόπιση του κύριου όγκου των εμπορικών συναλλαγών, με τη μείωση της σημασίας των εξαγωγών ντόπιων βιοτεχνικών προϊόντων από τη Δύση, αποσυνδέει αναπόφευκτα ολοένα και περισσότερο το εμπόριο από τις ντόπιες παραγωγικές δραστηριότητες, ενώ η αστική τάξη, που διαμορφωνόταν το 18ο αιώνα, βρισκόταν άρρηκτα δεμένη με τα ακμάζοντα κέντρα της ντόπιας παραγωγής». Άλλωστε όπως έχει ήδη αναφερθεί και οι ίδιοι οι αμπελακιώτες από το 1813 είχαν αρχίσει όχι μόνο να χρησιμοποιούν αλλά και να εμπορεύονται εγγλέζικα νήματα. Σχετικά βλ. επιστολές 91, 92, 95, 106, 107, 108, 109, 111 και 121 σε σελ. 61, 63, 67, 68, 69 και 75. Επίσης βλ. τα όσα αναφέρουμε στο Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο ΙΙΙ, ενότητα 5.3, όπως και Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 15.

σεις και μετασχηματισμούς κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα[156]. Και αυτό γιατί, όπως επισημαίνει ο N. Todorov, «οι φορείς των καπιταλιστικών σχέσεων προσέκρουσαν στην εχθρική στάση της κυρίαρχης τάξης και του κράτους», που «αντί να τους ενισχύσει στη συσσώρευση των κεφαλαίων και να τους προσφέρει απέραντες δυνατότητες για τη συγκέντρωση οικονομικών μέσων στη χώρα και το εξωτερικό —μέθοδο που συνιστά τη μια από τις πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης— το κράτος παρέδωσε τους λαούς που κατοικούσαν στην οθωμανική αυτοκρατορία στους ξένους αποικιστές»[157]. Ταυτόχρονα δε κάθε παραγωγική προσπάθεια προσέκρουε στην αρπακτικότητα της οθωμανικής εξουσίας και στην πολιτική των δημεύσεων που ακολουθούσε όπως και στη διαφθορά του διοικητικού μηχανισμού και στην γενικότερη ανασφάλεια που επικρατούσε[158]. Έτσι, στις συνθήκες αυτές, ο πλούτος που συγκεντρωνόταν από τις εμποροβιοτεχνικές δραστηριότητες δεν μπορούσε να βρίσκει διέξοδο σε μια συνεχώς διευρυνόμενη παραγωγική βάση στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα, όταν η συγκυρία στις εξωτερικές αγορές έπαυε να είναι ευνοϊκή, να εκφυλίζεται η σωρευτική τους

156. Σε ό,τι αφορά το ζήτημα αυτό ο Γιάν. Κορδάτος, «Ιστορία...», Τόμ. IX, ό.π., σελ. 288, παρατηρεί ότι «δέν πρέπει να μεγαλοποιούμε τις νέες οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τα μέσα του 18ου αιώνα και δώθε», χαρακτηρίζοντας την περίοδο αυτή σαν την «αυγή του ελληνικού καπιταλισμού».

157. Βλ. N. Todorov, «Όψεις της μετάβασης...», ό.π., σελ. 274 και 278. Επίσης ο H. Inalcik, «Ο σχηματισμός κεφαλαίου...», ό.π., σελ. 521-522, επισημαίνει ότι: «Το οθωμανικό κράτος (...) δε σκέφτηκε ποτέ να κινηθεί προς την κατεύθυνση ενός συστήματος μερκαντιλικής οικονομίας όπως έκανε η Ευρώπη (...). Η πιο φανερή απόδειξη ότι οι Οθωμανοί ενδιαφέρονταν μόνο για τις εισαγωγές είναι η ευκολία που είχαν να συνάπτουν διομολογήσεις με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης (...). Όσον αφορά τη βιομηχανική παραγωγή το κράτος παρέμεινε πιστό μόνο στο σύστημα των συντεχνιών (...) και αντιτάχθηκε σε εξελίξεις που μπορούσαν να οδηγήσουν σ' ένα είδος βιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτή η κρατική πολιτική και η παραδοσιακή νοοτροπία που επικρατούσαν απαγόρεψαν έστω και μια μικρή εξέλιξη προς την κατεύθυνση που είχε πάρει η Δυτική Ευρώπη». Σχετικά με την έλλειψη προστασίας της ντόπιας παραγωγής βλ. και Κ. Σάθας, «Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας», Ανατύπωσις εκ της «Οικονομικής Επιθεωρήσεως» 1878-79, Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήναι MCMLXXVII, κυρίως σελ. 25, όπου, εκτός από τα στοιχεία που παρατίθενται σχετικά με τους υψηλότερους τελωνειακούς δασμούς που καταβάλανε οι οθωμανοί υπήκοοι σε σχέση με τους ξένους, διαβάζουμε επίσης χαρακτηριστικά σε προξενική περιγραφή ότι «οι Τούρκοι ουδένα έχουσι νόμον κωλύοντα την εισαγωγήν εμπορεύματος τινός· ούτω δ' ελευθέρως αποβιβαζόμενα εις οιονδήποτε λιμένα πωλούνται αναλόγως της ποιότητος και της ζητήσεως αυτών».

158. Επίσης βλ.: Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 720. — Κ. Σάθας, «Ειδήσεις τινές...», ό.π., σελ. 38. — Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 272-273 και 276.

ικανότητα ή ακόμη και αυτή η ίδια η σχετικά μικρή και συνήθως παραδοσιακά οργανωμένη οικονομική τους δραστηριότητα[159]. Τύχη που είχε και η αμπελακιώτικη οικονομία όταν βρέθηκε αντιμέτωπη με τον αγγλικό ανταγωνισμό, παρά τις προσπάθειες που έγιναν από την πλευρά των αμπελακιωτών τόσο στον τομέα της παραγωγής με τις απόπειρες εκμηχάνισής της όσο και στον τομέα της διάθεσης των προϊόντων τους στις αγορές του εσωτερικού[160]. Με βάση τα δεδομένα αυτά, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η βασική αιτία για την καταστροφή της βιοτεχνίας στον ελλαδικό χώρο πρωταρχικά πρέπει να αποδοθεί στην ίδια τη φύση και τη λειτουργία του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, που όχι μόνο δεν οδηγούσε σε προστασία της ντόπιας παραγωγής και σε ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς αλλά ταυτόχρονα έδινε τη δυνατότητα στις κυρίαρχες οικονομίες και τα προϊόντα τους, ιδιαίτερα της Αγγλίας, στα πλαίσια του νέου καταμερισμού της εργασίας που διαμορφωνόταν στη βάση της συγκρότησης της παγκόσμιας αγοράς να αποτελούν παράγοντα περιστολής, και πιο συχνά καταστροφής, κάθε μορφής παραγωγικής δραστηριότητας που οδηγούσε στην ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων

159. Ο Κ. Τσουκαλάς, «Εξάρτηση...», ό.π., σελ. 278, αναφορικά με τα θέματα αυτά παρατηρεί: «Είναι ξεκάθαρο πως η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνικής παραγωγής των τουρκοκρατούμενων Βαλκανίων στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, προσδιορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από την ευρύτερη οικονομική ανάπτυξη των αστικών κέντρων της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης. Η διαδικασία αυτή ήταν ταυτόχρονα και απαρχή μιας πρωτογενούς ντόπιας συσσώρευσης με βάση το εξαγωγικό εμπόριο (...). Γύρω στο 1800 όμως η κατάσταση μεταβάλλεται ριζικά: ο ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών κρατών διενεργείται πια σε μιά εντελώς διαφορετική βάση: Αντιμέτωπες με τη βιομηχανική επανάσταση, οι αρχαϊκές παραγωγικές δομές του οθωμανικού χώρου δεν είχαν καμιά πιθανότητα να υπερισχύσουν (...). Η εξαγώγιμη βιοτεχνική παραγωγή αντικρύζει τώρα μια ευρωπαϊκή αγορά που ολοένα περιορίζεται. Με το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, η διαδικασία είναι πια ανεπίστρεπτη. Ο οθωμανικός χώρος κατακλύζεται από βιομηχανικά προϊόντα δυτικής προέλευσης, κυρίως βαμβακερά υφάσματα (...). Αναπόφευκτος είναι πια ο καταποντισμός της βαλκανικής πρωτο-βιομηχανικής παραγωγής».

160. Επίσης ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 150, γράφει: «Οι επιχειρήσεις των Αμπελακίων καθορίζονταν από τη ζήτηση της εξωτερικής αγοράς· όταν οι οικονομικοί μηχανισμοί, τοκογλυφικοί και εμπορικοί, των Αμπελακίων αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν την αγγλική καπιταλιστική παραγωγή, δεν τους έμενε άλλη δυνατότητα παρά να υποστούν μια γοργή παρακμή: ο εκμηχανισμός της παραγωγής εμφανίζεται σαν ένα ατελέσφορο πείσμα». Και ο N. Todorov, «La ville balkanique...», ό.π., σελ. 277, αναφέρει σχετικά ότι πριν ο αγγλικός ανταγωνισμός εκτοπίσει οριστικά στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας του ΙΘ' αιώνα τα αμπελακιώτικα νήματα από τις ευρωπαϊκές αγορές είχε επανειλημμένα απειλήσει την παραγωγή των αμπελακιωτών και ότι αυτοί είχαν αναζητήσει νέες αγορές κυρίως προς τη Μικρά Ασία, ενώ παράλληλα προσπάθησαν να εκμηχανίσουν την παραγωγή τους.

παραγωγής σε διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας[161]. Εξ αιτίας, άλλωστε, της κατάστασης αυτής η παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων, που άλλοτε ανθούσε στα Αμπελά-

161. Αναφορικά με τα ζητήματα αυτά ο Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 28-29, γράφει: «Η προϊούσα εκβιομηχάνιση και η γιγάντια αύξηση της παραγωγικότητας στη Δύση δημιουργεί συνθήκες ανταγωνισμού συντριπτικές σε βάρος των βιοτεχνικών προϊόντων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (...). Οι πυρήνες ανάπτυξης της βιοτεχνικής παραγωγής σε υπολογίσιμη κλίμακα (Αμπελάκια κ.λπ.), πνίγονται όταν αντιμετωπίζουν ολόκληρο το βάρος του αγγλικού ανταγωνισμού, μετά το τέλος των ναπολεοντίων πολέμων και την άρση του διπλού αποκλεισμού που δημιουργούσε συνθήκες τεχνητής προστασίας για τα προϊόντα των καθυστερημένων περιοχών της Ευρώπης και της Πρόσω Ανατολής». Πάντως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την επαύριο των ναπολεόντιων πολέμων εγκαινιάστηκε μια περίοδος που κράτησε από το 1815 μέχρι το 1843 και που στη διάρκειά της στον αγγλικό χώρο, όπου ήδη ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ασκούσε την κυριαρχία του, σημειώθηκε τάση πτώσης των τιμών καθώς επίσης και των ποσοστών κέρδους αντίθετα απ' ότι συνέβαινε την αμέσως προηγούμενη περίοδο, της ευημερίας όπως χαρακτηρίζεται, και η οποία κράτησε από το 1780-1815. Σχετικά βλ. Er. Hobsbawm, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Fr. Engels, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης...», ό.π., σελ. 21. Σε αντιστάθμισμα της εξέλιξης αυτής σημειώθηκε από το 1815 και μετά μια άνευ προηγουμένου επέκταση και διείσδυση των προϊόντων της αγγλικής κυρίως βιομηχανίας στις ξένες αγορές με σοβαρές συνέπειες για τα βιοτεχνικά προϊόντα των πιο καθυστερημένων κοινωνικών σχηματισμών. Έτσι όπως παρατηρεί ο Er. Mandel, «La formation...», ό.π., σελ. 114, οι αγορές της Ανατολής έπαιζαν ένα αυξανόμενο ρόλο σε ό,τι αφορά τη διέξοδο των προϊόντων της αγγλικής βιομηχανίας ενώ ταυτόχρονα η επέκταση των βρετανικών εξαγωγών προκάλεσε σοβαρές αναστατώσεις στις ανατολικές κοινωνίες. Επίσης ο Er. Hobsbawm, «Du féodalisme au capitalisme...», Τομ. II, ό.π., σελ. 14, υποστηρίζει ότι αρχικά η άνοδος του ευρωπαϊκού καπιταλισμού συνέτεινε στην ανάπτυξη, σε διάφορα σημεία του κόσμου, μιας εμπορευματικής γεωργίας όπως και στη δημιουργία βιομηχανίας. Εξέλιξη όμως που ανακόπηκε βίαια από τη στιγμή που οι μητροπόλεις αισθάνθηκαν την απειλή του ανταγωνισμού, γεγονός που τις οδήγησε στην καταστροφή κάθε απόπειρας εκβιομηχάνισης ή δημιουργίας εσωτερικής αγοράς όπως λ.χ. συνέβηκε με την περίπτωση της Ινδίας. Αποτέλεσμα της ανόδου του ευρωπαϊκού καπιταλισμού ήταν συνεπώς να ενταθεί το φαινόμενο της άνισης ανάπτυξης και να βαθύνει η διαίρεση του κόσμου σε «ανεπτυγμένες» και «υπανάπτυκτες» χώρες. Ο θρίαμβος του καπιταλισμού, στα τέλη του ΙΗ' αιώνα, δυνάμωσε την εξέλιξη αυτή. Έτσι ο καπιταλισμός δημιούργησε από τη μια τις ιστορικές συνθήκες ενός γενικότερου οικονομικού μετασχηματισμού αλλά από την άλλη κατέστησε στην πραγματικότητα ακόμη πιο δύσκολη τη θέση των χωρών που δεν ανήκαν στο αρχικό κέντρο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης ή στον άμεσο χώρο που το περιέβαλε. Σχετικά βλ. ακόμη Chr. Palloix, «L'économie mondiale...», T. I, ό.π., σελ. 26 και 27, όπου επισημαίνει ότι η παγκόσμια οικονομία αποτελεί μια συνάρθρωση κυρίαρχων και κυριαρχούμενων κοινωνικών σχηματισμών και ότι στο ΙΘ' αιώνα η οργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας επικεντρωνόταν γύρω από την Αγγλία. Επίσης βλ. στο ίδιο, σελ. 17, τις επισημάνσεις του, που παρουσιάζουν μεγάλο θεωρητικό ενδιαφέρον, σε ό,τι αφορά τη θέση και τη σχέση ενός κοινωνικού σχηματισμού στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Ακόμη βλ. τη χρήσιμη ανάλυση της έννοιας της παγκόσμιας οικονομίας στο N. Boukharine, «L'économie mondiale et l'impérialisme», Εκδόσεις Anthropos, Paris 1969, σελ. 7-19, όπου αφού διευκρινίσει ότι ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας αποτελεί (α) ειδική περίπτωση του

κια, όπως και σε άλλες περιοχές, οδηγήθηκε στην καταστροφή λίγο πριν από την επανάσταση του 1821 με αποτέλεσμα, όπως έγραφε[162] χαρακτηριστικά στα 1833 ο Γρ. Παλαιολόγος, αν και οι ποσότητες βαμβακιού που παράγονταν στον ελλαδικό χώρο ήταν μεγάλες, παρ' όλα αυτά, «δια την έλλειψιν εργοστασίων, μη δυνάμενοι να το δουλεύσωμεν οι ίδιοι, περιμένομεν τους ξένους να το αγοράσουν, επειδή δε πάντοτε δεν ζητείται, εκπίπτει πολλάκις η τιμή του. Ευχής λοιπόν έργον θα ήτο να εσυστήνοντο νηθητήρια δια να κλώθεται το βαμβάκι μας εις τον τόπον μας και χρωματιστήρια δια να βάφεται»...

κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, και (β) ότι ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας εκφράζεται από τις διεθνείς ανταλλαγές, γράφει, σελ. 17, ότι «μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως ένα *σύστημα σχέσεων παραγωγής όπως και σχέσεων ανταλλαγής, που αντιστοιχούν σε αυτές, και οι οποίες αγκαλιάζουν το σύνολο του κόσμου*». Σχετικά τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του Εμμάνουελ Βαλερστάιν, «Η κρίση της κοσμοοικονομίας και οι προοπτικές των σοσιαλιστικών κινημάτων» στο «Η επικαιρότητα του μαρξισμού», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 15, που υποστηρίζει ότι: «Μια κοσμο-οικονομία (Σ.τ.Μ.: Ο Βαλερστάιν προτιμά το νεολογισμό «κοσμο-οικονομία» αντί για τον όρο «παγκόσμια οικονομία») δεν είναι απλώς σύνδεση μιας σειράς εθνικών οικονομιών ούτε είναι μιά σύνδεση ανάμεσα στην καπιταλιστική οικονομία και άλλου είδους οικονομίες. Η κοσμο-οικονομία για την οποία μιλάω και κυριαρχεί στον κόσμο μας σήμερα εμφανίστηκε περίπου τον δέκατο έκτο αιώνα και ορίζεται ως η δομή που περιέχει έναν ενιαίο καταμερισμό εργασίας. Ένας ενιαίος καταμερισμός εργασίας είναι μιά δομή που περιέχει μια σειρά από παραγωγικές δομές, που σχετίζονται μεταξύ τους και προϋποθέτουν η μία την άλλη. Η διάρθρωση αυτής της κοσμο-οικονομίας δεν ήταν ποτέ μέσα στο όριο ενός συγκεκριμένου κράτους αλλά από την αρχή περιλάμβανε περισσότερα από ένα κράτη. Το πιο σημαντικό είναι ότι η κοσμο-οικονομία είναι ένα *ιστορικό* σύστημα που γεννήθηκε, αναπτύχθηκε, έχει ορισμένους δικούς της κανόνες και κάποια μέρα θα πάψει να υπάρχει. Ο τρόπος παραγωγής αυτής της κοσμο-οικονομίας είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, είναι μία καπιταλιστική κοσμο-οικονομία».

162. Βλ. σχετικά Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», ό.π., σελ. 710, σημ. 1.

III

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΝΤΡΟΦΙΩΝ

1. Οι διάφορες απόψεις

Οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς σχετικά με το χαρακτήρα των αμπελακιώτικων Συντροφιών με βάση τον κεντρικό τους πυρήνα, θα μπορούσαν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

α. Σ' εκείνες που θεωρούν τις Συντροφιές σαν εταιρείες.
β. Σ' εκείνες που τις βλέπουν σαν συνεταιρισμούς.
γ. Σ' εκείνες που τις εκτιμούν σαν μορφώματα συντεχνιακού χαρακτήρα.
δ. Σ' εκείνες που τις προσεγγίζουν κυρίως ως φαινόμενο, που συνδέεται περισσότερο με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου την περίοδο της τουρκοκρατίας καθώς και με τη διαδικασία συγκρότησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

1.1. Η άποψη της εταιρείας

Η άποψη ότι οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές ήταν εμπορικές εταιρείες υποστηρίχθηκε για πρώτη φορά από το Félix Beaujour που αναφερόμενος συγκεκριμένα στην πρώτη Κοινή Συντροφιά την αποκαλεί «μεγάλη ετερόρρυθμη εταιρία»[163]. Την άποψή του αυτή ο Beaujour δεν τη δικαιολογεί αλλά απλά εκθέτει ορισμένα στοιχεία, που παραθέσαμε διεξοδικά στο κεφάλαιο για τις Συντροφιές και το ιστορικό τους.

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι τόσο ο Félix Beaujour όσο και οι υπόλοιποι ξένοι συγγραφείς που περιγράφουν φαινόμενα που συνάντησαν στις ελλαδικές περιοχές την

163. Βλ. F. Beaujour, «Πίνακας...», ό.π., σελ. 143.

περίοδο της τουρκοκρατίας συχνά όταν θέλουν να τα χαρακτηρίσουν χρησιμοποιούν όρους που αντιστοιχούν σε καταστάσεις και φαινόμενα που χαρακτήριζαν τις δικές τους κοινωνικές πραγματικότητες που είχαν διαφορετική δομή και λειτουργία. Γι' αυτό κατά τη γνώμη μας θα πρέπει να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί σε ό,τι αφορά την ανεπιφύλακτη αποδοχή των όρων που χρησιμοποιούν για να προσδιορίσουν ορισμένα φαινόμενα του χώρου μας.

Ο D. Urquhart αναφερόμενος στο σύστημα των Κοινών Συντροφιών τις περιγράφει σαν *«εταιρείες κεφαλαίου και εργασίας»*, στις οποίες αντιπροσωπεύονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα τόσο τα συμφέροντα του κεφαλαίου όσο και της εργασίας. Επίσης αναφέρει ότι οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές έδωσαν «στον κόσμο ένα μάθημα εμπορικού συνεταιρισμού»[164].

Ο Κ. Παπαρηγόπουλος στηριζόμενος βασικά στο Félix Beaujour γράφει ότι οι «Αμπελακιώται (...) συνηνώθησαν εις μίαν ετερόρρυθμον εταιρείαν» και ότι «το μέγα ζήτημα του συνεταιρισμού των εργατών και των κεφαλαιούχων όπερ οι κοινωνιολόγοι των καθ' ημάς χρόνων επεχείρησαν να λύσωσι δια της βίας της επαγαγούσης τοσούτους εν Γαλλία κλονισμούς (...) εκανονίσθη (...) υπό της μικράς ελληνικής κοινότητος των Αμπελακίων»[165].

Ανάλογες απόψεις διατυπώνει στην «Πλουτολογία» του και ο Ι. Σούτσος, κάνοντας λόγο επίσης για «εκούσιον συνεταιρισμόν εργατών και κεφαλαιούχων»[166].

Με τις απόψεις αυτές συμφωνεί και ο γεωγράφος Ν. Γεωργιάδης αναφέροντας και αυτός, ότι η μικρή ελληνική κοινότητα των Αμπελακιών αντιμετώπισε με επιτυχία το μεγάλο πρόβλημα που συγκλονίζει τις σύγχρονες κοινωνίες, δηλαδή της αντίθεσης του κεφαλαίου με την εργασία που, όπως υποστηρίζει, μονάχα με τη συνεργασία τους μπορεί να εξασφαλιστεί το μέλλον της βιομαχανίας[167].

---

164. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 189, όπου παραθέτει ένα μεγάλο τμήμα από το έργο του Urquhart, «La Turquie...». Οι υπογραμμίσεις είναι του γαλλικού κειμένου.

165. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Τόμ. Ε', Έκδοσις 7η, υπό Ν. Βέη, Εκδοτικός Οίκος Σεφερλής, Αθήναι 1955, σελ. 416-417.

166. Βλ. Ι. Σούτσος, «Πλουτολογία», Έκδοση Β', Αθήναι 1882, Τόμ. Α', σελ. 283.

167. Βλ. Ν. Γεωργιάδης, «Θεσσαλία», ό.π., σελ. 135. Πάντως ο Μηλιώτης Ν. Μάγνης, «Περιήγησις...», ό.π., σελ. 97, στο βιβλίο του αυτό που γράφτηκε στη Χαλκίδα το 1859, αποφεύγοντας τους ιδεολογισμούς, αναφέρει μόνο ότι οι αμπελακιώτες: «Είχον, πότε μεν δύο, πότε δε τρεις *εμπορικάς εταιρίας* και πότε τας ήνοναν εις μίαν». Η υπογράμμιση είναι δική μας.

Πιο πρόσφατα η άποψη ότι στα Αμπελάκια διαμορφώθηκε μια ετερόρρυθμη εταιρία υποστηρίχθηκε από τον Ι. Χολέβα σε άρθρο του[168].

Η άποψη επίσης της ετερόρρυθμης εταιρίας υποστηρίχθηκε από τον Τ. Βουρνά σε ειδικό άρθρο του όπου γράφει: «Οι μικρές σκόρπιες ιδιωτικές επιχειρήσεις ανάμεσα στη 10ετία 1770-1780 ενώνονται το 1780 στην Κοινή Συντροφιά υπό μορφή ετερόρρυθμης εταιρίας και όχι συνεταιρισμού, όπως πίστεψαν παλιότεροι ερευνητές. Η ετερόρρυθμη εταιρία ήταν μια μορφή οικονομικής δραστηριότητας πολύ διαδεδομένη στην Κεντρική Ευρώπη και σ' αυτήν καταλήγουν οι Αμπελακιώτες το 1780, κατά σύσταση των εκπροσώπων τους στην Αυστρία και Γερμανία (...). Κοινοπραξία λοιπόν, (κι όχι συνεταιρισμός) υπό μορφή ετερόρρυθμης εταιρίας»[169].

Τέλος ο Tr. Stoianovich υποστηρίζει ότι στα Αμπελάκια «το 1778 οι κάτοικοί τους οργανώθηκαν σε ανώνυμη εταιρία με σκοπό να κάνουν εξαγωγή βαμβακερών νημάτων»[170].

1.2. Η άποψη του συνεταιρισμού

Η άποψη για την ύπαρξη συνεταιρισμού στα Αμπελάκια πρωτοδιατυπώθηκε από το F. Boulanger στο βιβλίο του «Ambélakia ou les associations et les municipalités helléniques», που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1875 λίγο μετά το θάνατό του. Τη θέση του ότι στα Αμπελάκια παρουσιάστηκε η συνεταιριστική οργάνωση ο Boulanger τη διατύπωσε το 1847 σε υπόμνημα που απευθυνόταν στον πρωθυπουργό Ιω. Κωλέτη.

Από τον πρόλογο του βιβλίου, όπως και από το υπόμνημα αυτό, αποδείχνεται ότι ο Boulanger ήταν ένθερμος οπαδός[171] των απόψεων του γάλλου ουτοπικού σοσιαλιστή Charles Fourier (1772-1837). Όπως είναι γνωστό ο Fourier, πέρα από την οξύτατη κριτική που άσκησε στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, υποστήριζε την ανάγκη οργάνωσης της κοινωνίας με βάση τις ελεύθερες ενώσεις (phalanges) κεφαλαιοκρατών, εργατών και διοικητικών υπαλ-

168. Βλ. Ι. Χολέβας, «Οι οικονομικοί παράγοντες εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας», Δελτίο Ε.Β.Ε.Θ., Τεύχος 3, Μάρτιος 1971, σελ. 186.

169. Βλ. Τ. Βουρνάς, «Τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας», Εφημερίδα Η Αυγή, 21.2.1982.

170. Βλ. Tr. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», ό.π., σελ. 299.

171. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. XXII.

λήλων-στελεχών. Η κύρια μορφή εργασίας σ' αυτές έπρεπε να είναι η γεωργία για την οποία, όπως έλεγε ο Fourier, έχουν κλίση τα 2/3 των ανθρώπων. Οι φάλαγγες αυτές έπρεπε να αποτελούνται από 1.500-1.600 άτομα και των δύο φύλων κάθε παραγωγικής απασχόλησης και ειδικότητας. Την κάθε φάλαγγα ο Fourier τη χώριζε σε ομάδες που αποτελούνταν από άτομα με όμοιες απασχολήσεις. Για να μπορούν τα άτομα να αναπτύσσονται πολύπλευρα το σχέδιο του Fourier προέβλεπε τη μετακίνηση των μελών της φάλαγγας από τη μια ομάδα στην άλλη. Το προϊόν δε που θα παραγόταν θα διανεμόταν με τον ακόλουθο τρόπο: 5/12 θα έπαιρνε ο συντελεστής εργασία, 4/12 ο συντελεστής κεφάλαιο και 3/12 ο συντελεστής ταλέντο. Στο σχέδιό του ακόμη ο Fourier προέβλεπε κοινές κατοικίες για τα μέλη της κάθε φάλαγγας και περιέγραφε λεπτομερειακά τον τρόπο ζωής τους στο κεντρικό κτίριο της φάλαγγας, που το ονόμαζε phalanstère, όπως και για τα άλλα ιδρύματα (σχολεία, εστιατόρια, παιδικοί σταθμοί, γυμναστήρια, κήποι κ.λπ.) που έπρεπε να λειτουργούν στο χώρο εγκατάστασης της φάλαγγας που επίσης έπρεπε να είναι σε καλή τοποθεσία και να διαθέτει αρκετή έκταση.

Ο Fourier και οι οπαδοί του πίστευαν ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις μπορούσαν να βρουν τη λύση τους, αν η κοινωνία οργανωνόταν με συνεργατικό τρόπο. Η συνεταιριστική ιδέα και οργάνωση θα μπορούσε να διαδοθεί με τη βοήθεια ισχυρών προσωπικοτήτων και κυβερνητικών παραγόντων που φυσικά θα έπρεπε να πειστούν για τα πλεονεκτήματα του συνεργατισμού. Με τη σειρά τους οι ισχυροί παράγοντες και οι κυβερνήσεις θα έπειθαν τις διάφορες κοινωνικές δυνάμεις να οργανώσουν την οικονομική και κοινωνική τους ζωή με συνεργατικό τρόπο[172].

Γίνεται συνεπώς σαφές ότι οι αντιλήψεις του F. Boulanger για τις αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές προσδιορίστηκαν από

172. Βλ. Ch. Gide-Ch. Rist, «Ιστορία των οικονομικών θεωριών», ελλην. μτφρ., Έκδοσις Γκόνη, Αθήναι 1959, Τόμ. Α', σελ. 301-313. — «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια», Τόμ. ΚΔ', ό.π., σελ. 149-150. — F. Engels, «Ουτοπιστικός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός», Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 66-68. — J. Shumpeter, «Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία», Εκδόσεις Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1972, σελ. 408, σημ. 1. — Ernest Grünfeld, «Οι Συνεταιρισμοί από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως», ελλην. μτφρ., Εν Πάτραις 1932, σελ. 68-69. — Γ. Χαριτάκης, «Ιστορία οικονομικής», Εκδόσεις Α. Παπαζήση, 1943, σελ. 200-203. — Παρμ. Αβδελίδης, «Ο Συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1978, σελ. 33-36 και του ίδιου «Ο Συνεταιρισμός και ο Μαρξισμός», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981, σελ. 23-24. — J. Lajugie, «Les doctrines économiques», P.U.F., Collection «Que sais-je?», Έκδοση 13η, Paris 1982, σελ. 40-41.

την ιδεολογική και θεωρητική του αυτή τοποθέτηση. Πιο συγκεκριμένα, νόμισε ότι στα Αμπελάκια βρήκε τη δικαίωση των θεωριών του δασκάλου του. Οι κύριες πηγές του, όπως αυτές εκτίθενται στο βιβλίο του, που προαναφέραμε είναι το *συμφωνητικό*[173] του 1797, που χάρη σ' αυτόν διασώθηκε σε γαλλική μετάφραση, και οι αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού που τις υπαγόρευσε σε μεγάλη ηλικία ο ίδιος γύρω στις αρχές του 1847 στο Δάρβαρη[174]. Τις αναμνήσεις αυτές τις επιμελήθηκε ο ίδιος ο Boulanger, γιατί, όπως σημειώνει, ο ίδιος, ήταν ακατάστατες και ασύντακτες[175]. Όπως όμως έχουμε ήδη επισημάνει, διαβάζοντας κανείς τίς αναμνήσεις του Δρόσου Δροσινού, έτσι όπως τις απέδωσε ο Boulanger, παρουσιάζεται και ο ίδιος σαν οπαδός της συνεταιριστικής ιδέας. Ταυτόχρονα οι αναμνήσεις του Δροσινού παρουσιάζουν πολλές υπερβολές και συγχύσεις. Πάντως, παρά τις επιφυλάξεις μας αυτές, δεν νομίζουμε ότι οι αναμνήσεις αυτές είναι τελείως αναξιόπιστες. Αντίθετα περιέχουν ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες και στοιχεία, που πρέπει να διαβάζονται όμως με επιφύλαξη και προσοχή[176]. Πάντως το σύνολο σχεδόν των μελετητών και γενικότερα των συγγραφέων που ασχολήθηκαν με τα Αμπελάκια και υποστηρίζουν την άποψη του συνεταιρισμού, στηρίχθηκαν αποκλειστικά ή τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στο βιβλίο του Boulanger και τις αναμνήσεις του Δροσινού που περιέχονται σ' αυτό[177].

Ας δούμε τώρα τις γνώμες που διατύπωσαν διάφοροι συγγραφείς που, ανεξάρτητα από επιμέρους διαφορές, υποστηρίζουν για τις αμπελακιώτικες Συντροφιές την άποψη του συνεταιρισμού.

Ο πρώτος που ασχολήθηκε κάπως ειδικά με τα Αμπελάκια από ελληνικής πλευράς ήταν ο Γ. Λαζόπουλος, έλληνας έμπορος στην Κωνσταντινούπολη, που σε ανακοίνωσή του, που έγινε στον

173. Οι ίδιοι οι αμπελακιώτες όπως ήδη έχουμε επισημάνει χρησιμοποιούσαν τον όρο αυτό, που ο Boulanger τον αποδίδει με τη λέξη «contrat» και που κακώς οι Ν. Βέης και Κ. Κουκίδης τη μεταφράζουν ως «καταστατικό».

174. Βλ. F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 110.

175. Βλ. F. Boulanger , «Ambélakia...», ό.π., σελ. 81.

176. Ο Γιάνης Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 128, τις αναμνήσεις του Δροσινού τις θεωρεί τελείως αναξιόπιστες. Αντίθετα ο Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 5 Σεπτεμβρίου 1943, 19 Οκτωβρίου 1943, τις θεωρεί αξιόπιστες επισημαίνοντας ότι μόνο σε ορισμένα τους σημεία είναι ανακριβείς.

177. Ο Ηλ. Γεωργίου, «Ιστορία του Συνεταιρισμού των Αμπελακίων», ό.π., σελ. 22, γράφει: «Μόνο η εργασία του Μπουλανζέ χύνει φως εις την ιστορίαν της Συντροφίας των Αμπελακιωτών». Ενδεικτικά βλ.: Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του

Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο στην Κωνσταντινούπολη το 1875 και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό του συλλόγου, υποστήριξε την άποψη ότι οι Κοινές Συντροφιές ήταν συνεταιρισμοί. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί, ότι ταυτόχρονα χρησιμοποιεί και τους όρους και χαρακτηρισμούς κοινοτική εταιρεία ή καπιταλιστική εταιρία, με αποτέλεσμα η άποψη που διατυπώνει να μην είναι σαφής. Πάντως, πέρα από την ορολογία, αναφέρει καθαρά ότι στην Κοινή Συντροφιά τα συμφέροντα του κεφαλαίου, της εργασίας και της τέχνης (δηλαδή βλέπουμε να χρησιμοποιεί το σχήμα του Fourier) συμμετείχαν εξ ίσου[178].

Ο συγγραφέας όμως που διέδωσε πλατύτερα την άποψη, με βάση τα στοιχεία και τις θέσεις του F. Boulanger, ότι στα Αμπελάκια συγκροτήθηκε συνεταιρισμός, που για πρώτη φορά έδωσε λύση στο κοινωνικό πρόβλημα, ήταν ο Γ. Φιλάρετος. Μάλιστα προχώρησε ακόμη περισσότερο ισχυριζόμενος ότι «εις τας παραποταμίους μικράς πεδιάδας των Τεμπών ολβίως επιβίωσαν οι αυτοπολίται της δημοκρατικής ομοσπονδίας των Αμπελακίων»[179].

Η άποψη της ύπαρξης συνεταιρισμού στα Αμπελάκια υποστηρίχθηκε πιο πριν και από το Δ. Τσοποτό, διαφοροποιημένη όμως, γιατί τη συνέδεσε και με το συντεχνιακό θεσμό. Συγκεκριμένα γράφει: «Η εις μίαν συντεχνίαν διοργάνωσις όλων των κατοίκων και ο συνεταιρισμός κεφαλαίου και εργασίας εν τοις ανωτέρω μνημονευθείσι βιομηχανικοίς της Θεσσαλίας κέντροις, και ιδίως εν Αμπελακίοις, απέσπασαν ήδη την προσοχήν και τον θαυμασμόν των ξένων περιηγητών, οίτινες προέβαλλον ταύτα προς μίμησιν εν τη Δυτική Ευρώπη»[180].

συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 123 επομ. — Π. Μάτσης, «Συνεταιρισμοί», Αθήναι 1944, σελ. 16. — Θ. Τζωρτζάκης, «Οι Συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα», Εν Πάτραις 1932, σελ. 198. — Κ. Τσάκας, «Οι Συνεταιρισμοί», Αθήναι 1933, σελ. 152. — Δ. Καλιτσουνάκις, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 224. — Π. Παπαγαρυφάλλου, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1973, σελ. 23.

178. Βλ. Γ. Λαζόπουλος, «Περί του εκουσίου συνεταιρισμού των Αμπελακίων και περί της πολιτείας και παιδείας αυτών», περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, 1875/6, Τόμ. 10, σελ. 41-49, 152 και D. Mavrogiannis, «Recherches documentaires...», ό.π., σελ. 127-129.

179. Βλ. Γ. Φιλάρετος, «Συνεργατικοί Συνεταιρισμοί...», ό.π., σελ. 3-4 και 28. Ανάλογες απόψεις υποστηρίζονται και στο λήμα «Αμπελάκια» στη «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδια», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 337-338, όπου αναφέρεται: «Κατά τα τέλη του ΙΗ' αιώνος και υπό τον τουρκικόν τελούνταν ζυγόν, τα Αμπελάκια, ομού μετά 21 άλλων χωρίων παρέσχον τέλειον υπόδειγμα συνεργατικού συνεταιρισμού, πολύν πριν αρχίση η σχετική εν τη Δύσει κίνησις, καταστάντα δια τούτο ιστορικά. Εις τον συνεταιρισμόν τούτον πάντες ανεξαρτήτως οι κάτοικοι ήσαν μέτοχοι προσφέροντες είτε τα κεφάλαιά των είτε την εργασίαν των».

180. Βλ. Δ. Τσοποτός, «Γη και γεωργοί...», ό.π., σελ. 173-174.

Ο Δ. Καλιτσουνάκις γράφει σχετικά, ότι ίσως άδικα η Ελλάδα δεν αναφέρεται στα ξένα συνεταιριστικά συγγράματα σαν κοιτίδα του συνεταιρισμού. Και αυτό «διότι παρορώνται οι κατά τους χρόνους της δουλείας ναυτικοί και λοιποί συνεργατικοί συνεταιρισμοί, ιδία όμως ο "ως ηλεκτρικός φωτοβόλος λαμπτήρ" προεξέχων συνεταιρισμός (των) Αμπελακίων»[181].

Την ίδια άποψη, στηριζόμενος βασικά στον Boulanger και το Φιλάρετο, διατυπώνει και ο Θ. Τζωρτζάκης. Συγκεκριμένα γράφει[182]:

«Η Ελλάς δύναται, και δικαίως, να ισχυρισθή ότι ανήκει εις τας ολίγας εκείνας χώρας της Ευρώπης, εις τας οποίας το πρώτον ενεφανίσθη το πνεύμα του συνεργατισμού, που αποτελεί την βάσιν του σύγχρονου συνεταιρισμού. Ο Συνεταιρισμός των εμπόρων, τεχνιτών και εργατών κατασκευής κοκκίνων νημάτων εκ βάμβακος των Αμπελακίων της Θεσσαλίας και οι Ναυτικοί Συνεταιρισμοί των μικρών νήσων του Αιγαίου, ακμάσαντες κατά τα τέλη του 18ου και τας αρχάς του 19ου αιώνος, αποτελούν ίσως, με την πλήρη οργάνωσίν των και τας επιτυχίας των, τας πρώτας τελείως διαμορφωμένας κατά την σύγχρονον αντίληψιν περί συνεταιρισμού, συνεταιρικάς οργανώσεις (...). Ο σπουδαιότερος εξ όλων των ιστορικών τούτων Συνεταιρισμών της Ελλάδος του τέλους του 18ου αιώνος υπήρξεν ο περίφημος Συνεταιρισμός των Αμπελακίων της Θεσσαλίας (...). Άμεσος σκοπός του Συνεταιρισμού τούτου υπήρξε η συστηματικωτέρα οργάνωσις της παραγωγής, εξαγωγής και εμπορίας εις το εξωτερικόν των εις τον τόπον κατασκευαζομένων κοκκίνων νημάτων, φημισμένων δια το στιλπνόν και ανεξίτηλον χρώμα των (...). Η εμπορία των φαίνεται ότι προ της συστάσεως του Συνεταιρισμού ανήκεν εις εταιρίας αποτελουμένας από εμπόρους και αρχιτεχνίτας, οι οποίοι εχρησιμοποίουν εργάτας αμειβομένους δι' αναλόγου συμμετοχής εις τα κέρδη (...). Κατά πρωτοβουλίαν των αρχηγών των κατά μέρος τούτων εταιριών απεφασίσθη η σύστασις του Συνεταιρισμού δια την ενιαίαν διαχείρισιν του προϊόντος καθ' όλα αυτού τα στάδια. Ώστε ο Συνεταιρισμός απετέλεσε τρόπον τινά μίαν ένωσιν των εταιριών αυτών».

---

181. Βλ. Δ. Καλιτσουνάκις, «Ιστορία...», ό.π., σελ. 224-225.

182. Βλ. Θ. Τζωρτζάκης, «Οι Συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα», ό.π., σελ. 197-198. Ο Θ. Τζωρτζάκης είναι ο πρώτος που ανακάλυψε τις επιστολές του αρχείου Δογάνη και ορισμένες από αυτές τις παρέδωσε στο Ν. Βέη που τις δημοσίευσε στην «Πρωία».

Ανάλογες απόψεις υποστηρίχτηκαν και από τους Π. Κόντο[183] και Κ. Τσάκα[184].

Αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα Αμπελάκια κυρίως σε δημοσιογραφικό επίπεδο σημειώθηκε στα χρόνια 1937-1938.

Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου σε άρθρο του [185] για τα Αμπελάκια γράφει: «Έξη χιλιάδες ρωμιοί, άνδρες, γυναίκες και παιδιά έζησαν εδώ προ εκατόν πενήντα χρόνων χωρίς να φαγωθούν, δημιουργοί και συνεταίροι της πρώτης και τελειοτέρας Συνεργατικής του κόσμου, δάσκαλοι των οικονομολόγων, των φιλοσόφων, των ιεροκηρύκων, δάσκαλοι του ίδιου του Φουριέ, αυτοί οι Θεσσαλοί χωριάτες (...). Έργο που καμιά πολιτισμένη κοινωνία δεν το έχει αποτολμήσει (...). Ο ταπεινός Κίσσαβος χάρις στους νεώτερους Θεσσαλούς, καλλιέργησε και πραγματοποίησε το πιο δύσκολο απ' όλα, την αδελφοσύνη».

Επίσης ο Φάνης Μιχαλόπουλος σε άρθρο του[186] διατυπώνει την άποψη ότι στα Αμπελάκια δημιουργήθηκε ο πρώτος κερδοσκοπικός συνεταιρισμός αστικού τύπου και αργότερα γεωργικός και βιοτεχνικός συνεταιρισμός που είχε συμβιβάσει τα συμφέροντα της γης, της εργασίας και του κεφαλαίου. Ακόμη γράφει: «Η Ελλάδα πρώτη είχε διαμορφώσει και πραγματοποιήσει τη συντροφική ένωση στη βιοτεχνία πολύ πριν γεννηθεί ο Φουριέ, στον οποίον αποδίδουν την πατρότητα του θεσμού. Έτσι η μελέτη του Μπουλανζέ για τ' Αμπελάκια διευκρίνιζε ένα μεγάλο πρόβλημα: τη γέννηση των συνεταιρισμών στην Ευρώπη και την πρώτην πρακτική εφαρμογή τους».

Στα χρόνια της κατοχής ο Ν. Βέης σε μια σειρά από ενδιαφέροντα άρθρα του θα παραθέσει για πρώτη φορά και μερικές επιστολές από το αρχείο Δογάνη. Χαρακτηριστικό της δουλειάς αυτής είναι ότι ερευνώντας το θέμα ο συγγραφέας δίνει σε σχέση με άλλες εργασίες μεγαλύτερη προσοχή στις πηγές. Όμως παρά τα χρήσιμα στοιχεία και πληροφορίες που παραθέτει και αυτός στέκεται στην άποψη του συνεργατικού συνεταιρισμού. Σχετικά γράφει: «(...) ο συνεργατικός συνεταιρισμός των Αμπελακίων με την πολλαπλώς θαυμαστήν απόδοσιν κατέστησεν άλλοτε παγκοσμίως γνωστόν και σεβαστόν το όνομα του μικρού παρά τα Τέμπη ιδιορ-

183. Βλ. Π. Κόντος, «Δασική Πολιτική», Τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1933, σελ. 202.

184. Βλ. Κ. Τσάκας, «Οι Συνεταιρισμοί», ό.π., σελ. 152-157. Η θέση του Κ. Τσάκα στηρίζεται αποκλειστικά στις απόψεις του Γ. Φιλάρετου.

185. Βλ. Ζαχ. Παπαντωνίου, Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα, 29 Νοεμβρίου 1937.

186. Βλ. Φαν. Μιχαλόπουλος, Εφημερίδα Η Καθημερινή, 18 Απριλίου 1938.

ρύθμου συνοικισμού και μετά την εξαφάνισιν του συνεργατικού συνεταιρισμού και μετά την οικονομική κατάπτωσιν των Αμπελακίων το όνομα αυτών αναφέρεται πάντοτε εν τω καταλόγω των κέντρων εκείνων τα οποία υπό δυσμενεστάτας συνθήκας εξήρθησαν εις επίζηλον ύψος επιχειρηματικότητος και κοινωνικής προόδου (...). Από της Πανεπιστημιακής καθέδρας η ταπεινότης μου μετ' αγάπης επανέρχεται εις το θέμα περί των ελληνικών σπουδών εν σχέσει προς τα Αμπελάκια και τους Αμπελακιώτας επι τη βάσει κατά μέγα μέρος ανεκδότων ή ελάχιστα γνωστών πηγών. Οι δε πανεπιστημιακοί συνάδελφοι των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης, της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Σπουδών, επίσης δε και της νεαράς Παντείου Σχολής παραλλήλως πραγματεύονται από καθέδρας τα κατά τον Συνεργατικόν Συνεταιρισμόν των Αμπελακίων»[187].

Ο Κ. Κουκίδης, σε ειδική μονογραφία του (1948), προσπάθησε να αποδείξει στηριζόμενος βασικά στο F. Boulanger και τις αναμνήσεις του Δροσινού, ότι στα Αμπελάκια εμφανίστηκε ένας συνεταιρισμός με τη σημερινή έννοια του όρου και μάλιστα ότι πρόκειται για τον πρώτο στον κόσμο. Συγκεκριμένα ο Κ. Κουκίδης στο βιβλίο του: «Το πνεύμα του Συνεργατισμού των νεωτέρων Ελλήνων και τ' Αμπελάκια. Ο πρώτος συνεταιρισμός του κόσμου», γράφει: «Η συντροφιά των Αμπελακίων σύμφωνα με την νομική, κοινωνική και οικονομική έννοιά της κατέχει όλα τα διακριτικά γνωρίσματα του συνεργατισμού, όπως αυτά καθιερώθηκαν από την νεώτερη επιστήμη. Υπήρξε πραγματικά ένας συνεταιρισμός κατά την νεώτερη έννοια της λέξεως. Κατά το πόρισμα τούτο έχει αναμφισβήτητα το δικαίωμα να φορέση τον στέφανο της προτεραιότητος ανάμεσα στους συνεταιρισμούς όλου του κόσμου (...). Τ' Αμπελάκια υπήρξαν αληθινά μια εστία απ' όπου ακτινοβόλησε το πνεύμα του συνεργατισμού, άξιο να τύχη της προσοχής όλου του ενδιαφερόμενου κόσμου και εκείνων που ζητούν λύσεις συγχρόνων προβλημάτων και θέλουν να τις στηρίξουν επάνω σε ελληνικά δεδομένα»[188].

Πάντως θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι ο Κ. Κουκίδης, στη μονογραφία του αυτή, δεν αξιοποιεί στο βαθμό που πρέπει τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, που είχε δημοσιεύσει ο Ν. Βέης,

187. Βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., 22 Σεπτεμβρίου 1944. Την άποψη ότι στα Αμπελάκια υπήρχε συνεργατικός συνεταιρισμός δέχεται και ο Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 708.

188. Βλ. Κ. Κουκίδης, «Το πνεύμα του συνεργατισμού...», ό.π., σελ. 168-169.

περιοριζόμενος σε μια τελείως οριακή χρησιμοποίηση της πηγής αυτής.

Η δημοσίευση το 1950 από τον Ηλ. Γεωργίου 140 επιστολών από το αρχείο Δογάνη με τίτλο «Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και Συντροφίας των Αμπελακίων», δημιούργησε τη δυνατότητα για μια πληρέστερη αποσαφήνιση της ιστορίας όπως και της φύσης των αμπελακιώτικων Συντροφιών. Όμως, ενώ ο Ηλ. Γεωργίου στις χρήσιμες και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις που παραθέτει στην εισαγωγή της έκδοσης αυτής, αποφεύγει να χαρακτηρίσει τις Συντροφιές σαν συνεταιρισμούς, μιλώντας απλά για συνεταιριστικό πνεύμα[189], στη διδακτορική του διατριβή με θέμα «Ιστορία και Συνεταιρισμός των Αμπελακίων» (1951) υποστηρίζει την άποψη του συνεταιρισμού. Συγκεκριμένα γράφει: «Η συνεταιριστική ιδέα εν Ελλάδι δεν είναι ξένον είδος, μεταφυτευθέν εν τη χώρα ημών, αλλ' αποτελούσα αύτη Εθνικήν λαϊκήν παράδοσιν της πατρίδος ημών, στηρίζεται επί της δικαιοσύνης, της κατ' αναλογίαν των μερίδων των μετόχων διανομής των κερδών και ενέχει βαθύν ανθρωπιστικόν περιεχόμενον, γνώρισμα ουσιώδες της γνησίας Ελληνικής ψυχής»[190].

Την ίδια περίπου περίοδο ο Χρ. Ευελπίδης σχετικά με το χαρακτήρα των Συντροφιών υποστήριζε, ότι στα Αμπελάκια «ήκμασεν η περίφημος συντροφία, είδος αρκετά εξελιγμένου συνεταιρισμού παραγωγής, πωλήσεως, προμηθείας και ακόμη περιθάλψεως των μελών του»[191].

Αντίθετα ο Κ. Λεοντίδης το 1957, σε ειδική μελέτη[192] αφιερωμένη στο χαρακτήρα των αμπελακιώτικων Συντροφιών, διαφοροποιείται κάπως σε σχέση με τις προηγούμενες απόψεις υποστηρίζοντας ότι, σε μια *πρώτη φάση* (1778-1795), η Κοινή Συντροφιά ήταν εταιρεία εργασίας-κεφαλαίου, ενώ σε μια δεύτερη μετεξελίχθηκε σε εργατικό συνεταιρισμό παραγωγής. Συγκεκριμένα ο Κ. Λεοντίδης γράφει: «Η άποψις ότι η επιχείρησις των Αμπελακίων υπήρξε συνεργατικός συνεταιρισμός, και δη ο πρώτος του κόσμου, δεν δύναται σοβαρώς να υποστηριχθή. Δύναται όμως να υποστηριχθή τούτο: ότι η Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων απετέλεσε την πηγήν εκ της οποίας ανέβλησεν ο συνεργατισμός. Υ-

189. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία...», ό.π., σελ. 16.

190. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Ιστορία και Συνεταιρισμός των Αμπελακίων», ό.π., σελ. 12.

191. Βλ. Χρ. Ευελπίδης, «Οικονομική και κοινωνική ιστορία...», ό.π., σελ. 32.

192. Βλ. Κ. Λεοντίδης, «Τα Αμπελάκια πατρίς θεσμών κοινωνικών», Περιοδικό Αγροτική Οικονομία, Τεύχος 9, Ιαν.-Μάρτιος 1957, Αθήνα, σελ. 1-20.

πάρχουν πράγματι αρκετά αξιόπιστα στοιχεία πείθοντα ότι η Συντροφιά αύτη εφαρμόσασα τον θεσμόν της συμμετοχής των εργατών εις τα κέρδη της επιχειρήσεως εξελίχθη, δια του χρόνου, εις κύτταρον εκ του οποίου εξεκολάφθησαν οι εργατικοί συνεταιρισμοί παραγωγής και δη οι πρώτοι εν τω κόσμω (...). Ο John Stuart Mill, ο διάσημος Άγγλος οικονομολόγος, έλεγε κατά το έτος 1848, ότι αι σχέσεις των εργατών και των κεφαλαιούχων θα εξελιχθώσιν αρχικώς μεν προς εταιρίας κεφαλαίου και εργασίας, ακολούθως δε προς τους εργατικούς καθαρώς συνεταιρισμούς (...). Την εξέλιξιν ουχ ήττον ταύτην των σχέσεων των εργατών και των κεφαλαιούχων, την οποίαν ο Mill προέβλεπεν ως μελλοντικήν, τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας την είχον γνωρίσει, ήδη προ ετών πολλών, ως κατάστασιν πραγματικήν. Είχε πράγματι σημειωθεί η εξέλιξη αύτη εις τας σχέσεις των εργατών και των κεφαλαιούχων των Αμπελακίων προ ετών πολλών. Αι σχέσεις των προσώπων τούτων εξελίχθησαν το μεν έτος 1778 εις εταιρίαν εργασίας και κεφαλαίου, δια της ιδρύσεως της Κοινής Συντροφιάς των Αμπελακιωτών, το έτος 1975 εις εργατικούς συνεταιρισμούς παραγωγής, δια της συστάσεως μικροτέρων αυτονόμων συντροφιών υπό των εξελθουσών της Κοινής Συντροφιάς ομάδων εργατών-εταίρων. Υπήρξαν δε οι εργατικοί συνεταιρισμοί των Αμπελακίων οι πρώτοι εν τω κόσμω συνεργατικοί συνεταιρισμοί παραγωγής (...). Είδον συνεπώς ούτοι το φως πολύ προ του έτους 1831, το οποίον θεωρείται ως το έτος ιδρύσεως του πρώτου συνεργατικού συνεταιρισμού παραγωγής του κόσμου», με τη σύσταση στη Γαλλία, με πρωτοβουλία του χριστιανοσοσιαλιστή φιλόσοφου Buchez του συνεργατικού συνεταιρισμού των ξυλουργών (Association Coopérative des Menuisiers)[193].

Οι θέσεις αυτές του Κ. Λεοντίδη, παρά τις κάποιες διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν, δίχως καμιά αμφιβολία εντάσσονται στην κατηγορία των απόψεων που θεωρούν τις αμπελακιώτικες Συντροφιές ως συνεταιρισμούς.

Παραπλήσιες απόψεις, τουλάχιστον ως προς το βασικό τους πυρήνα, υποστηρίζονται και από το Χρ. Αναγνωστιάδη που συγκεκριμένα γράφει: «Δεν δυνάμεθα να προσδώσωμεν εις την Κοινήν Συντροφίαν των Αμπελακίων την νομικήν μορφήν της συγχρόνου εταιρίας του εμπορικού δικαίου, ετερορρύθμου εταιρίας, ή του συγχρόνου συνεταιρισμού (παραγωγικού, καταναλωτικού, πιστωτικού ή ενώσεως συνεταιρισμών), καίτοι υφίστανται βασικαί

193. Βλ. Κ. Λεοντίδης, «Τα Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 16 και 18.

προϋποθέσεις τας οποίας απαιτεί η θεωρία και ο νόμος (...). Η νομική μορφή της Κοινής Συντροφιάς είναι εντελώς ιδιόρρυθμος, άτυπος δια τα σημερινά δεδομένα, μη δυναμένη να καταταγή εις ουδεμίαν εκ των συγχρόνων εμπορικών εταιριών, η δε συνεργασία των κεφαλαιούχων μετά των παραγωγών (γεωργών, τεχνιτών και εργατών), απετέλεσεν εν πρωτότυπον συνεταιριστικόν υπόδειγμα (...). Εις την Κοινήν Συντροφιάν εφηρμόσθη δια πρώτην φοράν ο θεσμός της συμμετοχής των εργαζομένων εις τα κέρδη των επιχειρήσεων (...). Η Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων δεν απετέλει συνεργατικόν συνεταιρισμόν, δεν συνίστα συνεργατικήν συνεταιριστικήν οργάνωσιν παραγωγής και διαθέσεως νημάτων, αλλά εν τούτοις συνεκρότησε την πηγήν από την οποίαν προέκυψε το πρώτον η συνεργατική ιδέα, όπως την αντιλαμβανόμεθα περίπου σήμερον (...). Εκ της Κοινής Συντροφιάς εξεπήγασεν η ιδέα του συνεταιρίζεσθαι και ενεφανίσθη εις τον Ελληνικόν χώρον συνδεδεμένη με το πνεύμα του κοινοτισμού και της αλληλεγγύης»[194].

Ο Απ. Βακαλόπουλος σχετικά υποστηρίζει: «Η ένωση των Αμπελακιωτών σε "κοινή συντροφία" αποτελεί, κατά τη σύγχρονη έννοια της οικονομικής επιστήμης, ένα είδος παραγωγικού συνεταιρισμού καταναλώσεως, συνεταιρισμού εργασίας και κεφαλαίου με ευρείες βάσεις, αλλά παρουσιάζει ιδιοτυπίες σύμφυτες με τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του τόπου, μέσα από τις οποίες πρόβαλε και κατόπιν αναπτύχθηκε». Αλλά επισημαίνει ταυτόχρονα ότι: «Η γένεση, η πορεία και η υφή της "κοινής συντροφίας" παρουσιάζει ακόμη πολλά σκοτεινά προβλήματα»[195].

Ο δεύτερος ερευνητής μετά τον Ηλ. Γεωργίου που προσπάθησε να αποδείξει το συνεταιριστικό χαρακτήρα των αμπελακιώτικων Συντροφιών με βάση όλες τις γνωστές και διαθέσιμες πηγές είναι ο Διον. Μαυρόγιαννης. Κύριο χαρακτηριστικό της άποψής του είναι η σύνδεση της οικονομικής οργάνωσης των αμπελακιώτικων Συντροφιών με τους κοινοτικούς θεσμούς και η παραδοχή ότι αυτές αποτελούν πρωτότυπο τρόπο «λαϊκής συμμετοχής και ένταξης» στη διαδικασία διαμόρφωσης του «ελληνικού λαϊκού καπιταλισμού». Συγκεκριμένα γράφει: «Οι Αμπελακιώτες, όπως

194. Βλ. Χρ. Αναγνωστιάδης, «Η οικονομική διάρθρωσις...», ό.π., σελ. 66-67. Μελετώντας το βιβλίο του Χρ. Αναγνωστιάδη προκαλεί μεγάλη εντύπωση το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν κάνει καμία απολύτως αναφορά στο έργο του Γιάνη Κορδάτου, που ανεξάρτητα αν συμφωνεί κανείς ή διαφωνεί μαζί του, αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές συμβολές στη μελέτη των Αμπελακιών και των συντροφικών τους συσσωματώσεων.

195. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 535.

και πολλοί άλλοι ελληνικοί πληθυσμοί κατά τη διάρκεια της οθωμανικής επικρατήσεως, μαθήτευσαν για πολλά χρόνια στην ελληνική κοινοτική πρακτική μέσα στα πλαίσια της οποίας χειραφετήθηκαν από δημοκρατική και κοινωνική άποψη. Όταν παρουσιάσθηκαν οι κατάλληλες ιστορικές συνθήκες (κοκκινάδικη τέχνη, αλκαλικά νερά, μεγάλες εσωτερικές και εξωτερικές αγορές, πληθυσμιακή ανάπτυξη και έλλειψη άλλων πλουτοπαραγωγικών πηγών), οι κοινοτικές δημοκρατικές και κοινωνικές εμπειρίες πέρασαν στην οργάνωση των οικονομικών εκδηλώσεων της ζωής των Αμπελακιωτών. Σε τούτο συνέβαλε (...) η έλλειψη κοινωνικής ιεραρχήσεως και αριστοκρατικής τοπικής εξουσίας. Το μόνο επιχείρημα που θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει σήμερα στην άποψη ότι η Κοινή Συντροφία αποτέλεσε συνεταιριστική ομάδα, είναι ότι τα μέλη της δεν ανήκαν σε μια αλλά σε δυο επαγγελματικές ομάδες (...). Η Κοινή Συντροφία είχε πολλές αρχές και κανόνες του σημερινού συνεταιριστικού κινήματος. Επρόκειτο τελικά για ένα ευρύ συνεταιριστικό και κοινοπραξιακό φαινόμενο, πρωτότυπο και τοπικό, που εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε μέσα στα πλαίσια της κοινοτικής οργανώσεως με την οποία τελικά ταυτίσθηκε και συγχωνεύθηκε (...). Το αμπελακιώτικο φαινόμενο ήταν η κατ' εξοχή διαδικασία μετασχηματισμού μιας παραδοσιακής κοινωνίας σε σύγχρονη χρηματική, υπερεθνική και δημοκρατική (...). Όταν ερευνούμε το θέμα του αμπελακιώτικου φαινόμενου, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στην εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας και της αστικής τάξεως στον προ-επαναστατικό ελλαδικό χώρο, των οποίων η Κοινή Συντροφία ήταν πρωτότυπη διαδικασία λαϊκής συμμετοχής και εντάξεως»[196].

Ο Γ. Κοντογιώργης, αναφερόμενος στη διαπλοκή που υπήρχε ανάμεσα στο κοινοτικό σύστημα και τις συντροφικές συσσωματώσεις που θίξαμε αλλού[197], δέχεται ότι ο χαρακτήρας των συσσωματώσεων αυτών ήταν συνεταιρικός. Συγκεκριμένα υποστηρίζει: «Η συνεταιρική, συνεργατική ή συντροφική όπως λεγόταν οργάνωση, αποτέλεσε ένα φαινόμενο που επίσης αναπτύχθηκε στον ελληνικό χώρο και συνέβαλε αποφασιστικά στην εξέλιξη προς μια ορισμένη κατεύθυνση του κοινοτικού συστήματος. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να υπαχθούν τόσο οι συνεταιρικές ενώ-

196. Βλ. Δ. Μαυρογιάννη, «Μαθήματα κοινωνιολογίας του Δικαίου», ό.π., σελ. 131-133. Επίσης, βλ. και τη διδακτορική του διατριβή, «L'association cooperative d'Ambélakia...», ό.π., σελ. 171—172.

197. Βλ. Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο V, ενότητα 3.

σεις με πρότυπο τα Αμπελάκια και ορισμένα νησιά (όπως η Ύδρα, οι Σπέτσες, ο Πόρος κ.ά.) όσο και οι ποικίλες συνεργατικές ενώσεις που βασίστηκαν κυρίως στην εργασία (λ.χ. τεκτονικές κ.λπ.). Αναφέρομε τέλος ορισμένες συνεργατικές εκφράσεις στις δύο μεγάλες ομοσπονδίες της Χαλκιδικής που προήλθαν από την εκμετάλλευση των ορυχείων της περιοχής κ.ά.»[198].

Πρόσφατα επίσης, η άποψη του συνεταιρισμού σε ό,τι αφορά το χαρακτήρα των αμπελακιώτικων Συντροφιών υποστηρίχτηκε και από το Γ. Λαμψίδη σε άρθρο του όπου γράφει: «Νομίζουμε ότι θα ήταν σωστότερος ο χαρακτήρας: Σύνθετη συνεταιριστική οργάνωση κάθετης μορφής, με στάδια την παραγωγή ή την προμήθεια βαμβακιού, την νηματοποίηση, τη βαφή και την εμπορία των νημάτων, με επιπλέον δραστηριότητες, προμηθευτικές και πιστοδοτικές»[199].

Τέλος, στην κατηγορία των απόψεων που δέχονται τις αμπελακιώτικες Συντροφιές σαν συνεταιριστικές οργανώσεις παρά τον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του θέματος και τις επιφυλάξεις που διατυπώνει, νομίζουμε ότι εντάσσεται και η θέση του Παρμ. Αβδελίδη που συγκεκριμένα γράφει ότι: «Χωρίς αμφισβήτηση η Συντροφιά των Αμπελακίων ήταν μια κεφαλαιοκρατική επιχείρηση όχι όμως ατομική αλλά συλλογική γιατί αποτελούνταν από

198. Βλ. Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 165. Επίσης ο Δ. Δανιηλίδης, «Η νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 132, γράφει σχετικά: «Όσον αφορά την οικονομική οργάνωση υπήρχαν κοινότητες με ατομική εργασία και παραγωγή κι άλλες με ομαδική και συνεταιρική, όπως λ.χ. στα περίφημα Αμπελάκια της Θεσσαλίας ή στις Κυδωνιές, στην Αργυρούπολη (Γκιουμουσχανέ) και Νικόπολη (Καρά-Χισάρ) της Μικρασίας».

199. Βλ. Γ. Λαμψίδης, «Πώς αναδείχθηκε η "Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων"», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11 Σεπτεμβρίου 1980. Ακόμη η άποψη του συνεταιρισμού έχει γίνει δεκτή στο παρελθόν και από άλλους συγγραφείς όπως τους: Α. Μουλούλη, Ξ. Ζολώτα, Π. Μάζη, Λ. Κίαντου-Παμπούκη, Δ. Δελιβάνη και Π. Παπαγαρυφάλλου. Σχετικά βλ. Α. Μουλούλης, «Ιστορία του αρχαίου Συνεταιρισμού των Αμπελακίων», Περιοδικό Βοηθός των Συνεταιρισμών, Έτος Α', Αθήναι, 1919, τεύχος 9. — Ξ. Ζολώτας, «Αγροτική Πολιτική», Αθήναι 1934, σελ. 227. — Π. Μάζης, «Συνεταιρισμοί», Αθήναι 1944, σελ. 15-17. — Κ. Νταϊφάς, «Τα Αμπελάκια», Εφημερίδα Ελληνικό Αίμα, 17.11.1946 — 15.12.1946. — Α. Κιάντου-Παμπούκη, «Εμπόριον και Εμπορικόν Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας, ως συντελεσταί της Επαναστατικής Συνειδήσεως των Ελλήνων», Επετηρίδα Α.Β.Σ.Θ., 1971, Τόμ. Γ', σελ. 36 επόμ. — Δ. Δελιβάνης, «Τα Αμπελάκια και άλλαι περιοχαί της Βορείου Ελλάδος με έντονον οικονομική δραστηριότητα επί Τουρκοκρατίας», Δελτίο Ε.-Β.Ε.Θ., Μάρτιος 1972, Τεύχος 3, σελ. 269. — Π. Παπαγαρυφάλλου, «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί...», ό.π., σελ. 23, όπου γράφει: «Με τον συνεταιρισμόν των Αμπελακίων και των ετέρων ποικίλων συνεργατικών σχηματισμών της κατά τα τέλη της 18ης και αρχάς της 19ης εκατονταετηρίδος η Ελλάς διεκδικεί την μητρότητα της συνεταιριστικής κινήσεως των νέων χρόνων».

αρκετές δεκάδες μέλη, και κατά ορισμένους όλους τους κατοίκους των Αμπελακίων, τα οποία έπαιρναν μέρος στις συνελεύσεις της, συζητούσαν πάνω στα προβλήματα της Κοινής και έπαιρναν μέρος στη διανομή των κερδών. Ότι δηλαδή περίπου συμβαίνει και σε ένα σύγχρονο συνεταιρισμό[200] (...). Η Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων ήταν μια συλλογική εταιρεία ιδιόρρυθμου τύπου με κάμποσα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συνεταιρισμού (...). Από την ένωση αυτή έλειπαν βασικά γνωρίσματα του συνεταιρισμού, γι' αυτό και δεν ήταν συνεταιρισμός, με τη μορφή και το περιεχόμενο του σύγχρονου συνεταιρισμού. Η ένωση όμως αυτή συγκέντρωνε ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συνεταιρισμού, τα οποία την διακρίνουν από την απλή εμπορική εταιρεία και της προσδίδουν έναν ευρύτερο συλλογικό χαρακτήρα, που πλησίαζε προς τη μορφή του συνεταιρισμού. Η Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων ήταν ένας πρόδρομος του συνεταιρισμού, ένα είδος αυθόρμητης προδρομικής συνεταιριστικής προσπάθειας»[201].

1.3. Η άποψη της συντεχνίας

Από ορισμένους συγγραφείς υποστηρίζεται ότι οι αμπελακιώτικες Συντροφιές ήταν οργανώσεις συντεχνιακού χαρακτήρα ή ότι τα συντεχνιακά χαρακτηριστικά επικρατούσαν περισσότερο σε σχέση με άλλα.

Όπως αναφέραμε, ο πρώτος που προσέγγισε το θέμα και από την άποψη αυτή, αν και βασικά θεωρεί τις Συντροφιές αυτές σαν συνεταιρισμό, ήταν ο Δ. Τσοποτός. Αντίθετα ο Ν. Πανταζόπουλος τις αντιμετωπίζει κυρίως σαν συντεχνιακές οργανώσεις. Συγκεκριμένα γράφει: «Ολόκληροι περιοχαί, όπως τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής, τα μεταλλεία αργύρου του Πόντου, τα 24 χωριά

200. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι οι λειτουργίες αυτές περίπου συμβαίνουν και σε κάθε μετοχική εταιρεία και ότι συνεπώς δεν αποτελούν αποκλειστικά χαρακτηριστικό γνώρισμα του συνεταιρισμού. Σχετικά επίσης ο Ν. Σβορώνος, «Επισκόπηση...», ό.π., σελ. 53, αναφερόμενος στις μορφές ανάπτυξης της οικονομίας κατά την περίοδο κυρίως 1770-1820 παρατηρεί: «Η βιοτεχνία τείνει να αποσπασθεί απ' την οικιακή οικονομία, δημιουργούνται βιοτεχνικές και εμπορικές συντροφίες, αλληθινές μετοχικές εταιρείες, που ανάμεσα στις πρώτες στην Ευρωπαϊκή οικονομία εφαρμόζουν την αρχή της συνεργασίας του κεφαλαίου και της εργασίας για ν' αντιμετωπίσουν την έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων (συντροφίες ναυσιπλοΐας των νησιών του Αιγαίου) και δημιουργούν συνεργατικές μορφές, όπως εμφανίζονται στις συντροφίες των Μαδεμοχωρίων και των Αμπελακίων, που προκάλεσαν το θαυμασμό των συγχρόνων».

201. Βλ. Π. Αβδελίδης, «Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976, Έκδοση Β', σελ. 29 και 32.

του Πηλίου, τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας, τα Μαστιχοχώρια της Χίου και άλλαι νήσοι του Αιγαίου, οργανούνται και συντεχνιακώς, επιτυγχάνουσαι την παραχώρησιν προνομίων, εξασφαλιζόντων την μονοπωλιακήν παραγωγήν των παρ' αυτών παραγομένων προϊόντων, έναντι φόρου κατ' αποκοπήν ή εις είδος καταβαλλομένου, εισπραττομένου υπό εκπροσώπου του Σουλτάνου, τυπικώς προϊσταμένου της οικονομικής συσσωματώσεως, η οποία αντικαθίστα την κοινοτικήν οργάνωσιν καλύπτουσα αυτήν. Αι συντεχνίαι αυταί είχον επίσης εκτός της διοικητικής και φορολογικής, αστυνομικήν και δικαστικήν δικαιοδοσίαν»[202].

Επίσης ο Ι. Τσουδερός, αν και χαρακτηρίζει τις αμπελακιώτικες Συντροφιές σαν συνεταιρισμό, δέχεται ότι αυτές είχαν περισσότερο χαρακτηριστικά συντεχνίας. Γράφει σχετικά: «Εις την Ελλάδα εβράδυνεν, η εφαρμογή του συνεταιρισμού. Υπήρξαν βεβαίως εκδηλώσεις οργανώσεων συνεταιριστικής μορφής του Ελληνικού λαού από ενωρίς, όταν ακόμη η Ελλάς ήτο υπόδουλος εις τους Τούρκους, ως ήτο ο συνεταιρισμός των Αμπελακίων, αι ναυτικαί συντροφίαι κλπ., αι κινήσεις όμως εκείναι ήταν μεμονωμέναι εκδηλώσεις και είχαν περισσότερον χαρακτηριστικά συντεχνίας παρά συνεταιρισμού υπό την σημερινήν του έννοιαν και μορφήν»[203].

1.4. Η άποψη του ιδιότυπου οικονομικού μορφώματος

Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε κυρίως εκείνες τις απόψεις που αντιμετωπίζουν τις αμπελακιώτικες Συντροφιές ως ιδιαίτερο φαινόμενο που συνδέεται περισσότερο με τη διαδικασία συγκρότησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο τρόπος αυτός προσέγγισης του θέματος θεωρούμε ότι είναι και ο καλύτερος, επειδή μπορεί να οδηγήσει σε ένα σωστό προσδιορισμό για το τι έκφραζαν οι αμπελακιώτικες Συντροφιές από οικονομική, κοινωνική και θεσμική άποψη, μακριά από κάθε είδους ιδεολογήματα που όχι μόνο δεν αποκαθιστούν το φαινόμενο στην πραγματική ιστορική του διάσταση αλλά ταυτόχρονα παρεμποδίζουν και την ερμηνεία του. Πιο συγκεκριμένα, θα λέγαμε ότι η ιδεολογική αντιμετώπιση του αμπελακιώτικου φαινόμενου κάθε άλλο παρά συμβάλλει έτσι όπως θα έπρεπε στη διερεύνηση της φύσης των αμπελακιώτικων Συντροφιών[204] ως συγκεκριμένης όσο και ιστορι

202. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 18.
203. Βλ. Ι. Τσουδερού, «Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί», Αθήναι, 1960, σελ. 39.
204. Αναφορικά με το θέμα αυτό ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ',

κά προσδιορισμένης παραγωγικής σχέσης που παρουσιάστηκε σε μια περίοδο κρίσιμη όσο και καθοριστική σε ό,τι αφορά τη συγκρότηση της παραγωγικής δομής της νεοελληνικής κοινωνίας.

Με βάση τα παραπάνω, ξεχωριστό ενδιαφέρον βρίσκουμε στην τοποθέτηση του Σπ. Ασδραχά στο άρθρο του «Παραδοσιακότητες και ανοίγματα: Η περίπτωση των Αμπελακίων της Θεσσαλίας» όπου διαβάζουμε: «Τα Αμπελάκια και οι εμπορικές τους συντροφίες έχουν θεωρηθεί από ορισμένους ιστορικούς ως μια ειδική περίπτωση πρώιμου συνεταιρισμού συνεργασίας κεφαλαίου και εργασίας· ανήκουν ωστόσο περισσότερο στις παραδοσιακές πραγματικότητες και τους παραδοσιακούς προκαπιταλιστικού τύπου οικονομικούς μηχανισμούς, όπου η κύρια λειτουργία του κεφαλαίου είναι τοκογλυφικού και εμπορικού χαρακτήρα (...). Πρώτα απ' όλα, αυτές οι συντροφίες είτε στην απλή τους μορφή, ως συντροφίες συνθεμένες από άτομα που συνεταιρίζονται για να διοχετεύσουν στην εξωτερική αγορά τα χρωματιστά βαμβακερά νήματα των Αμπελακίων είτε στην εξελιγμένη τους μορφή, ως συνένωση του συνόλου των συντροφιών σε μια άλλη κοινή, χαρακτηρίζονταν από την κυριαρχία της εμπορικής λειτουργίας του κεφαλαίου: το προσδωκόμενο κέρδος δεν ήταν παρά συνάρτηση του γεγονότος ότι ο παραγωγός επωμιζόταν το ρόλο του διανομέα στην αγορά εξαγωγής»[205].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η άποψη του Ν. Μουζέλη παρά την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στο χαρακτηρισμό των αμπελακιώτικων Συντροφιών σαν συνεταιρισμό που κάνει και του περιεχόμενου που τους προσδίδει[206]. Συγκεκριμένα γράφει: «Ο περίφημος συνεταιρισμός των Αμπελακίων ειδικευόταν κυρίως στην παραγωγή και εξαγωγή νημάτων υψηλής ποιότητας (...). Και μόλο που λαβαίνοντας υπόψη μερικά συνεργατικά και συντεχνιακά στοιχεία δεν μπορούμε να τα ονομάσουμε καπιταλιστική επιχείρηση με την αυστηρή σημασία του όρου, πιστεύω πως θα καταλάβουμε καλύτερα τα Αμπελάκια, αν τα συγκρίνουμε με τις οργανωτικές μορφές και τις εξελίξεις της βιοτεχνικής παραγωγής στην

ό.π., σελ. 540, γράφει: «Πάντως πολλά απ' όσα έχουν ειπωθή ξεπερνούν τα γνωστά θετικά τεκμήρια, που μας έχουν σωθή, και αποτελούν τολμηρές προεκτάσεις επηρεασμένες από νεώτερες ιδέες των Ευρωπαίων οικονομολόγων». Επίσης και ο Γ. Χαριτάκης προλογίζοντας τη δημοσίευση του «καταστατικού» του 1780, κάνει λόγο απλά για την «εν Αμπελακίοις Συντροφίας βιομηχανίας νημάτων βάμβακος», αποφεύγοντας να προβεί σε άλλον χαρακτηρισμό. Σχετικά βλ. «Καταστατικόν Συντροφίας Αμπελακίων», Νέος Ελληνομνήμων, 14/1917, ό.π., σελ. 381.

205. Βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 145 και 146.

206. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 28-30.

Ευρώπη του 16ου αιώνα. Αν το αγγλικό οικοτεχνικό σύστημα παραγωγής για λογαριασμό του εμπορικού κεφαλαίου (putting-out system) θεωρείται δικαιολογημένα η πρώιμη φάση της καπιταλιστικής εξέλιξης στη βιομηχανία, οι ελληνικές επιχειρήσεις του 18ου αιώνα στην υφαντουργία και τη ναυπηγία μπορούν να θεωρηθούν το αντίστοιχό του στα Βαλκάνια. Και στις δύο περιπτώσεις ένα μέρος του εμπορικού κεφαλαίου περνάει στην παραγωγή και καταφέρνει σε μεγάλο βαθμό να σπάσει και τον περιοριστικό χαρακτήρα των παραδοσιακών αστικών συντεχνιών και την κατάτμηση της παραγωγής σε μεμονωμένους "κατ' οίκον" παραγωγούς»[207].

Ο Γιάνης Κορδάτος που ασχολήθηκε ειδικά με το θέμα χαρακτηρίζει τις αμπελακιώτικες Συντροφιές σαν κοινοπραξίες εμπόρων και βιοτεχνών. Συγκεκριμένα αντικρούοντας τις απόψεις που τις θεωρούν σαν συνεταιριστικές οργανώσεις γράφει: «Στα Αμπελάκια δεν έγινε το θαύμα να λειτουργήση ο "πρώτος συνεταιρισμός του κόσμου". Η πολυθρύλητη συνεργασία "κεφαλαίου και εργασίας" δεν ήταν τίποτ' άλλο παρά μια κοινοπραξία μεγαλεμπόρων και βιοτεχνών. Όλα λοιπόν τα όσα έχουν γραφτεί για το συνεταιρισμό των Αμπελακίων είναι ένας μύθος»[208].

Τέλος ο Β. Φίλιας, γράφοντας για τη βιοτεχνική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στον ορεινό ελλαδικό χώρο, υποστηρίζει: «Το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι στις ορεινές κοινότητες δημιουργούνται και αξιόλογες βιοτεχνικές εστίες (π.χ. Αμπελάκια, Τσαγέζι, Αγιά κ.λ.π.) δεν αποτελεί φαινόμενο αστικού μετασχηματισμού έστω κι αν η παραγωγή παίρνει πολύ σημαντικές διαστάσεις (...). Και τούτο, διότι δε σημειώνεται ξεπέρασμα του σταδίου της εξατομικευμένης παραγωγής, δεν παρατηρείται πουθενά μετάβαση σε μανουφακτούρες που εκφράζουν τις πρώτες τυπικές καπιταλιστικές σχέσεις»[209].

---

207. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Νεοελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 28 και 29.

208. Βλ. Γιάν. Κορδάτος, «Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος...», ό.π., σελ. 146. Με την άποψη αυτή συμφωνεί αρκετά και ο Ν. Μουτσόπουλος, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια...», ό.π., σελ. 147, που γράφει σχετικά ότι: «Η Κοινή Συντροφιά δεν ήταν απολύτως ένας συνεταιρισμός, αλλά όπως σωστά παρατήρησε ο Κορδάτος, μιά κοινοπραξία».

209. Βλ. Β. Φίλιας, «Κοινωνία και εξουσία...», ό.π., σελ. 18, 19, 27 και 28.

2. Ανακεφαλαιώσεις-διαπιστώσεις-συμπεράσματα

2.1. Με βάση τα όσα εκθέσαμε μέχρι τώρα διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει ταυτότητα απόψεων ανάμεσα στους συγγραφείς σε ό-,τι αφορά το χαρακτήρα των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ενώ έχουν γραφτεί αρκετά γύρω από τα Αμπελάκια και τις Συντροφιές τους, το ζήτημα κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει φωτιστεί ικανοποιητικά[210]. Το αντίθετο μάλιστα. Η σύγχυση και οι διαφωνίες που επικρατούν είναι μεγάλες. Και αυτό, γιατί συνήθως οι απόψεις που διατυπώνονται αποφεύγουν να προσεγγίσουν το θέμα στη βάση των στοιχείων που υπάρχουν και των συγκεκριμένων συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί τότε, με αποτέλεσμα οι γνώμες και οι θέσεις που διατυπώνονται να έχουν περισσότερο το χαρακτήρα ιδεολογημάτων ή ισχυρισμών και λιγότερο χαρακτήρα τεκμηριωμένων προσεγγίσεων που φωτίζουν επιστημονικά το θέμα. Με τον τρόπο όμως αυτό δεν οδηγούμαστε μόνο σε αδιέξοδο σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό της φύσης του αμπελακιώτικου φαινόμενου, αλλά συχνά και σε παρερμηνεία ή ακόμη και παραποίηση του οικονομικού, κοινωνικού και θεσμικού του περιεχόμενου. Υπενθυμίζεται ενδεικτικά, ότι στα Αμπελάκια, όπως δείξαμε αναλυτικά βασιζόμενοι στις πηγές, δεν υπήρξε, όπως υποστηρίζεται από το σύνολο σχεδόν των μελετητών, μία μόνο Κοινή Συντροφιά, που χαρακτηρίζεται μάλιστα αβίαστα από τους περισσότερους και σαν συνεταιρισμός, αλλά τουλάχιστον τρεις Κοινές Συντροφιές που στη διάρκεια της ζωής τους σπαράσσονταν από εσωτερικές αντιθέσεις και ανταγωνισμούς. Αντιθέσεις που συχνά καταλήγανε σε αποχωρήσεις και σχίσματα. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι παράλληλα με τις Κοινές Συντροφιές υπήρχαν, όπως είδαμε αλλού, λίγο πολύ μόνιμα, και μερικότερες συντροφικές συσσωματώσεις. Άλλωστε δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι οι Κοινές Συντροφιές απαρτίζονταν κυρίως από μερικότερες Συντροφιές που διατηρούνταν σαν τέτοιες στα πλαίσιά τους. Ακόμη όσον αφορά τη σύνδεση της αμπελακιώτικης περίπτωσης με τις γενικότερες εξελίξεις του οθωμανικού και ευρωπαϊκού χώρου ή τουλάχιστον του ελλαδικού, αυτή συνήθως απουσιάζει τελείως από τις τοποθετήσεις των περισσότερων συγγραφέων περιορίζοντας έτσι την εγκυρότητα των αναλύσεών τους. Τέλος, για

210. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 535.

την πληρέστερη κατανόηση των απόψεων που διατυπώθηκαν κατά καιρούς, πρέπει αυτές να αντιμετωπίζονται όχι μόνο σε σχέση με τη χρονική στιγμή που διατυπώθηκαν αλλά και σε συνάρτηση με τα προβλήματα που χαρακτήριζαν την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα του ελλαδικού χώρου τη στιγμή της διατύπωσής τους. Και αυτό γιατί γίνεται φανερό, ακόμη και από μια πρόχειρη εξέταση, ότι η εμφάνιση και επανεμφάνιση του ενδιαφέροντος για τα Αμπελάκια και των συντροφικών τους συσσωματώσεων σημειώνεται συχνά σε περιόδους που η νεοελληνική κοινωνία είτε βρίσκεται αντιμέτωπη με κρίσεις και αναζητάει την ταυτότητά της είτε σε περιόδους που δημιουργούνται οι όροι για τον εκσυγχρονισμό της ή ακόμη και για το ριζικό μετασχηματισμό της, με αποτέλεσμα οι γνώμες που διατυπώνονται να επηρεάζονται καθοριστικά από το γενικότερο κλίμα που διαμορφώνουν οι καταστάσεις αυτές.

2.2. Με βάση τις διαπιστώσεις αυτές θεωρούμε, ότι ο καλύτερος τρόπος για να αποφύγουμε τα ιδεολογήματα και να προσεγγίσουμε ουσιαστικά το ζήτημα του χαρακτήρα των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων είναι: (α) Η διεξοδική μελέτη και σύγκριση των δύο συμφωνητικών που διασώθηκαν με τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, όπως και με τις μαρτυρίες συγγραφέων της εποχής και, (β) η σύνδεση του αμπελακιώτικου φαινόμενου τόσο με το νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας που διαμορφωνόταν στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς όσο και με τη διαδικασία διαμόρφωσης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Στη βάση ακριβώς αυτή επιχειρήσαμε τη διερεύνηση και ανάπτυξη του θέματός μας. Στις γραμμές δε που ακολουθούν προσπαθούμε να συνοψίσουμε τόσο τα βασικά σημεία της έρευνάς-μας και ιδιαίτερα εκείνα που σχετίζονται με τον προσδιορισμό του χαρακτήρα των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων όσο και να προχωρήσουμε στη συναγωγή ορισμένων συμπερασμάτων.

2.2.1. Όπως αναφέρθηκε, η χρονολογία ίδρυσης των πρώτων συντροφικών συσσωματώσεων στα Αμπελάκια δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια με βάση τις πηγές που διαθέτουμε. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι το 1771 συστάθηκε στα Αμπελάκια μια Συντροφιά για να παράγει κόκκινα νήματα και να τα διοχετεύει στην Ευρώπη. Η Συντροφιά αυτή λύθηκε το 1777. Οι λόγοι της διάλυσης δεν αναφέρονται, αλλά είναι πιθανό να σχετίζονται με τη δημιουργία της πρώτης Κοινής Συντροφιάς που την τοποθετούμε τη χρονιά αυτή. Η σύσταση της πρώτης Κοινής Συντροφιάς συμπίπτει με μια περίοδο, κατά την οποία στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης η ζήτηση βαμμένων βαμβακερών νημά-

των παρουσιάζει σημαντική αύξηση. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι, στις σχετικές πρωτοβουλίες για τη σύσταση των Κοινών Συντροφιών, πρωτοστάτησαν αμπελακιώτες έμποροι που δραστηριοποιούνταν στις κεντροευρωπαϊκές αγορές. Οι προσπάθειες αυτές αποσκοπούσαν στον περιορισμό του ανταγωνισμού που υπήρχε ανάμεσα στις μερικότερες Συντροφιές και στην εξασφάλιση καλύτερης παρουσίας στον κεντροευρωπαϊκό χώρο, έτσι ώστε με το συντονισμό και τη συνένωση, όχι όμως και συγχώνευση, του παραγωγικού και εμπορικού τους δυναμικού να μπορούν: (α) Να αντιμετωπίζουν πιο αποτελεσματικά τον ανταγωνισμό που τους προκαλούσαν τα προϊόντα άλλων ελλαδικών περιοχών ή ξένων χωρών και, (β) να ανταποκρίνονται καλύτερα στις απαιτήσεις του εμπόριου των μεγάλων αποστάσεων από πλευράς κεφαλαίων και οργάνωσης.

2.2.2. Από τα στοιχεία που υπάρχουν προκύπτει ότι στα Αμπελάκια δεν συστάθηκε μια μόνο Κοινή Συντροφιά, όπως υποστηρίζεται, αλλά τουλάχιστον τρεις. Η πρώτη διήρκεσε από το 1777 μέχρι το 1794, η δεύτερη από το 1795 μέχρι το 1799 και η τρίτη από το 1804 μέχρι το 1812. Θα πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι παράλληλα με τις Κοινές υπήρχαν λίγο πολύ μόνιμα και μερικότερες Συντροφιές, που είτε δεν ήταν ενταγμένες σ' αυτές είτε αποχωρούσαν από αυτές συνεχίζοντας την ανεξάρτητη δραστηριότητά τους. Στα χρόνια της παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας (1812-1821), από όσο ξέρουμε δεν συστάθηκε καμία Κοινή Συντροφιά αλλά πραγματοποιούνταν ανάμεσα στις μερικότερες Συντροφιές ευκαιριακές συνεργασίες περισσότερο ή λιγότερο μόνιμες. Στα χρόνια όμως αυτά (1817 και μετά) καταβλήθηκαν προσπάθειες για τον εκμηχανισμό της παραγωγής νημάτων και ειδικότερα για την παραγωγή νημάτων με χαμηλό κόστος και κατάλληλων για βιομηχανική χρήση από την πιο ισχυρή, από τις μερικότερες Συντροφιές που υπήρχαν, η οποία αποτελούσε συνήθως τον πυρήνα των διευρυμένων μορφών συνεργασίας που σημειώνονταν στην περίοδο της παρακμής. Μήπως όμως η απουσία Κοινών Συντροφιών τα τελευταία χρόνια, σε συνδυασμό με την προσπάθεια που καταβλήθηκε για εκσυγχρονισμό και εκμηχάνιση της παραγωγής νημάτων από την πιο ισχυρή Συντροφιά, μπορούν να θεωρηθούν σαν ενδείξεις περάσματος σε πιο ανταγωνιστικές και ταυτόχρονα πιο αποτελεσματικές μορφές οργάνωσης της αμπελακιώτικης παραγωγής, που δεν μπόρεσαν όμως να αναπτυχθούν εξ αιτίας της γρήγορης ανάπτυξης της αγγλικής βιομηχανίας βαμβακερών νημάτων που εξουδετέρωσε σε μικρό χρονικό διάστημα την

αμπελακιώτικη οικονομία, η οποία ταυτόχρονα δεν είχε δική της εσωτερική αγορά και κρατική προστασία αλλά στηριζόταν αποκλειστικά στις εξωτερικές αγορές; Κατά την άποψή μας μια τέτοια εκδοχή μπορεί να θεωρηθεί βάσιμη.

2.2.3. Στην πρώτη Κοινή Συντροφιά (1777-1794) είναι βέβαιο, ότι εντάχθηκαν σε μια πρώτη φάση τουλάχιστον οι πιο σημαντικές από τις μερικότερες Συντροφιές. Σ' αυτή συμμετείχαν οι έμποροι και οι τεχνίτες χρωματιστών νημάτων που ήταν αμπελακιώτες. Η συμμετοχή τους αυτή δεν γινόταν ατομικά, αλλά μέσα από τις μερικότερες Συντροφιές στις οποίες ανήκαν. Στη διοίκηση της Κοινής συμμετείχαν οι επικεφαλής των πιο σημαντικών από τις μερικότερες Συντροφιές. Σ' αυτήν συμμετείχαν και ιδιοκτήτες νηματοβαφείων, αλλά η πλειοψηφία σαφώς ανήκε σε μεγαλεμπόρους. Η διάρκεια ζωής της Κοινής ήταν για τρία χρόνια, αλλά μπορούσε να ανανεώνεται με τη λήξη της. Οι μερικότερες Συντροφιές είχαν τη δυνατότητα να αποχωρούν από την Κοινή και στα ενδιάμεσα χρονικά διαστήματα, αλλά στην περίπτωση αυτή δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν στην διανομή των κερδών. Μπορούσαν μόνο να πάρουν τα κεφάλαιά τους και τον τόκο (12%) που αντιστοιχούσε σ' αυτά. Κλειδί για την κατανόηση τόσο του χαρακτήρα των Κοινών Συντροφιών όσο και των αντιθέσεων και ανταγωνισμών που τις συντάρασσαν λίγο πολύ μόνιμα, καθώς και των αποχωρήσεων από αυτές των μερικότερων Συντροφιών, αποτελεί η δυνατότητα που έδινε το συμφωνητικό που διασώθηκε της πρώτης Κοινής για αυξομειώσεις των μεριδίων των μελών της. Για το λόγο αυτό κεντρική σημασία είχε η κατάληψη διευθυντικών θέσεων που επηρέαζαν de facto τις κρίσεις για τη διανομή των κερδών που εντάσσονταν στην κατηγορία αυτή. Σε ό,τι αφορά την κατανομή των πραγματοποιούμενων κερδών αυτή γινόταν με τον παρακάτω τρόπο: Πρώτα αφαιρούσαν τον τόκο που αναλογούσε στα απασχολούμενα ίδια και ξένα κεφάλαια. Κατόπιν υπολόγιζαν τα λειτουργικά έξοδα όπως και τους μισθούς και τα ημερομίσθια των απασχολούμενων ατόμων στην Κοινή Συντροφιά. Τέλος, τα κέρδη που έμεναν μοιράζονταν με βάση την κατάσταση των μεριδίων που είχε συμφωνηθεί όπως και με βάση τις αυξομειώσεις, «διόρθωσιν των μεριδίων», που μπορούσαν να πραγματοποιηθούν σ' αυτήν.

2.2.4. Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη Κοινή Συντροφιά (1795-1799) αυτή αποτελέστηκε από δύο μόνο μερικότερες Συντροφιές. Η μία είχε επικεφαλής της έμπορο και η άλλη μάλλον χειροτέχνη, ιδιοκτήτη νηματοβαφείου. Ταυτόχρονα δόθηκε και η δυνατότητα να

συμμετέχουν και άτομα έξω από τις δυο αυτές Συντροφιές μόνο όμως μετά από κοινή συμφωνία. Η διαφοροποίηση αυτή, σε σχέση με την προηγούμενη Κοινή, μάλλον πρέπει να αποδοθεί στο ότι στη δεύτερη Κοινή δεν εντάχθηκαν οι περισσότερες από τις «κατά μέρος» Συντροφιές. Επίσης στο συμφωνητικό της δεύτερης Κοινής που διασώθηκε, και συντάχθηκε το 1797 και όχι το 1795 όπως υποστηρίζεται, δεν επιτρεπόταν η μείωση των μεριδίων που είχαν συμφωνηθεί αλλά μόνο η αύξησή τους. Έτσι στα πλαίσια της Κοινής αυτής Συντροφιάς είχαν ληφθεί μέτρα που κατοχύρωναν κάπως τη θέση των μελών που διαθέτανε λιγότερους πόρους. Επίσης, διαφορετικά απ' ό,τι συνέβαινε με την πρώτη Κοινή, στη δεύτερη είχαν τεθεί περιορισμοί στη δυνατότητα αποχώρησης των πιο ισχυρών μελών της. Πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά τα μέτρα αυτά, και ίσως εξ αιτίας τους, η διάρκεια ζωής της Κοινής αυτής Συντροφιάς ήταν πολύ μικρή. Τέλος, τα περιθώρια πρωτοβουλίας που αφήνονταν στους αντιπροσώπους της δεύτερης Κοινής Συντροφιάς στο εξωτερικό ήταν μεγαλύτερα απ' ό,τι στην προηγούμενη.

2.2.5. Η τρίτη Κοινή Συντροφιά (1804-1812) που γι' αυτήν δεν διασώθηκε κανένα συμφωνητικό αποτελέστηκε μάλλον από δύο μερικότερες Συντροφιές που είχαν επικεφαλής τους μεγαλεμπόρους.

2.2.6. Όλες οι Κοινές Συντροφιές ήταν ιεραρχικά δομημένες. Για κάθε μέλος υπήρχε εγγυητής και επικεφαλής, που ήταν υπεύθυνος για τις πράξεις των μελών που εντάσσονταν στη μερικότερη Συντροφιά, τα οποία και εκπροσωπούσε στα πλαίσια της Κοινής.

2.2.7. Έδρα τους οι Κοινές Συντροφιές είχαν τα Αμπελάκια. Στο εξωτερικό το κυριότερο υποκατάστημα βρισκόταν στη Βιέννη που ουσιαστικά έπαιζε το ρόλο μιας δεύτερης έδρας.

2.2.8. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά και ταυτόχρονα ένα από τα βασικά πλεονεκτήματα των Κοινών Συντροφιών ήταν η καλή εμπορική τους οργάνωση. Οι Συντροφιές αυτές είχαν δημιουργήσει σε πάνω από 20 πόλεις της Ευρώπης και της οθωμανικής αυτοκρατορίας ένα πλατύ και καλά οργανωμένο δίκτυο υποκαταστημάτων και πρακτορείων, χάρη στα οποία διακινούσαν και διοχέτευαν στις αγορές την παραγωγή τους. Το κυριότερο υποκατάστημα βρισκόταν στη Βιέννη. Αρκετά κεντρικός ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν τα υποκαταστήματα της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και της Τεργέστης. Το εμπορικό αυτό δίκτυο εξασφάλιζε στους αμπελακιώτες γρήγορη διακίνηση των εμπορευμάτων τους, καθώς και καλή ενημέρωση για την κατάσταση

και τις ανάγκες της αγοράς ώστε να ανταποκρίνονται με ταχύτητα σ' αυτές, εξασφαλίζοντας μεγάλα κέρδη όχι μόνο από το εμπόριο των νημάτων αλλά και από το εμπόριο άλλων ειδών όπως και από την κερδοσκοπία πάνω στις διακυμάνσεις των νομισμάτων.

2.2.9. Η τελική επιλογή των αντιπροσώπων που ήταν επικεφαλής στα υποκαταστήματα εξαρτούνταν από το κέντρο που βρισκόταν μόνιμα στα Αμπελάκια. Στο υποκατάστημα της Βιέννης οριζόταν ως αντιπρόσωπος πάντοτε κάποιο από τα ισχυρότερα πρόσωπα των Συντροφιών, που συνήθως ανήκε στην πιο δυνατή συντροφική ομάδα. Ο αντιπρόσωπος αυτός είχε διευρυμένες αρμοδιότητες και ήταν ανώτερος από τους αντιπροσώπους των άλλων υποκαταστημάτων, στην επιλογή των οποίων είχε βαρύνουσα γνώμη. Οι αντιπρόσωποι των Συντροφιών ήταν μόνο αμπελακιώτες και μπορούσαν να παραμείνουν στο εξωτερικό μέχρι τρία χρόνια. Μετά, ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στα Αμπελάκια και να εργαστούν εκεί τουλάχιστον για ένα χρόνο. Ανάμεσα στα υποκαταστήματα και στ' Αμπελάκια υπήρχε τακτική, ταχυδρομική συνήθως, επικοινωνία. Η επικοινωνία αυτή ήταν ιδιαίτερα πυκνή ανάμεσα στη Βιέννη και τ' Αμπελάκια.

2.2.10. Στις διαχειριστικές υποθέσεις τον κύριο λόγο τον είχε η έδρα των Συντροφιών στ' Αμπελάκια. Εκεί γινόταν η τελική εκκαθάριση των λογαριασμών των συντροφικών υποθέσεων. Η διαχείρηση των χρημάτων πραγματοποιούνταν συνήθως με αυστηρό και ορθολογικό τρόπο. Για τους παραβάτες των διαχειριστικών κανόνων προβλέπονταν σοβαρές κυρώσεις τόσο χρηματικές όσο και διοικητικές που έφθαναν μέχρι και τον αποκλεισμό του παραβάτη από την Κοινή Συντροφιά. Για την παρακολούθηση της οικονομικής δραστηριότητας, όπως και την εξασφάλιση πληρέστερου διαχειριστικού ελέγχου, οι Συντροφιές αυτές εφάρμοζαν αρκετά εξελιγμένα λογιστικά συστήματα και τεχνικές.

2.2.11. Η αποστολή των νημάτων στις αγορές πραγματοποιούνταν είτε από την ξηρά είτε από τη θάλασσα. Η μεταφορά εμπορευμάτων από την ξηρά ήταν πιο διαδομένη και διεξαγόταν με καραβάνια. Το δρομολόγιο που ακολουθούσαν τα καραβάνια ήταν: Αμπελάκια-Θεσσαλονίκη-Σέρρες-Νικόπολη-Ρωσιάβα-Βελιγράδι-Λαζαρέτο Ζέμονος. Από εκεί τα βαμμένα νήματα φορτώνονταν σε μεγάλα αμάξια και δια μέσου Σημπήνης (Ζέμονος) και Πέστης έφθαναν στη Βιέννη απ' όπου διοχετεύονταν ανάλογα με τις ανάγκες στα διάφορα υποκαταστήματα. Στην περίπτωση που οι μεταφορές από την ξηρά δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν, τα εμπορεύματα στέλνονταν με καραβάνια ή καΐκια στη

Θεσσαλονίκη όπου οι αμπελακιώτες ναύλωναν πλοία μέχρι την Τεργέστη. Και από εκεί με άμαξες τα προωθούσαν έως τη Βιέννη.

2.2.12. Η βασική αιτία που οδήγησε στην καταστροφή την αμπελακιώτικη οικονομία πρέπει να αναζητηθεί πρωταρχικά στην αδυναμία αντιμετώπισης από τις αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις του αυξανόμενου προοδευτικά ανταγωνισμού της ευρωπαϊκής νηματουργίας και ιδιαίτερα της αγγλικής. Οι αμπελακιώτες από τις αρχές του ΙΘ' αιώνα είχαν αισθανθεί την πίεση πού τους ασκούσε ο αγγλικός ανταγωνισμός που έγινε οξύτατος γι' αυτούς μετά τη μάχη του Βατερλώ. Το μεγάλο πλήγμα η αμπελακιώτικη νηματοπαραγωγή το δέχτηκε όταν η γοργά αναπτυσσόμενη γερμανική υφαντουργία στράφηκε προς τα αγγλικά βαμβακερά νήματα καθώς και στην ανάπτυξη δική της νηματουργίας. Με το στένεμα της εξωτερικής αγοράς οξύνθηκε ιδιαίτερα και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις διάφορες νηματοπαραγωγικές περιοχές του ελλαδικού χώρου. Ποιοί ήταν όμως οι βαθύτεροι λόγοι που δεν επέτρεψαν στην αμπελακιώτικη οικονομία να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του αγγλικού ανταγωνισμού, όταν μάλιστα είναι γνωστό ότι οι αμπελακιώτες από σχετικά νωρίς είχαν εντοπίσει τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζαν τα αγγλικά νήματα σε σχέση με τα δικά τους; Ο κυριότερος παράγοντας της αποτυχίας τους πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία των αμπελακιώτικων Συντροφιών να προχωρήσουν σε μαζική παραγωγή νημάτων σε εξελιγμένη τεχνολογικά βάση που θα τους εξασφάλιζε προϊόντα φθηνά και ομοιόμορφα. Μια τέτοια κατεύθυνση όμως δεν νομίζουμε ότι ήταν δυνατή στις συνθήκες της εποχής εκείνης. Γιατί, κατά πρώτο λόγο, το πλεόνασμα που συγκεντρωνόταν από τις συντροφικές συσσωματώσεις δεν επενδυόταν από αυτές, έτσι ώστε τα μέσα και ο τρόπος παραγωγής των βαμμένων βαμβακερών νημάτων να βελτιώνεται διαρκώς. Αντίθετα τα κέρδη μοιράζονταν στα μέλη των Συντροφιών που τα πιο ισχυρά από αυτά τα ανάλωναν σε επιβλητικά αρχοντικά όπως και σε είδη πολυτελείας. Το αποτέλεσμα ήταν η παραγωγική βάση της αμπελακιώτικης οικονομίας παρά την προσπάθεια, περιορισμένη άλλωστε, εκμηχάνισης που έγινε τα τελευταία χρόνια να παραμείνει παραδοσιακή. Έτσι, στην κρίσιμη στιγμή οι αμπελακιώτες βρέθηκαν απροετοίμαστοι και δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τον αγγλικό ανταγωνισμό. Όταν μάλιστα στο βασικό αυτό παράγοντα ήρθαν να προστεθούν και συγκυριακές αιτίες, όπως η χρεωκοπία της Τράπεζας της Βιέννης (1811), και η επιδημία πανούκλας που κράτησε αρκετό διάστημα και που στέρησαν την αμπελακιώτικη οικονομία στην κρίσιμη αυτή κα-

μπή από απαραίτητους πόρους και αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό. Στις συνθήκες αυτές προέβαλε με ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα και το πρόβλημα των δοσιμάτων που έπρεπε να δίνουν οι αμπελακιώτες στο οθωμανικό κράτος που, παρά τις μειώσεις που τους χορηγούσε ο Αλή Πασάς καθώς και τη διευκολυντική στάση που κρατούσε απέναντί τους, δεν έπαυαν να αποτελούν σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, που τους εμπόδιζε να διοχετεύουν σημαντικούς πόρους στον απαιτούμενο εκσυγχρονισμό της παραγωγής νημάτων που επιχείρησαν έστω και καθυστερημένα τα τελευταία χρόνια. Όμως ανεξάρτητα από την μεγαλύτερη ή μικρότερη βαρύτητα που είχαν οι παράγοντες αυτοί ή και άλλοι, όπως οι έντονες αντιθέσεις και ανταγωνισμοί των αμπελακιώτικων συντροφικών ομάδων που τις εμπόδιζαν να συγκεντρωποιούν την παραγωγή τους, τη βαθύτερη αιτία για το αδιέξοδο και τον εκφυλισμό της αμπελακιώτικης οικονομίας πρέπει να την αναζητήσουμε στην εξάρτησή της αποκλειστικά από την εξωτερική αγορά, καθώς και στην απουσία μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης εσωτερικής αγοράς που, παράλληλα με μια κατάλληλη κρατική προστασία και σημαντικό περιορισμό των φόρων που καταβάλονταν, θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση στήριξης και ανάπτυξης της αμπελακιώτικης παραγωγής όπως και άλλων εμποροβιοτεχνικών κέντρων.

2.2.13. Με βάση τα δεδομένα και τις εκτιμήσεις αυτές θεωρούμε ότι οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές αποτελούν ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα[211]. Πιο συγκεκριμένα οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές αποτελούσαν *συμφωνίες* ή πιο σωστά *συμπράξεις* ανάμεσα κυρίως σε εμπόρους και αρχιτεχνίτες βαφής νημάτων, οι οποίοι συμμετείχαν σ' αυτές κατά κανόνα μέσα από μερικότερες Συντροφιές. Οι μερικότερες αυτές Συντροφιές είχαν ως επικεφαλής τους συνήθως πλούσιους εμπόρους και σπανιότερα χει-

211. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε ότι όλοι σχεδόν οι συγγραφείς που γνώρισαν από κοντά το αμπελακιώτικο φαινόμενο, όπως είδαμε κυρίως στο κεφάλαιο για τις Συντροφιές και το ιστορικό τους, προτιμούν τον όρο Συντροφιές, κοινές και μερικότερες, που χρησιμοποιούνται τόσο στα δύο συμφωνητικά που διασώθηκαν όσο και στις επιστολές του αρχείου Δογάνη, και περιγράφουν ή παραθέτουν τα κύρια χαρακτηριστικά τους αποφεύγοντας να τις ταυτίσουν ή ακόμη και να τις παραλληλίσουν με άλλα οικονομικά και θεσμικά μορφώματα που υπήρχαν τότε στον οθωμανικό και ευρωπαϊκό χώρο τονίζοντας έτσι τον ιδιότυπο χαρακτήρα τους. Γι' αυτό στο βαθμό που δεχόμαστε την ιδιαιτερότητα των μορφωμάτων αυτών νομίζουμε ότι είναι προτιμότερο να χρησιμοποιούμε το χαρακτηρισμό Συντροφιές, (μερικότερες και κοινές) ή και συντροφικές συσσωματώσεις (απλές και διευρυμένες) που αποδίδει ικανοποιητικά την ιδιοτυπία τους.

ροτέχνες-βιοτέχνες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ιδιότυπα αυτά μορφώματα, όπως φαίνεται καθαρά τόσο από τα συντροφικά συμφωνητικά και τις επιστολές του αρχείου Δογάνη όσο και από τις μαρτυρίες συγγραφέων της εποχής, επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους κυρίως στον καθορισμό του τρόπου διάθεσης των προϊόντων που παρήγαν καθώς και του τρόπου διανομής των κερδών που αποκόμιζαν, ενώ δεν διαφοροποιούσαν ούτε τα εργαλεία ούτε τις μεθόδους παραγωγής των βαμμένων βαμβακερών νημάτων. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα κέρδη που συγκεντρώνονταν από τις αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές δεν επενδύονταν σ' αυτές με σκοπό τη διεύρυνση του παραγωγικού μηχανισμού τους, αλλά διανέμονταν στα μέλη τους σε τακτά διαστήματα ή χρησιμοποιούνταν στα ενδιάμεσα διαστήματα σε κερδοσκοπικού χαρακτήρα τοποθετήσεις όπως λ.χ. αποθήκευση πρώτων υλών, αγορά και εμπορία άλλων εμπορευμάτων, εκμετάλλευση νομισματικών διακυμάνσεων κ.ά. Τα ποσά δε που συσσωρεύονταν από τα μέλη των συντροφικών συσσωματώσεων με το να αναλώνονται συνήθως σε ακριβές κατοικίες, σε είδη πολυτελείας, σε ευαγή ιδρύματα και δωρεές ή σε κερδοσκοπικές τοποθετήσεις δεν έβρισκαν διέξοδο σε παραγωγικές επενδύσεις τουλάχιστον τέτοιες που να οδηγούν σε ουσιαστική αλλαγή του τρόπου παραγωγής των βαμμένων βαμβακερών νημάτων, με αποτέλεσμα ο τρόπος αυτός παραγωγής να διατηρεί από πολλές πλευρές τον παραδοσιακό του χαρακτήρα[212]. Και όταν αργότερα στα χρόνια της παρακμής επιχειρήθηκε

212. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να διευκρινήσουμε ότι οι αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις αν και δεν διαφοροποιούσαν ουσιαστικά τις μεθόδους παραγωγής των χρωματιστών βαμβακερών νημάτων, επιφέρανε ορισμένες αλλαγές στην οργάνωση του προτσές της παραγωγής. Αλλαγές που συνδέονταν κυρίως με την οργάνωση της προμήθειας με οικονομικούς όρους από τις Συντροφιές των πρώτων υλών (βαμβάκι, ριζάρι κ.λπ.) και τη διανομή τους στους άμεσους παραγωγούς που τις επεξεργάζονταν, όπως είδαμε διεξοδικά στο δεύτερο μέρος, με παραδοσιακό τρόπο (οι γυναίκες νηματοποιούσαν το βαμβάκι στα σπίτια τους και οι βαφείς βάφανε τα νήματα στα νηματοβαφεία) για λογαριασμό των συντροφικών συσσωματώσεων. Το προϊόν δε που παραγόταν, οι Συντροφιές το διακινούσαν και το διέθεταν στις ευρωπαϊκές αγορές μέσα από το πυκνό εμπορικό δίκτυο που είχαν οργανώσει σε σύγχρονη βάση (υποκαταστήματα, πρακτορεία, τακτική επικοινωνία, εξελιγμένα συστήματα λογιστικής, ελέγχου κ.λπ.). Θα μπορούσε πάντως να υποστηριχθεί ότι οι αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις παρουσίαζαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με το σύστημα της απλής συνεργασίας καθώς και της μανουφακτούρας αν και θα ήταν λάθος να ταυτιστούν με κάποια από τις μορφές τους. Το κοινό σημείο ανάμεσά τους βρίσκεται περισσότερο προς τη μεριά της διανομής της πρώτης ύλης από τις Συντροφιές στους άμεσους παραγωγούς για επεξεργασία που ένα σημαντικό τμήμα τους εργαζόταν γι' αυτές με μη συντροφική σχέση, δηλαδή αμοιβόταν με ημερομίσθιο. Έτσι το σημείο σύγκλισης βρίσκεται

από μια μερικότερη Συντροφιά ο εκσυγχρονισμός της παραγωγής νημάτων, με τη χρησιμοποίηση μηχανών και μισθωτής εργασίας για την παραγωγή νημάτων ομοιόμορφων και με *χαμηλό κόστος* στη θέση του οικοτεχνικού συστήματος, η προσπάθεια αυτή δεν ήρθε μόνο καθυστερημένα αλλά έγινε και σε τελείως περιορισμέ-

στο ότι οι Συντροφιές οργάνωναν σε ενιαία βάση το προτσές της παραγωγής και ενσωμάτωναν σ' αυτό τους παραγωγούς που έχαναν με τον τρόπο αυτό τον ανεξάρτητο χαρακτήρα τους. Αντίθετα το σημείο απόκλισης συνίσταται περισσότερο στο ότι ο έμπορος ή ο παραγωγός που ήταν ανάλογα με την περίπτωση ο οργανωτής της απλής συνεργασίας ή της μανουφακτούρας, στην περίπτωση των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων συμμετέχει μαζί με άλλους για ορισμένη χρονική διάρκεια, με βάση τα συντροφικά συμφωνητικά, από κοινού στην παραγωγή και το εμπόριο των βαμμένων βαμβακερών νημάτων μοιραζόμενοι τους κινδύνους και τα κέρδη των επιχειρήσεών τους, έτσι όπως όριζαν οι καταστάσεις των μεριδίων ή έτσι όπως αυτές μεταβάλονταν στη διάρκεια της λειτουργίας τους και αφού πρώτα εξασφαλιζόταν ο τόκος που αναλογούσε στα κεφάλαια που είχε εισφέρει κάθε έμπορος και παραγωγός που συμμετείχε στις Συντροφιές. Έτσι ενώ στην περίπτωση της απλής συνεργασίας και κυρίως της μανουφακτούρας έχουμε να κάνουμε με μορφές ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής που συνεπάγονται αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και παραγωγή φθηνών και ομοιόμορφων προϊόντων ανεξάρτητα αν οι μορφές αυτές συνδέονται με το δρόμο υπ' αριθμόν ένα (ο παραγωγός γίνεται έμπορος και κεφαλαιοκράτης) ή το δρόμο υπ' αριθμόν δύο (ο έμπορος γίνεται άμεσα κύριος της παραγωγής) ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην περίπτωση των αμπελακιώτικων Συντροφιών έχουμε να κάνουμε με ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα όπου από τη μια συμφύεται το εμπορικό με το χειροτεχνικό-βιοτεχνικό κεφάλαιο κάτω από την κυριαρχία τις περισσότερες φορές του πρώτου και από την άλλη διαπλέκονται παραδοσιακές (κυρίως προκεφαλαιοκρατικές) και μη σχέσεις και στοιχεία που όμως ανάμεσά τους περικλείονται σπέρματα κεφαλαιοκρατικά. Ιδιότυπα οικονομικά μορφώματα που, με εξαίρεση τα τελευταία χρόνια, δεν αποσκοπούσαν στην παραγωγή χρωματιστών βαμβακερών νημάτων με χαμηλό κόστος χάρη στη χρησιμοποίηση νέων εργαλείων και μεθόδων παραγωγής αλλά στην προμήθεια πρώτων υλών με οικονομικούς όρους και κυρίως στην οργάνωση ενός αποτελεσματικού εμπορικού δικτύου που τους εξασφάλιζε μεγάλα κέρδη από τη διάθεση του προϊόντος στις κεντροευρωπαϊκές αγορές. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την απλή συνεργασία, τη μανουφακτούρα καθώς και το περιεχόμενο και την προβληματική των δύο δρόμων βλ.: K. Marx, «Το Κεφάλαιο», Τομ. Ι, ό.π., σελ. 337-385 και Τόμ. ΙΙΙ, ό.π., σελ. 423. — Ακαδημία Επιστημών της Ε.Σ.Σ.Δ. / Ινστιτούτο Οικονομίας, «Πολιτική Οικονομία», Έκδοση τρίτη, Εκδόσεις Στ. Κυπραίου, Αθήνα 1960, σελ. 115-121. — P. Sweezy, «Σύγχρονος καπιταλισμός...», ό.π., σελ. 157-159. — Του ίδιου, «Du féodalisme au capitalisme...», T.I, ό.π., σελ. 72. — H. Takahashi,«Du féodalisme au capitalisme...», σελ. 125, 128 και 132-139, όπου αναλύει με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο το ζήτημα των «δύο δρόμων». — R. Hilton, «Du féodalisme au capitalisme...», T.I, ό.π., σελ. 179-180, 184-186 και 193. — G. Procassi, «Du féodalisme au capitalisme...», T.I, ό.π., σελ. 221-223. — M. Dobb, «Du féodalisme au capitalisme...», T.I, ό.π., σελ. 92 και T.II, ό.π., σελ. 15-20. — Er. Hobsbawm, «Du féodalisme au capitalisme...», T.II, ό.π., σελ. 11-13. — Β. Φίλιας, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις...», ό.π., σελ. 50-52. Σχετικά με τα θέματα αυτά βλ. επίσης: K. Marx, «Προκαπιταλιστικοί...», ό.π., σελ. 147-148, 152, 156-158 και 160. — Et. Balibar, «Lire le capital», T.II, ό.π., σελ. 218-220. — Ch. Bettelheim, «La transition...», ό.π., σελ. 22-23.

νη βάση με αποτέλεσμα να μη μπορεί να δοθεί λύση στο διαμορφωμένο ήδη αδιέξοδο.

2.2.14. Σε ό,τι αφορά δε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Κοινών Συντροφιών παρατηρούμε ότι αυτά όχι μόνο δεν ταυτίζονται με τα χαρακτηριστικά άλλων μορφωμάτων που λειτουργούσαν εκείνη την περίοδο όπως οι συντεχνίες, οι αδελφότητες[213], οι κοινότητες κ.λπ. αλλά ούτε και με κατοπινές μορφές οργάνωσης των οικονομικών μονάδων όπως οι συνεταιρισμοί[214], οι ανώνυμες

213. Σε ό,τι αφορά τις αδελφότητες βλ. Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 363-364, όπου γράφει: «Εκτός από τις συντεχνίες αναφέρονται να δρουν μέσα στην ελληνική χριστιανική κοινότητα και οι *αδελφότητες* ή τα *αδελφάτα*, οι οποίες αποβλέπουν κυρίως στην ηθική και οικονομική ενίσχυση αναξιοπαθών μελών και γενικά σε αγαθοεργούς σκοπούς (ίδρυση εκκλησιών, σχολείων κ.λ.). Ελάχιστες όμως είναι οι σχετικές πληροφορίες οι αναγόμενες στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Λόγω ακριβώς των σκοπών τους αυτών οι αδελφότητες γυναικών ή ανδρών εργάζονται μέσα στα πλαίσια της Εκκλησίας, με την οποία έχουν πολύ στενό σύνδεσμο. Ώστε οι αδελφότητες αυτές είναι κυρίως κοινωνικοθρησκευτικές οργανώσεις».

214. Σε ό,τι αφορά τη γέννηση και τον ορισμό του συνεταιρισμού ο Π. Αβδελίδης, «Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού», ό.π., σελ. 17, 19 και 20 γράφει: «Ο συνεταιρισμός είναι ένα καινούργιο κοινωνικό φαινόμενο, μια καινούργια μορφή συνεργασίας, που δεν υπήρχε σ' όλα τα στάδια της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας. Είναι γέννημα του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος και εμφανίζεται μόλις με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Από τότε που η καπιταλιστική εκμετάλλευση σε βάρος των εργατών και των άλλων εργαζομένων γίνεται σκληρή και απάνθρωπη· από τότε που η ανεργία, η φτώχεια κι η πείνα φέρνουν σε απόγνωση τους εργάτες και τους οδηγούν σε εξεγέρσεις ενάντια στην εργοστασιακή παραγωγή, με το σπάσιμο των μηχανών· από τότε που οι βιοτέχνες νοιώθουν το βάρος του συναγωνισμού των μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων με την εκτόπιση, την ανεργία και τον εκπρολεταρισμό τους· από τότε που αρχίζουν να διαλύονται τα φεουδαρχικά δεσμά και οι αγρότες γίνονται ατομικοί ανεξάρτητοι νοικοκυραίοι και αναπτύσσονται οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στο χωριό με τις ολέθριες συνέπειες για τα μικρά και μεσαία νυκοκυριά. Από τότε που ξεπηδάει και η ανάγκη της εθελοντικής οικονομικής οργάνωσης των εργαζομένων των πόλεων και των αγροτών πάνω στη βάση της αλληλεγγύης και της αμοιβαίας βοήθειας για την υπεράσπιση των οικονομικών συμφερόντων τους ενάντια στην τάξη των εκμεταλλευτών τους (...). Ο συνεταιρισμός είναι μια ομάδα περισσότερων ανθρώπων που συνενώνονται ελεύθερα σ' αυτή για να κινητοποιήσουν και συντονίσουν τις δραστηριότητές τους προς ένα ορισμένο σκοπό ή περισσότερους συγκεκριμένους σκοπούς. Ο γενικός βασικός σκοπός του συνεταιρισμού είναι η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των μελών του με δραστηριότητες που καθορίζονται στο καταστατικό του. Αλλά ο συνεταιρισμός δεν είναι μόνο μια οικονομική οργάνωση με σκοπούς μόνον οικονομικούς (...). Είναι μια κοινωνική οργάνωση με περισσότερες λειτουργίες και με πιο πλατύ περιεχόμενο από μια καθαρά οικονομική οργάνωση (...). Για να δημιουργηθεί μια τέτοια οργάνωση έπρεπε να αλλάξουν οι όροι της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής των ανθρώπων, να ωριμάσουν οι συνθήκες (...). Ο συνεταιρισμός και σαν λέξη πρώτη φορά εμφανίζεται στην εποχή του καπιταλιστικού καθεστώτος, στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα. Πρώτος τη χρη-

εταιρείες κ.λπ., που έκαναν την εμφάνισή τους όταν ήδη στους κόλπους του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού είχε αρχίσει να κάνει τουλάχιστον έντονα την παρουσία του ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Έτσι ανεξάρτητα από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, που συναντούμε ανάμεσα στις μορφές αυτές και τις αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, οι τελευταίες διαφοροποιούνται αισθητά από αυτές. Πιο συγκεκριμένα οι αμπελακιώτικες Κοινές Συντροφιές συνιστούσαν, όπως αναφέραμε, *συμπράξεις* εμπόρων και τεχνιτών που αποσκοπούσαν στην παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων και τη διάθεσή τους κυρίως στις ευρωπαϊκές αγορές. Στις συμπράξεις αυτές που τον κύριο ρόλο διαδραμάτιζε το εμπορικό στοιχείο[215] μπορούσαν να συμμετέχουν εκτός από τους αρχιτεχνίτες και άλλες κατηγορίες[216] άμεσων παραγωγών όπως και απλοί υπάλληλοι, με την προϋπόθεση ότι: (α) Θα ήταν ενταγμένοι σε μερικότερες συντροφιές που είχαν ως

σιμοποίησε ο William Gordin στα 1793. Αργότερα ο ουτοπιστής σοσιαλιστής Robert Owen στις διαλέξεις, που έκανε στο Λονδίνο στις 14-21 Αυγούστου 1817, μιλούσε για "χωριά αρμονίας και συνεταιρισμού"». Σε ό,τι αφορά πάντως τον ορισμό του συνεταιρισμού θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την προσπάθεια που έχει καταβληθεί από όσους ασχολήθηκαν μέχρι τώρα με το συνεταιριστικό κίνημα δεν κατόρθωσαν να βρουν έναν κοινά αποδεκτό ορισμό του συνεταιρισμού. Έτσι όπως αναφέρει ο Παρμ. Αβδελίδης, στο ίδιο, σελ. 75, «ο καθένας δίνει το δικό του ορισμό, με αποτέλεσμα να έχουμε σήμερα ένα μωσαϊκό ορισμών για το συνεταιρισμό. Ο καθένας για να δώσει τον ορισμό του συνεταιρισμού ξεκινάει από τις δικές του προσωπικές κοινωνικο-οικονομικό-πολιτικές αντιλήψεις». Ανεξάρτητα όμως από τις διαφορές που επισημάνθηκαν προηγουμένως γενικά γίνεται δεκτό ότι την αφετηρία τού συνεταιριστικού κινήματος την αποτελεί η ίδρυση του συνεταιρισμού της Rochdale το 1844 που αρχίζει να αναπτύσσεται στην Αγγλία όπως και στις κυριότερες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης ύστερα από το 1850. Περισσότερα βλ. Παρμ. Αβδελίδης, στο ίδιο, σελ. 49-58 και Δ. Καλιτσουνάκις, «Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι», Τεύχ. Α', Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, Εν Αθήναις 1924, όπου, σελ. 6 και ΙΙΙ, αναφέρει ότι: «Ο νεώτερος συνεταιρισμός εγεννήθη από την αναπτυχθείσαν κεφαλαιοκρατικήν σύνθεσιν του σημερινού οικονομικού βίου. Εγεννήθη ως αντίδρασις των κατωτέρων τάξεων κατά της βαρυνούσης αυτάς οικονομικής δυσπραγίας, εν συνδυασμώ προς την γενικήν τάσιν των χρόνων ημών προς την ομαδικώς συνεργαζομένην επιχείρησιν (...). Η συνεταιρική αύτη κίνησις αρχίσασα εν τη σημερινή της όψει από του 1820-1850, αναπτυχθείσα έκτοτε μέχρι του 1870 εις τα οικονομικώς προηγμένα κράτη, διεδόθη μετά ταύτα παντάχου εις τον πολιτισμένον κόσμον επιζητούσα πλήρη αναμόρφωσιν όχι μόνο της οικονομικής, αλλά γενικώς ολοκλήρου της εν τη κοινωνία τάξεως».

215. Βλ. επίσης Κυρ. Σιμόπουλος, «Ξένοι ταξιδιώτες...», ό.π., σελ. 715, σημ. 1, όπου και σχετική αναφορά του αμπελακιώτη Ι.Α. Λεονάρδου ότι τον κύριο ρόλο στα πλαίσια της πρώτης Κοινής Συντροφιάς τον έπαιζαν οι μεγαλέμποροι.

216. Βλ. επίσης τα στοιχεία που παραθέτει ο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 256, σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες που συμμετείχαν με βάση τα δεδομένα του συμφωνητικού του 1797 έτσι όπως προκύπτανε από το άρθρο 17 στο οποίο περιεχόταν η κατάσταση των μεριδίων που δυστυχώς δεν διασώθηκε.

επικεφαλής τους εύπορους αμπελακιώτες, εμπόρους ή βιοτέχνες, που ταυτόχρονα ήταν και εγγυητές τους για κάθε πράξη που τυχόν θα έβλαπτε τα συμφέροντα της Κοινής Συντροφιάς· (β) δεν θα δέχονταν να παίρνουν μισθό ή ημερομίσθιο με αντάλλαγμα τη συμμετοχή τους στα κέρδη της Κοινής Συντροφιάς· (γ) θα κατέβαλαν, είτε σε ατομική είτε σε ομαδική βάση, το ελάχιστο κεφάλαιο που χρειαζόταν για να γίνουν μέλη των Κοινών Συντροφιών.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις, είτε στην απλή είτε στη διευρυμένη τους μορφή, αποτελούσαν συμπράξεις εμπόρων και παραγωγών που κάτω από τη διεύθυνση των πλουσιότερων αμπελακιωτών, εμπόρων συνήθως, αναλάμβαναν να διαθέτουν τα κόκκινα βαμβακερά νήματα που παρήγαν στις εξωτερικές αγορές. Τα υψηλά ποσοστά κέρδους που προέκυπταν (60-100%) από τις δραστηριότητες αυτές προέρχονταν κατά πρώτο λόγο από τη διάθεση των προϊόντων και κατά δεύτερο λόγο από την παραγωγή του προϊόντος δεδομένου ότι τα κέρδη σ' αυτήν την τελευταία ήταν συνήθως της τάξης του 20%[217].

Γίνεται φανερό ότι οι αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις χαρακτηρίζονταν περισσότερο από την εμπορική λειτουργία του απασχολούμενου σ' αυτές κεφαλαίου, γεγονός που εκφραζόταν αντίστοιχα και στον κυρίαρχο ρόλο που διαδραμάτιζαν τα εμπορικά στοιχεία στα πλαίσιά τους.

2.2.15. Οι παράγοντες που οδήγησαν στη διαμόρφωση των συντροφικών αυτών συσσωματώσεων κυρίως πρέπει να αναζητηθούν:

— Στη σοβαρή έλλειψη κεφαλαίων που αντιμετώπιζαν οι αμπελακιώτες.

— Στην εξουδετέρωση του μεταξύ τους ανταγωνισμού όπως και στην επιτυχή αντιμετώπιση του ξένου.

— Στην κάλυψη των απαιτήσεων του εμπορίου των μεγάλων αποστάσεων από πλευράς παραγωγής και οργάνωσης.

— Στην επίδραση που άσκησε στον τρόπο αντιμετώπισης των προηγούμενων προβλημάτων η ύπαρξη του κοινοτικού θεσμού και ειδικότερα του φορολογικού συστήματος που, έτσι όπως λειτουργούσε στις συνθήκες της τουρκοκρατίας, συνέβαλε στη

217. Υπενθυμίζουμε σχετικά ότι στα Αμπελάκια η έννοια του κόστους παραγωγής ως στοιχείου διεύρυνσης των περιθωρίων κέρδους εμφανίστηκε μόνο στα χρόνια της παρακμής, όταν πια η πίεση του αγγλικού ανταγωνισμού είχε γίνει αφόρητη, οπότε και επιχειρήθηκε ο εκμηχανισμός της παραγωγής νημάτων.

διαμόρφωση συλλογικής πρακτικής και συμπεριφοράς στα μέλη των κοινοτήτων[218].

— Στη διάδοση εκείνη την εποχή ανάμεσα στο ελληνικό στοιχείο, που εμπορευόταν κυρίως στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης, του θεσμού της εμπορικής «κομπανίας», ιδιαίτερα με την εξελιγμένη της μορφή που είχε το χαρακτήρα μετοχικής εταιρείας[219].

---

218. Βλ. σχετικά και την ενδιαφέρουσα επισήμανση του Δρόσου Δροσινού σε F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 117. Ο Γ. Κοντογιώργης, «Κοινωνική δυναμική...», ό.π., σελ. 190, τοποθετώντας διαφορετικά το ζήτημα υποστηρίζει ότι τα Αμπελάκια «αποτέλεσαν περισσότερο και από τα Μαντεμοχώρια, την κατεξοχήν παραγωγική ένωση, η οποία υφάνθηκε γύρω από τον κοινωνικοπολιτικό ιστό του κοινοτικού συστήματος αυτοδιοίκησης», και ότι, σελ. 170, στα Αμπελάκια «η κοινοτική και η συντροφική δομή και δυναμική συμπίπτουν και επομένως η κοινότητα αναλαβαίνει απευθείας την προώθηση της παραγωγικής και της εμπορικής δραστηριότητας».

219. Αναφορικά με το θεσμό της εμπορικής «κομπανίας» βλ.: Ν. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις...», ό.π., σελ. 19 και 37, σημ. 59, όπου αναφέρεται ότι: «"Εις τους 1708 μήν Μαγίου 12" οι εις Κεσμέτ της Ουγγαρίας Έλληνες έμποροι ιδρύουν εταιρείαν: "ή συμφωνήσαμε καί ἐκάμαμε κονπανία εἰς το καλό μας καί εἰς το ἀχαμνό μας" τελούσαν υπό την εποπτείαν "προεστού"»· και κυρίως Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία...», Τόμ. Β', ό.π., σελ. 473-474 και Τόμ. Δ', ό.π., σελ. 215-216, όπου μεταξύ άλλων γράφει ότι από το ΙΣΤ' αιώνα οι Έλληνες που εμπορεύονταν στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης για να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες και τους κινδύνους που ήταν συνυφασμένοι με το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων άρχισαν να συμπράττουν μεταξύ τους ευκαιριακά στην αρχή και σε πιο μόνιμη βάση αργότερα. Έτσι «κατά τον 17ο αιώνα, η σύμπραξη των εμπόρων οργανώνεται συστηματικά και παίρνει την μορφή συντεχνίας (guilde) και δημιουργείται η "Ανατολική Κομπανία" της Τρανσυλβανίας (Sibiu και Braşov), που ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα ιδίως κατά τον 18 αι. και περιλάμβανε στους κόλπους της εμπόρους από το Αρβανιτοχώρι, Μελένικο, Σέρρες, Ιωάννινα, Φιλιππούπολη, Νικόπολη, Τίρνοβο, Σιστόβ, Σινώπη, Τραπεζούντα κ.λ. (...). Οι Έλληνες παρά τις αντιδράσεις των εντόπιων εμπόρων που είχαν συναντήσει, κατόρθωσαν τελικά ν' αποσπάσουν προνόμια από τον πρίγκηπα της Τρανσυλβανίας Γεώργιο Rakoczy τον πρεσβύτερο και να οργανωθούν σε "κομπανίες". Τα προνόμια των Ελλήνων του Sibiu δόθηκαν από τον ίδιο πρίγκηπα στα 1636, ανανεώθηκαν στα 1701 από τον αυτοκράτορα Λεοπόλδο και στα 1777 από την αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία. Επίσης έγγραφα του αρχείου Rakoczy μας πληροφορούν ότι στα 1656 υπήρχε στο Libin της Βοημίας ελληνική "κομπανία" (Compagnia Grecia Libiniensis). Και άλλες ακόμη πόλεις της Τρανσυλβανίας είχαν ελληνικές κομπανίες όπως η Hunedoara, Orastie, Alba Julia, το Braşov (1676) κ.λ. Οι κομπανίες αυτές περιελάμβαναν στους κόλπους των και ξένους, Ρουμάνους, Σέρβους, Βουλγάρους (...). Τι ήταν όμως αυτές οι "κομπανίες"; Για το πότε εμφανίστηκαν, καθώς και για την φύση τους διατυπώθηκαν διάφορες ως τώρα γνώμες, κατά το πλείστον εικασίες. Γενικά οι "κομπανίες" —ο όρος είναι ιταλικός (compagnia)— είναι ένα είδος εμπορικής ένωσης, που αποτελείται κατά κανόνα από μικρές επιχειρήσεις τοπικού εμπορίου ή που περιορίζεται κυρίως στο εμπόριο της ξηράς. Η ιστορική εξέλιξη της "κομπανίας" θα δώσει την σύγχρονη ανώνυμη εταιρεία. Μολαταύτα δεν νομίζω ότι με τον γενικό αυτό ορισμό διαφωτίζεται απόλυτα η έννοια της ελληνικής κομπανίας. Είναι ανάγκη να συλλε-

Από τους παράγοντες αυτούς ο ρόλος του πρώτου στη συγκρότηση των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων ήταν και ο πιο καθοριστικός εξαιτίας των αυξημένων αναγκών σε ρευστά διαθέσιμα που παρουσίαζαν οι βιοτεχνικές οικονομικές μονάδες που παρήγαγαν προϊόντα για τις εξωτερικές αγορές. Οι μεγάλες αυτές ανάγκες σε μεταβλητό κεφάλαιο καλύπτονταν με τη δημιουργία είτε απλών είτε διευρυμένων Συντροφιών, στα πλαίσια των οποίων εκτός από τους εμπόρους και τους αρχιτεχνίτες δινόταν η δυνατότητα στους άμεσους παραγωγούς να συμμετέχουν στο κεφάλαιο και στα κέρδη των συντροφικών συσσωματώσεων, που με τον τρόπο αυτόν κατόρθωναν να εξοικονομούν σημαντικές ποσότητες μεταβλητού κεφαλαίου που διαφορετικά θα έπρεπε να καταβάλουν με τη μορφή μισθών και ημερομισθίων[220]. Έτσι το εξοικονομούμενο κεφάλαιο μπορούσε να χρησιμοποιείται για τη μαζική αγορά πρώτων υλών, την κάλυψη των μεταφορικών εξόδων, των λειτουργικών δαπανών κ.λπ. Στην ουσία η συμμετοχή των άμεσων παραγωγών στα κέρδη των συντροφικών συσσωματώσεων αφορούσε το πλεόνασμα που έμενε αφού είχαν αφαιρεθεί οι τόκοι των ιδίων και ξένων κεφαλαίων, των διαφόρων δαπανών καθώς και των μισθών και ημερομισθίων των ατόμων που απασχολούνταν σ' αυτές με *μη συντροφική σχέση*[221]. Το τμήμα αυτό του πλεονάσμα-

γούν τα σωζόμενα σχετικά στοιχεία και να μας δοθή η ιδιομορφία της». Και ο Χρ. Τσιντζιλώνης, «Ο παροικιακός ελληνισμός της Ουγγαρίας», ό.π., σελ. 349, αναφερόμενος στην εξέλιξη και το χαρακτήρα της ελληνικής εμπορικής κομπανίας γράφει: «Η μορφή αυτή οργάνωσης των ελλήνων εμπόρων πέρασε διάφορα στάδια ανάπτυξης. Ξεκίνησε σαν απλή ένωση (εταιρεία) αλληλοβοήθειας, για να εξελιχθεί με τον καιρό σε κομπανία με χαρακτήρα συντεχνίας. Κι όταν αργότερα η κλειστή αυτή οργάνωση μετατράπηκε σε εμπόδιο για την παραπέρα ανάπτυξη εξαφανίστηκε και στη θέση της δημιουργήθηκε μια κομπανία νέας μορφής και ποιότητας, που είχε το χαρακτήρα της μετοχικής εταιρείας». Η νέα αυτή μορφή κομπανίας έκανε την εμφάνισή της στα μέσα περίπου του ΙΗ' αιώνα· βλ. στο ίδιο, σελ. 350.

220. Σχετικά ο Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 147, γράφει: «Η έλλειψη κεφαλαίων που κρύβεται πίσω από τη συμμετοχή του εργάτη (...) ξαναβρίσκεται στα δάνεια που υποχρεώνονταν να συνάψουν οι συντροφίες. Δανείζονταν από Τούρκους και Αλβανούς κατόχους τοκογλυφικών κεφαλαίων· στα 1814 το χρέος ανερχόταν σε 700.000 πιάστρα, αλλά ο αριθμός αυτός ίσως περιλαμβάνει και κεφάλαια επενδυμένα στις αμπελακιώτικες επιχειρήσεις (...). Η έλλειψη διαθέσιμου ρευστού, που αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των υποθέσεων, εκδηλωνόταν επίσης στο επίπεδο του κοινοτικού χρέους: εδώ βρίσκεται κανείς μπροστά στη θεμελιώδη σύζευξη των οικονομικών και των κοινωνικών δομών».

221. Ο N. Todorov, «La ville balkanique...», σελ. 277-278, υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο μέρος των εργατών ήταν αποκλεισμένο από τις Συντροφιές και ότι «το σύστημα αμοιβής αυτών των εργατών ήταν τέτοιο ώστε ο μισός σχεδόν μισθός τους καταβαλόταν σ' αυτούς μετά την πώληση του εμπορεύματος». Αναφορικά με

τος που το αποκαλούσαν «κέρδος μεριδίων» διανεμόταν στα μέλη των συντροφικών συσσωματώσεων που συμμετείχαν σ' αυτές με την ιδιότητα του συντρόφου[222] με βάση την κατάσταση των μεριδίων που είχαν συμφωνηθεί και στην οποία επιτρέπονταν αλλαγές σε ό,τι αφορά το ύψος των μεριδίων[223]. Συνεπώς, βλέπουμε ότι οι άμεσοι παραγωγοί, με την προϋπόθεση ότι δεν θα πληρώνονταν πριν από την απόδοση του λογαριασμού των συντροφικών δραστηριοτήτων και ότι θα συμμετείχαν είτε ατομικά είτε ομαδικά στο κεφάλαιο των Κοινών Συντροφιών, μπορούσαν να έχουν μερίδιο στα κέρδη. Με βάση τα δεδομένα αυτά προκύπτει, ότι το εισόδημα που εξασφάλιζαν οι άμεσοι παραγωγοί με τον τρόπο αυτό αμοιβής πρέπει να ήταν μεγαλύτερο από εκείνο που αντιστοιχούσε στην κεφαλαιοποίηση των μισθών ή ημερομισθίων τους για το διάστημα που μεσολαβούσε μέχρι την απόδοση του συντροφικού λογαριασμού. Η αποδοχή ενός τέτοιου συστήματος αμοιβής, εκτός από τη συμμετοχή στο πλεόνασμα που εξασφάλιζε, προσέδιδε επίσης και στοιχεία κύρους στο τμήμα εκείνο των άμεσων πα-

---

το θέμα αυτό ο Τάσ. Βουρνάς σε ειδική παραπομπή του σχετικά με τα Αμπελάκια στο Γεώργιος Φίνλεϋ, «Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα», Εκδόσεις Τολίδης, Αθήνα 1972 σελ. 336, υποστηρίζει ότι η κατηγορία αυτή που ήταν και η πολυπληθέστερη «δεν έπαιρνε συνεταιρική μερίδα, όπως κακώς υπέθεσε ένας σημαντικός αριθμός μελετητών, αλλά αμειβόταν με τον παρακάτω τρόπο: Αφού καταβάλλονταν οι συνεταιρικές μερίδες των προεστών και των προστατευομένων, το υπόλοιπο των κερδών, που απόμενε, το διαιρούσαν με τον αριθμό των εργάσιμων ημερών "όλης της συντροφίας" και το πηλίκο της διαιρέσεως αντιπροσώπευε την αξία του εργατικού ημερομισθίου. Επομένως κάθε εργάτης έπαιρνε σαν αμοιβή το ποσό του μέσου ημερομισθίου, αφού το επολλαπλασίαζαν επί τον αριθμό των εργάσιμων ημερών του». Επίσης βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 147 και Δρόσος Δροσινός σε F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 132, απ' όπου προέρχονται και οι σχετικές πληροφορίες. Πάντως όπως προκύπτει από τις πηγές πού παραθέσαμε (λ.χ. βλ. άρθρο ΙΣΤ' του συμφωνητικού του 1780) η πληρωμή των απασχολούμενων στις Κοινές Συντροφιές με *μη συντροφική σχέση* γινόταν πριν από τα άτομα που συμμετείχαν σ' αυτές με *συντροφική σχέση* και είχαν πρόσβαση χάρη στην ιδιότητά τους αυτή στα κέρδη των συντροφικών συσσωματώσεων με βάση την κατάσταση των μεριδίων ή τις αλλαγές που μπορούσαν να γίνουν σ' αυτήν.

222. Η N. Danova, «Une source inutilisée...», ό.π., σελ. 95, αναφέρει ότι στο κατάστιχο του Tarnovo εμφανίζεται γύρω στα 1800 μια νέα έννοια, αυτή του «συντρόφου», δηλαδή του «εταίρου», γεγονός που υποδηλώνει, όπως υποστηρίζει, μια νέα οργάνωση του προτσές της παραγωγής.

223. Υπενθυμίζουμε ότι το συμφωνητικό που διασώθηκε και αναφέρεται στην πρώτη Κοινή Συντροφιά επέτρεπε τόσο τις αυξήσεις όσο και τις μειώσεις των μεριδίων των συντρόφων ανάλογα με τη συμβολή τους στις συντροφικές υποθέσεις ενώ το δεύτερο συμφωνητικό που διασώθηκε και αναφέρεται στη δεύτερη Κοινή Συντροφιά επέτρεπε μόνο αύξηση των μεριδίων των «ικανών» συντρόφων ενώ των άλλων τα κρατούσε στο αρχικό τους επίπεδο.

ραγωγών που το αποδεχόταν ή πιο σωστά είχε τη δυνατότητα να το δεχτεί, γιατί η αποδοχή του προϋπέθετε την ύπαρξη και συμπληρωματικών εισοδημάτων από την πλευρά τους που με βάση τα δεδομένα της εποχής προέρχονταν συνήθως από τη γεωργία και τα οποία κάλυπταν τουλάχιστον μερικά τις ανάγκες τους για τα διαστήματα που μεσολαβούσαν ανάμεσα στις διανομές των κερδών[224].

Πάντως το σύστημα αυτό, ενώ έδινε τη δυνατότητα στους εμπόρους και τους βιοτέχνες να καλύπτουν τις ανάγκες τους σε κεφάλαια και στους άμεσους παραγωγούς που συμμετείχαν σ' αυτό να αμείβονται καλύτερα απ' ό,τι αν αμείβονταν με ημερομίσθιο, νομίζουμε ότι δημιουργούσε σοβαρά εμπόδια στη μετεξέλιξη των Κοινών Συντροφιών σε σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις. Και αυτό γιατί, εκτός από τους λόγους που αναφέραμε διεξοδικά αλλού, το σύστημα αυτό προκαλούσε μια διασπορά του πλεονάσματος που συγκεντρωνόταν, γεγονός που αποδυνάμωνε τις σωρευτικές επενδυτικές διαδικασίες και ενίσχυε αντίστοιχα τις καταναλωτικές. Ταυτόχρονα οι καταστάσεις αυτές παρεμπόδιζαν ή αποδυνάμωναν τη διαδικασία αποχωρισμού του άμεσου παραγωγού από τα μέσα και τους όρους εργασίας του. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο εκσυγχρονισμός της παραγωγής που επιχειρήθηκε στα Αμπελάκια στα χρόνια της παρακμής με τη χρήση μηχανών και μισθωτής εργασίας, προήλθε από μερικότερη Συντροφιά και όχι από Κοινή. Συνεπώς θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι στην περίπτωση των Κοινών Συντροφιών είχαμε σύμφυση του εμπορικού και του χειροτεχνικού-βιοτεχνικού κεφαλαίου κάτω από την κυριαρχία του εμπορικού καθώς και ενσωμάτωση σημαντικού τμήματος των άμεσων παραγωγών στις συντροφικές αυτές συσσωματώσεις με αντάλλαγμα τη συμμετοχή τους στο πλεόνασμα[225] που αποκόμιζαν οι Κοινές Συντροφιές από την εμπορική τους κυρίως δραστηριότητα.

---

224. Σχετικά βλ. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Ελληνική κοινωνία...», ό.π., σελ. 146-147, όπου γράφει ότι στις συνθήκες αυτές το ημερομίσθιο «λειτουργούσε περισσότερο ως εισόδημα παρά ως μέσο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης». Και ότι: «Αυτός ο χαρακτήρας του ημερομισθίου πρέπει να νοηθεί σε συνάρτηση με τα συμπληρωματικά εισοδήματα τα προερχόμενα από τη γεωργία που εξασφάλιζε, μερικώς, τις ανάγκες ζωάρκειας των πληθυσμών· οι προκαταβολές που δίνονταν σε είδος από την συντροφιά συμπλήρωναν τις ανεπάρκειες της αυτοκατανάλωσης. Η δυνατότητα ύπαρξης μικτών εισοδημάτων έκανε ώστε να θεωρείται η εργασία ως μέσο ενσωμάτωσης στο εμπορικό σύστημα, καθώς το εμπόριο ήταν ο μόνος δρόμος που οδηγούσε στην κοινωνικο-οικονομική προαγωγή».

225. Ο Πέτρος Ρούσος, «Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του

2.2.16. Τέλος σε ό,τι αφορά το ιστορικό στίγμα καθώς και τη σημασία και τις επιπτώσεις που είχε η ύπαρξη και δράση των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων και γενικότερα της αμπελακιώτικης οικονομίας στο μετασχηματισμό της παραγωγικής διάρθρωσης του ελλαδικού χώρου, τόσο από την άποψη της ανάπτυξης νέων παραγωγικών δυνάμεων όσο και νέων σχέσεων παραγωγής, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι: Το αμπελακιώτικο φαινόμενο αποτελεί μια από τις τυπικές περιπτώσεις που χαρακτηρίζουν τον ελλαδικό χώρο στην κρίσιμη για τη διαμόρφωση του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού περίοδο 1770-1820, κατά την οποία προκεφαλαιοκρατικές μορφές οργάνωσης της οικονομίας παρουσίαζαν τάσεις μετεξέλιξής τους σε κεφαλαιοκρατικές[226], στα πλαίσια της συγκρότησης του νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας στη βάση της διαμόρφωσης της παγκόσμιας αγοράς κάτω από την κυριαρχία των αναπτυσσόμενων κεφαλαιοκρατικά οικονομιών. Έτσι η εμποροβιοτεχνική δραστηριότητα των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων ήταν άμεσα εξαρτημένη από τις αγορές του εξωτερικού[227]. Αντίθετα οι δεσμοί

1821», ό.π., σελ. 29, τοποθετώντας διαφορετικά το ζήτημα γράφει: «Οι λεγόμενες "συνεργατικές", "συνεταιριστικές" μορφές "συμμετοχής" εργατών και κεφαλαιούχων στα κέρδη των χανσεατικών μεσογειακών κέντρων εμπορίου, ναυτιλίας-ναυπηγείων, βιομηχανίας, μεταλλείων υπέκρυπταν μορφές καλυμμένης κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης των φτωχότερων μετόχων-παραγωγών. Κάτι τέτοιο θα βρούμε ίσως και στα Αμπελάκια ή στον εμπορικό στόλο, αν όχι και στα Μαντεμοχώρια».

226. Ο Τάσ. Βουρνάς στην παραπομπή του για τα Αμπελάκια στο Γ. Φίνλεϋ, «Ιστορία της τουρκοκρατίας...», ό.π., σελ. 334-335, υποστηρίζει ότι: «Η γοργή ανάπτυξη των Αμπελακίων και το ταχύ πέρασμα από τις απλές μορφές της πρωτόγονης οικιακής χειροτεχνίας στην οργανωμένη βιοτεχνική παραγωγή, που δουλεύει πια για την αγορά, έγινε μέσα στα πλαίσια της αστικής αλλαγής, στο μεταίχμιο του 18ου και 19ου αιώνα. Η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση, που παρατηρείται στον ελληνικό χώρο για πρώτη φορά μέσα στο λεγόμενο τρίγωνο της μεγάλης χειροτεχνίας, το οριζόμενο γεωγραφικά από τη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία, έχει σαν αποτέλεσμα την αποδέσμευση της οικονομίας της περιοχής απ' τον κλειστό χαρακτήρα της και την τροπή της προς την εμπορευματική παραγωγή, με ανάλογα φαινόμενα μιάς πρώτης κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». Επίσης ο Π. Ρούσος, «Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 29, υποστηρίζει ότι: Στην περίοδο 1770-1820 «υπήρχαν διάσπαρτες βιοτεχνίες μικρότερου ή μεγαλύτερου μεγέθους σε διάφορα μέρη του "ελλαδικού χώρου". Χαρακτηρίζονταν από διαφορετικό βαθμό ωρίμανσης του περάσματος από το σύστημα της οικοτεχνίας και των κλειστών συντεχνιών της προκαπιταλιστικής μορφής σε μιά πιο ελεύθερη σχέση μίσθωσης εργασίας όπου υπάρχει ένας ορισμένος καταμερισμός εργασίας και προετοιμάζεται η αποξένωση του παραγωγού από τα εργαλεία του. Έστω και αν αυτή η καπιταλιστική σχέση καλύπτεται ακόμα από αρχέγονες μορφές "συμμετοχής" ή "συνεταιρισμού" των παραγωγών, όπως λ.χ. στα ξακουστά νηματοβαφεία των Αμπελακίων».

227. Υπενθυμίζουμε σχετικά, γεγονός που έχει ξεχωριστή σημασία, ότι ο

τους σε ό,τι αφορά τη διάθεση των προϊόντων τους με τις αγορές του οθωμανικού και ελλαδικού χώρου ήταν ιδιαίτερα αδύνατοι. Η εξάρτηση αυτή της αμπελακιώτικης οικονομίας από την εξωτερική αγορά και η αδυναμία της να αποκτήσει ερίσματα στις εσωτερικές αγορές όχι μόνο δεν της επέτρεψε να επιβιώσει όταν ήρθε αντιμέτωπη με τον αγγλικό ανταγωνισμό, αλλά επίσης δεν της άφησε τα περιθώρια, όπως άλλωστε και σε άλλες σημαντικές εμποροβιοτεχνικές εστίες της εποχής, να μετεξελιχθεί σε πόλο ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και υπέρβασης των αντιστάσεων της κλειστής οικονομίας που συντηρούσαν οι κυρίαρχες «ασιατοφεουδαρχικές» σχέσεις και θεσμοί. Έτσι δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι οι επιπτώσεις της αμπελακιώτικης κοινότητας και των συντροφικών της συσσωματώσεων στη διαμόρφωση νέων παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής ήταν περιορισμένες και, τελικά, δεν μπόρεσαν να μεταβάλουν σε μόνιμη βάση την παραγωγική δομή και λειτουργία τόσο του άμεσου όσο και του ευρύτερου χώρου τους.

βαθμός συνοχής ή ακόμη και αυτή η σύσταση και διάλυση των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων, ιδιαίτερα των κοινών ή διευρυμένων, εξαρτιόταν άμεσα από τις διακυμάνσεις της κεντροευρωπαϊκής αγοράς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Πηγές

Συντροφικά συμφωνητικά:

α) Συμφωνητικό 1780: βλ. «Νέος Ελληνομνήμων», Τόμ. 14, 1917, σελ. 382-388, Φωτοτυπική ανατύπωσις, Εκδόσεις Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, 1969 (Στο προλογικό του σημείωμα, σελ. 381, ο Γ. Χαριτάκης αναφέρει ότι το καταστατικό «της εν Αμπελακίοις Συντροφίας βιομηχανίας» αντιγράφηκε από το Γ.Δ. Πραΐδη το Σεπτέμβριο του 1910 από χειρόγραφο των αρχών του 19ου αιώνα που ανήκε στο Στ. Γ. Πραΐδη).

β) Συμφωνητικό 1795: βλ. «Copie du 2e contrat de l'association d'Ambélakia», στο F. Boulanger, «Ambélakia ou les association et les municipalités helléniques avec documents confirmatifs recueillis et mis en ordre», Librairie de Guillaumin et Cie, Éditeurs, Paris 1875, σελ. 53-72.

Επιστολές 1772-1821:

α) βλ. Ηλ. Γεωργίου, «Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και της συντροφίας των Αμπελακίων εξ' ανεκδότου αρχείου», Αθήνα 1950. Στην έκδοση αυτή περιέχονται 140 επιστολές που βρίσκονται στο αρχείο Δογάνη, απογόνου του αμπελακιώτη Γ. Σβαρτς, καθώς και ενθυμήσεις από τα λειτουργικά βιβλία της Αγίας Παρασκευής των Αμπελακίων.

β) βλ. Ν. Βέης, «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια και τα Ελληνικά Γράμματα», Εφημερίδα, Πρωΐα, Σειρά άρθρων από 15 Αυγούστου 1943 έως 18 Απριλίου 1944. Στα άρθρα αυτά δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά και επιστολές αμπελακιωτών από το αρχείο Δογάνη. Τις επιστολές αυτές είχε αντιγράψει ο Θ. Τζωρτζάκης που ερεύνησε πρώτος το σχετικό αρχείο.

Εκθέσεις γαλλικών προξενικών αρχών: βλ. Dion. Mavrogiannis, «Recherches documentaires sur l'association d'Ambélakia (1780-1812), effectuées dans les archives françaises et grecques et les récits des voyageurs», Έκδοση Β', Athènes 1975.

Bartholdy S.L.S: «Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804», μτφρ. από τα γερμανικά, Τόμ. I, Paris 1807.

Beaujour F.: «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)», μτφρ. Ελ. Γαρίδη, Εισαγωγή-επιμέλεια-σχολιασμός Τάσ. Βουρνά, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974.

Bjôrnstäehl J.J.: «Briefe auf seinen ausländischen Reisen», μτφρ. από τα σουηδικά, Τόμ. VI, Leipzig 1783.

Boulanger F.: «Ambélakia, ou les associations et les municipalités helléniques», Librairie de Guillaumin et Cie, Éditeurs, Paris 1875, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήναι.

Clarke Edw.: «Travels in various countries of Europe, Asia and Africa», IV, London 1816.

Δημητριείς Δανιήλ-Γρηγόριος.: «Γεωγραφία νεωτερική. Περί της Ελλάδος», Επανέκδοση, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1970.

Dodwell Ed.: «A classical and topographical tour through Greece, during the yars 1801, 1805 and 1806», London 1819.
Δροσινός Δρόσος: «Appréciations sur Ambélakia...» και «Notice supplémentaire...», στο F. Boulanger, «Ambélakia...», ό.π., σελ. 79-133.
Holland H.: «Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813», T. I, London 1815.
Khaldun Ibn.: «Προλεγόμενα», μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1980.
Λεονάρδος Ιω.: «Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία», Εν Πέστη 1836.
Pouqueville F.: «Voyage de la Grèce», T. III, Paris 1826.
Urquhart D.: «La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commérce, etc.», T. II, μτφρ. X. Raymond, Paris 1836.
Φιλιππίδης Αργ.: «Γεωγραφία μερική», γράφτηκε το 1815 και δημοσιεύτηκε από το Θεοδόση Σπεράντζα, «Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν», Επιμέλεια Φιλαρ. Βιτάλη, Αθήναι 1978.

ΙΙ. Ειδική

Αβραμόπουλος Μιχ.: «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια», Θεσσαλονίκη 1961.
Αγιάνογλου Παντ.: «Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα», Περιοδικό Τετράδια, Τεύχ. 10, Αθήνα 1985.
Αναγνωστιάδης Χρ.: «Η οικονομική διάρθρωσις και η νομική μορφή του συνεταιρισμού των Αμπελακίων», Εκδόσεις Αφοί Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη-Αθήναι 1973.
Ανακατωμένος Αδάμ: «Τα νέα όρια της Ελλάδος ήτοι τοπογραφικαί και εθνολογικαί σημειώσεις περί της Θεσσαλίας, Εν Αθήναις 1887.
Antoniadis-Bibicou Hél.: «Byzance et le mode de production asiatique», στο «Sur le mode de production asiatique», Έκδοση 2η, C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1974.
——: «Présentation», στο «Féodalisme à Byzance: Problèmes du mode de production de l'empire byzantin», Recherches internationales à la lumière du marxisme, No 79, Paris 1974.
Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ελ.: «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
——: «Μεθοδολογικά προβλήματα της ιστορικής έρευνας για τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
Αρσενίου Λαζ.: «Η Θεσσαλία στην τουρκοκρατία», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.
Ασδραχάς Σπ.: «Η οικονομία της τουρκοκρατίας», στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975.
——: «Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
——: «Εισαγωγικό σημείωμα: Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας», στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας), Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
——: «Παραδοσιακότητες και ανοίγματα: Η περίπτωση των Αμπελακίων της Θεσσαλίας», στο «Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ιη' και ιθ' αιώνες)», Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1982.
——: «Οι συντεχνίες στην τουρκοκρατία», στο «Ζητήματα ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
——: «Φορολογικοί μηχανισμοί και οικονομία στο πλαίσιο των ελληνικών κοινο-

τήτων (ιζ'-ιθ' αιώνα)», στο «Ζητήματα ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
——: «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», Τα ιστορικά, περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών, Τόμος Γ', Τεύχ. 5, Ιούνιος 1986, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα.
Αστεριάδης Αγήν.: «Το σπίτι του Σφάρτζ στ' Αμπελάκια», Αθήναι 1928.
Baer G.: «Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών», μτφρ. Α. Γαβαθά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
——: «Μονοπώλιο και περιοριστικές πρακτικές των τουρκικών συντεχνιών», μτφρ. Αλ. Γαβαθά, στο «Οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών «15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Βακαλόπουλος Απ.: «Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκές του Χασάν Μπαμπά», Έκδοση Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1972.
——: «Το οθωμανικό καθεστώς», στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Τόμ. Ι, Αθήνα 1974.
——: «Οι κοινότητες της τουρκοκρατίας», στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Τόμ. Ι, Αθήνα 1974.
——: «Ιστορία του νέου ελληνισμού. Αρχές και διαμορφωσή του», Τόμ. Α', Έκδοση Β', Θεσσαλονίκη 1974.
——: «Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669): Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας», Τόμ. Β', Έκδοση Β', Θεσσαλονίκη 1976.
——: «Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1669-1812): Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους», Τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973.
——: «Πηγές της ιστορίας του νέου ελληνισμού», Τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1965, Τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1977.
Barkan Ö.L.: «Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην οθωμανική αυτοκρατορία το ΙΕ' και το ΙΣΤ' αιώνα», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας), Εκδόσεις Μέλισσα 1979.
Βουρνάς Τάσ.: «Σχεδίασμα της οικονομικής ζωής της Ελλάδας στο μεταίχμιο του 18ου προς το 19ο αιώνα», στο F. Beaujour, «Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)», Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα 1974.
——: «Αμπελάκια, μιά πρωτοπόρα οικονομική μονάδα βιοτεχνικής και αγροτικής κοινοπραξίας», Σημείωμα στο ημερολόγιο της Εμπορικής Τράπεζας που είναι αφιερωμένο στο αρχοντικό του Γ. Σβάρτς (1787-1798), Αθήνα 1983.
——: «Τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας», Εφημερίδα Η Αυγή, 21 Φεβρουαρίου 1982.
Γεννιώτης Κ.: «Στα φημισμένα Αμπελάκια», Περιοδικό Αγροτικό Μέλλον, 24 Αυγούστου 1940.
Γεωργίου Ηλ.: «Ιστορία και συνεταιρισμός των Αμπελακίων», Αθήναι 1951.
Γιαννόπουλος Ιω.: «Η παρακμή του οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα», στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» Τόμ. ΙΑ', Αθήνα 1975.
Cvetkova B.: «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Δανιηλίδης Δαν.: «Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1985.
Danova N.: «Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du

XVII siècle et du début du XIX siècle», Études Balkaniques, No I, Sofia 1979.
Δελιβάνης Δ.: «Τα Αμπελάκια και άλλαι περιοχαί της Βορείου Ελλάδος με έντονον οικονομική δραστηριότητα επί τουρκοκρατίας», Δελτίο Ε.Β.Ε.Θ., Τεύχ. 3, Θεσσαλονίκη 1972.
Διαμαντοπούλου Αναστ.: «Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική: Αμπελάκια», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1986.
Divitçioğlou S.: «Οικονομικό μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας: ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Genç M.: «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», μτφρ. Μ. Σταματογιαννοπούλου, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο 1980.
Inalcik H.: «Ο σχηματισμός κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία», μτφρ. Ντ. Μαμαρέλη, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Κατσούλης Γ., Νικολινάκος Μ., Φίλιας Β.: «Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από το 1453 μέχρι το 1830», Τόμ. Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1985.
Κιάντου-Παμπούκη Α.: «Εμπόριον και Εμπορικόν Δίκαιον επί τουρκοκρατίας, ως συντελεσταί της επαναστατικής συνειδήσεως των Ελλήνων», Επετηρίδα Α.Β.Σ.Θ., Τόμ. Γ', 1971.
Κοντογιώργης Γ.: «Οι ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες», στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1977.
——:«Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
——, Βώρος Φ.: «Θέματα νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας από τις πηγές», Μέρος πρώτο, Έκδοση Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1984.
Κορδάτος Γιάν.: «Τ' Αμπελάκια κι' ο μύθος για το συνεταιρισμό τους. Συμβολή στην οικονομικοκοινωνική ιστορία της Αν. Θεσσαλίας στα χρόνια της τουρκοκρατίας», Εκδόσεις Πολικός, Αθήνα 1955.
——: «Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς», Εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1960.
Κουκκίδης Κ.: «Το πνεύμα του συνεργατισμού των νεώτερων Ελλήνων και τ' Αμπελάκια. Ο πρώτος συνεταιρισμός του κόσμου», Αθήναι 1948.
Κρεμμυδάς Β.: «Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1976.
Λαζόπουλος Γ.: «Περί του εκουσίου συνεταιρισμού των Αμπελακίων και περί της πολιτείας και παιδείας αυτών», Περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, Τόμ. 10, 1875-76, σελ. 41-49 και 152.
Λαμψίδης Γ.: «Πως αναδείχθηκε η "Κοινή Συντροφιά των Αμπελακίων";», Περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11 Σεπτεμβρίου 1980.
Lemerle P.: «Histoire de Byzance», Έκδοση 6η, Εκδόσεις P.U.F., Collection «Que sais-je?», Paris 1969.
Λεοντίδης Κ.: «Τα Αμπελάκια, πατρίς θεσμών κοινωνικών», Περιοδικό Αγροτική Οικονομία, Τεύχ. 9, Αθήνα 1957.
Μάγνης Ν.: «Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας», Εν Αθήναις 1860, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXV.
Μάξιμος Σεραφ.: «Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789»,

Εισαγωγή-επιμέλεια Λουκάς Αξελός, Τρίτη έκδοση, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1973.
——: «Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα», Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1976.
Mavrogiannis Dion.: «Recherches documentaires sur l'association d'Ampélakia (1780-1812)», Έκδοση δεύτερη, Athènes 1975.
——: «L'association cooperative d'Ambélakia. Contribution à l'histoire sociale du mouvement coopératif grec (1780-1966)», Athènes 1975.
Μαυρόγιανης Διον.: «Μαθήματα κοινωνιολογίας του Δικαίου», Τεύχ. Β', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1980.
Mehlan Arno: «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την τουρκοκρατία», μτφρ. Έλλης Παπαδημητρίου, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Μέρτζιος Κ.: «Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας», Θεσσαλονίκη 1947.
Mile Ligor: «Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη του ΙΗ' — αρχές του ΙΘ' αιώνα)», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
Μιχαλόπουλος Φ.: «Τα Αμπελάκια, ο πρώτος συνεταιρισμός της Ευρώπης (1780-1812)», Εφημερίδα Η Καθημερινή, 4 Απριλίου 1938, 11 Απριλίου 1938, 18 Απριλίου 1938 και 2 Μαΐου 1938.
Μοσκώφ Κ.: «Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου», Θεσσαλονίκη 1972.
Μοσχοβάκης Ν.: «Το εν Ελλάδι Δημόσιον Δίκαιον επί Τουρκοκρατίας», Εν Αθήναις 1882, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία, Αθήναι MCMLXXIII.
Μουζέλης Ν.: «Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης», μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1978.
Μουλούλης Αθ.: «Ιστορία του αρχαίου συνεταιρισμού των Αμπελακίων», Περιοδικό Βοηθός των Συνεταιριστών, Τόμ. 9, Έτος Α', Αθήναι 1919.
Μουτσόπουλος Ν.: «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια. Εισαγωγή στην ιστορία, την κοινοπραξία και τα αρχοντικά της κωμοπόλεως», Επιθεώρησις «ΗΩΣ», Αφιέρωμα «Θεσσαλία», 1966.
Νταϊφάς Κ.: «Τα Αμπελάκια», Εφημερίδα Ελληνικόν Αίμα, 17 Νοεμβρίου 1946 έως 15 Δεκεμβρίου 1946.
Ostrogorsky G.: «Pour l'histoire de la féodalité byzantine», στο «Le féodalisme à Byzance: Problèmes de mode de production de l'empire byzantin», Recherches internationales à la lumière du marxisme, No 79, Paris 1974.
Oudaltsova Z. V.: «À propos de la genèse du féodalisme à Byzance», στο «Le féodalisme à Byzance: Problèmes du mode de production de l'empire byzantin», Recherches internationales à la lumière du marxisme, No 79, Paris 1974.
Πανταζόπουλος Ν.: «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατίαν», Ανάτυπο από το περιοδικό Γνώσεις, Αθήναι 1958.
——: «Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τόμ. ΙΔ' — γ', Θεσσαλονίκη 1967.
Παπαγαρυφάλλου Παναγ.: «Συνεταιρισμοί κεφαλαίου και εργασίας και συμμετοχή των εργαζομένων στα κέρδη. Δύο ανθούντες θεσμοί της προ του 1821 Ελλάδος», Περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, 28 Μαρτίου 1974.
Παπαντωνίου Ζ.: «Τα Αμπελάκια», Εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα, 29 Νοεμβρίου 1937.
Πασχάλης Δ.: «Κοτζαμπάσηδες», Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 1935, Επανέκδοση, Εκδόσεις Μπάυρον, Αθήνα 1973.

Petrosian J.: «Οι ιδέες του "εξευρωπαϊσμού" στην κοινωνικοπολιτική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας τα νεώτερα χρόνια (τέλος 18ου — αρχές 20ού αιώνα)», μτφρ. Έφη Στρουσοπούλου, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Πέτρου Κ.: «Οι αγροτικές σχέσεις στις παραμονές της επανάστασης του 1821», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Προκόβας Γιαν.: «Αμπελάκια: Το λίκνο του συνεταιρισμού», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1982.

Robinson M.: «Ισλάμ και καπιταλισμός», μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1980.

Ρούσος Π.: «Προϋποθέσεις και κίνητρα της επανάστασης του 1821», στο «Η επανάσταση του 1821», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.

Σάθας Κ.: «Τουρκοκρατουμένη Ελλάς», Αθήνησι 1869, επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXV.

——: «Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας», Ανατύπωσις εκ της «Οικονομικής επιθεωρήσεως» 1878-79, Έκδοση Βιβλιοπωλείου Νότη Καραβία, Αθήναι MCMLXXVII

Σβορώνος Ν.: «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18ο αιώνα», Επιθεώρηση Τέχνης, Τεύχος 21, Αθήνα 1956.

——: «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το ΙΗ' αιώνα», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.

——: «Για την επανάσταση του 1821», στο «Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1982.

Σεβαστάκης Αλεξ.: «Το δίκαιο στα χρόνια της τουρκοκρατίας: Η διαπάλη εκκλησιαστικού-κοινοτικού και οθωμανικού δικαίου», Περιοδικό Τότε..., Τεύχ. 27, Αθήνα 1985.

Σιμόπουλος Κυρ.: «Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700-1800)», Τόμ. Β', Τρίτη έκδοση, Αθήνα 1981.

Stahl H. «Ρουμανία: ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνας», μτφρ. Σπ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.

Σταματόπουλος Τάκης: «Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821», Τόμ. Α', Έκδοση Β', Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1978.

Stoianovich Tr.: «Ο κατακτής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», μτφρ. Ντόρας Μαμαρέλη, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.

——: «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: Οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», μτφρ. Χριστ. Αγριαντώνη, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Sugar P.: «Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας», μτφρ. Αλ. Γαβαθά, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980.

Tekeli Ih.: «Οι θεσμοθετημένες εξωτερικές σχέσεις των πόλεων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εξέταση οικιστικών μοντέλων», μτφρ. Ντόρας Μαμαρέλη, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.

Τζωρτζάκης Θ.: «Ο συνεταιρισμός των Αμπελακίων και η σύγχρονος συνεταιριστική κίνησις εις την χώραν μας», Θεσσαλονίκη 1932.

Todorov N.: «Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας», μτφρ. Αικ. Ασδραχά, στο «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)», Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1979.
——: «La ville balkanique au XV-XIX siècles», Bugarest 1980.
——: «Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη», τόμ. Α-Β, μτφρ. Έφης Αβδελά και Γεωργίας Παπαγεωργίου, Προλογικό σημείωμα Σπ. Ασδραχάς, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
——: «Η βιομηχανική επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη και οι βαλκανικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η περίπτωση της Βουλγαρίας», μτφρ. Χριστ. Αγριαντώνη, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο 1980.
——: «Τα βαλκανικά εθνικά κινήματα και η πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
Todorova M.: «Ο εξευρωπαϊσμός της κυβερνητικής ηγεσίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», μτφρ. Αλ. Γαβαθά, στο «Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
Τσιντζιλώνης Χρ.: «Ο παροικιακός ελληνισμός της Ουγγαρίας», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
Τσοπότος Δ.: «Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.
Φιλαρετος Γ.: «Συνεργατικοί συνεταιρισμοί Αμπελακίων, Ύδρας, Σπετσών, Ψαρών», Εν Αθήναις 1927.
Φίλιας Β.: «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864», Εκδόσεις Σύγχρονα κείμενα, Αθήνα 1974.
——: «Κυρίαρχη τάξη και αστισμός στη γέννηση της σύγχρονης κοινωνίας», στο «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις», Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.
——: «Σκέψεις πάνω στο ρόλο των αστικών στρωμάτων στην ελληνική επανάσταση», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
Finlay G.: «Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα», μτφρ. Μιλτ. Γαρίδη, Πρόλογος —επιμέλεια— προσθήκες και σχόλια Τασ. Βουρνάς, Εκδόσεις Τολίδης, Αθήνα 1972.
Χολέβας Ιω.: «Οι οικονομικοί παράγοντες εις τον αγώνα της ανεξαρτησίας», Δελτίο Ε.Β.Ε.Θ., Τεύχος 3, 1971.
Wittfogel K.: «Le despotisme oriental», μτφρ. από τα αγγλικά M. Pouteau, Les Éditions de Minuit, Paris 1977.

III. Γενική

Αβδελίδης Παρμ.: «Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα», Εκδόσεις Παπαζήση, Έκδοση Β', Αθήνα 1976.
——: «Ο συνεταιρισμός στις συνθήκες του καπιταλισμού», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1978.
——: «Ο συνεταιρισμός και μαρξισμός», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981.
Althusser L.: «Sur la "moyenne idéale" et les formes de transition», στο «Lire le capital», T. II, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1971.
Amin S.: «L'accumulation à l'échelle mondiale», Έκδοση Β', Εκδόσεις Ifan Dacar και Anthropos, Paris 1971.
——: «Le développement inégal», Les Éditions de Minuit, Paris 1973.
——: «Classe et nation», Les Éditions de Minuit, Paris 1979.

Αναστασιάδης Ηλ.: «Εγχειρίδιον του εμπορικού Δικαίου», Τόμ. Α', Έκδοσις Γ', Τυπογραφικά καταστήματα Ακροπόλεως, Αθήναι 1928.
Αντωνακόπουλος Α.: «Για το Κράτος», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 1987.
Αντωνοπούλου Μ., Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Καβαδίας Γ., Ελευθερίου Λ., Ρήγος Α.: «Η δομή της ελληνικής κοινωνίας», Κ.ΜΑ.Σ., Εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1986.
Βαλερστάιν Εμμ.: «Η κρίση της κοσμο-οικονομίας και οι προοπτικές των σοσιαλιστικών κινημάτων», στο «Η επικαιρότητα του μαρξισμού», Κ.ΜΑ.Σ., Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
Balibar Et.: «Sur la dialectique historique», Περιοδικό La Pensée, No 170, Paris 1970.
——: «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique», στο «Lire le capital», T. II, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1971.
Banu I.: «La formation sociale "asiatique" dans la perspective de la philosophie orientale asiatique», στο «Sur le "mode de production asiatique"», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1973.
Baran P.: «Économie politique de la croissance», μτφρ. από τα αγγλικά Liane Mozère, Εκδόσεις François Maspero, Paris 1970.
Beaud M.: «Histoire du capitalisme de 1500 à nos jours», Éditions de Seuil, Paris 1981.
Βεργόπουλος Κ.: «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1975.
Bergeron L., Roncayolo M.: «Από την προβιομηχανική στη βιομηχανή πόλη», μτφρ. Πόπη Πολέμη και Ρίκα Μπενβενιστέ, Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε. — Μνήμων, Αθήνα 1984.
Berque J.: «Culture et islam», στο «Aujourd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Bettelheim Ch.: «Planification et croissance accélérée», Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1970 (Κυρίως σελ. 57-67, «La notion du "surplus economique"», son importanse théorique et pratique»).
——: «Problématique de l'économie de transition», στο «La transition vers l'économie socialiste», Εκδόσεις François Maspero, Paris 1970.
Bloch M.: «Η φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων», μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1987.
Boukharine N.: «L'économie mondiale et l'ipérialisme», Εκδόσεις Anthropos, Paris 1969.
Βουρνάς Τάσ.: «Σύντομη ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης», Εκδόσεις Τ. Δρακόπουλος, Αθήνα χ.χ.
Bouvier J.: «Tendances actuelles d'histoire économique et sociale en France», στο «Aujourd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Γεωργιάδης Ν.: «Θεσσαλία», Αθήνα 1880.
Carrel Ar.: «Resumé de l'histoire des Grecs Modernes», Έκδοση Β', Paris 1829.
Centre d'Études et de Recherches Marxistes: «Sur les sociétés précapitalistes (Textes choisis de Marx, Engels, Lenine)», Édition Sociales, Paris 1973.
Chaloner W.: «La condition des artisans en Angleterre pendant la révolution industrielle (1770-1850)», στο Actes du colloque sur l'artisanat (Besançon, 10-12 Juin 1960), Volume 45, Εκδόσεις Les Belles Lettres, Paris 1961.
Chesnaux J.: «Le mode de production asiatique. Quelques perspectives de recherches», στο «Sur le "mode de production asiatique"», Έκδοση 2η, C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1974.
Cipolla C.M.: «Η οικονομική ιστορία της ανθρωπότητος», Πρόλογος Θ. Λιανός, μτφρ. Ζ. Σβώλου-Βέη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1974.

Cotta A.: «Le capitalisme», Έκδοση 3η, Collection «Que sais-je?», Εκδόσεις P.U.F., Paris 1983.
Deane Ph.: «Η βιομηχανική επανάστασις εις την Μεγάλην Βρεταννίαν», Πρόλογος-μτφρ. Αντ. Δαμαλάς, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1976.
Dhoquois G.: «Les premières societés de classes. Les formes asiatiques», L' Homme et la Société, No 12, Εκδόσεις Anthropos, Paris 1969.
Dobb Maur.: «Études sur le développement du capitalisme», μτφρ. από τα αγγλικά Liane Mozère, Εκδόσεις François Maspero, Paris 1971.
——: «Une réponse (1950)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Commentaire (1953)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Du féodalisme au capitalisme (1962)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. II, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυκτες χώρες», Εισαγωγή Θαν. Κάλκερ, μτφρ. Αντ. Αντωνιάδης, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1972.
——: «Τα προκαταρκτικά της βιομηχανικής επανάστασης», Περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Μαρτίου 1983.
Dreyfus F. «Remarques sur le mouvement des prix et la conjoncture en Allemagne de la seconde moitié du XVII siècle à la fin du XVIII siècle», στο Actes du colloque d'histoire économique (Stockholm 1960), Εκδόσεις Mouton et Co, Paris 1960.
Duby G.: «Le mouen Age», στο «Aujourd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Engels Fr.: «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», Μέρος Α', μτφρ. Λ. Αποστόλου, Πρόλογος Eric Hobsbawm, Εκδόσεις Μπάυρον, Αθήνα 1974.
——: «Αντί Ντύρινγκ», μτφρ. Τ. Στεργίου, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963.
——: «Ουτοπιστικός και επιστημονικός σοσιαλισμός», Σημειώσεις και μτφρ. Φ. Φωτίου, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
——: «Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους», μτφρ. από τα ρωσικά «εκδοτικό» Μόσχας, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
Ευελπίδης Χρ.: «Οικνομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος», Έκδοσις Αργ. Παπαζήση, Αθήναι 1950.
Ζέβγος Γιάν.: «Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας», Έκδοση Γ', Εκδόσεις Διόνυσος, Αθήνα χ.χ.
Ζολώτας Ξ.: «Αγροτική πολιτική», Αθήναι 1934.
Hegel G.: «Φιλοσοφία της ιστορίας», μτφρ. Αχ. Βαγενά, Επιμέλεια Κ. Μετρινού, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
Hill Chr.: «Commentaire (1953)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
Hilton R.: «Qu' entend-on par capitalisme (1952)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Introduction à l'édition anglaise de 1976», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
Hincker Fr.: «Contribution à la discussion sur la transition du féodalisme au capitalisme: La monarchie absolue francaise», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
Hobsbawm Er.: «Du féodalisme au capitalisme (1962)», στο «Du féodalisme: Problèmes de la transition», T. II, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.

——: «L'ère des révolutions», μτφρ. από τα αγγλικά Fr. Brandel και J.-Cl. Pineau, Εκδόσεις Fayard, Paris 1970.
——: «Η συμβολή του Καρόλου Μαρξ στην επιστήμη της ιστορίας», Εκδόσεις E.M.N.E. — Μνήμων, Αθήνα 1981.
Ηρόδοτος. «Ιστορία», Εισαγωγή —μετάφραση— σχόλια Αδ. Θεοφίλου, Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα 1976.
Callissot R.: «Conclusions-perspectives: La succesion des modes de production», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
Gide Ch.-Rist Ch.: «Ιστορία των οικονομικών θεωριών», Τόμ. Α', μτφρ. Ν. Πατσέλη, Εκδόσεις Γκόνη, Αθήναι 1959.
Goblot J.-J.: «Quelques remarques à propos du dossier préparatoire à la discussion sur le mode de production féodal», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
Godelier M.: «Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», Εισαγωγή-μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Εκδόσεις Αύριο, Αθήνα χ.χ.
——: «Préface», στο «Sur le sociétés précapitalistes», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1973.
——: «Rationalité et irrationalité en économie», Εκδόσεις François Maspero/P.-C.M., Paris 1974.
Grünfeld Ern.: «Οι συνεταιρισμοί από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως», μτφρ. Τ. Χασαπόπουλου, Εν Πάτραις 1932.
Gruppi Luc.: «Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι», μτφρ. Π. Καστορινού, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
Jenkins R.: «Η υπανάπτυξη», στο «Τα οικονομικά χωρίς προσωπείο. Η ριζοσπαστική κριτική των δογμάτων της κλασσικής και νεοκλασσικής θεωρίας», μτφρ. Ελένης Κεφαλλωνίτου, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1980.
Kahk J.: «Une nouvelle science historique», στο «Auzourd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Καλιτσουνάκις Δ.: «Περί συνεταιρισμών και ιδίως εν Ελλάδι. Θεωρία και πράξις», Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη και Μπαρτ, Εν Αθήναις 1924.
——: «Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας», Διεθνές Βιβλιοπωλείον Ελευθερουδάκη, Εν Αθήναις 1929.
Καρύδης Δ.: «Σχεδιάσμα των συνθηκών παραγωγής και εμπορίου στην Αθήνα στις αρχές του 19ου αιώνα», Περιοδικό Πολίτης, Τεύχ. 54, Αθήνα 1982.
Κατζουράκης Γ.: «Η οικονομική ζωή των Ελλήνων στην εποχή της τουρκοκρατίας», Αθήνα 1972.
Κοντογιώργης Γ.: «Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα», Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής δήμων και κοινοτήτων, Τεύχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982.
Κόντος Π.: «Δασική πολιτική», Τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1933.
Κορδάτος Γιάν.: «Ιστορία της Ελλάδας», Τόμ. ΙΧ, Εκδόσεις 20ός αιώνας, Αθήνα 1957.
——: «Εισαγωγή εις την ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1972.
——: «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821», Έκδοση 6η, Εισαγωγή-επιμέλεια Θαν. Χ. Παπαδόπουλου, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1973.
——: «Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.
——: «Ο Ρήγας Φεραίος και η βαλκανική ομοσπονδία» Έκδοση 2η, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.
——: «Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα», Έκδοση Γ', Πρόλογος

Γιάν. Ιμβριώτη, Εισαγωγή-επιμέλεια Μ. Παπαϊωάννου, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1975.
Κρεμμυδάς Β.: «Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)», Αθήνα 1972.
——: «Ελληνική ναυτιλία 1776-1835. Όψεις της μεσογειακής ναυσιπλοΐας», Τόμ. Α', Έκδοση ιστορικού αρχείου Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1985.
——: «Ταξική δομή και σχέσεις εξουσίας», Εφημερίδα Το Βήμα, 24 Μαρτίου 1985.
Κούμας Κ.: «Ιστορίαι των ανθρωπίνων πράξεων», Τόμ. ΙΒ', Εν βιέννη 1832, Επανέκδοση, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, Αθήναι MCMLXVI.
Lajugie J.: «Les doctrines économiques», P.U.F., Collection «Que sais-je?», Έκδοση 13η, Paris 1982.
Lange O., Brus W., Kowalik T., Sachs I.: «Οικονομική επιστήμη: Κύριες τάσεις», μτφρ. Φλωρ. Κυριακοπούλου, Εισαγωγή Σπηλ. Παπασπηλιόπουλος, Εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1986.
Lefebvre G.: «Observations (1956)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
Lefebvre Henri: «Μαρξισμός και πόλη», μτφρ. Γ. Αποστολάκου, Έκδοση Β', Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
Le Goff J.: «Les méthodes de l'histoire et les sciences humaines à propos du Moyen Age», στο «Auzourd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Λένιν Βλ.: «Τι είναι "οι φίλοι του Λαού" και πως πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες;», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
Lénine V.: «Le développement du capitalisme en Russie», Oeuvres, T.3, Éditions Sociales, Paris 1969.
Λεονταρίτης Γ.: «Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)», Εκδόσεις Ε.Μ.Ν.Ε. — Μνήμων, Αθήνα 1981.
Λουπορίνι Τ.: «Το πολιτικό και το κρατικό: Μία ή δύο κριτικές;», στο «Η κριτική της πολιτικής στον Μαρξ», Επιμέλεια-μτφρ. Τάκης Καφετζής, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1984.
Luxemburg R.: «Introduction à l'économie politique», Πρόλογος Ern. Mandel, μτφρ. J. B., Εκδόσεις Anthropos, Collection 10/18, Paris 1973.
Mandel Ern.: «La formation de la pensée économique de Karl Marx», Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1972.
——: «Traité d'économie marxiste», T. I, Unions Générale d'Éditions, Collection 10/18, Paris 1974.
Mantoux P.: «La révolution industrielle au XVIII siècle», Πρόλογος T.S. Ashton, Εκδόσεις Génin, Paris 1973.
Marx K., Engels F.: «L'idéologie allemande», Μέρος πρώτο, Επιμέλεια Mich. Kiintz, Εισαγωγή J. Milhau, Δίγλωση έκδοση, Éditions Sociales, Paris 1972.
——: «Από τη Γερμανική ιδεολογία (Μέρος Ι)», στο «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», Εισαγωγή Eric Hobsbawm, μτφρ. Θ. Καλοπίση, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983.
——: «Επιστολές Marx και Engels», στο «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», Εισαγωγή Eric Hobsbawm, μτφρ. Θ. Καλοπίση, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983
Marx K.: «Η αθλιότητα της φιλοσοφίας», μτφρ. Γ. Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Έκδοση Δ', Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
——: «Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί», Εισαγωγή Eric Hobsbawm, μτφρ. Θ. Καλοπίση, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1983.
——: «Κριτική της πολιτικής οικονομίας», μτφρ. Φ. Φωτίου, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
——: «Το Κεφάλαιο», Τόμ. Ι, ελλ. μτφρ., Έκδοση Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 1954 και Τόμ.

ΙΙΙ. μτφρ. Παναγ. Μαυρομάτης, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
Marx Rol.: «La révolution industrielle en Grande-Bretagne», Εκδόσεις Armand Colin, Paris 1970
Μάτσης Παναγ.: «Συνεταιρισμοί», Αθήναι 1944.
Μέγας Γ.: «Θεσσαλικαί οικήσεις», Αθήναι 1946.
Moore B.: «Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας», μτφρ. Φ. Σοφιανού — Αγγελ. Γαβριηλίδου, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1984.
Μοσκώφ Κ.: «Θεσσαλονίκη (1700-1910). Τομή της μεταπρατικής πόλης», Εκδόσεις Στοχαστής 1974.
——: «Η διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας», Περιοδικό Αντί, Τεύχος 127, Αθήνα 1979.
——: «Ο ελληνικός κόσμος στα πρόθυρα της επανάστασης», στο «Η επανάσταση του εικοσιένα», Κ.Μ.Ε., Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
Ναύτης Γ.: «Γενικαί αρχαί του εμπορίου και ιστορία αυτού παρά τοις αρχαίοις και βυζαντινοίς», Αθήναι 1859.
Ossowski St.: «Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση», μτφρ. Κ. Φιλίνη — Ν. Γιανναδάκη, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1984.
Πάκου Θ., Ρέππα Π.: «Το γεωργικό πλεόνασμα στην οικονομική ανάπτυξη», στον τιμητικό τόμο της Π.Α.Σ.Π.Ε.: «Μνήμη καθηγητού Ιερώνυμου Δ. Πίντου», Αθήνα 1984.
Παλαιολόγος Γρ.: «Γεωργική και οικιακή οικονομία», Εν Αθήναις 1833.
Palloix Chr.: «Impérialisme et mode de production capitaliste», L'Homme et la Société, No 12, Εκδόσεις Anthropos, Paris 1969.
——: «L'économie mondiale capitaliste», Tome I, Εκδόσεις François Maspero, Paris 1971.
Πανταζόπουλος Ν.: «Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν», Πανεπιστημιακά μαθήματα, Δ' Έκδοσις αναθεωρηθείσα, Εκδοτικός Οίκος Αφοί Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη — Αθήναι 1968.
——: «Ιστορία ελληνικού Δικαίου. Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού Δικαίου», Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Εκδοτικός Οίκος Αφοί Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη — Αθήναι χ.χ.
Παπαγαρυφάλλου Παναγ.: «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1973.
Παπαθανασόπουλος Κ.: «Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856). Εξέλιξη και αναπροσαρμογή», Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1983.
Παπαρρηγόπουλος Κ.: «Ιστορία του ελληνικού έθνους», Τόμ. Ε', Έκδοση 7η, υπό Ν. Βέη, Εκδόσεις Σεφερλής, Αθήναι 1955 και Βιβλίον ΙΔ', Νέος Ελληνισμός ΙΙ, Εκδόσεις Γαλαξία, Αθήνα 1971.
Παπασπηλιόπουλος Σπηλ.: «Πώς γεννήθηκε η βιομηχανική επανάσταση», Περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Μαρτίου 1983.
Parain Ch.: «Caractères généraux du féodalisme», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
——: «Évolution du système féodal européen», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
——: «Conclusion de la journée d'études» στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
——: «Comment caracteriser un "mode de production"», στο «Sur le "mode de production asiatique"», Έκδοση 2η C.E.R.M., Paris 1974.
Πλεχάνωφ Γ.: «Τα θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού», μτφρ. Λ. Μιχαήλ, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
Πολύζος Ν.: «Θεμελιώδεις αρχαί των συνεταιρισμών. Συνεταιριστική συγκέντρωσις», Αθήναι 1950.

Poulantzas N.: «Pouvoir politique et classes sociales», Εκδόσεις François Maspero/-P.C.M., Paris 1972.
——: «Les classes sociales dans le capitalisme aujourd' hui», Éditions du Seuil, Paris 1974.
Procacci Giul.: «Présentation (1955)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
Rioux J.-P.: «La révolution industrielle: 1780-1880», Éditions du Seuil, Paris 1971.
Rostow W.W.: «Les étapes de la croissance économique», μτφρ. από τα αμερικανικά M.-J. du Rouret, Éditions du Seuil, Paris 1963
Shumpeter J.: «Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία», Εκδόσεις ΚΕΠΕ,'Αθήναι 1972.
Σιδέρης Αριστοτ.: «Ιστορία του οικονομικού βίου», Τόμ. Α', Έκδοση Τρίτη, Εκδόσεις Αργ. Παπαζήση, Αθήναι 1950.
Σκληρός Γ.: «Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού», Εκδόσεις Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1970.
Σούτσος Ιω.: «Πλουτολογία», Τόμ. Α', Έκδοση Β', Αθήναι 1882.
Stahl H.: «Voie Prussienne et "deuxième servage"», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. II, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
Suret-Canale J.: «Préface», στο «Sur le "mode de production asiatique"», Έκδοση 2η, C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
Svoronos N.: «Histoire de la Grèce Moderne», Έκδοση 3η, P.U.F., Collection «Que sais-je?», Paris 1972 και ελλ. μτφρ. Αικ. Ασδραχά, «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Βιβλιογραφικός οδηγός Σπ. Ασδραχάς, Β' έκδοση, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
Sweezy P.: «Une critique (1950)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Riposte (1953)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.C.M., Paris 1977.
——: «Ο Karl Marx και η Βιομηχανική Επανάσταση», μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, στο «Ο σύγχρονος καπιταλισμός και άλλα δοκίμια», Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1977.
Takahashi H. K.: «Contribution à la discussion (1952)», στο «Du féodalisme au capitalisme: Problèmes de la transition», T. I, Εκδόσεις François Maspero/P.-C.M., Paris 1977.
Tawney R.: «Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού», μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1979.
Τζωρτζάκης Θεοδ.: «Οι συνεταιρισμοί εις την Ελλάδα», Εν Πάτραις 1932.
Tokei Fer.: «Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής», μτφρ. Σταυρ. Καμπουρίδη, Εκδόσεις Αναγνωστίδη, Αθήνα χ.χ.
Topolski J.: «Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας», μτφρ. Μ. Μαραγκού και Γ. Μαραγκού, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
Τσάκας Κ.: «Οι συνεταιρισμοί», Αθήναι 1933.
Τσουδερός Ιω.: «Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν τω πλαισίω της ελληνικής διαρθρώσεως», Αθήναι 1960.
Τσουκαλάς Κ.: «Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922), Πρόλογος Ν. Σβορώνος, μτφρ. Ιωάν. Πετροπούλου — Κ. Τσουκαλά, Έκδοση Γ', Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
Fagen R.: «Θεωρίες ανάπτυξης. Το ζήτημα της ταξικής πάλης», Μηνιαία Επιθεώρηση (Monthley Review), Τεύχος 40, Αθήνα 1983.
Φίλιας Β.: «Το πρόβλημα του σχηματισμού παραγωγικού κεφαλαίου εις τας υπαναπτύκτους οικονομίας», Αθήναι 1967.

——: «Μαξ Βέμπερ: Συστηματική κοινωνιολογία και μεθοδολογία (μία εισαγωγή στο έργο του)», Έκδοση β', Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976.
——: «Κοινωνικά συστήματα», Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1978.
——: «Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος», Τόμ. Β', Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1980.
Fromm Er.: «Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία» (Κεφ. 3, «Η ελευθερία κατά την εποχή της Μεταρρύθμισης», σελ. 56-125), Έκδοση Γ', μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1971.
Χαριτάκης Γ.: «Ιστορία κεφαλαιοκρατισμού. Περίληψις έργου Sombart», Εκδότης Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι 1941.
——: «Ιστορία οικονομικής», Εκδότης Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι 1943.
Χαρπουτλού Κ.: «Η Τουρκία σε αδιέξοδο», μτφρ. Μ. Βλάχου, Επιμέλεια-διόρθωση Π.Μ., Εκδόσεις Ορόσημο, Αθήνα χ.χ.
Ψυρούκης Ν.: «Ιστορικός χώρος και Ελλάδα», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1973.
——: «Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο», Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1974.
Ψυχοπαίδης Κοσμ.: «Η τοπική αυτοδιοίκηση ως πολιτικός θεσμός», Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής δήμων και κοινοτήτων, Τεύχ. 6, Νοέμβριος — Δεκέμβριος 1982.
——: «Κριτική θεωρία της πολιτικής (Ad. Smith)», Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 1986.
Varga Eug.: «Du mode de production asiatique», στο «Essais sur l'économie politique du capitalisme», μτφρ. από τα ρωσσικά M. Yourkevitch, Éditions du progrès, Moscou 1967.
Vilar P.: «Croissance économique et analyse historique», στο Actes du colloque d'histoire économique (Stockholm 1960), Εκδόσεις Mouton et Co, Paris 1960.
——: «La méthode historique», Les Cahiers du Centre d'Études Socialistes, No 76-81, Paris 1968.
——: «Quelques thèmes de recherche», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
——: «La transition du féodalisme au capitalisme», στο «Sur le féodalisme», C.E.R.M., Éditions Sociales, Paris 1971.
——: «Histoire marxiste, histoire en construction. Essai de dialogue avec Althusser», Annales, 28e Année — No 1/1973, Paris.
——: «Problémes théoriques de l'histoire économique», στο «Aujurd' hui l'histoire», Éditions Sociales, Paris 1974.
Weber M.: «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1978.
——: «Οικονομία και Δίκαιο. Κοινωνιολογία του Δικαίου», Εισαγωγή-σχόλια-μτφρ. Μιχ. Κυπραίου, Έκδοσις Αντ. Σάκκουλα, Αθήναι 1979.

Πηνειός
Τέμπη
Β
0 50 100 m
Αμπελάκια